Національна Академія наук України
Інститут археології

На правах рукопису
УДК 903’14 (4-11)”6377”

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович

ІСТОРІЯ ПЛЕМЕН ЗРУБНОЇ СПІЛЬНОСТІ

Історичні науки
Спеціальність 07.00.04 - археологія

Дисертація
на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук

Київ - 2002 рік

ЗМІСТ

Вступ …….. 4

Розділ І. Історіографічний огляд …….. 10

І.1. Доба первинного нагромадження джерел …… …… 10

І.2. Виділення зрубної культури, конкретизація її ареалу ……..……. 15

І.3. Концепція генези та розвитку зрубної культури ……..… 30

І.4. Вивчення зрубної культурно-історичної спільності / області ..…. 46

І.5. Дискусії 90-х рр., концепція культур зрубної спільності ……..…. 77

Розділ ІІ. Джерела, наочний образ зрубної спільності, ареал та базові культури …….. 105

ІІ.1. Огляд і добір джерел …….. 105

ІІ.2. Характеристика зрубної спільності, її ареал ..……..…..……. 129

ІІ.3. Базові культури ……... 138

Розділ ІІІ. Передзрубний період і генеза культур зрубної спільності150

ІІІ.1. Узагальнення стратиграфічних спостережень …… 150

ІІІ.2. Південноуральський осередок культургенези ...…… 156

ІІІ.3. Рух синташтинського населення до Європи ……. 171

ІІІ.4. Роль Синташти у формуванні культури багатоваликової кераміки …….……..……... 188

Розділ IV. Покровська зрубна культура …….…… 201

IV.1. Ареал та умови формування ……201

IV.2. Еталонні комплекси пам'яток ……... 212

IV.3. Загальна характеристика, головні тенденції розвитку ……...… 222

IV.4. Експансія носіїв покровської зрубної культури у степи, їхня роль у формуванні бережнівсько-маївської зрубної культури ……...238

Розділ V. Бережнівсько-маївська зрубна культура ……..……..…261
V.1. Ареал і процес формування ……...…… 261
V. 2. Загальна характеристика …..……...….281
V. 3. Головні тенденції розвитку …… 338
Розділ VI. Історичні долі населення зрубної спільності ……... 345
VI. 1. Лісостепова зона …… 345
VI. 2. Степовий ареал, зона напівпустелі та пустелі ……. 358
Висновки …….. 396
Список використаної літератури. Архівні джерела ...……..… 402
Список скорочень ..…….. 539
Додатки ……. 546
Додаток А. Статистичні таблиці …….. 547
Додаток Б. Ілюстративні матеріали ...……... 554
Б.1. Підтекстовки до ілюстрацій ..……...….. 554
Б.2. Ілюстрації ..…….. 578

ВСТУП

Актуальність теми. Друге тисячоліття до нашої ери - розквіт доби бронзи - було особливим періодом в історії людства, коли архаїчні первинні цивілізації Старого Світу відчули виклик молодих народів - представників індоєвропейської мовної спільності (ІЄМС). Ще до кінця II тис. до н. е. індоєвропейці затвердилися в основних географічних зонах свого проживання, визначивши багато в чому зміст всесвітньої історії на наступні 3000 років. Саме тоді були закладені основи історичного протистояння між Заходом і Сходом. Глобальні історичні події є зовнішньою канвою, тлом тих процесів, що відбувалися в географічному просторі між Європою й Азією та в історичному конфлікті між цивілізацією і варварством.

Хронологічно аналізований у дослідженні період розташовується між першою та другою великими міграціями індоєвропейців, охоплюючи час від 1800/1700 до 1200/1100 рр. до н. е. Збіг циклу формування, розвитку та зникнення культур зрубної спільності з конкретним періодом історичного процесу в II тис. до н. е. навряд чи був випадковим. Він засвідчив залежність подій, що відбувалися на півдні Східної Європи, від загального ритму історії Старого Світу.

Обраний відрізок часу ознаменовано найважливішим технічним досягненням - винаходом легкого візка з колесами на спицях і парокінному запряганні. Володіння мобільними засобами пересування обумовило успіх індоєвропейців в конфліктах з державами Ближнього і Середнього Сходу. Тому аналізований період може також іменуватися епохою бойових

колісниць чи героїчною добою, що хронологічно передувала появі кінноти й утвердженню кочового способу життя в степах Євразії.

Актуальність обраної теми визначається відсутністю сучасного дослідження, що узагальнює проблематику вивчення зрубної спільності. Після монографії О.О.Кривцової-Гракової "Степное Поволжье и Причорноморье в эпоху поздней бронзы", виданої 1955 року, багаторазово збільшився обсяг джерел, їхня видова розмаїтість і якісні характеристики, розкрито і розроблено багато нових аспектів проблеми, значно розширено уявлення щодо ареалу пам'яток зрубної культурно-історичної спільності (КІС), яка включає нині не тільки степи, але й зони лісостепу, напівпустелі та пустелі. І хоча впродовж останніх десятиліть проведено багато наукових конференцій, написано десятки дисертацій, монографій, збірок статей і тез, безпосередньо присвячених різноманітним аспектам зрубної проблематики, нової загальної концепції походження і розвитку культур зрубної КІС вироблено не було. Стара ж концепція О.О.Кривцової-Гракової вже не відповідає новій якості наших знань щодо предмету дослідження, але все ще визнається загальноприйнятною.

Зв’язок з державними програмами. Роботу виконано в рамках планової теми “Історія вивчення археологічних культур неоліту, енеоліту, бронзового віку України. Упорядкування джерельної бази” у відділі археології енеоліту – бронзового віку Інституту археології НАН України, державний реєстраційний № 0101U000592.

Об’єктом дослідження стала історія формування, розвитку, зникнення та спадщини племен зрубної культурно-історичної спільності на півдні Східної Європи.

Предметом дослідження є поховальні пам’ятки зрубної спільності як джерело до вивчення історії її населення.

Метою дослідження є створення й обгрунтування концепції формування і розвитку культур зрубної спільності. Для розв’язання

поставленої задачі зроблено аналіз наявного фонду джерел, уточнено види джерел, визначено їхні можливості з огляду на реалізацію обраної мети.

Географічні рамки теми охоплюють ареал культур зрубної спільності, обмежений на півдні передгір'ями Криму, Кавказу і Копет-Дагу, акваторіями Чорного і Каспійського морів. На сході межа проходила уздовж східного узбережжя Каспію, басейном р. Емби, середньою та верхньою течією р. Урал. Північна межа намічається від верхів'їв р. Урал по ріках Білій та Камі, а на захід від Волги - по межі лісу і лісостепу до верхів'їв Дону і далі на південний захід вздовж Сули до Дніпра. Західна межа фіксується в степовій зоні України вздовж р. Інгулець. Присутність населення зрубної спільності спорадично фіксується також у Середній Наддніпрянщині (Надросся).

Хронологічні рамки теми включають процеси, що призвели до формування культур зрубної спільності, етапи або періоди розвитку цих культур та фазу їхнього зникнення з археологічної мапи Східної Європи. Позначені процеси, як відзначалося вище, протікали у відтинок часу, обмежений XVIII-XII ст. до н. е. - синхронно циклу розвитку і загибелі перших індоєвропейських цивілізацій на півдні Балканського півострова та в Малій Азії.

Основні джерела - археологічні (курганні та грунтові могильники, поселення, гірничі виробітки, майстерні ливарників, скарби, випадкові знахідки і святилища). Мова йде про виявлені, досліджені та інтерпретовані пам'ятки, оприлюднені в монографіях, публікаціях, наукових звітах, матеріали яких зберігаються в музеях та наукових фондах. Зважаючи на фізичну неможливість використовувати рівною мірою усі відомі пам'ятки, чільну увагу приділено могильникам, розкопаним практично в усіх регіонах величезного ареалу зрубної спільності. В роботі використано інформацію щодо 7624 поховань. У процесі добору їх було проведено значну джерелознавчу роботу з відсіву комплексів іншої

культурної належності, які до цього вважалися "зрубними". В результаті такого очищення фонду поховань зрубної спільності істотно поповнилися джерела інших археологічних культур (бабинської / багатоваликової кераміки, синташтинської, білозерської, чорногорівської групи поховань кіммерійської культури).

Методи дослідження є взаємозалежними та обумовленими його метою. Базовим є порівняльно-історичний метод, підкріплений типологічним методом археології. У дисертації також широко використовуються дані прямої і відносної стратиграфії пам'ятників, картографування, статистичний облік, результати досліджень палеоантропологів, палеозоологів, лінгвістів, дані радіовуглецевого датування пам'яток і культур доби середньої та пізньої бронзи. Автор прийшов до комплексного аналізу культур зрубної спільності.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є першим дослідженням історії населення зрубної спільності, зробленим з опертям на сукупність поховальних пам'яток. Попередня концепція базувалася, головним чином, на матеріалах поселень. Автором розроблено й обгрунтовано оригінальну концепцію походження й етапів розвитку культур зрубної спільності в якій враховані новітні досягнення археологічної науки. Переосмислено однолінійну концепцію О.О.Кривцової-Гракової із заволзькою прабатьківщиною зрубної культури і наступною міграцією її носіїв на захід, аж до Нижнього Дунаю і Пруту. На підставі аналізу обрядів поховання показано наявність двох культур зрубної спільності – покровської зрубної культури (ПЗК) та бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК), що склалися на різному генетичному підгрунті, але під впливом єдиного (синташтинського) імпульсу. Намічено, таким чином, дві лінії розвитку культур зрубної спільності, двочленну періодизацію кожної з них, простежено історичні долі носіїв цих культур. Вперше подано кількісні та якісні характеристики культур

зрубної спільності на підставі урахування великих масивів поховань. Показано динаміку й головні тенденції розвитку цих культур.

Теоретична цінність дослідження полягає у демонстрації можливостей одержання нового історичного знання на підставі аналізу масового археологічного матеріалу, в практичному застосуванні загальних теоретичних гіпотез до конкретних фактичних даних, в залученні археологічних фактів до контексту історичних процесів, що мали місце у XVIII-XII ст. до н. е.

Практична цінність дисертації полягає в отриманих висновках і результатах, що можуть бути використані при написанні узагальнюючих досліджень з давньої історії й археології, наукових посібників і курсів лекцій для вузів, підручників для шкіл, а також для побудови музейних експозицій. Розроблені в дослідженні підходи можуть бути використані при підготуванні інших робіт, побудованих на аналізі великої джерельної бази.

Особистий внесок здобувача. Починаючи від 1964 р. автор працює на розкопках пам'яток на півдні та сході України, що прямо чи опосередковано пов'язані з проблематикою зрубної спільності. Ним формується наукова школа дослідників культур зрубної спільності на сході України. У розділі "Бронзовий вік" "Давньої історії України", т. 1, 1997 (співавтор Березанська С.С.), автором написані підрозділи: "Індоіранці" (с. 399-403), "Головні історичні події" (с. 403-422), "Обробка кістки та рогу" (с. 473-477), "Суспільний устрій" (с. 484-496) та "Духовна культура" (с. 496-529). У статтях, підготовлених у співавторстві з Ю.В.Болтриком, Т.А.Вовк та О.П.Моцею, автором написані частини, пов'язані з проблематикою первісної археології з акцентом на процеси, що мали місце за доби середньої та пізньої бронзи на території України, а в статтях, написаних у співавторстві з В.Є.Куриленком та Н.П.Шевченко

автору належать аналітичні частини. Назви згаданих праць подано в списку основних публікацій за темою дисертації.

Апробація головних положень дисертації відбувалася у формі наукових доповідей на засіданнях Вченої ради Інституту археології НАН України, сектору (із 1996 р. - відділу) археології енеоліту - бронзового віку ІА НАН України, на теоретичних і науково-практичних семінарах, симпозіумах, регіональних і міжнародних конференціях, що відбулися в Самарі (1982, 1990, 2001), Санкт-Петербурзі (1985, 1993), Донецьку (1987, 1989, 1996), Ростові-на-Дону (1988, 1998), Аркаїмі (1989), Одесі (1989), Луганську (1990), Запоріжжі (1990, 1994), Дніпропетровську (1990, 1994, 1999), Шлезвігу (1991), Келераші (1991), Саратові (1991, 2000), Мелітополі (1992), Воронежі (1991, 1996, 2000), Харкові (1992, 1995), Перевальську (1993), с. Капітановому Луганської обл. (1995-1999), с. Могилянах під Краковом (1995), Кіровограді (1996), Познані (1997), Кембриджі (2000), Оренбурзі (2001), Києві (2001, 2002).

Публікації. Результати дисертації викладено в 90 наукових працях. Серед них: одна монографія, 5 колективних монографій та 14 статей у фахових виданнях, визнаних ВАК України чи прирівняних до них. Інші роботи видано в журналах різного профілю, інформаційних збірках, енциклопедіях, тезах та матеріалах конференцій.

Обсяг і структура роботи. Рукопис дисертації складається з вступу, шести розділів і висновків, що утворюють основний текст (401 сторінка) та додаткової інформації на 271 сторінці. Серед неї: список використаної літератури та архівних матеріалів, що налічує 1360 позицій, список скорочень, 8 статистичних таблиць (додаток А), 95 таблиць графічних ілюстрацій з окремим описом підтекстовок до них (додаток Б). Загальний обсяг рукопису - 672 сторінки.

РОЗДІЛ І
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

І.1. Доба первинного нагромадження джерел

Вивчення пам'яток зрубної спільноти можна умовно розділити на п’ять періодів: 1) доба первісного нагромадження джерел (XIX ст.); 2) виділення зрубної культури, конкретизація її ареалу (перша половина XX ст.); 3)концепція генези та розвитку, уточнення хронології зрубної культури (50-60 рр. XX ст.); 4) формування уявлення про зрубну культурно-історичну область (КІО) та зрубну культурно-історичну спільність (КІС) на тлі вибухового накопичення джерельної бази (70-80 рр. XX ст.); 5) час осмислення проблеми, концепція культур зрубної спільноти (90-ті рр.). Запропоновані межі періодів орієнтовні. Початок кожного нового періоду визначають досягнення теоретичної думки, які дають новий імпульс археологічному пошукові з відповідними практичними результатами. Ось стисла оцінка кожного з означених періодів.

Зрубна культура була виділена, свого часу, як культура курганна і її вивчення нерозривно пов'язано з візуальним обстеженням, а потім і розкопками могил. Опускаючи відомі з літератури описи степових курганів мандрівниками, ученими, військовими та діловими людьми, переходимо відразу ж до археологічних розкопок їх, що набули організованого характеру ще в першій половині XIX ст., за сприяння Російської Академії наук (РАН). Від 1837 р. в долині р. Молочної проводить розкопки курганів німецький переселенець Й.Корніс. Починав він копати за власні гроші, а в 1842-1844 рр. одержує фінансування від РАН і досліджує 13 курганів біля гирла р. Молочної. Серед матеріалів

розкопок Й.Корніса були безінвентарні поховання і поховання з глиняними посудинами «раннього періоду» (Шевчук, 1991, с.8-10). Знаючи специфіку Молочанських курганів, можна твердити, що частина досліджених поховань належала до зрубної КІС.

У 40-ві рр. XIX ст. розкопки в Поволжі здійснював відомий етнограф і археолог А.Терещенко. Згодом він працює в Україні, де 1852 р. розкопав 2 кургани зрубної КІС в групі Лугові Могили біля с. Олександропіль Катеринославської губ. (ДГС, I, с.5,7). Продовжив розкопки цих курганів, зокрема Довгої Могили, 1856 р. П.С.Савельєв (ДГС, I, с.26-28). Збереглися плани окремих поховань, серед них зруби, кам'яна скриня, малюнки бронзових ножів і ліпних посудин.

З створенням Імператорської археологічної комісії у 1859 р. розкопки курганів набувають достатньо регулярного й організованого характеру. Сім польових сезонів, починаючи з 1859 р., проводить на розкопках курганів Катеринославської й Таврійської губерній відомий історик І.Є.Забєлін (ДГС, II, с.38, 40-41; Формозов, 1984, с.94-116). Славу йому, як археологу, принесли великі скіфські могили – Цимбалка та Чортомлик. Менше відомі зроблені ним розкопки курганів доби бронзи з похованнями зрубної КІС у Довгій Могилі Геремесового хутору (нині - с. Мар'ївка Запорізького р-ну) і під Чортомликом (ДГС, II, с.116; Отрощенко, 1991а, с.324-328).

Блиск скіфського золота, унікальні старожитності середньовіччя, пошук «козачих могил» постійно привертали увагу дослідників різної кваліфікації до курганів України. Пам'ятки епохи бронзи розкопувались впродовж тривалого часу побіжно, і лише на схилку XIX ст. стають об'єктами усвідомленого вивчення. Наприкінці XIX - початку XX ст. поховання зрубної КІС досліджували відомі російські вчені Д.Я.Самоквасов (1908), М.Ю.Бранденбург (Журнал раскопок, 1908; Качалова, 1974а, с.5-54), М.І.Веселовський та ін. Набувають польового

досвіду українські дослідники: Г.Л.Скадовський (1897, с.75-160), Д.І.Яворницький (Эварницкий, 1897, с.329; 1901, с.733-735; 1907, с.108-157), К.І.Мельник-Антонович (Мельник Е., 1905, с.673-675), М.О.Макаренко (1911, с.80-81) та ін. Г.Л.Скадовському належать чи не перші стратиграфічні спостереження на особисто розкопаних курганах доби бронзи. Накопичений на початок XX ст. матеріал відкривав можливості для перших наукових узагальнень.

Крім курганів, до поля зору дослідників потрапляють інші види археологічних джерел на теренах України. 1901 р. В.Б.Антонович обстежив багатошарове поселення на території Потьомкінського саду в м. Катеринославі, де було виявлено, зокрема, багатоваликову кераміку (Хроника, 1903).

Досить рано вдалося виявити сліди давньої гірничої справи та металургіїї на теренах України. Ще 1865 р. А.А.Носов 2-й сповістив про ознаки давніх плавок на міднорудних копальнях Бахмутської котловини, які В.О.Городцов пов’язав пізніше з добою бронзи. П.О.Бурачков знайшов залишки місцевої металообробки епохи пізньої бронзи (комплекс ливарних форм з с. Малі Копані) на Кардашинських кучугурах у колишньому Дніпровському пов. Таврійської губ. (1875, с.52, табл.VIII-XII).

Впродовж останньої чверті XIX ст. мало місце розширення географії розкопок. Поштовху дослідженням у Поволжі надав IV Археологічний з'їзд у Казані, що відбувся 1878 р. З ініціативи з'їзду створюється Товариство археології, історії й етнографії при Казанському університеті. У 1882 р. учитель П.А.Пономарьов розкопує окремі кургани біля с. Маклашеївка на лівому березі Волги (нині Булгарский р-н Татарстану) і відкриває ряд поховань зрубної КІС. У 1909 р. роботи там продовжив фінський археолог А.М.Таллгрен (Збруева, 1948, с.22-30). Казанські археологи звертають увагу на велику кількість бронзових виробів «доісторичних часів» у їхньому краї (Аспелин, 1884, с.5-18).

А.А.Штукенберг видає зведення бронзових предметів із Казанської губернії і порушує питання про використання мідистих піщаників Приуралля для їхнього виробництва (1901, с.155-213; Тихонов, 1960, с.6). Частина з цих речей була відлита металургами зрубної КІС. Таким чином, крім похоронних пам'яток, виявляється інша група джерел цієї КІС - випадкові знахідки та скарби бронзових виробів.

1886 р. у Саратові заснована Вчена архівна комісія, члени якої приймають активну участь у виявленні пам'яток археології. На початку 90-х рр. XIX ст. А.Н.Мінх докопує зруйнований курган зрубної спільноти в с. Коліно Аткарського повіту (1893, с.22-25). Регулярно видаються Праці Саратовської ученої архівної комісії, де публікуються і знахідки епохи пізньої бронзи, створюється джерельна база одного з центрів вивчення "зрубників".

Вивчення пам'яток зрубної культури Донщини почалося наприкінці XIX ст. з відкриття низки яскравих похоронних комплексів: Скорняковські кургани (Сизов, 1888, с.125), курган біля с. Мазурки (ОАК за 1899, 1901, с.101, 118), Владимировські кургани (Тевяшов, 1902, с.95-100, табл. I, II, V, VI). У 1891 р. Д.Я.Самоквасов розкопав два кургани північніше від витоків Сіверського Дінця у верхів'ях Сейму в Курському повіті. Перший із цих курганів мав висоту 12 аршинів (близько 8, 5 м) і є найвищим із усіх відомих на сьогоднішній день курганів зрубної КІС (ОАК за 1891 р., 1893, с.98-99, рис. 72). У 1912-1913 рр. М.П.Юргенсон, А.І.Дольський, А.І.Мартинович дослідили 15 курганів біля сіл Кондрашівка і Нижня Ведуга Воронізької губ. Матеріали опубліковані С.М.Замятніним (1922) і П.Д.Ліберовим (1964, с.51-56, табл. II).

Дослідження пам'яток зрубної культури на Пензенській землі було розпочато П.Г.Тарасовим 1900 р. із відкриття селища в с. Громок (Петрунінського) Башмаковського пов. Їм же 1905 р. здійснено розкопки десятьох курганів біля д. Чудної того ж повіту. Тоді ж виявили декілька

поселень доби пізньої бронзи довкола Пензи (Полесских, 1970).

Результати вивчення похоронних пам'яток бронзової доби за XIX ст. підбив О.А.Спіцин оглядом поховань зі скорченими й пофарбованим кістяками (1899, с.53-133). Серед них траплялися й комплекси зрубної спільноти, розкопані на той час. Проте специфіка їх розпізнаною ще не була, хоча О.А.Спіцин особисто дослідив могильник зрубної КІС в с. Башмачка Катеринославської губ. 1897 р. (1901, с.69-79). Ставала нагальною необхідність фахового підходу до вивчення пам'яток бронзової доби.

І.2. Виділення зрубної культури, конкретизація її ареалу

У перше десятиліття ХХ ст. епіцентр археологічного життя Російської імперії зміщується в Україну. Тут проходила низка археологічних з'їздів: XI-тий у Києві (1899 р.), XII-тий у Харкові (1902 р.), XIII-тий у Катеринославі (1905 р.), XIV-тий у Чернігові (1908 р.). Видано 10 томів праць названих археологічних з'їздів. Кожному з'їздові передували інтенсивні археологічні розкопки у відповідній губернії, до проведення яких залучалися кращі археологи України та Росії, тут працювали визначні представники німецької школи Е.Р.фон-Штерн і М.Еберт, збирав у музеях України матеріали для "La Pontide prescythique" А.М.Таллгрен. Одним із практичних результатів такого сприятливого збігу обставин стало виділення зрубної культури.

У процесі підготовки до XII археологічного з'їзду В.Б.Антонович ставить питання "Щодо бронзового віку на р. Дон і відношення його до бронзового віку Кавказу", яке вимагало проведення цільових розкопок, зокрема на Слобожанщині. Брак відповідних фахівців у Харкові змушує Д.І.Багалія звернутися за допомогою до Московського археологічного товариства. П.С.Уварова рекомендувала для ведення розкопок В.О.Городцова, якого щиро зацікавила тема, порушена В.Б.Антоновичем (Сафонов, 2001, с. 11-18).

В.О.Городцов (1860-1945), отримавши незакінчену семінарську і середню військову освіту, понад 10 років сполучав військову службу з аматорськими заняттями археологією. 1901 р. графиня Уварова добивається для В.О.Городцова від великого князя Сергія Олександровича дозволу на тривалу відпустку з полку. Так починалися його розкопки в

Ізюмському пов. Харківської губ., що призвели до відкриття базових культур доби бронзи на півдні Східної Європи - ямної, катакомбної та зрубної. Результати розкопок курганів на Правобережжі Сіверського Дінця оголошено 5 квітня 1902 р. на засіданні МАО, а вже 7 квітня в газеті "Московские ведомости" пройшла інформація про ямні, катакомбні та зрубні могили бронзового віку в степу (Мелешко, 2001, с. 18-19). Ці матеріали видано у першому томі праць XII АЗ (Городцов, 1905).

1903 р. В.О.Городцов продовжив розкопки в Бахмутському пов. Катеринославської губ., сусідньому з Изюмським. Знову досліджуються кургани і з'являється можливість перевірити результати розкопок на Харківщині. Отримавши блискуче підтвердження спостереженням, зробленим раніше, В.О.Городцов виступає з додатковим обгрунтуванням своєї схеми членування культур, а не просто типів поховальних споруд, бронзового віку на XIII АЗ (1905 р.) і здійснює публікацію результатів своїх розкопок (Городцов, 1907). Відкриття, зроблені В.О.Городцовим на сході України, одержують визнання, його запрошують на роботу до Історичного музею в Москві (1903 р.), визнають фундатором російської археологічної школи.

Таким є формальний бік відкриття зрубної культури. Суттєво ж те, що В.О.Городцов вловив залежність між формою похоронної споруди і стратиграфічним положення її в кургані. Тип споруди ("яма", "катакомба", "зруб") стає базовою ознакою для виділення відповідних культур. Курганна стратиграфія, неодноразово і кваліфіковано простежена, дозволлила дослідникові розташувати виділені археологічні культури в часі. Зрубна культура зайняла в такій археологічній колонці третю позицію знизу і віднесена до епохи пізньої бронзи, а в абсолютних датах - до другої половини II тис. до н.е. (Городцов, 1905, с.180-209). Після неї дослідник розташував поховання в насипу та на горизонті, які пов'язав з населенням, що носило історичне ім'я "кіммерійців" (Сафонов, 2001, с.

17).

Культурно-хронологічна схема В.О.Городцова витримала перевірку часом. Проте певні її вади ускладнили вивчення зрубної культури, посіявши протиріччя в її розумінні. Вже розкопки курганів Ізюмщини показали, що аналізована вище схема не є всеохоплюючою. Поза культурним контекстом виявилася досить значна група поховань епохи бронзи, похоронні споруди яких не збереглися. Вони були виділені в хронологічно найбільше пізню групу "поховань у насипі та на горизонті". Спроба виділити культурну групу за ознакою відсутності похоронної споруди не може бути визнана вдалою. Згодом ці поховання були віднесені до названих раніше культур епохи бронзи, переважно до зрубної. Звідси випливає, що не всі поховання зрубної культури мали зруби. 1903 р. В.О.Городцов відкриває в курганах Бахмутського пов. новий тип похоронних споруд - кам'яні скрині. Логіка, задана створеною вже схемою, потребувала виділення культури поховань у кам'яних скринях, проте вчений цього не робить, хоча й зв'язує скрині з особливим народом, що просунувся з півдня "мабуть від П. Кавказу і берегів Азовського моря" (1907, с. 237-239, 248). Згодом поховання в кам'яних скринях були віднесені до зрубної культури.

Варто визнати, що найменування культури за типом похоронної споруди не є вдалим, тому що абсолютну більшість поховань зрубної культури зроблено не в зрубах. Крім того, і зруби, і особливо кам'яні скрині, є специфічними похоронними конструкціями переважно для теренів України, що лише підкреслює умовність всеохоплюючого поняття "зрубна культура", сформульованого на середину XX ст.

Зосередившись на похоронних конструкціях та стратиграфії, В.О.Городцов приділяв менше уваги положенню скелетів і речовому супроводу, так і не зробивши аналізу похоронних пам'яток зрубної культури на рівні зіставлення комплексів. Тому й ілюстративний матеріал

подано ним не за комплексами, а у вигляді таблиць зразків похоронного обряду, кераміки, іншого ремаенту. Зіставлення поховань у зрубах, розкопаних В.О.Городцовим, за комплексами було зроблено лише в середині 70-х рр., що й дозволило розділити їх на дві культури: багатоваликової кераміки (КБК) і власне зрубну (Писларий, 1975; 1982).

Відзначені вище недоліки, здавалося б непринципового характеру, сукупно призвели до створення дещо суперечливого наочного образу зрубної культури. В усякому разі колеги-археологи не поспішали використовувати запропоновану В.О.Городцовим номенклатуру степових культур стосовно пам'яток, розташованих на захід та схід від Сіверського Дінця. Тому В.О.Городцов особисто доклав чимало зусиль для прилучення Поволжя до ареалу зрубної культури (1910; 1915; 1927). Водночас, скарб із Соснової Мази і подібні до нього комплекси він відніс до пізнішої (хвалинської) культури (Городцов, 1910). Вченому припадало періодично повертатися до "зрубної" проблематики й надалі (1915; 1927).

1920 р. В.О.Городцов здійснив тривалу наукову подорож містами Поволжя (Саратов, Самара, Симбірськ, Казань), знаходячи повсюдно сліди зрубної культури (Худяков, 1920). 1925 р. він проводить розкопки курганів зрубної культури на Лівобережжі Волги в Симбірській губ., але вже не має можливості опублікувати матеріали цих досліджень, залучених до наукового обігу лише частково (Попова, 1953, с.53-62; Буров, 1981, с.21-26).

В.О.Городцов припускав поширення зрубної культури "на захід до берегів Дніпра і, мабуть, далі" (1907, с.237-239). Пізніше він визначає північний кордон зрубної культури лінією Оренбург-Муром-Київ (Городцов, 1927).

1912 р. біля с. Бородіно (Аккерманського пов. Бессарабської губ.) виявлено скарб срібних, бронзових і кам'яних речей (Штерн, 1914, с.1-14), що зіграв згодом вирішальну роль у поточненні хронології зрубної

культури. Кабаковський скарб бронзових речей було знайдено у горщику зрубної культури на півдні Полтавської губ. 1914 р. (Рудинський, 1928, с.41, табл. IV, *5-15*).

1903 р. створюється Катеринославське наукове товариство з вивченню краю, що, разом з Катеринославським історико-археологічним музеєм ім. О.М.Поля, готувало проведення XIII археологічний з'їзд у 1905 р. Але саме катеринославські археологи, в особі Д.І.Яворницького, не сприйняли класифікаційну схему В.О.Городцова (Ковальова, 1980, с.17). Здається, авторитет Д.І.Яворницького зіграв певну роль у тому, що українські археологи тривалий час не сприймали зрубної культури, уникаючи вживання цього терміну.

Лютнева революція 1917 р. інтенсифікувала процеси національного відродження у регіонах Російської імперії. Не стала винятком і Україна. Саме з лютого 1917 р. починається активна робота з організації Київського археологічного інституту (КАІ). 28 жовтня 1917 р. надійшов офіційний дозвіл Тимчасового Уряду на відкриття цього «учбово-наукового закладу» із пріоритетним вивченням старожитностей України (Уляновський, 1992, с. XVIII-XXI). За Української Держави гетьмана П.Скоропадського завершено організаційне оформлення Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), урочисто відкритої 24 листопада 1918 р. Президентом Академії було призначено проф. В.Вернадського (Полонська-Василенко, 1992, т. 2, с.501). КАІ, розквіт роботи якого припадає на 1918-1919 рр., функціонував до 1924 р., але з 1921 р. вже в структурі ВУАН, де 1924 р. створений Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК). На початку 1919 р. їде у відрядження з Петрограду в Україну і залишається тут відомий археолог М.О.Макаренко. Йому доручається читання обов'язкового курсу лекцій з української археології в Київському університеті. "Тут меня захватило движение - украинизация. Вы знаете, я сам украинец. Казалось тогда, что действительно я могу быть полезен родине,"- пояснює він свій вчинок

пізніше в листі до Б.Е.Петрі (Граб, Супруненко, 1993, с.40-41).

Наведені вище факти свідчать, що аж ніяк не більшовики були організаторами академічної науки в Україні й археології, як її складової. Вони одержали в спадщину від Української Держави та Української Народної Республіки організовані наукові кадри і продуману концепцію українізації, яку прийняли з тактичних міркувань. Проте, ці кадри були від початку опозиційні Радянській владі та надто освічені для сприйняття реалій нового порядку. Неоголошена війна проти національної академічної науки велася планомірно, ницими методами. За приклад може слугувати акція 1925 р. проти директорату українських музеїв. Хід подій подає М.О.Макаренко:

"Вначале предали суду ЕВОРНИЦКОГО (Екатеринослав. музея), предъявив чудовищные обвинения. Затем директора Полтавского музея - РУДИНСКОГО, далее: только сместили основателя и устроителя Киевского музея - БЕЛЯШЕВСКОГО, наконец, принялись за меня и также предали суду. Последним смещением и не пред. суду - директ. Черниговского музея - ШУГАЕВСКИЙ... После меня предан суду директор Одесского музея - ДЛОЖЕВСКИЙ" (Граб, Супруненко, 1993, с.41-42).

Метою цієї акції явилося усунення від керівництва найбільшими музеями професіоналів, істориків і археологів, заміна їх партійними функціонерами – механічними виконавцями вказівок згори. "На моем месте директора сидит никакого отношення не имеющий к музею коммунист", зазначає М.О.Макаренко (Граб, Супруненко, 1933, с.42). Встановлений тоді принцип призначення директорів найбільших музеїв України збережено, як це не прикро, й по-сьогодні. Фахівці-професіонали серед них є винятком.

В умовах напівголодного існування, під погрозою нових арештів працювали українські археологи 20-30-тих рр. Використовуючи убогі

асигнування, вони продовжували польові дослідження. Розкопки поселень сабатинівського типу, включаючи епонімну пам'ятку, проводить на Інгульці і Південному Бузі А.В.Добровольский (1925; 1952). Відкриті ним пункти з валиковою керамікою дослідник відніс до кіммерійської культури, у комплексі зі скарбами бронзових речей. Тут позиція А.В.Добровольського перегукувалася з уявленнями В.О.Городцова, який виділив кіммерійську культуру за металевими речами Надчорномор'я (1928, с.46-60). На Херсонщині І.В.Фабрициус і В.І.Гошкевич досліджують похоронні і поселенські комплекси з циліндрошийною керамікою доби фінальної бронзи (Фабриціус, 1927, с.1-17; 1929, с.32-38; 1929а, с.38-43). На жаль, не було дослідника, який би зміг ці найважливіші локальні відкриття вивести на рівень належних узагальнень. Не приймаючи культурно-хронологічну схему В.О.Городцова, українські археологи не змогли запропонувати їй переконливої альтернативи. "Доба корчених кістяків" лишалася на півдні і сході України культурно нерозчленованою (Козловська, 1928, с.20-24).

Період індустріалізації та великих будов соціалізму органічно пов'язаний з масовим нищенням пам'яток археології. Для прикриття цього варварства здійснювалося фінансування розкопок окремих об’єктів. В Україні це були дослідження в зоні будівництва Дніпрогесу, здійснювані комплексною Дніпрогесівською експедицією Наркомосвіти УРСР 1927-1932 р. під загальним керівництвом Д.І.Яворницького. Монографічний аналіз результатів робіт цієї експедиції з історіографією питання здійснено І.Ф.Ковальовою (1980). Зупинимося лише на суттєвих досягненнях дослідників Надпоріжжя. Тут вперше в широких масштабах здійснено розкопки курганів на знос, зроблено важливі стратиграфічні спостереження послідовності поховань бронзового віку, отримано дані з планіграфії могильників доби пізньої бронзи, відкрито поховання під кам'яними закладками, грунтові могильники та поховання на поселеннях

цієї ж доби. Проведені роботи дозволили синхронізувати пізніші підкурганні поховання доби бронзи з відповідними поселеннями з кам'яною забудовою.

На жаль, величезний фактичний матеріал, накопичений археологами в Надпоріжжі, опубліковано лише фрагментарно в однім збірнику (Добровольский, 1929, с.61-160; Смолічев, 1929, с.161-234). Набір другого було розсипано через активізацію репресій проти української інтелігенції - складової частини етноциду 1932-33 рр. Саме тому теоретична спадщина Дніпрогесівської експедиції обмежується невеличкою статтею співробітника Таганрозького музею М.О.Міллера (1935, с.173-176; Ковалева, 1980, с.20). Він відніс до третьої стадії родового суспільства поселення з кам'яними спорудами, поховання, виявлені на цих поселеннях і скорчені на бокові курганні поховання в кам'яних скринях.

З інших новобудовних досліджень міжвоєнного часу виділимо розкопки курганів зрубної культури в Донецьку та Маріуполі, здійснені М.О.Макаренком і В.М.Євсєєвим (Усачук, 1990, с.114-116; 1993, с.46-52). Природно, що ці матеріали також опубліковані не були, а польова документація втрачена в зв'язку з арештом (1934 р.) і розстрілом (1938 р.) М.О.Макаренка в Томську. За лютою іронією долі, активного учасника українізації розстріляно за ніби-то приналежність до кадетсько-монархічної організації “Союз спасения России” (Косикова, 1993, с.13).

На північ від Ізюмського та Бахмутського повітів зрубна культура займала простір до витоків Дінця і Дону (Городцов, 1907, с.237-239, 248). У пореволюційні роки велику роботу з виявлення й обстеження пам'ятників археології Воронезького краю проводить Н.В.Валукинський (1948). Інформація щодо дослідження пам'яток зрубної культури на Середньому і Верхньому Доні зібрана А.Д.Пряхіним (1966, с.77-106). Принципово важливим моментом у їх вивченні стали розкопки поселень.

1928 р. почалися роботи на Лівобережному поселенні Костьонки під

загальним керівництвом П.П.Єфименка. Там розкрито 1932 р. дві напівземлянки (СПб., МАЭ, кол. 5200). У 1934 р. К.Г.Болтенко розкопує Лук'янівське поселенні Старооскольського р-ну Бєлгородської обл. (Качалова, 1974, с.5-18), а роком пізніше Н.В.Валукинський виявляє поселення на лівому березі р. Воронеж у центрі однойменного міста біля мосту (1937, с.308-309). Стаціонарні розкопки на ньому здійснив Г.В.Подгаєцький (АИ в РСФСР 1934-1936 г., 1941, с.156).

Роль Г.В.Подгаєцького в розробці зрубної проблематики висвітлена недостатньо. Відома монографія "Родовое общество степей Восточной Европы" (Круглов, Подгаецкий, 1935) написана з позиції стадіального підходу до пам'яток бронзового віку, але є ще його ж рукопис "Предскифский период на Середнем Дону", що зберігається в архіві ІІМК РАН (ф. 47, д. № 24). Ось ключові моменти цієї праці: зроблено комплексний аналіз всіх археологічних джерел з акцентом на поселення і виділено середньодонський варіант зрубної культури; намічено генезу його від харківсько-воронезької катакомбної культури на підставі аналізу кераміки і металевих виробів; приділено значної уваги металообробці племен зрубної культури, а область Середнього Дону виділено одним із центрів древньої металургії, пов'язаної з Поволжям і Приураллям; бронзові ножі "зрубного" типу розділено за формою на дві групи - средньоволзьку та азовсько-дніпровську; підкреслено культурну спільність населення Середнього Дону з племенами Середнього Поволжя. Здається, що Г.В.Подгаєцький був готовий до виходу на загальнозрубну проблематику, але загинув у Другій світовій війні. Його висновки та спостереженя підтверджено набагато пізніше.

Репресії 30-х рр., що забрали життя К.Г.Болтенка, загибель Г.В.Подгаєцького і фондів Воронізького музею у війну, від'їзд із Воронежа Н.В.Валукинського загальмували вивчення пам'яток зрубної культури регіону.

Г.В.Подгаєцький відзначав близькість зрубної кераміки Середньої Донщини і Пензенської обл., що входить, головним чином, вже до басейну Волги (Надсур'я). Найцікавіші матеріали отримано Н.І.Спригіною у 1927-1929 рр. при розкопках Барковського селища в м. Пенза та О.О.Кривцовою на поселеннях біля сс. Степовий Мокшан (Зимниця I, II) і Пустинь Каменського р-ну в 1926, 1928 рр. (Кривцова-Гракова, 1941). Надалі зрубна культура в Пензенській обл. тривалий час вивчалася на краєзнавчому рівні (Полесских, 1956; 1970).

Пам'ятки Нижньої Донщини Г.В.Подгаецький відносив до іншого варіанту зрубної культури. Історія їхнього вивчення докладно висвітлена І.А.Сорокіною (1986, с.33-38). Серед помітних віх слід зазначити розкопки курганів на знос у зоні будівництва Маницького каналу 1933, 1935, 1937 рр. (Артамонов, 1937; 1949). О.О.Міллер на розкопках Кобякова городища в дельті Дону виявив культурний шар доби фінальної бронзи (1926). Розкопки поселень зрубної культури біля хут. Ляпічева на Доні велися М.І.Артамоновим (1933, с.51-55) та М.П.Грязновим (1953, с.137-142). Розпочато осмислення отриманих результатів із позиції стадіальності (Миллер М.А., Лунин, 1935).

Комбайн сталінських репресій не оминув і Нижнього Дону. Репресовано О.О.Міллера, а його брат Михайло, побоюючись аналогічної долі, емігрував до Німеччини в роки Другої світової війни. Лише в Мюнхені він узагальнив результати своїх досліджень монографією "Дон и Приазовье в древности" (Миллер М.А., 1958). Ростов-на-Дону так і не виріс до центру з вивчення зрубної проблематики.

Ще драматичніше складалася ситуація у Волзькому регіоні. П.С.Риков, прослухавши курс лекцій В.О.Городцова у Московському археологічному інституті, 1920 р. повертається до Саратова. Там він налагоджує систематичні розкопки в межах Нижнього Поволжя та Калмикії, досліджує ключовий для зрубної проблематики Покровський могильник, здійснює

розвідки та розкопки вздовж р. Хопер. Узагальнюючи результати досліджень, П.С.Риков свідомо уникає терміну “зрубна” при культурній атрибуції пам'яток доби бронзи Нижнього Поволжя, об'єднавши їх під парасолькою хвалинської культури (1923; Rykov, 1927, s.51-84). Дослідник зазначав, що на Нижній Волзі зрубна культура в "чистому", тобто "сіверськодонецькому", вигляді була відсутня (Рыков, 1927, с.82). З іншого боку, він писав про більшу давність і зауральські корені зрубної культури на Волзі (Рыков, 1925, с.16). Хвалинську культуру П.С.Риков розділив на п'ять періодів (А, В, С, Д, Е) і вплив зрубної Сіверського Дінця відзначав лише для періоду "В" (1927; 1931, с.3-34). Стадії "С" і "Д" він пов'язав з пам'ятками типу багатих поховань Покровського могильника зі своєрідною "вазоподібною" керамікою. Історія вивчення зрубної культури на Нижній Волзі докладно висвітлена М.М.Маловим (1983, с.90-97; 1986, с.21-38).

Очолюючи Товариство, історії, археології та етнографії (Істархет), Науково-дослідний археологічний інститут при Саратовському університеті, П.С.Риков зумів зібрати навколо себе групу талановитої молоді (П.Д.Рау, Т.М.Мінаєва, І.В.Синіцин, О.І.Тереножкін та ін.).

Першою спалахнула зірка Пауля Рау (1897-1930). За п'ять років активного наукового життя він устиг: випробувати методику розкопки курганів на знос із залишенням рівнобіжних траншей (прообраз методики розкопок із застосуванням механізмів, що практикується нині) і виявити поховання катакомбної культури на Волзі; виділити полтавкинську щабель у розвитку населення епохи бронзи Поволжя; запропонувати власну схему розвитку матеріальної культури Нижнього Поволжя в доісторичний період, у якій не знайшлося місця ні зрубній, ні хвалинскій культурам (Rau, 1928, с.26); провести багатопланові археологічні дослідження в межах Республіки німців Поволжя з публікацією результатів (Малышев, Семенова, 1992, с.264-277). П.Рау поставив під сумнів можливість впливу

зрубної культури на культуру населення доби середньої та пізньої бронзи Поволжя, утримавшись від певної культурної атрибуції останньої.

Т.М.Мінаєва видала результати багаторічних розкопок і зборів, що провадилися саратовськими археологами на Покровському селищі й відзначила, що матеріали поселення лише частково відповідають комплексам Покровських курганів (1928, с.315-322).

1930 р., внаслідок системного шельмування в пресі, повісився П.Рау, відкриваючи чорну смугу в долях саратовських археологів: репресовано П.С.Рикова та Н.К.Арзютова, а Т.М.Мінаєву, що відмовилася зректися свого вчителя, відправлено на заслання; О.І.Тереножкин тікає до Центральної Азії, де йому припадає займатися зовсім іншою археологією. Лише І.В.Синіцин продовжував розкопки, не занурюючись особливо в небезпечні для життя тодішніх науковців питання теорії.

Активізація досліджень пам'яток доби пізньої бронзи в Середньому Поволжі пов'язана з роботами В.В.Гольмстен, яка ще в 20-ті рр. узяла на облік 300 пунктів із матеріалами залишками хвалинської культури. Вона намагалася узгодити схеми В.О.Городцова і П.С.Рикова, говорячи про міксацію зрубної культури України з хвалинською Поволжя. Розділивши місцеві пам'ятки на два періоди, В.В.Гольмстен матеріали першого з них відносить до зрубно-хвалинської, а другого - до хвалинської культури (1928, с.131-133). На жаль, В.В.Гольмстен загинула в блокадному Ленінграді, а самарська археологія надовго опустилася до краєзнавчого рівня. Окремі пам'ятки зрубної культури досліджувалися й північніше, аж до лівого берега Ками. П.А.Дмітрієв та К.В.Сальников досліджують “зрубні” кургани ще далі на сході, у долині р. Білої в Башкірському Приуралліі, де відкривають також місцеву абашевську (баланбашську) культуру (АИ в РСФСР, 1941, с. 131-145).

Окремо варто зупинитися на науковій діяльності в 20-30-ті рр. А.Таллгрена, який 1924 р. здійснює наукову поїздку до Росії, а 1925 р. - в

Україну. Від 1926 р. А.Таллгрен, разом з етнографом. Ю.Т.Сиреліусом, видавав у Гельсінки часопис східноєвропейської та північноазійської археології й етнографії "Eurasia septentrionalis antiqua" (ESA). Так археологи СРСР одержали унікальну можливість для оперативної публікації польових і кабінетних вишукувань. Вже в першому числі часопису вийшла друком стаття П.С.Рикова, присвячена хвалинській культурі (Rykov, 1927, p. 51-84) і перша публікація розкопок Абашевського могильника (Smolin, 1927, p. 85-94). Друге число відведено монографії А.М.Таллгрена “La Pontide Prescithique” (Tallgren, 1926). Ця праця є етапною у вивченні металевих виробів півдня Східної Європи, зокрема й належних до зрубної культури. З виділенням самої ж культури А.М.Таллгрен не погоджувався, роблячи акцент на уточненні хронології бронзових речей, а не їхній культурній належності. Дослідження А.М.Таллгрена зберегло для науки багато унікальних комплексів речей, що загинули в роки Другої світової війни або були вивезені до Німеччини. Вдалося встановити, що місцем найбільшої концентрації знахідок бронзових речей у Східній Європі, значна частина яких виготовлена ливарниками зрубної культури, є Київське Подніпров'я. У четвертому числі ESA з'явилася стаття П.Рау про нові відкриття в Республіці німців Поволжя (1929, с.41-57). У 30-ті рр. це плідне співробітництво переривається через політику самоізоляції, що проводилася Радянським режимом. Втім, видання часопису тривало за участі європейських колег і загалом видруковано 12 томів ESA.

30-і рр., що знаменували розквіт Радянської системи, позначено вовкуватими сторінками в історії археології. Фізичне винищування вчених супроводжувалося, нерідко, загибеллю (конфіскацією) їхніх архівів, зникненням із наукового ужитку відкритих ними пам'яток, накопаних матеріалів. Паралельно винищувався фундамент археологічної піраміди – історико-археологічне краєзнавство.

За поверхового підходу, Великий терор 30-х рр. XX ст. здається безглуздим, але, простежуючи його реалізацію на долях дослідників зрубної культури, переконуєшся в його системному характері. Зусиллями співробітників НКВС в межах СРСР методично створювався єдиний археологічний простір із центром у Москві та філією в Ленінграді. Монополізація та уніфікація науки оберталася безжалісною розправою над інакомислячими. Так, з перемогою стадіальної теорії розвитку первісного суспільства, вченим фактично заборонили займатися дослідженням конкретних археологічних культур, серед них - зрубної. Брутальної критики зазнає В.О.Городцов з подальшою втратою місця роботи. Щоб вижити в обстановці цькування йому довелося 1938 р., на 79-му році життя, вступити до лав Комуністичної партії. Як бачимо, реакція археологів на диктат держави була різною. Дехто, як М.О.Макаренко, свідомо йшов на ешафот. Інші – пристосовувались. Г.В.Подгаєцький, наприклад, на сторінках колективної монографії гудив "хибну" практику виділення археологічних культур, але працював над обгрунтуванням середньодонського варіанту зрубної культури для архіву*. Загибель спеціалістів на фронтах, у блокадному Ленінграді, еміграція ще живих з окупованих Німеччиною територій на Захід також сприяли утвердженню єдиного археологічного простору.

Показовими і підсумковими для 30-х рр. є матеріали Першої всеросійської археологічної конференції (Москва 10-13.04.1939 р.). 30 з 50-ти учасників представляли установи Москви. Фахових археологів на місцях тоді майже не залишилося. Всі доповіді носили інформаційний чи організаційний характер. Суто наукові проблеми не розглядалися. У підсумку вироблено п'ятирічний план (1939-1943) археологічного вивчення РРФСР та інших союзних республік силами майже виключно

* Ситуацію абсурду доповнює Л.С.Клейн повідомленням, що автором монографії "Родовое общество степей Восточной Европы", виданої 1935 р. під іменами А.П.Круглова і Г.В.Подгаецкого, був Б.О.Латинін, заарештований у рік виходу своєї (?!) книги (1993, с.19, сн. 2).

столичних (Москва, Ленінград) археологів. Провідною археологічною установою виступав на той час Державний історичний музей у Москві. Співробітники музею розробили, зокрема, п'ятирічну програму розкопок в УРСР з метою поповнення експозиції. Активним дослідником музейних колекцій та пам'яток кіммерійської культури на теренах України мала виступити О.О.Гракова (Первая всероссийская, 1939, с. 60). Побіжно згадано в матеріалах конференції зрубно-хвалинську культуру, як таку, що її необхідно вивчати (там само, с. 19).

Отже, в міжвоєнний період плідною для вивчення зрубної культури виявилася друга половина 20-х рр., коли зусиллями дослідників Поволжя (П.С.Риков, В.В.Гольмстен) вироблено уявлення про зрубно-хвалинську культуру з осередком формування останньої за Волгою. Доба пізньої бронзи в Україні більше пов'язувалася з кіммерійською культурою (В.О.Городцов, О.О.Гракова, А.В.Добровольський). Зростаючий обсяг джерельної бази вимагав нового рівня узагальнень. У цьому напрямку працював Г.В.Подгаєцький, проте його розуміння зрубної проблематики так і залишилося на сторінках рукопису.

І.3. Концепція генези та розвитку зрубної культури

Трагічний перебіг подій та кінцеві результати Другої світової війни призвели у підсумку до рішучої зміни радянських ідеологічних установок: від космополітизму, що живився надіями на перемогу соціалістичної революції у світовому масштабі, до великодержавного шовінізму з ще жорсткішою ізоляцією СРСР та новонавернених країн соціалістичного табору від цивілізованого світу. В археологічній науці така зміна віх позначилася поглибленням інтересу до своїх старожитностей, пошукам місцевих, автохтонних коренів у вивченні етнокультурних процесів. Стадіальна концепція розвитку первісного суспільства, вкупі з новим вченням про мову М.Я.Марра, були піддані анафемі на найвищому рівні, а засуджені колись марксистською наукою на винищення археологічні культури повернуто до наукового буття.

Серед фахівців, дотичних до зрубної проблематики, науковоспроможною на 1946 р. лишилася О.О.Кривцова-Гракова - співробітник Державного історичного музею в Москві. Саме їй випала честь відновлення та легалізації поняття "зрубна культура". Будучи ученицею В.О.Городцова, О.О.Кривцова-Гракова краще від інших сприйняла його широкий погляд на цю культуру, поставивши її в центр своїх наукових вишукувань. Концепція зрубної культури склалася в О.О.Кривцової-Гракової десь на середину 40-х рр. Вперше її конспективно викладено в заключній частині великої статті, присвяченої Алексєєвському поселенню та могильнику андронівської культури (Кривцова-Гракова, 1948, с.153-161).

Нова концепція внесла принципові зміни у верхні поверхи культурно-

хронологічної схеми В.О.Городцова. Зруб переставав бути головним критерієм належності того чи іншого поховання до зрубної культури. "Можливо, що багаті поховання в зрубах із гарним і часто численним посудом належали членам великих родових сімей, що користувався особливою пошаною", - цілком справедливо припускає О.О.Кривцова-Гракова (1948, с.156). Фактично вона переводить зруб з ознаки культурної до покажчика соціальної значимості небіжчика, властивого, до речі, не лише зрубній культурі. За такої ситуації варто було б подумати про іншу, коректнішу назву для останньої загалом, з огляду на те, що вона переживала, по суті, своє друге народження. Адже в літературі вже апробовувався інший термін - "хвалинська культура", доречніший ще й тому, що прабатьківщиною зрубної культури, відповідно до нової концепції, оголошувалося Заволжя. Якщо досліджувані племена прийшли з-за Волги в Україну, то вони принесли із собою відтіля і волзьку (хвалинську) культуру. Додамо, що зрубна культура України, де зосереджено левину частку розкопаних поховань у зрубах, віднесена О.О.Кривцовою-Граковою лише до другого періоду розвитку. Тримаючись такої логіки, тільки другий (пізній) період цієї культури ми мали б іменувати "зрубним".

Низку аргументів на користь перейменування можна було б множити, проте зважимо на те, що в ті роки батько менш вдалого терміну “зрубна культура” (В.О.Городцов) залишався в пам'яті улюбленим учителем, а адепт хвалинської культури (П.С.Риков) вважався ворогом народу. Тим більше, що в одному з останніх своїх рукописів “Хвалынская культура палеометаллической эпохи (1943), В.О.Городцов піддав критиці всеохопну хвалинську культуру П.С.Рикова. Схоже, що політичні аспекти проблеми виявився вирішальними. Термін "зрубна культура" було узаконено остаточно і, водночас, позбавлено конкретного змісту, тому що зруби, як тип поховальної споруди, не показові для більшості варіантів зрубної

культури, а то й відсутні взагалі у деяких регіонах ареалу.

Деконкретизация назви дозволила О.О.Кривцовій-Граковій доповнити зрубну культуру басейну Сіверського Дінця похованнями в насипі та на горизонті, в кам'яних скринях і пізніших ямах, зважаючи на ідентичність посуду в усіх названих типах поховального ритуалу. Культурно-хронологічна схема В.О.Городцова з чотиричленної (не рахуючи культури поховань у кам'яних скринях) перетворилася в тричленну, а найважливішим критерієм при віднесенні поховання до тієї або іншої культури стає кераміка супроводу, а не форма могили. Безумовно, новий критерій виявився надійнішим, хоча, як побачимо нижче, не універсальним. Так, зберігши стару назву, зрубна культура набула нового, значно ємнішого змісту. Тому, щоб уникнути плутанини, варто чітко розділяти зрубну культуру, виділену на початку XX ст., назвемо її умовно "городцовською", і культуру “граковську”, зібрану О.О.Кривцовою-Граковою під "зрубною парасолькою". Межі останньої визначено чи не вперше з достатньою чіткістю: східна пролягла уздовж кордону Самарської і Оренбурзької областей на м. Уральськ; північна досягала південних меж Татарстану, а західна - правобережжя Нижнього Дніпра (Кривцова-Гракова, 1948, с.153-154).

У цій же праці викладено гіпотезу генези зрубної культури в заволзьких степах від ямної та "Poltavker Stufe" П.Д.Рау. Останню О.О.Кривцова-Гракова уже впевнено називає полтавкинською культурою і безпосередньо з неї виводить зрубну Поволжя. Наприкінці першого періоду свого розвитку її носії починають мігрувати із Заволжжя, через Дон, у бік України. Східні терени нашої держави були освоєні “зрубниками” лише на початку другого періоду розвитку культури. Стрижнем гіпотези стала типологія кераміки, що починалася від яйцевидих горщиків ямної культури Заволжя (Кривцова-Гракова, 1948, с.155).

Повоєнного десятиліття О.О.Кривцова-Гракова працювала

надзвичайно плідно. Вона піднімає ключову для наступних поколінь учених проблему взаємовідносин зрубної та абашевської культур у рукописі 1945 р. та здійснює чудову публікацію Бессарабського скарбу, синхронізованого з першим періодом зрубної культури і датованого 1400-1200 рр. до н.е. (Кривцова-Гракова, 1949, с. 18-28, табл. I-XVIII). Важливе значення мають розкопки поселення на Білозерському лимані в м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької обл., що надали підстави для виділення белозерського етапу пізньозрубної культури в Україні (Кривцова-Гракова, 1949а). Концепція зрубної культури знаходить розлоге обгрунтування у підсумковій монографії "Степное Поволжье и Причерноморье в епоху поздней бронзы" (1955). Це перше й останнє дослідження одного автора, присвячене зрубній проблематиці загалом, настільна книга для кількох поколінь дослідників цього феномену. Ставши подією в науці, монографія ніколи не піддавалася глибокому аналізові, доречному саме зараз, з огляду на поставлену проблему.

Книга побудована за схемою концепції О.О.Кривцової-Гракової, від генези до зникнення культури, датованої XV - початком VII ст. до н.е. У географічному вимірі подача йде зі сходу (Поволжя) через Донщину до Подніпров'я і Західного Надчорномор'я, відповідно до гаданих маршрутів міграції носіїв зрубної культури. Переконливість досягається наполегливим повторенням постулатів концепції. Археологічні факти залучаються лише в якості ілюстрацій окремих положень автора і тільки на їхнє підтвердження. Історіографія проблеми подана поверхово: перелік авторів розкопок, без нагадування імен "ворогів народу" і точок зору дозволених дослідників на суть проблеми. Не було дано визначення зрубної культури, що дозволяло включати до її складу різнорідні пам'ятки, не зважаючи на характер ключових комплексів.

Генеза зрубної культури з полтавкинської підносилася як доконаний факт із посиланням на роботи і висновки П.Рау, хоча той взагалі не

визнавав факту наявності зрубної культури в Поволжі. Ось його власна оцінка: "Керамічні типи полтавкинського щабля у формі й орнаменті ще не перебороли свої неолітичні або інакше халколітичні вихідні форми. З іншого боку, гостроребериі чаші перегукуються з формами більш пізньої зрубної культури" (1928, с.19; цит. за Малишев, Семенова, 1992, с.270). Вивчення спадщини німецького археолога показує, що він відносив полтавкинські пам'ятки до епохи ранньої бронзи. "Відмічаючи зрубні риси в кераміці полтавкинської стадії, П.Д.Рау із сумнівом ставиться до припущення П.С.Рикова про зрубний вплив на культуру середнього і пізнього бронзового віку Нижнього Поволжя" (Малишев, Семенова, 1992, с.270, рис.4).

Критичний аналіз генетичного аспекту гіпотези О.О.Кривцової-Гракової вже проведено (Мельник, 1978, с.56-57). Використання її в якості однієї з альтернативних нині можливе лише із низкою застережень чи в дещо модернізованому вигляді. Твердження, що ця концепція є "принятой сейчас" (Антология советской археологии, 1996, с. 248-249) є дещо перебільшеним і рішуче заперечується окремими дослідниками, а Г.Г.Пятих взагалі наголошує на її ненауковості (2000, с.18).

О.О.Кривцова-Гракова особливу увагу приділяла керамічному виробництву, поставивши його в основу своєї концепції. Проте й тут викликає здивування вибірковий підхід до матеріалу. Кераміка поселень чомусь оголошується "значно більш надійним матеріалом, ніж посуд із поховань" (1955, с.26). Зважаючи на те, що такий підхід все ще має прибічників, зазначимо: кожна група археологічних джерел має свої особливі переваги й специфічні хиби. Тому в дослідженнях синтетичного плану не можна офірувати одними джерелами на догоду іншим. О.О.Кривцова-Гракова, на жаль, зробивши наголос на аналізі поселенського матеріалу і скарбів, фактично проігнорувала похоронні комплекси, обмежившись залученням лише тих речей з поховань, що

"працюють" на її концепцію. Матеріали розкопок поселень дають відкриті комплекси, до яких могли потрапити речі явно більш ранні або пізні. Тут дослідник вільний вибрати для аналізу те коло артефактів, які він вважає монокультурними, синхронними. Поховання - комплекс закритий, тому його важче "звільнити" від незручної речі. Йдучи шляхом найменшого опору, можна оголосити це джерело консервативним, традиційним і експлуатувати "зручніший" відкритий комплекс. Звернемося до конкретного прикладу.

У розділі "Срубная культура Поволжья" еталонним обирано "явно одношарове, що проіснувало короткий проміжок часу" Надєждінське селище (Кривцова-Гракова, 1955, с.27). Оцінки одношаровості й короткочасності нічим не аргументуються. Немає в тексті географічної прив'язки цієї пам'ятки. Припадає орієнтуватися на підтекстовку до Рис. 3-4: "Надєждіно-Куракино Пензенської області, біля м. Сердобська" (там само, с.29, 31). Але ж це не Поволжя, а Донщина, лівобережжя Хопра. У списку пам'яток Пензенської обл. Надєждіно-Куракино відсутнє, але є три поселення (Куракино I, II, III) на р. Сердоба, обстежені П.С.Риковим 1930 р. Оскільки на Куракиному II знайдена "абашевська" кераміка, то матеріали для еталона швидше за все узяті з колекцій Куракино I (Петроград) на лівому березі й Куракино III (Куракинський палац) на правому березі Сердоби в місці упадання її в Хопер (Полесских, 1970). В інформації про матеріали згаданих поселень відсутні згадки щодо кам'яних та бронзових знарядь, бо вони виявлені П.С.Риковим у курганах уздовж Хопра (1931, с.28-32), але на малюнках О.О.Кривцової-Гракової фігурують бронзові ножі та кам'яна висвердлена сокира з поселення Надєждіно-Куракино (1955, рис. 4, *4,5,15*). Так дійсно ранні, у системі пам'яток зрубної спільноти, речі з поховань забезпечують потрібну ранню дату для розвинутої й відносно пізньої кераміки поселення.

Аналогічний прийом використовується й щодо матеріалів Заволжжя,

де кераміка, зібрана на поселеннях і синхронна куракинській, датується чомусь архаїчним металом Покровського могильника, без посилання на те, що в похованнях цей метал супроводжується іншим посудом. Природно, що жоден(!) горщик з Покровського могильника в книзі не репродуковано. Отже, концепцію походження й розвитку зрубної культури було таким чином проілюстровано, але не обгрунтовано. Наочний образ нової зрубної культури став, порівняно з городцовською зрубною, розмитим і засміченим багатьма чужими їй елементами. Така жорстка оцінка звучить дисонансом хорові похвал, що випали на долю книги та її автора, але пом'якшити її можна лише визнанням окремих глибоких спостережень О.О.Кривцової-Гракової. Саме вона здійснила перше узагальнення сукупності пам'яток зрубної спільноти, які вже явно не відповідали термінові “культура”. Істотне значення мав і поділ пам'яток пізнього бронзового віку Надчорномор'я на два хронологічні етапи (білозерський та сабатинівський). Щодо інших спостережень мова піде нижче.

У Росії концепцію О.О.Кривцової-Гракової зустріли схвально. Інша ситуація склалася в Україні, де зрубна культура не сприймалася фахівцями довоєнного покоління. По війні вони, зібрані з місць близьких і дуже віддалених до відділу первісної археології ІА АН УРСР, теж не схильні були перейматися проблемами зрубної культури. Ситуацію змінив приплив російських археологічних кадрів в Україну.

Нагадуємо, що від 1934 р. у Києві працював Інститут історії матеріальної культури ВУАН, перетвореної 1936 р. в АН УРСР. Так наша Академія з національної перетворювалася в територіальну структуру АН СРСР. 1938 р. відбулося дві події: ІІМК АН УРСР перейменували в ІА АН УРСР, а його першого директора (Ф.А.Козубовського) - заарештували. Наступний директор (М.І.Ячменьов) повторив долю попередника 1939 р. На той час непримиренна боротьба з буржуазно-націоналістичними теоріями принесла настільки суттєві результати, що кадрова допомога

українському археологічному просторові, що збезлюдів, стає нагальною. Провідні археологи Росії (Т.С.Пассек, О.О. і Б.М.Гракови, М.К.Каргер, М.І.Артамонов, Б.О.Рибаков та ін.) очолюють археологічні експедиції в Україну, а Л.М.Славін, П.П.Єфименко, С.М.Бібіков, прибулі з Ленінграду, у різні роки керують цим Інститутом. Лише в період німецької окупації в 1941-1942 рр. Інститут археології відновленої ВУАН послідовно очолювали київський професор Н.Д.Полонська-Василенко, одна з творців і вчений секретар КАІ в 1917-1924 рр., та В.Козловська (Уляновський, 1992, с.XXXVII-XXXIX).

Серед археологів, що переїхали жити і працювати в Україну по війні, виявився вихованець саратовської школи О.І.Тереножкін. 1948 р. він очолив відділ археології раннього залізного віку і став фундатором української школи дослідників зрубної культури. О.І.Тереножкін – вихідець з м. Ніколаєвська (нині м. Пугачов) Саратовської обл. - почав свій шлях у науці з розвідки поселень зрубної культури вздовж р. Большой Иргиз. Зібрану там кераміку юнак приніс П.С.Рикову до Саратова. Потім О.І.Тереножкін учився в Самарі під керівництвом В.В.Гольмстен і в Москві у В.О.Городцова, пройшовши, таким чином, курс археології в найвизначніших дослідників зрубно-хвалинської культури. В Україні О.І.Тереножкін знову зіштовхується з нею, розкопуючи кургани в долині р. Молочної у 1950-1952 рр. Йому належить друга, після В.О.Городцова, характеристика “зрубних” поховань України (Тереножкін, 1960, с.13-15). Дослідник не тільки запускає поняття "зрубна культура" до обігу серед українських археологів, але й вивчає міру “зрубного” впливу на населення Правобережної лісостепової України (Тереножкин, 1961, с. 54-56, рис. 29).

Утвердження концепції зрубної культури, за версією О.О.Кривцової-Гракової, супроводжувалося спробами перегляду її окремих положень саме в Україні. Так розкопки поселень біля сіл Янохино і Рубці в басейні Сіверського Дінця підводять С.С.Березанську до висновку, що носії

зрубної культури проникають на терени України ще на першому (ранньому) етапі розвитку (1957, с.35; 1959). Матеріали поселення Ушкалка на лівому березі Дніпра, у зоні затоплення Каховського "моря", дозволили Д.Я.Телєгіну переглянути відносну хронологію білозерських і сабатинівських пам'яток. Прошарок із керамікою сабатинівського типу виявився перекритим шаром із комплексом речей білозерського часу (Телегін 1961, с.3-15). Це відкриття не тільки зруйнувало верхні поверхи зовні стрункої концепції О.О.Кривцової-Гракової, але й наочно продемонструвало уразливість типологічного підходу до аналізу матеріалу. Необхідність особливої уваги до стратиграфічних спостережень стала очевидною.

1954 р. А.В.Добровольский досліджував поселення Бабине-III у Херсонській обл. (1957, с.40-45). Матеріали цих розкопок стали базовими для виділення КБК в Україні та на Середньому Доні (Березанская, 1960, с.26-41). Відкриття нової культури було сприйнято неоднозначно, насамперед російськими археологами. На риторичне питання: "Як міг В.А.Городцов "прогавити" цілу археологічну культуру в середній частині своєї схеми?" - переконливої відповіді не було до середини 70-х років. У той же час російські колеги розходилися в інтерпретації пам'яток із багатоваликовоюй керамікою. Якщо Т.Б.Попова відносила їх до третього, заключного, етапу розвитку катакомбної культури (1960, с.42-45), то Б.О.Латинін розглядав комплекси КБК, як групу "пам’яток одного з українських локальних варіантів саме “зрубної” культури" (1964, с. 70). З позицією Т.Б.Попової був солідарний О.І.Тереножкін, називаючи пам'ятки з багатоваликовою керамікою "пізньокатакомбними". У КБК, при її виділенні, виявилися такі ж хиби як і в зрубної культури, як-от: невдала назва і єдиний критерій добору - наявність кераміки, прикрашеної системою валиків. Не мала успіху перша спроба виділення поховань КБК, за відсутності чітких критеріїв добору комплексів (Березанская, 1962, с. 6-

15).

Ще одне положення концепції О.О.Кривцової-Гракової переглянуто у зв'язку з виділенням окремої сабатинівської культури (Шарафутдинова И.Н., 1968, с. 16-34). І, хоча стаття І.М.Шарафутдінової була піддана хльосткій критиці з боку О.М.Лєскова (1970, с.48-59), процес виділення нових археологічних культур із "зрубної культури" О.О.Кривцової-Гракової тривав. 1971 р. Е.С.Шарафутдінова виділяє кобяківську культуру в дельті Дону, успішно захистивши кандидатську дисертацію на цю тему (Шарафутдинова, Э.С., 1980).

Найвагомішим успіхом у вивченні зрубної культури в 60-ті рр. стало поточнення абсолютної хронології етапів її розвитку та прив'язка їх до періодів бронзового віку Центрально-Східної Європи (Тереножкин, 1965). Ранню зрубну культуру, синхронну Бессарабському скарбу, О.І.Тереножкін датував XVI-XIV ст. до н.е., сабатинівський етап - XIV-XII ст. до н.е., а білозерський - XI - IX ст. до н.е. Таким чином, зрубна культура отримала надійну хронологічну нішу.

Розкопки курганів у долині Молочної, в зонах затоплення Каховського водоймища та спорудження Північно-Кримського каналу і Краснознам'янської зрошувальної системи дозволили О.М.Лєскову виділити групу поховань раннього етапу зрубної культури (Лесков, 1967а, с.15-19). Цей же висновок він розвиває аналізом бронз Північного Причорномор'я, що пов'язувалися тоді зі зрубною культурою (1967, с.143-178).

Зоною активних археологічних досліджень у повоєнний період стає Нижнє й Середнє Поволжя. І.В.Синіцин публікує матеріали розкопок міжвоєнного періоду - курганні могильники біля сіл Макаровка (Меркель), Усатово (Экгейм, хут. Лебзак), Бородаївка (Боаро) на території Республіки німців Поволжя, розкопаних переважно П.Д.Рау; поселень у басейні р. Большой Іргиз і серед них Максютовського та Успенського

(Синицын, 1947, с.3-134; 1947а, с.135-156; 1949, с.137). Паралельно він продовжує активну польову практику, насамперед у зоні затоплення Сталінградського водоймища, де розкопує величезний Бережнівський могильник і низку інших курганних груп (Синицын, 1959, с.39-205; 1960, с.10-168; 1966, с.3-62). В інтерпретації розкопаних пам'яток І.В.Синіцин міцно стояв на позиціях місцевого, нижньоволзького, походження та розвитку культури, що іменувалася спочатку хвалинською (за П.С.Риковим), потім - зрубно-хвалинською (за В.В.Гольмстен) і, нарешті, зрубною (за О.О.Кривцовою-Граковою). Своєрідність позиції саратовського дослідника полягала в тому, що під раннім періодом зрубної культури він розумів пам'ятники полтавкинського щабля (1947, с.8-11). До такої точки зору приєднувалися інші відомі дослідники курганних старожитностей Поволжя (В.П.Шилов, М.Я.Мерперт). Не вступаючи в полеміку з О.О.Кривцовою-Граковою і прийнявши запропонований нею термін "зрубна культура" для пам'яток Поволжя, названі спеціалісти фактично притримувалися схеми П.С.Рикова, але під іншою (“зрубною”) вивіскою.

М.Я.Мерперт провів масштабні розкопки в Середньому (лісостеповому) Поволжі. Об’єктами досліджень були як поселення, так і кургани. Відчувши в новому матеріалі специфіку середньоволзьких пам'яток, московський археолог розробив свою періодизацію курганів зрубної культури. Основою її було обрано такі показники, як форма насипу та кількість поховань у ньому.

П’ятичленна періодизація зрубної культури охоплювала відрізок часу в 1300 років, від рубежу III-II тис. по VII ст. до н.е. (Мерперт, 1958, с.154). Ранній період було репрезентовано полтавкинськими комплексами і його хронологічна позиція сумнівів не викликала, а от поховання розвиненої зрубної культури виявилися штучно розділені на 4 хронологічні групи, розведені в часі на 800 років (XV-VII ст. до н.е.). Пізніше М.Я.Мерперт

спробував виділити найдавніші похоронні комплекси зрубної культури за матеріалами розкопок Уразмаметовських курганів Південної Чувашії (1962, с.7-21). Цю спробу варто визнати невдалою, за відсутності датуючих речей у похованнях з Уразмаметово (Отрощенко, 1991, с.30-32). Водночас, важливе значення мало зроблене М.Я.Мерпертом уточнення дати Покровських курганів XV ст. до н.е. (1962, с.19-21).

У історіографічних оглядах, присвячених осмисленню зрубної проблематики, майже не згадується стаття Б.О.Латиніна "До питання про пам'ятки з так званою багатоваликовою керамікою" (1964, с.53-71). Можливо, справа в назві, яка дещо вуалює "зрубну" сутність статті. Тим часом, із сучасних позицій особливо переконливо звучить критичний розбір основних положень концепції О.О.Кривцової-Гракової, відзначається однобічність підходу до культурної атрибуції пам'яток за однією-двома ознаками у В.О.Городцова, Т.Б.Попової, С.С.Березанской та інших дослідників. Б.О.Латинін формулює необхідність іншого, комплексного розгляду матеріалів тієї або іншої археологічної культури. У вивідній частині статті він оперує поняттям "культурно-історична область (провінція)" стосовно до населення зони євразійського степу і лісостепу за доби бронзи (Латынин, 1964, с.70). Полемізуючи з московськими археологами, що бачили найдавніші поховання зрубної культури за Волгою чи на півдні Чувашії, ленінградський вчений пропонував інший перелік найдавніших поховань зрубної культури, відкритих переважно на захід від Дону:

"Адже якщо ототожнення "полтавкинських" пам'ятників Поволжя з початковим нібито етапом розвитку "зрубної" культури залишається поки ще досить штучним і дуже сумнівним припущенням, те саме в районах басейну Верхнього і Середнього Дону і на захід по лісостепу прослідкуються такі її пам'ятки, що навряд чи не варто визнати ранніми серед власне "зрубних". Того, наприклад, типу, що був зустрінутий у

розкопках Д.Я.Самоквасова біля с. Воробьовки Курської обл. або в Малому Акулові на Оці, біля Мастюгіна і Скорнякова (воронезькі) і в розкопках В.Н.Тевяшова в Острогозьку" (Латынин, 1964, с.58).

Б.А.Латинин переконливо показує присутність багатоваликової кераміки в пам'ятках, як катакомбної культури воронезького варіанту, так і зрубної культури України. Звідси випливає логічний висновок про генетичний зв'язок катакомбної і зрубної культур, що підтверджує думку Г.В.Подгаєцького (Латынин, 1964, с.70). Самі ж пам'ятки з багатоваликовою керамікою інтерпретовані Б.О.Латиніним, як один з українських варіантів зрубної культури (там само). Таким чином, на середину 60-х рр. уже були заявлені дві генетичні лінії формування зрубної культури: східна - за схемою: ямна - полтавкинська - зрубна (хвалинська) і західна - за схемою: ямна - катакомбна - зрубна. Виділення проміжних пам'ятників із багатоваликовою керамікою робило західну лінію розвитку більш обгрунтованою.

Робота Б.О.Латиніна була написана їм під завісу життя, покаліченого тоталітарним режимом. Це голос довоєнного покоління археологів, яких радянська влада насильно позбавила можливості реалізувати свій науковий потенціал. Їхні праці були або знищені, або поховані в архівах, а ідеї були використані тими, хто залишився на свободі, без посилань на першоджерела. У 60-ті роки, після Хрущовської відлиги, умови життя і роботи вчених усередині "залізної завіси" стали дещо ближчими до людських, що позитивно відбилося на ефективності наукового пошуку. Відразу ж слід відзначити його різновекторність. Розширювався ареал культури, тривав процес виділення нових культур, що включалися раніше до складу зрубної. Зупинимося докладніше на цих сторонах досліджень.

Протягом 60-х рр. вдалося уточнити північну межу зрубної культури, де вона збігається з кордоном лісу та лісостепу, включаючи південно-східні райони Мордовії, південні - Чувашії і Татарстану, Лівобережжя

Нижнього Надкам’я. Так визначив північні межі досліджуваної культури А.Х.Халіков (1969, с.209-213, рис. 48). Показово, що побутування зрубної культури в Середньому Поволжі А.Х.Халіков обмежує XV-XII ст. до н.е. По тому відбувся відхід зрубного населення із Середнього Поволжя (там само, с.215). К.В.Сальников провів східну межу зрубної культури вздовж р. Білої, залучивши до її ареалу Приуралля (1967, с.150-151, рис. 17). У цій монографії ранній етап зрубної культури запропоновано іменувати "покровським" (Сальников, 1967, с.211). Розкопки А.М.Мандельштама на заході Туркменістану розширили південну межу культури до передгір'їв Копет-Дагу (1966, с.105-108; 1967, с.61-65).

Вирішальну роль в обмеженні зрубної культури знизу зіграло виділення Н.К.Качаловою окремої полтавкинской культури (1962; 1967). Цими роботами було покладено кінець механічному залученню полтавкинських пам'яток до системи зрубної культури, що не виключало, утім, можливості участі полтавкинских племен у генезі останньої. Упорядкування Т.Б.Поповою матеріалів поздняковської культури дозволило виключити з кола зрубних пам'ятки лісової зони в басейні Правобережної Волги та Оки, зокрема, могильник біля с. Мало-Окулово, що окремими фахівцями (Б.О.Латинін, М.Я.Мерперт) залучався до кола найдавніших пам'яток зрубної культури (Попова, 1965, с.132-137; 1970). Зібрано численні свідчення синхронності поздняковської та зрубної культур.

Особливе місце в історіографії займає питання взаємовідносин носіїв зрубної та абашевської культур. Поставила цю проблему О.О.Кривцова-Гракова, але практичне її вивчення стало можливим після виходу збірки статей "Абашевская культура в Среднем Поволжье" (МИА № 97, М., 1961). Впродовж тривалого часу абашевська культура розглядалася як пізніша стосовно зрубної і датувалася кінцем II - початком I тис. до н.е. (Либеров, 1964, с.158; Киселев, 1965, с.19, рис.1). Тому логічною

видавалася гіпотеза щодо участі “зрубників” у генезі абашевської культури (Смирнов А.П., 1961, с.26). У 60-ті рр. поширилася думка відносно синхронності та взаємовпливів названих культур у межах 3-ї - початку 4-ї чверті II тис. до н.е. (Евтюхова, 1965, с.137-142). Проте ще в 50-ті роки К.В.Сальников розкопує Береговське поселення на р. Білій в Башкірії, де простежує стратиграфію більш ранніх абашевських комплексів, порушених будівлями населення зрубної культури (1959, с.36). Це спостереження за вагомістю можна порівняти з розкопками Ушкалки, але лише в 70-ті рр. спеціалісти оцінили його належним чином. К.В.Сальников запропонував нове бачення історії абашевських племен, подавнив початковий період розвитку культури до 1-ї половини II тис. до н. е., припустив можливість проникнення окремих груп абашевського населення в середовище зрубних племен Нижнього Поволжя і Середньої Донщини (1967, с.18-145). Уфимський археолог уявляв абашевців культурою-мігрантом із Чуваського Поволжя - у Марійське, а відтіля - на терени Башкортостану в Приуралля. "Урал ... явився як би тією гранню в історії абашевських племен, за якою чистота їхньої культури йде на спад ... Групи ж абашевців, що пішли з Приуралля на захід, поглинені були зрубними і пізньокатакомбними племенами" (Сальников, 1967, с.146). Оцінити глибину цих зауважень вдалося лише наприкінці 80-х рр., але й сам дослідник ще не зважився зробити належних висновків із передування абашевської культури зрубній.

Варто хоча б коротко торкнутися участі західних дослідників у розв’язанні піднятих проблем. Більшість серед них були емігрантами з країн тодішнього соцтабору. Виняток складав блискучий англійський фахівець В.Г.Чайлд - автор знаменитого листа радянським археологам від 16 грудня 1956 р., виданого лише за 36 років по тому. І хоча в листі зрубна культура прямо не згадується, одне зауваження є дуже актуальним, і сьогодні: "Для відносної хронології типологія, не перевірена

стратиграфією, доповненою картами поширення знахідок, у кращому випадку ненадійна. Коли обертаються до декоративних мотивів або до форми посудин, це особливо сумнівно" (К столетию, 1992, с.188).

В "Археології України" Я.Пастернака зрубна культура знаходиться серед культур місцевого походження, поряд із ящиковою (скриньковою) і кіммерійською (Пастернак, 1961). Головною вадою робіт західних авторів є відірваність від новітніх матеріалів. Але саме монографія Я.Пастернака спровокувала написання тритомного видання "Археологія Української РСР", Київ, 1971.

Найбільшої уваги зрубній культурі приділено в монографії М.Гімбутас "Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe", Париж-Лондон, 1965. Спираючись, головним чином, на дослідження поволзьких експедицій М.Гімбутас запропонувала оригінальну періодизацію пам'яток зрубної культури. За найдавнішим (полтавкинським) періодом (2000-1800 рр. до н. е.) постає класична зрубна культура, розділена на ранній (бл. 1800 - бл. 1450 рр. до н.е.) і пізній (бл. 1450 – 1100 рр. до н. е.) періоди. Останній, у свою чергу, дробиться на Покровську (бл. 1450 – бл. 1300 рр. до н.е.) і Ягодненську (бл. 1300 - бл. 1100 рр. до н.е.) фази. Ще 300 років приділяються для пізньої зрубної культури (бл. 1100 - бл. 800 рр. до н. е.). Вперше було реально показано значний часовий розрив між полтавкинською культурою і покровською фазою. Віхами для раннього класичного періоду виявилися комплекси з кістяними "кільцеподібними підвісками" (Політотдєльське, кург. 4, пох. 6; Київка) і речі з Царевого кургану (Gimbutas, 1965, p. 552-569).

І.4. Вивчення зрубної культурно-історичної спільності / області

На кінець 60-х рр. масштабність зрубного феномена ставала все очевиднішою. Локальні варіанти окреслювалися чіткіше, а хронологічні етапи мали тенденцію до виділення в окремі культури (полтавкинська, сабатинівська, кобяківська). Розробку наукових категорій, рангово вищих за археологічну культуру, розпочато О.О.Формозовим (1959). Ним, зокрема, було введене поняття "культурна область" як об'єднання декількох АК на основі етнографічної подібності, що дозволяє судити про етнічну або генетичну кревність (Классификация в археологии, 1990, с.63). Вище вже зазначалося, що поняттям “культурно-історична область (провінція)” оперував Б.О.Латинін стосовно сукупності культур доби бронзи євразійських степів (1964, с. 71). М.Я.Мерперт застосував термін “культурно-історична область” до конкретних культурних утворень, серед них і до зрубного (1968; 1974). Рівнобіжно, Є.М.Черних впроваджує поняття “зрубна культурно-історична спільність” замість традиційного терміну “зрубна культура” (1970, с. 7).

Саме термін "спільність", що не має чіткого визначення, був досить дружно сприйнятий дослідниками зрубної культури, що й відбилося у найменуваннях наукових симпозіумів (Перша та Друга наради з проблем зрубної культурно-історичної спільності, Куйбишев, 1978, 1982 рр.), монографій і збірок статей. Показово, що видання "Срубная культурно-историческая общность" відкриває стаття М.Я.Мерперта "Срубная культурно-историческая область" (1985, с.3-10). На жаль, автор не зробив розмежування понять “культурна область” і “культурна спільність”, хоча перше він згадує 4 рази, а друге – 11. Не проясняє сутність питання і

вивідна сентенція: культурно-історична область “знаменує більш високий щабель в ієрархії археологічних спільностей і припускає меншу однаковість і компактність при більшому територіальному охопленні і структурній складності. Остання обумовлена включенням у спільність (!? - О.В.) як культур і їхніх варіантів, близьких за походженням, так і тих, що зблизилися вже в ході самого процесу утворення культурно-історичної області" (Мерперт, 1985, с.8). Схоже, що терміни "область" і "спільність" тут підсвідомо вживаються як синоніми. Таке припущення підтверджує й довідкова література: синонімом і близьким терміном поняття “культурна область” є “культурне коло”, а для останнього – термін “культурний комплекс”, який є, у свою чергу, синонімом і близьким терміном понять “культурне коло”, “культурна спільність” (Классификация в археологии, 1990, с. 63)*.

70-80-ті рр. збігаються з піком меліоративного будівництва, що охопило величезні простори СРСР, яким бракувало вологи. Тому зона меліорації загалом співпадала з ареалом зрубної КІС. У великих обсягах розкопувалися курганні могильники, але тривало й дослідження поселень у зонах нових водоймищ, спорудження яких потребує меліорація. Розміри грошових відрахувань, що надходили від меліораторів, дозволяли не тільки проводити розкопки, але й організовувати нові археологічні центри на рівні областей і автономних республік. Монополія столичних археологів у вивченні проблематики, пов'язаної зі зрубною КІС, досягнута завдяки репресіям, похитнулася. Колективи фахівців, а не копачі-одинаки, працюють тепер в Уфі, Самарі, Воронежі, Саратові, Ростові-на-Дону, Дніпропетровську, Харкові, Донецьку, інших містах РРФСР та УРСР.

У відділі первісної археології ІА АН УРСР питаннями зрубної культури

· На практиці ж уведення поняття "зрубна культурно-історична спільність (область)" дозволило дослідникам плідно працювати над виділенням локальних варіантів і нових археологічних культур у її межах. Автор воліє вживати термін “зрубна культурно-історична спільність (спільнота)”, як такий, що точніше відповідає сутності цього явища.

періодично займалася С.С.Березанська, учениця П.П.Єфименка. Під її керівництвом підготовлені дисертації О.С.Бєляєвим (1980) і Т.О.Шаповаловим (1983). Поділ київських фахівців із зрубної проблематики на співробітників відділів первісної та скіфо-сарматської археології не був суто формальним. За ним стояли різні погляди й оцінки досліджуваного явища.

У першому томі "Археології Української РСР" С.Н.Братченком написано розділ, присвячений КБК (1971, с.334-343), а О.М.Лєсковим - зрубній культурі (1971, с.404-428). Матеріали, пов'язані з останньою, подавалися з позицій концепції О.О.Кривцової-Гракової, з урахуванням поправок, внесених українськими археологами. О.М.Лєсков виділяв ранній період і пізній, розділений на сабатинівський і білозерський етапи. На жаль, речовий набір ранньозрубного періоду було підібрано ним еклектично, із залученням різночасного і полікультурного матеріалу. Позначалася відсутність у дослідників зрубної культури чіткого уявлення про те, які ж комплекси варто відносити до раннього періоду її розвитку. За тотожною схемою О.М.Лєсков підготував докторську дисертацію “Передскіфський період на півдні України” (Лесков, 1975) , яку йому вдалося захистити лише з другої спроби як “Заключний етап бронзового віку на півдні України”, врахувавши принципові зауваження опонентів (Лесков, 1975а). Він, зокрема, відмовився від виділення ранньозрубного періоду на теренах України. Головну увагу в цій роботі було приділено обгрунтуванню матеріального комплексу білозерського етапу пізньозрубної культури, у вивчення якого О.М.Лєсков зробив найвагоміший внесок.

Помітний вплив на розробку зрубної проблематики мала дисертація М.М.Чередниченка “Історія зрубних племен Донщини”, успішно захищена 1973 р. В авторефераті та серії статей М.М.Чередниченко дає загальну періодизацію зрубних старожитностей: перший (покровський) період, що

складається із старшого (XVI-XV ст. до н. е.) і молодшого (XV-XIV ст. до н. е.) щаблів; другий (сабатинівський) період - із старшого (XIV-XIII ст. до н. е.) та молодшого (XIII-XII вв. до н. е.) щаблів, а завершує історію зрубних племен білозерський етап (XI-IX ст. до н. е.). При розробці своєї хронологічної схеми, М.М.Чередниченко широко використовує датуючий потенціал кістяних псалій різних типів і опори в центральноєвропейській схемі П.Рейнеке і Г.Мюллера-Карпе. Якщо участь полтавкинських і катакомбних племен у генезі зрубної культури передбачалася й раніше, то введення в це коло абашевської культури стало новацією. М.М.Чередниченко провів синхронізацію найдавніших пам'яток абашевской культури з унетицькою Центральної Європи і датував їх XVII - XV ст. до н. е. Середньодонські комплекси абашевської культури визнані ним пізнішими, порівняно зі середньоволзькими та приуральськими (1972б, с.20-29).

М.М.Чередниченко спробував також дослідити характер і механізм міграції племен зрубної культури в західному напрямку. Він визначав її, як переселення, а не розселення. Переселенню ж передували військові походи в напрямку майбутньої міграції. Дослідник вважав, що зрубні племена ніколи не займали одночасно всю величезну територію від Уралу до Дунаю, а поступово змінювали ареал свого проживання в ході міграції (1972а, с.149-152).

О.І.Тереножкін (1976, с.208) приходить до побудови п’ятищабелевої періодизації зрубної культури: 1) покровський або ранньозрубний щабель (1600 - 1400 р. до н.е.); 2) сабатинівський щабель (1400 - 1150 р. до н.е.); 3)білозерський щабель (1150 - 1150 р. до н.е.); 4) чорногорівський щабель (900 - 750 р. до н.е.); 5) новочеркаський щабель (750 - 650 р. до н.е.).

Роботи О.І.Тереножкіна та археологів його школи (О.М.Лєсков, М.М.Чередниченко, В.В.Отрощенко) у 70-х рр. працювали на обгрунтування однолінійної схеми розвитку племен зрубної культури, на

збереження її цілісності. Але в ситуації, коли кожен з щаблів, перелічених вище, виразно набував ознак окремої культури, запрограмована цілісність ставала все ефемернішою.

Найпослідовніша критика однолінійної схеми лунала в працях співробітників відділу первісної археології ІА АН УРСР. І.М.Шарафутдінова, на момент свого захисту, розглядала сабатинівські пам'ятки, як "достатньо своєрідну групу в межах пізньозрубної культурної спільності" (1975, с.24), а згодом повернулася до визнання окремої сабатинівської культури (Шарафутдинова И.Н., 1982, с.157). Категорічніше висловлювалися її колеги: "У всякому разі, важко уявити існування наприкінці II тис. до н.е. "зрубної імперії" від казахських степів до Дунаю, що репрезентує швидше за все спільність цілого ряду різноетнічних культур, пов'язаних між собою спільністю географічних умов, хліборобсько-скотарського господарства, що знаходилися між собою у певних економічних і культурних взаємовідносинах. Пояснення цієї спільності тільки пересуванням племен було б одностороннім розглядом складних історичних процесів, що протікали в степах Східної Європи в II тис. до н. е." (Черняков, Шмаглий, 1970, с.113).

У цих справедливих сутнісно зауваженнях, що аргументують необхідність переходу від поняття "зрубна культура" до розуміння "спільності культур", насторожує термін "зрубна імперія". Використання його переводить наукову полеміку в площину політичну, тому що дозволяє у такий спосіб обвинуватити адептів цілісної зрубної культури в проімперських позиціях і одержати у відповідь закид в місцевому націоналізмі на адресу оборонців сабатинівської культури. Тоді як в історії населення євразійських степів створення величезних спільнот з подальшим їх розпадом на дрібніші соціально-історичні організми носить циклічний характер, що чудово ілюструють події писемної історії. Тому необхідно спокійно вивчати плин цього двоєдиного історичного процесу з його

природними коливаннями в той чи інший бік.

70-80-ті рр. позначені інтенсивним дослідженням курганів у басейні Сіверського Дінця (М.М.Чередниченко, С.Н.Братченко, І.О.Післарій, А.О.Моруженко, М.М.Бондар та ін.). З'явилася чудова можливість практичної перевірки культурно-хронологічної схеми В.О.Городцова. Результат виявився сенсаційним: поховання, визначені ним як "зрубні", вдалося переконливо розподілити на дві культурні групи: ранню, репрезентовану похованнями КБК, та власне зрубну, пізнішу. Об'єднувала обидві групи наявність "зрубів", а різнили їх позиції й орієнтування небіжчиків, наявність чи відсутність кераміки у похованнях, різний речовий супровід. Саме тому, що в похованнях КБК Донеччини посуд ставився надто рідко, виникли проблеми з пошуками переконливих критеріїв для виділення поховань цієї культури (Писларий, 1975; 1982). Стало очевидним, що В.О.Городцов при виділенні зрубної культури не керувався комплексом ознак, хоча були спроби довести зворотнє (Мерперт, 1985, с. 3). З іншого боку, виявилося, що спорудження зрубів-трун має в Україні місцеву "передзрубну" традицію від КБК, а то й глибше - від кемі-обинської культури.

1976 р. виходить друком стаття І.Ф.Ковальової та С.С.Волкобоя "Маївський локальний варіант зрубної культури", що зафіксувала появу нового центру з вивчення зрубних старожитностей з одного боку і факт розмаїття пам'яток зрубної спільності - з іншого. Дніпропетровські археологи визнають двохкомпонентність генези локального маївського типу пам'яток (культури): місцеве населення КБК і "андронівсько-зрубний інфільтрат". Виділений тип пам'яток віднесено до ранньозрубної культури (Ковальова, Волкобой, 1976, с.3-21). Ці поховальні комплекси відповідають поселенням типу Вовніги, виділеним І.М.Шарафутдіновою (1982, с.86-98, рис. 29-36). Безсумнівною заслугою колег з Дніпропетровська стало видання щорічних наукових збірок статей і

публікацій нового матеріалу, починаючи від 1977 р. Зрубні матеріали і проблематика займають у цих виданнях помітне місце. Їх оцінка викладена в рецензії на перші три випуски (Телегин, Отрощенко, 1987, с. 251-258).

70-ті роки ознаменовані багатьма яскравими польовими відкриттями. Найвидатніше з них мало місце в Південному Зауралліі, де експедицією Свердловського університету в 1972-1976 рр. було розгорнуто розкопки поселення і могильників на р. Синташта біля населеного пункту Римнікський Бредінського р-ну Челябінської обл. (Алексашенко и др., 1973, с.153; Ашихмина и др., 1973, с.132-133; Генинг В.Ф., Ашихмина, 1975, с.144; Генинг В.Ф., Пряхин, 1975, с.147; Генинг В.Ф., Виноградов, 1976, с.168; Чебакова, 1976, с.204-205). Вже перші наукові оцінки зробленого (Генинг В.Ф., 1975; 1977; Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е., 1977) свідчили, що відкрито видатні комплекси передзрубного і передалакульського часу, синхронні раннім пам'яткам КБК України. Комплекси Синташти мають першорядне значення для дослідження генези культур доби пізньої бронзи та розробки індоіранської проблематики на археологічному матеріалі.

Значні успіхи, досягнуті у вивченні гірничої справи, металургії і металообробки племен зрубної спільності були реалізовані саме в 70-ті рр. репрезентативною серією монографій та розлогих статей Є.М.Черниха (1970; 1976; 1978 та ін.). Вченому вдалося мобілізувати практично всі доступні джерела, пов'язані з металургією і металообробкою племен зрубної спільності, обгрунтувати використання зрубними майстрами родовищ Уралу і Поволжя, виділити найважливіші осередки металообробки, торкнутися проблеми типології, хронології, організації гірничої справи і ремісничого виробництва, що здійснювалося ливарями-професіоналами. Було опубліковано результати спектральних аналізів тисяч бронзових речей і видано вперше численні комплекси виробів та

окремі знахідки. Металообробка племен зрубної спільності ввійшла складовою частиною до євразійської металургійної провінції доби пізньої бронзи (Черных, 1978а).

С.Й.Татаринов досліджував гірничо-металургійний центр зрубної культури в Донбасі (1977, с.192-207), істотно доповнивши розробки Є.М.Черниха. Відомим дослідником "зрубного" металу стає В.С.Бочкарьов (1975). Тоді ж налагоджується плідне співробітництво між ним та О.М.Лєсковим, що переїжджає, внаслідок політичних гонінь, з Києва до Ленінграду. Вони роблять уточнення хронологічного співвідношення пам'яток зрубної спільності та виділяють передсабатинівський етап зрубної культури на Лівобережжі України (Бочкарев, Лесков, 1978, с. 23-26). Ними ж видані ливарні форми і скарби бронзових виробів Північного Причорномор'я, частково пов'язані з металообробкою племен зрубної спільності (Bochkarev, Leskov, 1980; Leskov, 1981).

Активізація ленінградської школи дослідників зрубної КІС проявилася також у циклі статей Н.К.Качалової. Використовуючи у своїх роботах поняття "зрубна культурно-історична спільність", Н.К.Качалова намічає серед неї лісостепову зрубну культуру, що поділяється, у свою чергу, на три локальні варіанти: північно-східний (Середнє Поволжя і Приуралля), середньодонський і північно-західний (Харківська, Полтавська і південь Сумської областей). Важливим є припущення про "різні джерела походження зрубної культури" із залученням вагомих аргументів на його користь. Тут відчувається вплив Б.О.Латиніна - учителя Н.К.Качалової. Проте, буквально через фразу після цієї важливої тези, поновлюється пошук "прабатьківщини" для лісостепових зрубних племен, хоча різні джерела походження зрубної КІС ніяк не узгоджуються з єдиною прабатьківщиною (Качалова, 1977, с.27). Висунуте Н.К.Качаловою припущення щодо середньодонського походження похоронних

конструкцій типу зрубів не одержало додаткової аргументації, а от специфіка українських пам'яток (північно-західний варіант) аргументована переконливо (1977, с.23-28).

Особливу увагу Н.К.Качалова приділяє аналізові зрубних пам'яток Нижнього Поволжя. Виділення абашевських елементів у зрубній культурі Нижнього Поволжя й оцінка їх як чужорідних знову привернула увагу фахівців до Покровського могильника (Качалова, 1976, с.5-17). Привернув увагу ранній (бережнівський) обрій поховань зрубної культури Нижнього Поволжя, виділений Н.К.Качаловою на підставі стратиграфічних та планіграфічних спостережень і підкріплений аналізом кераміки (1978а, с.69-79; 1979, с.28-38). Загалом спроба виділення обрію поховань зрубної культури давнішого за комплекси Покровського могильника, не може бути визнана вдалою, через недостатньо чітку процедуру дослідження. Н.К.Качалова виявила розходження в орієнтуванні різних груп поховань на Нижній Волзі, але спроба зробити орієнтацію показником хронологічним виявилася не зовсім коректною. Проте перша реакція фахівців на виділення бережнівського обрію поховань була цілком позитивною.

Похоронні пам'ятки зрубної культури Нижньої Донщини стають об'єктом дослідження Е.С.Шарафутдінової (1976, с.63-65). Пізніше їй удасться виділити поховання КБК з кола "зрубних" на Нижньому Дону (1978, с.79-81; 1987) і поставити проблему часу появи там ранньозрубних пам'яток. Е.С.Шарафутдінова схильна доводити пізній період зрубної культури до рубежу раннього залізного віку - IX ст. до н. е. (1983, с.29-34).

У 70-ті рр. сформувалася Воронізька школа дослідників зрубної спільності. Лідером її стає А.Д.Пряхін. Почавши з історіографічних оглядів (1966; 1968), де вперше було висвітлено внесок Г.В.Подгаєцького у вивчення зрубних пам'яток, А.Д.Пряхін переходить згодом до планомірних досліджень поселень і курганів. Спираючись на нові матеріали, оперативно залучувані до наукового обігу (1973), він починає поступово

розплутувати культурну ситуацію на Середній Донщині в середині - другій половині II тис. до н.е., заплутану до того П.Д.Ліберовим (1964). На Першому Масловському поселенні А.Д.Пряхіну вдалося встановити стратиграфію абашевських і зрубних матеріалів (1973, с.14-32). Перші виявилися давнішими. Таким чином, співвідношення абашевських і зрубних старожитностей, встановлене К.В.Сальниковим у Приуралліі, підтвердилося і на Середньому Доні. Далі А.Д.Пряхін, готуючи докторську працю, акцентує свою увагу на вивченні абашевських старожитностей, що розглядаються спочатку як культура, а потім у якості спільності трьох абашевських культур: доно-волзької, середньоволзької та приуральської. Поспіль виходять три монографії, присвячені абашевській проблематиці (Пряхин, 1971; 1976а; 1977) і захищена докторська дисертація (Пряхин, 1976).

А.Д.Пряхину вдалося стратиграфічно обгрунтувати послідовність культур епохи бронзи Середньої Донщини в такому порядку: середньодонська катакомбна – доно-волзька абашевська - зрубна (1977, с.98-110). Після цієї роботи передування абашевської спільності зрубній стало доконаним фактом. Заперечення П.Д.Ліберова (1978; 1980) вже не могли похитнути низку переконливих стратиграфічних спостережень. На жаль, такого ж ступеня переконливості не виявилося у гіпотези щодо походження й етапів розвитку абашевської спільності, розробленої А.Д.Пряхіним. Бажання почати історію абашевської спільноти на Середній Донщині виявилося занадто спокусливим і на догоду йому будувалася система доказів. Зазвичай ретельний у питаннях історіографії, А.Д.Пряхін тут не звертає уваги на визнання фахівцями правобережної середньоволзької групи пам'яток найдавнішою в системі старожитностей абашевської спільності (А.Х.Халіков, К.В.Сальников, П.Д.Ліберов, М.М.Чередниченко). Стаття останнього "Питання хронології абашевської культури Середнього Дону" (1972) не згадувалася взагалі. Ключовий у

гіпотезі, протоабашевський етап на Середньому Доні репрезентований майже винятково керамікою і не містить речей із вузькою датою. Проте вади в гіпотезі А.Д.Пряхіна побачили дослідники наступного покоління і до цього питання ми ще повернемося.

Цікавим дослідником зрубних старожитностей зарекомендував себе В.І.Сагайдак (1948-1976), який обстежив велику групу поселень зрубної культури вздовж р. Бітюг (1975, с.154-166) і розпочав розкопки знаменитого Мосоловського селища в Аннинському р-ні Воронезької обл. (1973, с.88-89; Пряхин, Сагайдак, 1975). Їм же здійснено спробу віднести більшість поховань Покровського могильника до абашевської культури, а меншість - до зрубної. Співвідношення перших до других - 19:8, за двох невизначених (Сагайдак, 1979, с. 57-70). Можна сказати, що в 70-ті рр. установлюється своєрідна мода на абашевську культуру, що перетворила її в пухке гігантське утворення в лісостепу і лісовій зоні від Тоболу до Сіверського Дінця (Пряхин, 1976, с.165, рис. 30). У такому вигляді абашевська КІС ставала попередницею зрубної в усьому лісостепу європейської Росії. Висновок щодо участі абашевського населення в культурогенезі "зрубників" ніби напрошувався сам собою.

Раптова смерть В.І.Сагайдака співпала з підготовкою Першої наради з проблем зрубної КІС, яку й було присвячено його пам'яті. Нарада відбулася в м. Куйбишеві 20-23 лютого 1978 р. і зібрала як провідних фахівців, так і молоду генерацію дослідників. Уявлення про нараду дає збірник тез "Древние культуры Поволжья і Приуралья". Торкнемося лише вузлових тем симпозіуму.

Відкривала засідання програмна доповідь М.Я.Мерперта і А.Д.Пряхіна "Срубная культурно-историческая общность и лесостепь", опублікована 1979 року. У ній розвивалися висновки Н.К.Качалової (1977) з інтенсивним притягненням нових матеріалів, було підкреслено специфіку лісостепових пам'яток північно-західного (українського) варіанту

лісостепової зрубної культури, відмінність їх від степових, запропоновано уточнену періодизацію лісостепових пам'яток: 1-й етап - протозрубники (полтавкинці, Синташта, Утьовка); 2-й етап - ранні зрубники, синхронні бережнівському обрію; 3-й етап - розвинуті зрубники, включає два підетапи: а) ранній "покровський" (міграція, включення абашевського компоненту); б) пізній "покровський"; 4-й етап - пізні зрубники (валикова кераміка, відхід населення з лісостепу); 5-й етап - фінальні зрубні пам'ятки, які ще мають бути виділені (Мерперт, Пряхин, 1979, с.20).

Наведена схема містить протиріччя, на котре вже 20 років не хочуть звертати увагу. А.Д.Пряхін довів на сорока пам'ятках російського лісостепу від Дону до Зауралля передування абашевських і синкретичних (зрубно-абашевських) пам'яток власне зрубним. Зворотньої стратиграфії нема. Відкіля ж береться другий етап, відсутній не тільки в стратиграфічних колонках курганів, що ще можна якось пояснити, але й поселень? Чи не краще розташувати пам'ятки відповідно до стратиграфії? Тоді за "чистими" абашевськими комплексами підуть синкретичні "покровські", а вже за ними - "чисті" зрубні? Покровський період (етап) був найранішим у системі зрубних старожитностей – такою є позиція київської школи (О.І.Тереножкін, М.М.Чередниченко, В.В.Отрощенко). Російські колеги, насамперед А.Д.Пряхін, підвели під неї стратиграфічну базу.

Покровська тема стала центральною на нараді тому, що її прямо торкалися ще в шести доповідях на окремому засіданні. Н.К.Качалова запропонувала періодизацію зрубних пам'яток Нижнього Поволжя, що узгоджувалася зі схемою М.Я.Мерперта та А.Д.Пряхіна, а синкретичні поховання Покровського могильника вона винесла за дужки зрубної культури взагалі (1978, с.18-20). А.Х.Халіков, навпаки, пише про абашевсько-зрубне коло культур, тобто - про спільність (1978, с.31-32). Але ж культури - складові названого кола - різночасові, а "взаємодія"

припадає винятково на стиковий "покровський час", якому А.Х.Халіков пізніше присвятив окрему статтю (1989, с.66-82). М.М.Малов, як і В.І.Сагайдак, тоді ще схильний був відносити більшість поховань Покровського могильника до абашевської культури (1978, с.58-59), а Ю.Г.Єкимов підтвердив проміжне становище синкретичних абашевсько-зрубних поховань, але вважав це явище результатом асиміляції "місцевих" середньодонських абашевців прийшлими зрубниками (1978, с.76-77). Дивна створювалася картина: зрубники мігрують з-за Волги на Дон, щоб асимілювати там абашевців, а останні організують зустрічну міграцію, нав'язуючи абашевські елементи поволзьким зрубникам. З доповіді О.В.Кузьміної дізнаємося, що асиміляція абашевців зрубниками відбувалася і в Середньому Поволжі (1978, с.43-46). Схоже, що лише асиміляцією пояснити згадані явища не вдавалося.

Подією Першої наради став критичний розгляд основ гіпотези щодо генетичної спадкоємності (зв'язку) полтавкинської та зрубної культур (Мельник, 1978, с.56-57). Спадкоємності виявлено не було, хоча теоретична її можливість не виключалася: "якщо якийсь зв'язок між цими культурами й існує, те він носить, безсумнівно, більш складний характер" (Мельник, 1978, с.57). Цією доповіддю було підважено наріжний камінь концепції О.О.Кривцової-Гракової. В.І.Мельник продемонстрував фаховий підхід до аналізу давно відомих матеріалів і відсутність якоїсь боязкості перед авторитетами, відкриваючи тим самим шлях до конструктивного розв’язання проблем зрубної спільності в наступні десятиліття. Реакція на цю доповідь з боку старших колег була гостиою, але зауваження торкалися форми викладу, етичних моментів, але не суті почутого.

С.С.Березанська зробила доповідь про КБК і домоглася визнання цієї культури з боку російських колег. І.Ф.Ковальова репрезентувала пам'ятки маївського типу, підкресливши їхній синкретизм, від місцевої КБК і

зрубного інфільтрату та належність до ранньозрубного періоду (1978, с.89-90). В.В.Отрощенко подав розвиток похоронних обрядів у Нижньому Подніпров'ї з XVI по IX ст. до н.е., виділяючи поховання КБК, сабатинівського і білозерського етапів пізньозрубної культури й заперечуючи наявність ранньозрубних пам'яток для цього регіону (1978, с.84-85). Безсумнівний інтерес становив підхід до українських матеріалів московських дослідників (Сафронов, 1978, с.26-29; Николаева, 1978 с.29-30). Наслідуючи Б.О.Латиніна, вони пам'ятки КБК вважали українським варіантом зрубної культури, відзначали, слідом за М.М.Чередниченком, дві хвилі міграції зрубників у західному напрямку, вказали на аналогії обряду поховання КБК на могильниках зрубної культури Заволжжя і запропонували завищені датування для всіх періодів розвитку останньої, визначаючи появу найдавніших пам'ятників часом не раніше кінця XV ст. до н.е. Заслугою В.О.Сафронова є визначення південної межі ареалу зрубної культури в Каспійсько-Чорноморському міжмор'ї: Дзуарікау, 10/1 – Півн. Осетія; Усть-Джегутинська - Карачаєво-Черкеська Республіка; Суворовська, с. Батарейка, ст. Удобная - Краснодарський край (1974; 1978, с.27).

Значне число доповідей було присвячено окремим питанням археології зрубної КІС. Саме поняття "зрубна КІС" після Першої наради стало загальновизнаним, відчутніше проявилися особливості розвитку зрубних пам'яток на теренах Росії та України, особливо помітні у несхожості синкретичних (перехідних до зрубних) старожитностей. У першому регіоні синкретизм визначався елементами абашевської культури, а в другому - КБК. У той же час переконливих свідчень полтавкинско-зрубного або катакомбно-зрубного синкретизму наведено не було.

Проведення Першої, а згодом і Другої нарад із проблем зрубної КІС - заслуга самарських археологів. Від 1969 р. у Волго-Уральському регіоні працює Средньоволзька новобудовна експедиція, започаткована

Г.І.Матвєєвою та І.Б.Васильєвим, вихованцями Башкірської археологічної школи. Переїхавши з Уфи до Куйбишева, вони організують підготовку місцевих археологічних кадрів, починаючи зі шкільної лави, через археологічний гурток і Середньоволзьку експедицію, з наступним навчанням у КуйбДУ або КуйбДПІ та аспірантурою в Москві. У підсумку була вихована група фахівців, що займаються значною мірою зрубною проблематикою: С.А.Агапов, А.П.Ватазіна (Семенова), А.Ю.Іванов, Л.М.Жигуліна, Ю.І.Колєв, П.Ф.Кузнецов, О.В.Христиніна (Кузьміна), В.М.Зудіна, Р.С.Багаутдінов, М.С.Сєдова, Г.Г.П'ятих, В.І.Пестрикова, О.Д.Мочалов та ін. Самарські археологи здійснили публікацію ключових з кола розкопаних ними пам'яток зрубної культури Середнього Поволжя, вийшовши на рівень концептуальних узагальнень.

Друга нарада з проблем зрубної КІС відбулася в лютому 1982 р. у Куйбишеві. На неї було заявлено 97 доповідей - майже вдвічі більше ніж на Першу. Це був своєрідний пік наукового інтересу до зрубної проблематики. Тон у роботі симпозіуму цього разу, задавали дослідники середнього покоління та молоді науковці. Приорітет було віддано проблемам походження і регіональних періодизацій зрубної КІС. Теоретичною новацією стало запропоноване В.С.Бочкарьовим поняття "блок культур" і його конкретний прояв - "зрубно-алакульский блок культур". В.С.Бочкарьов у доповіді "Про хронологічне співвідношення Сейминського і Турбинського могильників" продемонстрував їхню різночасність і той факт, що "Турбино одночасне абашевським і петровським пам'яткам, а Сейма - ранньозрубним і алакульським" (Бочкарев, 1986, с.107). Тим самим, єдиний сейминський хронологічний обрій дослідник розмежував на два етапи. Стратиграфічне співвідношення згаданих вище пар культур переконливо свідчить про більшу давність Турбинського етапу. Тим самим удалося намітити вододіл між передзрубними і ранньозрубними старожитностями у Волго-

Уральському регіоні. Тема передзрубного обрію звучала також у доповідях В.Ф.Генінга та М.М.Чередниченка, В.С.Стоколоса, що полемізували з попередніми роботами К.Ф.Смирнова та О.Ю.Кузьміної (1977), С.С.Березанської (1978). Термін "новокумацький обрій" запропоновано замінити більш ємним поняттям "синташтинський хронологічний обрій". Намітилося усвідомлення ключової ролі пам'яток саме цього обрію в генезі зрубної КІС.

До проблеми походження зрубної КІС учасникам симпозіуму була запропонована спільна доповідь М.Я.Мерперта, Н.К.Качалової, І.Б.Васильєва "Про формування зрубних племен Поволжя" (1985, с.10-28), що репрезентувала модифіковану концепцію О.О.Кривцової-Гракової. У доповіді поставлено проблему формування первинного ядра зрубної КІС, первинної культури, проводилася теза: виникнення культури зрубних племен у Поволжі було початковим для всієї спільності. Автори розширювали територію зрубної "прабатьківщини" (південні райони поволзького лісостепу і Волго-Уральське межиріччя), підтверджувалася приорітетна роль полтавкинських племен, за участі абашевського населення на півночі поволзького регіону в генезі первинної культури зрубної КІС. Важко погодитися з тезою доповідачів про те, що найбільша подібність зрубних пам'яток фіксується на ранньому етапі їхнього розвитку, тому що в такому випадку мова повинна йти не про формування, а про яву зрубної культури.

Інший підхід до аналізованої проблеми постав з доповіді Г.Г.П'ятиха, де підкреслена особлива роль західних культурних утворень (катакомбна культура, КБК, доно-волзька абашевська культура) у генезі пам'яток зрубної спільності, у тому числі й поволзьких. Роль полтавкинського комплексу у складанні зрубної культури звужується застереженням, що пізньополтавкинські пам'ятки Поволжя розглядаються як приналежні до катакомбної області, тому що в них переважають катакомбні елементи

похоронної обрядності. Рішуче відхиляв дослідник і знану тезу щодо всепоглинаючої міграції зрубних племен: так званої "зрубної експансії" із Поволжя на більш західні терени в тому виді, у якому вона могла б явитися головною, а тим більше єдиною причиною її появи на Донщині та в Україні, не існувало (Пятых, 1983а, с.111-116; 1985, с.57-64).

За такого різнобою в концептуальних підходах до проблем зрубної спільності, слід визнати вдалими окремі регіональні розробки, насамперед, середньоволзьку, викладену на Другій нараді й опубліковану в двох великих статтях (Агапов и др., 1983, с.6-58; Васильев и др., 1985, с.60-94). Генетичними компонентами зрубної культури, що склалася на півдні Середнього Поволжя, названо полтавкинські, абашевські та ранньопетровські пам'ятки. А.П.Семенова і П.Ф.Кузнєцов розкопали найбільший могильник передзрубного періоду в Середньому Поволжі – Потапівський (Васильев и др., 1994), а В.А.Пестрикова – могильник вольсько-лбіщенського типу, виданий нею як фатьянівський (1979). Більшість поховань першого (раннього) періоду зрубної культури Середнього Поволжя містять абашевські ремінісценції і можуть бути віднесені до покровського типу. Теза: "Даних, що показують, що покровським пам'яткам на Волзі передують чисті ранні зрубні пам'ятки немає" (Васильев и др., 1985, с.71) - має принципове значення, тому що ставить під сумнів періодизаційні схеми Н.К.Качалової, М.Я.Мерперта та А.Д.Пряхіна. Викликає подив позиція І.Б.Васильєва, який ставить свій підпис під статтями як старших (Н.К.Качалова, М.Я.Мерперт), так і молодших (О.В.Кузьміна, А.П.Семенова) колег, що містять взаємовиключні твердження. Датується перший період зрубної культури самарськими археологами XVII-XVI ст. до н.е.; другий період з пам'ятками розвиненої зрубної культури, що мають найбільшу подібність у межах усієї спільності, датований XV - початком XIV ст. до н.е. і третій, заключний - другою половиною XIV-XIII ст. до н. е. Потім у Поволжі на

основі зрубної культури укладається іванівська (XII-IX ст. до н. е.). У заключній частині схема самарських археологів недостатньо коректна, тому що підстав для виділення третього періоду на Середньої Волзі, та й у Поволжі загалом, немає. Іванівська культура є синхронною сабатинівській і може бути датована часом не пізніше XII ст. до н.е. Отже, для третього періоду просто не залишається часу.

Двоетапну періодизацію покровських пам'яток Середнього Поволжя запропонував Г.М.Буров, виділивши ранній (Ішеєвський) етап та пізній - ягодненський (1981, с.54-60).

Покровська тема одержала розвиток на Другій нараді в доповідях О.В.Кузьміної і М.М.Малова. Перша схильна була рішуче відокремлювати покровські пам'ятки від власне абашевських і відносити їх до першого періоду зрубної культури (Кузьмина О.В., 1983), а другий - розглядав їх як складову частину абашевської КІС і протиставляв зрубній культурі Нижнього Поволжя, аж до виділення покровської абашевської культури (Малов, 1991; 1992). Остання, на думку М.М.Малова, синхронна ранньозрубній і тереново з нею співпадає. Періодизацію зрубної культури Нижнього Поволжя запропонувала за чотирьохетапною схемою Н.К.Качалова, де ранній етап віддано пам’яткам бережнівського типу, а наступний (другий) – покровським старожитностям (1985).

Археологи Башкортостану розподілили на три періоди (ранній, розвинений і пізній) пам’ятки зрубної культури Приуралля, проте, підстав, на рівні речей, що датують, для поділу комплексів раннього і розвиненого періодів нема (Горбунов, Морозов, 1985, с.92-118). Пам'ятки зрубної культури цього регіону, на наш погляд, виглядають достатньо монолітно і репрезентують розвинений її етап. При цьому варто підкреслити активну участь башкірських колег у роботі обох нарад і великі обсяги розкопок, особливо поселень, зроблені в 70-ті - 80-ті рр. у Башкортостані. У результаті було виявлено новий регіон розселення зрубних племен -

Зауралля та уточнено східну межу спільності уздовж верхнього плину р. Урал (Морозов, Пшеничнюк, 1976, с.3-17; Морозов, 1984, с.117-135; Рутто, 1987, с.43-52). Ю.О.Морозов захистив кандидатську дисертацію "Історія племен зрубної культури Більсько-Уральського межиріччя" (1977) і став головним фахівцем із зрубної проблематики північно-східного ареалу спільноти. Помітною подією стало дослідження найбільшого курганного могильника зрубної культури біля с. Старі Ябалакли на р. Дьомі, ліва притока Білої, опублікованого окремою книгою (Горбунов, Морозов, 1991).

Для пам'яток зрубної культури Середньої та Нижньої Донщини запропоновано двохетапну періодизацію з визнанням міграції ранньозрубних племен із Поволжя (Синюк, Погорелов, 1985, с.118-145; Шарафутдинова Э.С., 1985, с.146-183). Таким чином, на Другій нараді були подані регіональні періодизації пам'яток зрубної КІС, недостатньо узгоджені між собою. Акцент на регіональні розробки вів до виділення нових культур у межах зрубної спільності. На Другу нараду, зокрема, було заявлено доповідь Т.С.Старцевої з Воронежа "До питання про виділення донської лісостепової зрубної культури". Презентація цієї культури відбулася на Всесоюзній конференції у Суздалі, де запропоновано три етапи її періодизації. До третього етапу віднесено посуд з валиковим декором та Терьошкінський скарб речей лобойківського типу (Пряхин, Матвеев, 1987, с. 208-209). Можна було припускати ланцюгову реакцію виділення нових зрубних культур на регіональному рівні. Проте цього не сталося.

Одним із результатів Другої наради стало утворення неформальної групи фахівців, що підтримують постійні контакти й організовують періодичні робочі зустрічі та семінари зі зрубної проблематики. Стабільними учасниками їх є: В.С.Бочкарьов, Н.К.Качалова, Е.С.Шарафутдінова (Санкт-Петербург), О.Ю.Кузьміна, Т.М.Потьомкина,

Г.Г.П’ятих (Москва); І.Б.Васильєв, О.В.Кузьміна, А.П.Семенова, П.Ф.Кузнєцов (Самара), М.М.Малов, В.А.Лопатін, О.В.Кочерженко, І.І.Дрьомов, М.О.Ізотова (Саратов); Г.Б.Зданович, Н.Б.Виноградов (Челябінськ); В.С.Горбунов, Ю.О.Морозов (Уфа); Є.П.Миськов (Волгоград); І.Ф.Ковальова (Дніпропетровськ); В.В.Генінг, В.В.Отрощенко (Київ), В.М.Горбов, Р.О.Литвиненко, А.М.Усачук (Донецьк); В.І.Бєсєдін, А.Д.Пряхін (Вороніж). Інтенсивне наукове спілкування з інтервалом в один-два роки позначилося на динаміці нових розробок, органічнішому сполученні регіональних досліджень із загальнозрубною проблематикою.

На межі 70-х - 80-х рр. відбулося перегрупування сил у стані київських дослідників зрубної культури, які остаточно зосереджуються в секторі, згодом відділі, енеоліту - бронзового віку ІА АН УРСР (нині ІА НАНУ). Про те, наскільки серйозно можуть позначитися організаційні переміщення на відношенні до вузлових проблем зрубної спільності можна судити за результатами переходу М.М.Чередниченка із сектора скіфо-сарматської археології в сектор енеоліту - бронзи 1979 р. Виступаючи на Донецькій конференції в грудні того ж року, М.М.Чередниченко цілком відхиляє концепцію О.О.Кривцової-Гракової, яку сам же намагався модернізувати впродовж десяти років. Він рішуче відмовляється від міграційних побудов і переходить на позиції автохтонізму, висловивши поліцентричну гіпотезу місцевого походження кожного з чотирьох, виділених ним, локальних варіантів зрубної культури: сіверськодонецького або донецького, середньодонського, середньоволзького, нижньоволзького. Тоді ж дослідник визнає окремий культурний статус КБК, сабатинівської, кобяківської і ще не виділеної білозерської культур та висловлює оригінальне міркування, що "власне зрубна культура" функціонувала в лісостепу (Чередниченко, 1979, с.6-8). Вірність старим позиціям М.М.Чередниченко зберігає лише в питаннях періодизації та хронології.

Нова позиція М.М.Чередниченка зблизилася з поглядами

С.С.Березанської, І.М.Шарафутдінової, І.Т.Чернякова, І.Ф.Ковальової. Розходження полягало лише в тому, що названі дослідники усе ж визнають роль східного імпульсу (інфільтрату) у формуванні зрубної культури в Україні, а М.М.Чередниченко - ні. До того ж С.С.Березанська історізує гіпотетичний "зовнішній імпульс": "…це були міграції індо-іранців, що посилилися в зв'язку з появою псалій і бойових колісниць" (1979а, с. 6).

Погляди нової київської школи дослідників зрубної культури було реалізовано в другому виданні "Археологии Украинской ССР", де С.Н.Братченко викладає уточнену характеристику КБК (1985а, с.451-458) і виділяє кам'янсько-лівенцівську групу пам'яток, синхронну КБК, але не тотожну їй (1985, с.458-462). Ця група стала новим компонентом для виявлення генетичних коренів зрубної культури в Україні, Криму та на Нижній Донщині. Зрубна культура постає в утятому вигляді, порівняно з першим виданням. Її пам'ятки займають Лівобережну Україну і розділені на два періоди - ранній (XVI-XIV ст. до н.е.) і пізній (XIII-XII ст. до н.е.). Останній подано комплексами лобойківсько-головурівського типу (Березанская, Чередниченко, 1985, с.462-473). Самостійними культурами виступають сабатинівська (Березанская, Шарафутдинова И.Н., 1985, с.489-499) та білозерська (Отрощенко, 1985, с.519-526).

Роком пізніше виходить друком книга "Культуры эпохи бронзы на территории Украины", де нарис про КБК підготовлено С.С.Березанською (1986, с. 5-43), зрубну - М.М.Чередниченком (1986, с. 44-63), сабатинівську - І.М.Шарафутдіновою (1986, с. 83-116) і білозерську - В.В.Отрощенком (1986, с. 117-152).

Вибух польових досліджень зрубної культури в Україні стимулює активізацію дисертаційних досліджень. 1982 р. виходить монографією докторська дисертація С.С.Березанської "Північна Україна в епоху бронзи", де зрубна культура представлена "українським лісостеповим

варіантом", що об'єднав пам'ятки сіверськодонецького регіону та Орільсько - Самарського межиріччя. Так само сприймав зрубну культуру О.С.Бєляєв у дисертації "Пізній період епохи бронзи пограниччя степу і лісостепу в Дніпровському Лівобережжі" (1980). І.Ф.Ковальова в окремій брошурі (1981), а потім і в розділі докторської дисертації "Історія населення пограниччя лісостепу і степу Лівобережної Наддніпрянщини в пізньому енеоліті - бронзовому віці" (1987), навпаки, підкреслює своєрідність Орільсько - Самарської групи пам'яток зрубної культури, відмінність їх від сіверськодонецьких. І.Ф.Ковальовою запропонована чотириступінчаста періодизація поховань зрубної культури Орільсько - Самарського межиріччя, побудована на стратиграфічних спостереженнях, а ще більше - на типології обрядових груп. Недостатню аргументацію надто дробленого членування зрубних поховань уже відзначено (Телегин, Отрощенко, 1987, с.251-257). Похоронним пам'ятникам зрубної культури Нижньої Наддніпрянщини присвячено дисертацію В.В.Отрощенка (1981; 1981а).

Т.О.Шаповалов захистив дисертацію за матеріалами розкопок поселення зрубної культури Іллічівка на Сіверському Дінці, розподіливши комплекси розкритих жител-напівземлянок за періодизаційною схемою М.М.Чередниченка (1973). Новацією стало виділення абашевсько-багатоваликового хронологічного обрію на Іллічівському поселенні (Шаповалов, 1983). С.І.Берестнєв обрав об'єктом дисертаційного дослідження пам'ятники північно-західного лісостепового варіанту зрубної культури (за Н.К.Качаловою), де ним виділено особливу лісостепову лівобережну зрубну культуру в межах зрубної КІС. Ця культура підрозділяється на три етапи: ранній, середній і заключний, із раннім та пізнім щаблями. У підсумку вона доживає до початку VII ст. до н. е. (Берестнев, 1983). Варто підкреслити, що в лівобережну зрубну культуру С.І.Берестнєв, на відміну від київських археологів

(С.С.Березанська, М.М.Чередниченко, О.С.Бєляєв), не включає пам'яток Орільско-Самарського межиріччя і Донбасу. Слід відзначати відсутність чітких критеріїв виділення того або іншого локального варіанта і навіть особливої культури в усіх дослідників. Перше дисертаційне дослідження пам'яток КБК зробив І.О.Післярій (Йон Пислару), який обгрунтував внутрішню періодизацію КБК (триетапну) і простежив генетичну лінію розвитку похоронної обрядності від донецької катакомбної, через КБК, до зрубної культури (1983).

Відзначена вище зростаюча роль абашевського компоненту при розгляді питань генези лісостепових варіантів і культур зрубної КІС в Росії не оминула й України. Крім Т.О.Шаповалова, вона пролунала в роботах Я.П.Гершковича (1981, с.48; 1982, с.46-51) і логічно завершилася статтею С.С.Березанської "Абашевська культура на території України (міграції чи контакти)" (1987, с.26-37). У ній намічено два обрії абашевських пам'ятк - ранній і зрубно-абашевський. Проте, ранні абашевські матеріали в статті відсутні, позаяк їх нема в Україні, а приналежність до абашевської культури синкретичних пам'яток поставлено під сумнів О.В.Кузьміною, яка критично проаналізувала концепцію абашевської КІС А.Д.Пряхіна (Кузьмина О.В., 1989; 1992). Прийнятніше розглядати їх у контексті пам'яток покровського типу (Литвиненко, 1993; 1995).

Процес сегментації нових культур із зрубної КІС одержав додатковий імпульс у зв'язку з виділенням Є.М.Чернихом спільності культур валикової кераміки в євразійському степу (1983; 1984). Спільність, що виділяється, займає терени зрубно-алакульського блоку культур попередньої доби та ареал спільності культур Ноа-Кослоджень-Сабатинівка, виділеної С.Морінцем (1977; 1978). До складу спільності культур валикової кераміки Є.М.Черних включає й так звану зрубно-хвалинську культуру, окреслюючі її ареал межиріччям Сіверського Дінця та Уралу. До явища,

виділеного Є.М.Чернихом на підставі подібності окремих типів кераміки, прикрашеної одинарним валиком, і деяких загальних тенденцій у металообробці, поняття “спільність” навряд чи підходить. Важко наполягати на спільності культур фракійського гальштату в прикарпатській зоні і пам'ятників типу Яз 1 - Тіллятепе, що заходять до Північного Афганістану. Доречніше уживати тут поняття "блок культур", запропоноване В.С.Бочкарьовим. Фактично ж спільність валикової кераміки охоплює два блоки культур: ранній - сабатинівського часу і пізній - білозерського. Виділення спільності або блоків культур валикової кераміки піднімає проблему поступальності розвитку зрубної КІС, із якою більшість культур валикової кераміки Східної Європи пов'язані генетично. Усе відчутніше простежується тенденція до звуження хронологічних рамок зрубної КІС, аж до пропозиції датувати її XVI ст. до н.е., звівши до одного періоду і відмовивши, таким чином, у будь-якому розвитку (Іванов, Колєв, 1993, с. 98).

У 80-ті рр. усе більших успіхів домагаються регіональні школи дослідників зрубної проблематики та суміжних з нею тем. Сенсаційні відкриття відбулися знову на Південному Уралі, де Г.Б.Зданович продовжив розкопки об'єктів синташтинського комплексу. Використовуючи дані аерофотознімань і досконалішу польову методику, дослідник установив, що так зване “Синташтинське поселення” насправді було частиною укріпленого городища з унікальним круговим плануванням житлово-господарських споруд (Зданович Г.Б., Генинг В.В., 1985, с.147-148). В.В.Генінг продовжив розкопки Синташтинських могильників. Потім відбулося відкриття нових городищ і Г.Б.Зданович розпочав розкопки на одному з них – Аркаїмі у Римнікському р-ні Челябінської обл.

31. 07 - 03. 08. 1989 р. на Аркаїмі відбувся Всесоюзний польовий симпозіум із проблем пам'яток протоміської культури Урало-Казахстанських степів за широкої участі фахівців із зрубної проблематики.

Учасники симпозіуму відзначили унікальний характер Аркаїму і всієї системи протоміст Південного Уралу. Було поставлено питання щодо особливої протоміської культури, репрезентованої городищами, багатими могильниками племінної аристократії і древніми копальнями з видобутку міді. Звернуто увагу на геополітичне розташування названих пам'яток, які контролювали найбільш зручні шляхи, що з'єднують Європу та Азію. Запропоновано гіпотези виникнення протоміст, у тому числі - сакральну (Г.Б.Зданович) і торгову (В В.Отрощенко) (Войлошников, 1991, с. 34-38). У протоміській (синташтинській) культурі явно проглядалися елементи майбутніх алакульської та зрубної культур в обряді поховання, речовому комплексі, традиціях металообробки. Безсумнівною заслугою дослідників комплексу пам'яток на р. Синташта стала монографічна публікація результатів розкопок (Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В., 1992).

Вражаючі відкриття на Південному Уралі зрушили теоретичну думку. В.С.Бочкарьов виступає з концепцією приуральського осередку культурогенези, який він же згодом назвав “волго-уральським” (1991, с.24-27). Відкриття пам'яток, близьких до синташтинской культури, на Середньому Доні спонукало В.С.Бочкарьова включити до згаданого осередку й цей регіон.

Видається, що таке рішуче розширення осередку розмиває вихідне поняття. Не варто забувати, що найважливіший елемент протоміської культури - самі протоміста виявлені лише в Південному Зауралліі. Ні в Приуралліі, ні в Поволжі, ні на Доні їх не виявлено. Саме в Зауралліі зафіксовано технологічні критерії настання епохи пізньої бронзи: поширення олов’яних бронз, кам'яних ливарних форм, литво "сліпої" чопи, а також шар "княжих" поховань - головних творців культурогенези, якими, на думку В.С.Бочкарьова, були представники військової знаті з владними функціями (1991, с.26). Тому є достатні підстави обмежити осередок культурогенези Південним Уралом і називати його

“південноуральським” (Отрощенко, 1996д, с. 29-31) чи “уральським” (Зданович Д.Г., 1999, с. 26).

1989 р. на XXI науковій конференції ІА АН УРСР в Одесі О.В.Кузьміна зробила доповідь про відносну хронологію культур абашевської КІС (1989, с.118-119). Скрупульозний аналіз форм і орнаменту кераміки, металевих прикрас і похоронних обрядів дозволив їй розташувати абашевські культури в такому хронологічному порядку: а) середньоволзька (чувашсько-марійська); б) південноуральська (баланбашська); с) донська. Таким чином, підтверджено погляд на розвиток абашевської культури К.В.Сальникова (1967, с.138-143) і поставлено під сумнів концепцію абашевської спільності А.Д.Пряхіна. Останній виступив із запереченнями і висловив побажання ознайомитися з розгорнутою системою аргументації опонента (1992, с.57-59). Відповіддю стала книга О.В.Кузьміної "Абашевська культура в лісостеповому Волго-Ураллі" (1992) де досліджувана культура (але не спільність) обмежена средньоволзькою й південноуральською групами пам'яток, а комплекси доно-волзької абашевської культури (ДВАК) пропонується розподілити між синташтинською та ранньозрубною культурами. Синташтинська культура (О.В.Кузьміна першою послідовно вживає це поняття) є прямою спадкоємицею абашевської культури. Урал, за К.В.Сальниковим, дійсно виявився тієї гранню, за якою абашевська культура не тільки втрачає свою чистоту, але й потерпає ряд якісних змін із включенням нових культурних компонентів. Це призводить до формування нової культури - синташтинської.

Дослідження В.С.Бочкарьова та О.В.Кузьміної дозволяють визначити місце і час відліку процесу зрубної культурогенези: Південне Зауралля, XVIII ст. до н.е. (Отрощенко, 1994, с.39-41). Просування синташтинських племен на захід, простежене археологами Башкортостану, Середнього Поволжя і Середньої Донщини, призвело до культурного нівелювання в

Урало-Донському ареалі лісостепу. Місцеві культурні компоненти виявилися всотаними мігрантами і симбіоз, що утворився, послужив основою складання нової культури – доно-волзької абашевської.

Якщо в 70-ті рр. у дослідженнях бронзового віку на Середній Донщині превалювала абашевська тематика, то в наступні роки вона відходить на другий план. Ю.П.Матвєєв переконливо показав, що пам'ятки з багатоваликовою керамікою варто розглядати винятково в контексті средньодонської катакомбної культури, але не КБК чи бабинської (за Братченко, 1977). Отже, Середню Донщину потрібно виключити з ареалу КБК, допускаючи при цьому участь певної групи носіїв середньодонської катакомбної культури у формуванні КБК в Україні (Матвеев, 1980, с.75). В.І.Бесєдін виділяє воронізьку культуру посткатакомбного часу з вираженими компонентами лісових культур епохи середньої бронзи (1988).

Проте, найбільшої уваги приділено вивченню пам'яток зрубної культури. Серед численних статей у наукових часописах і збірниках виділимо монографію "Курганы эпохи бронзы Побитюжья" (Пряхин, Матвеев, 1988) і тематичну збірку "Поселения срубной общности", Вороніж, 1989. У монографії подано уточнену триетапну періодизацію донської лісостепової зрубної культури за матеріалами поховань. Показово, що при виділенні комплексів раннього етапу: “Головний критерій ... - присутність у значної їхньої частини елементів, успадкованих від носіїв доно-волзької абашевської культури" (Пряхин, Матвєєв, 1988, с.147). Відчувається, що авторів сковують старі періодизації зрубних пам'яток Поволжя і постійне озирання на бережнівський хронологічний обрій Н.К.Качалової, а також надія виявити тих самих ранніх зрубників, що прийшли з-за Волги на Середній Дон. Тим часом, опубліковані в аналізованій роботі похоронні комплекси Побітюжжя вже потребували принципово іншого підходу до генези

зрубної культури.

Треба було ще три роки і жорстка критика підстав виділення бережнівського типу поховань зрубної культури в якості найдавніших (Кореняко, 1990; Отрощенко, 1990б), щоб Ю.П.Матвєєв дійшов висновку щодо генези зрубної культури в Доно-Волзьому межиріччі на основі ДВАК: "Не заперечуючи можливості участі в процесі складання зрубної спільності полтавкинських та інших груп населення, у світлі викладеного вище складається враження, що процес формування зрубного "ядра" варто локалізувати у Доно-Волзькому межиріччі. Вагомо, що цей регіон є центральним на території поширення культур зрубної спільності" (Матвеев, 1991, с.28).

Вперше в наукових побудовах, гіпотетичне початкове "ядро" зрубної культури покидає Волго-Уральский регіон і розміщується у Волго-Донському, за межами поширення полтавкинської "підоснови". Серія довгих могил, розкопаних воронезькими археологами, а особливо кург. 5 в гр. Підгоренський-1 (Пряхин, Матвеев, 1994), дозволяють наочно простежити й уявити процес трансформації ДВАК в абашевсько-зрубну (покровський тип-етап-культура) і далі в розвинуту зрубну. Термінологічний різнобій тут не повинний затінювати вектор процесу культурогенези, який відтворюють дослідники різних шкіл на власному матеріалі.

У збірці "Поселення зрубної спільності" підводяться попередні результати розкопок найбільшого населеного пункту племен зрубної спільності, підданого розкопкам - Мосоловського. Ця чудова пам'ятка, що стала вже реперною, дає багатющий матеріал для вивчення господарства, ремесел, духовної культури і періодизації зрубних старожитностей. Повну публікацію Мосоловки здійснено А.Д.Пряхіним дещо пізніше (1993; 1996). Різні аспекти вивчення Мосоловського поселення були обговорені на семінарі "Мосоловське поселення епохи пізньої бронзи в системі пам'яток

степу і лісостепу", Вороніж, 1991. В.В.Килейников захистив дисертацію за матеріалами трасологічних досліджень знарядь праці зрубної культури, переважно з Мосоловського поселення (1985), а О.С.Саврасов - з металообробки донської зрубної культури (1998). Основу останньої роботи склали також знахідки численних ливарних форм з Мосоловки (Пряхин, Саврасов, 1989, с.39-80; 1996).

Предметна розмова щодо синташтинського впливу на пам'ятки ДВАК стала можливою після розкопок кург. 16 біля с. Власівка (Синюк, Погорелов, 1993), Пичаєвського (Моисеев, Ефимов, 1995) та Філатовського (Синюк, Козмирчук, 1995) курганів з керамікою зауральского типу у комплексах з багатими наборами речового інвентарю XVIII-XVII ст. до н. е. Ці матеріали, подані А.Т.Синюком на Других Риковських читаннях, дозволяють по-новому глянути на так звані "абашевські" пам'ятки Середньої Донщини (1991, с.46-48). Так він ставить під сумнів правомірність виділення ДВАК, визнаючи, натомість, "донську абашевську культуру" і не змішує останню з "культурою пам'яток, що просунулися зі східних територій, покровського типу" (Синюк, 1991, с.48). Проте, А.Д.Пряхин рішуче заперечив проти "тезового" повалення ДВАК. Культурний синкретизм поховань високого соціального рангу новокумацького (синташтинського) хронологічного обрію дослідник пояснює взаємодією "масивів населення в доно-волго-уральському регіоні в рамках єдиного історичного простору, з "єдиною" соціальною верхівкою, провідний компонент в якої - абашевський" (Пряхин, 1992, с.59). Але ж у класичній (середньоволзькій) абашевській культурі, як переконливо показала О.В.Кузьміна, поховання високого соціального рангу ще відсутні (1992). Поява знаті, що стиналася на бойових колісницях - показник нової епохи, культуру якої творила, насамперед, військова аристократія (Бочкарев, 1991). Спостережена нині концентрація похоронних пам'яток воїнів-колісничих на Середній Донщині є результатом успішних розкопок

воронезьких, липецьких і тамбовських колег впродовж 80-90 рр. XX ст.

Велике коло досліджень з вивчення зрубних старожитностей здійснюють саратовські археологи. У 70-ті рр. відбулося фактичне відродження саратовської школи, після погрому 30-х років і фактичної монополії І.В.Синіцина. Нове покоління дослідників (М.М.Малов, В.М.Лопатін, О.В.Кочерженко, І.І.Дрьомов, М.О.Ізотова та ін.), крім вражаючих за обсягом розкопок поселень і курганів, організували Перші (1984), Другі (1991) і Треті (1994) Риковські читання, налагодили випуск збірника "Археология восточноевропейской степи (АВЕС)" (1989; 1991; 1992) і, нарешті, здійснили, за допомогою колег з Москви, Санкт-Петербурга, Волгограда й інших міст, видання зводу "Памятники срубной культуры. Волго-Уральское междуречье" (ПСК, 1993). У зводі видані матеріали розкопок Покровських курганів та низки могильників і поселень Лівобережжя, досліджених в останні десятиліття. Проте давно обіцяна монографічна публікація Покровських курганів все ще не відбулася.

У плані осмислення покровських пам'яток найбільший внесок зроблено М.М.Маловим, який, зрештою, дійшов висновку щодо необхідності виділення окремої покровської культури, синхронної ранньозрубній (1991, с.50-53). Дискусійним здавалося прагнення М.М.Малова розглядати покровські комплекси в системі культур абашевської спільності, що знайшло відбиток і в дисертації "Абашевські племена" Нижнього Поволжя (пам'ятки Покровського типу)". Тут М.М.Малов трактує Покровськ у якості "самостійної культурної групи, що належить до абашевсько-синташтинсько-петровського блоку культур Волго-Уральского осередку культурогенези" (1992, с.1). Дослідник наполягає на одночасності абашевських, синташтинських і покровських пам'яток, із чим важко погодитися після робіт В.С.Бочкарьова та О.В.Кузьміної.*

* З часом ці автори стали схилятися до позиції М.М. Малова (Бочкарев, 1995; Кузьмина О.В., 1995).

Дослідження В.А.Лопатіна присвячені, головним чином, вивченню поселень зрубної культури в Степовому Заволжжі (1987; 1989; 1991; 1992), які вилилися у кандидатську дисертацію (1995). Класифікаційними розробками з використанням методів точних наук займалися О.В.Кочерженко і В.М.Слонов (1991 та ін.).

У теоретичному плані саратовським археологам близькі їхні колеги з Волгограда. В.І.Мамонтов протягом десятиліть вивчав пам'ятки зрубної культури Волго-Донського межиріччя, підвівши результати в дисертаційному дослідженні, де періодизація поховань зрубної культури дана за схемою Н.К.Качалової (Мамонтов, 1986, с.10-20). Є.П.Миськов працював з похоронними комплексами Нижньої Волги, запропонувавши нове розширене розуміння пам'яток бережнівського типу (1991), на посилення періодизаційної схеми Н.К.Качалової. Цінність цієї статті - в публікації фактів курганної стратиграфії поховань зрубної культури в Нижньому Поволжі. Інтерпретація ж цих фактів може бути різною (Отрощенко, 1993а, с.81-83).

Помітні успіхи у вивченні старожитностей зрубної КІС в археологів Башкортостану. Перед веде В.С.Горбунов, що видав три монографії (1985; 1989; 1992), низку брошур і статей за останнє десятиліття. Велику увагу приділено ним дослідженню абашевсько-зрубних контактів і походженню зрубної культури в Приураллі. Виділені, зокрема, комплекс зі зрубно-абашевською керамікою покровського типу (1985, с.3-21). Розкопки багатошарових поселень (Перше Берегівське і Тюбяк на р. Білій) підвели В.С.Горбунова до висновку щодо безперервності життя на цих пам'ятках, тобто, про виростання зрубної культури в Приураллі з абашевської (1992, с.157). Виходячи з такої позиції, В.С.Горбунов виділяє в уральській абашевскій культурі два варіанти: приуральський (баланбашський) і зауральський (синташтинський) (1992, с. 144). Оскільки, просування синташтинців на захід відбувалося через терени

Башкортостану, то виділення там обрію синташтинських пам'яток бачиться нам необхідним.

У 1985 р. Г.Т.Обидьоннова (Юсупова), вихованка казанської школи, захищає кандидатську дисертацію "Пам'ятки зрубної культури Волго-Більського межиріччя" із триетапною періодизацією комплексів. Пізніше це дослідження розвинене у книзі М.Ф. і Г.Т.Обидьоннових "Північно-східна периферія зрубної КІС", 1992. Дослідники здійснили ретельну джерелознавчу роботу. Достатньо сказати, що на карті цієї "периферії" облічено 937 пам'яток - кількість, якій може позаздрити будь-який "центр" зрубної КІС. Шкода лише, що не знайшлося місця для списку позначених на карті пунктів (Обыденнов, Обыденнова, 1992, с.20, рис. 1). Об'єднання Волго-Більських пам'яток в один локальний варіант зрубної КІС заслуговує на увагу, але розходження між регіоном Заволжжя і Закам’я з одного боку і Приуралля - з іншого достатні для виділення принаймні двох варіантів зрубної КІС. Автори запропонували свою систему локальних варіантів степової і лісостепової зрубних культур. До першої входять Волзько-Уральський, Донський і Лівобережний Наддніпрянський, а до другої - Зауральський, Волго-Більський, Волго-Мокшанський, Середньодонський, Донецький (Обыденнов, Обыденнова, 1992, с.159-160). Це найповніша зі схем локального поділу зрубної КІС серед тих, що пропонувалися раніше і новий крок в осмисленні загальнозрубної проблематики.

70-80 рр. залишилися піком нагромадження фактичного матеріалу, часом становлення регіональних центрів дослідження зрубної спільноти, які починають успішно конкурувати з академічними установами столиць. Москва, зокрема, перестає бути законодавцем “зрубної” моди.

I.5. Дискусії 90-х рр., концепція культур зрубної спільності

Доба плюралізму, започаткована політикою Перебудови, не оминула й археологію. Гострі дискусії стають нормою наукового життя. Має місце ревізія теоретичної спадщини в археології. Основоположні концепції попередніх поколінь науковців підлягають перевірці фактами, яку не завжди витримують.

Вже у першому числі "Советской археологии" за 1990 р. з'явилися матеріали дискусії з приводу полтавкинської проблематики. Вони стали реакцією на полемічну статтю Н.К.Качалової та І.Б.Васильєва "О некоторых проблемах эпохи бронзы Поволжья» (1989). У дослідженнях І.Б.Васильєва, Н.К.Качалової і П.Ф.Кузнецова мова йде про надання полтавкинській культурі якісно вищого статусу (таксономічного рангу) культурно-історичної спільноти. І якщо Н.К.Качалова виділяє в межах згаданої КІС чотири групи пам'яток: нижньоволзьку, середньоволзьку, прикаспійську та приуральську (1983, с. 5-16), то І.Б.Васильєв називає ці групи нижньоволзькою, середньоволзькою, прикаспійською та приуральською полтавкинськими культурами (1979, с. 49). П.Ф.Кузнецов розвиває аргументацію попередника, розглядаючи останню з чотирьох культур як "уральську" (1989, с. 14-33). У оновленому статусі полтавкинська спільнота виступає ніби гідним підгрунтям для формування пам'яток поволзької зрубної культури – ніби-то найбільш ранніх у системі зрубної КІС (Качалова, Васильев, 1989, с. 221-223).

Позицію цих авторів підтримала Т.М.Потьомкіна, вбачаючи полтавкинські впливи на ранньоалакульському посуді Притоболля (1990, с. 118-130). Проте жорстку критику підстав для виділення полтавкинської

КІС здійснили В.І.Мельник (1990, с. 103-107) та Г.Г.П'ятих (1990, с. 113-118). Їх підтримав В.П.Шилов, наочно показавши відсутність комплексів полтавкинської культури у Приуралліта непевний (барханний) контекст знахідок з Прикаспію (1991, с. 132-144). Достовірно полтавкинськими є начисленні курганні поховання в степовому Заволжжі, генетично пов'язані з місцевою ямною культурою. В.І.Мельник переконливо розглядає Полтавку як культуру-дериват ямно-полтавкинської культурно-генетичної спільноти. Т. зв. "пізньополтавкинські" пам'ятки мають бути віднесені вже до кола катакомбних культур (Мельник, 1990, с. 106).

В.В.Отрощенко зосередив увагу на існуванні хронологічного розриву між полтавкинською культурою і ранніми комплексами зрубної спільноти за Волгою. Ця лакуна має заповнюватися комплексами новокумацького хронологічного горизонту. Далі автор, критично переглянувши стратиграфію курганів, заперечує наявність раннього бережнівського горизонту зрубної культури на Нижній Волзі, давнішого за пам'ятки покровського типу. Бережнівський тип є локальною групою пам'яток зрубної спільноти, що мав кілька етапів розвитку (Отрощенко, 1990б, с. 107-112). У наступному числі "Советской археологии" з критикою бережнівського горизонту виступив В.А.Кореняко (1990, с. 28-40). Тоді ж узагальнено ідеологічні уявлення населення зрубної КІС (Отрощенко, 1990) та продовжено дискусію щодо часу появи зрубної культури в Україні (Антоненко, 1990).

Увага до передзрубного хронологічного обрію підвищилася у зв'язку з відкриттям самарськими археологами у 80-ті рр. Потапівського та Утьовського курганних могильників. За матеріалами цих розкопок вони виділили потапівський тип пам'яток у лісостеповому Поволжі (Васильев и др., 1991, с.8-10; 1994). Цим публікаціям передувала дискусія на семінарі "Проблеми переходу від епохи середньої бронзи до епохи пізньої бронзи у Волго-Уралліі", Самара, 1990 (Шарафутдинова Э.С., Кузьмина О.В., 1992,

с.249-253). *

Учасники семінару оцінили першорядне значення потапівського типу пам'яток у генезі зрубної культури Поволжя, але в їх культурній інтерпретації намітилися розбіжності: відносити Потапівку до синташтинської культури чи ж виділяти новий тип пам'яток новокумацького горизонту. Авторів відкриття переконували, що вони механічно включили до складу Потапівського передзрубного могильника низку давніших полтавкинських комплексів, інших за ритуалом поховання та супроводом. Цей момент має принципове значення, тому, що ним визначається не пряма, а лише опосередкована участь полтавкинців у формуванні культур зрубної КІС (Отрощенко, 1996а; 1998). Самарські ж археологи вважають, що участь полтавкинців у складанні зрубної культури була безпосередньою (Васильев и др., 1992, с.55). Тут дослідників підводить логіка. Вони визнають, що потапівський тип сформувався на основі "середньоволзької абашевської і полтавкинської культур", а дещо нижче вже пишуть про пряму спадкоємність між потапівськими і полтавкинськими - з одного боку та зрубними - з іншого пам'ятками. Але ж, створивши потапівський тип, полтавкинська культура мала б припинити своє існування і вже ніяк не могла б прямо впливати на культуру зрубну. І тут хронологічну грань між полтавкинськими і потапівськими комплексами позначать поховання воїнів-колісничих, відсутні в перших і присутні у других.

Серед подій 1990 р. відзначимо проведення Першого всесоюзного польового семінару "Сабатинівська і зрубна культури: проблеми взаємозв'язків Сходу і Заходу за доби пізньої бронзи". Зазначимо, що "Перший всесоюзний" став і останнім, адже за рік по тому Союзу не стало. Проводився семінар у трьох пунктах: Дніпропетровську, Богуславі,

---

· Докладніше про роботу семінару див. Кузьміна О. В., Шарафутдинова Э. С., 1995, с.208-230.

Южноукраїнську у вересні 1990 р. Матеріали симпозіуму з'явилися лише 1997 р., але відтворюють вони ситуацію саме 1990-го, засвідчуючи, що взаємозв'язки учасників хвилювали менше ніж питання розмежування зрубного та сабатинівського світів (тексти С.С.Березанської, М.М.Чередниченка, І.М.Шарафутдінової та О.М.Балушкіна, І.Т.Чернякова, В.М.Горбова та ін.). Здається, що політична ситуація в імперії, вагітній розпадом, електризувала суто наукові тексти та виступи. На спільних рисах названих культур зупинялася, здається, лише Е.С.Шарафутдінова (1997) та В.В.Отрощенко вів мову про "час культурного симбіозу зрубних і сабатинівських племен" (Отрощенко, Рассамакін, 1997, с. 25), пов'язаний із лобойківсько-дербеденівською зоною металообробки (Бочкарев, 1990, с.4-5).

Упорядники видання (І.Т.Черняков, В.М.Клюшинцев) розмістили матеріали сабатинівської та зрубної культур роздільно, під відповідними рубриками. До речі, доповіді із зрубної проблематики читалися в Дніпропетровську та Богуславі, а сабатинівська тема звучала виключно в Южноукраїнську. Тому біжучим був і склад учасників семінару. У підсумку зрубні комплекси локалізовано, картографуючи тексти, на просторі від Донецького кряжа до Приуралля, а сабатинівські – від Інгульця до Прута. Правда, до кола сабатинівських було залучено ще й поселення Богуслав на Самарі (Ромашко, 1997, с. 61-62). Пізніше В.А.Ромашко пристав на те, що це поселення все-таки зрубної культури (1993, с. 79-90), ніби підтверджуючи висновок С.С.Березанської, "що приблизно з ХУ-ХІУ ст. до н. е. Дніпро став умовним кордоном двох значних спільностей, що різнилися між собою і за етносом, і за типом господарства, і за культурним рівнем" (1997, с. 5).

В матеріалах конференції проявилися різні, доведені до краю, погляди на зрубну культуру, втілені у схожих за назвою текстах М.М.Чередниченка "О культурном и хронологическом взаимоотношении срубной и

сабатиновской культур" (1997, с. 28-29) та Е.С.Шарафутдінової "О культурно-хронологическом соотношении срубных и сабатиновских древностей" (1997, с. 37-38). Ці "взаємо-" та "спів-" відбивали різні погляди відповідно українських і російських дослідників на проблему зрубної культури. Якщо перші відійшли від міграційної концепції О.О.Кривцової-Гракової і зробили наголос на автохтонності українського варіанту зрубної культури, похідного від КБК (Ковалева, 1997, с. 10-11) то другі лише модифікували міграційну теорію, допасовуючи до неї нові факти. У перших явно проглядало вже традиційне бажання звести зрубну культуру на теренах України нанівець, локалізувавши її вздовж південної крайки лівобережного лісостепу. М.М.Чередниченко бачить навіть потребу в іншій назві для зрубної культури в межах України (1997, с. 29), а відтяті у "зрубників" степи України аж до Нижнього Дону дослідник щедрою рукою передає "сабатинівцям". Такий доважок теренів дозволяє М.М.Чередниченку запропонувати ще одну культуру – східносабатинівську поміж Дніпром та Доном (там само). Рух сабатинівського етносу на схід до Сіверського Дінця обстоює Т.О.Шаповалов (1997, с. 33-34). Так сабатинівський етнічний вал накочується на східний кордон сучасної України назустріч гіпотетичному міграційному потокові зі сходу, надаючи науковій дискусії, як сказано вище, політичного забарвлення.

Урівноважуючи ранг "зрубників" та "сабатинівців", упорядники видання понижують статус зрубної спільноти, утверджений на нарадах 1978 та 1982 рр. у Куйбишеві, до рівня культури. Адже сабатинівську культуру до того ще ніхто не наважувався називати спільнотою. Її включають складовою блоку культур чи спільноти Сабатинівка-Ноуа-Козлоджень (Morintz, 1977; Черняков, 1997, с. 31-33). З іншого боку, С.С.Березанська іменує і сабатинівську, і зрубну культури "спільнотами", що лише посилює відчуття невідповідності явищ, що порівнюються.

Поняття “культура” та “культурно-історична спільнота” не є синоніми. Саме тому співставлення сабатинівської культури із зрубною спільнотою некоректне як явищ різного рангу. Остання сформувалася раніше від сабатинівської культури. Її ранні комплекси синхронні КБК – генетичній попередниці Сабатинівки на захід від Дніпра. На уразливість абсолютної синхронізації сабатинівської та зрубної культур (Березанская, 1987а; 1990) справедливо вказує Е.С.Шарафутдінова (1997, с. 38).

У матеріалах семінару важливими є тексти, пов’язані з проблемами генези зрубної спільноти. Крім І.Ф.Ковальової, цю тему розвивали Ю.П.Матвеєв, Г.Г.П’ятих, Є.П.Миськов. Перший з них звернув увагу на еволюційний поступальний розвиток ДВАК у зрубну культуру в доно-волзькому ареалі, який визнано за “центр формирующейся срубной общности” (Матвеев, 1997, с. 21-23). Останній погоджується з наявністю на Нижній Волзі передзрубного горизонту пам’яток, який стратиграфічно відділяє найдавнішу зрубну культуру від полтавкинської (Мыськов, 1997, с. 82-83). Докладніше свої погляди, ілюстровані фактими прямої стратиграфії, Є.П.Миськов виклав у окремій статті (1991).

Рішучим руйнівником стереотипів виступив Г.Г.П’ятих, що переосмислює роль “Сходу” та “Заходу” у формуванні зрубної культури. Кордоном між Сходом та Заходом в системі “зрубних” пам’яток виступає у нього Волга. Показово, що дослідник визнає пріоритет Заходу в культуротворчих процесах, а “полтавкинське” Заволжжя визнає периферією зрубного ареалу. Г.Г.П’ятих відзначає, що терени зрубної КІО збігаються з ареалами абашевських та катакомбних культур. Саме вони, а не полтавкинська культура, відіграли вирішальну роль у складанні культур зрубної КІО (Пятых, 1997, с. 25-26). Г.Г.П’ятиху можна закинути хіба що те, що він використовує термін “зрубна культура” там, де вже доцільніше говорити про культурну область (спільноту). Та й сам дослідник стихійно збивається на поняття “КІО” (1997, с. 26).

Нові дослідники генези зрубної КІО, більшою чи меншою мірою, руйнували концепцію О.О.Кривцової-Гракової, її основоположні ідеї. Цей процес знайшов своє логічне продовження на Других Риковських читаннях в Саратові у жовтні 1991 р. Тема читань "Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья" логічно продовжувала семінар 1990 р. в Самарі, де панувала синташтинсько-потапівська проблематика з полтавкинським присмаком. У Саратові дискусія точилася довкола найбільш ранніх комплексів зрубної спільноти і в цьому контексті на передній план вийшла проблема пам'яток покровського типу, їх співвідношення із зрубною КІС.

М.М.Малов виділив їх у окрему покровську культуру, яка була синхронна ранній зрубній, територіально співпадаючи з нею на Нижній Волзі, але не входила до зрубної КІС (1991, с. 50-53). Ю.П.Матвеєв, навпаки, включив покровські комплекси в еволюцію зрубної культури з ДВАК проміжною (зрубно-абашевською) ланкою (1991, с. 27-28). Відносно ранній вік покровських старожитностей у степу вже майже ні в кого не викликав сумніву. А в лісостепу, згідно періодизації М.Я.Мерперта, існувала група Уразмаметовських "зрубних" курганів, давніша від Покровських (1962). В.В.Отрощенко розглянув підстави для такого висновку і визнав їх недостатніми. На Середній Волзі комплекси покровського типу також виявилися ранніми. Саме з них розпочинається відлік зрубних старожитностей у регіоні, які пройшли два періоди розвитку, а не чотири як вважав М.Я.Мерперт (Отрощенко, 1991, с. 30-32).

До аналогічного висновку про два етапи розвитку зрубної культури на Середній Волзі прийшли й самарські дослідники (Кузнецов, Семенова, 1991, с. 18-21). Але вони жодним словом не згадали про те, що їхня періодизація фактично перекреслює середньоволзьку регіональну схему М.Я.Мерперта. Зрештою А.П.Семенова, делікатно оминаючи Уразмаметовські кургани, обгрунтувала на самарському матеріалі саме

двохетапну історію зрубних племен Середнього Поволжя (2000; 2001).

Того ж місяця 1991 р. у Воронежі відбулася конференція, присвячена видатній пам'ятці зрубної спільноти - Мосоловському поселенню на р. Бітюг. Там зрубна проблематика мала виразний абашевський акцент. Генезу зрубної культури на Середньому Доні від ДВАК продемонстровано: на будівельних горизонтах Мосоловки у зіставленні з стратиграфічними обріями поховань (Матвеев, 1991а, с. 34-37); при вивченні посуду з Мосоловки (Беседин, 1991, с. 46-49); формовочних мас абашевської та зрубної кераміки (Львович, Беседин, 1991, с. 51-53). Г.Г.П'ятих пов'язав складання зрубної КІО з доно-волзьким лісостепом, повторивши тезу щодо периферійності зрубних пам'ток Заволжя (1991, с. 71-73). Він вкотре вже наголошує на участі в генезі зрубних старожитностей населення абашевської та катакомбних культур, не звертаючи уваги на те, що катакомбна культура на Середньому Доні стратиграфічно передувала місцевій абашевській. Якось ігнорувався і встановлений українськими науковцями факт, що на базі катакомбних культур формується бабинська культура (КБК), а не зрубна.

Подією 1991 р. стала доповідь "Волго-Уральський осередок культурогенези доби пізньої бронзи", виголошена В.С.Бочкарьовим на методологічному семінарі ІІМК РАН. Припущення, що в основі культуротворчих процесів мало знаходитись екстраординарне явище на кшталт Синташти та Аркаїма, що визначило характер доби пізньої бронзи на сході Європи, виявилося надзвичайно плідним. Наступна теза, що творцем осередку виступила воєнна знать з владними функціями, виводила археологічний матеріал на рівень історичних узагальнень. Мова пішла про "героїчну добу", що закінчувалася з формуванням зрубно-алакульського блоку культур (Бочкарев, 1991, с. 24-27).

Наступний рік позначено книгою О.В.Кузьміної "Абашевська культура у лісостеповому Волго-Ураллі" (Самара, 1992), де абашевську КІС

розкладено на дві культури: середньоволзьку та приуральську. Пам’ятки ДВАК дослідниця визнає пізнішими щодо перших двох культур і синкретичними, позначеними впливом синташтинської культури.

Отже, впродовж перших трьох років останньої декади XX ст., по обидва боки державного (від 1991 р.) кордону між Україною та Росією простежено дві еволюційні лінії генези ніби-то однієї зрубної культури. На захід від цього кордону бабинська культура (КБК), що виросла з катакомбних, еволюціонує у зрубну (маївський локальний варіант). На схід від нього ДВАК, через пам’ятки покровського типу еволюціонує у так звану розвинену зрубну культури (середньодонську лісостепову). Набагато східніше, за зрубною заволзькою периферією і Уралом постала Країна міст – центр Волго-Уральського осередку культурогенези. Рух абашевських племен з лісів Середньої Волги на південний схід за Урал, а потім на захід, на Донщину несподівано поєднує ці здавалося б ізольовані явища в динамічну систему.

У березні 1993 р. ІІМК РАН організував у Санкт-Петербурзі наукову конференцію “Новые открытия и методологические основы археологиччеcкой хронології”. Тези конференції засвідчують ще більшу рівнобіжність висновків щодо розуміння поховальних пам’яток Поволжжя.

Самарські фахівці позначили дві лінії розвитку зрубних пам’яток в регіоні: 1) покровську з потапівською генетичною підосноваю для лісостепу; 2) бережнівську з полтавкинською генетичною підосновою в степу. Принципова важливість поставленого питання вимагає цитати: “Головним компонентом складання зрубної культури в степу явилася полтавкинська культура (бережнівська лінія розвитку), у лісостепу - культура населення, що лишило пам'ятки потапівського типу (покровська лінія розвитку). Саме цим пояснюється наявність у ранньозрубних пам'ятках лісостепового Поволжя двох груп поховань - покровської (з так званими абашевськими рисами) і зрубної - із власне полтавкинськими

традиціями" (Васильев и др., 1993, с.68).

Є.П.Миськов вважає, що ранньозрубний час репрезентовано на Нижній Волзі комплексами двох основних типів – бережнівського та покровського. Перший тип визнається місцевим (полтавкинська генетична підоснова), а другий (абашевська генетична підоснова) – прийшлим з півночі (Мыськов, 1993, с. 78-80). Доводиться з жалем констатувати, що це був останній текст Є.П.Миськова на вістрі «зрубної» дискусії. Надалі фахівець з Волгограда переходить на джучидську тематику.

Комплексам покровського типу в басейні Сіверського Дінця та на Нижньому Доні присвячено виступи, відповідно, Р.О.Литвиненка (1993, с. 86-87) та Е.С.Шарафутдінової (1993, с. 87-90). А М.М.Малов веде мову про самостійний покровський культурний тип (але вже не культура – див.: Малов, 1991), який з часом трансформувався в зрубну культуру (1993, с.83-85). Можна без перебільшення стверджувати, що покровська тема для зрубної проблематики стала провідною на кінець віку.

Тези В.В.Отрощенка присвячено аналізові стратиграфічного фактажу, наведеного Є.П.Миськовим у згадуваній вище статті 1991 р. Фіксується наявність двох груп «зрубного» населення у Волгоградському Поволжі – носіїв покровської та бережнівської традицій. Ставилося питання щодо наявності південного ареалу пам'яток зрубної КІС з бережнівською традицією східної орієнтації небіжчиків. Це був останній оперативний текст автора, написаний з позицій концепції зрубної культури, за О.О.Кривцовою-Граковою, де йшла мова про поширення зрубної культури з-за Волги на захід, до Дніпра (Отрощенко, 1993а, с.81-83).

Наявність у зрубній культурі Поволжжя двох типів пам'яток з різною генетичною підосновою висувала на порядок денний питання щодо культурної неоднорідності зрубної спільноти. Його й поставив В.В.Отрощенко у доповіді «Про дві лінії розвитку культур зрубної спільноти», зачитаній на цій же конференції. Розгорнуті тези доповіді

надруковані роком пізніше у матеріалах Других Граковських читань (Запоріжжя, 1994). У межах зрубної спільноти виділено два поховальні ритуали, умовно названі покровським та бережнівсько-маївським, за якими автор побачив носіїв двох зрубних культур – покровської та бережнівсько-маївської. З першою пов'язано північний, а з другою – південний ареали зрубної спільноти (Отрощенко, 1994а, с.150-153). Про слабо диференційовані культури зрубної спільноти згадував також В.С.Бочкарьов, але без конкретизації їх назв та ареалів (1993, с.43).

У листопаді 1993 р. на сході України (Луганськ-Перевальськ-Донецьк) мала місце робоча зустріч з проблем археології пізнього бронзового віку півдня Східної Європи, що започаткувала співробітництво в трикутнику Вороніж-Перевальськ-Київ та базі спільного вивчення "зрубних" старожитностей Луганщини (Бровендер та ін., 1995, с.150-151).

Подією 1994 р. стала конференція "Срубная культурно-историческая область", проведена в форматі Третіх Риковських читань. Хоча на неї було заявлено лише 18 доповідей, проте концентрація уваги на гострих проблемах була достатньою. Привертає увагу слово "область" у назві конференції. Знайомство з матеріалами конференції засвідчило, що його вживав стосовно зрубних старожитностей лише один науковець – відповідальний редактор цієї збірки М.М.Малов. Інші ж користувалися термінами "спільнота", "культура".

М.М.Малов заявив концептуальну доповідь "Культурні типи пам'яток зрубної КІО". Розвиток останньої у Доно-Ураллі він уявляє однолінійно як послідовний розвиток покровського, зрубного та хвалинського типів пам'яток. Хоча покровський тип у цього дослідника вже опиняється у зрубній області, він же одночасно входить до блоку культур. Але ж до блоку культур може входити лише культура, бо в іншому випадку це вже буде блок типів та культур. Така невизначеність з термінами небажана в концептуальному дослідженні. Розташування згаданих типів на вертикалі

часу передбачає еволюційний процес змін від раннього до пізнього. Але М.М.Малов припускає, що суміжні типи певний час взаємодіяли, отже – співіснували (1994, с. 8-13). Співіснування різних типів, тим більше культур, в межах однієї КІО вказує на полілінійність розвитку. Загалом же схема М.М.Малова лишалася модифікацією концепції О.О.Кривцової-Гракової, пристосованою до потреб 90-х рр., але надто ускладненою.

Центральною на читаннях стала покровська тема, репрезентована В.І.Бєсєдіним (1994, с. 36-39), Ю.П.Матвеєвим (1994, с. 40-43), Е.С.Шарафутдіновою (1994, с. 44-50), Р.О.Литвиненком (1994а, с. 51-56). Таксони цього поняття коливалися в межах тип – горизонт, а в культурному плані Покровськ розривали між зрубною та абашевською (ДВАК) культурами. Показово, що найближче до ДВАК стоять покровські комплекси лісостепової Донщини.

Конференція озвучила тему катакомбної складової у генезі зрубної культури і відводила у тінь і глиб віків популярну колись полтавкинську участь у цьому процесі (Филипченко, 1994, с. 24-26; Пятых Г.Г., 1994, с. 14-18). Цікавим виявилося питання щодо рівня організаційних структур зрубної КІС, де побачено “ознаки, властиві раннім державам континентальної периферії” (Горбунов, 1994, с. 7). О.Ю.Захарова здійснила огляд проблеми етнічної належності носіїв зрубної КІС, висловившись у підсумку на користь іранської чи індоіранської (1994, с. 19-23).

На початку 1995 р. захистив кандидатську дисертацію, присвічену похованням зрубної культури у середній течії Сіверського Дінця Р.О.Литвиненко, а тему поселень цього регіону вже активно розробляв Ю.М.Бровендер. Дослідження на Сході України підтвердили стратиграфічний пріоритет покровських комплексів щодо інших пам’яток зрубної КІС (Литвиненко, 1994; Бровендер, 1998). Стратиграфічна колонка поховань зрубної спільноти Сіверськодонеччини стала репереною

(Литвиненко, 1994, рис. 1), хоча визначити культурний статус пам'яток покровського типу остаточно дослідникові не вдалося. Р.О.Литвиненко вказав на істотні відмінності між похованнями Лівобережжя Сіверського Дінця та Донецького кряжу.

Того ж року В.А.Лопатін захистив кандидатську дисертацію "Поселення зрубної культури степового Волго-Уральського межиріччя" (1995), а в Саратові відбулась ще одна помітна конференція «Конвергенція та дівергенція у розвитку культур доби енеоліту – бронзи Середньої та Східної Європи». В.С.Бочкарьов знову звертається до теми осередків культурогенези, зіставляючи Волго-Уральський осередок з Карпато-Дунайським (1995, с. 18-29). О.В.Кузьміна здійснює другу, після М.М.Малова, розгорнуту спробу виділити самостійну покровську культуру (1995, с. 27-51). Обидві доповіді мали свої переваги та недоліки, але їх об'єднувала конкретна мета – ліквідація ДВАК, виділеної свого часу А.Д.Пряхіним. Це утворення поглиналося покровською культурою О.В.Кузьміної. Не всі слухачі зрозуміли, що відбулося. Р.О.Литвиненко дещо наївно радить О.В.Кузьміній детально розібрати ДВАК (Протоколы, 1995, с. 90), випустивши з уваги вирок В.С.Бочкарьова: "… к доно-волжской абашевской культуре А.Д.Пряхина наука уже не вернется" в обговоренні доповіді того ж таки порадника (Протоколы, 1995, с. 77). Здається, що заради цієї фрази організатори пішли на публікацію протоколів конференції (там само, с. 73-95), аби всі зацікавлені особи зрозуміли суть події.

Родзинка цієї спроби інкорпорувати ДВАК до покровської культури полягає в тому, що перша хронологічно давніша за другу, а раз так, то покровську культуру, об'єднану з ДВАК, вже можна синхронізувати з Синташтою. Така синхронізація червоною ниткою проходить через згадану вище доповідь В.С.Бочкарьова у Саратові. Слід зазначити, що дослідник при цьому суперечить власним плідній хронологічній побудові

1986 р. щодо розведення у часі Турбіно та Сейми, Синташти та Покровська. Так само О.В.Кузьміна “забуває”, що в монографії 1992 р. вона ранні комплекси ДВАК відносила до синташтинської культури, а пізні розлядала у рамках покровського типу пам’яток ранньозрубної культури.

З матеріалів дискусії також видно як петербуржці (В.С.Бочкарьов, Е.С.Шарафутдінова) намагалися настійливо переконати Р.О.Литвиненка у неможливості синхронізації пізньої КБК з комплексами покровського типу на сході України. На їх погляд покровці змінюють бабинське населення але ніяк не співіснують з ним. За цим здавалося б локальним дискусійним моментом ховається принципова незгода з концепцією В.В.Отрощенка, репрезентованою 1993 р. в Санкт-Петербурзі, де наголошувалося на взаємодії носіїв ПЗК з населенням пізнього Бабиного (КБК), що й призвела до появи БМЗК та до завершення формування зрубної КІС загалом (Отрощенко, 1994, с. 150-153). Проте марно шукати згадки про цю концепцію у Саратовських протоколах за непрямої дискусії.

Вивчення пам’яток зрубної спільноти у 90-ті рр. переважало на Сході України, де в Донецькій обл. досліджувалися поселення Роздольне, Безіменне І та ІІ, а на Луганщині – агломерація поселень І-ІХ біля с. Капітанового Новоайдарського р-ну та Степанівка у Перевальському р-ні, на Донецькому кряжі. Організатором і головним виконавцем розкопок тут виступила Центрально-Донецька експедиція при ІА НАНУ (начальник - Ю.М.Бровендер). Дослідження агломерації тривало 7 польових сезонів (1993-1999) і від 1995 р. до них підключилися археологи Воронезького університету. Співпраця фахівців двох країн не обмежилася розкопками поселень та обстеженням давніх копалень Червоне озеро у Попаснянському р-ні Луганщини. Впродовж 1995-99 рр. проведено 5 Капітанівських українсько-російських польових науково-практичних семінарів з наступною публікацією їх матеріалів.

На Першому Капітанівському семінарі було заявлено тему “Доба бронзи Доно-Донецького регіону”, озвучену у засадничій доповіді А.Д.Пряхіна (1995, с.6-10). В.В.Отрощенко звернув увагу на те, що на сході цей регіон фактично виходить на західну околицю м. Саратова, а відомий Покровський могильник знаходився хоч і на іншому березі Волги, але саме навпроти цього місця (1995, с. 4). Фактично Донщину (басейн Дону) протиставлено Волго-Уральському регіонові.

Другий Капітанівський семінар (липень 1996 р.) мав логічне продовження на конференції “Доно-Донецький регіон у системі старжитностей доби бронзи східноєвропейського степу та лісостепу” (Вороніж, жовтень 1996 р.). Матеріали семінару видано у другій частині тез конференції, що дозволяє нам аналізувати ці дві події сукупно.

Вороніж емоційно зреагував на згадувану спробу ліквідувати ДВАК. У відповідь на Саратовський протокол надруковано стенограму дискусії на Другому Капітанівському семінарі, де Я.П.Гершкович рішуче відзначив бездоказовість заяви В.С.Бочкарьова, а А.Д.Пряхін запропонував опонентові приїхати до Воронежа і наочно вивчити матеріали ДВАК (Дискуссия, 1996, с. 75, 79). Звичайно ж закрити ДВАК рішучою заявою, здатною лише привернути додаткову увагу до цієї культури, неможливо.

В.В.Отрощенко виступив з двома взаємно пов’язаними доповідями: “Південноуральський осередок культурогенези на осі пасіонарних поштовхів” (Капітанове) та “Щодо походження і поширення склепів колісничих” (Вороніж). У першій з них ареал Волго-Уральського осередку культурогенези (за В.С.Бочкарьовим) обмежено Країною міст (за Г.Б.Здановичем), уточнено назву осередку – Південноуральський та звернено увагу на знаходження його на першій осі пасіонарних поштовхів, за Л.М.Гумільовим (Отрощенко, 1996д, с. 29-31). У другій - виділено склепи колісничих і на підставі їх поширення реконструйовано культурогенетичний шлях синташтинців на захід до Середньої Донщини і

пунктирно до Наддніпрянщини (Отрощенко, 1996в, с. 14-16).

На Другому Капітанівському семінарі воронезькі колеги підтримали концепцію двох ліній розвитку культур зрубної КІС (Бєсєдін, 1996, с. 46). А.Д.Пряхін відзначає конструктивний характер виділення ПЗК саме в системі зрубної КІС (Дискуссия, 1996, с. 79). Тоді ж В.І.Бєсєдін розпочинає дискусію на абашевську тему з О.В.Кузьміною (1996, с. 43-46), перервану його передчасною смертю 2000 року. Важливим був текст Ю.О.Морозова щодо стратиграфічного співвідношення абашевської та зрубної культур Приуралля. На Чишмінському поселенні зафіксовано стерильний прошарок між шарами названих культур грубиною 0,15 м, що, на думку дослідника, доводить наявність значного хіатусу між функціонуванням абашевського та зрубного селищ (1996, с. 35-37). 2001 р., беручи участь у дискусії на XV Уральській археологічній нараді в Оренбурзі, Ю.О.Морозов підтвердив відсутність розвитку абашевської культури у зрубну в Приураллі, так гаряче обстоюваного В.С.Горбуновим у тому ж таки Воронежі (1996, с. 17). Такий розвиток простежено на побутових та поховальних пам'ятках виключно в регіоні Середньої Донщини від ДВАК (Матвеєв, 1991; 1999). Учасникам конференції організатори представили керамічну колекцію Підклітненського могильника, де згаданий процес простежується особливо виразно (див.: Пряхин, Беседин, 1996). Ту ж тенденцію відзначено і в розвитку традицій металообробки (Пряхин, Саврасов, 1996, с. 36-43).

Багатий на полеміку 1996 р. завершився преставницькою конференцією "Північно-Східне Приазов'я в системі євразійських старожитностей" в Донецьку, де тривала вже очна дискусія між представниками Воронежа та Санкт-Петербурга. Особливо гостру реакцію В.С.Бочкарьова викликала доповідь В.І.Бєсєдіна, де зроблено припущення щодо абашевських витоків т. зв. "мікенського" орнаментального стилю, поширнного на сході Європи переважно в комплесах ДВАК та ПЗК (1996а, с. 84-87). Зазначимо, що кожен дослідник має право на власну позицію, навіть якщо вона здається

декому некомпетентною.

Текст А.Д.Пряхіна “Феномен пам’яток покровського типу” (1996а, с. 81-82) став першою критичною реакцією на виділення покровської культури О.В.Кузьміною (1995). Можна твердити, що 1994-96 рр. знаменують пік дослідницького інтересу до покровської теми та, відповідно, дискусійно-емоційної напруги.

Зате на іншому фланзі “зрубної” проблематики загострюється дискусія щодо фіналу культур зрубної КІС. Увагу до цієї проблеми привернув Ю.І.Колєв, обгрунтувавши виділення сусканського типу пам'яток у лісостеповому Поволжі. Датування останнього передананьїнським (сабатинівським) часом звужує період побутування ПЗК в цьому регіоні до XVI - початку XV ст. до н. е. (Колев, 1991, с.162-206). На Донецькій конференції тему фіналу зрубної культури і фінальної бронзи загалом підхопили В.М.Горбов (1996, с. 13-21) та В.А.Ромашко (1996, с. 66-69). Названі автори захопилися, зокрема, тиражуванням білозерських культур. В.М.Горбов позначив дві: білозерську та тудоровську (1995), а В.А.Ромашко – чотири: білозерсько-тудоровську, білозерсько-богуславську, білозерсько-безименську та білозерсько-нижньодніпровську (1996, с. 68-69).

Навесні 1997 р. В.В.Циміданов захишає кандидатську дисертацію “Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільноти (за матеріалами поховальних пам’яток Східної України)”. Вперше соціальну структуру “зрубного” суспільства досліджено монографічно.

У травні археологів зібрало м. Покровськ (Енгельс). Зрозуміло, що у доповідях та текстах конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження П.Рау, помітне місце було приділено епонімній покровській темі. У матеріалах конференції фігурували вже дві покровські культури. В.В.Отрощенко подав текст “До питання про покровську зрубну культуру” (1997а, с.70-72), а С.М.Санжаров – “Керамічний комплекс покровської

культури на теренах Східної України (за матеріалами поселення Чернікове Озеро)". Те, що дослідник з Луганщини, з двох покровських, обрав самостійну не випадково, позаяк покровська культура заступає у нього катакомбну, а ПЗК – відділена від катакомбної доби обрієм передзрубних культур, з ДВАК включно. І хоч на Черніковому Озері покровський шар відокремлено від ранішого пізньокатакомбного, С.М.Санжаров висуває тезу про співіснування покровської культури з місцевою пізньокатакомбною (1997, с. 99). Таке припущення протирічить курганній стратиграфії відповідних поховань (Литвиненко, 1992; 1994; 1995а; 2000; 2000а; Привалов, Литвиненко, 1996; Отрощенко, 2000; 2001а).

Приємною рисою Покровської конференції стала поява нових фігурантів у вже традиційній дискусії. Доповіді А.П.Захарикова та О.П.Мочалова були присвячені походженню зрубної культури, відповідно, на Нижній та Середній Волзі. У першому випадку генетичною підосновою визнається катакомбна культура (Захариков, 1997, с. 58), а в другому – пам'ятки потапівського типу (Мочалов, 1997, с. 54-57). Останнім також зроблено важливе зауваження, що роль приуральського абашевського компонента у формуванні зрубної культури ще не встановлено, в усякому разі вона могла бути леше опосередкованою (там само, с. 57). Показово, що доповідачі навіть не згадують про роль полтавкинської культури в генезі зрубної. Доповідь адепта першої (П.Ф.Кузнецов, 1997, с. 33-37) викликала найбільше заперечень у жвавій дискусії (Протоколы, 1997, с. 123-124, 129-131). Його спробу заперечити наявність комплексів катакомбної культури в степовому Заволжжі переконливо спростовано. Наведемо лише репліку В.В.Філіпченка: "Позднеполтавкинских памятников нет нигде, поэтому из "полтавки" срубную культуру не выведешь" (Протоколы, 1997, с. 131).

Знову доводиться повторювати, що наявність двох підоснов передбачає формування двох різних зрубних культур, а в згаданих текстах фігурує чомусь одна. І потім, якщо передування Потапівки ранньому

періоду ПЗК було безпосереднім, то довести наближеність катакомбників до первнів зрубної КІС ще нікому переконливо не вдалося. Виключення ж полтавкинців зі зрубної культурогенези стає вже доконаним фактом.

З приємністю можна відзначити появу серйозного дослідника зрубних старожитностей на Оренбуржжі – М.В.Халяпіна (1997, с. 113-115) і, відповідно, нового центру вивчення зрубної спільноти. Це важливо ще й з огляду на те, що поблизу від Оренбурга почалося комплексне дослідження Каргалінського гірничо-металургійного центру (Черных Е.Н., 1996; 1997; 1997а; Черных Е.Н. и др., 1997; 1999), пов'язаного з видобувною та виробничою діяльністю населення ПЗК.

Тема фіналу зрубної КІС для Волго-Донських степів піднята В.В.Потаповим, який фактично обмежує її XIII ст. до н.е., виділивши комплекси XII-X ст. до н. е. в цьому регіоні (1997, с. 128-130).

Покровську тему продовжили на Третьому Капітанівському семінарі, де ключовою була доповідь В.І.Бєсєдіна "До оцінки раннього етапу покровської зрубної культури" (1997, с. 5-6). Доповідач визнає доцільність виділення такої культури в системі пам'яток зрубної спільноти, але не погоджується з віднесенням до ПЗК, деяких комплексів, зокрема низки поховань епонімного Покровського могильника. Солідарно з В.І.Бєсєдіним виступив А.Д.Пряхін у матеріалах конференції в Покровську (1997, с. 69-70) та Капітановому (1997б, с. 39-41).

Перенесення дискусії з проблеми виділення культури в сферу розподілу й перерозподілу конкретних комплексів між ДВАК та ПЗК є вже реальним визнанням останньої. Водночас, наявність межових спірних поховань об'єктивно засвідчує існування генетичної лінії ДВАК – ПЗК. Адже такої проблеми не виникає при розмежуванні комплексів приуральської абашевської культури та ПЗК в Приураллі чи пам'яток потапівського типу та ПЗК на Середній Волзі, не кажучи вже про пізнькатакомбні комплекси та ПЗК.

Доповідь В.В.Отрощенка торкалась перевірки коректності підбору комплексів покровського типу Нижньої Донщини (Шарафутдинова Э.С., 1995, с. 93-116). Лише 32 поховання з 51-го автор відніс до ПЗК, що складає лише 62,8% вибірки Е.С.Шарафутдіноваї. Ще 13 поховань належать до БМЗК, 3 – до бабинської і ще 3 – до білозерської культур (Отрощенко, 1997б, с. 36-39). Визначення останньої трійці співпало з висновками В.В.Потапова щодо поховань білозерського часу на Волго-Донщині (1997, с. 129-130). Наголошено на необхідності суворішого ставлення до визначення критеріїв відбору поховань до тієї чи іншої АК.

Серед інших доповідей слід відзначити Р.О.Литвиненка, який окреслив інвентарний комплекс найдавніших поховань КБК, що дозволило йому уточнити осередок формування культури у Дніпро-Донецькому межиріччі, на кордонах степу та лісостепу (1997, с. 30-33).

Зрубна тема дещо несподівано прозвучала далеко на Заході, на конференції з проблем тшинецької культури в містечку Обжистко біля Познані (жовтень 1997 р.), де її так чи інакше торкалися С.С.Березанська, В.І.Клочко та В.В.Отрощенко. Англомовні матеріали конференції, де, крім текстів названих авторів, є публікація С.Д.Лисенком могильника Малополовецьке на Київщині (Kovalukh and others, 1998) посприяли ознайомленню європейського читача зі зрубною проблематикою. Матеріали з Малополовецького засвідчують присутність певної групи населення БМЗК на Київщині та їхні контакти з носіями тшинецької культури. В.І.Клочко, після тривалих коливань, визначився з приводу зв'язку лобойківської металургії з виробничою діяльністю населення БМЗК (Klochko, 1998, p. 72).

Четвертий Капітанівський семінар у липні 1998 р. позначено, перш за все, доповідями В.І.Бєсєдіна, Ю.М.Бровендера та Р.О.Литвиненка. Перший з них, користуючись аналізом методом серіації щодо виробів, декорованих карпато-мікенським орнаментальним стилем, доводить хронологічний пріоритет дисковидих псаліїв перед жолобчастими, а значить і Синташти та

інших пам'яток новокумацького обрію перед Покровським (Беседин, 1998, с. 13-16). Ці спостереження було розвинуто у підсумковій в житті дослідника статті «Мікенський» орнаментальний стиль доби бронзи у Східній Європі» (Беседин, 1999, с. 45-59). На жаль, наука передчасно втратила глибокого знавця цієї проблеми.

Ю.М.Бровендер, на матеріалах шестирічних розкопок, розробив відносну хронологію житлових споруд поселення Капітанове І у контексті розвитку ПЗК на Лівобережжі Сіверського Дінця (1998, с. 16-31). Аналізуючи вістря стріл КБК, Р.О.Литвиненко виділив стріли другого та третього типів, що пов'язуються з ареалом ПЗК і головним чином ставали причиною смерті носіїв КБК. «Логіка такого контексту здається ще переконливішою, якщо врахувати фіксоване на археологічному матеріалі витіснення носіїв пізньої КБК з її східного ареалу в західному напрямку покровськими (ранньозрубними) племенами», - слушно зазначає науковець (Литвиненко, 1998, с. 51, рис. 2). Ці спостереження позитивно вирішують проблему контактів носіїв ПЗК з населенням бабинської культури з чим все ще не походжуються колеги з Санкт-Петербурга.

Впродовж 1998 р. відбулися три захисти кандидатських дисертацій зі зрубної проблематики у Воронежі: О.Д.Мочалов з Самари захистив тему “Кераміка доби середньої бронзи Волго-Уральського лісостепу та проблема формування зрубної культури”; О.С.Саврасов – тему “Металообробка населення донської лісостепової зрубної культури”; О.Ю.Захарова – тему “Посудини зі знаками зрубної культурно-історичної спільноти”. За матеріалами останньої дисертації вже видана монографія (Захарова, 2000). З переліку тем видно, що вивчення спільноти ведеться не лише на концептуальному рівні, а супроводжується грунтовною проробкою конкретних проблем як на регіональному, так і на загальнозрубному рівнях.

Тривала дискусія з приводу часу припинення розвитку зрубної КІС. Вийшла стаття В.М.Горбова та Р.О.Литвиненка, присвячена спробі

синхронізації бондарихінської та найпізнішої зрубної культур у лісостепу (1998, с. 69-79). Інший підхід до проблеми демонструє Ю.В.Буйнов, наголошуючи на участі частини носіїв пізньозрубної культури у формуванні бондарихинської культури доби фінальної бронзи. "Етнокультурні взаємовідносини між племенами зрубної культури та прабондарихінцями (пам'ятки типу Студенка-5) були встановлені не пізніше XIII ст. до н.е., а можливо ще за часів існування мар'янівської культури. Процес асиміляції залишків населення зрубної культури відбувався протягом малобудківського етапу бондарихинської культури і завершився у XII ст. до н.е." (Буйнов, 1999, с. 16).

На VII Донській археологічній конференції (Ростов-на-Дону, грудень 1998 р.) В.В.Потапов, продовжуючи тему, виголошену в Покровську, виділив поховання білозерського горизонту у басейні Нижнього Дону та Східному Надазов'ї. Він вже не вважає їх пізньозрубними, але й не наважується зарахувати їх до кола білозерських (1998, с. 61-63). В.В.Отрощенко, продовжуючи цю тему, також вважає XII ст. до н. е. заключним у розвитку культур зрубної спільноти (1999, с. 191-194), а В.А.Ромашко знову-таки намагається оголосити "пізньозрубними" 20 поховань білозерського часу. Ні в доповіді на конференції в Дніпропетровську (грудень 1999 р.), ні в статті він не показав комплекси цих поховань (Ромашко, 1999, с. 119-138). Можливо тому, що аж занадто вони випадають з кола пізньозрубних.

Подією 1999 р. став черговий симпозіум на Аркаїмі. Г.Б.Зданович нарешті визначився із зробленими відкриттями як археолог: "Зафиксированная … историческая территория, на которой сконцентрированы укрепленные поселения, получила условное наименование «Страна городов». С точки зрения археологической номенклатуры – это район распространения синташтинской культуры» (1999, с. 42).

Серед інших текстів конференції, переважно звучних за назвами і скромних за змістом, згадаємо саратовські, що безпосередньо стосуються зрубної проблематики. О.І.Юдін розглядає “Ранньозрубні типи пам’яток на етапі складання культури” (1999, с. 147-149). Серед складових цього процесу він називає пізньокатакомбний субстрат, що сприйняв абашевські та петрівсько-синташтинські інновації. У підсумку формуються покровський та бережнівський типи пам’яток. Лишається незрозумілим, чому ж, за однолінійності процесу, утворюються два типи пам’яток. Насторожує визначення бережнівських поховань як таких, де відсутні покровські ознаки (там само, с. 148). Нагадаємо, що пам’ятки бережнівського типу (БМЗК) мають комплекс власних ознак і на Саратовщину заходять лише своїм північним краєм. Саме щодо їх походження треба враховувати “пізньокатакомбний субстрат”. Пам’ятки покровського типу (ПЗК) мають іншу генетику і домінують на Саратовщині, але вони там складають прийшлий міграційний компонент.

М.М.Малов, що змінює свій погляд на зрубну проблему від тексту до тексту, на Аркаїмі запропонував нову трикультурну структуру зрубної КІО: зрубна культура – покровська культура – хвалинська культура. “Ця модель нелінійна і неодноваріантна, не носить жорсткого характеру для всіх регіонів ЗКІО” (1999, с. 241). Помітно, що покровська культура знову, як згадка про періодизацію 70-80-х рр. Н.К.Качалової, опиняється у середині схеми. Якщо звернутися до попереднього тексту М.М.Малова (1998, с. 60-63), то там нова структура вже є (зрубна культура – зрубно-абашевські пам’ятки Покровського типу – хвалинська культура), але покровської культури ще немає. Ось деяка розшифровка позиції: “Срубно-абашевская группа памятников Покровского типа существовала сравнительно короткий отрезок времени и не имела дальнейшего продолжения в срубной культуре. Покровско-абашевские комплексы сформировались на основе срубных, абашевских и синташтинских культурных компонентов” (там само, с. 63).

Нам приємно, що М.М.Малов визнає пізню хронологічну позицію Покровська стосовно Синташти, позаяк автор відстоював цю тезу впродовж останніх десяти років. Проте поява зрубної культури в шерезі утворень новокумацького обрію викликає подив. А на яких підставах і які конкретно комплекси маються на увазі?

1999 р. ознаменовано також публікацією збірки статей "Древности Северо-Восточного Приазовья", виданої у Донецьку і присвяченої 60-річчю В.С.Бочкарьова – дослідника, чия теоретична думка багато в чому визначала розвиток зрубної проблематики впродовж останніх сорока років. Видання репрезентує центр вивчення досліджуваної теми, що плідно функціонує вже понад 10 років під парасолькою Палацу дитячої та юнацької творчості.У доробку центру розкопки поселень Безименне I та II, Роздольне, проведення міжнародних наукових конференцій у Донецьку (1996, 2000) з чудовим виданням їхніх матеріалів, підготовка нової генерації дослідників зрубних старожитностей В.М.Горбовим та А.М.Усачуком. Згадана збірка статей репрезентує пам'ятки БМЗК Східного Надазов'я і в цьому плані є унікальною. Відзначимо статтю А.М.Усачука, присвячену музичним інструментам носіїв зрубної спільноти (1999, с. 70-87).

І.Б.Васильєв видає велику підсумкову статтю, присвячену пам"яткам вольсько-лбіщенського типу (1999, с. 66-114). Проте їхню можливу роль в генезі зрубної КІС ще треба уточнювати.

2000 р. позначив перехід до нової декади, віку і навіть тисячоліття у вивченні зрубної теми. Відзначимо, що активне наукове життя розпочалося у січні з симпозіуму "Пізньопервісна експлуатація євразійського степу" в Кембріджі (Велика Британія). Господарчі проблеми населення зрубної спільноти піднімалися у доповідях К.П.Бунятян, Г.О.Пашкевич, А.Маралеса-Муніза та К.Антипіної, В.В.Отрощенка. Г.Б.Зданович розвивав тематику "Країни міст" – Синташти.

У травні відбулася конференція, присвячена 100-річчю від дня

народження І.В.Синіцина в Саратові. М.М.Малов порадував термінологічною новинкою “зрубна археологічна область” у доповіді, присвяченій виробам з коштовних металів (2000, с. 127-130). Абашевська тематика була представлена посмертним текстом В.І.Бєсєдіна (2000, с. 57-59) та доповіддю О.В.Кузьміної (2000, с. 59-66). Аналіз кераміки дозволив В.І.Бєсєдіну зробити висновок про рух носіїв доно-волзьких традицій далеко на схід у Зауралля і слабший зворотній імпульс уральської абашевської культури (там само, с. 59). О.В.Кузьміна доходить інших висновків, обстоюючи рух у Приуралля носіїв середньоволзької абашевської культури, а Г.Г.П’ятих вишукує контакти катакомбних культур зі зрубною (2000а, с.71-72), розвиваючи ідею І.І.Дрьомова (1996а, с.110-114).

Самарські археологи виступили з блоком доповідей культурогенетичного плану. П.Ф.Кузнєцов продемонстрував факти контактів Синташти-Потапівки та Турбіно-Сейми на матеріалах нового могильника потапівського типу Грачовка-II (2000, с. 76-80). Розвиває тему Грачовки II спільна доповідь самарських колег, де цей могильник виступає початковою ланкою процесу формування місцевої зрубної культури (Кузнецов и др., 2000, с. 80-83). Дещо руйнує запропоновану генезу наступний текст одного з співавторів про походження зрубної культури Поволжя та Приуралля (Хохлов, 2000, с. 83-86), де засвідчено антропологічні відмінності: “…наиболее резкие различия с “потаповским” населением демонстрируют именно ранние срубники” (там само, с. 84, 86). Нагадуємо, що ці ранні зрубники репрезентують покровську лінію розвитку. Риторичне запитанння антрополога: “А чьи собственно тогда это дети?” – можна поставити епіграфом до цього тексту.

Е.С.Шарафутдінова вперше дала сукупну характеристику могильників зрубної спільноти у верхів’ях р. Чир, лівої притоки Дону на півночі Ростовської обл. (2000, с. 102-104), зазначаючи, що серед них є комплекси

належні до пам’яток покровського типу і такі, що відносяться до зрубної культури. Коли відмінності між могильниками такі виразні, то й характеризувати їх треба покультурно, а не сукупно. Це тим більше важливо, що ми маємо справу з контактною зоною, де можна простежити взаємозв’язки двох зрубних культур – покровської та бережнівсько-маївської.

Привернула увагу також доповідь М.О.Ізотової “До питання про пізньоандронівський (федорівський) компонент у зрубному середовищі” (2000, с. 109-112), зважаючи на те, що федорівськими елементами позначено найпізніші пам’ятки зрубної КІС. Припущення щодо існування федорівських факторій на ”зрубних” теренах вимагає конкретизації.

Велику доповідь В.С.Бочкарьов присвятив кістяним пряжкам, зібравши інформацію щодо 540 знахідок (450 з них – бабинської культури). Відсутність тез утруднює аналіз цієї доповіді. Між тим тема пряжок стала предметом жвавого обговорення на конференціях останніх років (Братченко, 1995; Матвеев, 1996; Литвиненко, 1996, с.46-50; 1999а, с.130-132; Отрощенко, 1998а; Василенко, Супрун, 1998 та ін.). Пряжками супроводжувалися елітні поховання ДВАК та ПЗК.

Того ж 2000 року захищено ще одну кандидатську дисертацію зі зрубної проблематики: Рутто Н.Г. “Історико-культурні процеси доби пізньої бронзи в Більсько-Уральському межиріччі (зрубно-алакульські взаємозв’язки)”. Зв’язки аналізовано на “зрубному” матеріалі (Рутто, 2000).

Завершувалися 2000 рік і II тис. н. е. міжнародною конференцією у Воронежі “Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи”, де було заявлено 44 доповіді, що засвідчило пожвавлення інтересу до зрубної теми. У доповідях А.Д.Пряхіна, Г.Г.П’ятиха, В.С.Горбунова помітним виявилося бажання поділу зрубного світу на Схід та Захід по Волзі, а В.В.Отрощенко обстоював зонально-культурний поділ на степовий Південь і лісостепову

Північ та двокультурну структуру (ПЗК-БМЗК) зрубної КІС (2000а, с.10-14).

Питання кордонів зрубного світу, підняте автором ще у Саратові (Отрощенко, 2000б), було розвинуте у Воронежі на північному (Кузьминых, 2000, с. 140-148) та південному напрямках (Сорокина, 2000, с. 77-80). Перший окреслив північну периферію спільноти, а друга просунула її кордон до передгірного Закубання. В.І.Мамонтов окреслив межі просування носіїв ПЗК на південь у Доно-Волзькому межиріччі (2000, с. 74-77).

Дещо здивувала спроба Р.О.Литвиненка розділити пам'ятки покровського типу (ПЗК у нашому розумінні) Сіверськодонеччини на дві культури – ДВАК (раніші комплекси) та зрубну культуру (дещо пізніші). Наведена в тексті підсумкова таблиця періодизації комплексів переконує в штучності такого поділу, позаяк "різнокультурні" матеріали, розведені в різні хронологічні періоди, мають тотожний поховальний ритуал (Литвиненко, 2000б, с. 81-90, рис. 4).

Названо ще дві зрубні культури: заволзько-приуральську (Молодин, Пряхин, 2000, с. 7) та донську (Синюк, 2000, с. 71-74). Термінологічна неузгодженість лишається загальною проблемою для всіх дослідників зрубної КІС (КІО). Симпозіум у Воронежі не розв'язав нагальних проблем, але позначив крок уперед в її вивченні.

Ю.М.Бровендер 2001 року захистив кандидатську дисертацію "Поселення зрубної спільності в середній течії Сіверського Дінця", де аналіз матеріалу подано з позиції концепції двох культур зрубної КІС – ПЗК та БМЗК. В межах останньої віділено степанівський тип пам'яток на Донецькому кряжі (Бровендер, 2000а).

Закінчити історію вивчення зрубної теми можна конференцією "Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация", присвяченою 100-річчю періодизаційної схеми В.О.Городцова (Самара, квітень 2001 р.). Ця кругла дата означає і 100 років

вивчення зрубної культури/спільноти. Серед багатьох цікавих доповідей конференції відзначимо виступ О.В.Кузьміної, якій засвідчує відмову дослідниці від виділення окремої покровської культури. Назване явище віднесене нею тепер до пам'яток покровського типу в системі зрубної культури Волго-Донщини, а більш ранні комплекси ДВАК охарактеризовано як "пізньоабашевські" (2001, с. 159). Останній висновок є фактичним, хоча й дещо завуальованим, визнанням ДВАК О.В.Кузьміною.

М.М.Малов за рік знову втратив певність в існуванні покровської культури. Тепер це "пам'ятки покровського типу чи покровської археологічної культури", але вже начолі ряду культур зрубної КІО (2001, с. 200). Отже, "мати" (О.В.Кузьміна) й "батько" (М.М.Малов) покровської культури позбавили самостійного статусу своє "дитя", звівши його до складової зрубної культури (області) - покровської зрубної культури в розумінні автора.

За періодизацією А.П.Семенової зрубна культура лісостепового Поволжя має два етапи – покровський та розвинутий з еволюційним розвитком керамічних форм та сталим поховальним ритуалом (2001, с. 273-279, рис. 1-2). Це класичний регіональний зразок ПЗК в динаміці. За терміном "покровський" стоїть певний поховальний ритуал, який і дозволяє вести мову про ПЗК, а не "абашоїдний" посуд чи щось інше.

На початок ІІІ тис. н. е. у розробці зрубної проблематики склалася ситуація динамічної рівноваги - активного протистояння наукових шкіл та окремих фахівців, що ведуть між собою очну та заочну полеміку. На щастя, у нових умовах демократії особлива позиція в науковій суперечці вже не погрожує її учасникам утратою свободи чи життя, як то було у період розквіту Радянської системи в 30-ті рр.

Практика проведення невеликих, за складом учасників, тематичних семінарів дає можливість здійснювати інтенсивний обмін матеріалами і теоретичними розробками, проговорювати нові ідеї. Обстановка

плюралізму дозволяє благополучно співіснувати діаметрально протилежним поглядам на зрубний феномен. Так, у питанні походження спільності розробляються східна (заволзька), центральна (доно-волзька) і західна (українська) версії та комбінації їх, моноцентризм і поліцентризм, є адепти зрубної спільності, області, культури. Якщо початкова дата зрубної КІС (XVII-XVI ст. до н. е.) усталилася, то кінцевий вік феномену визначається різними дослідниками XV, XII, IX і навіть початком VII ст. до н. е. Неузгодженими між собою є регіональні періодизації і все ще немає аргументованої загальної періодизації зрубних старожитностей. На загальних актуальних питаннях і буде зосереджено увагу в цьому дослідженні.

Розділ ІІ
ДЖЕРЕЛА, НАОЧНИЙ ОБРАЗ ЗРУБНОЇ СПІЛЬНОСТІ, АРЕАЛ ТА БАЗОВІ КУЛЬТУРИ

ІІ.1. Огляд і добір джерел

Зрубна КІС позбавлена письмових джерел. Використання фольклорних і легендарних даних, зокрема пізніх записів текстів "Рігведи" й "Авести" можливе, але воно потребує великої обережності. Те ж можна сказати і про розробки лінгвістів, стосовно поставленої теми. Вирішальну роль грають археологічні джерела: випадкові знахідки, скарби, міднорудні копальні, поселення, святилища та похоронні пам'ятки. У такій послідовності вони й будуть розглянуті.

Випадковими знахідками насичено ареал зрубних племен і суміжні регіони вздовж периметру їхнього розселення. Це знаряддя праці, зброя, прикраси з каменю та бронзи, кераміка та інші вироби з глини, кістки, рогу, мушлі, фаянсу тощо. Найпримітнішою категорією знахідок є бронзові клепані казани на конічному піддоні. Приналежність таких казанів до кола зрубних артефактів дискутується (Бочкарьов, 1972, с.53-58; Тереножкин, 1982; Отрощенко, 1997). Помічено, що випадкові знахідки локалізуються уздовж давніх шляхів, а їхнє скупчення спостерігається на пожвавлених торгових перехрестях, якими за доби пізньої бронзи були Казанське Закам’я та Київське Подніпров'я. Скупченя кам’яних прив’язних сокир-молотів прозоро вказують на місця давніх гірничих виробок, як, наприклад, на Донецькому кряжі (Каталог случайных находок, 1993, с.30-32, рис. 29-33). Поза тим, ця категорія матеріалів не є надійним джерелом саме в силу невизначених умов знаходження. Випадкові знахідки не

конкретизують, а розмивають межі окремих культур і цілих спільностей. Такі речі можуть слугувати лише доповненням до характеристики спільності, побудованої на базі надійніших та інформативніших джерел.

Публікація випадкових знахідок носить, як правило, вибірковий характер: за типами речей, рідше - за матеріалом, із якого вони виготовлені. Є лише одна зведена публікація регіональних випадкових знахідок: “Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области” (1993). Місцева зрубна культура, що розвивалася не більше 400 років, подана 55-ю знахідками, що складає 24% від матеріалів епохи неоліту-бронзового віку (4 000 років) і 13% від усіх випадкових знахідок, хронологічний діапазон яких охоплює 500 000 років. У міжкультурному порівнянні зрубні знахідки поза конкуренцією. Таким чином, навіть у зіставленні на рівні випадкових знахідок зрубна КІС є явищем видатним. Значну серію артефактів зрубної доби містить "Каталог археологических коллекций" Музею історії Донського козацтва в Новочеркаську (1979).

Скарби - категорія джерел порівняно нечисленна, але значно більш інформативна. Жодна інша спільність Східної Європи не знана такою кількістю скарбів, як зрубна. Концентрація скарбів спостерігається на північному сході (Башкортостан, Татарстан) та південному заході (Україна) зрубного ареалу. На території власне Росії їх помітно менше. Пояснюється це тяжінням економічних інтересів носіїв зрубної культури до вузлів міжетнічних контактів, якими в епоху бронзи були: Приуралля, Казанське Поволжя, Київське Подніпров'я та Західне Надчорномор'я. Помічено тяжіння скарбів до найдавніших торгових шляхів. Розташування скарбів у лінію, як наприклад уздовж лівого берега рік Білої та Ками, уточнює напрямок одного з найважливіших торгових шляхів із Зауралля в Закам’я і далі на захід (Обыденнов, Обыденнова, 1992, с.152, рис. 46). Склад скарбів, звичайно, обмежувався набором бронзових знарядь і

зливків металу ("коржів"). Рідше зустрічаються комплекси кам'яних ливарних форм, товкачі та інші аксесуари ливарного виробництва. Особо цікаві ті випадки, коли скарб знаходили у посудині (Кабаковський, Лобойківський, Таманський), що допомагає уточннити його культурну належність. Абсолютну більшість скарбів, а їх виявлено вже понад 50, опубліковано. Серед речей у складі скарбів зрубної КІС рішуче переважають серпи. Значно рідше зустрічаються сокири, ножі, кельти. Зброя (наконечники списів і стріл, кинджали, бойові сокири) зустрічаються доволі рідко. Виключення становить відомий Бородінський (Бессарабський) скарб з Одеської обл., що складався з коштовної зброї (вістря списів, сокири, булави, кинджал), срібної з позолотою шпильки та дерев'яної чаші з бронзовими окуттями. О.О.Кривцова-Гракова пов'язала цей скарб з часом ранньої зрубної культури (1949, с. 18-28). Пізніше, С.С.Березанська (1964) та І.Т.Черняков (1985) віднесли Бородінський скарб до КБК, тому що він виявлений на території цієї культури і відповідає їй хронологічно, а сокири та булави, типу бородінських, виявлені в комплексах КБК. Проте, ряд речей із цього скарбу східного походження, вони мають прямі й непрямі аналогії в комплексах зрубної КІС та адекватні системі цінностей цього суспільства. Тому є підстави розглядати Бородінський скарб як складову зрубних старожитностей. Виходячи з таких же міркувань, автор наполягає на приналежності до зрубної культури скарбів ливарних форм із Київського Подніпров'я (Головурове, Дерев'яне, Мазепинці), незважаючи на те, що вони нібито знайдені поза ареалом зрубної КІС. Іншої точки зору притримувався В.І. Клочко (1987)*. Розкопки могильника Малополовецьке біля Фастова остаточно довели присутність зрубного населення у Київській Наддніпрянщині (Лисенко, 1996; Лысенко, 1998а).

* В.І.Клочко схилявся до віднесення лобойківсько-головурівського осередку металообробки до сосницької культури (Klochko, 1993), але в останній своїй роботі, присвяченій лобойківському металу, визначився на користь належності його до БМЗК (Klochko, 1998).

Скарби зрубної спільності зведені, систематизовані, інтерпретовані Б.Г.Тихоновим (1960, с.5-115), Є.М.Чернихом (1970; 1976), В.С.Бочкарьовим і О.М.Лєсковим (Bockarev, Leskov, 1980), О.М.Лєсковим (Leskov, 1981), С.В.Кузьмінихом (1981, с.41-70), М.Ф.Обидьонновим і Г.Т.Обидьонновою (1992, с. 140-142).

Рудні виробітки, надійно пов'язані з виробничою діяльністю населення зрубної КІС, виявлені, обстежені і комплексно вивчені лише в останні десятиліття. Ця категорія джерел постала після систематичних обстежень рудовиявлень Уральського регіону Є.М.Чернихом (1970). У 70-ті рр. відкриті древні рудні виробітки і поселення гірників зрубної КІС в Артемівському р-ні Донецької обл. і Попаснянському Луганської в Україні (Татаринов, 1977; 1979, 1993). Виділення С.Й.Татариновим Донецького гірничо-металургійного центру (ГМЦ) стало логічним продовженням досліджень А.А.Носова 2-го (1865), В.О.Городцова (1907) та А.С.Федоровського (1921).

1989 р. московські та оренбурзькі археологи вийшли на Каргалінський гірничометалургійний комплекс, розташований на вододілі рік Току і Сакмари в Октябрському, Сакмарському, Олександрівському і Переволоцькому р-нах Оренбурзької обл. Ці грандіозні копальні - найбільші в Північній Євразії - пов'язано з видобувною діяльністю рудокопів зрубної КІС (Черных Е.Н., 1997, с.21-36, рис. 50-51). Рудні виробітки на Каргалах подані шахтами, штольнями, розносами, провалами, відвалами. Показово, що з завершенням розвитку культур зрубної спільності припинено розробку Бахмутських та Каргалінських рудопроявлень.

Святилища на курганах потрапили в поле зору дослідників в 70-80-ті рр. XX ст. (Отрощенко, 1976; Ковалева, 1988). З ними пов'язано знахідки кам'яних та дерев'яних антропо- і зооморфні статуй зрубної КІС (Отрощенко, 1982; Самойленко, 1997). В останні роки інтенсивно ведеться

дослідження святилищ на поселеннях (Ромашко, 1993; Бровендер, Отрощенко, 1995; Мимоход, 1996; Изотова, 1997). Крім штучних, використовувалися також природні об'єкти - пагорби, кам'яні останці, печери. Зв’язок із зрубною КІС припускається для петрогліфів “кінських брил” Кам’яної Могили на р. Молочній Запорізької обл. (Рудинський, 1961, с. 59-66, табл. XVII-XXI; Отрощенко, 1974, с. 76, 80, рис. 3, *5*) та для комплексу малюнків у печері Архундияс-Тарама біля м. Докучаєвськ Донецької обл. (Привалов, 1988; Привалов, Посередников, Кравец, 1993). Стосовно віку зображень печери існують різні точки зору, проте, подібність їх до елементів знакової системи зрубної КІС (Отрощенко, 1988) дозволяє нам зв'язувати культовий комплекс Архундияс-Тарама з нею.

Поселення (Рис. 1) є одним із двох головних, а за обсягом матеріалів найоб'ємнішим, джерелом для вивчення зрубної КІС. Автором у зрубному ареалі враховано 2423 поселень (селищ), стоянок і месцезнаходжень, хоч останні фіксують уже втрачену для науки побутову пам'ятку (табл. 1). Матеріали поселень дають багатий матеріал для вивчення способу життя, побуту, занять древнього населення, суспільного устрою, культурних досягнень, ідеології. Тому поселення є базовим джерелом для вивчення осілих суспільств. На матеріалах поселень, як зазначено вище, побудувала свою концепцію генези та етапів розвитку зрубної культури О.О.Кривцова-Гракова (1955).

Проте, поряд із безумовними перевагами, матеріали побутових комплексів мають і певні вади. Вони не досить вивчені у південних регіонах зрубної спільності, а в Калмикії і Закаспії майже не виявлені взагалі. Характеризувати ці регіони, виходячи з матеріалів поселень практично неможливо. Поселення є пам'ятками відкритого типу. Шари зрубної КІС містять, як правило, домішки ранішого і більш пізнього чужорідного матеріалу, позаяк зручні для помешкання місця заселялися

людиною неодноразово. Вилучити чужий матеріал від власне зрубного на поселенні вдається далеко не завжди. Сторонні домішки можуть спотворити образ культури, підштовхнути до помилкового датування, як це трапилося з пам'ятками сабатинівского етапу пізньозрубної культури, які намагалися датувати за знахідками античної амфорної тари в культурному шарі поселень, що дозволяло стикувати останні з пам'ятками скіфської архаїки VII ст. до н. е. (Кривцова-Гракова, 1955, с.151-155). Чи ж треба нагадувати які вагомі історичні висновки випливали з такої завищеної дати? Комплекси поселень, досліджених у значних обсягах, практично неможливо опублікувати повністю, навіть якщо присвятити цій шляхетної цілі об'ємну монографію. За приклад може служити публікація Усового Озера з вибірковими таблицями кераміки (Березанская, 1990). Видавничі ліміти і хронічна недостача паперу довго ще будуть унеможливлювати повну публікацію значних поселенських комплексів. Здійснені підрахунки поселенської кераміки часом відзначені елементом суб'єктивізму і ставляться колегами під сумнів. Пригадаємо скільки критичних стріл випущено в Д.В.Деопіка, що провів найскрупульозніший і ретельний підрахунок форм сабатинівської та білозерської кераміки з поселень Надчорномор'я (1970, с.60-69). Автор брав участь у реалізації програми Д.В.Деопика і засвідчує якісність зробленої ним роботи.

Найістотнішим, на думку автора, недоліком поселенських комплексів є те, що культура з них постає у перевідкладеному стані. Звичайно, що й розгрібаючи смітники, археолог знаходить силу силенну цікавих, хоча й спожитих, речей і спроможний зробити найцінніші спостереження. Проте це завжди буде друзкова інформація, що потребує надто живої уяви від дослідника в процесі її осмислення та інтерпретації.

Застереження, зроблені вище, не заважають авторові бачити в поселеннях важливе джерело для вивчення культур зрубної КІС. На табл. 1 наведено підрахунки кількості поселень (їх ще іменують побутовими

пам’ятками) за регіонами. Ці результати не претендують на вичерпність, але дають уяву щодо щільності заселення і стану вивченості кожного із опрацьованих регіонів. Рішучий пріоритет лісостепових областей і регіонів “під” лісостепом - очевидний. Конкретні ж цифри не повинні сприйматися за абсолют. Вони багато в чому залежать від активності польових досліджень. Пензенська, Тамбовська, Ульяновська, Липецька області страждають відсутністю не пам'яток, а фахівців зі зрубної проблематики. Відповідно, північні межі зрубного ареалу чітко простежені в Башкортостані і Татарстані, але губляться на теренах Чувашії, Мордовії, Тульської, Курської, Орловської і Сумської областей. У степу поселень відносно менше, але й там активними розвідками виявлено десь до сотні пунктів в окремих областях.

Наводимо перелік досліджень, де провадився облік поселень зрубної КІС: Рутто, 1987, с.44, рис.1; Горбунов, 1989, с.10, рис.1; Обыденнов, 1991; Халиков, 1969, с.212-213, рис.48; АК Татарской АССР, 1985, рис. 1, вкладка; АП бассейна р. Черемшан, 1990, с.95, рис. 1; АП Восточного Закамья, 1989; Буров, 1981, с.5, рис.2; Матвеева, 1976, с.8-66, рис.1; Агапов, Васильев, 1976, с.123, рис.1; Семенова, 2000, рис.1; Синицын, 1949, с.197, рис.1; Памятники срубной культуры, 1993, с.66-100, 130, рис.2; Полесских, 1970; Попова, 1961; Пряхин, 1966, с.82, рис.1; 1973, с.97, рис.27; Поселения срубной общности, 1989; Памятники археологии Южного Придонья, 1989; Шарафутдинова Э.С., 1985, с.170, рис.2; Сагайдак, 1975, с.156-157, рис.1; Шрамко и др., 1977, с.28-29, рис.1; Сидоренко та ін., 1982, карта 1, вкладень; Список памятников, 1988, с.12, рис.4; Шарафутдинова И.Н., 1982, с.12, рис.1; Беляев, 1980а, рис. II; Ратнер, 1984, рис.1, вкладень.

Якщо ж ми звернемося до поселень, досліджених стаціонарно на значній площі, то коло їх сильно звузиться, відносно пам'яток, взятих на облік. Ось ці пункти: 1) Тавликаєво на р. Сакмарі в Зауралліі (Морозов,

1981, с.57-67); 2) Івановське на р. Ток (Моргунова, Порохова, 1989, с.160-172); 3) Покровське на р. Самарі (Порохова, 1989, с.60-71); 4) Тюбяк; 5) I Береговське, обидва на р. Білій (Горбунов, 1989, с.27-54); 6) Чишмінське на р. Уршак (Морозов, Рутто, 1989, с.72-84); 7) Казангуловське (Морозов, 1989, с.41-54); 8) Аїтовське I, обидва на р. Дьомі (Морозов, 1992, с.98-99); 9) Ісмагіловське на р. Орк-Єлга (Морозов, 1985, с.53-67); 10-11) Преображенка-1 і 2 на р. Большой Іргіз (Лопатин, 1992, с.55-74); 12) Михайлово-Овсянка (Агапов, Васильев, 1976, с.115-117); 13) Успенка, обидва на р. Большой Іргіз (Синицын, 1947а, с.145-152); 14) Максютово на р. Камелік (Синицын, 1947а, с.137-145); 15) Осінов Гай на р.Большой Узень (Синицын, 1969, с.200); 16) Смеловка-1 (Малов, 1986а, с.139); 17) Покровське (Минаева, 1928, с.316-322); 18) Сусканське, усі три на лівому березі р. Волга (Мерперт, 1958, с.81-85, 101-135); 19) Суха Мечетка IV на правому березі Волги (Мыськов, 1991, с.155-156); 20) Вишневе в м. Саратові (Дремов, 1992, с.74-86); 21) Гуселка-2 біля м. Саратова (Синицын, Фисенко, 1972, с.12-28); 22) Липовий Овраг на правому березі р. Волга (Агапов, Іванов, 1989, с.156-180); 23) Комаровське біля Моєчного озера (Алихова, 1958, с. 156-180; Трубникова, 1958, с.182-197); 24) Абрамовське на р. Сельдь (Ледяйкин, Семыкин, 1992, с.112-129); 25) Старо-Тимошкино на р. Малій Свіязі; 26) Єлхове озеро на р. Свіязі (Кузьмина О.В., Турецкий, 1991, с.76-98); 27) Новоселки на р. Цильна (Зудина и др., 1987, с.179-180; Багаутдинов и др., 1988, с.153-154); 28) Барковське (Пензенське-1) на р. Сурі (Полесских, 1970, с. 36); 29. Мокшан-Зимниця-1 на р. Арчеді (Кривцова-Гракова, 1941, с.85); 30) Сокольське на р. Вороніж (Пряхин, 1970, с.53); 31) Мосоловське на р. Бітюг - найбільший і найліпше опублікований пункт (Пряхин, 1993; 1995; бібліографія: Мосоловское поселение, 1991, с.92-99); 32) Перше Масловське на р. Пісчанці (Пряхин, 1973, с.14-60); 33) Шиловське під м. Воронежем (Пряхин, 1976, с.11-50); 34) Костьонки-Лівобережне на р. Дон

(Кривцова-Гракова, 1955, с.89-92); 35) Воргесівське в м. Воронежі (АИ в РСФСР, 1941, с.164 і сл.); 36) Лукьянівське (Качалова, 1974, с.5-18); 37) Шосейне (Смирнов А.С., Сорокин, 1984, с.138-149); 38) Рубці – усі три на р. Оскол (Березанская, 1959, с.85-89); 39) Таранцеве на р. Мжа (Берестнєв, 1980, с.100-107); 40) Іллічівка (Шаповалов, 1976, с.150-172); 41) Усово Озеро, обидва на р. Сіверський Донець (Березанская, 1990); 42) Капитанове-1 на р. Ольховці (Чередниченко, 1970, с.233-238; Бровендер, 1998, с.16-31); 43) Капітанове-2 (Пряхин и др., 2000). 44) Провалля, балка Грушова (Дубовская, 1978, с.94-96); 45) Ляпичів на Дону (Грязнов, 1953); 46) Лівенцівка-1 в дельті Дону (Братченко, 1969, с.210-231); 47) Роздольне на р. Кальмиус (Шапошникова, 1970, с.142-151); 48) Степанівка в Центральному Донбасі (Бровендер, 2000б); 49) Безіменне-2 біля Азовського моря (Горбов, Мимоход, 1999); 50) Вовніги, скеля Діденка (Шарафутдинова И.Н., 1982, с.17-18, 86-88); 51) Білозерський лиман (Кривцова-Гракова, 1949а, с.76-85); 52) Кіровське в Східному Криму (Лесков, 1970, с.7-59); 53) Горний на Каргалінських копальнях (Черных, 1997, с. 28-48); 54 – Йосипівка на р. Орелі (Бєляєв, 1977, с. 40-48).

Культурна атрибуція частини з цих поселень залишається дискусійною.

Похоронні пам'ятки є найважливішим, поряд з поселеннями, джерелом для вивчення зрубної КІС. Курганні поховання найбільше рівномірно, порівняно з іншими видами джерел, розподілені в межах зрубного ареалу і допомагають переконливо окреслити його межі. Якщо на півночі уточненню кордонів допомагають карти поселенських пам'яток, то на півдні надійні орієнтири дають винятково могильники. Племена зрубної КІС у всіх регіонах практикували курганний обряд поховання. Тому навіть недосліджені кургани іноді можуть уточнити межі розселення носіїв зрубних культур. На відміну від поселення, яке завжди є об’єктом зруйнованим, курган, а особливо окреме поховання, є комплексом гарної збереженості. Фактично поховання виводить нас на конкретну людину тієї

далекої доби. Ми можемо оцінити її фізичні кондиції, відновити зовнішній образ, а часом і рід занять, соціальний статус, причину смерті. Численність розкопаних поховань дозволяє сформувати представницькі вибірки пам'яток для більшості регіонів, робити порівняння між вибірками на предмет подібності і розходження, що підводить достатньо об'єктивну базу під проблему виділення того чи іншого локального варіанту.

Похоронні комплекси, у силу своєї специфіки, компактні і зручні для публікації. Кількість публікацій поховань зрубної спільності вже така велика, що з труднощами піддається навіть обліку. Доцільно навести бодай стислий перелік видань де здійснено публікацію найважливіших за кількістю комплексів та інформативністю могильників.

Починати слід з статей і щоденників, присвячених результатам розкопок в Ізюмському пов. Харківської і Бахмутському Катеринославської губерній (Городцов, 1905; 1907). Окремі публікації мали місце в "Отчетах имп. Археологич. комиссии" та "Известиях имп. Археологич. комиссии". Публікації праць новобудовних експедицій, що оприлюднили найцінніші і найчисленніші матеріали, відкриває "Збірник Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею", т. 1, 1929. З 1936 р. починає виходити збірник "Советская археология", 1957 р. перетворений в одноіменний часопис, від 1992 р. - журнал "Российская археология". На сторінках цього авторитетного видання періодично публікуються матеріали окремих могильників, кургани і найбільш яскраві поховання зрубної КІС. В 1941-1985 рр. виходило друком фундаментальне видання "Материалы и исследования по археологии СССР (МИА)", де провадилася, зокрема, публікація великих курганних некрополів, розкопаних у зонах новобудов. Виокремимо серед них збірники "Куйбышевская археологическая экспедиция": т. 1, МИА № 42, 1954; т. 2, МИА № 61, 1958; т. 4, МИА № 111, 1962, де видано найважливіші статті та публікації М.Я.Мерперта по Середньому Поволжю. У збірках "Древности

Нижнего Поволжья": т. 1, МИА № 60, 1959; т. 2, МИА № 78, 1960 обнародувано результати робіт Сталінградської експедиції в Нижньому Поволжі, зокрема - грандіозний Бережнівський могильник, розкопаний І.В.Синіциним (1959; 1960). О.О.Кривцова-Гракова опублікувала матеріали розкопок на Нікопольському курганному полі (МИА № 115, 1962).

Після Другої світової війни в Україні налагоджується видання серійної збірки "Археологія", що 1972 р. стає одноіменним квартальником, а від 1989 р. – журналом "Археологія". На його сторінках також публікуються яскраві похоронні комплекси, зокрема – кургани біля с. Верхньої Маївки (Ковальова, Волкобой, 1976), Йосипівський грунтовий могильник (Бєляєв, 1974, с.60-61; 1981, с.40-48). Масовий матеріал починає регулярно публікуватися в грунтовному виданні "Археологічні пам'ятки УРСР". Виділимо результати розкопок Молочанської експедиції (АП УРСР, Т. 8, 1960) та Каховської експедиції (АП УРСР, т. 9, 1960; т. 10, 1961). На жаль, видання "АП УРСР", а згодом і "МИА СССР" були припинені і подальші публікації могильників виявилися розсіяними на сторінках десятків, якщо не сотень, збірників, препрінтів, матеріалів конференцій і навіть тез. Ускладнювало ситуацію й те, що за радянська влада наполегливо й послідовно боролася з серійними виданнями. Виняток складали лише праці університетів і педінститутів, яким вдавалося зберігати серійність.

Широко користувався вузівськими виданнями для публікації курганних комплексів І.В.Синіцин. Особливо цінний т. XVII "Ученых записок Саратовского госуниверситета" із публікацією матеріалів міжвоєнних розкопок на Нижній Волзі (Синицын, 1947; 1947а) та т. XLVII з матеріалами курганів біля с. Пролєйка (Синицын, 1957). Він же видає "Археологический сборник" Саратовського університету, (Синицын, 1966). Паралельно, І.В.Синіцин та У.Е.Ерднієв налагоджують регулярне видання курганних старожитностей Калмикії. Вже вийшло друком понад

12 збірок в Елісті та Саратові під різними назвами. Поховань зрубної КІС у цих збірках небагато, до того ж вони культурно не визначені, позаяк І.В.Синіцин та У.Е.Ерднієв заперечували наявність зрубних поховань у Калмикії. Аби це джерело не загубилося, наводимо перелік видань у вигляді окремих книжок. Синицын, Эрдниев. Труды Калмыцкого Республиканского краеведческого музея. Элиста: Вып. 1, 1963; Вып. 2, 1966; Вып. 3, 1971. Синицын И.В. Древние памятники Восточного Маныча. – Ч. 1, 2, Саратов, 1978; АП Калмыцкой степи. - Элиста, 1978; АП Калмыкии эпохи бронзы и средневековья. - Элиста, 1981; Памятники Калмикии каменного и бронзового веков. - Элиста, 1982; Эрдниев У.Э. АП Южных Ергеней. - Элиста, 1982; Древности Калмыкии. - Элиста, 1985; Синицын И.В., Эрдниев У.Э. Древности Восточного Маныча. - Элиста, 1987; АИ Калмыкии. - Элиста, 1987; Материалы по археологии Калмыкии. – Элиста, 1991.

У 60-ті роки низку публікацій поховань зрубної КІС видано у монографії П.Д.Ліберова “Племена Среднего Дона в эпоху бронзы”. - М., 1964 і в збірці “Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР”, - К., 1967, редагованій О.М.Лєсковим.

У 70-ті рр. починається регулярна публікація курганів Нижньої Донщини: Археологические памятники Нижнього Подонья. - Т. 1, 2. - М., 1974; Древности Дона. - М., 1983; Каталог археологических коллекций (Соколовский курганный могильник). - Новочеркасск, 1985; Ильюков Л.С. Казакова Л.М. Курганы Миусского полуострова. - Ростов-на-Дону, 1988; Ларенок В.А., Ларенок П.А. Курганы у с. Рясное. – Ростов-на-Дону, 1993. Від 1982 р. видаються “Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону (ИАИАНД)” (вип. 1-16). Найцікавішими, з огляду на “зрубну” проблематику є: вип. 9. - Азов, 1990; вип. 16. – Азов, 2000 (публікація Лівенцівського І могильника). Виділимо також могильник біля хут. Озерки (Парусимов, 1999).

Не менш активно видаються средньодонські матеріали у Воронежі, починаючи з монографії А.Д.Пряхіна “Древнее население Песчанки”. – Воронеж, 1973. Далі Воронезький університет видає збірки: “Археология восточноевропейской лесостепи”, 1979; 1980; 1997; 1998; 1999; “Эпоха бронзы Волго-Уральской лесостепи”, 1981; “Эпоха бронзы восточноевропейской лесостепи”, 1984; “АП эпохи бронзы восточноевропейской лесостепи”, 1986 та монографію: Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П. Курганы Побитюжья, 1988, де опубліковано низку курганів зрубної КІС. На межі 90-х рр. Воронезький університет друкує ряд препринтів, з видатними курганами краю: Пряхин А.Д., Беседин В.И., Левых Г.А., Матвеев Ю.П. Кондрашкинский курган, 1989; Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П., Разуваев Ю.Д. Усманский курган, 1990; Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П., Беседин В.И. Новостроечные раскопки древних курганов в Воронежской области, 1990.

Рівнобіжно видає матеріали розкопок Воронезький педінститутут (нині – педуніверситет) під редакцією А.Т.Синюка: «Древние памятники на территории Восточной Европы», 1983; «АП на Европейской территории СССР», 1985; “Исследование памятников археологии Восточной Европы”, 1988; “Проблемы археологического изучения Доно-Волжской лесостепи”, 1989; “АИ высшей педагогтческой школы”, 1996. Низку курганів знаходимо в монографії А.Т.Синюка “Бронзовый век бассейна Дона”, 1996. Стратифікований кург. 5 у групі Подгорне-1 видано у збірці «Труды Воронежского областного краеведческого музея», 1994, вип. 2. Матеріали Підклетненського могильника в м. Вороніж та могильника “Яблоня” з Саратовського Заволжжя видані, відповідно, у серії: «АП Среднего Поочья», Рязань, вип. 5, 1996; вип. 6, 1997; вип. 7, 1998.

Велику видавничу роботу проводять самарські (колишні куйбишевські) вузи у складі Середньоволзької експедиції (Матвеева, 1976). Педінститут (нині – педуніверситет) у серії “Научные труды” публікує могильники в

збірках: “Наш край”. - Вып. 2 (т. 165), 1975; “Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья”. - (т. 200), 1977; “Древняя история Поволжья” - (т. 230), 1979, а також видає ряд міжвузівських збірок: “Средневолжская экспедиция”, 1977 (публікація І.Б.Васильєвим найбільшого в регіоні Лузановського могильника); “Культуры бронзового века Восточной Европы”, 1983; “Древности восточно-европейской лесостепи”, 1991. Самарський університет видає збірки: “Вопросы отечественной и всеобщей истории”, 1975; “Очерки истории и культуры Поволжья” – Куйбишев, 1976 (вип. 1; вип. 2); “Древние и средневековые культуры Поволжья”, 1981 (Новопавловський могильник); “Древности Среднего Поволжья”, 1985 (могильник біля с. Пісочне); “АИ в Среднем Поволжье”, 1991 (публікація могильників біля с. Канадєй Ульяновської обл.); “АИ в Поволжье”, 1993. Куйбишевський обласний музей краєзнавства видає ряд поховань у вип. III Краєзнавчих записок "Самарская Лука в древности", 1975.

Ульяновський обласний краєзнавчий музей видав матеріали Ішеєвських курганів (Буров, 1974). Пізніше Г.М.Буров висвітлює ширше коло зрубних старожитностей (1981).

Саратовська школа дослідників зрубної КІС відновлює, по смерті І.В.Синіцина, свій видавничий потенціал лише у другій половині 80-х рр. Виходять друком: міжвузівский науковий збірник "Древняя и средневековая история Нижнего Поволжья" (1986); серія "Археология восточноевропейской степи" (вип. 1, 1989; вип. 2, 1991; вип. 3, 1992). Сукупна публікація поховальних пам’яток здійснена в зведенні "Памятники срубной культуры. Волго-Уральское междуречье", 1993. Всі ці праці видано Саратовським університетом. Важлива інформація міститься у збірках «Археологическое наследие Саратовского края» (вип. 1, 1996; вип. 2, 1997; вип. 3, 1999; вип. 4, 2001), здійснених Комітетом з історико-культурної спадщини при уряді Саратовської обл.

Волгоградський педінститут (нині – педуніверситет) налагодив видання серії "Древности Волго-Донских степей" (вип. 1, 1990; вип. 2, 1992; вип. 3, 1993; вип. 4, 1994; вип. 5, 1995), а Волгоградський університет розпочав серію «Историко-археологические исследования в Нижнем Поволжье» (вип. 2, 1997; вип. 3, 1999). Згадаємо також монографію В.П.Шилова (1975). Виділимо низку публікацій І.В.Сергацкова (1990; 1992; 1993; 1994).

Набувають все більшої ваги кургани Оренбурзької обл. (Толмачов, 1914; Сальников, 1950; Халяпин, 1998; Моргунова, 1999 та ін.). Окремі поховання зрубної культури видані в міжвузівській збірці наукових статей "Древняя история населения Волго-Уральских степей", Оренбург, 1992. Згодом Н.Л.Моргунова налагодила видання великоформатної серії «АП Оренбуржья» (вип. 1, 1996; вип. 2, 1998; вип. 3, 1999; вир. 4, 2000), де публікуються кургани зрубної КІС. Матеріали з нижньої течії р. Урал видано фрагментарно (Кушаев, 1993; Железчиков и др., 1977, с.88-91).

Значними є обсяги видань археологів Башкортостану. Серед збірок: "Древности Южного Урала", 1976; "Памятники кочевников Южного Урала" (1984) з публікацією Ю.О.Морозовим Верхнетавликаєвських могильників; "Бронзовый век Южного Приуралья», 1985; "Приуралье в эпоху бронзы и раннего железа", 1982; "АП Иштугановского водохранилища в Башкирской АССР", 1988; "Материалы по эпохе бронзы и раннего железа Южного Приуралья и Нижнего Поволжья", Уфа, 1989. Подією став вихід книги В.С.Горбунова та Ю.О.Морозова "Некрополь эпохи бронзы Южного Приуралья", 1991, присвячений найбільшому в регіоні Старо-Ябалаклінському могильнику. Нові курганні матеріали видано в книзі М.Ф. і Г.Т.Обидьоннових "Северо-восточная периферия срубной культурно-исторической общности", 1992 та в препринті "Новые материалы по эпохе бронзы Южного Приуралья", 1990 та окремих статтях (Горбунов, Обыденнов, 1980; Горбунов, Морозов, 1985 та ін.).

Могильники вздовж північної межі розселення племен зрубної спільності досліджено слабкіше. У Татарстані це Набережно-Челнинський могильник (Казаков, 1972). Ним же розкопано могильники біля с. Куралово (1975) і Такталачуцький грунтовий (1978). Маклашеєвські кургани опубліковано А.В.Збруєвою (1948). У Південної Чувашії, крім Уразмаметовських, досліджені ще й Новобайбатирєвські кургани (Ефименко, Третьяков, 1961, с.105-110). У Мордовії - Пиксясінські кургани (Степанов, 1955, с.74-80), а також низка курганів на південному сході автономії, опублікована В.М.Шитовим (1987) Інформація про могильники Пензенської області зібрана М.Р.Полєсських (1956; 1970). Н.Б.Моїсеєв видав курганні старожитності Тамбовщини (1998). Є публікації курганів Липецької: Філатовський (Синюк, Козмирчук, 1995), Скорняковські (Сизов, 1888); Курської: Середньоапочкінські (Алихова, 1967, с.45-48), Воробйовські (ОАК за 1891 г., с.98-99); Сумської: курган біля с. Річки (Дяденко, 1957, с.154-155) областей.

Серед московських збірок з матеріалами зрубної КІС відзначимо: "Древности Астраханского края", 1977; "Археологические открытия на новостройках. Древности Северного Кавказа", 1986. Похоронні пам'ятки Північного Кавказу дозволили І.А.Сорокіній виділити Прикубанський варіант зрубної КІС (1989, с.279-287), а Е.С.Шарафутдінова присвячує похованням цього регіону окрему статтю (1991, с.70-91).

Регулярне видання курганних старожитностей налагоджено українськими археологами від 1977 р., коли 5 збірок видає ІА АН УРСР: "Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье"; "Курганные могильники Рясные могили и Носаки"; "Курганы юга Днепропетровщины"; "Курганы Южной Херсонщины"; "Древности Поингулья". Наступного 1978 р., виходять "Курганы на Южном Буге", а завершують цю серію "АП Поингулья", 1980. Тим самим, залучено до наукового обігу пам'ятки західного регіону зрубної КІС, розкопані в 60-70-

х рр. Окремі публікації досліджуваних могильників є в збірках: “Материалы по хронологии археологических памятников Украины”, 1982 (публікація стратифікованого Пришибського кургану на Луганщині); “Древнейшие скотоводы степей юга Украины”, 1987; “Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины”, 1987. Перераховані вище збірки видано “Науковою Думкою”, як і монографія І.М.Шарафутдінової “Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы”, 1982, що вміщує матеріали курганних і грунтових поховань зрубної КІС Нижньої Наддніпрянщини.

Цінні матеріали з регіонів Підсивашшя та Надсивашшя видано А.О.Щепінським та О.М.Черепановою (1969), в збірці “Курганы Степного Крыма”, 1984 та в препринтах Інституту зоології АН УРСР: Генинг В.В., Корпусова В.Н. «Археологические памятники Крымского Присивашья (АПКП). Первая курганная группа у с. Целинное», 1989; Вони ж. «АПКП. Вторая курганная група у с. Целинное», 1989; Вони ж. «АПКП. Курганы у с. Источное и с. Болотное», 1989; Вони ж. АПКП. Курганы у с. Богачевка, 1989; Генинг В.В., Усик В.И. «Исследования Степной экспедиции Археологического музея. Курганы у с. Осокоровка», 1989; Генинг В.В., Кубышев А.И. «Черная Долина в эпоху бронзы. Курганы у с. Новокаменка-1», 1990. ІА НАНУ та НВК “Археолог” видають серію: Полин С.В., Тупчиенко Н.П., Николова А.В. «Курганы верховьев Ингульца»: вип. 1, 1992; вип. 2, 1993; вип. 3, 1994. Це кургани, що позначають північно-західний кут поширення зрубної спільності в Україні. Переважно зрубний матеріал містять два препринти ІА НАНУ: Евдокимов Г.Л. «Погребения эпохи подзней бронзы Астаховского могильника», 1992; Рассамакин Ю.Я., Колосов Ю.Г. «Курганная группа у пгт. Пришиб», 1992.

Київський університет також друкує матеріали своїх багаторічних розкопок на Днепропетровщині та у Донецькому регіоні: “Некоторые

вопросы археологии Украины", 1977; "Поховальний обряд давнього населення України", 1991. Нині започатковано часопис "Vita Antiqua": 1999, № 1 (курган біля с. Затишне на Луганщині: Самойленко, 1999); 1999, № 2.

І.Ф.Ковальова з колективом експедиції Дніпропетровського університету тримають пальму першості в Україні з оперативності видання розкопаних курганів. Почавши з публікації Маївських курганів (Археологія, 1976, вип. 20) і збірки "Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения", 1976, дніпропетровці налагоджують видання щорічників від 1977 р. Рекордна серія вже нараховує 21 збірку: 1) Курганные древности Степного Поднепровья III - I тыс. до н. е., вып. 1, 1977; 2) вып. 2, 1978; 3) вып. 3, 1979; 4) Курганы Степного Поднепровья, 1980; 5) Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках, 1981; 6) Древности Степного Поднепровья (III-I тыс. до н.э.), 1982; 7) те ж, 1983. Після переходу на малий формат, починається друга серія видань: 8) Проблемы археологии Поднепровья (ПАП), 1, 1984; 9) ПАП, 2, 1985; 10) ПАП, 3, 1986; 11) Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья, 1987; 12) АП Поднепровья в системе древностей Восточной Европы, 1988; 13) ПАП, 1989; 14) Исследования по археологии Поднепровья, 1990; 15) ПАП, 1991; 16) ПАП, 1992; 17) ПАП, 1993; 18) ПАП, 1995. Від 1998 р. це видання стає україномовним («Проблеми археології Подніпров'я»): 19) вип. 1, 1998; 20) вип. 2, 1999; 21) вип. 3, 2000.

Частково поховальний матеріал публікується в навчальних посібниках І.Ф.Ковальової: "Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда)», 1981; «Социальная и духовная культура племен бронзового века», 1989. Невеличкий матеріал із Інгулецького регіону опубліковано Л.П.Криловою: Наш край. - Вип. 1, 1971, с. 5-29.

Г.М.Тощев започаткував у Запорізькому університеті серію "Древности

Степного Причерноморья и Крыма (ДСПиК) ”: т. I, 1990; т. II, 1991; т. III, 1992; т. IV, 1993; т. V, 1995; т. VI, 1997. Далі вона стає україномовною: “Старожитності Степового Причорномор'я і Криму (ССПіК)”: т. VII, 1999; т. VIII, 2000. Рівнобіжно в Запоріжжі розпочинається видання другої, не менш важливої серії «Курганные древности Крыма»: т. 1 (Колтухов и др., 1994); т. 2 (Колтухов, Тощев, 1998); т. 3 (Клотухин, Тощев, 2000). Важливі комплекси містить монографія А.Г.Плешивенко «Курганы села Малоекатериновка», 1996, публікація Великознам”янських курганів (Андрух и др., 1995) та інші матеріали (Тощев, Попандопуло, 1990).

Не можна обійти увагою публікації Полтавського краєзнавчого музею, ініційовані О.Б.Супруненком. Поховання зрубної КІС є в збірках: «Археологические исследования на Полтавщине», 1990 (стратифікований курган в с. Михайлики); «Пам'ятки археології Полтавщини», 1991; «Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини», 1990, та в брошурах: А.Б.Супруненко «АП Карловского р-на Полтавской обл.», 1990; Він же. «Курганы Нижнего Поворсклья», 1994; О.Супруненко, Б.Золотницький, І.Кулатова «Кургани біля с. Карпусі під Полтавою», 1996; І.М.Кулатова, О.Б.Супруненко «Кургани поблизу с. Дмитрівка у межиріччі Ворскли та Орелі», 1999.

На Харківщині, після публікації В.О.Городцова (1905), до видання поховань зрубної КІС майже не зверталися. Виняток складають курган в с. Суха Гомольша (Буйнов, Михеев, 1989, с.87-95) і могильник біля с. Полкова Микитівка (Моруженко, Усачук, 1986, с.146-155). Змінює ситуацію на краще видання щорічника «Древности»: 1994; 1995; 1996, а особливо монографія С.І.Бєрестнєва (2001).

Археологи Донецької обл., через друкування тез у 80-ті рр., перейшли до публікації курганних матеріалів в 90-ті. Донецький університет налагодив серію “Донецкий археологический сборник (ДАС)” за редакцією В.О.Посреднікова: вип.1, 1992; вип. 2, 1992; вип. 3, 1993; вип. 4, 1993; вип.

5, 1994; вип. 6, 1996; вип. 7, 1997; вип. 8, 1998 та вип. 9 за 2001 рік. Від 1993 р. в Донецькому обласному краєзнавчому музеї починає виходити "Археологический альманах", де в № 2, 1994, публікуються еталонні курганні комплекси Донеччини. Матеріали могильників є також в № 6, 1997, № 7, 1998 та № 10 за 2001 рік. Яскравий могильник Відродження-2 видав Р.О.Литвиненко (1993а).

Яскраві комплекси опубліковано Д.П.Кравцем і В.О.Посередніковим у брошурі "Методические указания по организации самостоятельной работы на археологичечкой практике: раскопка курганов в зонах новостроек Донбасса", 1990. Серед нових видань: Кравец и др., 1991; Клименко и др., 1994; Клименко, 1997; 1998; «Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век)», 1996, ч. 1, 2; «Древности Северо-Восточного Приазовья», 1999; «Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий», 2000.

У Луганській області піонером видавничої діяльності стала Центральнодонецька експедиція при ІА НАНУ (Ю.М.Бровендер). У вип. 2 "Каталог археологических коллекций" є поховання зрубної КІС (1992). Нею ж видано збірку «Древние культуры Подонцовья», 1993. Під редакцією С.М.Санжарова виходять «Древние культуры Восточной Украины», 1996. Наступного року В.А.Манько видав «Древности Подонцовья» й започатковує серію «Древности Северского Донца»: вип. 2, 1999; вип. 3, 1999; вип. 4, 2000; вип. 5, 2001.

Значна частина матеріалів зберігається в наукових архівах найбільших археологічних центрів (ІА НАНУ, ІА РАН, ІІМК РАН) у вигляді звітів про розкопки, і ще очікують на видання. Автором використано архівні матеріали Запорізької (Північно-Рогачицької) експедиції (Бидзиля и др., 1974/10; Отрощенко, 1972/36б; Отрощенко и др., 1975/2; 1981/10; Рассамакин и др., 1982/2; Яковенко, 1972/36а та ін.), а також Херсонської (Каховської) експедиції (Кубышев и др., 1981/19; 1983/26; 1984/11; Лесков

и др., 1969/22; 1971/23 та ін.), Краснознам'янської експедиції (Евдокимов, 1978/16 та ін.), Донецької експедиції (Братченко, 1977/12а; Братченко и др., 1978/1 та ін.), Сіверсько-Донецької експедиції (Писларий и др., 1978/2 та ін.), Миколаївської експедиції (Шапошникова и др., 1976 7; 1980/6; 1982/3; Шарафутдинова И.Н., 1981/9а та ін., Орджонікідзевської екпедиції (Мозолевский и др., 1979/9; 1983/20 та ін.) ІА НАНУ, новобудовних експедицій Донецького (Моруженко и др., 1981/132; 1984/84 та ін.), Дніпропетровського (Ковалева и др., 1979/58 та ін.), Київського (Бондарь и др., 1975/51 та ін.) університетів України, Воронезького, Самарського, Саратовського університетів, Воронезьзького та Самарського педуніверситетів РФ. Опрацьованих у процесі дослідження матеріалів достатньо для всебічної оцінки феномену зрубної КІС. Аналізові обробленого матеріалу передував ретельний добір джерел. Справа в тому, що під маркою "зрубна культура" видано сотні поховань КБК, особливо в Україні та на Нижньому Доні, білозерської культури і чорногорівських комплексів кіммерійського періоду. Проведено ретельну роботу з очищення зрубних джерел від чужих комплексів (Отрощенко, 1978а; 1981а; 1989а; 1994б; 1997б; Гошко, Отрощенко, 1986).

З іншого боку, низка знакових поховань зрубної КІС, особливо Середньої Дощини та Саратовського Поволжя, трактовано «абашевськими», абашевсько-зрубними», «зрубно-абашевськими» чи «покровсько-абашевськими» (Качалова, 1976; Сагайдак, 1979; Пряхин, 1977; Гершкович, 1982; Березанская, 1987; Пряхин, Матвеев, 1988, Халиков, 1989 та ін.). Автор, тримаючись підходу О.В.Кузьміної (1992), вважає класичними абашевськими лише пам'ятки Середньї Волги та Приуралля. Прямих точок дотику між похоронними обрядами абашевской та зрубних культур нема. Поміж названими культурами знаходяться синташтинська та доно-волзька абашевська культури, що належать вже до обрію постабашевських. Їхні похоронні ритуали позначено: строкатістю,

відсутністю сталих типів поховальних споруд, позицій та орієнтацій небіжчиків, речей супроводу - рисами «культурного космополітизму» (Бочкарев, 1991, с. 26).

Пам'ятки зрубної КІС, навпаки, мають сталий поховальний ритуал з уніфікованими типами поховальних споруд і супроводом. За таких умов, важливим є факт наявності посудини в похованні, а не її форма чи матеріал із якого вона виготовлена. Це значить, що посуд є не первинним, а вторинним чинником при визначенні культурної належності поховання. Згадаємо деякі спірні, за культурною належністю, комплекси.

Ключові поховання з Покровських курганів часто залучаються до абашевської культури (Качалова, 1976; Пряхин, 1977; Сагайдак, 1979). Між тим, стан небіжчиків на лівому боці в позі адорації тут домінує, як і орієнтування їх на північ - північний схід. Серед речей супроводу обов'язковими є одна-дві посудини. Дуже показові відхилення від панівного ритуалу. Позиція небіжчиків на правому боці зафіксована двічі, але так лежали жінки при чоловіках, покладених у традиційній позі (к. 32, п. 1; к. 34, п. 1). Тут визначальним є стан головного небіжчика. Поза небіжчиків на спині спостерігається в к. 35, п. 2, де обидва скелети покладені в південно-західному куті могильної ями, за нормами склепу колісничого. За добором речей це поховання віднесене до синташтинського часу, тому що серед них є горщик новокумацького типу та тесло, аналогічне абашевським і петровським (Васильев, Кузьмина О.В., Семенова, 1985, с.72; Бочкарев, 1986, с.111). Так само на спині лежав небіжчик в к. 5, п. 1, з орієнтацією на північний захід, без речей, за наявності вохри та вуглин (ПСК, табл. 1, *152*). Віднесення цього поховання до зрубної КІС не є можливим, так само як і к. 3, п. 2 із північно-західної групи в Покровську (безінвентарне, слабка зібганість на лівому бокові при випростаній позиції рук і західній орієнтації (ПСК, табл. 1, *150*). Таким чином, Покровський могильник є пам'яткою зрубної

спільності, за винятком трьох останніх поховань.

Нестійкість орієнтування, обрядових рис, розташування за межами ареалу не дозволяють віднести до зрубної КІС Ветлянські кургани на р. Ілек в Оренбурзькій обл. (Новые материалы, 1990). Нещодавно відзначено належність їх до петровської культури (Ткачов, 1995; 1998). І, навпаки, ритуал поховання в курганах біля с. Спаське на р. Урал у Челябінській обл. відповідає обрядовим ознакам зрубної КІС, хоча автор розкопок відніс до зрубної культури лише могильник Спаське III, а Спаське I і II вважає алакульскими (Стоколос, 1972, с.48-54, 160-165). Вважаємо, що всі три могильники біля с. Спаського репрезентують зрубну КІС. На периферії спільноти, де кераміка легко всотує вплив сусідніх культур, тільки обряд поховання дозволяє поточнити реальні кордони між культурами.

Обрядовий критерій дає ефект і на Середній Донщині, де доводиться розподіляти поховання ДВАК та зрубної КІС. Там це зробити особливо складно, позаяк спостерігається еволюція перших у другі. Стабілізація обряду фіксує момент якісної зміни. В Україні аналогічний процес спостерігається по лінії КБК - БМЗК. Більше проблем виникає при атрибуції матеріалів старих розкопок і зруйнованих комплексів, коли найважливіші обрядові ознаки відновити неможливо. У таких випадках слід спиратися на культурний контекст могильника і речі. Практичний розподіл масивів поховань між КБК і зрубною КІС, зроблений автором у кандидатській дисертації (Отрощенко, 1981; 1981а), не зустрів заперечень.

Не менше складною є проблема розмежування поховань зрубної КІС та пізніших культур. Білозерська має відмінне від зрубних культур орієнтуванням мертвих (південне), високий відсоток небіжчиків на правому боці, інший склад супроводу, зокрема, специфічні прикраси (Отрощенко, 1985; Отрощенко, Шевченко, 1987). У чорногорівський час

(IX-VIII ст. до н. е.) відновлюється стан небіжчиків на лівому боці, східна орієнтація, але суттєво змінюються позиції рук, не є обов'язковою наявність посудини, зате показовою стає присутність кісток дрібної рогатої худоби в ямі (Отрощенко, 1989а; 1994б).

У племен зрубної КІС домінував курганний обряд поховання, але в усіх добре вивчених регіонах виявлено грунтові могильники, ідентичні за обрядовими ознаками і супроводом курганним. Окремі грунтові могильники розташовані безпосередньо на поселеннях, що лише підтверджує правомірність об'єднання поселенських і похоронних пам'яток в один культурний комплекс. Одиницею обліку на могильниках є поховання, як правило, одиночне. Парних поховань мало, а колективні становлять виключення. Таким чином, облік поховань провадиться за числом похоронних споруд, у яких знайдені один, два і більше небіжчиків. Розподіл поховань зрубної КІС на дві культури здійснено на підставі аналізу 6907 поховань (табл. 3). Далі в процесі роботи вдалося опрацювати 7 624 поховань (табл. 2), а за статево-віковими ознаками – 7908 небіжчиків (табл. 5-6). Автор намагався одержати статистично достовірну вибірку поховань для кожного регіону, але слабкий ступінь вивченості окремих областей не завжди дозволяв цього домогтися. Біля 80% поховань супроводжувалися керамікою. Безінвентарні поховання, як правило, входять до складу могильників і віднесення їх до зрубної спільності визначається за обрядовими, планіграфічними, стратиграфічними та іншими показниками.

II.2. Характеристика зрубної спільності, її ареал

Сукупність опрацьованих джерел дозволяє сформулювати уявлення щодо зрубної КІС, тим більше, що дотепер такого визначення не робили. Власне й образ зрубної культури не відрізняється особливою чіткістю, навіть на рівні енциклопедичних довідок (Мерперт, 1976, с.1139-1140; Березанська, 1979, с.311). Так, географічна прив'язка "степова і лісостепова зони Європейської частини СРСР" не враховує пам'ятки зрубної КІС на Заході Азії - терени Челябінської, Оренбурзької областей РФ; Уральської, Атирауської (кол. Гур'ївська), Менгистауської (кол. Мангишлацька) областей Казахстану; Туркменбашинської (кол. Красноводської) області Туркменистану. Населення зрубної спільності, крім степу та лісостепу, проникало в пустелі та напівпустелі. Потребують уточнення хронологічні рамки (не "друга половина II - початок I тис. до н.е.", а XVII-XII ст. до н.е.) та деякі інші параметри спільності.

Складність і суперечливість проблеми формулювання характеристик археологічних культур наочно і переконливо проаналізовані О.М.Кудрявцевою (1987). Археологи, на рівні емпіричних характеристик, створюють наочний образ тієї чи іншої археологічної культури. Аналогічний процес має місце при виділенні культурно-історичних спільностей. Тому автор свідомо йде шляхом формулювання наочного образів зрубної КІС та культур, що її складають.

Проблема культурно-історичної спільності (КІС) реально постала в 70-ті рр. XX ст. Проте спроби обгрунтування цього поняття здійснено пізніше (Бондарец, 1990, с. 3-4; Ричков, 1993, с. 82-90). Важлими в розумінні цього

терміну є висновки, що: а) спільності виникають на базі кількох археологічних культур (АК); б) спільності складаються з кількох АК; в) спільності охоплюють декілька природно-географічних зон; г) спільності мають етапи розвитку (Бондарец, 1990, с. 3). М.О.Ричков уточнює, що термін «історична» в контексті КІС є загальником, позаяк «людські спільності завжди історичні, оскільки іншими вони бути не можуть» і пропонує коректнішу формулу «спільність археологічних культур (САК)» (1993, с. 87-88). Надалі автор традиційно вживатиме термін «спільність» та абревіатуру «КІС», хоча й визнає слушність зауваження М.О.Ричкова.

Зрубна спільність являла собою сукупність пам'яток археології (поселення, хутори, стоянки, місцезнаходження, святилища, курганні і грунтові могильники, гірничі копальні, скарби та випадкові знахідки), створених європеоїдним населенням за доби пізньої бронзи на півдні Східної Європи і в Західному порубіжжі Азії в зонах лісостепу, степу, напівпустелі та пустелі. Побутові пам'ятки відкритого типу, без оборонних споруд, а житла (однокамерні з наявністю прибудов господарського призначення) поглиблені в землю і розташовані рядами уздовж схилів мисів і берегів річок. Спостерігається біритуальність обряду поховання. Домінує обряд інгумації з позицією небіжчиків у скорченому стані на лівому боці з орієнтуванням у межах північно-східного сектору (0°- 90) і покладенням кистей однієї або двох рук перед грудьми чи лицем. Тілоспалення (3%) мали характер сталого відхилення. Нормою обряду є наявність одного-двох горщиків у могилі або поруч із нею. Кераміка – ліина, з прямостінним, ребристим і плавким профилюванням тулуба і пласким дном, нерідко із крайкою. Головні елементи геометричного орнаменту складають: пряма лінія, зигзаг, трикутник та ромб. В оформленні посудин використовується знакова система з повторюваним набором елементів. Металеві вироби: ножі, серпи, сокири "зрубного" типу, скроневі підвіски, а також кістяні жолобчасті псалії та тригранні

наконечники стріл. Наявні атрибути як світської влади (булави, тростi, нагайки), так і духовної (ритуальні чаші, ножі). Місцями вчинення найважливіших ритуалів були святилища. Основа господарської діяльності - скотарство, за обмеженої ролі землеробства і розвиненої гірничої справи та металообробки. Спільність характеризують активні зовнішні контакти по всьому периметрі проживання з переважаючим значенням широтних зв'язків.

Запропонований образ можна доповнювати додатковими штрихами, але тепер важливо вийти на основу образу зрубної КІС. Її ареал носії заселяли досить щільно, не допускаючи помітних чужокультурних вклинень. Спочатку ми маємо окреслити периметр зрубної спільності, тим більше, що дотепер ніхто такого завдання перед собою не ставив, обмежучись уточненням регіональних кордонів (Отрощенко, 2000б, с.87-89).

Східна межа зрубної КІС усе ще уточнюється. Принципово важливим є висновок Н.Г.Рутто щодо відсутності пам'яток алакульской культури в межах Башкортостану (1987, с.43-52), причому не тільки в Приураллі, але й за Уралом. Схоже, що кордон проходив далі на схід, південно-західними районами Челябінської обл., уздовж верхнього плину р. Урал. Біля с. Спаське Верхньоуральського р-ну курганні могильники за ритуалом віднесені до зрубної культури (див. вище), а поселення визначені К.В.Сальниковим як алакульські (Андроновская культура, 1966, с.38-39). Окремі проникненя фіксуються ще далі на схід вже у басейні Тоболу, що доводить Чорноріченській могильник на р. Уй на сході Троїцького р-ну (Стоколос, 1972, с.120,165-166). Південніше, у пониззі р. Гумбейка на лівобережжі Уралу, розташоване поселення Наваринка в Агаповському р-ні із керамікою зрубної й андроновської культур (Рыжов, 1972, с.202). Аналогічна кераміка зібрана на Кизильському поселенні на правому березі р. Урал (Стоколос, 1969, с.149-150). У Кизильського р-ні спостерігається

просування зрубних пам'яток на схід, уздовж р. Большої Караганки до городища Аркаїм, що знаходиться вже у Бредінському р-ні. Довкола Аркаїма відомі 4 могильники з похованнями зрубної КІС: Большекараганський, кк. 20, 22 (Боталов и др., 1996, с. 68-78); Александровський та Крута Гора біля с. Черкаси (Батанина, Иванова, 1995); Ільяський 1 (Любчанский, Иванова, 1996). Наявність скупчення зрубних могильників на зручному суходольному переході з Європи в Азію, в дні шляху до Синташти, вельми красномовне, з огляду на тяжіння носіїв зрубної спільності до жвавих шляхів сполучення доби бронзи. Південніше Челябінської обл. на р. Урал відомим є лише Березівський V могильник у Кваркенському р-ні Оренбурзької обл. (Федоров, Рафикова, 1996).

Нижче, у східному закруті р. Урал (Орський мікрорайон), панівне становище займали пам'ятки алакульской культури, які виходили на правий берег в Урало-Сакмарське межиріччя (Рутто, 2000, с. 18). Тут межа зрубної КІС різко зміщується на захід до Кувандицького р-ну Оренбурзької обл. Далі її можна вести через м. Оренбург і вздовж р. Урал до впадіння в неї зліва Ілеку. За оцінками В.В.Ткачова та М.В.Халяпіна, Урало-Ілецьке межиріччя було зоною розселення алакульців і достовірно зрубних пам'яток там нема, хоча раніше на правому березі Ілеку біля с. Тамар-Уткуль фігурували 2 «зрубні» поселення (Горбунов, 1989, с. 61).

Вздовж Ілеку зрубно-алакульський кордон тягся до впадіння зліва р. Хобди, а далі прямував на південь по Хобдо-Утвинському вододілу, між Уральською та Актюбінською областями Казахстану. “Зрубна” територія позначена там курганами біля сіл Отрадне та Лебедівка Чингірлауського р-ну Уральської обл., на правих притоках р. Утви (Железчиков, Иксанова, 1978, с.62-63), а далі її можна намітити пунктиром уздовж західної межі Актюбинской обл. Отже, терени Атирауської та Мангистауської областей Казахстану також входили до зрубного ареалу, а його межа пролягала далі

на південь уздовж західного кордонуУзбекистану, не досягаючи Аральського моря. Пам’ятки зрубної КІС на схід від Каспійського моря нечисленні (поселення, кургани, випадкові знахідки, міднорудна копальня біля селища Єралієв на півострові Мангишлак). Виявлені вони завдяки невтомним зусиллям Л.Л.Галкіна (1978, с.37-40; 1981, с.433; 1983, с.433-434; 1992, с.77-79). В.С.Ольховський розкопав поховання зрубної КІС у кам'яних скринях на безлюдному нині плато Устюрт, неподалік від узбецького кордону. У 90-ті рр. виявлено: поселення Сенек на плато Мангишлак, кургани на краю м. Актау (кол. Шевченко), поховання під кам’яною закладкою біля некрополя Шопан-Ата на кряжі Улькудук (Баландина, Астафьев, 1996; 2000; Астафьев, 1998. Отчет).

Рухаючись далі на південь, носії зрубної спільноти досягли північних передгір'їв Копет-Дагу в межах Туркменбашинської обл. Туркменистану, де розкопано низку зрубних курганів (Мандельштам, 1966, с.105-108; 1967, с.61-65).

Від Південного Туркменистану до дельти Волги природною межею спільності є крайка берегів Каспійського моря. Відмітимо скупчення стійбищ зрубної КІС у Денгизькому р-ні Атирауської та Красноярському р-ні Астраханської областей, в пустелі Рин-піски (Памятнтки срубной культури, с. 130, рис. 2). У дельті Волги виявлені 2 клепані казани, знахідки яких ув'язуються з напрямками найдавніших торгових шляхів на південь та схід, зокрема - до Центральної Азії.

Правобережжя Нижньої Волги вивчено незрівнянно гірше, але й тут межу спільності можна умовно проводити берегом Каспію до р. Кума і Дагестанського кордону. Навряд чи хтось ще міг посперечатися зі зрубниками за малолюдну прикаспійську рівнину.

На захід від Каспійського моря південну межу можна намітити уздовж р. Кума. Її позначають: могильник Біяш у Лівокумському р-ні Ставропольського краю (Куйбишев, Черносвитов, 1984, с.96-101); кургани

біля ст. Суворовської на півночі Передгірного р-ну та Усть-Джегути однойменного р-ну в Карачаєво-Черкесії (Нечитайло, 1978, с.96-103). Останній могильник, а також Холоднородниківський, розташовані вже у верхів'ях р. Кубань і далі межа пролягає уздовж лівого берега цієї ріки до Чорного моря. Як "гадана", вона була запропонована В.О.Сафроновим (1974, с.273, рис. 50) і уточнена І.А.Сорокіною по лінії Уляп - Абінськ - станиця Анапська (1989, с.285, рис.1). Певна концентрація могильників спостерігається в Абінському р-ні Краснодарського краю (Сорокина, 2000).

Пам'ятки зрубної КІС обіймають Азовське море і займають Степовий Крим, огинаючи Кримські гори. Лише одиночні кургани на горі Климентьєва і в сел. Планерське незначно вдаються в Гірський Крим на захід від Феодосії (Колотухин, 1990, с.93-95). Якщо обвести поглядом усю південну межу, то розселення зрубних племен обмежується передгір'ями Копет-Дагу, Великого Кавказького хребта і Кримських гір. Чорноморський берег зрубної спільності тягнеться від Анапи до Феодосії і від устя р. Альми до Дніпро-Бузького лиману. У гирлі Дніпра і Південного Бугу, так само як і в дельтах Волги та Дону, відзначені знахідки клепаних казанів (Бочкарьов, 1972). Тут також знаходився важливий вузол водяних і суходольних шляхів.

Західну межу зрубної КІС проводили пониззям р. Дністер і навіть розширювали далі, до рік Прут і Дунай (Кривцова-Гракова, 1955, с.164, карта; Членова, 1984, карта-вклейка). Проте, якщо виходити з питомих ознак цієї спільноти, то західну межу варто проводити від Дніпро-Бузького лиману, уздовж р. Інгулець до Чорного Лісу в Кіровоградській обл. на сучасному кордоні степу і лісостепу (Отрощенко, 1981а, с.183-184, табл. 20). Північно-західний ріг зрубної КІС уточнено після розкопок біля сіл Головківка Олександрійського на р. Інгулець і Успенка Онуфріївського р-нів Кіровоградської обл. (Полин и др. 1992, с.5, табл.1). Успенка

знаходиться вже на правому березі Дніпра на південь від Кременчука, а на протилежному боці Дніпра зрубні пам'ятки відомі у лісостепу аж до гирла р. Сула.

Відрубно розташовані комплекси зрубної КІС у Київській Наддніпрянщині пов'язані з металообробкою. Особливо виразні матеріали здобуто на розкопках могильника Малополовецьке Фастівського р-ну Київської обл. (Лысенко, 1998а).

На Посулля, як північну межу розселення зрубних племен на Лівобережжі Україні, вказує О.Б.Супруненко (1990, с.27)*. Вздовж Сули кордон тягнувся до її верхів'їв, із наступним переходом по р. Вир у басейн Сейму біля м. Білопілля. У Білопільському р-ні Сумської обл. розкопано курган зрубної КІС в с. Річки (Дяденко, 1957, с.154-155). Далі на схід межі спільності пролягали Курською обл. вздовж Сейму аж до обласного центру, де завертали на північ річками Тускар та Свапа до початків Оки в Орловській обл. (АКР. Орловская обл., 1992, с.37-43; АКР. Курская обл., 1998, с.33-34).

У східних районах Орловської обл. та південно-східних Тульської кордон намітився вододілом басейнів Дону та Оки. 7 селищ зрубної КІС відкрито на берегах р. Красива Меча в Ефремовському р-ні Тульської обл. (Пряхин, 1966, с.82, рис. 1). Потужний Мельгуновський кущ поселень досліджено в Узловському р-ні у верхів'ях Дону (Екимов, 1990, с.30-32). Окремі сезонні стоянки піднімалися Доном ще вище, до урочища Конь-камні – пункт Білоозеро-1. На лівобережжі Верхнього Дону поселення виявлені вздовж р. Мокра Табола у Кимівському р-ні Тульської обл. (Гак, Гоняный, 2000, с.11-24, рис. 1).

На схід від Дону межа опускається на південь до Липецької обл. і може бути намічена уздовж сучасного розмежування Липецької і

* С.І.Берестнєв (1994, с.16, рис.1) картографує 8 могильників зрубної спільності на правобережжя Сули, але ці пам'ятки, на нашу думку, репрезентують КБК, а Кулішівські кургани – ще й синташтинські впливи (Отрощенко, 1995 б, с. 31-32).

Рязанської областей вододілом Дону та Волги. Північним краєм Тамбовської обл. у басейні р. Цна пролягла лінія розподілу між пам'ятками поздняковської культури і зрубної спільності. Верхів'я Цни, її праві притоки Виша та Мокша зайняті поселеннями зрубної КІС в межах Тамбовської і Пензенської областей, а північніше - у Рязанській обл., західних і північних районах Мордовії Цною та її притоками розташовувалися поздняковські селища та могильники (Бадер, Попова, 1987, с.132, карта 24). Східні ж райони Мордовії, по Інсару й Алатирю (ліва притока р. Сури), займають пам'ятки зрубної КІС, де найпівнічніші кургани розкопано біля сс. Старі Селища та Морєвка на витоках р. П'яни, правої притоки Волги (Шитов, 1987, с. 30, табл. 1). П'яною ж проходить південно-східний кордон поздняковської культури. Географічно контакту зрубних та поздняковських пам'яток не помічено. Між ними спостерігається така собі нейтральна смуга, 30-50 км завширшки.

Через Мордовію північна межа зрубної КІС виходить на південний кордон сучасної Нижньоновгородської обл., простуючи далі на схід крізь Південну Чувашію ріками Меня, Кіря (відповідно, ліва та права притоки Сури) та Кубня. Тут досліджено низка прикордонних курганів і серед них – Уразмаметовські (Мерперт, 1962). У Передволжі Татарстану крайка межі визначена А.Х.Халіковим (1969, с. 212, рис. 48) вздовж р. Кубня до її впадіння в Свіягу, а дані вниз останньою до Тетюшського р-ну де й виходить до Волги – головної ріки, що розділила терени зрубної КІС з півночі на південь. Помічено, що в Передволжі зрубники вклинювалися до лісової зони, використовуючи ділянки колишнього лугового степу вздовж малих приток Сури та Свіяги (Кузьминых, 2000, с.146).

На правому березі Волги починається північно-східна ділянка кордону, що пролягає лівим берегом р. Ками в межах Татарстану (Халиков, 1969, с.212, рис.48). Біля впадання в Каму р. Білої фіксується максимальне просування зрубного населення на північ, майже до 56-ї паралелі. Потім

кордон повертає на південний схід, лівим берегом Білої до м. Уфи. Південніше Уфи зрубні пам'ятки переходять і на правий берег Білої, спускаючись до її південного закруту, де межа повертає на схід уздовж правої притоки Білої - р. Нугуш і губиться в горах Уралу. Останні розділяють зрубні пам'ятки Башкортостану на приуральські та зауральські, але безпосередньо в горах вони ще не відомі. У Зауралліе межа зрубної КІС піднімається уздовж р. Сакмари і правих приток Верхнього Уралу на північ. Завершують Уральську ділянку кордону на північному сході Базаргуловське та Ургункулєвське поселення у верхів'ях р. Урал, на його лівому березі, в зоні найбільших родовищ міді в горах Уралу. Приблизно в 30 км до північного сходу від Базаргуловського селища знаходиться відома копальня Таш-Казган (Черных, 1970, с.41, рис. 36). Це Учалінський район Башкортостану на межі з Челябінською областю.

Таким є зовнішній обрис меж зрубної КІС. Усередині знаходяться Ульяновська, Самарська, Саратовська, Пензенська, Волгоградська області Поволжя; Тамбовськая Липецька, Воронезька і Ростовська області Донщини; Калмикія; Білгородська, Харківська, Луганська і Донецька обл. в басейні Сіверського Дінця; Дніпропетровська, Запорізька і Херсонська області Подніпров'я. Список областей, країв і автономних республік, де виявлено пам'ятки зрубної КІС нараховує 39 позицій. Спільність обіймає терени чотирьох держав: Росії, Казахстану, Туркменистану, України. Протяжність заселеної території: із півночі на південь від устя р. Біла до передгір'їв Копет-Дагу – понад 1900 км і зі сходу на захід від м. Магнітогорська до м. Кривого Рогу – понад 1800 км. Окреслений простір вказує на особливу увагу населення зрубної КІС до великих відкритих просторів і перетинів шляхів сполучень, до родовищ кольорових металів і унікальних витворів природи (Рис. 1). Задля опанування ними «зрубники» часом виходили за межі власного ареалу.

II.3. Базові культури.

До поняття "зрубна культурно-історична спільність", як показано вище, закладено ідею наявності кількох археологічних культур. Можливо, саме процес виділення нових культур із зрубної стимулював використання поняття "спільність". Ряд культур, виділених зі зрубної (кобяківська, білозерська, сусканська), потім включили до інших спільнот. Такий процес мав об'єктивний характер, сприяючи обмеженню хронологічних рамок і конкретизації наочного образу зрубної КІС.

Виділення донської лісостепової зрубної культури (Пряхин, Матвеев, 1987; 1988) вже торкалося внутрішньої структури зрубних старожитностей. Відразу ж постало питання: чому «культура», а не «локальний варіант»? Адже останній термін закріплено за донськими лісостеповими пам'ятками ще в довоєнному рукописі Г.В.Подгаєцького. Ю.П.Матвєєв і А.Д.Пряхин називають єдиний чинник окремішньості донської лісостепової культури - генетичний зв'язок із "доно-волзькою абашевською культурою" і роблять висновки, що з цього зв'язку випливають. Але цей же чинник діє у Середньому і значній частині Нижнього Поволжя. М.М.Малов виділяє в Нижньому Поволжі покровську культуру (філіація ДВАК), ставлячи її поруч зі зрубною (199І). Таким чином, за об'єктивної схожості процесів культурогенези на Волзі і Доні, нововиділені культури називають по-різному. Ще більше ускладнює ситуацію А.Т.Синюк, який виділяє донську зрубну культуру, нівелюючи відмінності між степом і лісостепом і вважаючи цю культуру прийшлою (2000, с. 71-73). Який же ступінь локальної специфіки пам'яток зрубної КІС можна визнати достатнім для виділення локального варіанту чи нової

культури? Якщо виходити зі специфіки господарської діяльності, то логічнішим виглядає виділення лісостепової (Мерперт, Пряхин, 1979) і степової, що включає зони напівпустелі та пустелі, зрубних культур. Але сучасне географічне районування не завжди збігається з ареалами розселення давніх племен, тим більше, що межі географічних зон піддаються періодичним коливанням, пов’язаним зі зміною кліматичних чинників, залежних від циклічних процесів життя планети і космосу.

Отже, на перший план висувається пошук критеріїв членування пам'яток зрубної КІС на окремі культури. Зручнішим матеріалом для розробки критеріїв розподілу є поховальні пам'ятки, розкопані у всіх регіонах зрубного світу. Перший досвід їхнього локально-хронологічного членування здійснила Е.С.Шарафутдінова (1992, с.37-39). Критеріями поділу виявилися два показники - домінуюче орієнтування небіжчиків та переважаюча техніка орнаментації на гострореброму посуді. У підсумку одержано два великі масиви пам'яток. До одного з них увійшли: Південне Приуралля, Середнє Поволжя, Середній Дон та Верхній Чир, де домінує північна орієнтація небіжчиків та гребінцева техніка орнаментації гостроребрих горщиків, а до іншого - нижній плин Сіверського Дінця, Нижній Дон, Східне Надазов'я та лівобережна степова Наддніпрянщина, де рішуче переважають східне орієнтування мертвих і мотузкова орнаментика гостроребрих посудин. Е.С.Шарафутдінова пояснює виявлені нею розходження хронологічною різницею між двома масивами поховань, "виходячи з концепції зародження і формування зрубної культури у Волго-Уральському регіоні" (1992, с.38).

У розділі І вже показано уразливість цієї концепції, що особливо чітко проявилася на кінець 80-х років XX ст. М.М.Чередниченко у своїх останніх роботах, що залишилися неопублікованими, поділяє зрубну КІС, уживаючи стосовно неї ще поняття "культура", на два регіони (східний і західний) із різко протилежними генетичними підосновами. Таким чином,

незалежно від інтепретації отриманих результатів, дослідники, що працюють на макрозрубному рівні, приходять до поділу цього простору на два ареали - східний і західний. Поглиблюючи спостереження, що призвели до розмежування зрубного світу на два ареали, автор дійшов висновку щодо виділення усередині зрубної спільності двох її складових - археологічних культур. Вище зазначено, що для перевірки надійності підстав до культурного членування пам'яток зрубної КІС, були оброблені матеріали 6907 поховань, розрахованих на 7188 осіб, з урахуванням кенотафов. Первинне групування матеріалів здійснювалося за областями та автономіями Росії, України, Казахстану і Туркменистану. Для одержання представницьких вибірок поховань часом доводилося об'єднувати матеріали суміжних областей, з урахуванням географічної зональності (табл. 3). Паралельно з обліком, провадився ретельний добір джерел: виключалися з вибірок по Україні і Нижній Донщині поховання КБК, білозерської культури і кіммерійського періоду, а для Доно-Уральского ареалу - комплекси синташтинської культури, ДВАК, фінальної бронзи і раннього залізного віку (кіммерійсько-передсавроматські). Побіжно уточнювалося орієнтування мертвих, за наявності планів поховань. Задіяні в аналізі поховання датуються XVII-XII ст. до н. е. Внутрішня періодизація поховань на цьому етапі роботи не проводилася, зважаючи на її дискусійність. Природно, що деяка кількість чужорідних поховань до вибірки потрапила, але вона не настільки значна, щоб істотно спотворити ситуацію загалом, адже більшість поховань, крім чітких обрядових критеріїв, супроводжувалися таким чутливим культурним індикатором, як керамика (79,8%). Вже в ході опрацювання матеріалу прийшлося розділити масиви поховань Ростовської та Луганської областям, через їхню культурну нетотожність. Певні корективи у вибірки поховань внесено на західному і східному пограниччі зрубної ойкумени. Усього прораховано 26 територіальних

вибірок поховань (табл. 3).

Оскільки аналіз поховань у такому обсязі і тереновому охопленні провадиться вперше, становлять інтерес деякі загальні цифри: 4521 небіжчик лежав на лівому бокові, 454 - на правому, 264 особи (3,6% від числа похованих) були спалені. Нараховано також 158 кенотафів, 264 кам'яні скрині, 62 повторних поховання, 244 зруби. Таким чином, зруби складають лише 3,5% від усіх похоронних споруд зрубної КІС, незначно поступаючись кам'яним скриням (3,8%) і дуже сильно - ямам.

Наочним культурним розподілювачем виявилася орієнтація мертвих, хоча вона була достатньо уніфікованою в масштабах спільності, де домінує орієнтування на Північ, Північний Схід і Схід із можливими відхиленнями в межах 45°. Серед 5279 поховань з установленим орієнтуванням небіжчиків цій нормі відповідають 5106 (96%). Н.К.Качалова першою звернула увагу на розходження в орієнтуванні мертвих усередині зрубної КІС, побачивши за цим показником щось більше, ніж сезонні відхилення й виділила три групи поховань, орієнтованих на Схід, Північний Схід і Північ (1978). Вона ж відзначила певні розходження в обряді поховання й інвентарі між групами поховань, виділеними за орієнтаціями. Заперечення викликала послідовність цих груп, запропонована Н.К.Качаловою, коли найдавнішими було оголошено поховання, орієнтовані на Схід. За близькою схемою здійснила періодизацію обрядових груп поховань Орільсько-Самарського межиріччя І.Ф.Ковальова (1981). Зміни в орієнтації також пояснювалися нею еволюцією обряду поховання.

Новим кроком у вивченні орієнтувань поховань зрубної КІС стало дослідження Е.С.Шарафутдіновой (1992). Оперуючи масивом поховань від Приуралля до Наддніпрянщини, Е.С.Шарафутдинова вводить поняття "домінуюче орієнтування". Як зазначено вище, це дозволило їй розділити зрубний світ на дві зони: північно-східну із домінуючим північним орієнтуванням небіжчиків та південно-західну із домінуючим східним

орієнтуванням похованих. Новим словом стало виключення з кола обрядових груп небіжчиків, орієнтованих на північний схід. Цей вектор став пояснюватися наявністю сезонних відхилень в орієнтації від домінуючих північного та східного. За відмінностями в орієнтаціях Е.С.Шарафутдінова побачила істотні явища локально-хронологічного порядку. Проте спроба інтерпретації нових спостережень з позиції традиційної концепції О.О.Кривцової-Гракової не є переконливою. До того ж посилюється різнобій у хронології. Якщо Н.К.Качалова вважає найдавнішими поховання зі східним орієнтуванням, то Е.С.Шарафутдінова - з північним.

Спробуємо проаналізувати, облишивши типолого-хронологіні побудови, територіальні масиви поховань зрубної КІС з погляду домінуючого орієнтування. З наведеного вище переліку теренових груп видно, що ними охоплено територію всієї спільності. В її межах, за ознакою домінуючого орієнтування, виділено Т Р И територіальні масиви поховань: Північний, Центральний, Південний.

Північний масив склали могильники Башкортостану, Татарстану, Чувашії, Мордовії, Челябінської, Ульяновської, Самарської, Пензенської, Тамбовської, Липецької, Саратовської, Воронезької областей. Це лісостеп і лише Саратовська обл. частково виходить до степової зони. Віднесення саратовских пам'яток до північної групи раніше не провадилося, окрім дисертації О.В.Кузьміної (1983). Урахування орієнтувань спочатку провадився за 16-ма румбами троянди вітрів, щоб уловити нюанси відхилень. Потім отримані результати було зведено до чотирьох векторів: 1)Північного з підвекторами на Північний Захід, Північ-Північ-Захід, Північ, Північ-Північ-Схід; 2) Північно-східного; 3) Східного з підвекторами на Північ-Схід-Схід, Схід, Південь-Схід-Схід, Південний Схід; 4) нетрадиційних – Південь-Південь-Схід, Південь, Південь-Південь-Захід, Південний Захід, Південь-Захід-Захід, Захід, Північ-Захід-Захід.

Сукупно в Північному масиві поховань домінуюче орієнтування складає 59%, північно-східне -27,8%, східне - 9,7%, нетрадиційні - 3,5% (Рис. 2; 3, *1*).

Центральний масив склали могильники Оренбурзької, Уральської, Волгоградської, півночі Ростовської, лівобережної Луганської, Білгородської, південних частин Курської та Сумської областей. Це зона степів, що пролягла від напівпустелі на південному сході до південного лісостепу на північному заході. Специфіка Центрального масиву полягає в тому, що тут домінуюче орієнтування виявити не вдалося, тому що північний, північно-східний і східний вектори дали приблизно рівні показники, відповідно - 34,3%, 31,3%, 30,0%, а нетрадиційні відхилення - 4,4%. У Центральному масиві домінуюче орієнтування можна простежити лише на рівні конкретного могильника, іншими словами - в Центральному масиві спостерігається певне співіснування орієнтацій (Рис. 2; 3, *2*).

Південний масив поховань склали могильники Східного і Північного Прикаспію (Туркменбашинська, Мангистауська, Атирауська, Астраханська області), Калмикії, Ставропольського і Краснодарського країв, південних і центральних районів Ростовської обл., Правобережної Луганщини, Донецької, Харківської, Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської областей, східних районів Кіровоградської і Миколаївської областей, степовий Крим. Це зони степів, напівпустелі, пустелі з пануючою тут східною орієнтацією (62,7%), північно-східна складає 27,8%, північна - 6,7%, а нетрадиційні - 2,8% (Рис. 2; 3, *3*).

Спробуємо оцінити отримані результати. У Північній зоні північна орієнтація домінувала від виникненя і до деструкції місцевої зрубної культури. Нечисленні поховання, орієнтовані до сходу, не складають там окремих могильників, будучи інкрустованими до некрополів з домінуючою орієнтацією. У Південній зоні від формування і до розпаду місцевої зрубної культури домінувало східне орієнтування із сезонними

відхиленнями. Якоїсь еволюції в орієнтуванні мертвих тут, як і на півночі, простежити не вдається.

Ключовою для розуміння процесів, що мали місце усередині зрубної КІС є Центральна зона з відповідним масивом поховань. Найбільше вивченою у цій зоні є Волгоградська обл., з вибіркою в 698 поховань. Поховання з різним орієнтуванням розміщені тут під різними курганами в складі однієї курганної групи, що утруднює з'ясовування хронологічних взаємовідносин різних обрядових груп. Так, не вдалося з'ясувати їх на матеріалах великого Бережнівського могильнику (Синицын, 1959; 1960), де відкриті численні поховання як південної, так і північної обрядових груп.

Усього опубліковано 10 випадків прямої і відносної стратиграфії, але характеристика стратифікованим похованням дана не була, хоча вона й становить особливий інтерес. З десятьох поховань нижнього стратиграфічного обрію шість здійснено в підпрямокутних ямах на лівому боці з орієнтацією на північ, є один зруб. Становище мертвих слабко- і средньоскорчене, кисті рук - перед лицем. Супроводжувалися ці поховання керамікою горщикових форм із розчосами і бідним геометричним візерунком, нанесеним зубцюватим штампом. Наявні напутня їжа, підстилки, багаття. Чотири інших поховання нижнього обрію містили середньо- і сильноскорчені на лівому бокові скелети, орієнтовані на схід, у невеличких ямах овальної та підпрямокутної форми із сильно закругленими кутами, кисті рук частіше спрямовані до колін ніг, ніж до обличчя. Кераміка (банки, горщики) не орнаментована й виявлена лише у половині поховань. Один небіжчик у цій групі поховань був уражений кременевим вістрям стріли покровського типу з коротким трикутним черешком (Нагавський - II, к. 1, п. 4).

Стратиграфічна ситуація засвідчує наявність двох обрядових груп поховань, за якими бачаться дві різні групи населення, що взаємодіяли між

собою. Число похованих із кременевим наконечником у тілі на територіях Волгоградської і Ростовської областей досягає десятка й усі вони потрапляють до Південної обрядової групи поховань. У Центральній зоні простежується південна межа поширення поховань із зброєю, що завжди мають обряд північного (покровського) типу. Показовим є унікальний випадок суміщення двох обрядів в одній могилі (Подгорненський III могильник біля м. Волгодонська, к. 1, п. 9), де небіжчик, орієнтований на північ, займав три чверті площі могильної ями, попираючи ногами жіночий (?) скелет із східною орієнтацією (Рогудеев, 1990, с.50, рис.11).

У групі поховань другого (пізнішого) стратиграфічного обрію вже не проглядається настільки чіткого розподілу поховань на обрядові групи, як у першому. Переважає східна орієнтація з відхиленнями до півночі. Стабільно простежується позиція кистей однієї або двох рук перед лицем, наявність посудини в могилі стає нормою, а переважають ошатно прикрашені гостроребрі й скромно декоровані слоїкові посудини, за невеликого числа горщиків. Перестає практикуватися опрацювання зовнішньої поверхні горщиків грубими розчосами. До пізньої стратиграфічної групи потрапляють класичні поховання бережнівського типу, які Н.К.Качалова вважала щонайдавнішими, як на зрубну культуру. Наприклад, Єрзовка V, к. 2, п. 2; Биково IV, к. 7, п. 5. Простежено важливий соціальний аспект: у ранній стратиграфічній групі поховання знаті мали північну орієнтацію, а в пізній - східну.

Обрядові розбіжності поміж могильниками зрубної спільності, що мають теріторіальну прив’язку, дозволяють розділити її на дві культури – Північну та Південну. Першу з них можна називати покровською - за назвою найвідомішої пам’ятки - Покровського могильника в м. Енгельс (кол. Покровськ), другу - бережнівсько-маївською - за найяскравішими локальними варіантами, зберігаючи спадкоємність у термінології. Кожна з названих культур має власну підоснову і свою лінію розвитку. Для

покровської зрубної культури (ПЗК) найближчою підосновою стали пам'ятки типу Синташти-Потапівки-Власівки, до яких долучаються також комплекси доно-волзької абашевської культури (ДВАК). На користь генетичної спадкоємності говорить територіальний збіг ареалів синташтинської культури і ДВАК з теренами ПЗК, спільність типів складних поховальних споруд, ряду категорій речового матеріалу, зокрема, спільна традиція металообробки. Лінію вододілу між названими культурами позначає обряд поховання, неупорядкований у Синташті та ДВАК і уніфікований ПЗК.

Генетичною підосновою для південної (бережнівсько-маївської) зрубної культури виступила бабинська культура (КБК), синхронна на ранньому етапі синташтинській культурі та ДВАК і поширена в XVII ст. до н. е. від нижнього закруту Волги на сході до Прута і Серету на заході, переважно в степовій зоні та в українському лісостепу. Пустельні райони Заволжя та Закаспію заселялися, ймовірно, представниками обох зрубних культур, відповідно, з півночі та з заходу.

Виникає логічне питання: що ж зумовило утворення однієї спільності, за наявності двох генетичних ліній розвитку її складових? У першу чергу слід завважити належність КБК, ДВАК та Синташти до одного південноуральського осередку культурогенези. Процеси, що призвели до оформлення культур передзрубного обрію на півдні Східної Європи були схожі в головних своїх компонентах, що й обумовило принципову можливість складання зрубної спільності. Широка зона взаємодії двох зрубних культур наповнила поняття "зрубна спільність" конкретним змістом

Взаємовідносини між культурами в рамках зрубної КІС були не статичними, а швидше динамічними. Якщо на першому етапі ініціатива належала носіям ПЗК, то на другому - вона переходить до бережнівсько-маївського населення, а на третьому - спостерігається розпад зрубної і

формування нової спільності - культур валикової кераміки. Взаємодія носіїв згаданих культур складає канву історії населення зрубної спільності, що має бути розглянута в наступних розділах.

Підрахунки масиву поховань зрубної КІС дозволяють зробити деякі кількісні зіставлення обряду поховання між ПЗК та БМЗК (табл. 4). Так, для ПЗК 11,4% становлять рідкісні типи поховань (кенотафи, повторні і колективні могили), а в БМЗК вони складають лише 4,3%. З іншого боку, для останньої більш характерні ящикові гробниці (зруби, кам'яні скрині, цисти, склепи), які сукупно складають 12,2%, а в ПЗК такі споруди, майже виключно дерев'яні, нараховують лише 2,1%. У світлі таких показників БМЗК виглядає більш зрубною, ніж ПЗК, що цілком природно, тому що власне зрубну культуру В.О.Городцов виділив за матеріалами розкопок у південній зоні – на сході України (1905; 1907). У ПЗК абсолютно переважає форма похоронної споруди у вгляді підпрямокутної ями з перекриттям із дерев'яних плах або колод.

Принциповими були розходження між культурами на рівні організації і планування підкурганного простору. Могильники ПЗК певний час функціонували як грунтові, поховання розташовувалися по колу, рідше - рядами, із ритуальним майданчиком чи гробницями знаті в центрі. Спорудження кургану підводило риску функціонуванню могильника, який населенням ПЗК для похоронних цілей далі вже не використовувався. Носії БМЗК жили на землях, насичених більш давніми курганами, які широко використовувалися ними для нових поховань із наступною добудовою насипу. Над похованням, що чинилося на рівному місці, споруджувався новий курган, який єдиноплемінники активно використовували для підзахоронень і добудов. Панувало планування поховань рядами, а не по колу. Звідси зрозуміло чому такими бідними на стратиграфічні спостереження є могильники ПЗК і, відповідно, багатими – кургани БМЗК. Отже, у цих культур були різні кургани.

Не менше помітні розходження між культурами на рівні супровідного інвентарю. Принципове значення має факт наявності поховань із зброєю в ПЗК і відсутність таких у БМЗК. Південна межа поширення поховань із зброєю пролягала уздовж південної межі контактної (Центральної) зони, не виходячи за неї. Варто підкреслити, що й у контактній зоні поховання зі зброєю відносяться винятково до ПЗК, явно фіксуючи експансію покровців на південь.

Розходження між культурами спостерігається і за таким об'єктивним показником, як число посудин, що ставилися до ями (табл. 3, *4*). Для БМЗК це 1 посудина, виняток складає лише нечисленна група поховань знаті, де зустрічаються по 2-3 горщика. Для ПЗК норма - 1-2 горщики на поховання. Зменшення кількості посуду у могилах спостерігається при просуванні з півночі на південь і зі сходу на захід, від пересічних 1,5 посудин в автономіях Середнього Поволжя до одного в контактній зоні і 0,8 - 0,9 на півдні і заході. Для порівняння відмітимо, що на одне поховання сабатиновської культури в Миколаївській обл. припадає лише 0,4 посудини. Це вже інший обряд поховання, за якого вміщення горщика до могили не є нормою. Є розходження в орнаментиці посуду. Як переконливо показала Е.С.Шарафутдинова, для південної зони характернішим був шнуровий орнамент, а для північної – гребінцевий, головним чином на гостроребрих посудинах (1992).

Дає підстави для розмежування й бронзовий інвентар. Ножі так званого «зрубного типу» типологічно різні в ПЗК і БМЗК. Для першої характерні жолобчасті браслети і скроневі підвіски, іноді плаковані золотом. Для другої - дротяні скроневі підвіски у помітно меншій кількості (відповідно – 9,8% та 2,4%).

Виділені культури мають помітну господарчу специфіку, що дозволяє відносити їх до різних господарчо-культурних типів (ГКТ). Для ПЗК показовою є тривка осілість невеликих громад скотарів, а для БМЗК -

рухливі форми скотарського господарства з проявами землеробства (Otroshchenko, 2000). Розходження в складі череди домашніх тварин стосуються, головним чином, поголів'я свиней (10-20% на півночі і 0 - 5% на півдні).

Досить об'єктивно засвідчує наявність двох культур статево-віковий склад небіжчиків на могильниках різних культур. Для ПЗК показованим є паритетне представництво дорослих і дітей, чоловіків та жінок, в БМЗК фіксується майже потрійна кількісна перевага чоловіків над жінками, дорослих над дітьми (Рис. 4).

Не можна оминути увагою й такий аспект, що різні культури зрубної спільноти заселяли різні ландшафти: ПЗК – лісостеп, а БМЗК – степ та напівпустелю (Рис. 5). Левову частку пам’яток ПЗК зосереджено поміж 50-ю та 55-ю паралелями, а БМЗК – між 45-ю та 50-ю. М.О.Ричков ретельно проаналізував зв’язок археологічної культури з ландшафтом, виявивши між ними пряму залежність (1995а, с. 93-111).

Поділ зрубної КІС на культури назрів давно. Завдання автора полягало в формулюванні критеріїв такого поділу та обгрунтуванні його, що й було зроблено вище. Створена в результаті поділу культур зрубної КІС ситуація, дивним чином нагадує становище з вивченням пам'яток андроновської спільності, яка дещо раніше була розділена на алакульську і федоровську культури. І в андроновській КІС послідовність головних культур, характер їхніх взаємовідносин між собою викликають запеклі суперечки, але нікому вже не спадає думка про повернення назад - на позиції єдиної андроновської культури.

РОЗДІЛ ІІІ
ПЕРЕДЗРУБНИЙ ПЕРІОД І ГЕНЕЗА КУЛЬТУР ЗРУБНОЇ СПІЛЬНОСТІ

ІІІ.1. Узагальнення стратиграфічних спостережень

Формуванню зрубної КІС передували навальні історичні події другої чверті ІІ тис. до н. е. Саме тоді історія населення євразійських степів завершує цикл розвитку у стані відносній ізоляції і вписується до ритму руху історичного процесу в Старому Світі як самодостатнє явище з особливою системою економіки, військової справи, соціальної структури і духовної культури. У певному сенсі йдеться про становлення євразійської скотарської цивілізації іраномовних племен, яка досяла свого розквіту за скіфо-сарматської доби й була підірваною експансією гуннів. Творцями цього феномену євразійського масштабу були представники індоіранської етномовної спільності того періоду, коли вони ще жили в ареалі свого початкового розселення, до історично засвідчених їхніх міграцій на півострів Індостан та Іранське нагір'я (Давня історія України, 1997, с.399-403).

Реконструкція історичних подій не може бути визнана коректною без обгрунтованого розташування в часі археологічних артефактів і культур. Це особливо важливо в дописемений період історії, коли достовірність подій, що реконструюються, ще не можна зіставити зі свідченнями очевидців - учасників тих подій. Отже, історичному аналізові мають передувати конкретні факти стратиграфічного розшарування культур епохи середньої і пізньої бронзи на півдні Східної Європи.

В.О.Городцов першим гідно оцінив значення стратиграфічних

спостережень для реконструкції ходу історичного процесу на півдні Східної Європи. Запропонована ним послідовність археологічних культур: ямна- катакомбна-зрубна - залишилася непохитною. Проте, доводиться визнати, що блискучий старт стратиграфії на початку XX ст. тривалий час не був підкріплений новими бездоганними польовими спостереженнями. Далі більше, використовуючи порівняльно-типологічний метод, дослідники стали розташовувати в часі групи пам'яток, не чекаючи надійних стратиграграфічних підтверджень своїм висновкам. Так, К.В.Сальников запропонував періодизацію андроновських пам'яток за схемою: федоровські - алакульські - замараєвські (1951). Похибка в розташуванні перших двох періодів була усвідомлена лише в 70-ті рр., устигнувши викликати ланцюгову реакцію не досить коректних хронологічних висновків. Аналогічна доля спіткала розподіл пізньозрубної культури на білозерський і сабатинівський етапи (Кривцова-Гракова, 1955). Але тут чітка стратиграфія поселення Ушкалка на Нижньому Дніпрі дозволила оперативно виправити похибку (Телегін, 1961, с. 3-15).

На жаль, у певному стратиграфічному вакуумі опинився регіон Поволжя - ключовий для розуміння проблем зрубної спільності. Відсутність, через специфіку пам'яток, власних стратиграфічних спостережень протягом тривалого часу ставило поволзьких археологів у залежність від хронологічних побудов колег із суміжних регіонів (Приуралля, Донщина, Україна). Майже 50 років тривав процес уточнення хронологічної позиції абашевської культури в системі старожитностей Східної Європи. В ході його, абашевську культуру неквапно опускали на 1000 років - від початку I тис. до н. е. до початку II тис. до н. е. Відповідно, з позиції спадкоємниці зрубної культури, абашевська культура перебрала на себе роль можливої генетичної попередниці першої. Вирішальну роль в уточненні хронологічної позиції абашевської культури зіграли

стратиграфічні спостереження, зроблені К.В.Сальниковим і А.Д.Пряхіним на пам'ятках Приуралля і Середньої Донщини.

Українські археологи, виділивши КБК, чітко визначили стратиграфічну позицію її поміж культурами катакомбної КІО та зрубної КІС, а з накопиченням стратиграфічних спостережень, запропонували внутрішню періодизацію цієї культури (Писларий, 1982; Дубовская, 1985; Литвиненко, 1994). Залишається гостро дискусійною проблема особливої хронологічної позиції синташтинської культури відносно ПЗК. Внутрішню періодизацію культур зрубної КІС висвітлено у розділі І. Є проблеми з взаєморозташуванням воронезької культури з ПЗК. Не менш важливими виглядають питання фіналу зрубної КІС, її можливого зв'язку з пам'ятками стратиграфічно пізніших культур (федоровської, черкаскульської, сусканської, бондарихинської, сабатинівської, білозерської та ін.). Загалом же стратиграфію культур доречно аналізувати хронологічно, починаючи від катакомбно-полтавкинської доби.

Катакомбним і полтавкинській культурам надається вирішальне значення при вирішенні проблеми генези культур срубної КІС. Автор постійно наголошує, що участь катакомбників та полтавкинців у генезі зрубної спільноти ніколи й ніде не була прямою, позаяк відсутні свідчення контакту перших двох з останньою (Отрощенко, 1990а, с. 86-88; 1990б, с. 108-112). Нині ж з цього приводу можно висловити додаткові міркування.

У розвитку катакомбних і полтавкинської культур чітко простежено два періоди - ранній і пізній. І якщо пам'ятки раннього періоду фактично відбивають згасання ямної традиції, межуючи з добою ранньої бронзи, то комплекси пізнього періоду репрезентують уже середній бронзовий вік і розквіт власне катакомбної КІО. Такий висновок спирається на розробки В.І.Мельника (1985, с.12-19; 1990, с.103-107). Ним сформульовано поняття «ямно-полтавкинської культурно-генетичної спільності», що складається з ямної культури та «її деривату (відводу, паростка) – полтавкинської

культури» (Мельник, 1985, с. 12). Фактично визнає цю тезу й рішучий опонент В.І.Мельника – П.Ф.Кузнєцов: «При цьому яскравіші відмінності спостерігаються між пам'ятками полтавкинської та зрубної КІС, ніж між ямними й полтавкинськими» (Кузнецов, 1989, с. 44).

Включення полтавкинської культури в систему пам'яток ямної спільності надає відому симетрію культурній ситуації ранньокатакомбного періоду, коли катакомбний масив розвивався в оточенні пізніших ямних культур (полтавкинської, буджацької). Але такий висновок ще більше віддаляє полтавкинську культуру від зрубної КІС, що розділяються відтепер двома періодами - пізньокатакомбним і передзрубним.

Пізньокатакомбного періоду культури катакомбної КІО займають уже весь південь Східної Європи. Складовим елементом цієї області є «пізньополтавкинсько»-катакомбні пам'ятки Заволжя. Особлива стратиграфічна позиція цього періоду підтверджується послідовністю катакомбних поховань України, Донщини та Північного Кавказу. Виділено відповідний обрій поховань і в Поволжі (Васильев, 1979, с. 34-36, рис. 5). Однозначна культурна інтепретація його як пізньополтавкинського або ж як катакомбного навряд чи коректна. Ця проблема потребує додаткової розробки. Поки ж достатньо включити цю групу пам'яток у систему катакомбної КІО.

У лісовій зоні Середнього Поволжя і лісостеповому Приуралліі в пізньокатакомбний період розвивалася абашевська культура, у розумінні К.В.Сальникова - О.В.Кузьміної. Уточнення стратиграфічної позиції абашевської культури завжди утруднялося її відрубним розташуванням у лісі, осторонь від курганних культур лвсостепу. Ця тема потребує подальшої розробки, але вже сама постановка питання щодо занурення абашевської культури в катакомбну добу видається авторові цікавою.

Передзрубний період хронологічно не був протяжним (понад 100

років), але він репрезентований надзвичайно яскравими пам'ятками синташтинської культури в Зауралліі, Приуралліі, Поволжі, доно-волзькою абашевською культурою на Середній Донщині, раннім періодом КБК в Україні та на Нижньому Доні, пам'ятками кам'янсько-лівенцівського типу в Східному Криму та дельті Дону. Названі пам'ятки перекривають пізній обрій поховань катакомбної КІО і передують зрубним. Припускати розвиток у цей період якихось пізньокатакомбних чи пізньополтавкинських пам'яток навряд чи доречно. Специфіку доби, що насувалася, точно оцінив В.С.Бочкарьов: "Тим часом, дуже багато з східноєвропейських культур епохи пізньої бронзи демонструють глибоку подібність як на синхронному, так і діахронному рівнях. Завдяки цьому вони легко групуються в спільності, блоки, обрії. Причому, ритми змін цих значних підрозділів практично збігаються на всьому просторі степу і лісостепу Східної Європи" (Бочкарев, 1993, с.43). Ритм культурних змін не дає підстав для думки щодо можливості переживання культурами, що відходили, своїх епохальних меж.

Ранньозрубний період яскраво виражено на півночі спільності і він є надто невиразним на півдні. Ранній період найчіткіше простежується на поселеннях доно-волзького межиріччя та в курганах басейну Дону та Сіверського Дінця. Стратиграфічні позиції ранніх і розвинутих пам'яток зрубної КІС виявлено на десятках об'єктів і вони можуть вважатися встановленими. На теренах України ранньозрубні пам'ятки відповідають пізньому періодові розвитку КБК (Литвиненко, 1994, с. 6-7; Отрощенко, 2001а).

Розвинута зрубна спільність відповідає передсабатинівському періоду в інтепретації В.С.Бочкарьова та О.М.Лєскова (1978, с.24-25). Відзначається максимальне територіальне охоплення і щільність населення від Зауралля на сході до Інгульця на заході. Зсув найяскравіших поховань до південної половини зрубного ареалу, де й фіксується їхня

стратиграфічна позиція між пам'ятками КБК та ранньозрубного періоду, з одного боку і комплексами сабатинівського періоду - з іншого. На півночі ареалу встановлена зміна пам'яток розвинутого періоду пам'ятками черкаскульської і сусканської (луговської) культур. Лінія розвитку ПЗК на цьому завершується в XV ст. до н. е.

Пізня зрубна культура фіксується винятково в південному ареалі спільності і відбиває лінію розвитку БМЗК. Стратиграфічно вона розташована над пам'ятками розвинутого періоду, що надійно простежено на стратифікованих об'єктах Лівобережної України. Спостерігається синхронність пізньої зрубної і сабатинівської культур із непевною лінією розмежування. Фактично пізньозрубна культура вже входить до блоку культур валикової кераміки, що зрештою призводить до втрати нею культурної самобутності.

Пам'ятки пізнього обрію зрубної КІС передують білозерським, кобяківським і бондарихинським пізнього обрію культур валикової кераміки фінального періоду доби бронзи. Такою є диспозиція культур і спільностей епохи середньої та пізньої бронзи на півдні Східної Європи, що дотичні до зрубної проблематики. Саме її, що спирається на конкретні стратиграфічні спостереження, дотримується автор. У зіставленні східноєвропейських пам'яток із західноазійськими андроновської КІС та культур валикової кераміки залучено, у першу чергу, розробки Н.А.Аванесової (1991, с. 84-95) і Г.Б.Здановича (1988, с. 167, табл. 9), що базуються на стратиграфії поселень і аналізі речового супроводу. Спостерігається відповідність між передзрубним періодом і синташтинською культурою, ранньозрубним і петровською культурою, розвинутою зрубною і алакульською, федоровською і пізньозрубною, ранньою саргаринською та сабатинівською, пізньою саргаринською і білозерською. Звичайно, при зіставленні настільки віддалених одна від одної культурних груп можуть виникати проблеми і непорозуміння, але в

цілому хід культурних процесів на сході Європи та заході Азії визначено достатньо надійно і дозволяє робити деякі висновки історичного порядку (Отрощенко, 2001а).

III.2. Південноуральский осередок культурогенези

У першій половині III тис. до н. е. на півдні Східної Європи формується ямна КІС, ретроспективно пов'язана з індоіранським етномовним середовищем (Мерперт. 1961, с. 172-173). Ця спільність обумовила долі населення цього регіону майже на 3000 років наперед, аж до гуннської навали. Історія зрубної КІС є одним із найяскравіших періодів тривалого розвитку північної гілки індоіранських племен у поясі Євразійських степів. Ямна епоха може розглядатися як період відносної культурної і політичної стабільності, принаймні на середину III тис. до н. е. Питання щодо членування ямного масиву пам'яток на окремі археологічні культури для цього періоду не піднімалося.

Докорінно історична ситуація змінюється в останній чверті III тис. до н.е., коли в степовій зоні поширюється обряд поховання в катакомбах, якось пов'язаний з припливом чужоетнічного населення із північнокавказького регіону. У цей період на півдні Східної Європи формується блок культур, що включав ранньокатакомбну, полтавкинську та буджацьку. Ця перехідна доба засвідчувала згасання ямних традицій і нарощування катакомбних. Говорити про зародження процесу зрубної культурогенези для цього часу ще не має достатніх підстав.

Заслуговує на увагу напівлегендарна історична подія, приврочена до кінця III тис. до н. е. і така, що зв'язується з Надчорномор'ям. У книзі I твору "Історія проти язичників" Павла Оросія (380-ті - після 420 рр. н. е.) читаємо: " За 1300 років до заснування Риму цар ассірійський Нін... піднявшись із півдня від Червоного моря, на крайній півночі спустошив і скорив Эвксинський Понт і варварів-скіфів…" (Латышев, 1949, №4, с.267).

Від інформації римського історика можна було б відмахнутися, як від простої вигадки, тим більше, що в списках найдавніших ассірійських царів немає імені Нін. Але серед царів II династії Лагаша (бл. 2136 - бл. 2104 р. до н.е.) фігурує Ур-Нін-Нгірсу (2117 р. до н. е.) (Бикерман, 1975, с.181). Дата ж легендарного походу, якщо виходити з прийнятого часу заснування Риму - 753 р. до н. е. плюс 1300 років, 2053 р. до н. е. З огляду на приблизну точність обчислення віку подій такої глибокої давнини, не можна не зауважити помітну близькість двох наведених дат поміж собою. В усякому разі, значний військовий похід міг дати суттєвий поштовх для зміни культурної традиції. Про це варто пам'ятати і при оцінці наступних подій на півдні Східної Європи.

На межі III-II тис. до н. е. спостерігається розквіт культур катакомбної КІО. Південь України займала тоді потужна і своєрідна інгульська катакомбна культура. Більш східні регіони були освоєні племенами середньодонської, осколо-донецкої, донецької і передкавказької катакомбних культур. Саме на цей відтинок часу припадає міграція носіїв катакомбних культур на схід, у Заволжя. Вирішальну роль в відміченному просуванні грали носії донецької катакомбної культури (Мельник, 1985, с.12-14). Катакомбне населення проникало в Заволжя достатньо широким фронтом, досягаючи на півночі півдня Самарської обл. (Кузьмина О.В., Турецкий, 1989, с.87-97), а на півдні – північних районів Волгоградської обл. (Юдин и др., 1996, с. 119-139, рис. 1). Глибина проникнення груп катакомбного населення на схід знаходиться у стані вивчення. Відзначимо лише прояв катакомбного впливу на пам'ятках наступної доби навіть в басейні р. Тобол (Потемкина, 1990, с.125). Визначення культурної належності населення заволзьких степів у першій чверті II тис. до н. е. є неоднозначним. З урахуванням наявних реалій, його можна трактувати як носіїв пізньополтавкинсько-катакомбної культури. Таким чином, роль катакомбних племен в генезі культур зрубної КІС вимальовується все

масштабніше. Полтавкинська ж участь виглядає опосередкованою, фактично перекритою катакомбною традицією.

Просування катакомбного населення на схід спостерігається, переважно в степовій зоні (Рис. 6). Паралельно відбувався рух на схід та південний схід абашевського населення з лісів Середнього Поволжя, простежений О.В.Кузьміною (1992; 1999, с. 108, рис. 2). Стає очевидним, що метою просування двох груп європейського населення доби середньої бронзи на схід були багатющі рудні родовища Південного Уралу.

На межі Європи та Азії вже за доби ранньої бронзи склався осередок металургії чистої міді на базі розробки Каргалінських родовищ, що знаходяться в 50 км до півночі – північного заходу від м. Оренбурга (Моргунова, Кравцов, 1991, с. 49). Немає сумніву, що увагу до уральських родовищ руди виявляли і жителі Західної Азії. Проте, у XVIII-XVII ст. до н. е. зусилля європейських племен з встановлення контролю над міднорудними родовищами Уралу виявилися ефективнішими. Їм удалося вийти на лівий берег р. Урал в її верхньому плині і затвердитися на найважливіших суходольних комунікаціях у пограниччі Європи з Азією. Щільні взаємні контакти, аж до прямого змішування, носіїв різних культур у півден-ноуральському регіоні призвели, зрештою, до народження феномену Синташти та утворення Волго-Уральського осередку культурогенези (Бочкарев, 1991), який коректніше назвати Південноуральським (Отрощенко, 1996д).

XVIII ст. до н. е. є важливою віхою в історії Старого Світу, ознаменованою виходом індоєвропейських народів, зокрема хеттів, на арену всесвітньої історії (Сравнительно-историческое изучение языков, 1981, с. 11). По один бік умовної межі між першою та другою четвертями II тис. до н. е. - блискуче царювання Хаммурапі, що об'єднало Месопотамію в 1763-1755 р. до н. е., а по другий - вторгнення до Месопотамії касситів бл. 1742 р. до н. е. та утвердження Кассітської

династії. Далі, бл. 1680 р. до н. е., мало місце вторгнення гіксосів до Єгипту та встановлення там Гіксосської династії.

Неординарність історичних подій, що мали місце у XVIII ст. до н. е., спонукала Л.М.Гумільова датувати саме цим віком перший поштовх пасіонарності і провести на карті світу відповідну вісь пасіонарних поштовхів. Її утворюють чотири етноси: єгиптяни-2, гіксоси, хети і протохозари (Гумилев, 1990, с. 45-81, рис. 5). Під протохозарами Л.М.Гумільов розумів мешканців Північного Прикаспію, де одночасно "гіксоській революції" і "хетській інтеграції" створилася археологічна культура умовно названа "андроновською" (Гумилев, 1991, с.65). Уточнимо, що на території, де закінчує свою найдавнішу вісь пасіонарних поштовхів Л.М.Гумільов, розвивалася не андроновська, а зрубна культура. Проте, якщо продовжити згадану вісь ще на 700 км до північного сходу, то вона увіпнеться в Південноуральський осередок культурогенези зрубної та андроновської спільностей (Рис. 5; 7).

Оглянувши першу вісь пасіонарних поштовхів, можна помітити уздовж неї, окрім названих народів, також хурритів, що заснували державу Міттані у верхів'ях Тигру та Євфрату, касситів Месопотамії, іберійські етноси Південного Кавказу та праіндоіранські племена степу. Заслуга Л.М.Гумільова полягає у виділенні XVIII ст. до н. е., позначеного першим сплеском пасіонарності в історії людства, з вервечки віків.

Раніше XVIII ст. до н. е. первинні цивілізації в долинах Хуанхе і Янцзи, Інду, Нілу, Тигру та Євфрату розвивалися практично ізольовано, бо мали мінімальні контакти між собою, що прирікало їх на повільне виродження (доля цивілізації Хараппи). Силою, що зупинила стагнацію цивілізацій найдавніших хліборобів, виявилися мобільні скотарські племена, очолювані честолюбними харизматичними кланами: «Професійний дисциплінований військовий клас постав у II тис. до н. е. внаслідок винайдення нової військової техніки – колісниць» (Пріцак, 1997, с. 79).

Примат військово-аристократичної верстви помітний навіть у найменнях нових етносів. Так, етнонім «гіксоси», у перекладі з давньоєгипетської мови, означає «вожді чи володарі чужих країн» (ИДВ, 1988, ч. 2, с. 229). Скотарі з максимальною користю ужили технічні відкриття епохи: колесо на спицях і легкий двоколісний візок. Зумівши запрягти в нього коней, вони стали володарями найефективнішого на той час засобу ведення війни - бойової двоколісної колісниці з кінним запряганням. Достовірний час появи бойової колісниці - XVIII ст. до н. е., а регіон винаходу - Передня Азія, як вважають деякі дослідники (Moorey, 1969, p. 430-431; Горелик, 1985, с.186; Кожин, 1985, с.176).

Альтернативна гіпотеза, погоджуючись з часом появи бойових колісниць, пов'язує цей винахід із степовою зоною Євразії та індоєвропейськими племенами (Кузьмина Е.Е., 1974; 1980; 1981). Остаточне вирішення цієї проблеми ще попереду, але варто звернути увагу на той факт, що в сутичках із давніми цивілізаціями, починаючи з XVIII ст. до н. е., перевагу завжди мали варвари, що володіли бойовими колісницями. Від них цивілізовані народи переймали новітній засіб ведення переможних війн, а не навпаки. І ці варвари часто були індоєвропейцями: хетти, індоарії, ахейці, а можливо й кассіти та гіксоси (Василенко, 2001, с. 62-64). Стосовно ж до Південноуральського осередку культурогенези слід зауважити, що творці його були індоєвропейцями, згідно однієї версії (Смирнов, Кузьмина Е.Е., 1977), чи аріями - відповідно до іншої (Генинг В.Ф. и др., 1992). Зрозуміло, що обидві версії не протирічать одна одній. Творці Південноуральського осередку культурогенези володіли новітнім і найефективнішим засобом ведення війни - колісницями. Останній факт доведено археологічно, хоча він викликає деякі логічні застереження (Цимиданов, 1996; Балонов, 1996).

Щодо віку Південноуральского осередку культурогенези, то В.Ф.Генінг датував Великий грунтовий могильник Синташти серединою II

тис. до н. е. (Генинг, Виноградов, 1975, с.168) та XVI ст. до н. е. (Генинг, 1975, с.94-95). О.Ю.Кузьміна віднесла пам'ятки новокумацького обрію, з Синташтою включно, до другої чверті II тис. до н. е., але обгрунтованим тоді було лише датування в межах XVI ст. до н. е. (Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е., 1977, с. 40-50). Тому М.В.Горелік рішуче наполягав на тому, що "дисковиді і прямокутні шипасті псалії з рогу і кістки, що поширилися в степах Євразії після XVII ст. до н. е., є грубими, примітивними дериватами досконаліших близькосхідних зразків" (1985, с.189). Свій висновок він підкріплював посиланням на М.Літтауер (Littauer, 1969, p.298). Проте, у 80-ті рр. датування синташтинських пам'яток XVII-XVI ст. до н. е. знаходило усе більше прихильників, одержало повне схвалення на Всесоюзному польовому симпозіумі з проблем пам'яток протоміської культури Урало-Казахстанських степів, Аркаїм, 1989. Така дата прийнята й авторами монографічного видання пам'яток Синташти (Генинг В.Ф. и др., 1992, с.12).

У хронології бронзового віку, впродовж останніх десятиліть, мають пріоритет датування, що працюють на подавнення віку пам’яток. Цьому сприяє використання радіовуглецевих каліброваних дат за зразками дерева, вугілля та кістки з археологічних об’єктів. Новий імпульс до розробки проблем хронології бронзового віку дали дендрохронологічні колонки з пам'яток епохи бронзи Швейцарії, Південно-Західної Німеччини та Данії. За уточненими даними, бронзовий вік Середньої Європи розпочинається у XXI ст. до н. е. (BA1) і завершується у IX ст. до н. е. (HB2) (Бочкарев, 1992, с. 21-23). Найістотнішим моментом в уточнених датах є віднесення періоду BA2 до XVII ст. до н. е., а можливо й дещо раніше. Період BA2 традиційно синхронізується з ПЕ1, який датувався XVI ст. до н. е. – добою шахтових гробниць у Мікенах. Аналізи вулканічного попелу з поселення Акротірі на острові Тера в Егейському морі (прошарок періоду ПЕ I) свідчать, що катастрофічне виверження

вулкана на острові Тера, яке знищило Акротірі, відбулося 1645 р. до н. е., в середині XVII ст. до н. е. (Randsborg, 1991, p. 92, fig. 5). Відповідно, з'являються додаткові підстави для синхронізації ВА 1 із ПЕ 1 у межах XVII, а не XVI ст. до н. е. Є.М.Савва уточнив датування КБК Прутсько-Дністровського регіону XVII-XV ст. до н. е., а вік пам'яток цієї культури в Лівобережній Україні та на Донщині визначив XVIII-XVI ст. до н. е. (Савва, 1992, с. 170-175, табл. 7).

Таке подавнення, приблизно на 100 років, комплексів з Середньої Європи та України потребує відповідного коригування хронології Синташти, що дає XVIII-XVII ст. до н. е. На можливість подавнення синташтинських пам'яток, а значить і Південноуральского осередку культурогенези, вказують і серії радіовуглецевих дат зразків деревини з поховань Великого могильника Синташти. І якщо визначення Київської лабораторії дають невиправдано великий розкид датувань (2250 - 1450 +/- 100 р. до н. е., без урахування найраніших і найпізнішого визначень), то дві контрольні дати, отримані у Вільнюській лабораторії: пох. 19 – 1670 +/– 60 р. до н. е. (київська дата - 1510 р. до н. е.); пох. 2 - 1840 +/- 100 р. до н. е. (київська дата - 2210 р. до н. е.)* цілком укладаються в уточнену датировку Синташти - XVIII-XVII ст. до н. е. (Отрощенко, 1994, с.39-41).

Запропоноване подавнення було сприйнято дослідниками "протоміст" Південного Зауралля (Зданович Г.Б., Зданович Д.Г., 1995, с.49) і вже використано при анонсації "синташтинсько-мікенського культурно-хронологічного обрію" (Зданович Д.Г, 1995, с.63; 1997). Припускає можливість подавнення новокумацького обрію (синташтинської культури в нашому розумінні) до XVIII-XVII ст. до н. е. О.Ю.Кузьміна (1994, с.179). Публікація нової серії каліброваних радіовуглецевих дат спонукає деяких дослідників до рішучішого подавнення синташтинської культури: XXI-

* Радіовуглецеві дати Синташти подані за статтею: Телегин Д.Я., Соботович Э.В., Ковалюх Н.Н. Новые радиоуглеродные даты памятников археологии, рукопис.

XVIII ст. до н. е. (Anthony, Vinogradov, 1995, p.36); XXI-XIX ст. до н. е. (Трифонов, 1996, с.48). Така наддовга хронологія Синташти відриває її від Микенской лінії синхронізації, веде до випадання цього феномену з історичного контексту. Тому автор тримається свого датування 1994 р.

Отже, варварська (індоєвропейська) експансія XVIII-XVII ст. до н. е. до країн Ближнього Сходу докорінно змінила геополітичну ситуацію. Настав кінець ізольованому розвитку первинних цивілізацій у межах річкових долин і межиріч. Виникли нові держави – Хеттське царство, Мітанні, очолені індоєвропейськими династіями. Індоєвропейскі народи виходять на кін всесвітньої історії як її дійові особи та творці. Технічні вінаходи доби (колесо на спицях, кінне запрягання) із надзвичайною швидкістю поширюються в межах Старого Світу, перетворюючи його в арену динамічних міжплемінних контактів. Невід'ємною і важливою частиною цієї системи стають євразійські степи. На такому яскравому, динамічному політичному тлі започатковувався процес зрубної культурогенези.

«Початок доби пізньої бронзи у волго-уральському регіоні відмічений появою таких якскравих пам’яток як Синташта та Аркаїм, Утьовка та Потапове і т.д. В один ряд із ними слід також поставити могильнки сейминсько-турбинського типу й абашевську культуру, хоча, очевидно, вони зовсім іншого походження" (Бочкарев, 1991, с. 24-25). Такими бачаться головні складові волго-уральського осередку культурогенези В.С.Бочкарьову. Слід зазначити, що пасіонарний поштовх Л.М.Гумільова й осередок культурогенези В.С.Бочкарьова відбивають різні сторони того ж самого явища, відповідно, в історіософському та археологічному баченнях. Збігається тривалість аналізованих явищ (150-200 років) і загальна оцінка доби прикметником "героїчна". Приймаючи концепції В.С.Бочкарьова та Л.М.Гумільова стосовно до подій XVIII-XVII ст. до н. е. у принципі, вважаємо за можливе внести до них деякі корективи, що

випливають з аналізу археологічних джерел.

Так, осередок культурогенези варто обмежити Уральським регіоном, виключивши з нього Поволжя. По-перше, з чисто формальних міркувань, вісь пасіонарних поштовхів перетинає Волгу лише в районі дельти й іде на північний схід до передгір'їв Південного Уралу, тричі перетинаючи на своєму шляху р. Урал. Виходить, що Поволжя залишається осторонь від першої осі Л.М.Гумільова. По-друге, поволзькі пам'ятки (Потаповка, Утьовка, Сейма) виглядають похідними від уральських (Аркаїм, Синташта). Середньоволзька абашевська культура видається хронологічно ранішою від осередку, а приуральська абашевська (баланбашська) культура знаходиться в тому ж таки Уральському регіоні. Потрібно враховувати також фактор ланшафту. "Відповідно до спостережень, нові етноси виникають не в монотонних ландшафтах, а на межах ландшафтних регіонів і в зонах етнічних контактів, де неминуча інтенсивна метисація. Однаково сприяють пусковим моментам етногенези сполучення різних культурних рівнів, типи господарства, несхожих традицій. Спільним моментом отут є принцип розмаїтості, який можна інтепретувати з наших позицій" (Гумилев, 1990, с. 35).

Південний Урал найліпше відповідає уявленням про місцевість де збігаються різні ландшафтні регіони (степ, лісостеп, ліс, гори і тайга), відділяючи степову область Руської рівнини від степів Західного Сибіру та Східного Казахстану. Природні багатства Південного Уралу були чинником тяжіння величезної сили для євразійських племен доби бронзи та місцевих неолітичних. Тим самим створювався унікальний полігон етнічної і культурної метисації, де "принцип розмаїтості" дотримувався повною мірою. Регіони ж Поволжя, будь-то напівпустеля, степ чи лісостеп, більше відповідають уявленням про монотонні ландшафти, зручні для поширення етносів та культур, що вже сформувалися.

Творцями південноуральського осередку культурогенези були

конкретні люди і про характер їхньої культуротворчої діяльності можна судити, досліджуючи залишені ними пам'ятки. Виробничу базу осередку складають давні розробки мідної руди, картографовані Є.М.Чернихом (1970, с. 39-49, рис. 32). 21 родовище мідних руд, які умовно й безумовно експлуатувалися за доби середньої-пізньої бронзи, розташовані уздовж межі Європи й Азії, від східного закруту р. Урал на півдні до верхів'їв р. Тура на півночі. Ключове значення мали розробки родовища Таш-Казган і Учалінських покладів, розташованих у серці Уральських гір, на стику річкових систем Волги, Уралу, Тоболу. Таш-Казган знаходиться у верхів'ях р. Уй (басейн Тоболу), але від р. Урал його відокремлює лише 30 км, а від верхів'їв р. Білої (басейн Волги) - біля 60 км. Саме Білою головна маса металу хіміко-технологічної групи ТК (Таш-Казган) ішла на захід, європейським споживачам (Черных, 1970, с. 32, рис. 27). На схід метал групи ТК не поширювався, а на південь, рікою Урал, він надходив споживачам Південноуральського осередку культурогенези. Важливе значення мали, мабуть, розробки копалень Камишин-Узяк і Бакр-Узяк на південь від Магнітогорська на правому березі р. Урал, поблизу від «протоміст» Уральського Лівобережжя. На південному краї цього осередку знаходилися родовища міді Єленовка, Уш-Катта, Джангана на сучасному кордоні Казахстану та Російської Федерації. Південні копальні розроблялися, переважно, у наступний період, обслуговуючи вже потреби алакульського населення (Черных, 1970, с. 33, рис. 30).

В археологічному зрізі Південноуральский осередок культурогенези репрезентований «протомістами» і багатющими, за стандартами епохи бронзи євразійських степів, могильниками синташтинської культури. Дослідження цих пам'яток тільки розгортається**.** Стаціонарні розкопки проведені за городищах Синташта, Аркаїм, Устя та на прилеглих до них могильниках. Опубліковано Синташтинський комплекс пам'яток (Генинг В.Ф. и др., 1992), що правомірно одержує статус епонімного для

синташтинської культури (Григорьев, 1999). На польовому симпозіумі 1989 р. біля валів городища Аркаїм фігурувало інше визначення - "протоміська культура Урало-Казахстанських степів". Але воно здається авторові неконкретним і таким, що звужує різноманіття синташтинської культури до феномену протоміст. Потребує уточнення і зональне визначення, позаяк синташтинська культура поширювалася переважно в зоні лісостепу, точніше європейського лісостепу, хоча самі протоміста знаходилися в Азії.

Під час симпозіуму на Аркаїмі автору вдалося зібрати інформацію щодо протоміст, відкритих на літо 1989 р. Вони утворювали дві лінії у певній топографічній ситуації. Городища східної лінії розташовувалися у верхів'ях лівих приток р. Тобол, звичайно в місцях злиття двох невеличких річок. Серед них, з півдня на північ: Наслєдницьке (Бірсуат) на р. Бірсаут, Синташтинське на р. Синташти, обидва в Брединському р-ні Челябінської обл.; Журумбайське на р. Карагайли-Аят, Карталинське на р. Картали-Аят, Устя на р. Нижний Тогузак, усі три в Карталинському р-ні; Чорноріччя-III у Троїцькому р-ні, а загалом – 6. Західна лінія складалася тоді з трьох городищ, розташованих на верхів’ях лівих приток р. Урал: Аландське (Солончанське) на р. Суундук у Кваркенському р-ні Оренбурзької обл.; Аркаїм на Большой Караганці біля гирла р. Утяганки у Брединському р-ні; Зінгейське (Сакрин-Сакла) у Кизильському р-ні Челябінської обл. на р. Зінгейка (Рис. 8, *1*). На 1995 р. Тобольська лінія налічувала вже 11 городищ, а Уральська – 5 (Зданович Г.Б., Батанина, 1995, с. 54-56, рис. 1).

Перераховані городища розташовані уздовж Урало-Тобольського вододілу і виявляють помітну щільність у межах чотирьох районів: Брединського, Карталинського і Кизильського Челябінської та Кваркенського Оренбурзької областей. За сучасним адміністративним поділом це вузький рукав, що роз'єднує Башкортостан і Казахстан - з одного боку і з'єднує Європейську Росію з Азіатською - з іншого. Ширина

цього коридору в зоні концентрації городищ - 80-130 км. Варто підкреслити геополітичне значення цього регіону, як найбільше зручного і доступного шляху з Європи в Азію і навпаки. Тільки на цій ділянці євразійської межі такий шлях прив'язано до системи великих і малих рік і він вільний від природних перепон. Південніше, у Центральному та Східному Казахстані, відсутня взаємопов'язана система басейнів рік та зручні шляхи пересування, з огляду на добу бронзи, а північніше – природною перепоною поставали лісисті хребти Уральських гір. Таким чином, система городищ контролювала найзручніші переходи через вододіл з Європи до Азії. Причому, південні городища розташовані уздовж Урало-Тобольского вододілу симетрично й утворюють три пари: Аландське-Наслєдницьке, Аркаїм-Синташта, Зінгейське-Журумбайське. Відстані між сусідніми городищами складають 1-2 денних переходи (40-80 км). Певне, що сукупно вони утворювали продуману систему. За наявності парокінних запряжок з візками, зв'язок між городищами був достатньо оперативним і мобільним, на випадок небезпеки.

Розташування городищ синташтинської культури (Рис. 8, *1*) показує, що центральну позицію серед них займав Аркаїм, оточений іншими фортецями з півночі, сходу та півдня. У тилу Аркаїма на західному березі р.Урал також відоме укріплене поселення - Кизильське (Стоколос, 1969, с.149-150), включене до переліку протоміст (Зданович Г.Б., Батанина, 1995, с. 55, рис. 1). Лише Аркаїм мав подвійне кільце валів (Рис. 8, *2*) - цитадель (Зданович, 1992, с.79-84). З огляду на центральне становище Аркаїма, можна припустити, що він постав, у парі з Синташтою, на головному торговому шляху з Європи в Азію. Та й справді, відстань поміж р. Урал і першою великою рікою Азії – Тоболом – на лінії згаданих городищ складає десь 160 км і з них лише 8 км суходолом через вододіл. Шлях пролягає степовою ділянкою суходолу і зручний для пересування за будь-якої пори року.

Городища синташтинської культури розташовано таким чином, що вони перекривають доступ до рудних родовищ Південного Уралу з боку Азії. На поселеннях абашевської культури Приуралля оборонні споруди не зафіксовано. Саме це населення було, мабуть, одним із головних споживачів уральської руди. Схоже, що Південноуральський осередок культурогенези слід обмежувати синташтинською культурою протоміст Зауралля та абашевською (баланбашською) культурою Приуралля. В.С.Бочкарьов відзначає, що на основі цього культурного середовища "сформувався зрубно-андроновський блок культур, розвиток якого (головним чином по лінії дивергенції) наповнив конкретним змістом всю епоху пізньої бронзи" (Бочкарев, 1991, с.25).

Тепер спробуємо встановити, які саме досягнення Південноуральского осередку культурогенези були сприйняті та розвинуті населенням зрубної КІС, а від яких воно рішуче відмовилося.

Не одержав подальшого розвитку протоміський характер синташтинської культури Зауралля. Для культур зрубної спільності показовим був відкритий характер місць помешкання чи побутових пам’яток. Їхнє населення відмовилося від будівництва оборонних споруд та проживання у великих населених пунктах. Іншої точки зору, щодо ранніх пам’яток зрубної культури, дотримувався М.М.Чередниченко (1976, с. 22-23), але його припущення про ймовірні вали довкола селища Капітанове-1 на Луганщині не підтвердилися. 1993 р., під час розкопок на ньому Ю.М.Бровендера, О.Г.Акулов зняв детальний геодезичний план освоєного зрубниками мису і не виявив жодних ознак укріплень. Посилання ж на оборонні споруди 1 Сусканського селища в Самарському Заволжі не може бути сьогодні прийняте з тієї причини, що ця пам'ятка, за вилученням декількох господарчих ям зрубного часу, віднесена до нововиділеної сусканської культури (Колев, 1991, с. 162-164), що змінила зрубну. З огляду на вибір місць помешкання, культури зрубної КІС

успадкували швидше традиції приуральської абашевської культури та КБК.

Безумовною є спадкоємність, що спостерігається між синташтинською та зрубними культурами у веденні скотарського господарства. Особливо ж показові традиції розробки, збагачення і металургійної переробки мідної руди, що обумовило приналежність зрубної спільності до євразійської металургійної провінції (ЄАМП). Такі технологічні досягнення (ЄАМП) як литво олов'яних бронз, використання кам'яних ливарних форм, литво "сліпої" чопи сприйняті зрубними металургами з Південноуральського осередку культурогенези і поширені на всьому півдні Східної Європи. Синташтинськими металургами розроблено номенклатуру бронзових виробів, яка принципово не змінилася за «зрубної» доби. Часткові ж модифікації дизайну окремих речей надають гарні можливості для побудови типологічних рядів і вужчого датування тих чи інших виробів.

Переконливі риси спадкоємності виявляє зіставлення обряду поховання синташтинської і зрубних культур. Не всі з розкопаних могильників опубліковано, проте певні спостереження зробити вже можна. Із зауральских пам'яток еталонним лишається Новокумацький кург. 25 біля м. Орська та могильники біля городища Синташта (Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е., 1977, с. 8-18; Генинг В.Ф. и др., 1992, с. 111-341), загалом до 70-ти поховань. До їхнього числа автор не включає Великий курган Синташти, що відноситься до наступного (алакульського) періоду. В цілому, синташтинський похоронний обряд багатший, різноманітніший, строкатіший від зрубного, але в цій строкатості вже вловлюються важливі елементи прийдешнього обряду: сполучення курганних і грунтових могильників, планування могил рядами і по колу, підпрямокутна яма - головний тип похоронної конструкції, за наявності одиничних підбоїв, широке використання в похоронному будівництві дерева і каменю, аж до спорудження в ямі склепу, зрубу, скрині та встановлення системи

вертикальних стовпів, позиція небіжчика на лівому боці в стані адорації, наявність, серед інших, північної та східної орієнтацій кістяків, стандартизація набору речей супроводу. Перераховані вище елементи схожості обрядів поховання свідчать про системний, а не випадковий характер подібності між ними. Фактично у XVIII-XVII ст. до н. е. в Південноуральському осередку культурогенези виробляється нова модель похоронного обряду, відмінна і від катакомбної, і від абашевської, і від будь-якої іншої, але сприйнята як зрубним, так і андроновським світами.

Синташтинський обряд відбиває стадію пошуку оптимальних стандартів, а зрубний та алакульський - утвердження їх. У першому ще була суттєвою питома вага архаїчних позицій небіжчиків – зібгано та випростано на спині, відсутня стала орієнтація мерців, практикувався невиправданий, з раціональної точки зору, забій та поховання домашніх тварин. Значне місце у поховальному супроводі займав виробничий реманент. Тут наявні ознаки "героїчної епохи" з її надмірностями. За зрубної "постгероїчної" доби вже переважав принцип доцільності.

Певну традицію можна простежити в розвитку керамічних форм від синташтинської культури до зрубних: слоїкові (банкові) та ребристі посудини, горщики з плавною профілюванням тулуба. У якості головних елементів орнаменту фігурують зигзаг і заштрихований трикутник вершиною нагору, а серед орнаментальных мотивів зустрічаються окремі знаки, зокрема - свастика.

Відзначені вище риси подібності дозволяють обстоювати тезу щодо визначальної ролі Синташти в генезі культур зрубної КІС. Спробуємо простежити істотні ланки цього процесу в динаміці.

ІІІ.3. Рух синташтинського населення до Європи

Функціонування синташтинських протоміст (Рис. 8, *1*) виявилося, судячи з малої потужності культурного шару і відсутності помітних перебудов, короткочасним. Загинули вони (зокрема, Синташта та Аркаїм) у вогні пожеж. Можна припустити, що причиною конфлікту, який призвів до загибелі протоміст, була боротьба за право розробки рудних запасів Південного Уралу, доступ до яких закривали городища. Життя на згарищах городищ східної лінії відновилося і представлене комплексами петрівської (протоалакульської) та алакульської культур. Територія городищ західної лінії, зокрема Аркаїму, більше не використовувалася для життя, хоча довкола відомі пам'ятки алакульської культури та ПЗК.

Результатом розв’язання конфлікту стало знищення протоміст та вихід петрівського населення до рудних багатств Південного Зауралля, усунення європейців з басейну р. Тобол і проведення нової межі між етносами уздовж Тоболо-Уральского вододілу. Можливо, що була досягнута домовленість щодо прозорого статусу кордону, з правом взаємних переміщень невеликих груп населення. Після такого розмежування петрівська культура ширилася на південь, схід і північний схід, у межах Азії, а синташтинська - на захід та південний захід у Європу.

Співставляючи обряд поховання синташтинської культури та ПЗК, можна помітити два рідкісні типи похоронних споруд, що зустрічаються серійно лише на могильниках названих культур. Їхньою спільною рисою є конструктивна багатокамерність, а різняться вони схемою розташування камер. Конструктивно ці споруди варто віднести до розряду склепів багаторазового використання, позаяк їхня конструкція припускає доступ

до використаного склепу для вчинення додаткових поховань у вільні камери (сектори) споруди.

Багатокамерні склепи першого типу можна назвати "сімейними". Для них характерним є розташування камер поперек довгої осі ями. Взірцем такої споруди можна вважати центральну гробницю Пепкінського кургану в Горно-Марійському р-ні Республіки Марій-Ел. Поперек могильної ями розмірами 10,2 х 1,6 м було покладено 27 тіл і 2 окремі голови людей (Халиков и др., 1966, с .6-36, рис. 3-5). Втім, у Пепкінському кургані абашевської культури, як відомо, поховані воїни, що загинули в бою, а синташтинські та покровські склепи першого типу розраховані на поховання членів однієї сім'ї. Розбивка склепу на камери простежується лише в декількох класичних конструкціях. Наводимо три способи розмежування камер у склепах сімейного типу.

1. Радгосп "Солнєчний" Приволзького р-ну Самарської обл., кург. 2 (Рис. 9, *1*). Внутрішній простір довгої ями (7,7 х 2,4 м, глибина - 1,5 м) було розділено стовпчиками на дві камери. У перший із них (західній) із розмірами 2,4 х 1,8 м здійснили поховання за обрядом кремації на стороні, що фіксується залишками вуглин на підстилці з кори та крейди уздовж довгої осі камери. Суміжна камера (2,4 х 1,8 м) також виділена стовпчиками. Дно її частково вистелено корою, але ознак поховання і супроводу тут немає. У просторі ями, що залишився, можна було влаштувати ще дві камери таких же розмірів (Пестрикова, 1977, с. 76, рис. 3, *4*).

2. С. Кочетне Ровенського р-ну Саратовської обл., кург. 7(Рис. 9, *2*). Внутрішній простір ями розділено на три камери матами. Межі камер визначають поперечні смужки дна ями (4,4 х 2,5 х 1,3 м), вільні від мат. Площа західної, найбільшої, мати - 1,8 х 1,2 м. На кожній з них розкладено речі супроводу, але без ознак небіжчиків. Отже, маємо справу з потрійним трикамерним кенотафом (Юдин, 1992, с. 55-57, рис. 1, *3*).

3. С. Мар’євка Кузнецького р-ну Пензенської обл., кург. 1 (розкопки П.С.Рикова, 1926 р.). У склепі (2,15 х 1,75 х 1,5 м) здійснено 3 поховання: чоловіка, жінки і дитини. Внутрішній простір ями розділено на 3 камери поперечно покладеними дерев'яними плахами (Полесских, 1956, с.35).

На Великому грунтовому могильнику Синташти нормам "сімейного" склепу відповідає пох. 2 (Рис. 10, *1-2*), де поперек довгої ості ями (3,0 х 2,4 х 2,6/2,4 м) є поховання: підлітка, жінки, кенотаф, другої жінки. Кенотаф та відповідну йому камеру у центральній частині склепу видено за наявністю там речей, що не супроводжувалися тілом небіжчика. Відповідно до реконструкції, в цій гробниці було поховано: чоловіка (символічно), його дружину з дітьми чи дочку з дитиною - представників двох-трьох поколінь (Генинг В.Ф. и др., 1992, с.113-119, рис. 45, *2*). Пох. 2 відрізняється від покровських тим, що тіла дорослих покладено до східної частини склепу. Згодом установлюється чіткий регламент, коли голова сім'ї укладався на лівому боці в західній камері склепу, перед ним клали дружину, а далі на схід – дітей та онуків. Зафіксовано наявність у синташтинських сімейних склепах (Рис. 10, *3*) до семи небіжчиків (VI Утьовський могильник, кург. 6, пох. 2: Васильев и др., 1992 с. 59, рис.2, *1*), а в склепах ПЗК - до чотирьох (Рис. 10, *4*). Тобто, розвиток сімейних склепів йшов у напрямку чіткішої регламентації місця в них для кожного члена сім'ї і скорочення кола осіб, що мали бути там поховані.

Ще цікавішими є багатокамерні споруди другого типу, які пропонуємо називати склепами колісничих. У них може бути 3-4 камери, скомпонованих так, що точка спільного дотику всіх камер знаходиться в умовному центрі склепу і позначається стовпом або поглибленням на дні споруди. Прийоми поділу простору склепів колісничих на камери такі ж, що й у сімейних (стовпами, матами-підстилками, плахами), а в склепах могильників Синташти функцію роздільника міг виконувати ще й дишель колісниці (Рис. 11).

Взірцем склепу другого типу з чітко вираженою чотирьохкамерністю є пох. 3, кург. 1 Ширяєвського могильника в Калачеєвському р-ні Воронезької обл. Просторий склеп (3,7 х 2,7 м, глибина - близько 2 м) розділили на 4 камери за допомогою 9-ти стовпів: 1 центральний, 4 – у кутах і ще 4 – під кожною з стінок (Рис. 12, *5-6*). За такого розташування стовпів, кожна камера обмежена чотирма з них, при цьому пристінні стовпи є спільними для суміжних камер, а центральний - для всіх чотирьох. Розміри кожної з цих камер - 1,85 х 1,35 м. Використаною для поховання була лише одна (північно-східна) камера, де на рослинній маті лежав чоловік з клейнодом - навершям булави з кістяним кільцем на держаку. Інші три камери не були застелені. В.І.Погорєлов припускає, що така конструкція склепу забезпечувала доступ до тіла мертвого для вчинення обрядових дій (1985, с. 151-153, рис. 1). Але з таким же успіхом цей склеп міг використовуватися для додаткових поховань у вільні камери-четвертинки. Дослідник відніс Ширяєвський склеп до ямної культури, з чим не можна погодитися. По-перше - у “ямників” такі споруди невідомі, а по-друге - стратиграфічна позиція пох. 3 кург. 1 (друга досипка) виводить його за рамки ямної культури Середньої Донщини.

Традиція облаштування багатокамерних склепів іде від знаменитої трикамерної гробниці Майкопського кургану (ОАК за 1897 г., 1900, с.3-10) і двокамерних гробниць катакомбної КІО (Пустовалов, 1990, с. 56-67). Побудова таких споруд завжди пов'язана з похоронами еліти суспільства. З часом, багатокамерність стає принципом конструкцій скіфських царських курганів. Тому важливо простежити розвиток цієї традиції за доби пізньої бронзи.

Особливістю багатокамерних склепів колісничих є наявність центрального стовпа, що був обов'язковим елементом так званих "ритуальних будиночків", виявлених на Великому і Малому грунтових могильниках Синташти. Такий же будиночок реконструйовано в кург.

Синташта-1 (Генинг В.Ф. и др., 1992, с.238-241, рис. 132-134; с.273; с.328-330, рис. 191-192). В усіх випадках спорудження будиночка передувало здійсненню перших поховань на згаданих могильниках. Склепи колісничих не лише відтворювали конструктивну модель ритуального будиночка (Рис. 12, *1-2*; 13, *1-2*), але й виконували його функцію. Підтвердженням цьому слугує, на наш погляд, випадок облаштування в котловані ритуального будиночка на Великому могильнику Синташти склепу колісничого (пох. 12). Подібну мотивацію дій упорядників пох. 12 (Рис. 13, *2*) припускають і автори публікації (Генинг В.Ф. и др., 1992, с.165).

На Великому могильнику розкопано 12 склепів з ознаками центрального стовпа, тоді як на інших некрополях Синташти такі конструкції відсутні. Приблизно стільки ж склепів з центральним стовпом виявлено в усьому Урало-Донському ареалі на захід від Синташти. Тому картографування таких специфічних споруд допомагає уточнити шлях поширення синташтинського населення теренами Східної Європи. Великий могильник Синташти можна розглядати як місце виникнення багатокамерних склепів колісничих (Рис. 13, *1*).

Отже, склеп колісничого був спочатку будиночком, спорудженим насамперед під колісницю, тому що в шести випадках зафіксовано встановлення на дні його самої колісниці (пп. 4,5,12,19,28,30 Великого могильника). Цей факт підтверджує коректність запропонованої назви для склепів другого типу. Встановлення колісниці зумовлювало прямокутну форму склепу, а не квадратну, як у ритуального будиночка. "Сама могила це бойова колісниця воїна..." - трактує споруди такого типу О.В.Кузьміна (1992, с.76). Колісниця встановлювалася біля північної або західної стінки склепу, у залежності від орієнтування довгої осі споруди. Кузов займав практично усю відповідну частину склепу й у ньому лежав сам вождь-колісничий і близькі йому люди. Протилежна, східна або

південна, половина склепу розділялася дишлем візка на дві частини (камери), у які покладали туші жертовних тварин та тіла залежних осіб. Показово, що орієнтування небіжчика залежить від розташування камери, до якої його помістили. У північній камері склепу він повинен бути орієнтованим на північ, а в південних - на південь, тобто ногами до поперечної осі склепу (Рис. 14, *1,4,5*).

Такий порядок орієнтування мертвих у склепах колісничих установився не відразу і порушувався в ранній групі склепів Великого могильника (пп. 4-6, 11), розташованих ближче за інших до ритуального будиночка. Але вже в пох. 16, склеп якого віднесений до другого типу за наявністю в ньому колісниці, важко погодитися з реконструкцією розташування мертвого в кузові, головою до поперечної осі ями, через те, що скелет його, за винятком стегнової кістки, знаходився в протилежній частині склепу (Генинг В.Ф. и др., 1992, с.153-155, рис. 69; 72).

Можна припустити, що склеп колісничого постав, як тип похоронної споруди, в результаті комбінації моделей ритуального будиночка і бойової колісниці, згідно канонів поховального ритуалу доби пізньої бронзи, що визначалися саме у XVIII ст. до н. е. в Південноуральському осередку культурогенези. Конструктивні зміни цих склепів можна спостерігати на матеріалах Східної Європи. На Великому могильнику до числа склепів колісничих віднесено 12 могил (пп. 4-6, 8, 11,12,16,19,24,28-30) із 40-ка. До них слід долучити пох. 1 Малого кургану (Синташта-III) та пп. 14, 15 кургану Синташта-I . З 15-ти склепів, залишки колісниць виявлені у 8-ми, кістяні дискові псалії - у 5-ти, рештки двох і більше коней - у 12-ти. Три названі групи ознак дозволяють виділяти комплекси колісничих серед інших поховань. Вони присутні, у тому чи іншому сполученні, в синташтинських склепах колісничих. Серед специфічних речей, характерних для поховань колісничих, відзначимо кістяний втульчастий предмет у виді лопатки (Рис. 15, *1-10*) і дискові псалії.

Якщо псаліям присвячена велика література, то лопаткам ще не приділено належної уваги. Першу знахідку такої лопатки зроблено 1972 р. А.Х.Пшеничнюком у пох. 2, кург. 3 Тавликаєвського могильника в Баймацькому р-ні Башкортостану, інтерпретованому як абашевське (Горбунов, 1976, с. 33, рис. 8, *10*). Тавликаєвська лопатка виявлена в комплексі з дисковим псалієм. Наступні знахідки лопаток у комплексах з ознаками колісниць та колісничим реманентом вказують на зв'язок цієї речі з експлуатацією колісниці. Але лопатку з пох. 16 Великого могильника Синташти визначено як "ритуальну" (Генинг В.Ф. и др., 1992, с.153, рис. 70, *6*, фото 100,*13*). Працюючи з матеріалами з пох. 4, кург. 16 біля с. Власівка Борисоглібського р-ну Воронезької обл. в археологічній лабораторії Воронезького педінституту, автор звернув увагу на те, що лопаточка розташовувалася біля лівого плеча небіжчика гребнем до узголів'я і чопом убік ніг. На рівні стопи лівої ноги знаходився шип псалія, потрапляючи на одну вісь із віссю лопатки. Логічно припустити, що лопатка була надягнута на дерев'яну круглу в перетині тичину, в нижній торець якої було вмонтовано шип псалія. Загальна довжина цього складного предмета - 171 см (Рис. 15, *10а*). Такий артефакт міг використовуватися в якості посоху або прикріпленого до кузова колісниці штандарту. Д.Ю.Нужний, ознайомившися з такою реконструкцією, припустив, що лопатка на тичині могла бути задіяною у якості знаряддя для понукання запряжних тварин - стрекала. Останні, але з бронзовими наконечниками, довжиною до 1,5 м, виявлено в похованнях інгульської катакомбної культури на р. Молочній (Отрощенко, Пустовалов, 1991, с.80; Отрощенко, Черных Л.А., 1998). Існування подібного знаряддя в наступну синташтинську епоху цілком можливе саме у скотарського населення.

Важливо, що лопатки зустрічаються в похованнях колісничних синташтинської культури і відсутні в ПЗК. Нанесені на карту, місця

знахідок лопаток утворюють лінію від Південного Зауралля до Верхньої Донщини (Рис. 7). На цю ж лінію накладаються склепи першого та другого типів і знахідки дискових псаліїв із шипами. Напрошується припущення щодо прямого зв'язку цього ланцюжка знахідок із шляхами просування синташтинських племен до Європи (Отрощенко, 1996г, с.7-9).

Звернемося до карти (Рис. 7). Перший відрізок шляху від Синташти до верхів'їв р. Сок - лівої притоки Волги має протяжність 525 км за прямою. Знахідки тут вишиковуються практично в лінію, даючи ймовірний варіант шляху: Синташта - Аркаїм – перетин р. Урал біля Кизильского городища - перехід через Урало-Сакмарський вододіл із виходом до Тавликаєвского куща пам'яток, де знайдено наступний склеп колісничого. Далі мало відбутися подолання Сакмаро-Більського вододілу із спуском у верхів’я р. Кана і вздовж неї в долину р. Білої.

Уздовж Білої рух тривав до південного закруту цієї ріки, де розташовувався Тюб’якский кущ пам'яток приуральської абашевської культури. Від селища Тюбяк синташтинці мали завернути на північ до селищ Береговське та Баланбаш. На останньому знайдено архаїчний дисковий псалій (Сальников, 1967, с. 55, рис. 8, *19*). Можна думати, що абашевське населення виявилося втягнутим у цей рух на захід. Подолавши вододіл між рр. Білою та Дьомою, переселенці вийшли до Набережного куща пам'яток, де виявлено ще один склеп із кістяною лопаткою в Біжбуляцькому р-ні Башкортостану - Набережний могильник, кург. 4, пох. 1 (Горбунов и др., 1989, с.19-21, рис. 3, *2*). З верхів'їв Дьоми, через витоки р. Ік, є вихід до верхів'їв р. Сок, де на Сурушському поселенні приуральської абашевської культури виринає нова знахідка дисковидого псалія з шипами. У похоронних комплексах синташтинської культури на башкирському відрізку шляху з'являється абашевська кераміка, що підтверджує наше припущення про взаємні контакти синташтинців з приуральськими абашевцями.

Від Сурушу реконструйований нами шлях завертає на південний захід вздовж р. Сок та сучасної автостради Уфа - Самара, досягаючи Самарської Луки. Найважливішим пунктом на цьому відтинку є Потаповський могильник (Васильев и др., 1994; 1995). Аналіз керамічних мас посуду з Потапівки показав, що посуд, виготовлений за синташтинською технологією (Рис. 16), трапляється на цьому могильнику лише у вигляді шамоту (Салугина, 1994). Отже, мав місце процес змін у технології виготовлення посуду мігрантів, відповідно до місцевих умов. Огинаючи Самарську Луку і перетинаючи ріки Велику Кінель та Самару, де досліджено VI Утьовський могильник із серією поховань колісничих і новою знахідкою кістяної лопатки (Васильев и др., 1992, с.61, рис. 4, *б*), маршрут виходить до могильника Красносьолка на р. Безенчук, де розкопано склеп колісничого з парою вже щиткових псаліїв (Моргунова, Порохова, 1988, с. 186-188).

Переправа через Волгу могла мати місце в районі упадання в неї р. Сизранки справа. Подальший шлях на захід пролягав уздовж р. Сизранки, де досліджено ще один склеп колісничого біля с. Новий Ризадей (Пятых, 1983, с. 218, рис. 3). Загальна довжина самарського відрізка шляху приблизно 370 км. Тут у похоронних комплексах з'являються нові форми й елементи орнаментики кераміки, при зберіганні інших ознак комплексу синташтинської матеріальної культури.

Уздовж Сизранки та її правої притоки Канадєйки, перетинаючи південний виступ сучасної Ульяновської обл., пролягає найкоротший шлях до верхів'їв р. Сури. У Ніколаєвському р-ні відзначимо на цьому шляху Канадєйський кущ пам'яток зрубної КІС, де виявлено поховання в склепах сімейного типу (Багаутдинов, 1991, с.37-39, рис. 1, *1*; 2, *2*). Пензенська ділянка маршруту, що реконструюється, є мало вивченою, але й тут виявлено згадуваний вище сімейний склеп біля с. Мар'євки на лівому березі Сури, а далі до заходу знаходяться Усть-Узінський і Пензенський

кущі пам'яток зрубної КІС (Полесских, 1970). Від Пензенського куща, вздовж р. Пензятки, яка вклинюється поміж витоками Хопра (басейн Дону) та Мокші (басейн Оки), гаданий шлях синташтинців виходив на Доно-Окський вододіл, де виявлено багате воїнське поховання біля с. Большиє Верхи Каменського р-ну (Полесских, 1956, с. 36, рис. 14). Простування вододіллом завершилося виходом у районі сучасного м. Пачелма до басейну р.Цна (басейн Оки) уздовж р. Буртас. Потім, перетинаючи р.Ор'єв, просування можливе уздовж її лівої притоки р. Щушля до невеличкої групи пам'яток біля сс. Чудная і Громок Башмаковського р-ну (Полесских, 1970).

Вододіл між ріками Ор'єв і Кашма розділяє Пензенську і Тамбовську області. На відстані 30 км на захід від с. Громок, вже на р. Кашма, знаходиться Пічаєвська група пам'яток (Попова, 1961, с.137-151). Рухаючись якийсь час на захід уздовж Кашми, удасться проникнути в діл Цни й, витримуючи напрямок, уздовж лівої притоки Цни р. Челнової вийти на вододіл рік Цна та Вороніж, відкіля прямой вихід уздовж сучасної автомагістралі Сосновка – Староюр'єво до Староюр'євської групи пам'яток у верхів'ях р. Лєсной Вороніж. Найвідоміше поховання, досліджене в Староюр'євській групі, належало воїну-колісничому (Пряхин, 1972, с. 233-243). Відстань від Самарської обл. до Староюр'єва - 455 км. Нещодавно розкопано й видано курган Селезні-2 з чотирма склепами колісничих на Тамбовщині (Пряхин и др., 1998). Цей регіон такий багатий на склепи колісничих (Моисеев, Ефимов, 1995; Моисеев, 1996; 1998), що його можна розглядати як тимчасовий плацдарм синташтинців і піднятих ними племен для оволодіння Донщиною.

Загальна протяжність наміченого шляху від Синташти до Староюр'єва складає біля 1400 км. Альтернативи цьому варіантові руху синташтинців углиб Європи автор не бачить, бо тільки він маркований відповідними комплексами воїнів-колісничих та колом пов'язаних із ними речей. Важче

відповісти на запитання про те, який відрізок часу знадобився синташтинцям на подолання обраного їми шляху з урахуванням таких важких ділянок його, як зарослі лісом південні відгалуження Уральського хребта і р. Волга. Тут можливі варіанти - від кількох років до декількох десятиліть.

Якщо прихід синташтинців та зрушених ними носіїв інших культур вважати першою фазою зрубної культурогенези, то другою фазою було розпорошення пришельців у межах майбутнього зрубного ареалу. Вони мали розмаїті за характером контакти з представниками місцевих культурних субстратів, які в Приуралліі, на Середній Волзі та Доні були різні. Можна назвати три варіанти реакції аборигенного населення на прибулців: I) активний, але безнадійний, опір більш організованому і технічно оснащеному супротивнику і загибель; 2) підпорядкування досконалішим організаційним структурам прибулців і участь у процесі створення нового порядку і нової культури (по ньому пішли приуральські абашевці, ціною втрати власної культури); 3) переселення, в пошуках щасливішої долі, до інших земель (так, мабуть, вчинили катакомбники Середньої Донщини).

Проте звернемося знову до карти і простежимо за подальшими діями синташтинців. Староюр'єве виглядає поворотним пунктом, де генеральний напрямок руху було скориговано на південь. Мабуть, Центрально-Чорноземний район Росії виявився або здався цілком придатним для подальшої колонізації. В усякому випадку, спостерігається рух на південь вздовж річок Лісний Вороніж та Вороніж. Курган з найбагатшим склепом колісничого розкопано біля с. Філатовки в Добровському р-ні Липецької обл. Ще далі на південь скупчення склепів колісничих спостерігається в м. Вороніж поблизу від гирла однойменної ріки, а окремі склепи йдуть ще нижче уздовж сучасної автомагістралі Вороніж - Ростов-на-Дону. Кінцевою ціллю на цьому напрямку могли

бути Лівенцівська і Каратаєвська фортеці в дельті Дону, які брали приступом воїни, озброєні короткочерешковими кременевими вістрями стріл (Братченко, 1967, с.93-99, рис. 1-5). Аналогії цим вістрям є в сагайдачних наборах ситаштинців. Пошлемося хоча б на стріли з пох. 7 Малого грунтового могильника Синташти. Унікальність цього набору полягає в тому, що, поряд з кременевими вістрями там знайдені бронзові пласкі короткочерешкові вістря стріл, зкопійовані з кременевих (Генинг В.Ф. и др, 1992, с.321, рис.185).

1979 р., при розкопках кургана біля ст. Лівенцівка на східній околиці Ростова-на-Дону, тобто в безпосередній близькості від Ливенцівської фортеці, у його насипу виявлено бронзовий наконечник стріли синташтинського типу з прорізом уздовж осі пера (Ильюков, 1991 с.34-36, рис.8). Точну аналогію йому складає наконечник 5 із згаданого вище сагайдачного набору Синташти (Генинг В.Ф. и др., 1992, рис.185,*5*). Інші такі вістря автору не відомі. У світлі цих знахідок одержує нове звучання факт виявлення архаїчного псалія дискової форми на поселенні Кам'янка біля м. Керч (Рыбалова, 1966, с.178, рис.1). Постає питання щодо можливості виходу синташтинців на Боспор Кіммерійський, до самого Чорного моря. Власне ми тільки починаємо осягати масштабність подій, що відбувалися на півдні Східної Європи на рубежі XVIII - XVII ст. до н. е. Схоже, що населення, яке лишило пам'ятки кам'янсько-лівенцівського типу, вчинило рішучий опір синташтинцям на своєму північному рубежі в дельті Дону.

Повернемося, проте, до гирла р. Вороніж, оскільки склепи колісничих, виявлені в цій місцевості, вишиковуються в лінію не тільки на південь, але й до сходу. Архаїчний дисковий псалій із монолітними шипами виявлено на поселенні Отрожка в східній частині м. Вороніж із керамікою абашевської і зрубної культур (Екимов, Пряхин А.А., 1979, с.79). Далі на схід, аж до Саратова, таких архаїчних псаліїв виявити не вдалося.

Напрямок гіпотетичного руху тут теж визначає ланцюжок склепів колісничих. Уздовж р. Усмань (ліва притока р. Вороніж) є склепи Усманського кургану (Пряхин А.Д. и др., 1990, с.20, рис. 6,*1*) і пох. 4 кург. 1 Новоусманського могильника (Пряхин А.Д., Матвеев, 1979, с.72, рис.1, *V*). Лівою притокою Усмані р. Хавою та Правою Хавою намічено найкоротший вихід на вододіл рік Вороніж і Бітюг. За Бітюгом прямування на схід можливе уздовж його лівої притоки р. Ертіль до однойменного міста. Останнє відоме тим, що розташоване на однаковій відстані (700 км за прямою) від двох столиць середньовічної Європи – Києва та Булгара-Великого міста. Звідси й тюрко-булгарська назва "Эртіль", що означає “середина шляху” (Моця, Халіков, 1989, с.147).

Той факт, що на відрізку маршруту від Воронежа до Эртіля синташтинці рухалися найдавнішим торговим шляхом, що виник ще в епоху енеоліту-бронзи (Моця, Халіков, 1989, с.149, рис. 1-2), не є випадком. Напрошується припущення, що вони користувалися вже наїдженими, на час цієї міграції, торговими шляхами, що з'єднували найважливіші регіональні центри східноєвропейського регіону. Визнавши цей факт, нам буде легше зрозуміти логіку дій груп населення, що рухалися. Можна припустити, що їхньою метою було оволодіння Саратовсько-Покровським стратегічним вузлом на Нижній Волзі.

Безпосередньо за Ертілєм починається вододіл річкових систем Бітюга та Хопра. Повз с. Первоертіль у верхів'ях р. Курлак (басейн Бітюга) намічається перехід у верхів'я р. Токай (басейн Хопра), де військове поховання в склепі колісничого виявлено на могильнику Чурилово-2, кург. 1, пох. 3 (Пряхин А.Д., Матвеев, 1988, с. 24-26, рис. 9, *1,3-8*). Рухаючись далі вздовж межі Тамбовської та Воронезької областей і долаючи послідовно річки Єлань, Савалу, Карачан, Ворону (праві притоки Хопра, що протікають із півночі на південь) біля с. Власівки на правому березі р. Баклуші (Богани), ми виходимо до Власівського могильника з похованням

колісничого (пох. 4, кург. 16: Винников, Синюк, 1990, с. 132, рис. 28). Від Власівського могильника уздовж Баклуши є прямий вихід до р.Хопер біля с. Губарі Борисоглібського р-ну Воронезької обл., де досліджено могильник із склепом сімейного типу (кург. 6, пох. 1: Левых, 1990, с. 45-46).

За Губарями починається Саратовська обл. і р. Хопер повертає на схід до м. Балашова, де починається вододіл між Хопром і Медведицею і перетин правих приток Медведиці - Єлані, Терси і Баланди. Уздовж плину останньої намічається спуск до самої Медведиці й, уздовж короткого відрізку її, наступний перехід до Лисогорського р-ну в долину р. Широкий Карамиш, що виводить прямо до м. Саратова. Черговий склеп колісничого розкопано на могильнику "Золота Гора" біля с. Велика Дмитрівка (Матюхин, 1994, с. 90, рис. 2). Реконструйований нами шлях проходить саме повз Золоту Гору.

Особливість географічного становища Саратова полягає в тому, що східна частина міста спускається на правий берег Волги, а західна виходить у басейн Дону. Відстань від берега Волги до початків Широкого Карамишу не перевищує 10 км. Це своєрідний міст, що з'єднує Окcько-Донську рівнину зі степовим Заволжям. Два названих регіони розділені не тільки плином великої ріки, але і Приволзькою височиною. Стереотипи сучасного адміністративного розподілу на області заважають іноді усвідомити, що значна частина правобережної Саратовської обл. є Донщиною, а не Поволжям. Наочніше від усього вплив стереотипу діє в монографії О.О.Кривцової-Гракової, коли поселення Надєждіно-Куракино, розташоване в глибині басейну Дону, на Хопрі, видається за еталонну пам'ятку ранньої зрубної культури Поволжя.

Серед комплексів м. Саратова, у контексті шляху, що реконструюється, привертає увагу поховання в кургані Жарений Бугор, віднесене до КБК (Монахов, 1984, с. 241-244). Поява щонайсхіднішого поховання КБК саме

в Саратові може бути зрозумілим, якщо припустити рух синташтинців, вже інкорпорованих до ДВАК, із Середньої Донщини на Нижню Волгу. Нагадаю, що багатоваликова посудина і кругла кістяна пряжка з одним отвором, будучи характерними для ранніх поховань КБК, виявлені також у найдавнішому похоронному комплексі ДВАК із кургану біля с. Філатовка Липецької обл., де присутні явні прояви Синташти (Синюк, Козмирчук, 1995).

Навпроти Саратова, на лівому березі Волги, розташоване м. Енгельс (Покровськ). У його межах розкопано знаменитий Покровський могильник, а в Енгельсівському та Марксівському р-нах виявлене третє, після Синташти та Середньої Донщини, скупчення склепів колісничих. Від Покровського могильника намічається ланцюжок таких склепів на південь, уздовж лівого берега Волги аж до м. Ахтубінськ на півночі Астраханської обл. та на схід, у напрямку рр. Большой та Малий Іргізи.

Передбачаю логічне заперечення: "Невже із Синташти до Саратова-Покровська потрібно добиратися через Вороніж?" Адже можна, наприклад, від Самари повернути уздовж лівого берега Волги вниз і, подолавши 350 км, бути у Покровську, а лише описаний вище відрізок шляху від Воронежа до Саратова становить до 500 км, а весь обхідний шлях від Сизранської переправи через Волгу до Воронежа і вже звідти на Саратов складе біля 1300 км. Проте, еволюція склепів колісничих із трикамерних (Синташта) у чотирикамерні (Середній Дон), спостерігається у процесі руху й переконує нас саме в запропонованому варіанті шляху.

Склепи Саратовського Заволжжя, конструктивно близькі середньодонським, є перехідною ланкою від синташтинського обряду поховання до ПЗК. На відносно пізніший вік нижньоволзьких склепів указує також відсутність тут таких архаїчних синташтинських речей, як монолітні дискові псалії із шипами та кістяні лопатки-навершя. Натомість панують щиткові псалії з вставними шипами та стрекала з бронзовими

притупленими жальцями (Рис. 15, *11-29*). Вони виявлені в комплексах ДВАК та ПЗК півдня Середньої Донщини та Нижнього Поволжя (ПСК, 1993, табл. 7,*13*; 9,*24-25*; 14,*32*).

Розглянемо інший можливий шлях синташтинців із Південного Зауралля в Нижнє і Середнє Поволжя. Він пролягав уздовж р. Урал, огинаючи однойменний гірський масив із півдня. Такий варіант шляху позначений декількома могильниками, пов'язаними з синташтинською культурою. Назвемо насамперед Новокумацький кург. 25 біля м. Орська у східному закруті р. Урал (Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е., 1977, с. 8-18, рис. 1-5). 1999 р. почалися розкопки грунтового могильника Березова гора біля с. Буланово на р. Салмиш в Октябрьському р-ні Оренбузької обл. (Халяпин, 2001, с. 417-425). Далі на захід є синташтинський комплекс речей із кургану біля с. Кордон Деркульський Уральської області Казахстану (Rykov, 1927, s. 65-66, abb. 17). Деркул, права притока Уралу, тече із заходу на схід і дає напрямок від західного закруту р. Урал до Покровська та Саратова вододілом р. Большой Іргіз та річок Большой і Малий Узені, із наступним виходом до р. Большой Караман, що впадає у Волгу між містами Маркс та Енгельс (Покровськ).

Принциповою відмінністю в характері руху північної і південної груп синташтинського населення полягає у відсутності на південному маршруті проходження залишків бойових колісниць та предметів кінської упряжі, а також специфічних похоронних споруд – склепів першого та другого типів (сімейних та колісничих). Тому і сліди просування на захід південної групи населення губляться у межиріччі Уралу та Волги. Можливо, що південна гілка мігрантів досягла все-таки Нижнього Поволжя і взяла участь у зрубній культурогенезі. Якась частина мігрантів на захід Оренбурга біля с. Переволоцького могла перемістится у верхів'я Самари і вийти, рухаючись уздовж названої ріки, у Середнє Поволжя, долучаючись до потужнішої північної хвилі мігрантів. Практично повна

відсутність поховань воїнів у пам'ятках на шляху південної міграційної хвилі, дозволяє припускати її відносно мирний характер і, відповідно, уповільнений процес культурогенези в степовій зоні.

Для синташтинських поховань Нового Кумака (кург. 25, пп. 8, 11) показовим є переважання широтних орієнтувань над меридіональними, наявність підбоїв, відсутність північного орієнтування мертвих, вагомий відсоток похованих на правому боці (26,1%), що зближує їх із комплексами КБК України. Можливо пам'ятки типу Новий Кумак (кург. 25, пізня стратиграфічна група) були, поряд із КБК, однією з складових формування БМЗК.

Викладене вище дозволяє намітити дві фази зрубної культурогенези. Першою з них можна вважати утворення Південноуральского осередку культурогенези та синташтинської культури як його конкретного вияву. Друга фаза охоплює рух синташтинських племен просторами Східної Європи між Уралом і Доном і створення підоснови для складання ПЗК в зоні лісостепу та на півночі степу і БМЗК у зонах степу та напівпустелі. Отже, два напрямки руху синташтинців на захід (лісостеповий та степовий) фактично визначили дві лінії розвитку культур зрубної спільноти.

III.4. Роль Синташти у формуванні культури багатоваликової кераміки

Дон становив на шляху, що реконструюється, для синташтинців та їх попутників не тільки водяну перепону. За ним переривався площинний ландшафт Оксько-Донської рівнини, яка прийняла головну масу мігрантів, і починався горбкуватий рельєф Середньоруської височини, що переходить на південному сході, за р. Богучар, у Донську гряду. Височина з грядою розділяють водяні системи Дону та Сіверського Дінця, а нині політично - Україну та Росію. Рубіжний характер підвищеної зони слід враховувати й надалі.

З приходом синташтинців, катакомбне населення, що широко практикувало виготовлення на середньому етапі свого розвитку багатоваликової кераміки, було вичавлене з цього регіону на захід. Ю.П.Матвєєв виділяє фінальний етап середньодонської катакомбної культури, коли й відбуваються контакти з носіями доно-волзької абашевської культури (ДВАК). При цьому кераміка катакомбників губить рельєфну орнаментику, а поряд із катакомбами з'являються поховання в підпрямокутних ямах. Важливим є підсумковий висновок Ю.П.Матвєєва: “У такому випадку пам’ятки бабинської культури (мається на увазі КБК – В.О.) слід співвідносити не з валиковим (середнім) етапом середньодонської катакомбної культури, а з пам’ятками її фінального етапу. Мова може йти й щодо участі певної групи населення середньодонської катакомбної культури у формуванні бабинської культури” (1980, с. 75).

Фактично Ю.П.Матвєєв не залишає місця на Середньому Дону для

бабинської культури (КБК), істотно коригуючи погляди першого покоління дослідників цієї культури (С.С.Березанська, С.Н.Братченко). Зауважимо, що в пам'ятках КБК одержали розвиток керамічні форми не стільки середнього етапу середньодонской культури, скільки пізнього (фінального). Це тричасний "ламаний" профіль горщиків і прокреслені композиції ялинкового та "паркетного" візерунків. На Середній Донщині така орнаментика згасає за доби Синташти та ДВАК. Масове ж поширення цього посуду на терени Нижньої Донщини та України пов’язане з міграцією не “певної групи”, а значної кількості середньодонського населення, здатного вплинути на процес культурогенези. Інакше важко пояснити чому багатоваликова кераміка, зникаючи на Середньому Дону, швидко заполоннила практично всю Лівобережну Україну і степове Правобережжя аж до пониззя Дунаю, а також Молдову, Вінницьку, Черкаську і Київську області лісостепового Правобережжя.

Проте синташтинці та носії ДВАК не зупинилися на берегах Дону, а вчинили ряд походів на захід і південний захід. Ці походи не супроводжувалися наступним заселенням нових земель, крім Правобережжя Середнього Дону, але посприяли культурній трансформації на теренах України та Молдови в XVIII-XVII ст. до н. е. Поховання з дисковими псаліями на Правобережжі Дону відомі тільки на захід від Воронежа уздовж р. Ведуга біля сіл Кондрашівка та Богоявленка (Пряхин, Беседин, 1992, с.52, рис. 1). Декщо північніше, біля с. Лобанівка Тербунського р-ну Липецької обл., розкопано склеп колісничого з центральним стовпом (Корепанов, 1992, с. 152-153), а південніше – біля с-ща Хохольського – випростане поховання з яскравим набором прикрас у зрубі (Пряхин, 1971, с. 116-118, рис. 36). Названі пам’ятки знаходилися поміж ріками Снова, Ведуга та Дівиця, що течуть із заходу на схід від Доно-Оскольського вододілу, формуючи київський напрямок руху синташтинців та носіїв ДВАК на захід. На жаль, цей напрямок, що

збігається із середньовічним шляхом із Булгара на Київ, недостатньо вивчений щодо пам'яток епохи бронзи. На Осколі відоме Лук'янівське селище, але воно репрезентує вже добу зубної спільності. Дещо вище, у верхів'ях Осколу, знаходяться с-ще Правороть і могильник Середня Апочка з матеріалами ДВАК та ПЗК (Пряхин, 1980, рис. 1 на вкладке). Від верхів'їв Осколу є прямий вихід у верхів'я Сейму та Псла - рік Дніпровського басейну. Течіями Сейму і Десни існує водяний спуск до пагорбів Києва, а уздовж верхнього плину Псла до м. Сум із наступним переходом у верхів'я р. Сула до м. Ромен Полтавської обл. і далі на м. Прилуки Чернігівської обл. Тут пролягав суходольний відрізок шляху з Булгара в Київ (Моця, Халіков, 1989, с.147-149, Рис.1).

Дотримуватися саме такого напрямку руху синташтинців та носіїв ДВАК на захід примушують своєрідні поховальні комплекси в кк. 425 та 426 біля с. Кулішівка на лівому березі р. Удай у Варвинському р-ні Чернігівської обл., на південний схід від Прилук. Кургани були розкопані М.Ю.Бранденбургом ще наприкінці XIX ст. (Рис. 16). Складним виявилося питання з визначенням культурної належності пп. 4, 5б, 5в, 5г із кург. 425. Пох. 5г було віднесене до КБК (Латынин, 1964, с.62), а три інших - до абашевської культури (Березанская, 1987, с.31). При цьому С.С.Березанська припускає, що всі 4 поховання могли складати єдиний могильник. Т.Б.Попова, а за нею й І.Л.Сердюкова, вбачали серед комплексів Кулішівки поховання катакомбної культури, зокрема пох. 5б, кург. 425. Подібний ефект багатокультурності чи культурного космополітизму характерний саме для синташтинської (перехідної) доби. В.С.Бочкарьов, обумовлюючи особливості Волго-Уральського осередку культурогенези, відзначає появу так званих синкретичних пам'яток, у яких ніби механічно міксуються риси різних культурних утворень" (1991, с.25). Подібна ж доля спіткала згадуване вже пох. 1 Хохольського кургану, яке послідовно віднгосили до абашевської (Пряхин А.Д., 1970, с. 116-117),

мар'янівської (Березанская, 1985, с. 401), воронезької (Беседин, 1986, с. 72-73) культур. Принциповою є наявність у цих могильниках на київському напрямку рис Синташти та ДВАК. Відзначимо, зокрема, присутність бронзового вістря стріли в пох. 5б кург. 425 Кулішівки. Вже зазначалося, що бронзові наконечники стріл настільки раннього часу виявлені тільки в Синташті та у кургані в Лівенцівці (Рис.17, *1-5*). Шкода, що наконечник із Кулішівки не зберігся (Отрощенко, 1995, с. 31-32).

За Удаєм шлях прямує до Києва вільними від лісу ділянкам суходолу з перетинанням невеличких рік Перевод, Супой, Надра, Трубіж. Можливим є й коротший, уздовж Надри та Трубежу, вихід до Дніпра нижче Переяслава-Хмельницького. Навпроти гирла Трубежу над закрутом Днепра панує Трахтемирів Канівського р-ну Черкаської обл., відкіля походить пара монолітних дискових псаліїв із шипами, аналогічних екземплярові з Отрожки біля Воронежа (Лесков, 1964). А.Д.Пряхін згадує про знахідку псалія із шипами в похованні з кургану в с. Новоселки Києво-Святошинського р-ну (1972, с. 239, сн. 11). Знахідки архаїчних псаліїв на південь від Києва підтверджують реальність існування контактів на осі Вороніж-Київ за переходу від середнього до пізнього бронзового віку.

До Київщини спрямовано також рух турбінсько-сейминських племен, що простежується по лінії Турбіно-Сейма-Рєшне аж до верхів'їв Десни (Горбунов, 1990, с.14, рис. 1). Знахідка сейминського списа у верхів'ях р. Остер біля с. Печі Борзнянського р-ну Чернігівської обл. (Молодцов, 1991, с.43) підтверджує реальність такого руху. Найближчою аналогією цьому списові є вістря з могильника в Рєшному (Бадер, 1976). До Київщини рух синташтинців і турбінців йшов ніби-то рівнобіжними курсами. Перші рухалися лісостепом, а другі - лісовою зоною. На Дніпрі, можливо, відбулася консолідація сил.

Утвердження на півдні Київщини відкривало перед силами, що рухалися, два напрями подальших дій. Трахтемирів відчиняв прямий шлях

на захід до Центральної Європи через Карпатські перевали, що пролягав уздовж р. Росі і далі вододілом поміж басейнами Прип'яті, Південного Бугу та Дністра. На користь можливості руху на захід свідчить поява у названих регіонах багатоваликової кераміки та кістяних пряжок східного взірця, зафіксованих поза межами ареалу КБК у комплексах постшнурових культур (стжижовська, східна група підкарпатської) Прикарпаття та Волині, що датуються 1800-1600 р. до н. е. (Свешников, 1990, с. 74-77). Ці факти лише підкріплюють висловлену вище думку щодо необхідності подавнення дат раннього періоду КБК і синташтинської культури до XVIII-XVII ст. до н. е. Правда, в останній своїй роботі І.К.Свєшников обережніше датує ці прояви другою чвертю II тис. до н. е. (1993, с. 175).

Встановлення Урало-Карпатской лінії зв'язків за доби пізньої бронзи аргументував, на підставі знахідок деталей кінської упряжі, ще К.Ф.Смирнов (1961), датуючи її 1400-1200 рр. до н. е. Тепер, коли мова вже йде не про вершників, а щодо колісничих, коли від Уральського до Карпатського хребтів виявлені архаїчніші дискові псалії з монолітними та вставними шипами, час встановлення названої лінії контактів має бути подавнено на 300-400 років і пов'язано з активністю синташтинських племен.

Не менш важливе значення має другий, південний, варіант шляху синташтинців від Трахтемирова - вниз уздовж Дніпра. Відразу ж слід зазначити, що в Україні не виявлені чисті похоронні комплекси Синташти чи ДВАК, але є деяке число синкретичних пам'яток, які аналізуються в контексті КБК, на початковій фазі становлення останньої. Досягти Мікенської Греції та Подунав'я загони колісничих могли тільки через терени України. Останнє й змушує нас виявляти елементи синташтинського внеску в процес складання КБК, що узгоджується з концепцією Волго-Уральського (Південноуральського) осередку культурогенези. У системі пам'яток останнього КБК, на думку

В.С.Бочкарьова, виступала периферійним культурним утворенням.

Для синташтинських похоронних комплексів Урало-Донського межиріччя випростаний обряд поховання з нестійкою орієнтацією мертвих характерний насамперед для еліти суспільства і знайшов відбиток, зокрема, у склепах колісничих. З оформленням ПЗК, випростаний обряд поховання зникає, поступаючись місцем зібганому тілопокладенню. Отже, випадки випростаного стану небіжчиків у похованнях можна зустріти на шляхах синташтинських походів. Вище вже позначено випростані поховання цього часу на шляху із Середньої Донщини до Середньої Наддніпрянщини (Хохольський, Кулішівка). Серед поховань середньодніпровського варіанту КБК відсоток випростаних складає 20% (Березанская, 1986, с. 19). Зокрема, в грунтовому похованні на Бабиній горі попід Каневом виявлені 2 круглі кістяні пряжки з одним отвором, фрагменти горщика КБК та двох катакомбних, уламок пласкої мідної сокири, бронзове жальце стрекала, кістяні лощило та проколка (Рис. 18, *3-14*). За традицією, жальце було прийнято за звичайне шило (Березанская, 1986, с. 18, рис. 5,*4*).

Не менш цікавий матеріал походить з двох впускних поховань в насипу Козацької Могили в м. Городище Черкаської обл. Пох. 1 здійснено в зрубі на дні вузької прямокутної ями, що вельми нагадує конструкцію пох. 1 Хохольского кургану. На дні могили виявлено випростаного небіжчика головою до півдня і кубок средньодніпровської культури. Сусіднє пох. 2 зроблено в аналогічній споруді, парне, орієнтоване на південний схід і супроводжувалося низькою посудинкою із тричасним профілем, кременевими ножиком, наконечником стріли з виїмкою в основі та кам'яною сокиркою підромбічної форми (Григор’єв, 1986, с.47-50, рис. 2-3). Автор розкопок відніс обидва поховання до середньодніпровської культури, хоча супровід пох. 2 відбиває вже перехід від пізньокатакомбної культури до КБК. Синкретизм поховань з Козацької Могили

переконливіше за все визначає час похорону початковою фазою формування КБК, коли з'являються найдавніші зруби. Їхньою особливістю є відсутність зовнішнього перекриття ям, коли плахами перекривалася лише рама труни, а яма засипалася землею. Розчищаючи такі споруди, дослідники, починаючи з М.Ю.Бранденбурга в Кулішівці, дружно відзначають, що дерево від перекриття фіксується прямо на кістках мертвих.

З найдавнішими вузькими і довгими зрубами пов'язано, можливо, й обряд поховання в стовбурі дерева, показовий саме для середньодніпровської групи поховань КБК. В кургані Хрест (Вибла Могила) на Татарській гірці в м. Переяслав-Хмельницький ледь зібгане поховання було влаштоване у видовбаному стовбурі дерева, розмірами 2 х 1 м, і супроводжувалося великою кістяною пряжкою з двома отворами (Савчук, 1972, с. 119-121). Наявність суцільних схожих на човни трун відзначена в групі поховань КБК біля м. Градижськ Глобинського р-ну Полтавської обл. (Шевченко, 1989, с. 257-258). У колоді розмірами 1,8 х 0,7 м вчинено пох. 12 кург. 12 біля с. Боровківка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. на правій притоці Дніпра р. Самоткань. Поховання супроводжувалося кістяною пряжкою з виступом (Ковалева, Шалобудов, 1992, с. 112, рис. 2, *14-15*). Зауважимо, що пряжки з виступом характерні, насамперед для Волго-Донщини (Петров, 1983, с. 118-122, рис. 1; 2), а в ареалі КБК зустрічаються винятково рідко, тяжіючи до східних регіонів (Качалова, 1974, с. 19, табл. 9*,1*).

Спускаючись уздовж Дніпра вниз, повсюдно можна зустріти сліди східної присутності. Зазначимо лише найбільше характерні з них. Уламки сокир бородінського типу з виділеним у виді лопаті лезом виявлено: в с. Жовнине Чорнобаївского р-ну Полтавської обл. (розвідки І.Т.Чернякова); на поселенні КБК біля с. Велика Андрусівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл.; в с. Білогір'я під Києвом (Березанская, 1960, с. 39,

рис. 11, *4*); в с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. (Савовський, 1977, с.97, рис. 2,*14*). З випростаним похованням КБК із Кіровоградської обл. виявлено горщик (Рис. 18, *1-2*), прикрашений гірляндою ромбів, що спускаються від перегину тулуба до дна (Березанская, 1986, с. 18, рис. 5,*3*). О.М.Лєсков зробив підбірку турбінсько-сейминських виробів із Надчорномор'я. Показово, що усі вони розташувалися уздовж Дніпра, на реконструйованому нами маршруті: жертовний ніж з Олександрівська (нині м. Запоріжжя, Вознесенська Гора); кельт турбінського типу з Капулівки Никопольського р-ну Дніпропетровської обл.; чаша усть-гайвинського типу з Дремайлівки Бериславського р-ну Херсонської обл. (Лесков,1967, с.174, рис.18, *1-3*).

Менш виражено ніж у Середній Наддніпрянщині, але й на Нижньому Дніпрі виявлено поховання в зрубах при випростаному і ледь зібганому стані мертвих. Потрійне поховання досліджено в кург. 3, гр.II біля с. Губиниха Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. (Рис. 18, *15-18*). Пох. 10 супроводжувалося горщиком катакомбного типу, прикрашеному ще шнуровим орнаментом і пиптями, кістяною орнаментованою пряжкою-каблучкою і кременевими відщепами (Ковалева, 1988, рис. 2, *6-9*). Воно є стратиграфічно найдавнішим серед комплексів КБК цьому кургану. В наступному пох. 13, здісненому також у зрубі, у супроводі дерев'яної чаші, прошитої бронзовою стрічкою, стан зібганості вже значно сильніший (Ковалева, 1988, с. 25, рис. 3, *1-4*). У кургані "Соколовський" в м. Пологи на р. Конці в Запорізькій обл. розкопано 2 поховання, обрядово найближчі кулішівським і городищенським випростаним станом небіжчиків. Пох. 2 здіснено в дерев'яній рамі з унікально рясним, як на КБК, супроводом (Рис. 19, *1-10*): три бронзові ножі листовидої форми, уламок бронзової каблучки, уламок випростувача древків стріл, кременевий відщеп, набір абразивів та сланцьове точило з поперечними канавками на краях (Попандопуло, 1992, с. 69, рис. 2*, 1-9*). Пох. 4 містило скелет небіжчика

в аналогічній позі, але орієнтованого на південь. Простежено підстилку з кори і шматочки яскраво-червоної вохри. З.Х.Попандопуло не визначила культурну належність пох. 4 (1992, с. 71, Рис. 3,*1*), але, за ритуалом та стратиграфією - після поховань інгульської катакомбної культури, його можна віднести до окресленої вище групи випростаних поховань КБК. Відомі такі поховання КБК і південніше: у пох. 2, кург. 1 біля с. Новокам'янка Каховського р-ну Херсонської обл. (Кубышев и др., 1983, с.10, табл. 1, *1-2*), віднесеному чомусь до кочівницьких, незважаючи на знахідку однодірчатої кістяної пряжки (Рис. 19, *11-12*); пох. 1 з кург. Кара-Тюбе на Тарахункутському півострові в Криму (Щульц, 1937, с. 252-254).

Підтверджує висловлену гіпотезу відкриття першого в Україні склепу колісничого в кург. 1 біля с-ща Сонячне на північно-західній околиці м.Запоріжжя, тобто на реконструйованому маршруті прямування синташтинцев уздовж Дніпра (Плешивенко, 1995, с. 26-33, табл. 11). Склеп мав відповідні розміри (3,8 х 2,65м), центральний стовпчик у ямці та потужне перекриття з жертовними тваринними (скелети коня, бика і двох телят) на ньому. А.Г.Плешивенко відзначає подібність відкритої нею споруди з гробницями Синташти (Рис. 20).

Від Каховського броду в пониззі Дніпра починається найкоротший шлях на захід у Молдову, Трансильванію, на південь Балканського півострова через Буджацький степ і Добруджу. Помітною віхою на цьому шляху є поселення КБК на скелі Кременчук понад Південним Бугом в Арбузинському р-ні Миколаївської обл. де знайдено уламок сокири бородінського типу з лезом-лопаттю та низка кременевих наконечників стріл (Березанская, 1986, с. 9, рис. 2, *1-12*). Як відомо, у Буджацькому степу знайдено Бородинський скарб, речовий склад якого (списи сейминського типу, нефритові сокири) засвідчує участь доно-уральского населення у військових походах на Балкани. Гадаємо, що навіть епізодична

присутність синташтинських і турбінських військових загонів в Україні зіграла вагому роль у становленні КБК взагалі та обряду поховання небіжчиків у зрубах - зокрема.

Просування середньодонського катакомбного населеня на терени України відбувалося не лише вздовж осі Вороніж – Київ, але й на південний схід – до басейну Сіверського Дінця, де мешкали споріднені племена донецької катакомбної культури. Найімовірніші шляхи руху можна намітити з Дону Тихою Сосною на р.Валуй, ліва притока Осколу, і Осколом до заплави Дінця або ж від Дону Богучаром на р. Білу, ліва притока Айдару, і вздовж Айдару до лісистої заплави Дінця. Археологічно краще простежено Айдарський шлях. Вздовж нього розкопано поселення середньодонської катакомбної культури (Проказіне-1) та відповідні кургани (Санжаров, 1995, с. 35-36).

Судячи з усього, на Лівобережжі Сіверського Дінця, під впливом подій, що мали місце в Доно-Уральському ареалі, відбувалася трансформація середньодонської катакомбної культури в КБК, за активної участі місцевих груп катакомбного населення. Синташтинська присутність тут мало помітна, хоча виключати її не можна. Так, уламки горщика синташтинського типу (Рис. 21, *22*) виявлено під час розкопок поселення Капітанове-2 на р. Ольховій – лівій притоці Дінця у Новоайдарському р-ні Луганської обл. (Отрощенко и др., 1996, с. 10, рис. 3, *9*). Фактом є те, що в басейні Дінця та Дніпро-Донецькому межиріччі постав найбільший та найяскравіший локальний варіант КБК, названий східним (Березанская, 1986, с. 23-29). Відмінністю східного варіанту КБК є масовість дерев'яних поховальних конструкцій (рами, скрині, зруби). Саме ця ознака змусила В.О.Городцова віднести дерев'яні конструкції, ідентифіковані пізніше з КБК, до зрубної культури. Як бачимо, не завжди можна визначити культурну належність комплексу за типом поховальної споруди.

Носії Синташти та ДВАК впливали на населення східного варіанту КБК

перш за все у сфері обміну, поставляючи металеві вироби, зокрема - прикраси. Так, у групі найдавніших жіночих поховань КБК виявлені окуляровиді підвіски, гривні, круглі скроневі кільця, плаковані золотом, що мають аналогії в синташтинській, приуральській абашевській культурах та у ДВАК (Отрощенко, 1992, с.163-165). Жіночі поховання з чужокультурним набором прикрас вказують також на можливість міжплемінних шлюбів.

Нині виділено 5 локальних варіантів КБК: південно-західний, середньодніпровський, нижньодніпровський, східний (Березанская, 1986, с.7-35) та нижньодонський (Шарафутдинова Э.С., 1987, с.27-47). Спільним генетичним підгрунтям для них виступають культури пізнього горизонту катакомбної КІО. Але наочний образ культури та її назву визначив багатоваликовий посуд середньодонської катакомбної культури, хоча географічно Середня Донщина виявилася за межами ареалу КБК. Важливим є окреслене І.Л.Сердюковою катакомбне підгрунтя для середньодніпровського локального варіанту КБК. Утвердження КБК знаменувало, певною мірою, повернення до поховальних традицій ямної культури – ями та ями з виступами, як провідні типи поховальних споруд, відмова, особливо на сході, від ритуалу поховання в катакомбах. Пояснити це можна наявністю потужного ямного субстрату в самих катакомбных культурах, але аж ніяк не участю носіїв ямної культури у формуванні КБК, бо пізніші деривати культур ямної спільності закінчують своє існування до рубежу III-II тис. до н. е. Події ж XVIII-XVII ст. виводять нас уже до другої чверті II тис. до н. е.

Порушниками спокою, що спровокували культурні трансформації в Україні та на Нижньому Доні, були племена синташтинської культури та ДВАК. Їх зовнішня активність вилилася в походи на Подунав'я та південь Балканського півострова через терени України. На курсах цих походів сформувалися локальні варіанти КБК, які увібрали, окрім загальних

тенденцій доби, специфіку окремих регіонів. Так, на нижньодонський та нижньодніпровський варіанти вплинув кам'янсько-лівенцівський тип пам'яток, на средньодніпровський - середньодніпровська, мар'янівська та, можливо, воронезька культури, а на південно-західний - культура Монтеору. У процесі зрубної культурогенези брало участь населення трьох східних варіантів КБК - нижньодонського, східного, нижньодніпровського. Причини обмеженої участі населення КБК у зрубній культурогенезі будуть розглянуті в розділі V.

Підсумовуючи розділ III, доходимо висновку, що у XVIII-XVII ст. до н. е., у результаті імпульсу на захід із Південноуральского осередку культурогенези, на рівнинних просторах півдня Східної Європи склався блок культур скотарської спрямованості, що включав синташтинську культуру за Уралом, пам'ятки потапівського типу на Середній Волзі, ДВАК на Середній Донщині та КБК у Доно-Карпатському ареалі. Утвердження названих культур пов'язане з низкою подій глобального масштабу, що безсумнівно наклали свій відбиток на характер і тенденції наступних культурно-генетичних процесів. Вони співпадають з періодом оптимального зволоження на півдні Східної Європи та з гоусанською трансгресією Каспію, що мали місце в інтервалі 3700-3200 років тому (Иванов, 1985, с. 31), тобто у 1700-1200 рр. до н.е. Саме на цей відтинок часу припадає процес складання, розвитку і деструкції культур зрубної КІС і такий збіг у часу не є випадковим. Якщо епохи ранньої та середньої бронзи (2800 – 1800/1700 рр. до н. е.) відзначалися підвищеною рухливістю населення в умовах арідного посушливого клімату, то з формуванням синташтинської культури, ДВАК та КБК рівнинний південь Східної Європи, передовсім лісостеп та пограниччя із степом, рясно вкриваються мережею поселень, показових і для наступних культур зрубної КІС.

Іншою подією, що ознаменувала переворот у господарчій, торговій,

військовій і політичній сферах, стало використання коня в якості тяглової сили. Це відкриття швидко поширилося Старим Світом і супроводилося зміною правлячих династий у первинних державах, утворенням нових держав, виходом індоєвропейських народів на арену всесвітньої історії, а на просторах Євразії воно позначилося зміною блоків археологічних культур. Населення євразійських рівнин, формально залишаючись на стадії первісності, відчуло ритм всесвітньої історії, потрапило в зону тяжіння державних утворень.

Вище автор звертав увагу на те, що згадані події укладаються в концепцію пасіонарних поштовхів Л.М.Гумільова (1990; 1991), а Південноуральський осередок культурогенези знаходився на першій осі пасіонарних поштовхів XVIII-XVII ст. до н. е. чи ж на "дузі нестабільності" – терміні, уживаному сучасними політологами для пояснення ланцюгових явищ глобального масштабу. Тому є підстави розглядати, процес зрубної культурогенези як один із результатів, першого пасіонарного поштовху, що матеріалізувався у феномені Південноуральского осередку культурогенези (Волго-Уральского, за В.С.Бочкарьовим).

У наступних двох розділах (четвертому та п’ятому) будуть охарактеризовані базові культури зрубної спільності – покровська та бережнівсько-маївська.

РОЗДІЛ IV
ПОКРОВСЬКА ЗРУБНА КУЛЬТУРА
IV.1. Ареал та умови формування

Починаючи цей розділ, слід відразу ж обумовити принципові розбіжності автора з головним, на сьогоднішній день, фахівцем із покровської проблеми М.М.Маловим. Виділяючи покровский тип пам'яток і навіть окрему покровську культуру, цей дослідник послідовно протиставляє покровські комплекси пам'яткам зрубної культури, пов’язуючи перші за походженням з абашевською культурою, а другі - з пізньокатакомбними та полтавкинськими старожитностями (Малов, 1991; 1992; 1992а). Між тим, покровські матеріали мають ключове значення для розуміння процесу складання і розвитку культур зрубної КІС. Зв'язок покровських комплексів з абашевською культурою не є таким однозначним, як те здається М.М.Малову, тому, що між названими культурними явищами виділено новокумацький (синташтинський) горизонт пам'яток. Принципово не можна погодитися із синхронізацією абашевської, синташтинської (синташтинсько-петровської, за М.М.Маловим) і покровської культур (Малов, 1994), позаяк згадані культури хронологічно змінюють одна одну. Є також розбіжності у прив'язці покровських пам'яток до фізико-географічних зон. За М.М.Маловим: "Поховання покровського типу поширені на великих просторах степової і околицях лісостепової Євразії" (1992а, с. 130-132). Автор же переконаний, що покровці мешкали в лісостеповій зоні та на північному краю степу Східної Європи, аж до західних теренів Азії уздовж р.Урал. Адже головні регіони поширення покровских пам'яток

(Приуралля, Середнє Поволжя, Волго-Донське межиріччя і Середня Донщина) знаходяться в лісостепу і лише Саратовське Поволжя з найбільше яскравими могильниками займає пограниччя степу та лісостепу (Рис. 22).

Виокремлюючи пам’ятки покровського типу (культури), М.М.Малов покладається головним чином на відповідну “абашоїдну” кераміку, надто недооцінюючи ритуал поховання. Це добре видно з його вислову: “Тому для визначення зрубних пам’яток не можна використовувати термін “покровські”, що має місце у працях деяких дослідників впродовж останніх років. Крім північного і північно-східного орієнтування нічого покровського в них немає" (Малов, 1992а, с. 132). Але в тому то й справа, що крім орієнтування загальними є стан небіжчиків у позі адорації, прямокутна форма могильних ям і характер перекриттів, наявність зрубів та інших дерев'яних конструкцій, планування поховань у підкурганному просторі по колу, номенклатура атрибутів влади і жіночих прикрас. Фактично мова йде про єдиний обряд поховання для всієї північної групи поховань зрубної спільності, що й дозволяє автору, усупереч забороні М.М.Малова, розглядати їх у рамках однієї покровської зрубної культури (ПЗК).

Ареал пам'яток ПЗК можна, на підставі картографування та обліку могильників, наведених у розділі II, розбити на три зони: I - зона абсолютного переваження; 2 - зона паритетного співіснування; 3 - зона окремих проявів. Скільки-небудь помітного просування в ліс не було, хоча вплив на сусідні культури лісової зони (приказанська, поздняковська) був суттєвим, що відзначено дослідниками. Територіально перша зона охоплює Зауралля, Приуралля, Закам’я та Південне Приволжя Татарстану, Південну Чувашію, Південно-Східну Мордовію, терени Ульянівської, Самарської, Пензенської, Тамбовської, Липецької, Воронезької та Саратовської областей, а також північно-західні райони Оренбуржя. У

цьому ареалі відбувалося формування і розвиток ПЗК, що охоплює два етапи – перший та другий.

Зона співіснування включає території, на які населення ПЗК проникло на ранньому етапі свого розвитку, але вже в сформованому вигляді, вступивши в складні взаємовідносини з різноманітними групами місцевого населення. Друга зона розташовувалася до півдня і заходу від першої. До неї слід включати частину Оренбурзької, Волгоградську, Білгородську, Курську та північ Ростовської областей Росії, Уральську обл. Казахстану, південь Сумської, Харківську, північно-східні райони Донецької та Луганської областей.

У третій зоні фіксуються лише окремі проникнення невеликих груп покровського населення наприкінці раннього етапу розвитку. Покровські прояви відзначені в Атерауській обл. Казахстану, Астраханській і Ростовській областях Росії, у Калмикії, на півдні Донецької і Луганської областей, у східних районах Дніпропетровської і північно-східних Запорізької областей України. Лише на крайньому півдні і південному заході зрубної спільності видимі покровські прояви начебто відсутні.

Навіть побіжна характеристика розподілу покровских пам'яток в ареалі зрубної КІС засвідчує активну роль носіїв ПЗК на ранньому етапі розвитку цієї культури. Очевидно, були продовжені військові традиції синташтинских племен, що визначили долю населення півдня Східної Європи за доби пізньої бронзи, але активність покровців загалом не виходила за межі ареалу зрубної спільності.

У попередньому розділі вже відмічалося, що починаючи з Приуралля у синташтинських похованнях переважав посуд абашоїдного штибу. Тому низку таких поховань беззастережно відносили до абашевської культури (В.С.Горбунов, А.Д.Пряхин та ін.). О.В.Кузьміна наочно показала розходження між абашевським і синташтинським обрядами поховання. Якщо перший запам'ятовується унікальними оздобами абашевських жінок,

то другий - досконалим озброєнням чоловіків, що стиналися на колісницях і осяжністю похоронних споруд. Вторгнення синташтинців до Приуралля перервало розвиток абашевської (баланбашської) культури, але надало нового імпульсу абашевській керамічній традиції, що перейшла через синташтинців та ДВАК до ПЗК. У новому культурному середовищі стара керамічна традиція була приреченою на повільне згасання.

Синташтинська культура в Європі виявилася надто короткочасним явищем, тому що відбита лише в матеріалах могильників і ледь уловима на побутових пам'ятках. Її носії сприяли повній зміні культурної ситуації на сході Європи де у цей час створювався новий культурний простір. Рання (допокровська) фаза цього процесу позначена останнім сплеском виробництва постабашевського посуду у системі пам’яток доно-волзької абашевської культури (ДВАК). Ця гаснуча надалі традиція дозволила, з одного боку, уловити керамічну специфіку покровских пам'яток, але, з іншого боку - викликав ланцюг спроб виявити і виділити абашевську культуру там, де її ніколи не було - на Середній Донщині, Нижньому Поволжі, у басейні Сіверського Дінця і загалом в Україні. Тут треба навчитися розрізнювати культуру, як збалансовану систему артефактів, елементів побуту, виробництва та ритуалу, й культурну традицію, що зберігала лише окремі, нехай і яскраві, елементи зруйнованої вже системи.

Дослідники ранніх пам'ятників зрубної спільності вловили напрямок процесу формування ПЗК давно. Процитую А.Д.Пряхина: "У цілому ж на основі вивчення абашевської кераміки Шиловського поселення ми вправі говорити про поступовий процес трансформації абашевських рис і усе більшого набуття нею ознак, властивих зрубній кераміці" (1976, с. 33). Нагадаю, що мова йде про еталонний пам'ятник ДВАК Середньої Донщини. Аналогічний висновок про тенденцію розвитку керамічного комплексу поселення Капітанове I на Луганщині зробив М.М.Чередниченко (1970, с. 238) і його підтримав Ю.В.Бровендер, що

продовжив розкопки названої пам'ятки в 1993 році (1996, с. 4-6). Резюмував логічно даний ланцюжок спостережень Ю.П.Матвєєв: "Більш пізні абашевсько-зрубні (покровські) пам'ятники фіксують наростання процесів трансформації доно-волзької абашевської культури в зрубну. Ніяких підстав для тверджень щодо асиміляції абашевського населення зрубним чи проникнення зрубної культури, яка склалася у Поволжі, на Донщину нема" (1991, с. 28).

Таким чином, в автора немає розбіжностей із воронезькими колегами в розумінні суті процесів, що відбувалися, але є в термінології. Свій погляд на ДВАК, як культуру постабашевську автор виклав окремо (Отрощенко, 1998, с. 53-58). Вік ДВАК був, на наш погляд, відносно короткий. До цієї культури слід відносити лише відносно ранні пам'ятки (Підклітненський могильник, Селезні, Філатівку, відповідний горизонт Шиловського поселення тощо). Вони позбавлені ще ознак зрубної КІС і можуть синхронізуватися з Синташтою. Ті ж комплекси, що трактуються як "абашевсько-зрубні" та "зрубно-абашевські" можна вважати, за ознаками поховального ритуалу, належними до ПЗК. Нюансировка змісту останніх двох термінів, змістовно ідентичних, також указує на прагнення дослідників уловити спрямованість генетичного процесу, коли абашевська керамічна традиція загасає, а зрубна - наростає.

З сказаного вище випливає, що витоки ПЗК знаходяться в горизонті пам'яток синташтинської (з потаповським типом включно) культури та ДВАК. Фактаж і проблеми останньої грунтовно висвітлені А.Д.Пряхіним (1976; 1977; 1976а), що позбавляє автора від необхідності розгорнуто характеризувати ДВАК. Звертаємо лише увагу на повний збіг ареалів ДВАК та ПЗК у межах зони абсолютного переважання останньої. Процес розвитку ПЗК фіксується на сотнях поселенських і похоронних пам'ятників Доно-Волзького лісостепу, що вказує на його стабільний і всеосяжний характер. Найінтенсивніше процес творення ПЗК відбувався у Доно-

Волзькому межиріччі. Маса поселень і месцезнаходжень ДВАК, картографовані А.Д.Пряхіним (1976, с.12-13, рис. I; 1980, рис. 1 на вкладці) при перенесенні їх на карти обласного масштабу, розпадаються на декілька скупчень. На етапі розвиненої ПЗК (другий період) життя у цих осередках осілості стає ще інтенсивнішим, кількість поселень зростає на порядок: від приблизно 150-ти ранньопокровських побутових пам'яток до 1500 – другого періоду.

Для життя були обрані доли середніх і малих рік із підвищеною концентрацією пам'яток у їх пониззях біля водяних розвилок. Найбільше щільно заселеним виявився діл р. Воронеж. Липецькі археологи відзначають, що залюдненість басейну Воронежа та її приток була значно вищою ніж верхньої течії Дону. Вони висловили думку, що р. Воронеж за доби бронзи була основним руслом Дону у верхній його течії, а нинішня верхівка Дону впадала у Вороніж-Дон. У попередньому розділі вже відзначалося, що саме р. Вороніж стала поворотною в прямуванні синташтинцев на захід. Уздовж її розташовані не тільки найбільше яскраві могильники (Підклітне, Усманські, Соф'їне, Філатівка), але й поселення (Шиловське, Отрожка, Сокольське) ДВАК та ранньої ПЗК. Названі пам'ятки дозволяють повніше уявити лінію розвитку: від ДВАК до раннього, а потім і розвиненого періодів ПЗК.

Воронезька гілка поселень першою виявляє таку показову для зрубної спільності особливість, як кущове розташування селищ, що сукупно утворювали такі собі агломерації. Наймогутніші агломерації фіксуються в пониззі (Шиловська - 10 пам'ятників; Отрожська - 10) і середньому плині (Сокольська - 7) р. Вороніж. Таким же був, за щільністю побутових пам'ятників ПЗК мікрорайон у верхів'ї р. Бітюг, де А.Д.Пряхіним виділені Мосоловська (10 пам'ятників) і Старотойденська (8) агломерації (1980, рис. 1 на вкладці). Цікаво порівняти динаміку щільності пам'ятників двох мікрорайонів. Якщо взжовж Воронезької лінії щільність поселень

практично не змінюється від першого до другого періодів, то на Бітюзі вона збільшується більше ніж у 4 рази. Лише в Аннінському р-ні селищ першого періоду зафіксовано 20, а побутових пам’яток другого – 87 (Сагайдак, 1975, с. 154-156, рис. 1). Це гранична концентрація поселень зрубної спільності в межах одного адміністративного району. Саме в центрі цієї максимальної концентрації поселень знаходився найбільший побутовий пам'ятник спільності - Мосоловське поселення (Пряхин, 1993; 1996).

Зародження традиції кущового розміщення поселень йде від носіїв приуральської абашевської культури. Для останньої В.С.Горбуновим (1992а, с. 127-128) виділені Берегівський та Тюбякський кущі селищ, переконливо трактовані дослідником як господарчо-культурні центри (ГКЦ). Обидва ці ГКЦ розвивалися і в зрубний час. Нагадаю, що вони, свого часу, опинилися на шляху синташтинців до Європи. Та й В.С.Горбунов підкреслює, що ГКЦ розташовані "на шляхах найважливіших піших і річкових комунікацій" (1992а, с.128). Можливо вираз "піших" доцільніше замінити терміном "суходільних", тому що колісний транспорт був уже настільки розвинутий у 2-й чверті II тис. до н. е., що пересування на сотні і тисячі кілометрів пішки виглядало б архаїзмом для тієї епохи.

З попереднього абзацу варто зробити принциповий висновок, що культури зрубної спільності, як і безпосередньо попередні їм у часу синташтинська, ДВАК та КБК, розвивалися на шляхах найдавніших комунікацій. Вони були фактично кровоносною системою як зрубної спільності в цілому, так і окремих її культур (Рис. 1). Військові походи, що вели до культурної трансформації, також здійснювалися торованими торговцями шляхам, маючи однієї з цілей установлення контролю над цими артеріями (Отрощенко, 1995).

Простежуючи поширення ранніх покровських пам'ятників від

Воронезької лінії до сходу, ми знову опиняємося на шляхах пересування синташтинців та носіїв ДВАК. Це невеличкі групи поселень по лінії Вороніж-Саратов уздовж рік Токай, Савала, Ворона, Хопер, Ведмедиця, що завершуються Саратовським кущем (Пристанне, Гуселка 2, Вишневе) на правому березі Волги. М.М.Малов відзначає: "У Заволжі істотні покровські керамічні колекції з абашевськими рисами поки практично не відомі" (1992, с. 7). Тут маються на увазі поселенські комплекси Нижнього Заволжя. Від Саратова ланцюжок покровских ранніх поселень спостерігається нагору уздовж правого берега Волги та р. Терешки.

Друга лінія ранніх покровських поселень фіксується на схід від верхів'їв р. Воронеж (Староюр'ївський кущ). Помітними віхами на ній є Тамбовський на Цні та Пензенський на Сурі кущі пам'ятників, Канадєйські могильники на р. Сизранці з виходом до Волги в гирлі останньої. Від Сизранки ранні покровські селища утворюють ланцюжки на північ, уздовж обох берегів Волги аж до південного кордону лісу. У Середньому Заволжі вони фіксуються уздовж рр. Ток, Большая Кінель, Самара, але там нема яскравих побутових комплексів першого періоду, подібних до Доно-Волзьких. Теж саме спостерігається у Приураллі.

В.С.Горбунов приділив особливу увагу пошуку покровських пам'ятників у Приуральському регіоні. У результаті ним виділена невеличка група поховань пізньої фази першого періоду ПЗК та покровський будівельний горизонт на поселенні Тюбяк (Горбунов, 1985, с.3-21; 1990, с.19-21, рис. 3). При цьому зроблено важливе стратиграфичне спостереження: "Поруч з абашевськими будівлями в даний час досліджені дві будівлі, що містять типовий посуд ранньозрубного, покровського типу. Причому одна з них зберегла властиву для абашевців багатокамерність. Стратиграфічно цей матеріал залягає понад абашевським, а перекривається шаром зрубної культури розвиненого етапу з включенням одиничних фрагментів розвиненої алакульської кераміки" (Горбунов, 1990, с. 19-21).

Далі В.С.Горбунов висловлює гіпотезу про виростання ранньозрубної культури з абашевської, називаючи лісостепову Волго-Уральську провінцію одним із найімовірніших центрів формування населення ранньозрубного штибу (1990, с. 21). На підкріплення цієї гіпотези приводиться думка антропологів: "Морфологічна близькість зрубних і абашевских популяцій безсумнівна, свідчить про генетичну кревність і відповідає виявленій археологічно культурній близькості" (Алексєєв, Шепель, 1989, с. 197).

Не відкидаючи значну роль абашевського компоненту в генезі ПЗК, автор не схильний розглядати реальний хід подій настільки прямолінійно, Життя абашевського селища Тюбяк завершилося згарищем. Наступне ранньозрубне (покровське) селище іншої культурної належності не могло бути побудоване відразу ж після пожежі, а лише після певного проміжку часу. Виходить, що порушення безперервності розвитку все-таки мало місце. Синташтинські комплекси Приуралля В.С.Горбунов продовжує розглядати в рамках абашевской культури з чим нині важко погодитися. В.П.Алексєєв і К.О.Шепель зробили цитований вище висновок, проаналізувавши антропологічну динаміку давнього населення Середньої Донщини, оперуючи "абашевськими", "зрубно-абашевськими" та "зрубними" матеріалами в інтепретації А.Д.Пряхіна. Механічно переносити їх висновки на регіон Приуралля не варто. Тим більше, що антропологи, які опрацювали серії черепів зрубної культури Приуралля твердять, що вони “з абашевцями сильно розрізняються, хоча не можна виключати можливості участі деяких їхніх груп – Абашево, Оглаши – у расогенезі башкирських зрубників” (Шевченко, Юсупов, 1991, с. 107). Названі антропологи не виключають можливості приходу головної маси зрубників у Башкортостан із Самарського (лісостепового) Поволжя.

Гіпотеза двох зустрічних хвиль у процесі зрубної культурогенези вступає в протиріччя з побудовами регіонально-автохтонними, але

дозволяє пояснити той рівень уніфікації, якого досягає ПЗК на другому етапі свого існування. Перша хвиля, збурена синташтинцями, рухалася від Уралу на захід, а друга (зворотня) – із Волго-Доння на схід, до Уралу, піднята населенням ПЗК першого періоду. Як результат, регіональні відмінності, що мали місце за доби середньої бронзи на Уралі, Волзі та Дону були знівельвані шляхом створення спільного культурного простору, об'єднаного соціальною структурою, господарчою системою та духовним світом.

ПЗК поширювалася на ранньому етапі і на захід від Воронезької лінії. Група поселень виявлена на Верхньому Доні до м. Єфремова та Куликового поля на півдні Тульської обл. Тут виділяється кущ пам'яток біля м. Єльця Липецької обл. уздовж р. Сосни, правої притоки Дону (Саврасов, 1991, с. 10-14). На Середній Донщині поселення раннього покровського часу переважають уздовж правого берега та на київському напрямку по ріках Ведузі та Дівиці. Далі на захід у цьому напрямку покровські пам'ятки досягають верхів'їв Осколу і Сейму (поселення Успенка та Реутець на Курщині) де, мабуть, і зупиняються.

Вагоміші історичні наслідки мало прямування покровського населення на південний захід, у регіон Сіверського Дінця. Картографічно фіксуються два шляхи проникнення покровського населення в Україну: 1) від Дону по ріках Тиха Сосна, Валуй і Оскол уздовж сучасної межі лісостепу і степу; 2)уздовж Богучара та Айдара з наступним осіданням у долині Сіверського Дінця, де виявлені Капитанівський, Іллічівський і Сердюковський кущі пам'яток (Пряхин, 1990, рис.1 на вкладці). Якщо в лісостепу рухи покровського населення здійснювалися у відносно однорідному культурному середовищі, то в Україні появу покровців варто розцінювати як інфільтрацію їх у чужокультурне середовище населення КБК. Докладніше ця ситуація буде розглянута в розділі V.

У фізико-географічному плані Воронезька обл. розділяється на

лісостепову північ і степовий південь. Поселення першого періоду ПЗК зосереджено на півночі, де їх співвідношення до побутових пам'яток другого періоду приблизно 1:5. У 11-ти південних районах виявлені 3 селища першого періоду і 164 - другого, тобто в співвідношенні 1:50 (ПА Южного Придонья, 1989, с. 42-185). При цьому поховальних пам'яток на півдні області достатньо багато. Аналогічна ситуація спостерігається у Саратовському Заволжі, де невеликі колекції покровського посуду зустрінуті лише на чотирьох селищах, за наявності 171 побутової пам’ятки другого періоду (ПСК, 1993, с. 93-99). Похоронні комплекси першого періоду у названих регіонах подані добре, включаючи епонімний Покровський могильник у м. Енгельс. Причини такої диспропорції, що спостерігаються і в інших регіонах зрубної спільності, наприклад, у Степовій Наддніпрянщині та в Прикубанні, зрозуміти не вдається. Висунуто припущення, що названі регіони використовувалися для випасу худоби у визначені пори року населенням, що мешкало північніше (І.Ф.Ковальова, М.М.Чередниченко). Зведення "отчих могил” мало узаконювати право тих або інших груп населення на володіння пасовиськами. Відома логіка в такому припущенні є і його можна прийняти за робочу гіпотезу. Аналогічна ситуація склалася й на північному заході Оренбурзької обл., де похоронні пам'ятки також виглядають архаїчніше від поселенських.

Загальна спрямованість генези ПЗК від синташтинської, через ДВАК, до першого, а далі до другого періодів ПЗК простежується в більшості регіонів північної половини зрубної спільності, будучи підтвердженою переконливими стратиграфічними спостереженнями (Рис. 23-25). Проте грані між періодами дещо розмиті, що підтверджує безперервність відстеженого процесу, але утруднює розподіл окремих комплексів.

IV.2. Еталонні комплекси пам’яток.

Для кожного з трьох аналізованих відрізків часу є пам'ятки, що їх можна визнати еталонними, за якими варто порівнювати щойно відкриті й раніше відомі комплекси, менш виразні у культурно-хронологічному плані. Так, для синташтинської культури еталонними пам’ятками можна вважати: городища та могильники Синташти та Аркаїму в Зауралліі, Потаповський та Утьовський VI могильники в Самарському Заволжі, а для ДВАК – кургани біля сс. Підклітне, Філатівка, Власівка, Селезні 2 на Середній Донщині. Специфічними ознаками для культур, що безпосередньо передували ПЗК (синташтинська, ДВАК) є: неупорядкований обряд поховання в курганах (випростаний, скорчений на спині, правому і лівому бокові обряд інгумації, нестійкість орієнтувань мертвих); синкретизм керамічних комплексів; наявність гробниць керманичів, що стиналися на бойових колісницях; ряд речей, що існував у відносно вузький відрізок часу (кістяні лопатковиді навершя, дисковиді псалії з монолітними і вставними шипами, поясні пряжки округлої форми з великим центральним отвором або з різновеликими дірками, пряжки з виступаючою планкою для малих отворів, бронзові ножі з вузьким черенком і ромбічним його закінченням, бронзові тесла). Природно, що наведений перелік показників можна збільшити й уточнити, але на даному етапі дослідження він є достатнім.

Еталонними пам’ятками раннього періоду ПЗК лишається власне Покровський могильник, а також кургани біля сс. Новопавлівка та Пісочне у Самарській обл., Натальїне 2 у Саратовській, Ішеєвка в Ульяновській, Стара Тойда (Корнюшин, 1971, с.78-85; Тихонов, 1971, с.86-92) у

Воронезькій областях. При цьому могильники Поволжя виглядають у плані культурному більш визначеними ніж средньодонські. Останні дещо ближче до Синташти та ДВАК, тобто подають початкову фазу трансформації. Серед ранніх покровських поселень виділимо Шиловське в пониззі р. Вороніж (Пряхин, 1976, с. 11-46), Вишневе в м. Саратові (Дремов, 1992, с. 74-86), Комаровське поселення біля Моєчного озера в Самарському Приволжі (Алихова, 1958, с. 157-180), Капітанове 1, 2 та Іллічівка в середньому плині Сіверського Дінця (Чередниченко, 1970, с. 233-238; Шаповалов, 1976, с. 150-172; Отрощенко и др., 1996, с. 4-10; Пряхин и др., 2000).

Специфіччними складовими супроводу раннього періоду ПЗК були: горщики з домішкою потовченої мушлі в тісті, внутрішнім жолобком під краєм вінець, пасмами розчосів на тулубі, геометричним гребінцевим орнаментом; кістяні жолобчасті псалії; бронзові ножі з ромбічним плоским перехрестям, округлим та трапецієвидим завершенням черенка; фігурні кістяні пряжки з різновеликими отворами; кістяні втульчасті вістря стріл та елементи хвостового оперення (“щічки”), прикраси з сурми; кістяні орнаментовані кільця-втулки - деталі складених жезлів. Обряд поховання виглядає вже значно упорядкованішим. Абсолютно переважала позиція небіжчика на лівому боці у слабо- та середньозібганому стані, орієнтованого до півночі з незначними відхиленнями. Триває спорудження склепів колісничих та сімейних склепів, виявлені поховання, вчинені за ритуалом кремації, як на місті поховання, так і на стороні.

Торкнемося докладніше питання про псалії. Позиція М.М.Чередниченка, який вважав, що дисковиді псалії з шипами і жолобчасті існували одночасно (1977, с. 6-9, рис. 2, *1-3*) у межах старшого полкровського ступеню, не знайшла підтримки більшості дослідників. Жолобчасті псалії типологічно походять від дисковидих із виступаючою трикутною або прямою планкою (Кузьмина Е.Е., 1980, с. 9-13, рис. 1).

Стає усе більш очевидно, що названі типи псаліїв відносяться до різночасних археологічних культур: до синташтинської, КБК та петровської - дисковиді із шипами; до ПЗК - жолобчасті. Зміна головних типів псаліїв співпала з культурною трансформацією і тільки для цього перехідного відрізка часу можна припускати можливість їхнього короткочасного співіснування. Поділ синташтинських і покровських військових поховань на дві хронологічні групи запропоновано раніше В.В.Цимідановим (1992, с. 2-9).

М.М.Малов опублікував оригінальну реконструкцію псалія з Краснополля, кург. 2, пох. 4* у вигляді подвійної сокири з великим овальним отвором у центрі і двома симетрично розташованими планками на торцях (1983, с. 204-209, рис. 1, *3*). Дослідника не збентежила відсутність овальних отворів у центрі та двох планок на тих псаліях цього типу, що збереглися цілком. У підсумку він виділив новий підтип прямокутних псаліїв з двома планками (Малов, 1983, с. 206). Олянувши реконструйовану за допомогою гіпсу річ в експозиції Саратовського ОМК у 1991 р., В.І.Бесєдін і автор дійшли висновку, що в один "виріб" сполучені два різні псалії, тому що на суміщенні збережених фрагментів виявився прошарок гіпсу. Твердження М.М.Малова, “що в місці зламу вони суміщаються й тому можуть розглядатися як дві частини, верхня та нижня, одного виробу” – не відповідає дійсності. Початкова думка І.В.Синіцина, що ним виявлена пара псаліїв із круглим центральним отвором залишається в силі (1959, с. 157, рис. 53, *5*).

Пильна увага до помилкової реконструкції пояснюється тим, що вона спровокувала нову спробу поєднати парні псалії в один виріб, за методом М.М.Малова (Моргунова, Порохова, 1988, с. 187). Тепер вже в науковій літературі гуляють два псалії-монстри з двома додатковими планками, їх

· номер поховання дається за публикацією І.В.Синіцина, у М.М.Малова фігурує кург.2, пох.5. Псалії зберігаються в Саратовському областному музеї краєзнавства, інв.№ 2072-2075.

включають до типологічних рядів (Горбунов, 1992, с. 139, рис. 23, *1-2*; Цимиданов, 1992, с. 6-7, рис. 4 на вклейці). Втім, коректна реконструкція псаліїв з кург. 1 біля с. Красносьолки Самарської обл. уже запропонована (Пряхин, Беседин, 1992, с. 54, рис. 2, *1*). Принциповим моментом є те, що псалії з Красносьолок є дисковидими з уставними шипами, а примірники з Краснополля започатковують типологічний ряд прямокутних жолобчастих псаліїв Поволжя. Отже, вони репрезентують дві різні епохи - передзрубну і ранньозрубну.

Зупинимося докладніше на похованнях колісничих ПЗК, з огляду на їхню належність до вищого прошарку стратифікованого суспільства другої чверті II тис. до н. е. Критерії їхнього виділення такі ж, як і для синташтинської культури: наявність деталей кінської вузди і залишків візків, парні поховання забитих коней при гробницях людей. Побічно приналежність до групи колісничих може засвідчити самий факт поховання в склепі колісничого - великій багатокамерній гробниці з центральним стовпом або лункою (Отрощенко, 1997).

За наявністю деталей колісничої вузди виділяються: кург. 5 біля с. Комаровки Шигонського р-ну Самарської обл. (жолобчастий псалій, бронзовий ніж, слоїкова посудина, пара коней); Краснополля Ровенського р-ну Саратовської обл., кург. 2, пох. 4 (жолобчастий псалій, бронзовий ніж, ребриста посудина); Усатово-Экгейм, кург. 5, пох. 8 (жолобчастий псалій, 2 бронзові ножі, горщик покровського типу, гробниця колісничого), Іловатка Новоніколаєвського р-ну Волгоградської обл., кург. 3, пох. 2 (2 кістяні бляхи-розподілювачі ременів, бронзові вістря стрекал, горщик покровського типу); Бикове, Биковський р-н Волгоградської обл., кург. 1, пох. 5 (бронзовий ніж, пара коней, навершя булави і кістяне орнаментоване кільце від руків'я); Пісочне Безенчуцького р-ну Самарської обл., кург. 7 (бронзовий кинджал, пара коней, горщик покровського типу, навершя булави з кістки).

Поховання колісничих ПЗК локалізуються винятково уздовж Волги, хоча жолобчасті псалії відомі в усьому ареалі цієї культури, від р. Білої на сході до р. Сіверський Донець на заході. Помітною є відсутність зброї у комплексах колісничих - сагайдачних наборів стріл, вістрів списів, сокир, показових для аналогічних поховань синташтинської культури. У той же час, у похованнях із зброєю, зосереджених також у межах Саратовського Поволжя, відсутні деталі кінської упряжі (Покровський, Натальїно II, Карамиш, Медяникове). Причини виявлених особливостей ще мають бути з'ясовані. В другому періоді ПЗК поховання воїнів і колісничих відсутні.

Еталонними пам'ятками ПЗК другого періоду є: Мосоловське поселення на р. Бітюг у Воронезької обл. (Пряхин, 1993; 1996), ранній обрій поселення Усове Озеро на Сіверському Дінці (Березанская, 1990), Успенка і Максютове в Саратовському Заволжі на р. Большой Іргіз (Синицын, 1947, с. 135-156), Покровське поселення в м. Энгельс (Минаева, 1928, с. 316-322), зрубні обрії поселень Береговське 1 і Тюбяк на р. Білій у Башкортостані (Горбунов, 1989), Тавликаєвське в Зауралліна р. Сакмара (Морозов, 1981, с. 57-67). Окремо варто торкнутися Покровського селища. М.М.Чередниченко твердив: "Кераміка Капітанова-1 виявляє подібність із керамікою Покровського поселення, яке одночасне Покровським курганам" (1970. с. 234). Т.М.Мінаєва, навпаки, відзначала різницю в кераміці селища і могильника. На першому, зокрема, відсутні так звані “вазовиді” горщики з грубими розчосами поверхні – кераміка раннього періоду ПЗК. Подібність з керамічним посудом поселення виявляли лише горщики з окремих поховань могильника . У підсумку: “…можна вважати, що, у крайньому випадку, частина курганів Покровського могильника належала Покровському селищу” (Минаева, 1928, с. 322). Більш ранні поховання згаданого могильника, очевидно, синхронні кущу з шести селищ у системі ярів на південній околиці м. Енгельса, на яких була

зібрана так звана зрубно-абашевська кераміка (Баринов, Моржерин, 1988. с.155).

Похоронні пам'ятки розвиненого етапу ПЗК найкраще подано і вивчено в Самарському і Уляновському Заволжі біля сіл Ягідне і Хрящевка (Мерперт, 1954, с. 39-150), а також біля с. Кайбели (Мерперт, 1958, с. 85-151). Значне число їх досліджене в Башкортостані, де виділяються Старо-Ябалаклинський могильник на р. Дьомі в Приуралліі (Горбунов, Морозов, 1991, с. 3-93) і Тавликаєвські могильники в Зауралліі на р. Сакмарі (Морозов, 1984, с. 117-135). На захід від Волги до кола еталонних пам’яток можна віднести Новобайбатирєвські (Ефименко, Третьяков, 1961, с. 105-110) та Уразмаметовські кургани у Південній Чувашії (Мерперт, 1962, с. 7-21), кургани на південному сході Мордовії (Шитов, 1987, с. 5-49), Ільменьський могильник на р. Хопер у Воронезькій обл., Ровенський могильник на лівому березі Волги на півдні Саратовської обл. (Синицын, 1966, с. 3-62).

Від першого періоду ПЗК зберігається ритуал поховання (північна та північно-східна орієнтація небіжчиків, покладення на лівому боці у стані адорації), але ступінь зібганості стає сильнішим – від середнього до сильного. Поряд із інгумаціями у всіх регіонах простежений обряд кремації на стороні. Переважає кругове планування поховань під курганом (Рис. 26), але практикується і розташування поховань рядами. Серед речей супроводу домінує посуд банкуватої та гострореброї форм. Останні, зазвичай, орнаментовані відбитками гребінцевого штампу. Використання гребеня в декоративному оформленні кераміки є специфічною рисою ПЗК на обох етапах її розвитку. Другий період характеризується багатством і відносною розмаїтістю орнаментальных мотивів, наявністю значного числа посудин із знаками (Отрощенко, Формозов, 1988; Захарова, 1999). Звертає на себе увагу відсутність поховань із зброєю на другому етапі, але зберігається атрибутика влади

(навершя булав із каменю, складені жезли-нагайки). Досить рідко в похованнях зустрічаються бронзові ножі "зрубного" типу з більш вираженим плоским перехрестям ромбічної форми, а також ножі листоподібної форми. Оскільки знахідки ножів у похованнях другого періоду ПЗК одиничні, їх варто хоча б згадати: Ягідне Ставропольського р-на Самарської обл., кург. 5, пох. 8 (Мерперт, 1954, с. 60-61, рис. 10, *1-3*); Красносьолки Безенчуцького р-ну Самарської обл., кург. 1, пох. 9 (Іванов, Колєв, 1993, с. 95, рис. 3, *2*); Кочкуровський кург. 1, пох. 2 і Єлховський курган, пох. 1, обидва в Мордовії (Шитов, 1987, с. 9, табл. XIX, *8-9*); 2-й Подгоренський м-к, кург. 3, пох. 2 у Калачеєвському р-ні Воронезької обл. (Матвеев и др., 1988). Перераховані комплекси дають зразки "багатих" чоловічих поховань даного періоду. Серед іншого інвентарю виділимо бронзові шила з кістяними або дерев'яними ручками, бронзові жолобчасті підвіски грушоподібної або овальної форми, плаковані золотом, фаянсовий бісер. Завдяки наборові металевих прикрас і намиста жіночі поховання, часом, виглядають яскравішими від чоловічих. Згадаю лише комплекс жіночих прикрас (Рис. 27, *2*) у кург. 2, пох. 2, 3-го Новоябалаклінського могильника у Чишмінському р-ні Башкортостану (Горбунов, 1977, с. 156, рис. 5-7), генетично похідний від накісників Синташти (Рис. 27, *1*).

Складнішим є питання з виділенням псаліїв розвинутого періоду ПЗК, тому що переривається традиція класти деталі кінской вузди в поховання. З доступних матеріалів можна зрозуміти, що існували пізніші деривати прямих жолобчастих псаліїв що утратили виділену жолобком або уступом верхню планку типу виробів із Мосоловки і Тятер-Арсланова в Башкортостані (Горбунов, 1992, с.141, рис. 24, *1,7*). Різні типи стрижневидих псаліїв з'явилися пізніше й пов'язані з поширенням валикової кераміки. Це стосується, зокрема, виробів з Сусканського поселення та селища в Постніковому Овразі у Самарській обл. (Смирнов, 1961, с. 61, рис. 9, *2-3*), які відносяться вже до часу після ПЗК.

З псаліями пов’язано й таку категорію речей як пряжки з кістки та рогу (Гершкович, 1986; Братченко, 1995; Василенко, Супрун 1998; Отрощенко, 1998в). Кістяні та рогові пряжки показові для елітних поховань першого періоду ПЗК (Рис. 48, *1-23*). Вони поділяються на 9 своєрідних типів (див. нижче на с. 574), відрізняючись від пряжок бабинської культури (Шарафутдинова Э.С., 1996, с. 56-59).

За матеріалами Кайбельских курганів можна дійти висновку, що на розвиненому етапі ПЗК продовжувалося виготовлення кістяних пряжок, у розвиток форм попереднього періоду. У пох. 1, кург. 12 біля с. Кайбели виявлена ромбічна пряжка з малим центральним отвором (повідомлення Ю.Е.Петрова, зберігається в ДІМ м. Москви, інв. № 1961/1). Кістяна кільцеподібна підвіска (?) виявлена в пох. 19, кург. 9 біля с. Кайбели (Мерперт, 1953, с. 176-210).

До другого періоду ПЗК, ймовірно, відноситься низка скарбів бронзових речей, переважно серпів, виявлених у Приуралліі (Обыденнов, 1989, с. 85-92, рис. 5) та на сході Саратовської обл. – Перелюбський скарб (ПСК, 1993, с.159-160, табл. 29; 30, *1-3*). Відзначені скарби добре ув'язуються з матеріалами поселень, де виявлені численні ознаки металургійного виробництва.

Запропонований перелік еталонних пам’яток повинен доповнюватися, як за рахунок нових матеріалів, так і в результаті ретельного перегляду наявних джерел. Розподіл пам'яток за періодами зроблено з урахуванням регіональних (приуральської, середньоволзької та середньодонської) періодизацій і, принципово, не суперечить їм. Серед найістотніших розбіжностей - роз'єднання в часу синташтинських і покровських пам'яток, не сприйняте рядом дослідників, але вже аргументоване нами вище. Іншим дискусійним питанням є омолодження, у системі пам'яток зрубної спільності, ряду периферійних могильників, прилічених до числа найраніших, зокрема - Уразмаметовських курганів (Мерперт, 1962).

Розходження думок має тут принциповий характер, позаяк М.Я.Мерперт відносить згадані кургани до часу, що передував утворенню Покровського могильника. Автор же синхронізує Уразмаметове з похованнями другого періоду ПЗК, тобто – найпізнішими у системі цієї культури (Отрощенко, 1991, с. 30-32). Вважаю доречним навести головні свої аргументи, що не викликали досі істотних заперечень.

Зарахування до раннього періоду зрубної культури таких похоронних комплексів, як Уразмаметове, Піксясі, Ягідне, кк. 1-2, Хрящевка, кург. 1 некоректне тому, що в перелічених могильниках відсутні датуючі речі, які можна було б віднести до періоду зрубної архаїки. Єдиним предметом, що датує, для згаданих пам'ятнк є бронзовий сікач, близький за формою до сосновомазинських, із кург. 2 біля с. Ягідне. Останні вже мають аналогії в пам'ятках із валиковою керамікою (Агапов, 1990, с.13). Дослідники ніяк не можуть засвоїти думку, що "ошатно орнаментовані гостроребрі посудини стрункіх пропорцій з чітко окресленим ребром" (Мерперт, 1962, с. 16) не є показовими для ранньозрубного періоду, позаяк вони характерні вже для наступних етапів розвитку культур зрубної спільноти. Такі комплекси, за сукупністю ознак, вписуються до могильників другого періоду ПЗК.

Дискусійним є використання ознак соціальної значимості для датування поховань. Такі показники, як наявність одного поховання під курганом, глибокої і великої могильної ями, складного перекриття, системи опорних стовпів, фарби, офірованих тварин, не є датуючими і не можуть бути використані для уточнення внутрішньої періодизації зрубних старожитностей. До групи нейтральних належать і такі ознаки, як форма і розміри курганного насипу. Отже, висновок про те, що круглі кургани з одиночними похованнями зрубної культури давніші від довгих із багатьма похованнями (Мерперт, 1958, с. 135-141), не може бути прийнятий однозначно. Довгі кургани споруджувалися на всіх етапах розвитку

культур зрубної спільності. Вони містять нерідко різночасні поховання, що допомагає уточненню внутрішньої періодизації зрубних комплексів. Відносна давність того чи іншого яскравого комплексу може бути визначена лише виходячи зі стратиграфічного контексту його розташування в кургані і за речами супроводу, що датують. Інші підходи викликають нездоланні протиріччя з огляду на соціологію, етнографію, історію первісного суспільства, що й відзначає В.А.Кореняко, критикуючи концепцію горизонтів зрубної культури Нижнього Поволжя Н.К.Качалової (Кореняко, 1990, с. 33-35).

Запропонована автором періодизація враховує передзрубний (синташтинський) період та перший і другий періоди власне ПЗК. У порівнянні зі схемою М.Я.Мерперта та А.Д.Пряхіна (див. розділ І) кількість етапів скорочено вдвічі, усунуті: другий (ранні зрубники), четвертий (пізні зрубники) та п’ятий (фінальні зрубні пам’ятки), а дві фази третього етапу, навпаки, підвищені до рангу періодів розвитку ПЗК. Таким чином, час існування ПЗК охоплює 250-300 років, від кінця XVII до початку XIV ст. до н. е. в абсолютному численні.

IV.3. Загальна характеристика, головні тенденції розвитку

Характеризуючи ПЗК, автор використовує численні регіональні розробки, сподіваючись вибрати з них найзагальніші та універсальні риси. Тому, для відтворення загальної картини доводиться жертвувати певними деталями, істотними у масштабах окремих регіонів.

Поселенські матеріали свідчать про тривку осілість населення й добре ув'язуються з розташованими поблизу курганними чи плоскими могильниками, що дозволяє провадити комплексне вивчення ПЗК. Топографія поселень достатньо одноманітна, тому що вони розташовувалися біля заплав і уздовж краю надзаплавних терас, займаючи підняті ділянки річкових долів і мисові виступи терас. Розташування селищ на надзаплавних терасах було переважаючим (Обыденнов, Обыденнова, 1992, с. 46, табл. 1). Важливим показником, що характеризує ПЗК та спільноту в цілому, є згадувана вже відсутність штучних укріплень на поселеннях. Посилання Г.Т. і М.Ф.Обидьоннових на рів Ісмагіловського селища у верхів'ях басейну р. Ік не може служити аргументом на користь наявності оборонних споруд, тому що дослідник пам'ятки Ю.О.Морозов пояснює порушення конфігурації мису, на якому розташоване поселення, явищами природного порядку, а не цілеспрямованою діяльністю людини (Морозов, 1985, с. 53-56, рис. 1). Припущення щодо наявності штучних укріплень на поселеннях Сіверського Дінця, створених за участю покровського населення (Капітанове I, Іллічівка, Усове Озеро: Березанская, 1990, с. 13-15, рис. 3-4) не підкріплено надійно документованими матеріалами. Поселенням ПЗК, очевидно, не погрожувала зовнішня небезпека, через щільне заселення території

етнічно однорідним населенням. Так, зокрема, пояснює А.Д.Пряхін факт відсутності будь-яких укріплень на Мосоловському поселенні (1993, с. 73).

У найбільшому серед досліджених Мосоловському поселенні 6 будівель функціонували на ранньому етапі життя селища, 9 - на середньому і 4 - на пізньому (Беседин, 1993, с. 97). Споруди розміщувалися вільно на площі селища, підпорядковуючись у своєму розташуванні топографічним особливостям конкретного місця проживания. Зазвичай, будови обгинали виступ мису, групуючись на краї тераси чи схилі заплавного узвишшя, дюни. Вхід до житла звичайно розташовувався в торці чи з кута, а господарські прибудови - в одній з довгих стінок. За лінією житлових споруд передбачається наявність кошар і оброблених ділянок землі, що археологічно не фіксується.

Пануючий тип житлових споруд - однокамерні, заглиблені в землю будівлі з каркасно-стовповою конструкцією стін і двосхилим дахом. Запропоновані вже десятки реконструкцій, що відтворюють близькі за зовнішнім виглядом архітектурні форми, що буквально вростали в землю (Горбунов, 1989, с.134, табл. 10; Агапов, Иванов, 1989, с.137, рис.2; Гетманский, 1986, с. 111, рис. 4; Лопатин, 1992, с.70, рис. 7; Седова, 1993, с.68-78, рис. 1; Пряхин, 1993, с.35-75, рис. 15, 19, 31, 38, 56, 57). Система опорних стовпів, що розташовуються в один ряд, уздовж подовжньої осі, або два ряди з проходом посередині, визначала внутрішній устрій подовжених, підпрямокутних у плані будівель. Достатньо рясна мережа стовпів дозволяла планувати внутрішні перегородки на житло і господарські відтини. Генетично, конструкції жител ПЗК походять від житлових комплексів городищ Синташта й Аркаїм (Генинг В.Ф. и др., 1992, с. 43-88, рис. 14-21; Зданович, 1992, с. 79-84), помітно відрізняючиясь від жител населення приуральської абашевської культури (Горбунов, 1989, с. 126, табл. 11). Природно, що в порівнянні з досконалістю форм і пропорцій архітектурних ансамблів протоміст,

житлові комплекси зрубних селищ були лише деградованими подобами втрачених колись еталонів. І все-таки подобами. Очевидною причиною деградації в області архітектури сиала відмова від урбаністичного шляху розвитку євразійських спільнот епохи бронзи. Найдавнішим, із числа розкопаних і реконструйованих жител, є будівля на Шиловському поселенні в гирлі р. Воронеж (Винников, Синюк, 1990, с. 145, рис. 35). З житлово-господарчими комплексами протоміст споруди ПЗК ріднить подовжена форма споруд, стовповий каркас конструкцій, оформлення вузького торця, суміщення житлових і господарських функцій під одним дахом. Будівлі зрубної культури мали прямокутну, а не трапецієподібну, форму, оскільки не були пов'язані з кільцевими оборонними стінами городищ. Проте, трапецієподібні конструкції іноді зустрічаються і серед значних споруд ПЗК, як на поселенні Липовий Овраг у Хвалинському р-ні Саратовської обл. (Агапов, Иванов, 1989, с. 137, рис. 2).

Площа житлово-господарських споруд ПЗК коливається переважно в межах 70-150 кв. м. За класифікацією, запропонованою К.В.Сальниковим і підтриманою Г.Т. і М.Ф.Обидьонновими, вони є середніми за розмірами будовами (Обыденнов, Обыденнова, 1992, с.54-55). У таких же межах визначається площа житлово-господарських комплексів городища Синташта. Споруди меншої площі також зустрічаються достатньо часто, але їхні функції частіше за все є господарськими, рідше житловими. Великі споруди, що значно перевищують площа в 150 кв. м, з'являються вже в постзрубний час - будова на 1-му Сусканському Лівобережному поселенні площею 336 кв. м. (Мерперт, 1958, с. 107, рис. 11,*1;* 13). Для обігріву помешкань і готування їжи використовувалися відкриті багаття кострічного типу. Вони влаштовувалися на долівці жител, іноді викладалися каменем, вміщувались до грунтових ям. Особливістю жител приуральської зони і Зауралля була наявність криниці в помешканні - риса, характерна і для синташтинских жител. На поселенні в с. Покровка

Новосергіївського р-ну Оренбурзької обл. стінки криниць було викладено каменем (Порохова, 1989, с. 62, рис. 1, *2*). Вогнище і криниця звичайно розташовувалися в житлі поруч.

Обряд поховання ПЗК мав чітко виражену специфіку, на окремих рисах котрої вже припадало зупинятися вище. Для сумарної характеристики обряду використовуються матеріали 2381 поховання, у яких було поховано 2548 чоловік. Переважна більшість поховань зроблено за ритуалом інгумації, але зафіксовано й інші види поховань: кремації - 90 поховань (3,7%), кенотафи - 93 (8,9%), повторні поховання - 38 (1,6%).

Рішуче переважає підкурганний обряд поховання, хоча в більшості регіонів відомі й грунтові могильники. Найбільшими з числа грунтових є могильник біля с. С'єзже Богатовського р-ну Самарської обл., що нараховують до 100 пох., 43 із них видані (Колев, Седова, 1987, с. 71-86), Смєловка біля м. Енгельса (Покровська) – 111 пох. (Лопатин, 1998, с. 50-51) та Нове Привільне Ровенського р-ну Саратовської обл. - 33 пох. (ПСК, 1993, с. 64-65). Проте, підкурганні могильники ПЗК, на відміну від БМЗК, також тривалий час функціонували як грунтові і лише після учинення певної кількості поховань над ними споруджувався спільний насип. Тому основні поховання кількісно помітно переважають впускні. Для порівняння – в БМЗК впускних поховань втричі більше, ніж основних. Розташування поховань під курганами було круговим, із наявністю центрального неординарного поховання або святилища, та рядовим. Для грунтових могильників звичайним було розміщення поховань рядами, хоча й на них трапляються святилища і навіть мавзолеї, як у Смєловці (Лопатин, 2000).

Домінуючою формою похоронних споруд була підпрямокутна могильна яма, перекрита дерев'яним накатником на рівні похованого чорнозему. Розмір ям звичайно регламентувався скорченим становищем мертвого і статевовіковими характеристиками (Рис. 28). Стратифікація

суспільства дала певний відсоток великих ям для поховання осіб з особливим соціальним статусом. Серед рідкісних форм похоронних споруд переважають зруби (49 конструкцій або 2,1%). Вони відрізняються розмаїтістю форм та індивідуальною конструкцією кожної споруди, пов'язаної з похованням визначної особи. Конструктивні особливості зрубів Поволжя проаналізовані в ряді досліджень (Агапов, 1976, с.69-70; Зудина, 1991, с.67-70), але питання їхнього походження залишається відкритим. Останнім часом висловлена думка щодо західного ("українського") походження зрубів від племен КБК (Левакова, Пятых, 1981, с. 44; Зудина, 1991, с. 70). Але появу зрубів у носіїв КБК також варто з'ясовувати, а посилання на "дуже тривалу традицію" потребують конкретизації. Різноманітність поховальних споруд Синташти дозволяє знайти праформи для усіх поховальних споруд ПЗК, від елементарних ям до підбоїв, склепів, складних стовпових конструкцій та зрубів. Певною мірою, зроблений висновок стосується і КБК. Хоча, з іншого боку, в ареалі зрубної КІС кількість зрубів наростає із сходу на захід, у напрямку до Орельсько-Самарського межиріччя в басейні Дніпра, де концентрація зрубів була найвищою. Показово, що в кург. 11 біля с. Кайбели Ульяновської обл. було відкрито ритуальний будиночок (Мерперт, 1958, с. 90-92, рис. 5, *5А*; 7), інтерпретований як "похоронний будинок". Зв'язок похоронного будинку Кайбел з ритуальними будиночками Синташти видається авторові ймовірним. Для раннього етапу ПЗК характерні склепи колісничих і сімейні склепи, що з'явилися ще в синташтинській культурі.

Значна уніфікація спостерігається в позиціях небіжчиків, де панує стан адорації - скорчене становище скелета на лівому боці головою на північ або північний схід. У тенденції, від першого періоду до другого, ступінь скорченості мертвих збільшується від слабкої і середньої до середньої й сильної. У пам'ятках, перехідних від синташтинської доби до першого періоду ПЗК, відзначено випадки випростаних інгумацій. Найчастіше

фіксованим випадком відхилення від пануючого канону, є позиція мертвого на правому бокові в тому ж стані адорації, що становить 6,7%. На лівому боці поховано 92,2% небіжчиків.

Походження пози адорації для ПЗК також пов'язане із синташтинською культурою та ДВАК, де така позиція вже була вироблена, хоча й не стала домінуючою. Спостереження Г.Г.П'ятих щодо наявності пози адорації в окремих груп катакомбного населення має значення для з'ясовування появи цієї форми обряду в синташтинського населення. Вплив катакомбних культур на зрубні не міг бути прямим, за браком хронологічного стику між ними. У парних похованнях першого періоду ПЗК на правому бокові нерідко вкладали жінок. Аналогічна тенденція простежується в синташтинській культурі і групі ранніх поховань КБК (Отрощенко, 1992, с. 163-165). У цілому ж число колективних поховань невелике (142 або 5,9%) і має тенденцію до скорочення від першого до другого періоду. Як виключення, трапляються сімейні склепи, розраховані на трьох-чотирьох небіжчиків (Рис. 14, *4-7*, *9-15*; 29). Парні поховання практикувалися до кінця другого періоду.

Серед нетрадиційних форм поводження з тілом мертвого торкнемося, насамперед, кремацій. Обряд спалення тіла небіжчика звичайно відбувався на стороні, а кальциновані кістки зсипали купкою на дно ями, розрахованої за розмірами на поховання тіла людини. Розташування інвентарю в таких могилах стандартне. Дискусійною лишається проблема появи обряду кремації в середовищі населення зрубної спільності. Гіпотеза про федоровські витоки обряду кремації була піддана різкій критиці в другій половині 70-х рр. самарськими дослідниками, що обгрунтували гіпотезу про місцеве середньоволзьке зародження обряду кремації в ямно-полтавкинському середовищі (Пестрикова, 1977; Багаутдинов, 1984, с. 12-17). Необхідно звернутися до цієї проблеми ще раз, тепер вже з огляду на кремації ПЗК.

Знаменно, що підвищений відсоток кремацій показовий для Поволжя, а в Приуралліта на Донщині їх зовсім мало, відповідно – 5,4% проти 1,5% та 1,2%. Виходить, що на західному і східному пограниччі ПЗК випадки кремації менше поширені ніж на Середньому і півночі Нижнього Поволжя. Різко зменшується відсоток кремацій у центральних і південних районах Нижнього Поволжя (1,8%). У той же час на півночі лісостепового Поволжя могильники ПЗК з помітною питомою вагою кремацій виходять до кордонів лісової зони, де такий ритуал обмежено практикувався носіями поздняковської, а в епоху середньої бронзи - середньоволзької абашевської культури. Значно ширше використовувалися традиції тілоспалення племенами середньодніпровської культури. Носіями синташтинської культури обряд кремації не використовувався, при досить активному ужитку вогненного ритуалу в похоронних церемоніях.

Найбільш раннім, із числа добре датованих комплексів, де зафіксовано поховання з обрядом кремації раннього періоду ПЗК є курган біля залізничної станції Карамиш Красноармійського р-ну Саратовської обл. (Максимов, 1956, с.115-123). Привертає увагу вузька форма могил із прахом спалених (2,4х0,8 м), не характерна для зрубної спільності, але звичайна для лісового населення, зокрема для носіїв поздняковської культури (Бадер, Попова, 1987, с. 132). Часто пишуть про вплив зрубного населення на похоронний обряд і наочний образ поздняковської культури. Тим часом, вплив було взаємним. Можливо, результатом поздняковського впливу і явилося поширення обряду кремації в середовищі зрубного населення лісостепового Поволжя. В усякому випадку, на межі з поздняковцями питома вага кремацій на могильниках ПЗК надто помітна: на південному сході Мордовії – 7,3% (Шитов, 1987, с. 7-8); на заході Татарстану (могильник Новосьолки) - 8,6% (Иванов, Скарбовенко, 1993, с. 80-93). Автори останньої публікації відзначають, що культурний образ цього могильника "формувався в результаті взаємодії зрубної й

поздняковської традицій за участі східного компоненту, що має, швидше за все, уральське походження" (Там само, с. 111-112).

Унікальними є окремі кургани й цілі могильники з переважаючим обрядом кремації. Це кург. 9 біля с. Бородаєвка Марксовського р-ну Саратовської обл. (Миронов, 1989, с. 52-63) та Нижньоозерецький могильник Приволзького р-ну Самарської обл. (Агапов и др., 1983, с. 13). У обох випадках спалення мертвих відзначені в семи похованнях із десятьох, тобто по 70%. Причини спалахів кремаційної форми поховання пояснити важко. Відзначимо лише, що тілоспалення стали стійким елементом в обрядовій практиці населення ПЗК. Відомі нечисленні випадки біритуальних колективних поховань. У "сімейному" склепі пох. 8, кург. 5 у групі Урень 1 Старомайнського р-ну Ульяновської обл. були спалені двоє дорослих, а дитина похована за обрядом інгумації (Скарбовенко, 1989, с. 113-114).

Кенотафи (3,9%) та повторні поховання (1,6%) свідчать про значну мобільність населення навіть в умовах характерної для лісостепу тривкої осілості. Нерідко ці форми поховання призначалися для осіб найвищого соціального статусу (вождів-колісничих, жерців, воїнів). Розміри похоронних споруд у таких випадках перевищують середньостатистичні стандарти. Для ординарних кенотафов і повторних поховань розмір ями установлювався виходячи з розмірів, необхідних для поховання людини в скорченому стані на лівому бокові, із поправкою на розмір тіла і вік. При повторних похованнях кістки людини пакетувались. На "пакет", основу якого складали складені оберемком довгі кістки рук і ніг, або поруч із ним, поміщався череп. Рідше людської кістки виявлялися розкиданими по дну ями без певної системи. Традиція вчинення кенотафів і повторних поховань походить від катакомбному світу і затвердилися в зрубному середовищі через синташтинську культуру. Це насамперед, відноситься до пакетованих повторних поховань. Поховання з розкиданими частинами

скелетів відбивають вплив лісового населення Середнього Поволжя, на що вказували П.М.Третьяков (1998) та М.Я.Мерперт (1954, с. 142-146). Останній класифікував повторні поховання зрубної культури за згаданою вище схемою.

Найбільше явно синташтинська традиція проявляється у невеличкій (5,9%) групі колективних поховань ПЗК. Це, насамперед, склепи колісничих із фіксованим центром гробниці і сімейні склепи з підрозділом на індивідуальні сектори. У тенденції склепи названих типів характеризують перший період ПЗК, а в другий - з колективних поховань лишаються майже виключно парні.

Серед супроводу домінує кераміка, виявлена в складі інвентарю 85,1% поховань. Біля третини поховань супроводжувалося двома посудинами (28,9%), біля половини - однією (47,5%) і лише в 6,3% споруд виявлено 3-6 горщиків. Це часто колективні поховання. В часу відзначається тенденція постановки посудин у ногах на ранньому етапі й біля узголів'я - на розвиненому. Кераміка ПЗК, як і спільності в цілому, виявляє тенденцію розвитку від невироблених грубих форм із пухким тістом і грубими розчосами поверхонь гребінцевим штампом, недбало виконаною достатньо скупою орнаментикою (Рис. 30) до чітких форм слоїкового і ребристого посуду з щільним тістом із домішкою шамота й ошатною орнаментикой низьких ребристих форм, т.зв. "гостроребернних" посудин (Рис. 31). Специфічною для ПЗК є дзвоновидість горщиків і домішка черепашки в тісті для першого періоду, панування зубцюватого і врізного орнаменту - для другого. У поховання ставилася, звичайно, різнотипна кераміка. Найбільш характерне сполучення слоїкових і ребристих форм у тих комплексах, де зустрінуто понад одну посудину.

Всі інші категорії супроводу фіксуються в обмеженому числі поховань, майже не перевищуючи показника 10% для окремо взятої категорії, що дозволяє фахівцям інтепретувати ці знахідки показником соціальної

неординарності небіжчиків (Отрощенко, 1989; Цимідanов, 1997). Зокрема, напутню їжу зафіксовано в 12,6% поховань, що приблизно співпадає з відсотком багатих поховань ПЗК (Бунятян, Отрощенко, 1995).

Набір прикрас (Рис. 27; 32; 33) відомо переважно за матеріалами могильників (Малов, 1992б; Зудина, 1981). Він був обмеженим і стандартним: скроневі підвіски, браслети, круглі нашивні бляхи, листовиді, ромбічні та трикутні підвіски з металу та фаянсове, рідше – кам'яне чи кістяне, намисто. Найпоширеніші - скроневі підвіски, жолобчасті в перетині, що символізували згорнуту в кільце змію. В одному випадку це була кобра (Кабанова, Овчинникова, 1999, с. 68, рис. 5). Ранні примірники мали, подібно синташтинським, округлу форму, еволюціонуючи потім в овальні і грушоподібні. Найбільш яскраві зразки мали бронзову основу, що обгорталась золотою фольгою. Браслети зустрічаються значно рідше, дротяні з кінцями, що стуляються, у ранній період і жолобчасті з розімкнутими кінцями – в пізній. Вони, іноді, також бували обгорнуті золотою фольгою. Фаянсове намисто дивовижно одноманітне за формою, переважно - бісер, хоча зустрічаються округлі, біконічні і сегментовані зразки. Помітна тенденція до скорочення кількості прикрас від ранніх поховань ПЗК до пізніх.

Бронзові ножі так званого зрубного типу є показовою категорією знарядь праці в похованнях, але кількість таких знахідок, від першого періоду (Рис. 34-35) до другого (Рис. 36), різко скорочується. Типологічно з часом зникає ромбічне закінчення черешка, більш виразним стає ромбічне перехрестя, усе більш відокремлюючись від клинка. Інші бронзові знаряддя (сокири, шила, голки, наконечники стрекал, серповидні предмети) поміщалися в могили рідко, із тієї ж тенденцією до зникнення в другому періоді ПЗК.

Таким чином, загальна тенденція розвитку ПЗК вела до уніфікації і збідніння обряду поховання, елітні поховання поступово розчинялися в

масі рядових, що вказує на стагнаційні процеси в суспільстві, виродження культури. Конкретні механізми таких явищ простежити на археологічному матеріалі украй важко. Зазвичай, деструктуризація суспільства веде до його ослаблення й загибелі, а в археологічному контексті - до зникнення культури.

Встановлення покровцями контролю над величезними територіями лісостепу Східної Європи з достатньо сприятливими умовами існування, залучення до процесу зрубної культурогенези різноманітних груп передзрубного населення призвело, у кінцевому рахунку, до демографічного вибуху. Вище уже відзначалося, що в добре досліджених регіонах на десятки селищ першого періоду припадають сотні населених пунктів другого. Приблизно в такому ж співвідношенні знаходяться і могильники. Якщо на першому етапі населення було розосереджено уздовж найважливіших торгових комунікацій, то на другому спостерігається практично суцільне заселення долів великих, середніх і малих рік. Звертає на себе увага щільність заселення північного прикордоння ПЗК. Рясний ланцюг поселень тягнувся уздовж лівого берега р. Білої у її нижньому плині, лівого берега р. Ками до її упадання у Волгу, а на правобережжі Волги - по ріках Кільні (права притока Свіяги), Свіязі та Кубні (ліва притока Свіяги). Далі до заходу, за межами Татарстану, суцільне обстеження регіонів не провадилося, але й локальні матеріали дозволяють уловити велику щільність поселень на межі лісостепової і лісової зон. Підтримуючи жваві контакти з населенням лісу (поздняковська і приказанська культури), зрубне населення практично не розселялося в межі лісової зони, задовольняючися повним контролем над лісостепом. Природні умови останнього, ймовірно, цілком задовольняли потреби скотарського, у своїй основі, господарства зрубних племен.

Г.Т. і М.Ф.Обидьоннови запропонували для глибшого вивчення пам'ятників зрубної культури виділити райони їхньої найбільшої

концентрації, прив'язані до ділянок значних і басейнів середніх рік. Так, у Волго-Більскому межиріччі ними виділено 6 районів: Заволзький, Закамский, Ікський, Нижньобільський, Дьомський, Середньобільский (1992, с.46, рис. 2).

За логікою їхнього розподілу можливо виділити в ПЗК також: Зауральский район, що включає пам'ятки у верхньому плині рік Уралу і Сакмари; Середньоуральський, що включає пам'ятки в басейні нижнього плину Сакмари, Чагана, Ілека і Деркула; Верхньосамарський, включаючи селища по р. Ток; Самарсько-Кінельский із долученням рік Чапаєвки, Безенчука та Сизранського виступу лівого берега Волги; Іргізький, що включає басейни Большого і Малого Іргізів та Чагри; Саратовсько-Заволзький, що включає ліві притоки Волги - Малий і Большой Караман, Саратовку, Тарлик та Єруслан; Верхньоузеньський, що включає пам'ятки верхів'їв Большого і Малого Узенів - безстічних рік між Волгою й Уралом. На Правобережжі Волги намічаються: Саратовсько-Хвалинський р-н, що включає басейни рік Курдюм, Чардим, Терешка, Терса; Сизрансько-Жигульовський із пам'ятками Жигулів і басейнів рік Сизранки та Уси; Свіязький, що включає басейн названої ріки і правий берег Волги в межах Ульяновської обл. і Татарстану до широти р. Кільни на півночі; Сурський - басейн названої ріки до широти рік Кіря і Меня на півночі; Цнинсько-Мокшанський у басейні р. Цни до меж Шацького р-ну Рязанської обл. на півночі; Воронезький - пам'ятки в басейні згаданої ріки; Верхньодонський - пам'ятки в межах Липецької й Тульської обл.; Среднедонський, що охоплює праві притоки Дона у Воронезькій і на півночі Ростовської обл. до гірла р. Хопер; Бітюзький, що включає також пам'ятки лівих приток Дону - Хворостані, Ікорця, Осереді; Хоперський, що охоплює пам'ятки в басейні названої ріки, а також лівих приток Дону - Толучєвки та Піскуватки; Медведицький - з охопленням басейну названої ріки. Усього,таким чином, намічено 24 регіони зосередження пам'яток ПЗК.

Запропоноване районування пам'яток, не пов'язане із сучасним адміністративним розподілом, дає об'єктивнішу картину розподілу населення ПЗК в межах ареалу. У середині кожного з регіонів ріка або ж 2-3 взаємозалежні водяні артерії утворювали вісь, об'єднуючу населення регіону, що забезпечувала налагоджену циркуляцію людей, ідей і речей. З усіх районів лише Верхньоуральський був відрізаний від основного ареалу масивом Уральських гір, але ця група населення мала доступ до рудних родовищ Південного Уралу, забезпечуючи надходження металу та збагаченої руди до внутрішніх районів ПЗК. Самий факт існування на величезній території достатньо уніфікованої культури свідчить про найтісніші зв'язки між групами населення на міжрегіональному рівні. Картографування пам'яток дозволяє виявити ланки зв'язків між районами, а також із сусідніми культурами.

Усередині кожного з виділених вище районів функціонували декілька господарсько-культурних центрів (ГКЦ - за В.С.Горбуновим), тобто найзначніших поселень, оточених ланцюжками дрібних селищ або ж хуторів, що складалися з однієї-двох житлових споруд. У Приураллі такі одно-двосадибні хутори складали 66% від загальної кількості селищ. Кількість великих селищ, якими припадає вважати пам'ятки, що нараховували понад 5 садиб, складала лише 2,5% (Обыденнов, Обыденнова, 1992, с. 39-49, табл. 1). Карта поширення пам’яток ПЗК засвідчує відсутність скількі-небудь великих незаселених просторів усередині ареалу, виключаючи лише згадувані лісисті гори Південного Уралу. Це дозволяє висловити припущення, що придатні для випасу худоби і заготівлі кормів степові ділянки лісостепу були розподілені між окремими племенами, патронімія ми та сім'ями.

Введення поняття "патронімія" для розуміння аналізованого явища цілком доречне, бо, відповідно до теоретичних розробок, патронімії виникають після розпаду роду і являють собою декілька локалізованих

сімей, що ведуть своє походження від одного загального чоловічого предка (Першиц, 1986, с. 133-134). Процес утворення патронімій, що має місце в передкласових і ранньокласових суспільствах, в етнографії фіксується при вивченні колонізаційних рухів населення. А носії ПЗК фактично здійснювали колонізацію значних, не заселених до їхньої появи чи ледь заселених просторів. Героїчний час, пов'язаний з епохою пасіонарного поштовху, що передував утворенню ПЗК, дав, мабуть, чимало доблесних особистостей, із якими співвідносили своє походження вдячні нащадки. Для вивчення соціальної структури зрубного населення поняття "патронімія" застосувала С.С.Березанська (1977, с. 34-36).

За допущення наявності в носіїв ПЗК інституту патронімії, у новому світлі постає факт поширення серед них таких рідкісних форм поховання, як кенотафи, повторні поховання, кремації. Питома вага цих способів поховання складає в ПЗК лише 9,2%. Проте особлива пишність ритуалів, що їх супроводжують, наявність багатого, або, у всякому разі, неординарного речового супроводу, дозволяють стверджувати, що такі поховання пов'язані з нерядовими членами суспільства. Варто звернути увагу на те, що всі три особливі форми поховання дозволяють чинити їх через багато років після фактичної смерті особистості. Прах кремованого, мацеровані (тобто, очищені від м'яких тканин) кістки скелета могли бережно зберігатися, переноситися від старого на нове місце проживання і бути похованими при закладанні нового некрополя. М.Я.Мерперт схильний розглядати нетрадиційні у зрубному середовищі способи поховання, як наслідок прояву далеких (чужокультурних) впливів (1958, с. 99). Але таке пояснення може бути прийнято лише почасти, оскільки такі форми поховання, як повторні та кенотафи ні для якої культури не є нормою, будучи завжди фактами меморіальних традицій. Мабуть, закладка могильника на колонізованих землях починалося з облаштування меморіального комплексу, присвяченого шанованому чоловічому предку і

членам його сім'ї. Такі меморіали особливо чітко простежуються в курганах біля сс. Хрящевки, Кайбел, Уразмаметового на півночі ареалу ПЗК. Вони походять від традицій Синташти.

Не менш цікавою тенденцією в розвитку досліджуваної культури є зникнення на другому етапі поховань воїнів. Очевидно, завдання суто військового характеру, що ставилися перед воєнізованою верхівкою ранньозрубних громад, були вирішені тоді ж. Показово, що при величезному територіальному поширенні пам'яток ПЗК із заходу на схід, не надто рясний ланцюжок військових поховань тягнеться уздовж лівого берега Волги, від півночі Ульяновської обл. до півночі Волгоградської. Ще рідшим є аналогічний ланцюжок поховань уздовж правого берега згаданої ріки. Останнім часом опубліковані найпівнічніші поховання лучників із могильника біля с. Новосьолки Буїнського р-ну Татарстану, на р. Цільні, лівій притоці Свіяги (Иванов, Скарбовенко, 1993, с. 126, Рис. 14, *10,13,15*). Картографовані Н.І.Шишліною поховання лучників займають окреслений ареал (1990, с. 24, рис. 1). В.В.Циміданов звернув увагу, що поховання зі зброєю з Донщини належать ще до передзрубного часу (1992, с. 6).

Причина особливої концентрації військових поховань ПЗК саме у Волзькому регіоні давно займає увагу дослідників. Тривалий час цей феномен пояснювався чинником Волзької прабатьківщини зрубної культури, із чим погоджувався й автор. Але тепер, коли саме поняття "прабатьківщина" стає, стосовно до культур зрубної КІС, все умовнішим, за зсуву ареалу складання ПЗК на захід від Волги, варто шукати для концентрації військових поховань у Поволжі інше пояснення. Смію припустити, що відвоювання середнього плину найбільшої ріки Європи на відрізку між напівпустелею і лісом явилося найбільшою історичною подією ранньої фази ПЗК, що забезпечила їй наступний період стабільного мирного розвитку, коли потреба у військовій функції аристократії ослабла,

що й позначилося на обряді поховання. Відсутність військових поховань у Приуралліі, Донщині, Лівобережній Україні, Азово-Каспійському міжмор'ї, можливо, є відлунням вирішальних перемог на Волзі, що забезпечили практично безперешкодне поширення зрубного населення у всіх напрямках.

Ймовірними військовими опонентами для ранніх покровців на півночі виступали сейминці та різноманітні групи прафіноугорського населення лісової зони, а на півдні - носії КБК та ще недостатньо чітко виділені групи посткатакомбного населення Нижнього Заволжя. І якщо північні опоненти були зупинені на межі лісу і лісостепу, то південні виявилися втягнутими до процесу зрубної культурогенези, що призвело до формування БМЗК. Докладніше результати просування ранньопокровського населення на південь і захід будуть висвітлені нижче.

IV.4. Експансія носіїв покровської зрубної культури в степи, їхня роль у формуванні бережнівсько-маївської зрубної культури

Вище показано, що в пізніший передзрубний період у степах Східної Європи культурна єдність була відсутня. Між Волгою і Дніпром і далі на захід до пониззя Дунаю поширилася КБК. На сході, у середньому плині р. Урал виділяється південна група пам'яток синташтинської культури, а в межиріччя Волги й Уралу фіксуються групи посткатакомбного населення з невиразним обрядом поховання і матеріальною культурою. Рясна мережа пунктів КБК фіксується в Україні. Далі на схід, між Сіверським Дінцем і Уралом їх дещо менше, що об'єктивно вказує на слабку заселеність цих земель у передзрубний час. Уніфікувати процес культурогенези могла або одна з трьох згаданих вище груп населення, або четверта (зовнішня) сила.

Носії КБК активно поширювали свою культуру за Дніпро, у Західне Надчорномор'я і далі, за Прут і Дунай (Савва, 1992, с. 160, рис. 62), а на північному заході вони досягали Львівської обл. (Бандрівський, 1997). Східний регіон КБК між Волгою і Доном був мало населеним і тому досить уразливим. Населення Волго-Уральского степового межиріччя і мешканці середнього плину р.Урал не мали необхідного потенціалу для зовнішньої активності. Більше того, із сходу наростав тиск носіїв алакульської культури, що сформувалася на петровській основі. Об'єктом взаємних домагань залишалися багатющі поклади мідної руди, розташовані по обидва боки від умовної межі між Європою та Азією.

Четвертою силою, що володіла помітним військовим потенціалом і успадкувала героїчну традицію синташтинців лісостепу, було населення ПЗК. Її носії в XVI ст. до н. е. залучили пасовища степової зони, як і

міднорудні родовища Приуралля до сфери своїх інтересів. Це був найсприятливіший у кліматичному відношенні відтинок часу в II тис. до н. е., коли освоєння степових межиріч становило практичний інтерес із потреби нарощування економічного потенціалу скотарських колективів.

Сформувавшись у лісостеповому Доно-Волзькому межиріччі на базі синташтинської культури та ДВАК, ПЗК поширювалася, у першу чергу, на схід і південний схід. Стратегічне значення мав контроль над Саратовським Поволжям, правобережна частина якого входила в зону поширення КБК. Теза М.М.Малова, що “культура багатоваликової кераміки (бабинська) не мала поширення в Поволжі та прилеглих до нього районах” (1985, с. 225), не може бути прийнята, оскільки вона побудована на матеріалах поселень та їхній оцінці. Наявність уздовж правого берега Волги могильників КБК, знімає це заперечення (Отрощенко, 2001).

Водночас, практичні спостереження М.М.Малова підтверджують запропоновану вище послідовність подій: "У правобережних лісостепових районах поширені селища з керамікою доно-волзької абашевської культури (Н. Покровка, Красавка) та зрубно-абашевським посудом (Гуселка II, Пристанне, Сади, Ніколаєвка, Барановка, Вишнева й ін.). З поселень лівого берега Волги (Натальїно, Прапорський Бугор, Підгорне) походять лише зрубно-абашевські фрагменти. У глибинних районах степового Заволжя зрубно-абашевські селища невідомі, за вийнятком одиничної знахідки біля Мало-Узеньської дослідної станції.” (1985, с. 226).

М.М.Малов ремствує на відсутність стратиграфічного співвідношення між доно-волзькими та зрубно-абашевськими пам'ятками, але послідовність цих матеріалів зафіксована на відповідних пам'ятках Середньої Донщини (Пряхин, Матвеев, 1988, с.144). Сумніватися в достовірності численних стратиграфічних спостережень воронезьких колег немає підстав. Спробуємо прокоментувати наведене спостереження М.М.Малова використовуючи мапу з його ж дисертації. На ній пам'ятки

"покровського типу" (ПЗК першого періоду в нашому розумінні) картографовані з урахуванням природно-кліматичних зон. Найдавніші селища (Красавка, Н. Покровка) знаходяться в лісостепу і на межі зі степом, у басейні Дону та на правій притоці Волги - р. Терешці. Протяжна низка покровських селищ, крім лісостепу, займає степову крайку правого берега Волги. Показово, що, між селищами Гуселка II і Вишнева, на північній околиці Саратова знаходиться згаданий вище Жарений Бугор, у насипу якого зафіксовані ознаки поховання із горщиком покровского типу, а основним є поховання КБК (Монахов, 1984, с. 241, рис. 1,*1*; 2,*1*). У інших випадках багатоваликова кераміка зустрічається вже в контексті пам'ятників ПЗК: у пох. 3, кург. 5 біля с. Нізовка Самойловського р-ну Саратовської обл. посудина “з багаторядними наліпними валиками під вінцем” виявлена у комплексі ПЗК (Максимов, 1979, с. 81); ранні керамічні комплекси городища Нікольєвка 1 на р. Хопрі у Балашовському р-ні Саратовської обл. представлені посудом КБК та “абашевсько-зрубної культурно-історичної спільності”, які стратиграфічно не розділені (Хреков, 1979, с. 84); невеличка колекція посудин КБК виявлена на правобережжі Середнього Поволжя, у верхів'ях р. Свіяги, на селищі ПЗК біля с. Старо-Тимошкіно Баришського р-ну Ульяновської обл. (Кузьмина, Турецкий, 1991, с. 85, рис. 8,*1-4*).

На всіх цих пам'ятках матеріали катакомбної спільності відсутні. У приволзький лісостеп багатоваликова кераміка могла потрапити із Саратовського Приволжя уздовж р.Терешки, де вона зафіксована "на ряді поселень" (Монахов, 1984, с.243). Проте, ніяк не можна погодитися з позицією О.В.Кузьміної та М.А.Турецького, що проводять по знахідках багатоваликової кераміки на селищах ПЗК в Уляновському і Самарському Приволжі межу поширення КБК (1991, с. 85). Це лише відлуння керамічної традиції КБК у ПЗК (Рис. 37), свідчення їх співіснування на якомусь відрізку часу в Нижньому Поволжі.

З Саратовського Приволжя, де між верхів'ями р. Медведиці та правого берега Волги спостерігається максимальна концентрація селищ покровського типу, ПЗК стрімко поширюється в Заволжя, там досліджені вже сотні поховань ПЗК, включаючи епонімний могильник. Проте виразні селища покровского типу (ПЗК-І) тут відсутні. Скромні збори покровской керамики є з округи того ж Покровська (Енгельса) долини Большого Караману і пониззя Большого Іргізу. На Большому і Малому Узенях, де виявлено 120 селищ зрубної культури, фігурує лише "одинична знахідка" покровской керамики. На жаль, розконано лише кілька з цього масиву поселень (Рис. 38). У глибинному степу Заволжя могильників дещо більше. Уздовж Большого Іргізу вони тягнуться до р. Деркул - правої притоки Уралу. Далі на південь не поширюються і могильники, зникаючи на межі степу і напівпустелі.

Отже, у нашому розумінні, плацдарм міграції покровського населення вимальовується в Доно-Волзькому лісостепу, за високою концентрацією поселень, а її генеральний напрямок - у Степове Заволжжя - за не меншим щільністю похоронних пам'яток, за практичної відсутності побутових. Контроль над степами Заволжя, виходячи з потужного військового потенціалу покровців, було встановлено, але в результаті склалася нова культура, назвемо її для Нижнього Заволжжя бережнівською, із своєрідним обрядом поховання та керамічною традицією.

Подальше прямування покровців на схід призвело до встановлення контролю над Каргалінськими міднорудними покладами і проникненням у межиріччя Уралу і Ілеку. Тут, на сучасному російсько-казахстанському кордоні, а в давнину - на зрубно-алакульській межі, відзначені крайні південно-східні прояви ПЗК на могильнику Ветлянка IV. В.С.Горбунов відніс цей некрополь до передзрубного часу (1992, с. 182), але за речами, що датують, він не тільки синхронний ранньому етапу ПЗК, але й виявляє в кераміці й обряді поховання її присутність.

Візьмемо найбільше показовий комплекс Ветлянки ІУ - пох. 2 кург. 14, де двоє небіжчиків лежали віч-на-віч з орієнтуванням на північний схід. За складом супроводу можна встановити, що з поворотом на лівий бік був похований чоловік (із сагайдачним набором стріл), а з розворотом на правий - жінка (із фаянсовим намистом). Аналогічна ситуація тричі повторюється в Покровському могильнику: кург. 32, пох. 1; кург. 34, пох. 1; кург. 35, пох. 2 (ПСК, 1903, с. 34-35). Це суто лісостепова, покровська риса похоронного обряду, що генетично веде до склепів сімейного типу Синташти (див. розділ ІІІ). Більш віддалені аналогії відзначено вище в ранніх могилах КБК, де чоловіка укладали на лівому бокові, а жінку - на правому.

Пильної уваги заслуговує добір наконечників стріл за спиною чоловіка з Ветлянки. Усі вони кістяні, втульчасті, не показові для Синташти, але відомі з Покровського могильника. Більшість з 11-ти наконечників – ромбічні в перетині, із схованою втулкою. Морфологічно вони нагадують кременеві наконечники катакомбних культур та КБК (7 стріл). 1 ромбічний у перетині наконечник має виступаючий чіп; 1 - тригранний у перетині; 1 - трапецієподібний і ще 1 - кулевидний (Горбунов, 1992, с. 194, рис. 191, *14-23, 25*). Але убитий ветлянський лучник був кремінним черешковим наконечником, що застряг у хребці (там же, рис. 191,*24*). Аналогією для короткоперого наконечника з Ветлянки ІУ є кварцитове ж вістря з пох. 5, кург. 1 у с. Бикове Волгоградської обл. (Смирнов, 1960, с.174, рис.1,*3*). Це склеп колісничого ПЗК з офірою пари коней.

Зазначимо, що, відстежуючи шляхи прямування покровців, ми будемо постійно наштовхуватися на поховання людей, уражених кременевим черешковим наконечником стріли.

До півдня від Саратовської обл. степова зона виклинюється у вузький коридор між напівпустелею зі сходу і річищем Волги з заходу. У нього й посунула інша група наступаючих покровців. Їхній шлях також відзначено

могильниками, але не поселеннями: Іловатка, Бережнівка 1-4, Політотдєльське, Бикове 1-3, Верхній Баликлей, Верхнє Погромне і далі на південь, аж до могильників Степовий - 4 і Успенка в м. Ахтубінськ Астраханської обл. Проникали покровці й у зону напівпустелі. Кістяні перинки від втоку покровської стріли виявлені в пох. 1 кург. 5 біля с. Венгеловки Палласовського р-ну Волгоградської обл. Мертвий лежав скорчено на лівому бокові, кисті рук були притиснуті до грудей (ПСК, 1993, с.52-53). Обрядово цей комплекс близький ранній стратиграфічній групі поховань бережнівського типу (за Є.І.Миськовим), але має південне орієнтування. Проте, південне орієнтування, було поширене в Нижньому Поволжі, поряд із східним, у передзрубний і перехідний до зрубної культури періоди. Прикладом тут може служити кург. 4 у м. Енгельс (розкопки 1941 р.), де виявлені 6 впущених поховань, орієнтованих на південь і південний схід. Всі вони лежали зібгано на лівому бокові і лише при однім із них (пох. 3) виявлений архаїчна слоїкова посудина, суцільно орнаментована наколами квадратного штампу (Синицын, 1958, с.378-292, рис.3; 4, *2*). Показово, що цей пам'ятник не включений до Зводу пам'ятників зрубної культури Нижнього Поволжя.

Проте повернемося до поховання з Венгеловки. Складені (двохелементні) втоки стріл зустрічаються тільки в похованнях ПЗК у сагайдаках воїнів-лучників. "Певне вони використовувалися для стріл із легким очеретяним древком і наконечником із твердої породи дерева або кістки" (Малов, 1991, с. 25, рис. 4). Знахідка покровської стріли в чужокультурному комплексі непрямо вказує на можливість загибелі небіжчика саме від цієї стріли. Наконечник стріли (дерев'яний) при цьому не зберігся. М.М.Малов зауважив, що в ряді поховань лучників є втоки стріл, а наконечники - відсутні (1991а, с. 25).

Просування на південь простежується також уздовж правого берега Волги й у Доно-Волзькому межиріччі. Воїнські могили позначені вздовж

Іловлі та Медведиці (Карамиш, Арчединка, Лебяже). Їхня націленність на Волго-Донський перешийок - район максимального зближення русел великих рік - сумнівів не викликає. Це наочно демонструє карта поховань ПЗК із стрілами (Шишлина, 1990, с. 24, рис. 1). У останні роки на цьому напрямку досліджено не тільки поховання лучників, але й гробниці з обрядом кремації і сокирами: Барановка, гр. 1, кург. II, пох. 2 (Сергацков, 1992, с.100, рис. 2,*3-5*); Кульстан на лівому березі Дону, Серафимовическький р-н Волгоградської обл., колгосп "Волго-Дон", кург. 6, пох. 2 (розкопки А.Н.Дьяченко, 1990). У Барановці (Камишинський р-н на р. Иловля) виявлений бронзову сокиру із схематичним зображенням колісниці на бічних гранях (Отрощенко, 1996, с. 132, рис. 1,*4*), виконаного пуансоном (Рис. 39,*4*), а в Кульстані - нефритову (?), бородінського типу.

Тут, у великому виступі Дону, зафіксовано до десяти випадків поховань з одним кременевим черешковим вістрям стріли. За спостереженнями С.Н.Братченка, один наконечник стріли в могилі - не інвентар, а вказівка на обставини смерті похованого (1989, с. 71). Е.С.Шарафутдинова призводить 3 поховання КБК із Нижнього Подонья з одним кремінним наконечником стріли (1987, с.34, рис.3*, 3-6, 9-11*). Ще два поховання з кремінним наконечником виявлені на островах 1 (із рівною підставою) і 3 (черешковый) поряд із Пятиморською стоянкою зрубної культури (Мамонтов, 1981, с.20).

Найбільше цікавий факт убивства досліджував О.В.Кияшко в кург. 1 біля станиці Нагавської Котельниковського р-ну Волгоградської обл., на лівому березі р. Дон. Первинний курган катакомбної культури був досипаний при вчиненні поховання КБК. Інше поховання КБК (№ 4) знаходилося в овальній ямі. Мертвий лежав у сильно скорченому стані на лівому бокові, головою на схід і з наконечником стріли покровського типу в грудях. Пох. 4 було порушене пох. 3 (ПЗК) (Кияшко, 1988, с. 128). Цей випадок прямої стратиграфії (Рис. 40, *4*) опублікований Є.П.Миськовим,

але він уже відносить пох. 4 не до КБК, а до третьої групи поховань бережнівського типу (1991, с. 151, Рис.3, *1,5,12*). Звідси очевидно, що найдавніші поховання бережнівського типу і КБК обрядово близькі між собою. Перші й другі зазнали нашестя з боку носіїв ПЗК, що супроводилося частковою загибеллю степовиків. Покровці не лише пройшли степом, а й залишилися в ньому. На це вказує окремий стратиграфічний обрій поховань ПЗК в степу. Покровські поховання стратиграфічно наступні за ранньою групою поховань КБК, перекривають її. Якщо раніше на місці зближення русел Волги та Дону були відомі лише поховання людей, забитих покровськими стрілами, то нині віявлені гробниці прийшлих лучників ПЗК: гр. 13, кург. 2, пох. 7 біля с-ща Первомайський Калачевського р-ну Волгоградської обл. (Мамонтов, 2000, с. 74-77); головне поховання в одиночному кургані на зрошуваній ділянці "Дальній" біля станиці Голубинської (Мамонтов, 1996, с.58-59).

Та степове населення, будь-то бережнівці чи носії КБК, не зникло і не пішло нікуди при цьому. Хоча зайди та аборігени ховали небіжчиків окремо, у своїх курганах, але витримувати такий принцип вдавалося не завжди. Звернемося до матеріалів кургану Кирпичний Бугор (Рис. 41) на лівому березі Дону в Октябрьському р-ні Волгоградської обл. із основним пох. 7 (покровським). Курган дослідив і видав В.П.Шилов, що відніс усі поховання епохи бронзи з нього до зрубної культури (1991, с. 58-65). Е.С.Шарафутдінова сім з восьми цих поховань (пп. 3-7,10,11) віднесла до покровського типу (1994, с.44). На нашу думку покровськими, за комплексом ознак (північне орієнтування, слабка і середня зібганість, характерна горщикова кераміка та прикраси) можна вважати лише пп. 7 (основне), 6 та 10. До бережнівської групи нами віднесені пп. 4-5, 11 (східне орієнтування, середня і сильна зібганість, характерна слоїкова й гостроребрена кераміка. Відмінності двох культур зрубної спільності на матеріалах Кирпичного Бугра помітні наочно. Поховання другої трійці не

можуть бути зарахованими до кола покровських ні за яких умов. Вони інші за ритуалом і до того ж впущені до більш раннього насипу ПЗК.

Проте найцікавішим, у контексті Кирпичного Бугра, виступає пох. 3, впущене до покровського кургану. Небіжчика покладено у сильно зібганому стані на лівому боці й орієнтовано до північного сходу. Кисті його рук обхоплювали біконічну посудинку, вкриту прокресленими візерунками: паркетним – понад ребром та навскісною сіткою – під ним. Перегин тулуба підкреслений парою нерівних кільцевих борозенок, у тісті - домішка піску і дробленого вапна. У публікації відзначено, що край вінця плоско зрізаний, але за виглядом посудини очевидно, що початкове вінце втрачене, а вторинне - підтесане на рівні шийки. Подібна втрата вінця показова саме для посуду КБК з його трьохчленним (ламаним) і недбалою стиковкою кожної з трьох компонентів тулуба. Біля поясничних хребців небіжчика знаходилася кістяна пряжка-каблучка з одним центральним отвором. За складом інвентарю, пох. 3 Кирпичного Бугра належить до КБК, а по обрядом поховання - до пізньої групи комплексів цієї культури, коли вже переважало східне з відхиленнями орієнтування. Для цієї групи поховань характерні пряжки з двома різновеликими отворами, але відома і з одним (Шарафутдинова Э.С., 1987, с. 35, рис.4,*19*).

Е.С.Шарафутдінова не могла не зауважити риси КБК у пох. 3, але тверда переконаність у тому, що комплекс КБК має бути неодмінно ранішим від покровського, змусила дослідницю віднести пох. 3 до кола покровських. Але ж у Кирпичному Бугрі є ще й пох. 2, безінвентарне, сильно зібгане, кисті рук притиснуті до грудей, орієнтування – південно-західне. Його також можна віднести до КБК. Унікальність цього кургану полягає в тому, що тут поховання ПЗК та пізньої КБК складають один стратиграфический обрій. У результаті взаємодії згаданих культур у степовій зоні і склалася БМЗК.

Утвердившись у степу, покровці зайняли місце еліти в середовищі

місцевого населення. Дослідники КБК засвідчують відсутність яскравих (елітних) комплексів серед пізніх поховань КБК (Дубовская, 1985, с. 19-21; Литвиненко, 1994), що породжує припущення про відсутність еліти, виразно помітної в ранніх могильниках цієї культури. Припускаємо, що місце зниклої або винищеної еліти в середовищі КБК зайняли лідери ПЗК.

Фіксаторами такої ситуації є деякі похоронні комплекси. Вище була відзначена традиція поховання залежних осіб у ногах у знаті, поряд і разом із жертвами тварин, що спостерігається, попервах, у носіїв синташтинської культури. Найнаочніше вона проявилася в багатокамерних склепах колісничих із центральним стовпом. ПЗК сприйняла цю синташтинську традицію і принесла її в степи. Якщо в лісостепу, на власній покровській території, похований у ногах повторював своїм станом позицію тіла головного небіжчика, як то у пох. 3, кург. 1 біля с. Стара Тойда Аннинського р-ну Воронезької обл. (Корнюшин, 1971, с. 79-81, Рис. 30,*III*), то в степу залежна особа вже неодмінно укладалася інакше. Так, у пох. 3, кург. 2 біля с. Максимівки Базарно-Карабулацького р-ну Саратовської обл. головний мертвий лежав у слабозібганому стані з орієнтуванням на північ-північ-схід, а людина в ногах - у середньоскорченому стані з орієнтуванням до південного сходу та ознаками насильницької смерті - наконечник дротика знаходився в грудній клітині (Максимов, 1994, с. 110-115, Рис.1,*1*).

У пох. 1 кург. 1 біля ст. Дурновської Новоаннинського р-ну Волгоградской обл. чоловік був похований у ямі в слабозібганому стані з орієнтуванням до північного сходу, а "раб" - у сильнозібганому стані, головою на південь-схід-схід і ниць (Минаева, 1959, с.212-215, рис. 1; 3; 4).

Нарешті, у пох. 9, кург. 1 могильника Підгорненський III біля Волго-Донської АЕС у Ростовській обл., жінка була покладена у слабозібганому стані з орієнтуванням на північ, а в ногах у неї лежав чоловік у сильнозібганому стані, ниць, із східним орієнтуванням (Рогудеев, 1990,

с.47, рис.1, *11-14*).

В усіх трьох випадках (Рис. 42) головним виступає небіжчик, покладений у слобозібганому стані й орієнтований до півночі. Зворотня ситуація, де б "покровець" лежав у ногах у "бережнівця", нам не відома. Наявність різних обрядів поховання в межах одного похоронного комплексу вказує на їх бодай часткове співіснування.

Чільні позиції носіїв ПЗК у степовій зоні зберігалися деякий час, а далі вони були асимільовані місцевим населенням. Е.С.Шарафутдінова відзначає, що на Нижній Донщині покровці складали не більш 2-3% від числа всіх поховань зрубної спільноти (1994, с.44). Так, вони дали напрямок розвитку БМЗК, розмивши КБК, але й самі розчинилися в бережнівському середовищі, де взяла гору місцева традиція поховань із сильною зібганістю і східним орієнтуванням мертвих, а становище на лівому або правом бокові та позиція рук регламентувалися менш суворо, ніж у покровському середовищі. Поява елітних поховань бережнівського типу (за Н.К.Качаловою і Є.П.Миськовим) указує на етап стабілізації культурної ситуації, виробітку єдиного уніфікованого обряду поховання, де розходження носили кількісний, а не якісний характер, відбиваючи соціальну структуру суспільства (Цимідanов, 1997).

Такою вбачається нам ситуація в Доно-Волзькому межиріччі. На захід від Дону, у Доно-Донецькому межиріччі, процес протікав за схожим сценарієм, але, природно, мав і свої локальні особливості. Там, наприклад, не виявлені й досі поховання ПЗК із зброєю, хоча вони розкопані уздовж лівого берега Дону з виходами на правий. Ймовірно, що західна міграція покровського населення розпочалася дещо пізніше від південної та східної, коли традиція поховання зі зброєю в ПЗК остаточно переривається

Є змога простежити декілька шляхів проникнення покровського населення за Дон, у Доно-Донецьке межиріччя. Р.О.Литвиненко показав зв'язок покровських пам'яток Сіверськодонеччини з середньодонськими

комплексами ПЗК (1991, с. 78-82). Рух носіїв ПЗК з Середнього Дону на Сіверський Донець був можливим за двома головними напрямками: від Дону уздовж Тихої Сосни з переходом у діл Валуя й уздовж Валуя до Осколу і нижче уздовж останнього до Сіверського Дінця. Проте такий шлях позначений відносно невеликим числом покровських пам'ятників, і, мабуть, був другорядним. Головним же видається шлях від Дону уздовж Богучара, із наступним переходом у діл Айдара уздовж р. Білої або однієї з сусідніх лівих приток названої ріки. Уздовж лівого берега Айдара йшов древній торгово-обмінний шлях до Сіверського Дінцю. На цьому шляху виявлено низку поселень і могильників ПЗК (Отрощенко, 1995, с.18-19).

Привозькі групи населення ПЗК просувалися степом уздовж лівих приток Дону. Не виключено, що переправу на правий берег ріки мала місце поблизу від сучасних станиць Боковська та Вешенська на півночі Ростовської обл. На захід від цієї переправи розкопано виразну й численну групу могильників ПЗК у верхів'ях р. Чир (Ильюков, 1979, с. 85: Житников, Копылов, 1978, с. 120: Житников, 1983, с. 117). На чирських могильниках чітко простежується поділ на покровські та бережнівські групи поховань. Перші тяжіють до крайки високого , а другі – переважають у глибині вододілу поміж Доном та Чиром. Л.С.Ільюков засумнівався у більшій давнині покровських курганів, наголошуючи, що глибинні степові могили давніші від побережних (1979, с. 85). Ця відносна хронологія будувалася не на аналізі матеріалу, а на непереконливій періодизації поховань зрубної культури Нижнього Поволжя Н.К.Качалової (1978).

На жаль, матеріали розкопок чирських курганів опубліковані вибірково Є.П.Миськовим (1991) та Е.С.Шарафутдіновою (1994). Вони, в купі з скупою інформацією "Археологічних відкриттів", дозволяють побачити покровські комплекси в контакті з похованням та керамікою КБК в однім із курганів ПЗК (Рис. 43). Таким чином, на Верхньому Чирі повторюється

ситуація, простежена в Кирпичному Бугрі – наявність поховання КБК у кургані ПЗК. У покровських похованнях та комплексі КБК виявлена колекція кістяних пряжок із 1-3-ма разновеликими отворами. У похованнях БМЗК пряжки вже відсутні. У однім із поховань зафіксований кремінний наконечник стріли (Житников, 1983, с.117). Як зазначалося вище, і матеріали з Чиру це підтверджують, носії ПЗК та БМЗК ховали своїх небіжчиків порізно, але під одним із насипів розкрито ділянку поховань БМЗК на певній віддалі від компактно розташованих гробниць ПЗК. Виявлено також склеп сімейного типу з чотирма кістяками, один із них (дитина) лежала в ногах у дорослої людини. У курганах Чиру розкопані кам'яні підкурганні споруди. Далі до півдня і заходу починається зона інтенсивного використання каменю в курганному будівництві населенням БМЗК, зокрема – у Кам'янському р-ні Ростовської обл. (Беспалый, 1987, с. 10). Населення ПЗК, здається, так і не спромоглося побудувати жодної закінченої кам'яної скрині-труни.

Якась частина покровців спустилася уздовж Чиру до пониззя Дону. Поховання КБК з одним черешковим наконечником із кременю досліджене на західній околиці Ростова-на-Дону: кург. 5, пох. 3 (Шарафутдинова Э.С., 1987, с.34, рис. 3,*5-6*). Декілька покровських комплексів виявлено ще далі на захід, на Міуському півострові (Шарафутдинова Э.С., 1994, с.45). Але з верхів'їв Чиру відкривався й шлях на захід, через Калитву і Деркул до Айдару і Сіверського Дінцю в середньому його плині. Таким чином, у просуванні на Сіверський Донець могли брати участь не лише середньодонські, а й нижньовользькі групи носіїв ПЗК з Саратовщини. Позаяк, з останнього регіону більше аналогій для поховань із дерев'яними чашами, окутими фігурними металевими платівками (Пятых, 1984; Отрощенко, 1984; 1992). Біритуальні (інгумація плюс кремація) колективні поховання ПЗК відомі тільки на Волзі і Сіверському Дінці (Малов, 1991, с.138-139; Полидович, 1993, с.52-53,

рис.28-31,*1-6*). Порівняння тут йде на рівні елітних комплексів, а не рядових поховань. Біритуальне поховання в зрубі (кург. 1, пох. 14 у с. Миколаївки Красноармійського р-ну Донецької обл.), розкопане Ю.Б.Полидовичем, є найбагатшим, за номенклатурою супроводу, комплексом ПЗК в Україні: 2 бронзові ножі, 2 керамічні посудини, дерев'яна чаша з бронзовою петелькою для підвішування, фаянсові й бірюзові намиста, фаллоїдна підвіска з хризопразу і дерев'яний чохол для ножа-кинджала (Рис. 44).

У середньому плині Сіверського Дінця більш яскраво, ніж деінде, зафіксовані контакти покровського населення з носіями КБК. Спільне залягання кераміки КБК і ПЗК зафіксоване на шести поселеннях (Бровендер, 2000). "Багатоваликово-абашевський" горизонт, житло з відповідним матеріалом та випадками змішування керамічних традицій досліджені на поселенні Іллічівка в Краснолиманськму р-ні Донецької обл. (Шаповалов, 1976, с. 156, рис. 3, *11-18*). Подібні ж факти фіксуються і на поселенні Капітанове 1 Новоайдарського р-ну Луганської обл., де в тісті горщиків із багатоваликовою орнаментикою відзначена домішка товченої черепашки, а серед поховань грунтового могильника зафіксоване пох. 1, виконане за обрядом КБК (Бровендер, 2000) *.

Найістотніший внесок у вивчення пам'ятників ПЗК (покровського типу чи абашевської культури, за іншими визначеннями) у басейні Сіверського Дінця зробили науковці Сіверсько-Донецької (керівник – С.Н.Братченко) та Донецької експедицій (керівник – І.О.Післарій) впродовж 70-х рр. Теоретичні узагальнення цього явища здійснювали Я.П.Гершкович (1982), С.С.Березанська (1987), Р.О.Литвиненко (1994; 1995; 2000), С.М.Санжаров (1997). На особливу увагу заслуговують стратиграфічні спостереження: "Стратиграфія донецьких курганів показала, що покровські поховання

* Культурний шар ПЗК та окремі комплекси розкопані С.М.Санжаровим на поселеннях Чернікове озеро та Альошин струмок в Кременському р-ні Луганської обл. (1997, с. 95-99, рис. 1; 1998).

однозначно перекривають комплекси тільки 1 та 2 горизонтів КБК. Що ж стосується поховань 3-го, пізнього, обрію, те між ними та покровськими простежено декілька випадків черезсмужної та навіть одночасної стратиграфії. Що ж стосується поховань 3-го, пізнього, обрію, то між ними та покровськими простежено декілька випадків черезсмужної та навіть одночасної стратиграфії. В свою чергу, пізньобагатопружкові та покровські поховання перекриваються комплексами розвинутої та пізньої ЗК" (Литвиненко, 1994, с. 6-7). Ним же простежений рух покровців уздовж ліній лівих приток Сіверського Дінця до головного річища з наступним переходом на Донецьке Правобережжя і кряж (Рис. 45).

Відношення покровців до носіїв КБК було, як і на Нижньому Дону, достатньо складним. Неодноразово фіксуються поховання КБК з одним кремінним наконечником стріли (черешковим або з рівною базою) покровського типу: пох. 3, кург. 6(23) біля с. Морокине Близнюківського р-ну Харківської обл. (Антоненко Б.А. и др, 1981/107); у насипі кург. 1 (КБК) біля с. Кріпаки Слов'яносербського р-ну Луганської обл. (Братченко и др., 1978/1); с. Новоандріївка Волноваського р-ну Донецької обл., кург. 4, пох. 1 (Клименко, 1994, с.110, рис. 5). У Донецькій обл. розкопане єдине поховання ПЗК з двома кістяними наконечниками стріл, черешковим і втульчатим (Рис. 46, *1-4*), у кургані біля с. Андріївка Слов'янського р-ну (Клименко, 1984, с. 268-269).

На те, що кістяні наконечники слугували не тільки для полювання, але й у військовій справі, вказує пох. 2, кург. 48 біля с. Новоолександрівка Октябрьського р-ну Ростовської обл. (Рис. 46, *15-16*). Людина, похована у підбої (КБК), була уражена кістяним тригранним втульчатим наконечником стріли в праве підребер'я (Беспалый, Парусимов, 1986, с.78-79, рис.152; 167). Показово, що комплекси з покровською стрілою територіально збігаються з похованнями лучників КБК. Про них мова йшла вище.

Важче пояснити ситуацію, коли представники КБК уражені своєю, кремінною з виїмкою в основі, стрілою: Єгорівка 1, кург. 1, пох. 1 у Куп'янському р-ні Харківської обл. (Берестнев, 1991, с.27); Нижньобаранниківка Біловодського р-ну Луганської обл., кург. 5, пох. 10 (Братченко, 1977/12а); Молодогвардійськ Краснодонського р-ну Луганської обл., кург. 2, пох. 5 (Писларий и др., 1978/2). Територіально поховання зі своєю стрілою розташовуються західніше від поховань КБК із покровською стрілою. Можна припустити, що вторгненню покровців передував внутрішній конфлікт у середовищі носіїв КБК, що підірвав їхньої сили і спроможність опору зовнішній погрозі. Дослідники КБК Східної України (Писларий, 1983; Дубовская, 1995; Литвиненко, 1994) одностайні у висновку, що на заключній фазі її розвитку в регіоні зникають яскраві поховання. Ймовірно, що частина еліти загинула у внутрішніх сутичках, інші були знищені покровцями, а ті, що вціліли – посунули на захід, до Наддніпрянщини та Західного Надчорномор'я.

Місце втраченої еліти, як видно з синхроністичних таблиць Р.О.Литвиненка (1994, рис. 1; 2000, рис. 4), зайняли представники ПЗК. Нову розстановку сил у суспільстві наочно демонструють поховання ПЗК із залежними особами. Якщо на Донщині особи, поховані в ногах, неодмінно були орієнтовані на схід, із відхиленнями, то в басейні Сіверського Дінцю вони вже орієнтовані на захід, тобто поховані за обрядом КБК. Розглянемо 2 показові комплекси.

Пох. 12 кург. 5 біля с. Нижньобаранниківка входить до кола найбільше яскравих покровських в Україні (Писларий, 1982, с.189, рис.9,*1*). Але при цьому Р.О.Литвиненко від поховальної споруди відтинає північно-західний виступ де лежала дитина, покладена за ритуалом КБК, що й засвідчує польова документація (Братченко и др., 1977/12, с.44-54). Раніше, коли вважалося, що поховання КБК повинно хронологічно передувати комплексу зрубної спільноти, цю ситуацію розцінювали як

випадок порушення спорудою ПЗК ями поховання КБК. Нині ж, коли зібрані матеріали, що засвідчують співіснування ПЗК з пізньою КБК у степовому Волго-Донецькому ареалі, немає потреби розчленовувати єдину поховальну споруду на дві. Показовий стратиграфічний контекст цієї ситуації. Пох. 12 здіснене у виїмці поміж катакомбним курганом та насипом КБК по завершенню будівельної діяльності носіями останньої. Нами відмічено зв'язок між практикою спорудження довгих могил і здійсненням поховань служителів культу під об'єднуючими чи подовжуючими насипами (Отрощенко, 1993, с. 28). За наявністю валу та бронзового окуття від дерев'яної чаші, пох. 12 можна віднести до кола жрецьких. А для них знаковою є присутність супровідної особи - дитини або підлітка (там само, с.28). У поверхню валу, що зведений після вчинення пох. 12, впущені пп. 4, 5 (БМЗК), ілюструючи практичний результат взаємодії носіїв КБК і ПЗК.

Другий випадок дослідив М.М.Чередниченко в Луганську. Підпрямокутна яма пох. 3 у кург. 6 (1,9х1,15 м) містила кістки двох людей. У північній частині ями, усередині простору, обмеженого чотирма стовпчиками, знаходилися перепоховані кістки ніг і череп дорослої людини. "У ногах" у дорослого, у південній половині ями була покладена дитина в сильно скорченому стані на лівому бокові у позі адорації, головою на захід. Дитяче поховання виконано за обрядом пізньої КБК (Чередниченко и др., 1971/31; Отрощенко, 2001). Для останньої поза адорації стає визначальною. Не виключено, що утвердження пози адорації в степового населення відбувалося під впливом ПЗК, як і перехід до вжитку пряжок із двома, а не одним, отвором.

Від Середньої Сіверськодонеччини правим берегом покровці просочуються на північний захід, на терени Харківської та Полтавської областей. На цьому напрямку виділимо могильник біля с. Ямполовки Краснолиманського р-ну Донецької обл. (Полидович, 1993, с.82-93).

Цікавим є визначення Ю.Б.Полідовичем культурної належності основного пох. 5 кург. 2: "передзрубне, покровського типу?" (там само, с.92). Вище вже згадувалося поховання з Андріївки Слов'янського р-ну з кістяними вістрями стріл (Клименко, 1984, с.269). На теренах Харківщини покровські пам'ятники менш виразні. Але й тут можна згадати пох. 14 у кургані з Сухої Гомольші Зміївського р-ну (Буйнов, Михеев, 1989, с.87-95). Яскравіші матеріали ПЗК зібрано С.І.Берестнєвим (2001).

У Полтавській обл. із кургану в с. Войнівка Чутовського р-ну виорано бронзовий ніж-кинджал, характерний для ПЗК (Супруненко, 1992, с.40-56, Рис.7,*1*). Ще далі на захід, біля с. Михайлики під Полтавою розкопано Довгу Могилу з добудовами ПЗК (Луговая, Шилов, 1990, с.43-57). Вона нараховувала спочатку 2 насипи. Під східним знаходилися поховання КБК із східним і західним орієнтуванням мертвих (пп. 1-6). Поховання ПЗК зосереджені в західному кургані (пп.7-9,12-14). Половина поховань - парні, третина - покладена па правом бокові, але орієнтування мертвих витримане в північно-східний сектор (0 - 90 градусів). 5 із 6-ти поховань здійснено в зрубах. Останні добудови Довгої Могили (об’єднуючий вал) пов'язані з пп. 10 та 11 (БМЗК). Це вже одиночні поховання на лівому бокові зі східним орієнтуванням мертвих. Пох. 10 також зроблене в зрубі.

Ситуація в Довгій Могилі є цікавою з декількох поглядів. Уточнено стратиграфічну позицію поховань маївського типу, що йдуть не тільки після КБК, але й слідом за ПЗК у Подніпров'ї. Зруб в одне вінце із з'єднанням торців колод у стик є характерним і для КБК, і для ПЗК, і для маївських конструкцій. Мають резон ті дослідники, що зв'язують появу зрубів у культурах зрубної спільності з розвитком традицій похоронних споруд КБК (Левакова, Пятых, 1981, с.44). Водночас, не можна погодитися з віднесенням пох. 1 (основного) під східним насипом Довгої Могили до ранньозрубної культури і тезою щодо співіснування останньої з КБК у Лівобережній Україні (Луговая, Шилов, 1990, с.55, рис.2,*1*).

Підставою для культурної атрибуції пох. 1 послужило східне орієнтування небіжчика. Вище згадано, що О.Р.Дубовська виділила найдавнішу групу поховань КБК із східним орієнтуванням, де небіжчиці укладалися на правому бокові або на спині з розгортанням ніг управо (1985). Саме до неї входять пп. 1 та 3 з Михайликів (Отрощенко, 1992, с. 164). Культурну атрибуцію конкретного поховання не варто визначати, виходячі з однієї риси. Тут слід враховувати весь комплекс ознак і стратиграфічний контекст. Адже усі поховання КБК у Довгій Могилі вчинені під окремим насипом, на віддалі від споруд зрубної КІС, з якими, за спостереженнями авторів розкопок, пов'язані лише V і VI насипи, тобто, передостанній і останній (Луговая, Шилов, 1990, с.53-55).

На південь від Ворскли проникнення невеликих груп носіїв ПЗК до Наддніпрянщини можна лише припускати та частково простежити. Від Ізюмського виступу Сіверського Дінцю гаданий шлях покровців пролягав уздовж Береки та Бритою на Орельку й Орель. Риси ПЗК має парне пох. 2 кург. 2 у гр. 7 біля с. Прядівки Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. У цей курган впустили пох. 3 (маївського типу, у зрубі), а останнім, за часом учинення, стало пох. 1 із кубком на піддоні (Ковалева и др., 1979).

Найбільш жвавим мав бути ще один шлях: від Ямпільської групи поселень, уздовж рр. Казенний Торець і Маячка до верхів'їв Самари і далі на Дніпро й у Надпоріжжя. На цьому шляху виділимо згадуване вище поховання з стрілами в Андріївці на Сухому Торці, знахідку дисковидного псалія з шипами пізнього варіанту на поселенні Богуслав під Павлоградом на Самарі (Ромашко, 1995, с.64-65), і групу поховань з покровськими рисами у Вільнянському р-ні Запорізької обл. біля с. Гнаровське (Салий, 1987, с.97-100). Кург. 1 Гнаровського, як і ряд інших стратифікованих споруд, є довгим (Рис. 47). У основі його виявлені три первинних насипи КБК. Поховання ПЗК стратиграфічно йдуть за бабинськими й передують кремації в кам'яній скрині (БМЗК). До групи

покровских можна віднести 7 поховань із Гнаровського (пп. 2, 5, 7-9, 11, 12). Панує північно-східне орієнтування мертвих, покладених на лівому бокові. Лише пох. 5 - парне, в пох. 11 виявлено фаянсове та сурм'яне намисто (пох. 11), а в пох. 5 - вузьке бронзове долото з ромбічним розширенням у переході черешка в клинець (Рис. 47, *III*). Покровський вигляд мають два горщики видовжених пропорцій із штриховим загладжуванням поверхні, але інші посудини уже відповідають канонам БМЗК.

Оцінюючи прояви ПЗК на Дніпрі, варто визнати дещо пізніший їхній, порівняно з пам'ятниками Сіверськодонеччини, вік. Вони відповідають пізньому щаблеві пам'яток ПЗК в Україні. Чітку характеристику дав їм Р.О.Литвиненко: “Останній, поряд із збереженням головних покровських ознак, відрізняється втратою деяких архаїчних рис, набуттям більш “зрубного” вигляду: збільшення зібганості кістяків, гостроребериа кераміка, наближені до розвинутих типів ножі” (1994, с.7).

Таким чином, комплекси ПЗК, у системі пам'яток зрубної КІС вУкраїні є найранішими і тільки до них припустиме визначення “рання зрубна культура”, якщо його уживати взагалі. На терени України носіїв ПЗК просочилося загалом небагато і вони з часом були асимільовані у місцевому середовищі. Проте, своєю активністю та привнесеними новаціями, вони надали поштовху до утворення нової культури – БМЗК.

В нижній течії Дніпра на південь від порогів, у Криму та Західному Надчорномор’ї проявів ПЗК ще менше. Вони помітні швидше в комплексах КБК, ніж БМЗК. С.С.Березанська відзначає наявність у керамічній колекції поселення КБК Бабине III у Верхньорогачицькому р-ні Херсонської обл. біля 25 фрагментів “типово абашевського посуду” (1987, с.28, рис. 1,*7-8*). Зазначимо, що в Україні типово абашевська кераміка відсутня взагалі. Тут доречно думка провідного фахівця з абашевськоЇ проблематики: “Відомі на Україні пам'ятки, які відносять до абашевської

культури, не можуть бути зіставлені з пам'ятками середньоволзької або південноуральської абашевської культури. Вони близькі пізнім донським абашевським пам'яткам і пам'яткам типу Покровського могильника в Нижньому Поволжі" (Кузьмина О.В., 1989, с.119).

Дійсно, серія фрагментів кераміки з Бабиного III має домішку товченої мушлі в тісті і покровські риси в дизайні горщиків. Поза тим, в колекції матеріалів з Бабиного є вістря стріли покровського типу з кременю (розкоп I, кв. 19, глиб. 1,0-1,2 м, №791). С.Н.Братченко заперечує факт приналежності цього вістря до матеріалів поселення КБК, але самий факт знахідки його в Бабиному достатньо красномовний (Рис.15). У цьому ж контексті варто розглядати виявлення нефритової сокирки бородінського типу в пох. 2 кург. 1 біля с. Балабиного Запорізького р-ну. Комплекс віднесений до КБК (Антонов, 1998). Сокири бородінських типів та інші вироби з нефриту трапляються в комплексах ПЗК. Та й самий Бородінський (Бессарабський) скарб із сокирами з саянського нефриту, бронзовими вістрями списів сейминського типу, кам'яними булавами і бронзовим окуттям дерев'яної чаші (Кривцова-Гракова, 1949) добре вписується в систему ранніх пам'яток ПЗК. Остання зробила помітний вплив на КБК розвинутого й пізнього періодів.

Відзначаючи покровські прояви у Західному Надчорномор'ї, вже немає рації обмежуватися виключно Бородінським скарбом. Біля с. Прибужжя в Миколаївській обл. виявлено бронзовий ніж "ранньозрубної культури XVI-XV ст. до н. е." (Южно-Украинская АЭС и археология, 1995, рис. на с.8). Наступний "ранньозрубний" ніж знайдено ще далі на захід, на могильнику культури Монтеору Киндешть у Румунській Молдові сукупно з серією інших речей східного походження (Савва, 1992, с. 164, рис. 63,5). Складніше простежити покровські риси в похоронному ритуалі. Тут варто звернути увагу на комплекси з північним орієнтуванням, слабким і середнім ступенем зібганості небіжчиків. У двох з них можна простежити

деривати склепів сімейного типу, досі відомих тільки на крайньому сході України: пох. 10 кург. 3 біля с. Копчак і пох. 12 кург. 2 біля с. Хаджимус у Молдові (Савва, 1992, с.76, рис.27,*1-2*; с.126, рис.53,*5,7*). В обох гробницях з виступом скелет мертвого зрушений до східної стінки і велика частина площі ями залишалася вільною, призначаючись для підпоховань. Обидва комплекси були неординарними. Нетрадиційними для КБК є плавнопрофильовані горщики з пп. 7 та 9 кург. 4 біля с. Баштанівка Татарбунарського р-ну Одеської обл. Небіжчики були поховані на лівому бокові в позі адорації й орієнтовані на північний схід та північ-північ-захід (Шмаглий, Черняков, 1970, с.71-77, рис.54,*3,5*; 60,*2-3*). Перше з цих поховань Є.М.Савва відніс до КБК, а друге так і залишилося культурно не ідентифікованим. Тим часом, горщик із пох. 7 орнаментовано вертикальною ялинкою в традиціях Синташти, а посудина з пох. 9 нагадує своїм профілем покровські горщики з Доно-Волзького регіону.

Наостанок слід зазначити проникненя покровських елементів, а значить і певних груп людей на південь, до узбережжя Азовського та Чорного морів. Так, на Міуському півострові, у кург. 1 біля с. Гаївка-Каймакчі, серед поховань КБК і БМЗК, виявлене пох. 45 із фаянсовим намистом і ромбічною сурм'яною підвіскою, характерними для поховань ПЗК. Орієнтування мертвого - північно-східне (Ильюков, 1979а, с.139, рис.6,*1-2*). Аналогічні поховання, правда нечисленні, виявлені і західніше, у Донецькому Надазов'ї (Литвиненко, 1994, с.28) і в Куйбишівському та Розівському р-нах Запорізької обл. (Антонов, Самар, 1996). Фрагменти покровського посуду є в ранньому обрії поселення Безіменне-2 у Новоазовському р-ні Донецької обл. (Горбов, 1996, с.66-69, рис.1). Кістяне навершя жезлу-батога, декороване в карпато-мікенському орнаментальному стилі, розчищене в пох. 11 кург. 1 біля с. Ювілейне Цюрупинського р-ну Херсонської обл. , а в пох. 8 цього ж кургану

зафіксоване намисто. З десятьох поховань зрубної спільноти в кург. 1 тільки пп. 8,11 були орієнтовані на північний схід (Гершкович, Евдокимов, 1982, с.228-231, рис.2). З Цюрупинського ж р-ну походить вістря спису з бронзи, декороване карпато-мікенському стилі (Tallgren, 1937, p.. fig...). Цей стиль на сході Європи одержав поширення в носіїв синташтинської культури та ПЗК. У степовому Криму риси покровського ритуалу спливли в пох. 6 самотнього кургану біля с. Піщаного під Євпаторією: слабозібганий на лівому бокові стан небіжчика, орієнтованого до півноч та горщик у ногах (Барабунова, 1993, с.3-25).

У світлі наведених фактів і спостережень, проникнення невеличких груп покровского населення в середовище носіїв КБК був тереново дуже глибоким, а для степового регіону майже всеохватним. Покровські комплекси, на тлі невиразних поховань КБК пізнього обрію, виглядають елітними й такими, що сигналізують про культурні зміни в східноєвропейському степу. Проникнення покровців до степової зони та їхній вплив на носіїв КБК та інші групи населення призвело, у кінцевому рахунку, до утворення культури, яку автор пропонує іменувати бережнівсько-маївською зрубною (БМЗК). Нечисленне покровське населення було асимільоване степовиками. Останні сприйняли деякі покровські традиції в керамічному виробництві, металургії та металообробці, символіці й атрибутиці влади, але виробили інший обряд поховання, що базувався на традиціях КБК. Такий висновок підготовлено багаторічними дослідженнями українських археологів (І.Ф.Ковальова, І.О.Післарій, М.М.Чередниченко та ін.).

РОЗДІЛ V
БЕРЕЖНІВСЬКО-МАЇВСЬКА ЗРУБНА КУЛЬТУРА
V.1 Ареал і процес формування

Пасіонарна активність синташтинців вплинула в XVIII-XVII ст. до н. е. на зміну археологічних культур в ареалі від Уралу до Карпат, але не вела до культурної тотожності. На захід від Дону аж до східних передгір'їв Карпат одержує поширення КБК. На півночі і північному заході України перебування носіїв КБК було стислим. Тут досить швидко були відновлені місцеві постшнурові культурні традиції, тимчасово ускладнені вторгненням племен КБК. Інша ситуація спостерігалася в степовій зоні та на півдні лісостепу між Доном і Прутом, де фіксується розвій КБК, що мала два-три етапи розвитку. Найяскравішу групу ранніх пам'яток КБК, відзначену високим рівнем деревообробки, локалізовано в Лівобережній Україні. Саме там знаходилася й класична зрубна культура (за В.О.Городцовим), що мала найвищий відсоток поховань у зрубах.

Відмінною рисою українських курганів, є їх стратифікованість, позаяк, після виконання одного-двох поховань, мала місце добудова старого кургану чи спорудження нового. Така цінна, з потреб археології, практика дозволяє нам досить детально простежувати процес культурогенези не лише в Україні, а й у степовій смузі Східної Європи загалом. Вище вже підкреслювалося, що в зоні розвитку ПЗК існувала інша традиція, коли курган перекривав фактично всі зроблені на площі його забудови поховання одноразово. Така традиція рішуче звужує можливості стратиграфічних спостережень і ускладнює встановлення послідовності ланок культурогенези. Стратиграфічна колонка, отримана в курганах

України, є контролюючою і для пам'яток середнього і пізнього бронзового віку Донщини, Поволжя і Приуралля. Викладені роздуми змушують нас розглядати процес формування БМЗК із заходу на схід, відштовхуючись від добре стратифікованих комплексів України. Варто враховувати також кількісне переважання пам'яток цієї культури західніше Волги.

Подібно до ПЗК, БМЗК має три ареали: 1) зона абсолютного переважання; 2) зона співіснування; 3) зона окремих проявів.

Зона абсолютного переважання включає степову Україну на схід від р. Інгулець, Нижню Донщину та Прикубання, Північний Прикаспій і Закаспійський регіон. Зона співіснування охоплює Уральську обл. Казахстану, південно-західну частину Оренбуржя, Волгоградську, північ Ростовської та південь Воронезької, а також Білгородську обл. Росії, північ Луганської та північний схід Донецької областей. Зона окремих проявів охоплює зону абсолютного переваження ПЗК і Західне Надчорномор'я.

Якщо ПЗК виступала спадкоємницею Синташти та ДВАК у Європі, то населення теренів України відповіло на синташтинський виклик створенням КБК. Процес інкорпорації носіїв останньої у зрубну спільність розтягся на декілька віків. Завершився він не злиттям із вже існуючою ПЗК, а створенням ще однієї зрубної культури - бережнівсько-маївської. Автор не може пристати на пропозиції деяких російських археологів (Б.А.Латинін, Н.А.Ніколаєва, В.О.Сафронов) розглядати КБК у якості такого собі “українського варіанту” зрубної культури. Згідно нашої позиції: КБК склалася в передзрубний період і вже тому не може називатися “зрубною”. Адже з КБК пов’язано генезу не лише БМЗК, але й сабатинівської культури. За базовими параметрами (ареал, ритуал поховання, кераміка), КБК не була адекватною зрубній КІС. У формуванні БМЗК брало участь населення східних локальних варіантів КБК, а не її культурний масив загалом. Розглянемо головні тенденції розвитку КБК Лівобережної України.

Ситуація в період становлення КБК (початок 2-ї чв. II тис. до н.е.) найбільше вірогідно описана С.Н.Братченком: "... часові появи бабинської культури передував період поширення степом лісостепових катакомбних пам'яток, у яких утримується чимало елементів цієї культури. Цей період супроводжувався руйнуванням, розпадом як місцевих, так і прийшлих культур, появою змішаних пам'яток, у тому числі з рисами бабинської культури. Наслідком цих процесів була культурна інтеграція, складання культури нового типу і відповідно нової спільності, у котрої домінуючими виявилися елементи, що ведуть до лісостепових пам'яток попереднього періоду. Можливо, що в цих процесах, якоюсь мірою, брали участь і культури шнурової кераміки Правобережної України та Прикарпаття." (Братченко, 1977, с.41).

Дослідник відчув певний взаємозв'язок між подіями, що привели до формування як КБК (бабинської), так і зрубної КІС: "У складанні зрубної культури також велика роль північних і східних компонентів. Досить вказати на “перевернутий” стиль орнаментації, не властивий посудинам полтавкинської культури, черешкові вістря стріл, металеві речі. Ці компоненти є в наявності в ранньозрубних похованнях абашевської кераміки, що переважає, зокрема, у Покровському могильнику" (Братченко, 1977, с.41, сн. 42). Наведені цитати показують, що автор будує свої висновки на спостереженнях і розробках української школи, з урахуванням досягнень російських колег. Концепція волго-уральського осередку культурогенези (В.С.Бочкарьов) і номінація синташтинської культури (О.В.Кузьміна, С.А.Григорьєв) дозволяють сьогодні розвинути спостереження С.Н.Братченка.

Тепер нам відома причина складних культурних трансформацій у лісостеповій смузі - рух синташтинських загонів колісничих із Південного Зауралья на захід, відстежений у розділі III. Схоже, що саме з цим просуванням пов'язана поява найдавніших в українському лісостепу зрубів

або довгих вузьких гробовищ та випростаних на спині або бокові небіжчиків. Такі гробниці різні дослідники відносять до абашевської (С.С.Березанська), катакомбної (І.Л.Сердюкова) або середньодніпровської (М.О.Ричков) культур, але в них уже присутні й артефакти КБК. Специфічною і досить рідкісною рисою цих полікультурних могильників є протилежне орієнтування мертвих навіть усередині однієї гробниці-склепу - традиція, характерна для склепів колісничих синташтинської культури та ДВАК і збережена в найдавніших похованнях ПЗК і КБК.

Протилежне орієнтування небіжчиків ДВАК найяскравіше засвідчене в пох. І Філатовського кургану в Липецькій обл., де одну пару мертвих було орієнтовано на північ-північ-схід, а іншу - на південь-південь-захід. Небіжчики лежали випростано на спині, торкаючись один до одного стопами (Синюк, Козмирчук, 1995, с.52, рис.7). У кург. 425 біля с. Кулішівки на півдні Чернігівської обл. протилежно орієнтовані небіжчики зафіксовані в двох склепах: у пох. 5в вони складали одну, а в пох. 5а - дві пари (ЖРБ, 1908, с.144). Зближує Філатовський і Кулішівський кургани не тільки рідкісний обряд поховання, але й наявність абашоїдної кераміки, кремінних черешкових наконечників стріл, окремих посудин КБК. Додамо, що в пох. 1 Філатовського кургану всі чотири небіжчики мали пояси з кістяними пряжками з двома різновеликими отворами (Синюк, Козмирчук, 1995, с.56, рис.9,*5-8*). Аналогічні пряжки одержують надалі масове застосування лише в носіїв КБК.

На Правобережній лісостеповій Україні гробниці з протилежним орієнтуванням мертвих відомі на півдні Київської та Черкаської областей, за курсом прямування синташтинців на захід. Лише в 40 км на захід від Трахтемирова і Букринських висот - ймовірного місця форсування Дніпра синташтинцями - досліджено колективне пох. 237 біля с. Кагарлик Київської обл. Скелети чоловіків (?) значного росту і дитини спочивали пліч-о-пліч, орієнтовані на південь-південь-захід, а третій - жіночий (?) мав

протилежну орієнтацію на північ-північ-схід. Тіла жінки і дитини стикалися стопами (Бранденбург, 1908, с.9), аналогічно до ситуації в пох. 1 Філатовського кургану. Поруч із пох. II, але глибше на 0,35 м, виявлений опуклоденний горщик середньодніпровської культури (Артеменко, 1967, с.15, рис.2,*2*).

Пох. 2 кург. 1 біля с. Кобринове Тальнівського р-ну Черкаської обл. знаходиться вже на південь від Росі, у басейні р. Південний Буг. У грунтовій ямі, облицьованій деревом, спочивали двоє дорослих людей із протилежною орієнтацією. Один з них лежав випростано на спині, головою на південь-південь-схід, а другий – також на спині із зігнутими ромбом ногами – був орієнтований головою до півночі-півночі-заходу. Біля ніг останнього стояли два горщики середньодніпровської культури (Ричков, 1995, с. 15, рис. 2,*2*). Незначна зібганість ніг тут є відхиленням від випростаного стану небіжчиків. Аналогічну ситуацію ми спостерігали в пох. 5г кург. 425 Кулішівки, згаданого вище. Проте в ньому вже стояла посудина КБК (Качалова, 1974а, с. 18, рис. 6,*9*). Подібний же стан ніг зафіксовано в пох. 1 Богоявленського кургану в Семилуцькому р-ні Воронезької обл. Цей небіжчик був оперезаний поясом із кістяною пряжкою, згаданого вище типу і, можливо, супроводжував поховання колісничого, що знаходилося в центрі кургану (Пряхин, Матвеев, 1991, с.263, рис.1,*5-6*). Автори розкопок відносять цю пам'ятку до розвинутого етапу ДВАК.

М.О.Ричков, слідом за І.І.Артеменком, відносить поховання в с. Кобринове та інші випростані поховання в дерев'яних скринях із території Київської і Черкаської областей до раннього етапу середньодніпровської культури (1995, с.147-151). Погодитися з цим важко, бо опуклоденні горщики середньоднепровської культури виявлені в степу, у похованнях інгульської (пізньої) катакомбної культури (Шапошникова и др., 1977, с.134, рис.18). Надуманість так званого "раннього" етапу

середньодніпровської культури показана І.Л.Сердюковою (1994, с.99-100).

Трансформаційна хвиля, викликана рухом колісничих синташтинської культури та ДВАК з Середньої Донщини до Наддніпрянщини, досягла на заході Прикарпаття та Волині. Її маркірує багатоваликова кераміка, кістяні пряжки, протилежне орієнтування мертвих на пам'ятках пізньошнурових і постшнурових культур (Свєшников, 1990, с.74-78; 1993). У цей період східні елементи ще не оформилися в нову культуру і пам'ятки мають полікультурний, перехідний характер.

Довести передування розглянутого обрію курганів похованням ранньої КБК, поданої класичними пам'ятками в середньому плині Сіверського Дінця й Орельсько-Самарському межиріччі, важко, хоча б тому, що вони розташовані на різних теренах. Перші – у північному лісосстепу на межі з Поліссям, а другі – у північностеповій зоні, під лісостепом. Проте, деякі аргументи можна навести. Перехідні пам'ятки фіксуються в контексті культур шнурової кераміки, що не характерно для східного регіону КБК. Переконливішими тут є дані прямої стратиграфії випростаних та зібганих поховань у системі пам’яток перехідного періоду та КБК. У згадуваному кург. 1 біля с. Кобринового парне пох. 2 із середньодніпровськими посудинами було перекрите підпрямокутною ямою пох. 1 із скорченим на лівому бокові похованням людини. Небіжчика було орієнтовано на захід, а череп його - пофарбовано вохрою (Ричков, 1995, с.150, рис.4). Яма пох. 1 була перекрита деревом і пов'язана з досипкою кургану й, за сукупністю ознак, воно може бути віднесене до ранньої групи поховань КБК.

Деякі стратиграфічні спостереження маємо у степовій зоні, куди так само поширюється обряд витягнутого поховання в перехідний період. У кург. II могильника Кічкас-2 у м. Запоріжжя випростане поховання з вохрою і класичною багатоваликовою посудиною (Кривцова-Гракова (1955, с.115, рис.26,*9*). було перекрито кам'яним ящиком із наявністю вохри і фрагментами горщика, виліпленого в традиціях КБК, але вже з

прокресленим візерунком

У кург. 3 біля с. Дальнє Сакського р-ну Криму випростане на захід пох. 2, віднесене до КБК, було частково порушено слабозібганим на лівому бокові пох. 3, з орієнтуванням на північний схід, що супроводжувалося горщиком КБК і овальною кістяною двохдірчастою пряжкою (Колтухов и др., 1994, с.46, рис. 22,*1*). Тут наочною є трансформація від випростаного тілопокладення до слабозібганого. Унікальний випадок прямої стратиграфії випростаних поховань, віднесених до КБК, зафіксовано в кург. 1 Акташського могильника біля с. Семенівки Ленінського р-ну Криму на південному узбережжі Азовського моря. Центральне пох. 6 у прямокутній ямі містило випростане поховання дорослої людини, орієнтоване до південного заходу, з кістяною пряжкою з одним отвором. Його перекривало випростане пох. 4, на спині, головою на захід та з фрагментованим слоїком у ногах (Кислий, 1993, с.166, рис.2,*8,10*; 4). Автор публікації бачить у цій посудинці "взаємовплив культурних традицій КБК і зрубної" культури (Кислий, 1993, с.166). Г.М.Тощев, що виділяє цілу групу випростаних поховань КБК у Криму, необачно називає цю баночку "типово зрубною посудиною" (1993, с.138), не завваживши, що слоїкові форми кераміки типові і для КБК (Братченко, 1969, с.229; Отрощенко, 1995а, с. 31-32).

Доцільно навести ще один важливий факт прямої стратиграфії в кург. 1 біля с. Полкове Волновахського р-ну Донецької обл. Основне пох. 8 зроблено в підпрямокутній ямі на спині й орієнтоване на північ-схід-схід. Кістки ніг і західна частина ями зрізані ямою пох. 3, де середньозібганий кістяк лежав під кам'яним перекриттям на лівому боці черепом на південь і з кістяною двохдірчастою пряжкою на поясі. Скелет пох. 2, у сильнозібганому стані на лівому боці зі східним орієнтуванням, перекривав пох. 3. Важливо, що всі три поховання супроводжувалися посудом: чашею інгульського типу з рельєфним декором (пох. 8);

біконічним горщиком з валиками (пох. 3); посудинкою із тричленним “ламаним” профілем, орнаментованою по краю вінця і ребру відбитками нігтя (пох. 2) (Санжаров, 1994, с.101-106, рис.2). Звернемо увагу на те, що останнє за часом учинення поховання КБК має вже "зрубну" позу й орієнтування. Його належність до КБК встановлено на підставі кераміки. Отже, загальна тенденція цієї й багатьох інших стратиграфічних колонок степової Лівобережної України прикметна тим, що КБК, у підсумку, розвивається в зрубну культуру степового зразка - БМЗК.

Найбільше яскравим і багатим, за кількістю бронзових виробів, комплексом перехідного періоду є пох. 2 Соколовського кургану в м. Пологи Запорізької обл. У зрубі, поставленому на дно прямокутної ями, поховано небіжчика у випростаному стані головою на захід у супроводі трьох бронзових ножів, бронзового кільця, набору кам'яних абразивів, включаючи пісковиковий випростувач древків стріл і брусок із двома перетяжками по краях, кремінний відщеп-різець - усього 9 предметів і кістка тварини в ногах (Попандопуло, 1991, с.69, рис.2). Ще два поховання з Соколовського можуть бути віднесені до групи перехідних. Пох. 8 знаходилося в лінію з пох. 2. Небіжчик лежав також на спині, але зі слабко зігнутими в колінах ногами, головою до заходу (Попандопуло, 1991, с.71, рис.4,*1*). Пох. 4 зроблено в східній полі кургану в підпрямокутній ямі, де небіжчик лежав випростано на спині з південним орієнтуванням і шматочками вохри на коричневій підстилці (Попандопуло, 1991, с.71, рис. 3,*1*). Усі 3 поховання впущені до останньої добудови кургану, пов'язаної з похованнями ингульської культури (Рис. 19, *1-10*).

Як бачимо, мова йде не тільки про окремі поховання, але й могильники перехідного до КБК періоду. Випростані та слабозібгані поховання у вузьких ямах передбачають лінійне чи рядове планування могильника в цілому, як у кург. 425 Кулішівки (Рис. 25,*18-25*). М.Ю.Бранденбург об'єднав центральну споруду під № 5 із літерним позначенням для кожної

ями: а, б, в, г. У такій послідовності гробниці і розташувалися з півдня на північ на пощі 10 х 3 арш. або 7,1 х 2,1 м. Розділялися вони між собою "лише тонкими грунтовими перетинками, причому на поверхні кожної ясно помітні сліди дерева" (Журнал раскопок, 1908, с.144). Ширина перетинок близько 0,35 м. У склепі 5а, що на аршин коротший від трьох інших, поховані, мабуть, 4 підлітки, протилежно орієнтовані*. У склепі 5б, де лежав один дорослий, було залишене місце для другого і стояла посудина в тій частині ями, що пустувала. По парі дорослих знаходилося в склепах 5в і 5г, протилежно орієнтованих у першому випадку і на захід - у другому. З дев'ятьох небіжчиків шістьох орієнтовано на захід і трьох - на схід (Рис. 24, *18*).

Найближчою аналогією до кург. 425 є Введенський курган у Липецькій обл., на р. Дон. Тут три основні склепи розташовані на осі північ-північ-захід – південь-південь-схід. Південний склеп, як і в Кулішівському кургані, було розраховано на колективне поховання і використано частково (3 небіжчика). Два інші, побудовані для парних похованнь містили 1 і 2 скелети. Усі 6 небіжчиків лежали випростано на спині, прикриваючи руками пах і були орієнтовані на північ-схід-схід (Рис. 25, *1*). Помітна залежність генеральної осі могильника від орієнтування скелетів, покладених упоперек її (Синюк, Килейников, 1976, с.160, рис.1,*а*). Серед численного супроводу виділимо овальні двохдірчасті кістяні пряжки, черешкові вістря стріл з кременю, низку абашоїдних посудин та корчагу з пох. 1, яка “за пропорціями і наміченою ребристістю може бути зіставлений із деякими багатоваликовыми посудинами катакомбної культури донської території." (Синюк, Килейников, 1976, с.167). З огляду на те, що в пох. 1 Введенського кургану виявлено ще й шип дисковидого псалія, можна здогадуватися, хто саме сприяв

---

* Н.К.Качалова (1974, с.17) не наводить опису пох.5а, можливо за браком речового супроводу. Лише при скелеті 2 знайдено бронзове пласке кільце на грудях. Чи не пряжка?

переміщенню на терени України "багатоваликових посудини катакомбної культури". Кулішівський кург. 425 і Трахтемирів з дисковими псаліями - найпримітніші віхи на їхньому шляху.

Акташський могильник знаходиться на протилежному закінченні дуги випростаних поховань перехідного періоду - у Східному Криму. Тут склеп багаторазового використання влаштували у формі підпрямокутної викладки (6 х 3,5 м), орієнтованої з півночі на південь. Пп. 2, 4 лежать поперек довгої осі споруди, випростано, головами на захід. Згадуване вище пох. 6 зроблено до побудови кам'яної конструкції і не вписується в її контур (Кислий, 1993, с.169, рис.4).

У Городищенському кургані в Черкаській обл. небіжчики в зрубах орієнтовані на південь і генеральна вісь могильника, відповідно, проходить вздовж осі захід-схід (Григор'єв, 1986, с.48, рис.1).

Отже, становлення КБК в Україні простежується на шляхах міграції синташтинців. Пріоритетне значення тут надається київському напрямку, тому що на ньому зафіксовано знахідки найдавніших рогових псаліїв із монолітними шипами в Україні й саме на вузлових ділянках руху - у Трахтемирові Черкаської обл. і в Кам'янці, що на кримському березі Боспору Киммерійського. З Трахтемирова походить пара псаліїв – натяк на їхнє ймовірне походження з гробниці колісничого (Лесков, 1964, с.299, рис.1). У 1994 р. зафіксована гробниця колісничого й на теренах Україні, у кург. V сел. Сонячного Запорізького р-ну Запорізької обл. на високому правому березі Дніпра (див. вище с. 192).

Відзначимо, що на півдні України дерев'яні конструкції гробниць замінюються кам'яними, зокрема, зруби - кам'яними скринями. Можливо, ідея використання для похоронних цілей кам'яної скрині пов'язана зі спадщиною кемі-обинської культури. Г.М.Тощев звернув увагу на те, що один із випростаних небіжчиків перехідної доби лежав по діагоналі кам'яної скрині (1993, с.157, Рис.1,*5*), хоча діагональне розташування

небіжчика не властиве для даної обрядової групи. Кемі-обінське належність цієї скрині доводиться наявністю вертикальних жолобків у торцьових плитах для більш щільного суміщення їх із подовжніми (Рис. 50*, 1*). Стикові жолобки на скринях перехідного періоду та доби пізньої бронзи ніколи не протесувались. Таким чином, скриню з с. Криловки Первомайського р-ну АРК (кург. 8, пох. 5) можна поставити першою у типологічному ряду кам'яних усипальниць КБК, у якості моделі і зразка для імітації.

Якщо Київський напрямок (див. розділ III) використовувався для військових походів синташтинців, то Сіверсько-Донецький регіон правив орієнтиром для міграції носіїв середньодонської катакомбної культури. Цей рух, швидше за все, був змушеним і здійснювалося під тиском синташтинців та носіїв ДВАК, що окупували Середній Дон. Вище, у розділі III, вже намічені конкретні шляхи міграції коридорами, утвореними плинами рік Тиха Сосна - Валуй - Оскол і Богучар - Айдар (рис. 45, *1*). С.М.Санжаров, що розкопував поселення катакомбной культури Проказіне I у долині Айдару в Старобільському р-ні Луганської обл., відзначає: "Особливістю матеріалів епохи середньої бронзи Проказінського поселення варто вважати наявність у складі пізньокатакомбного харківсько-воронезького шару кераміки абашевського типу. Цей факт, вперше встановлений при дослідженні побутової пам’ятки, дозволяє не лише з нових позицій підійти до питання про контакти населення катакомбної та абашевської спільнот, але й до розв’язання проблеми формування культури багатоваликової кераміки Подонців’я” (1995, с. 36). Коментуючи цей пасаж, зазначимо, використання застарілого терміну “харківсько-воронізька катакомбна культура”. С.І.Берестнєв показав, що існували дві археологічні культури (середньодонська та осколо-донецька катакомбні) у, відповідно, воронезькому та харківському регіонах (1992, с. 86-88). Пізніше він зупиняється на обережнішому терміні

“пізньокатакомбні пам’ятки осколо-донецького типу” (Берестнев, 2001, с. 28-38). Багатоваликова орнаментика є характернішою саме для середньодонської катакомбної культури, що й обумовлює особливу роль останньої у формуванні КБК.

Таким чином, поява середньодонського населення на Лівобережжі середньої течії Сіверського Дінця є вихідною точкою генези КБК на сході України. Розвиток КБК краще вивчений за матеріалами поховань. Важлива роль у їхньому виявленні і вивченні належить І.О.Післарію, що присвятив даній проблемі дисертаційне дослідження (1983). Запропонована ним лінія розвитку КБК загалом є вірною, бо спирається на численні стратиграфічні спостереження, але потребує істотних уточнень. Коли І.О.Післарій наполягав на тому, що найдавніші поховання КБК неодмінно мали бути орієнтовані до заходу (1982, с. 169-193, рис. 2-4), то О.Р.Дубовська (1985) провела уважний аналіз випадків стратиграфії, виділивши ранню групу поховань КБК із східною орієнтацією (Рис. 51). Це ж підтверджують і поховання перехідного періоду, розглянуті вище. Серед них, при загальному переваженні західного орієнтування, зустрічається і східне, і південне. Для контролю варто залучити масив ранніх поховань КБК Східного Надазов’я: “Десять небіжчиків орієнтовані головою до заходу, шість – до сходу, по одному на південь, південний схід, північний схід, північний захід” (Клименко, 1994, с. 110-112).

Автор перевірив спостереження О.Р.Дубовської на ширшому масиві поховань від Нижньої Донщини до Полтавщини та Херсонщини і визнав їх коректність. Поза тим, помічено, що західне орієнтування і позиція на лівому боці властиві похованням чоловіків, а східне і на правому - жінок (Отрощенко, 1992, с.163-165). Підтверджує висновки О.Р.Дубовської Р.О.Литвиненко на матеріалах Середнього Подонців’я. Перший хроно-стратиграфічний обрій поховань КБК характеризується в нього: “ямними

та зрубними конструкціями могил, західною та східною орієнтацією слабозібганих кістяків з різними позиціями рук, кільцевими та фігурними пряжками, випростувачами древків стріл, точильними брусками, бородавчастим та дворіжковим намистом" (1994, с. 6). Лише в Надазов'ї місце дерев'яних гробниць займають кам'яні скрині (Клименко, 1994, с. 110).

Отже, зруби і кам'яні скрині присутні в найдавніших похованнях КБК і навіть у комплексах перехідного періоду. Обряд КБК близький до синташтинського в намаганні укладати небіжчика до замкненого прямокутного простору, який імітує, по суті, кузов візка в гробницях колісничих (Генинг и др., 1992, с.154, рис.72). У цьому обряд поховання КБК та Синташти принципово відмінний від ритуалу катакомбної КІО. Носії КБК голову та кінцівки офірованої тварини розміщували поза стінками зрубу (склепу) чи понад ним, як і в Синташті.

Але населення КБК, що розвивало й низку катакомбних традицій, виробило самобутній обряд поховання, відмінний від синташтинського. Тут не мали розвитку склепи тривалого використання і взяла гору традиція індивідуальних поховань. В ритуалі КБК лише час від часу використовували вохру і ставили до гробниць посуд, зате виробили оригінальні типи поясних пряжок (фігурні і кільцеві), відмінні від дводірчастих синташтинських. Охоронцем цих традицій виступала воєнізована еліта суспільства КБК, уявлення про яку дають поховання лучників. Їх відомо не більше десятка і розпорошені вони уздовж Правобережжя Сіверського Дінця, від Луганщини до півдня Харківщини: кург. 1, пох. 5 біля с. Князево Харківської обл. (Братченко, 1989, с.76, рис.5,*1-2*); с. Миколаївка Красноармійського р-ну, кург. 1, пох. 8 і основне пох. 3 Бейової Могили в м. Горлівка Донецької обл. (Полидович, 1993, с.51, рис.24-26; с.80-82, рис.49-52).

Бейову Могилу побудували на верхівці кургановидого пагорба висотою

20 м. Курган мав висоту 1,5 м та діаметр 17х19 м і був облицьований білим піщаником, тобто "піднімався над пагорбом своєрідною "сніговою" вершиною" (Полидович, 1993, с.82). За розмірами (3,55х2,6 м) та складністю устрою пох. 3 не має собі рівних серед комплексів КБК, а за кількістю офірованих тварин та додаткових ритуальних споруд навколо усипальниці його можна порівняти з гробницями колісничих Синташти.

Вважаємо доречним відзначити ряд загальних рис, що об'єднують гробниці лучників. Усі вони влаштовані в ямах із виступами, на які, завжди з південної сторони укладалися черепи та кінцівки домашніх тварин з обов'язковою присутністю коня. Чоловіка-воїна ховали в зрубі, перекритому на рівні виступів. Серед супроводу - сагайдак із кременевими вістрями стріл із виїмкою в основі та кругла пряжка-каблучка. Врахуємо також наявність окремої колоди усередині ями або поруч із нею, зафіксованої, іноді, у вертикальному стані. Таким чином, наявність скринькової гробниці була обов'язковою для елітних комплексів.

На розвинутому етапі спостерігається розквіт дощатих рам-зрубів. Зберігалося переважно західне орієнтування для чоловіків, але з'являється й північне. Небіжчиків укладали на лівому боці вже в середньозібганому стані, а кисті зігнутих у лікті рук укладали часом перед обличчям, тобто, з’являється поза адорації (Дубовская, 1985). До цього періоду можна віднести єдине поховання лучника з кургану в групі "Близнюки" на південній околиці Дніпропетровська вже на правому березі Дніпра. Загальні критерії для комплексу лучника КБК тут витримані, але похований уже лежить на лівому бокові в средньозібганому стані, а в сагайдачному наборі, поряд із виїмчастими, присутні і живцеві наконечники стріл (Крылова, 1967/84, с.16-17).

У пізній групі поховань КБК Східної України спостерігається нестійка орієнтація мертвих, із переважанням східної, панує позиція на лівому бокові в позі адорації й у сильно зібганому стані. Серед поховальних

споруд скринькові конструкції майже відсутні, але прмітне місце займають підбої. Перед у речовому супроводі ведуть кістяні пряжки з бортиком і різновеликими отворами, мініатюрні слоїкові та біконічні посудинки.

Тенденцією розвитку похоронного ритуалу КБК є його поступове розмивання з втратою рис самобутності, зникненням елітних комплексів, а, отже, й людей, що встановлювали соціокультурні нормативи й дотримувалися їх. Але стратифіковане суспільство доби бронзи вже не могло жити і прогресивно розвиватися без авторитетних владно-управлінських структур. Місце зниклої еліти обов'язково займала нова, з іншою шкалою цінностей.

Найяскравіші матеріали КБК зосереджені на сході України, з тенденцією до зміщення на захід, спочатку за Донець, а згодом і за Дніпро. Характеризуючи матеріали з Росії, Е.С.Шарафутдінова помічає: "Обряд поховання КБК відрізняється одноманітністю, він порівняно невиразний для всього ареалу, і особливо для степової зони; ряд його ознак еклектичний, що пояснюється проміжною хронологічною позицією культури, тим більше, що в похованнях КБК часто відсутня кераміка." (1987 , с.28). Тут не можна погодитися тільки з "проміжною позицією культури", тому що будь-яка археологічна культура є проміжною між попередньою і наступною. Е.С.Шарафутдінова включає до ареалу КБК Донщину, Саратовське Поволжя, нижній Манич і степове Прикубання (1987, с.28). Уточнимо східну крайку цієї культури.

Ріcля уточнень Ю.П.Матвєєва (1980, с.73-75) з ареалу КБК повинна бути виключеною Середня Донщина, принаймі в межах Воронезької обл., що підтверджено й пізнішими роботами його колег (Пряхин и др., 1991, с.14-18). Отже, на теренах Росії КБК чітко вписується до зони степів, а її північний кордон можна провести пунктиром через південь Білгородської, Воронезької та Саратовської областей. Північно-східний ріг її ареалу фіксує колекція характерної кераміки на Хлопковому городищі в 6 км

вище за течією від с. Березняки Воскресенського р-ну Саратовської обл. Згадане городище височить на правому березі Волги навпроти м. Маркс (Малов, 1979, с.186). Опорною поховальною спорудою є кург. 3 на останці "Жарений Бугор", що на північній околиці Саратова (Монахов, 1984, с. 241-244).

Помітимо подібність топографічної ситуації в розташуванні Бейової Могили і Жареного Бугра, увінчаних курганами КБК. На Бугрі зроблено одне з найвиразніших поховань КБК на теренах Росії. Інший яскравий комплекс (Веселовська, гр. 1, кург. 2, пох. 4), віднесений раніше до КБК (Шарафутдинова Э.С., 1987, с.34, рис. 3,*12-14*), виявився чорногорівським (Отрощенко,1989, с.111-112; 1994, с.105-107).

Східна межа КБК проходила правим берегом Волги від Саратова до Волгограду і, огинаючи великий закрут Дону, повертала на південний захід уздовж Донського Лівобережжя. У Калмикії і степовому Прикубанні виразні пам'ятки КБК відсутні, що змушує нас утримаються від залучення названих регіонів до ареалу цієї культури.

КБК степової Волго-Донщини відповідає головним показникам східно-українських пам'яток, але виглядає скромніше від останніх. Розвиток її був стислішим у часі й поділеним на два етапи. На першому переважала слабка та середня зібганість небіжчиків і західна орієнтація, за наявності східної. В одному випадку (кург. 10, пох. 5 біля с. Баранівки Камишинського р-ну Волгоградської обл., що на р. Іловлі) зафіксоване дерев'яне облицювання стінок ями. Примітні розміри цього кургану (висота понад 4 м, діаметр - 34 м), пов'язаного з трьома послідовно зробленими похованнями КБК (Сергацков, 1992, с.97-99, рис. 1). Південніше, біля станиці Голубинської на правому березі Дону, на зрошуваній ділянці "Горний", досліджено кург. 2 із основним і впускними похованнями КБК (Мамонтов, 1990, с.12-18). Власне курганне будівництво є суттєвим показником утвердження нової культури. Найважливішою категорією супроводу там стали кістяні

пряжки з центральним отвором.

Виділення нами пам'яток КБК у Саратовській і на півночі Волгоградської областей викликає рішучі заперечення з боку саратовських дослідників, що розглядають комплекси з багатоваликовою керамікою у згаданих регіонах у системі пам’яток катакомбної КІО (Малов, Филипченко, 1995, с. 52-62). Вони спираються на матеріали поселень, у культурному шарі яких зустрінута катакомбна та багатоваликова кераміка. Проте поселення є відкритими комплексами. У катакомбних похованнях Нижнього Поволжя багатоваликова кераміка відсутня, а в похованнях КБК відсутній катакомбний посуд, але є кістяні пряжки, не відомі ще катакомбникам. Ці спостереження вказують на різночасність нижньоволзької катакомбної культури та КБК. Комплекс багатоваликової кераміки виявлений на стрімчаку (утьосі) Степана Разіна в Камишинському р-ні, де також знайдений фрагмент дисковидного псалія із шипами і кам'яна сокира, характерні для КБК (Малов, Филипченко, 1995, с.52-57, рис.2,*11,13,15,16,18,27-30,32,34,36*; 3,*5*; 4,*2*). Це, можна сказати, еталонна побутова пам’ятка КБК у Нижньоволзькому регіоні (Рис. 18).

Пізня група поховань КБК концентрується в пониззі Дону й характеризується сильно скорченими скелетами, переважно на лівому бокові зі східним орієнтуванням. Поховання звичайно впускні з кістяними пряжками з двома отворами, слоїковими і біконічними посудинками. Мертві укладалися в позі адорації. Таким чином, на теренах Росії спостерігається та ж тенденція до зсуву КБК на південь і захід та процес явного "озрубнення" обряду поховання і матеріальної культури.

Найневизначенішою залишається ситуація в степовому Волго-Уральському межиріччі в передзрубний період. Північ цього регіону пов'язана із поширенням пізньої синташтинської культури та ПЗК. На півдні степу та в напівпустелі мешкали нечисленні групи посткатакомбно-полтавкинського населення, що зберегли традицію поховання небіжчиків

на лівому боці із східною з відхиленнями орієнтацією. Стратиграфічно такі поховання передували “класичним похованням бережнівського типу” (Мыськов, 1991, с. 149).

Нагадаю, що концепція Н.К.Качалової відводила похованням бережнівського типу ранню хронологічну позицію в системі пам'яток зрубної культури Нижнього Поволжя (1978; 1985), але була піддана жорсткій критиці (Кореняко, 1990; Отрощенко, 1990). Вагомість висловлених зауважень визнано (Мыськов, 1992, с.93) і зроблено спробу приведення її у відповідність із даними прямої та відносної стратиграфії поховань зрубної культури Нижнього Поволжя (Мыськов, 1991; Отрощенко, 1993). Є.П.Миськов продемонструва, що класичним похованням бережнівського типу передували "поховання в невеличких (навіть тісних) овальних ямах без потужних перекриттів” (1991, с.150). Відзначається також стан рук мертвих біля колін або грудей, розгортання на спину і наявність вохри.

Поховання у невеликих овальних ямах можуть виявитися рештками катакомб-підбоїв з непростеженими вхідною ямою та склепінням. Такі споруди виявлені на передзрубних могильниках Приуралля і Зауралья: Синташта, Малий грунтовий могильник, пох. 10 (Генинг В.Ф. и др., 1992, с.327, рис.190); Новий Кумак біля м. Орськ, кург. 25, пох. 14 (Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е., 1977, с. 11, рис. 2,*1*); кург. гр. Ветлянка IV на правому березі р. Ілек у Соль-Ілецькому р-ні Оренбурзької обл., кург. 9, пох. 23 (Горбунов и др., 1990, с. 21, рис. 11,*1*); кург. гр. Герасимовка 2 на р. Кіндерля в Новосергіївському р-ні Оренбурзької обл. (Порохова, 1992, с. 92); поховання біля станції Спартак на правому березі р. Урал в Уральській обл. Казахстану (люб'язна інформація А.Ю.Іванова). Катакомби та підбої відомі в усіх степових варіантах КБК, де вони безумовно пов’язуються з поховальною традицією катакомбних культур. Відлуння цієї ж традиції вчувається у катакомбних спорудах Приуралля.

Даниною катакомбній традиції були також складні поховальні споруди у вигляді могильної ями та дромосу, простежені в пп. 2, 6 у гр. Ветлянка IV (Горбунов и др., 1990, с.29-32, рис.16; 17,*5,10*). У пох. 2 цього кургану на дні ями з дромосом був улаштований зруб із колод (діаметр - 0,15 м) у два вінці. У степовому Заволжі поховання в підбоях та ямах із дромосом зустрічаються неодноразово на півдні Саратовської та у Волгоградській областях у похованнях зрубної КІС. Виділимо кург. 1 у гр. Мурманська 1 Ровенського р-ну Саратовської обл. (Лопатин, Малов, 1988, с. 130-139, рис.1-5), де досліджені 4 поховання в підбоях. Довгий дромос із східцями розкопано у пох. 1 кург. 3 біля с. Венгелівки Палласовського р-ну Волгоградської обл., у декількох кілометрах від казахського кордону (ПСК,1993: с.52-53, табл. 23,*31*). Ще два поховання в підбоях авторові вдалося виявити далеко на півночі в Кошкинському одиночному кургані Кошкинського р-ну Самарської обл.* Скелети дівчинок у пп. 3 і 6 були притиснуті до західної стінки підбою і засипані материковою глиною від склепіння, що повалилася (Багаутдинов, 1986, с. 3-19). Як і в Мурманському кургані, підбої тут використовувалися для поховання осіб жіночої статі.

Оскільки обряд поховання в підбоях-катакомбах практикувався південною групою населення синташтинської культури, то, швидше за все, саме через неї він і потрапив до зрубного середовища Заволжя, а не від пізніх груп власне катакомбного населення. Синташтинці, як і носії КБК, із усієї розмаїтості похоронних споруд культур катакомбної КІО вибрали найпростіші - підбої і передали їх до зрубного середовища.

Вище відзначалося, що могильники південної гілки синташтинської культури істотно відрізняються від північних (лісостепових) відсутністю склепів колісничих, сімейних склепів і поховань із зброєю. У середній течії р. Урал нам невідомі знахідки дисковидих псаліїв з шипами, хоча

* Польові креслення та звіт про розкопки Кошкинського кургану були люб'язно надані Р.С.Багаутдіновим в археологічній лабораторії Самарського університету, де ці матеріали зберігаються.

північніше кількість таких знахідок вже перевищує сотню. Зв'язок дисковидих псаліїв з похованнями воїнів чітко простежена вже в десятках комплексів і відсутність перших побічно вказує на труднощі з виявленням других у конкретному регіоні.

Опубліковані могильники південної групи (Новий Кумак, Ветлянка IV, Герасимовка II) фіксують широтне орієнтування мертвих, при деякому переважанні позиції головою до сходу з тілом на лівому бокові в середньозібганому стані. Інвентар обмежувався частіше за все однією-двома посудинами, а форма ям - підпрямокутна. Таким чином, принципові засади похоронного ритуалу БМЗК раніше усього виявляються на крайньому сході європейського степового ареалу і намічається тенденція до поширення їх у більш західних регіонах.

V.2. Загальна характеристика

У результаті складної взаємодії між групами покровського населення, що мігрували, і громадами носіїв КБК, в степах і напівпустелях між ріками Волга і Дніпро утворилося культурно уніфіковане співтовариство зі скотарсько-землеробською спрямованістю господарської діяльності, при високому рівні металообробки. Південна культура зрубної спільності (БМЗК) подана широким спектром пам'яток, що включають поселення, стоянки, курганні і грунтові могильники, святилища - відкритого типу і печерні, рудні виробітки, бронзоливарні комплекси, скарби бронзових речей, антропоморфну скульптуру та розмаїті індивідуальні знахідки.

Винесення в назву культури двох яскравих могильників - Бережнівського у Волгоградській обл. Росії, у Заволжжі і Маївського в Дніпропетровській обл. України доцільне тому, що однойменні типи пам'яток були виділені ще в 70-ті рр. Н.К.Качаловою, С.С.Волкобоєм та І.Ф.Ковальовою. У них із найвиразніше сконцентровано своєрідність локальних варіантів степової зрубної культури з однієї сторони і високого ступеня їхньої внутрішньої єдності - з іншої. У доповіді "Поховання з кутовими ямками", зачитаній на XVIII наукової конференції ІА АН УРСР у Дніпропетровську в 1980 р. автор звернув увагу на високий ступінь подібності поховань із кутовими ямками з Нижнього Подніпров'я і поховань бережнівського типу в Нижньому Поволжі, вказавши вісім елементів подібності в обряді поховання і супровідному інвентарю елітних поховань із цих територіально віддалених регіонів. Проведене співставлення змусило автора з часом переглянути відносну хронологію поховань зрубної культури Нижнього Поволжя, поставити під сумнів тезу

Н.К.Качалової щодо хронологічного пріоритету елітних бережновських поховань перед покровськими (Отрощенко 1990б; 1993а). Згодом поховання з кутовими ямками були відкриті в Дніпропетровській обл. (Антоненко и др., 1977, с.31-35; Марина, Ромашко, Фесенко, 1988, с.5-20), у Донбасі (Литвиненко, 1992а, с.30-32) і Нижньому Поволжі (ПСК, 1993, с.152, табл. 22,*27*). Нерідко кутові ямки доповнювалися парою бічних ямок уздовж довгих стін могильної ями. Такі споруди дозволяють зблизити бережнівські й маївські типи поховань, тому що частина з гробниць із стовповими (кутовими) ямками відкриті та теренах між Орільсько-Самарським межиріччям і степовим Заволжям.

Основою обряду поховання БМЗК є інгумації зі скорченим на лівому бокові станом мертвих, орієнтованих на схід із відхиленням в обидві сторони в межах 45°, у прямокутних неглибоких ямах, улаштованих під курганом або впущених до курганного насипу і супроводжуваних слоїковою або ребристою посудиною, місце якої в південно-східному куті ями. Такою є схема ординарного поховання, що дозволяє надійно визначати культурну приналежність комплексу, за наявності згаданих вище ознак.

Утруднення виникають за відсутності однієї з визначальних ознак (ями, скелета або посудини). Іншою є ситуація, коли ознак стає багато, як, наприклад, у неординарних комплексах, що правлять підставою для виділення локальних типів пам’яток. У такому випадку крізь додаткові елементи (виступи, стовпи, зруби, кам’яні скрині, склепи, додатковий інвентар) завжди чітко проглядає принципова схема ритуалу. Трапляються і відхилення в принциповій схемі: овальна форма ями, її відсутність, стан мертвого на спині, правому бокові, кремації, дерев'яна посудина замість керамічної, інше місце її розташування в ямі. За такої ситуації порушення одного елементу обрядності компенсується системою інших. Наприклад, поховання спалених останків відбувалося в звичайній

за розмірами, формою та орієнтуванням ямі, з установленням слоїкової або ребристої посудини в тому ж південно-східному її куті. Стан небіжчика на правому боці потребував переміщення горщика з південно-східного в північно-східний кут ями, але не впливав на форму ями й орієнтування мертвого. Поховання в овальних ямах характеризують, зазвичай, нижчий соціальний і віковий (діти) статуси небіжчиків. Тому такі конструкції частіше фіксуються на грунтових могильниках і рідше - в курганах. У тих же випадках, коли кам'яна скриня, склеп або зруб споруджувався на обрії, тобто без ями, він усе рівно зберігав прямокутну форму, орієнтування і традиційний стан небіжчика.

БМЗК відрізняє суцільне використання заселених територій з однієї сторони і нерівномірний розподіл на них пам'яток - з іншої. При цьому урахування могильників дає об'єктивнішу картину поширення культури ніж карти виявлених поселень. Нерідко могильники знаходилися у віддалених від рік місцевостях, де наявність інших зрубних пам'яток не виявлено взагалі. Безумовно, на щільність пам'яток помітний вплив справляло природне середовище. Північно-степові регіони між Дніпром і Доном (Дніпровське Надпоріжжя, Орільсько-Самарське межиріччя, так званий Донецький лісостеп) із їх багатими і різноманітними природними ресурсами дають максимальну концентрацію і варіативність пам'яток аналізованої культури. На північ від сучасної межі степу і лісостепу число пам'яток помітно убуває. Глибше проникнення населення БМЗК до лісостепу спостерігається в західному ареалі, між Осколом і Дніпром, тобто в зоні поширення КБК, але не ПЗК.

Помітною є щільна концентрація поховань БМЗК на Сході України та Нижній Донщині – у зоні, яку до того займали східний та нижньодонський локальні варіанти КБК. Співвідношення врахованих у цій роботі поховань в Україні та РФ є 3:1 чи, в абсолютних цифрах, відповідно - 3000 і 1000 поховань. Половина від останньої тисячі припадає на комплекси з

Нижньої Донщини. Максимальна щільність поселень спостерігається в середньому плині Сіверського Дінця, де Ю.М.Бровендером облічено 394 пункти БМЗК (Бровендер, 1996, с.4-8). Ще помітнішою стає диспропорція при урахуванні якісних характеристик пам'яток. Співвідношення досліджених кам'яних скринь і зрубів в Україні і на схід від її теренів складає 20:1. Стає очевидним, що населення степової зрубної культури сприйняло саме від КБК традицію спорудження скринькових гробниць. Можна твердити, що така традиція ставала нормою на рівні елітних поховань.

Виявлені тенденції змушують замислитися з приводу можливості грандіозної міграції носіїв зрубної спільності з заволзьких степів на захід. Сформульована О.О.Кривцовою-Граковою на початку 50-х рр., ця гіпотеза сорок років панувала над умами археологів Радянського Союзу, хоча її підстави ніким всебічно не перевірялись. Перші заперечення пролунали у Донецьку з вуст М.М.Чередниченко (1979) і були розвинуті ним у колективній монографії 1986 р. Проте, його голос звучав самотньо, а заперечення ним міграційних процесів у зрубному середовищі знижувало звучання позитивних моментів його застережень. Вивчення українськими археологами КБК та історичної долі її носіїв виявили базову роль цієї культури в формуванні БМЗК. Але осмислення цього моменту відбувалося повільно, із традиційними озираннями на Волгу. Тут необхідно повернутися до історіографії проблеми.

Ось дві цитати 1976 р.: 1) “Локальний маївський тип (культура) виник на основі консолідації двох компонентів – місцевої культури середньобронзової доби, що характеризується багатоваликовою керамікою та андронівсько-зрубним інфільтратом” (Ковальова, Волкобой, 1976, с.21); 2)"... процес складання так званої зрубної культури на Дінці відбувався на місцевій основі - культурі багатоваликової кераміки. При цьому певну роль зіграли племена зрубної культури Поволжя. " (Писларий, 1976, с.19).

Пізніше І.О.Післарій стає менш рішучим, торкаючись долі населення КБК, "яке злилося з прийшлими сюди з Волги племенами зрубної культури. Звідси і подібність поховального обряду, споруд, інвентарю, способів орнаментації кераміки в пам'ятках КБВК і зрубної культури" (1983, с.20). Відчувається, що захист його дисертації відбувався в Москві.

І.Ф.Ковальова, навпроти, більш рішуче наполягає на місцевій генетичній підоснові зрубної культури в Дніпровському передстепу: “Хочемо ми того чи ні, саме в матеріалах культури багатоваликової кераміки ми спостерігаємо більше рис подібності, ніж розходжень із зрубною культурою, що прийшла їй на зміну, більшою навіть мірою, ніж це можна сказати про її східні аналоги - полтавкинську і абашевську культури. … культура багатоваликової кераміки не просто передує зрубній, але й займає стосовно неї в досліджуваному районі таке ж становище, як полтавкинська й абашевська у формуванні зрубної культури Волго-Донського межиріччя і Приуралля. Початок переоформлення КБК у власне зрубну пов'язаний з проникненням у Подніпров'я групи населення, що мігрує зі сходу, у культурі якого злиті воєдино абашевсько-зрубно-алакульскі риси, що відповідає сучасним уявленням про існування на ранньому етапі “андроновсько-зрубної КІС” (Ковальова, 1997, с.10-11), з посиланням на Г.Б.Здановича (1983, с. 66).

Дисонансом такому поглядові прозвучала думка С.С.Березанської: “спроба показати й простежити міграційний процес появи в Україні зрубної культури не має нічого спільного з питанням її генези, що мала місце, ймовірно, десь далеко на сході" (1990, с.111). Вона припускає участь у міграціях "значних: і численних племінних об'єднань" (там само, с.113).

Крайнощі позицій, як М.М.Чередниченка (тільки автохтонний розвиток), так і С.С.Березанської (тільки міграції) є уразливі, позаяк вони не можуть пояснити феномен зрубної спільності в першому випадку і

локальну специфіку пам'яток - у другому. У системі доказів С.С.Березанської особливо помітною є внутрішня суперечливість. З одного боку, говориться про руйнацію селищ і фортець КБК прийшлими зрубниками (там само, с.113), але тут-таки припускається їхній прихід "на вільну територію" (там само, с.114), а з іншого боку, дещо вище, наявність кераміки КБК на багатьох поселеннях зрубної культури Подонців'я пояснюється "результатом контактів двох одночасних культур", або ж механічною домішкою (там само, с. 112). Але, якщо культури одночасні, то про яку механічну домішку може йти мова? Першу групу зрубників-мігрантів С.С.Березанська зв'язує з похованнями маївського типу, але саме в маївських комплексах найвиразнішим є внесок КБК до зрубної культури України. Висновки І.Ф.Ковальової та С.С.Волкобоя з цього приводу процитовано вище. З одного боку, С.С.Березанська пише про значні і численні племінні об'єднання зрубників, що просунулися в Україну, а з іншого - лише "про відносно невелику групу населення ", що займала дуже обмежену територію (там само, с.112). С.С.Березанська виводить зрубників-мігрантів в Україну з Поволжя, наводячи на користь такого висновку низку міркувань. Розглянемо їх у порядку викладу.

1. Подібність у топографії, плануванні й устрої жител Усового Озера і поселень лісостепового Поволжя (Сусканське, Комаровське й ін.). Але згадані поселення Поволжя відсутні на карті головних пам'яток зрубної культури лісостепового Поволжя (Васильев и др., 1985, с.35, рис.1) і фігурують на карті пам'яток Сусканського типу (Колев, 1991, с.165, рис.1). Більш того, Ю.І.Колєв показав, що матеріали зрубної культури на І Сусканському селищі передують житлам сусканського типу (1991, с.163). З цього випливає, що Усове Озеро має подібність із постзрубними селищами Середнього Поволжя. Отже, зовнішня подібність селищ не може бути аргументом на користь міграції зрубного населення з Поволжя в Україну, оскільки тут мова йде про порівняння різнокультурних

комплексів.

2. Схожість поховального ритуалу зрубного населення Поволжя та Сіверського Дінця обгрунтовується посиланням на результати досліджень російських археологів (Мерперт, 1954; Агапов, 1976; Васильев и др., 1985). До того ж відзначено у регіонах, що зіставляються, наявність курганів, дерев'яних конструкцій, накатів, зрубів, опорних стовпів, залишків кострищ, кісток тварин, близькість кераміки, металевих знарядь, технології литва в глиняні матриці (Березанская, 1990, с.112). Та згадані автори в названих роботах не робили зіставлення обрядів поховання. Наші ж дослідження показують наявність у Поволжі, як і на Сіверському Дінці, двох обрядів поховання, за яких проглядають дві культури зрубної спільності (Отрощенко, 1994). І хоча кургани споруджували носії обох культур, але підходи до будівництва були різними. Вже зазначено, що в Поволжі, у носіїв ПЗК, функціонуючі могильники були спочатку грунтовими. Зведення насипу ставало завершальним актом у використанні могильника, позаяк учинення впускних поховань не передбачалося ритуалом. Курганна ж традиція КБК, успадкована БМЗК, припускала зведення насипу над однією могилою, із наступними досипками понад впускними похованнями. Отже, кургани України є стратифікованими і нагадують у розтині розшарований пиріг. Дві зрубні культури, виділені вище, це дві курганні традиції, два обряди поховання. Взаємопроникнення їх носіїв і є найоб'єктивнішим показником наявності, або ж відсутності міграцій.

3. Присутність андроновського компоненту в зрубній культурі Поволжя, як аргумент на користь міграції з цього регіону, також потребує коригування. З урахуванням того, що андроновська спільність розділена нині на алакульську і федоровську культури, вже не можна говорити про андроновський компонент узагалі, без культурної його конкретизації. Тим часом, зрубна культура Середнього Поволжя (ПЗК – у нашому розумінні)

містить виразний алакульский компонент (Зудина, 1991, с.104-105), а в зрубній культурі України (тобто, у БМЗК) - федоровський або федоровсько-черкаскульський (Литвиненко, 1994, с.8). Є федоровсько-черкаскульські елементи й на Середній Волзі, але вже на пам'ятках сусканського типу (культури) постзрубного часу (Колев, 1991, с.171-176). "Інтенсивне поширення федоровської традиції на захід уявляється найбільше ймовірним тільки в постзрубний час" - підсумовує свої спостереження Ю.І.Колєв (1991, с.176). Відсутність виразних ознак Алакуля в носіїв ПЗК, які проникнули на Сіверський Донець вказує на те, що ця міграція відбувалася із суміжних районів Донщини, традиційно пов'язаної з історичними процесами, що протікали на теренах України.

4. Аргумент щодо хронологічного запізнення зрубної культури України порівняно з Поволзькою має певний сенс, проте він ніяк не може допомогти локалізувати регіон, звідки відбувалася міграція. Адже Донщина також має хронологічний пріоритет перед Донеччиною з огляду на генезу ПЗК.

5. Найменш переконливими є антропологічні докази міграції з посиланнями на праці Л.А.Мельник та К.О.Шепель. Твердження, що названі автори "не фіксують близькість черепів зрубної культури і КБК" (Березанская , 1990, с.113) не відповідає істині.

"Як показало зіставлення, серії зрубної і абашевської культур Середнього Поволжя дуже близькі між собою. Група зрубної культури басейну Сіверського Дінця, навпаки, мала більше спільних рис із культурою багатоваликової кераміки. " (Шепель, 1985, с.15). Принципове значення має підсумковий висновок дисертації: "Історичне значення території Сіверського Дінця полягає в тому, що формування антропологічних типів тут впродовж досліджуваних нами періодів (енеоліт-бронза – В.О.) відбувалося за двома напрямками: а) спадкоємність з населенням більш раннього часу; б) асиміляція прийшлих груп.

Головним чином Північно-Західного Прикаспію та Нижнього Поволжя” (Шепель, 1985, с.18). Тобто, тотальної зміни населення не відбувалося, а прибульці піддавалися асиміляції.

Л.А.Мельник ремствує на фрагментованість антропологічної колекції КБК з Орільсько-Самарського межиріччя. Єдиний череп гарної збереженості походов з синкретичного (КБК-зрубне) поховання й тяжіє до черепів з катакомбних поховань. "З накопиченням краніологічного матеріалу з поховань К.Б.К. може з'явитися цінна інформація для з'ясовування питань формування зрубної культурної спільності" (Мельник, 1982, с.80).

Наведемо також думку С.І.Круц: "Серія зрубної культури Степового Придніпров'я займає проміжну позицію між серією культури багатоваликової кераміки України і зрубної Поволжя (ближче все-таки до Середнього)" (1984, с.92). Таким чином, українські антропологи не сумніваються в участі населення КБК у складанні місцевої зрубної культури, допускаючи при цьому можливість міграції якихось груп населення зі сходу. Проте питання щодо початкових ареалів гіпотетичних міграцій зрубного населення на захід вирішується ними неоднозначно (Середнє Поволжя, Нижнє Поволжя, Прикаспій). Сформульовано й альтернативну точку зору. Антрополог з Санкт-Петербургу А.В.Шевченко припускає, що творці зрубної культури, “антропологічно тотожні українським зрубникам, рухаючись на схід, асимілювали культурно й біологічно рештки переважно широколицього дозрубного населення деяких із освоєних ними територій” (1986, с.194). Вона була конкретизована аналізом серії черепів зрубної культури з Північно-Західного Прикаспію (Калмикії), які, за сумарною оцінкою показників, виявилися аналогічними серії черепів КБК Степової Наддніпрянщини. Антропологічні матеріали, за оцінкою А.В.Шевченка, свідчать на користь проникнення вузьколиціх українських зрубників на схід, а не широколиціх

поволзьких – на захід (Шевченко, 1991, с. 133).

Визнання наявності в рамках зрубної КІС двох великих культур із різною генетичною підосновою зніме протиріччя, що виникнуло серед антропологів, стосовно напрямків та висхідних ареалів міграцій населення зрубної спільності. Широколице населення ПЗК мігрувало з свого епіцентру у Доно-Волзькому межиріччі, зокрема й на захід, а вузьколиці носії БМЗК з Дніпро-Донецького межиріччя поширювалися на схід та південний схід. Порівняння антропологічних матеріалів із поховань зрубної спільності з урахуванням їхньої культурної приналежності дозволить конкретизувати викладене припущення та перевірити його.

У цілому, серії черепів із басейну Сіверського Дінця, Орільсько-Самарського межиріччя і степового Подніпров'я близькі між собою і відносяться до одного краніологічного типу. Черепи - доліхокранні, обличчя - середньоширокі й середньовисокі, мезогнатні, носи - мезоринні. Зріст чоловіків дещо вищий за середній: 170,4 см на Сіверському Дінці, 170,6 см в Орільсько-Самарському регіоні, 171,5 см у групі маївських поховань, 174,2 см для Нижнього Подніпров’я, а зріст жінок - середній: 156,6 см на Сіверському Дінці і 157,7 см у Нижньому Подніпров'ї. Середня вага чоловіків розрахована для Орільсько-Самарського регіону - 66,4 кг та маївської групи - 70,1 кг. Середня тривалість життя визначена для Нижнього Подніпров’я: чоловіків – 41,3 р., жінок – 33,1 р. (Круц, 1984, с. 57-71; Шепель, 1985, с. 14-15; Мельник, 1982, с. 79-80). Пік смертності жінок припадає на вік до 25 р., а в чоловіків він підвищується до 25-35 р. (Круц, 1984, с. 57, табл. 22). О.Є.Кислий пояснює ранню жіночу смертність дітородною функцією і визначає дитячу смертність на рівні 50%, оперуючи, зокрема, матеріалами Лівенцівського могильника 1 у дельті Дону (Кислый, 1989, с.8-10). Показово, що середній вік чоловіків на рівні найвищих, а жінок – найнижчий серед культур доби бронзи степової Наддніпрянщини.

БМЗК є культурою курганною. Здавалося б, такий висновок не потребує особливих доказів, через свою очевидність. Але в літературі пролунало твердження, що “думка про існування в зрубній культурі курганів із основними зрубними похованнями неспроможна… для зрубної культури не характерний звичай спорудження курганних насипів” (Писларий, 1988, с.14). І.О.Писларій, усупереч результатам своїх польових досліджень і наукових розробок, починає розглядати зрубну культуру на сході України, як прийшлу у своїй основі, протиставляючи її “автохтонній” КБК, що практикувала курганний обряд поховання (1988, с.15).

На помилковість позиції І.О.Післарія відразу ж вказав автор (Отрощенко, 1989б). Аргументованіше продемонстрував її неспроможність Р.О.Литвиненко (1990, с.80-83), який вловив залежність інтенсивності курганного будівництва від стадії розвитку культури. Результати, отримані Р.О.Литвиненком для курганів Донеччини, наведено в табл. 7.

Як бачимо, становлення зрубної культури, у даному випадку – БМЗК, супроводжувалося інтенсифікацією курганного будівництва. Курганний характер обох культур сумнівів не викликає, з урахуванням того, що поховання з другої колонки також відбувалися переважно в курганах. Поховань зроблених поза курганними могильниками порівняно мало - 157 або 4,3% від усієї кількості облічених. Серед грунтових могильників виділяються: Лівенцівський 1 в дельті Дону - 45 поховань (Братченко, Шарафутдинова Э.С., 2000); Червоний Шлях на Харківщині – 41 поховання (Буйнов, 1992); Йосипівський на Орілі - 36 поховань (Бєляєв, 1974, с. 60-61), Дружківський на р. Кривий Торець - 12 поховань (Горбов, Усачук, 1993, с. 115-123). Грунтові могильники ПЗК є значно потужнішими, налічуючи часом понад 100 поховань (С’єзжеє, Смєловка).

Курганні могильники споруджувалися на вододілах у глибині степу, на більшому або меншому віддаленні від річкових заплав і курганів епохи

ранньої бронзи (Ковалева, 1981; Отрощенко, Болтрик, 1982; Салий, 1987; Клименко и др., 1994; Колтухов и др., 1994). З погляду топографії, курганні споруди БМЗК займали місця, що панували над навколишньою місцевістю і розташованими внизу поселеннями. Використовуючи для побудови своїх насипів розріджений курганний простір чи місцевості, вільні від надмогильних споруд, будівничі курганів БМЗК мали практично повну свободу дій щодо компонування могильників. Традиційне для степу розташування насипів у ряд уздовж панівної осі рельєфу, іноді свідомо порушувалося. Курганів у таких групах небагато (2-7), але в їхньому розташуванні спостерігається вигадливість, що відповідала, мабуть, визначеним заздалегідь задумам упорядників. Нестандартне розміщення насипів розцінюється нами як ансамбль курганів. (Отрощенко, 1993, с. 24, рис. 2). До слова, поняття "ансамбль курганів" сформульоване М.П.Чернопицьким (1980, с.176-186). У плані, кожен із таких ансамблів утворював геометричну фігуру: прямокутник, трапецію, ромб, пряму лінію, дугу і навіть коло. Окреслимо найбільш показові ансамблі.

Кург. гр. II біля с. Терни Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. складалася з чотирьох довгих курганів усії трьох типів, вибудованих у лінію вододілом з північного сходу на південний захід. З верхівки панівної Довгої могили “вікривався краєвид на долину Орілі та Харківське Заорілля” (Ковалева и др., 1987, с. 5, рис., 1,*1*). Відзначимо, що оформлення Довгої Могили (кург. 4) було зроблено ще носіями КБК. Зрубники продовжили цю роботу на кк. 1-3.

Кург. гр. "Рясні могили" біля с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. включала 7 курганів, що утворювали у плані фігуру у виді рогатини з розвилкою на південний захід від домінантного кург. 5 (Отрощенко и др., 1977, с. 17, рис. 2). "Рогатина", розгорнута практично в Т-виду фігуру, визначає план ансамбля Благівка у Свердловському р-ні Луганської обл. на вододілі Нагольної й Тузлова (Литвиненко, 1994а, табл. 11,*7*). Згадані

вище Рясні могили також вибудувані уздовж вододілу Дніпра-Конки й Білозерки.

На вододілі Міусу й Кринки розташовувався ансамбль курганів, які утворювали ромб із чотирьох насипів з п'ятим усередині (Потемкина Тат.М., 1986, с. 48-50). Кург. 3 цієї групи був помилково віднесений до сарматського часу, що не може бути прийнятним, тому що поховальна споруда (кам'яний склеп) і кераміка відносяться до другого періоду БМЗК.

В 40 км до північного заходу від Семенівки, в м. Шахтарськ Донецької обл., кург. гр. Рясні могили утворювала вибагливу синусоїду (Литвиненко, 1994а, табл. 11,*5*), а в групі біля с. Лугове (Рис. 63,*1*) на степовій рівнині в Сакському р-ні АРК 7 курганів, своїм розташуванням нагадували хокейну ключку, повернуту гаком до півночі, (Колтухов и др., 1994, с. 68, рис. 34,*1*). У обох ансамблях вісь довгих курганів дублювалась прямокутними кам'яними парканчиками й алеями, а ключові поховання були влаштовані в кам'яних скринях і склепах (Литвиненко, 2000в, с. 3-18).

На півострові Чонгар, омитому водами Гнилого моря (Сивашу), кк. 1-5 вибудовані в ще більш вигадливу формі літери "Z" (Шилов Ю.А., 1991, с.30, рис.12). Кк. 24-28 біля с. Вільна Україна Каховського р-ну Херсонської обл. (Рис. 55) утворювали трапецію з Довгою Могилою (кург. 27) усередині (Отрощенко, 1993, рис.2).

Низьку трапецію нагадують своїм розтушуванням кк. 1-4 біля с. Громки в заволзькій напівпустелі (Палласовський р-н Волгоградської обл.). Кк. 2 та 3 цієї групи були одними з найвищих серед курганів БМЗК Нижньої Волги: висоти – 2,8 та 2,1 м, діаметри – 30 та 51 м (ПСК, 1993, с. 50-51, табл. 22, *18*). Аналогічний комплекс, мабуть, був досліджений у групах Восход I-II**,** розташованих у відкритому степу в 20 км від р. Манич, у Багаєвському р-ні Ростовської обл., де досліджено 4 кургани, висотою до 3,5м, із основними похованнями БМЗК (Дворниченко и др., 1974, с.108).

Ансамбль довгих могил, зведений населенням БМЗК, відомий у РФ

лише на землях радгоспу “Голубинського” Калачеєвського р-ну Волгоградської обл. На корінному плато правого берега Дону ці споруди утворювали пару видовжених овалів, довгі осі яких сходилися на схід від групи. Відправними точками стали 2 кургани круглої форми з основними похованнями ямної культури і КБК. Такою була ситуація на зрошуваній ділянці "Горний", а на розташованій південніше ділянці "Дальній" розкопані 3 круглі насипи: ПЗК (1) і БМЗК (2) (Мамонтов, 1990, с.10-26).

Наявність курганних ансамблів є специфічним елементом БМЗК. Спостерігається певна ієрархія курганів в ансамблі. Домінантною була Довга Могила з двома вершинами, сполученими валом (огорожею, алеєю). На неї орієнтовувалися кургани оточення із системою стін і ровиків. Один із крайніх курганів ансамблю у ряді випадків зводився над місцем кремації трупів. Прояви вогньового ритуалу взагалі характерні для таких комплексів, як і встановлення стел, поховання небіжчиків у кам'яних скринях, зрубах тощо.

Знаковість ансамблів, спостережена візуально, спонукає деяких дослідників до негайного розшифровування таких незвичних горельєфів. Так, Ю.О.Шилов бачить у складному розтушуванні Чонгарських курганів “народження вселенським змієм яєць (зародків світобудови) під впливом костура такого собі відпочаткового божества. Найближча відповідність цьому сюжету – індоарійський міф про походження (за посередництвом змія Шеши і бога-прочанина Вішну) Всесвіту і Нового Року із яйцеподібних Хіраньягаріхи і Вали" (Шилов Ю.А., 1991, с.30-31).

Така радикальна матеріалізація міфу видається фантастичною, але й спроби раціонального пояснення фактів зведення подовжуючих і об'єднуючих валоподібних споруд не виглядають переконливими (Ковалева, 1981, с.54). Характерно, що І.Ф.Ковальова з часом відмовилася від утилітарного трактування довгих могил, піддавшись спокусі семантичного аналізу ансамблів (Ковалева и др., 1987, с.24; Ковалева,

1988, с.20-33). Залишається визнати, що в курганних ансамблях криється важливе джерело до вивчення духовної культури населення БМЗК.

Для ПЗК ансамблі менше показові, хоча могильники Побітюжжя, наприклад, достатньо виразні і дають підстави для постановки такої проблеми (Пряхин, Матвеев,1988, рис. 2; 19; 33; 49).

Складає інтерес і загальна характеристика курганів БМЗК на тлі насипів ПЗК. З 659-ти курганів БМЗК 536 розкопані в Україні. Таким чином, кількість курганів збільшується при просуванні зі сходу на захід, від Волги до Дніпра. Для ПЗК спостерігається зворотня тенденція - 646 курганів із 793-х зосереджені у Волго-Уральському регіоні. Територія між Волгою і Сіверським Дінцем видається зоною менш інтенсивного покровського курганного будівництва. Саме в ній, до речі, розмиваються розходження міжкультурного рівня. Тому зіставлення показників із зон активного курганного будівництва є особо цікавим.

На теренах України найпопулярніша висота зрубних курганів коливається в інтервалі від 0,5 до 1,5 м (273 кургани з 439-ти з встановленою висотою чи 62,2%), а у Волго-Ураллі більшість насипів ПЗК (300 з 586-ти чи 51,2%) мали висоту до 0,5 м. Кургани помітної висоти, від 1,5 до 3 м в Україні складають 74 споруди або 16,8%, а в покровців Волго-Уралля - 29 насипів або 4,9%. Великих курганів висотою понад 3 м в Україні зафіксовано 8, а на схід від Волги – жодного. По культурах загалом співвідношення високих курганів складає 11:2 на користь БМЗК. Якщо розподіл курганів по висотах уявити у виді графічної фігури, то для БМЗК вона набуде вигляду умовного дерева зі звуженою базою, а для ПЗК - піраміди із широкою основою й незначною висотою (Рис. 26). Причина помітних розходжень криється в різних курганних традиціях, яким слідували носії названих культур. Покровські будівничі курганів розвивали традицію абашевської культури, а для неї високі насипи не характерні. Вплив степових традицій на практику курганного будівництва

покровців був відчутнішим на захід від Волги, що позначалося на розмірах і формі курганів. Сприяла нарощуванню висоти бережнівсько-маївських курганів і традиція вчинення досипок, не характерна, загалом, для ПЗК.

Спробуємо зіставити кургани-висотники обох культур. Найвищим для БМЗК є кург. 1 біля с. Воробьовки Курської обл. (висота - бл. 8,5 м, діаметр - 50 м), розкопаний Д.Я.Самоквасовим (ОАК за 1891 р., с.98-99). Головний курган ПЗК - одиночний біля с. Верхня Маза Воро незької обл. мав висоту 4,0 м за діаметру 40 м (Синюк, Погорелов, 1986, с.149, рис.3, *1*). Неістотно поступався йому курган Провальська Шишка біля с. Валуєвка на р. Свіязі в Ульянівській обл., висота – 3,5 м, діаметр – 40 м (Буров, 1981, с. 15-16). До сходу від Волги найпотужнішим є кург. 1 біля с. Білозерка Ставропольського р-ну Самарської обл., висота - 2,3 м, діаметр - 65м (Жигулина и др., 1977, с.149-150). У Приуралліта Зауралліі максимальні висоти курганів зафіксовані в межах 1,7 м.

Кургани-лідери БМЗК виглядають потужнішими: за Волгою – кург. 1 біля с. Заплавне Волгоградської обл., висота - 2,8 м діаметр - 49/46 м (Шилов, 1964, с.88); у Ростовській обл. - кург. 2 у гр. Чотири брата висотою - 3,5 м, діаметром - 55 м (Мошкова, Максименко, 1974, с.23, табл.ХШ), на Луганщині - кург. 7 біля с. Бірюкове Луганської обл., де над пох. 5 (зрубної культури) була зроблена досипка потужністю 5 м та діаметром - 60 м (Антоненко и др., 1987/106); у Дніпропетровській обл. – гр. 2, кург. 1 біля с. Верхня Маївка, висота - 4,3 м, діаметр - 41/46 м (Ковальова, Волкобой, 1976, с.3); у Запорізькій обл. - кург. 17 біля с. Виноградне, висота - 4,5 м, діаметр - 44 м (Отрощенко, 1985а, с. 335); у Криму - кург. 9 біля с. Криловка, висота - 3,1 м, діаметр - 40 м (Колотухин, І982/5б).

Зрозуміло, що висотний показник, самий по собі, ще не може бути культурним пізнавачем у рамках спільності, але враховувати тенденції

висотності при зіставленні культур необхідно. Те ж саме стосується і до зіставлення діаметрів курганів. Порівнювалися тільки насипи круглої форми. Для БМЗК показовим є відносно рівномірний розподіл діаметрів, коли кількість малих курганів діаметром не більше 10 м (25 насипів) практично дорівнює числу великих курганів із діаметром понад 40 м (23 споруди), що складає 6,6% та 6,1% від 377 виміряних насипів. Серед курганів ПЗК число малих (88) у 10 разів перевищує кількість великих (9). Це складає 15,8% і 1,5% від 584 виміряних насипів. У цілому ж кургани БМЗК були потужнішими - 221 із них (58,4%) мають діаметр понад 20 м. У ПЗК дві третини насипів (391 або 66,8%) вписуються в діаметр 20 м. Діаметри 11-20 м зустрічаються особливо часто (303 насипи або 51%). Якщо зіставити 391 курган із діаметрами в межах 20 м із 379 курганами висотогю до 0,6 м, то залежність діаметра і висоти насипу постає цілком очевидною для ПЗК. Більша висота курганів БМЗК визначає й переважання їхніх діаметрів.

Специфічною особливістю бережнівсько-маївських курганів є їхня видовженість. Увагу на особливості довгих курганів було звернуто ще в середині 70-х рр., з їх класифікацією на: 1) "хвостаті", 2) гантелевиді або вісімковиді, 3) овальні (Отрощенко, 1976, с.16-18). Така класифікація охоплює переважне число довгих курганів, але вже досліджені споруди з поворотом їхньої подовжньої осі у певному місці. Поворот осі утворює кут. Тому такі споруди можна найменувати "кутовими" і виділити в особливу, четверту, групу. Кутові споруди вже розкопані в Дніпровському Лівобережжі, у Дніпропетровській, Запорізькій і Херсонській областях. Найпоказовішим є згадуваний ансамбль на півострові Чонгар, де розкопано дві кутові споруди (Шилов Ю.А., 1991, с. 45, рис. 12).

Слід поточнити критерії віднесення того або іншого кургану до категорії "довгих". І.Ф.Ковальова відносить у спеціальному дослідженні до кола довгих "насипи, діаметри яких співвідносяться як 1:3 за середньої

довжини до 70 і максимальної - до 200 м" (Ковальова, 1988, с.20). Навряд чи доцільно обмежувати протяжність споруд. Так, 1978 р. розкопано комплекс курганів 24-27 біля с. Велика Білозерка Запорізької обл. довжиною 235 м (Болдин и др., 1979, с.304), а протяжність комплексу курганів 1-3 на Чонгарі - 320 м (Шилов Ю.А., 1991, с.30). На тлі таких показників пропорція 1:3 є завищеною, бо на порядок занижує реальну кількість довгих могил. Вважаємо можливим відносити до кола довгих: ті споруди, у яких різниця між довжиною і шириною перевищує 2 м. Асиметричність таких насипів сприймається візуально і часом підкріплюється розташуванням поховань уздовж довгої осі споруди.

Серед курганних споруд БМЗК довгі могили складають 27,8%. В межах України їх відносна кількість ще вища - 31,2%, а граничні показники дають області Подніпров'я: Запорізька - 41,2%, Дніпропетровська - 32,5% і Крим - 37,2%. На схід від України відсоток довгих могил падає до 13,1%, скорочується їхня довжина.

Серед могил ПЗК довгі складають лише 11,9%. Вони зосереджені в суміжному з Україною регіоні Середнього Дону (25,2%), а мінімальним було їхнє представництво на Уралі - 8,9%. Найпротяжнішою спорудою є кург. 1 біля с. Шишовка Воронезької обл. - 142 х 35 м, за висоти - 1,6 м (Пряхин, Матвеев, 1988, с.90, рис.38,*1*).

Свого часу автор доводив зрубну належність довгих могил. Потім були подані факти спорудження їх носіями КБК (Гершкович, 1982, с.48, рис.2; Ковалева, 1988, с.21, рис.1; 4) та доно-волзької абашевської культури (Пряхин, Матвеев,1988). Довгу Могилу біля Чортомлика пробудували ще раніше (Мозолевський, Пустовалов, 1999, с. 121, Рис. 1-3). Отже, традиція зведення довгих могил постає в Україні ще за доби ранньої бронзи. Вона була розвинена носіями КБК і передана населенню БМЗК. Саме від КБК ця традиція, ймовірно, поширилася до населення ДВАК та ПЗК.

Немає ніяких підстав для протиставлення довгих могил круглим. Вони

будувалися синхронно у межах діючих могильників усіх періодів розвитку культур зрубної спільноти. Спроба виділити певні періоди спорудження довгих могил становлять історіографічний інтерес (Мерперт, 1958, с.137 и сл.). Ритуал поховання і супровід довгих і круглих могил ідентичний.

У розташуванні курганних могильників простежується лінійність і навіть певний геометризм, відсутньою є хаотичність розташування насипів, притаманна більшості могильників ПЗК. Лінійність у розташуванні курганів дозволяє намітити генеральну вісь могильника, позначену центральною довгою могилою. У лінію або обабіч від осьової будувалися інші кургани ансамблю. Генеральна вісь могильника нанизує, часом, не тільки кургани, але й ключові зрубні поховання під їхніми насипами. До кола ключових ми відносимо основні поховання та ті, що пов'язані з досипками курганів. Елітні могильники, як правило, складаються саме з таких ключових поховань. Таким чином, лінійне планування курганів дублюється розташуванням поховань у лінію під їхніми насипами, що є взаємозалежним. Серед впускних поховань і на грунтових могіканах також простежується рядове (лінійне) планування. Відомі нечисленні випадки ярусних поховань, коли похоронна камера використовувалася повторно. Виокремлені нечисленні супровідні поховання, орієнтовані своїм розташуванням на ключове.

Специфічною особливістю бережнівсько-маївських поховань є розмаїтість похоронних споруд, що простежується на рівні елітних комплексів. Для рядових поховань формою похоронної споруди залишалася підпрямокуна яма глибиною до 1 м, перекрита деревом або каменем, з додатковим використанням трави. Пересічні розміри ям для поховання дорослої людини - 1,4/1,5 х 1,0/1,1 м. Мінімальні розміри ям, розраховані на немовлят – 0,4х0,3 м. Серед дитячих ям поширена овальна форма (традиція КБК), проте переважають все-таки прямокутні. Максимальні розміри поховальної споруди - 3,65 х 3,35 м зафіксовані у

кург. 3 біля с. Семенівка Амвросіївського р-ну Донецької обл. (Потемкина Тат.М., 1986, с.48-50). Стіни цієї споруди були облицьовані горизонтальною плитняковою кладкою. На максимальну глибину – 3,45 м розкопано яму пох. 2, кург. 5 у гр. IV біля с. Прядівка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. (Ковалева и др., 1979/58). На дні цієї ями поставили зруб. Зрідка конструкція ями ускладнювалася виступами, сходинками чи нішами.

На рівні елітних поховань БМЗК може бути схарактеризована як культура скринькова, враховуючи бажання родичів помістити тіло небіжчика чи його прах у труну, продуковану з дерева або каменю. Традиція будівництва скринькових гробниць має в Україні глибоку давнину, похідну від кемі-обинської культури доби ранньої бронзи. Підхопили й поширили її носії КБК. Останні практикували устрій дерев'яних гробниць на півночі і кам'яних - на півдні свого ареалу. Вище вже відзначався факт використання носіями КБК кемі-обинської кам'яної скрині для похоронних цілей. Ідею кам'яних скринь не треба було винаходити. На них просто наражалися упорядники впускних поховань.

Складніше простежити в часі традицію побудови зрубів. Тут досвід попередників не виглядає таким наочним, враховуючи гіршу збереженість дерева. На нашу думку, традиція устрою дерев'яних гробниць йде від поховань у кузовах колісниць на синташтинських могильниках Зауралля. Матеріалом для "зрубів" КБК слугували старанно оброблені, з використанням теслярського інструменту, дошки (Писларий, 1979, с. 20-21; Гриб, 1979, с. 77-78). Такі скрині, виготовлені з дошок, лише посилюють асоціації з кузовами візків. Зруби БМЗК, як і кам’яні скрині, примітивніші від бабинських. Їх виготовляли з колод, брусів та плах, з’єднаних частіше від усього в стик. Складніші варіації кутових сполук трапляються епізодично. У таких випадках зруби вже викликали асоціацію з житловими спорудами, а не з кузовами. Загалом же скринькові

конструкції могли символізувати й ситуації, пов'язані з переправою мертвого в інший світ, відтворюючи окремі елементи воза чи житла. Запровадження до практичного ужитку візків із колесами на спицях збігається з поширенням скринькових гробниць у часі. Втрачає попит обряд поховання в катакомбах, що панував за попередньої доби.

Зруби та кам'яні скрині рівною мірою характеризують БМЗК і об'єднуються під загальним найменуванням "скринькові гробниці", що складають 12,2% від усіх поховань (184 зрубів, 260 кам'яних скринь). Спостерігається використання зрубів і кам'яних скринь у одному могильнику, хоча є регіони, де зустрічаються тільки зруби (Орільсько-Самарське межиріччя, Нижнє Поволжя) або виключно кам'яні скрині (Крим). Підтвердженням знакової ідентичності названих споруд служать ті конструкції, де зруб поставлено до кам'яної скрині, як внутрішня оболонка над тілом небіжчика: кург. 3, пох. 3 біля с. Тополівка Луганської обл. (Литвиненко, 1992а, с. 35 рис. 4,*1*); пох. 3 у кург. "Соколовський" в м. Пологи Запорізької обл. (Попандопуло, 1991, с. 69, рис. 1,*4*) та низка ще невиданих комплексів.

Кількість зрубів розподіляється нерівномірно за регіонами. Тому більш об'єктивним для порівнянь є відсоток зрубів від загального числа поховань: Дніпропетровська обл. - 11,2% (110 зрубів); Полтавська та Харківська - 16,8% (28 зрубів); Донецька та правобережна Луганська - 4,8% (25 зрубів). Проте, за репрезентативнішою вибіркою Р.О.Литвингенка, у басейні середньої течії Сіверського Дінця розкопано 90 поховань у зрубах, що складає 7,7% його вибірки (1992а, с. 32). В інших регіонах питома вага зрубів не перевищує 2%.

Так само нерівномірним є представництво кам’яних скринь: Донецька та правобережна частина Луганської обл. – 18% (97 скринь), Запорізька – 9,1% (78), Херсонська – 8,3% (28), Крим – 18,9% (20), Миколаївська та Кіровоградська обл. на схід від Інгульця – 8,1% (8 скринь). У інших

регіонах, крім Закаспію з його нерепрезентативною вибіркою, наявність кам’яних скринь не перевищувала 2%.

За такої ситуації, коли в одних регіонах панують зруби, а в інших - кам'яні скрині, доречно враховувати загальну кількість скринькових конструкцій. Тоді постане пріоритет Донецького регіону - 22,8% (18% за вибіркою Р.О.Литвиненка). Далі - Крим - 18,9%, Полтавська і Харківська області - 16,8%, Дніпропетровська -12,8%, Запорізька - 10,6%, Херсонська - 10,4%, Миколаївська та Кіровоградська - 8,1%. Для регіонів Росії не превищується показник 2%. Причини помітних розбіжностей на бережнівському та маївському флангах культури зрозумілі, з огляду на відсутність запасів деревини та каменю в зоні степу та напівпустелі на схід від Дону. Не менше важливим був і культурний чинник - більш сильний вплив ПЗК із її двовідсотковим показником по зрубах і нульовим - по кам'яним скриням. Для КБК ж, навпроти, скринькові традиції були особливо сильні на рівні елітних поховань, що й вплинуло не тільки на БМЗК у західному її варіанті, але й на ПЗК Донщини з її 5% зрубів у Воронезькій вибірці поховань.

Є сенс відзначити збіг ареалів поширення зрубів і кам'яних скринь, відповідно до ареалів дерев'яного і кам'яного домобудування. Лінія поділу традицій домобудування проходить по нижньому відрізку р. Дон, Сіверському Дінцю, Казенному Торцю, Самарі та Сурі, тобто огинаючи Донецький кряж і Український кристалічний щит. Визначальна роль природних чинників отут є наочною.

Кам’яні скринькові конструкції є складовим елементом кам’яної поховальної архітектури, яка включає також кромлехи, крепіди, огорожі, алеї, лабіринти, вівтарі з бовванами та складені з каменю кургани. Так, в кург. 1 у м. Алчевськ кам'яна скриня виявилася перекритою насипом, складеним з плитняку на висоту понад 1 м (розкопки С.М.Санжарова в 1991 р.). У кургані-святилищі біля с. Сусаніне в Криму виявлено: подвійні

лінії стін до півночі і півдня від подовжньої осі Довгої Могили, залишки вівтарного майданчика та дві кам'яні статуї в зовнішній північній стіні (Ольховский, Отрощенко, 1991, с. 111-117, рис. 1-3). Приблизно за 15 км до південного сходу від цієї споруди в кург. 6 біля с. Лугового Сакського р-ну зафіксовано на рівні похованого чорнозему лабіринт, що зберігся у виді дворядної кам'яної кладки на висоту до 0,5 м. Лабіринт вів до материкового горбка в західній частині підкурганного майданчика, де влаштували кам'яну скриню у ямі. Над скринею, у східному її торці, була встановлена антропоморфна стела, яку потім уклали поверх перекриття скрині і засипали материковою глиною. Після цього над комплексом збудували овальний насип (Колтухов и др., 1994, с. 82, рис. 40,*3*). Останні дві споруди були зведені в безводних степах Західного Криму, але подібні їм конструкції відомі в усіх куточках степів Надчорномор'я та Надазов'я.

Крім традиційних кам'яних скринь, складених з установлених на ребро кам'яних брил, відомі ящики або склепи, споруджені в техніці горизонтальної кладки стін. На них звернув увагу Я.П.Гершкович, окресливши їхній ареал від Міуського півострова на сході до Інгуло-Інгулецького межиріччя на заході, у приморській смузі (1982а, с.15-21). Р.О.Литвиненко поширив цей ареал за рахунок Донецького кряжу, виділивши такі споруди у другу групу кам'яних скринь зрубної культури. Третю ж групу складають конструкції змішаного типу, із комбінованою кладкою стін (Литвиненко, 1992а, с.37-39, рис.4-6; 2000в, с. 3-18). До ареалу скринь другої групи варто включити також степовий Крим, обійдений увагою Р.О.Литвиненка, де лише на могильнику біля с. Криловка Первомайського р-ну розкопано відразу 4 скрині-склепи з горизонтальною кладкою стінок (Колотухин, 1982/5б, с.40-50). Нині розкопано понад 30 таких споруд, найдавніша з яких віднесена ще до КБК (Гершкович, 1982а, с.18-21), а інші - до БМЗК (Литвиненко, 2000в).

Ще одна група елітних похоронних споруд заслуговує на окрему

згадку. Мова йде про конструкції зі стовповими (кутовими) ямками або з іншим способом фіксації кутів (стовпами, каменями, посудом). Усього таких конструкцій відомо біля 50-ти для всієї зрубної спільності. 38 з них віднесені нами до БМЗК. 32 з останніх зосереджені на відносно невеликому просторі Лівобережної України поміж річками Самарою, Білозеркою та Молочною, тобто північніше від приморської смуги з її кам'яними скринями та склепами, але південніше від зони максимального поширення зрубів у межиріччі Орелі та Самари та на Середній Сіверськодонеччині. Висловлене автором ще на початку 80-х рр. припущення, що регіональні еліти в межах усталених норм поховального ритуалу надавали перевагу особливим типам усипальниць, підтверджується сучасною сукупністю джерел (Отрощенко, 1981а, с. 190).

Поховання з кутовими ямками мають глибоку міжкультурну традицію на півдні Східної Європи, пов'язану, як правило, із найяскравішими похоронними комплексами, у числі яких: знаменита гробниця Майкопського кургану (ОАК за 1897, 1900, с. 3-10); кург. 1-12 Першого 1-го Усатівського могильника (Патокова, 1964, с.106-107); гробниці ямно-полтавкинської знаті Першого Утьовського могильника (Васильев, 1980, с.55); грандіозна гробниця передкавказької катакомбної культури - пох. 3 кург. 1 могильника Цаган Уса в Калмикії (Шишлина, 1991, с.123, рис.2) та складна конструкція пох. 8 кург. 2 Шахаєвської II гр. на Нижньому Дону, де у вхідній ямі був установлений кузов візка, а в кутових ямках - колеса від нього (Федорова-Давыдова, 1980, с.172, рис.1). В останньому випадку наочно виявився зв'язок кутових ямок з узагальненою візією візка, з ідеєю переправи до потойбічного світу. Природно, що носії синташтинської культури, які приділяли особливу увагу колісному транспорту у поховальному ритуалі, надали нового імпульсу різноманітним конструкціям з кутовими ямками – багатокамерним та однокамерним. Перші розвинулися серед носіїв ПЗК, а другі переважно у населення БМЗК

та їхніх західних сусідів.

Найранішими й еталонними для епохи пізньої бронзи можна вважати гробниці 1 і 7 Малого грунтового могильника Синташти, де система кутових ямок із стовпами сполучалася з обшивкою стінок ями-камери дошками, при дощатій долівці та першому ярусі перекриття (Генинг и др., 1992, с. 295-304, 314-324, рис. 167-170, 173, 181-182). На відміну від зрубів і кам'яних скринь, які є трунами, конструкції з кутовими ямками справляють враження похоронних помешкань на стовпах-ніжках з елементами, або ідеєю, возу в своїй конструкції. Такому мобільному будиночку мертвих відповідає популярний фольклорний образ хатинки на курячих ніжках – житла-усипальниці Баби-Яги. В.Я.Пропп, що переконливо показав зв'язок хатинки та її мешканки з темою смерті і переправи до потойбічного світу, відзначає, "що і пташині ноги є не що інше, як залишок зооморфних стовпів, на яких стояли колись подібного роду споруди" (1986, с.64). Ідея мобільного будиночка була, мабуть, дуже популярна в скотарських товариствах, що пояснює поширеність такого різновиду похоронних споруд у часу. Проте право бути похованими в них мали тільки особи високого соціального рангу. Зазначимо, що комплекси названих вище пп. 1 і 7 Малого могильника Синташти знамениті наявністю в сагайдачних наборах бронзових наконечників стріл. Цей факт є унікальним не тільки для яскравої синташтинської культури, але й для євразійського бронзового віку в цілому.

У БМЗК із цими спорудами пов'язані поховання черепів і кінцівок тяглових тварин (велика рогата худоба, коні), що походять від традицій Синташти і КБК. Долівка поховальної камери, вкрита дошками, була зафіксована лише в одиничних випадках – с. Бикове Волгоградської обл., кург. 7, пох. 5 (Мыськов, 1991, с. 105, рис. 2,*9*). Частіше її заміняє підстилка чи посипка дна крейдою, рідше - вохрою. У гробницях з кутовими ямками здійснювали індивідуальні поховання дорослих

чоловіків. Помічено облицювання стінок ям деревом, горизонтальне та вертикальне, наявність виступів (заплічок) на рівні перекриття похоронної камери.

Якщо на сході гробниці з кутовими ямками відомі у Волгоградському Заволжі, то на заході вони проявилися, останнім часом на Дніпровському Правобережжі та в Західному Надчорномор'ї, тобто в ареалі сабатинівської культури: с.Червоний Став Березнегуватського р-ну Миколаївської обл., кург. 1, пох. 3 (Шапошникова и др., 1980/6); с. Кирнецень Каушанського р-ну Молдови, кург. 1, пох. 3 (Левицкий, 1995, с. 160, рис. 1,*3*). Останній комплекс виявлено на захід від Дністра разом із супроводжуючим пох. 1, що дозволяє віднести пох. 3 до кола елітних поховань сабатинівської культури, поряд із похованнями в кк. 3 і 6 біля с. Борисівки Одеської обл. У гробниці з кутовими ямками здійснено й найбагатше поховання комарівської культури біля с. Івання Ровенської обл. (Свешников, 1968, с. 164-165, рис. 3,*4-6*).

Нам уже припадало писати про вплив обряду поховання зрубної культури на культури пізнього бронзового віку Правобережної України (Отрощенко, 1976а, с.184). Оскільки це спостереження, що підтверджується нині новими фактами, затято не помічається дослідниками сабатинівської культури, доводиться повторювати, що обрядова близькість поховань сабатинівської культури та БМЗК виявляється яскравіше за усе на рівні елітних комплексів. Кожному неординарному похованню сабатинівської культури, а їх виділено не більше десятьох, є десятки аналогій серед бережнівсько-маївських комплексів. Сабатинівська культура так і не виробила оригінальних типів похоронних споруд, відмінних від зрубних.

Різноманітні поховальні споруди БМЗК об’єднує досить стала позиція небіжчиків, що були у них поховані. Це є скелети, зібгані на лівому боці з орієнтацією голови до сходу та північного сходу, що складають 86% і 90%

від всіх установлених випадків. Третім масовим показником ритуалу є наявність посудини – близько 80%. На одне поховання припадає в середньому 0,89 посудини. Позиція кістей зігнутих у ліктях рук біля підборіддя чи перед грудями становить 70% (підрахунок проведений за матеріалами Нижньої Наддніпрянщини). Переважає сильний (65%) та середній (31%) ступені зібганості кісток ніг. У першому випадку ноги зігнуті під гострим кутом у крижостегнових і колінних суглобах, у другому - під прямим у крижостегнових і під гострим - у колінних суглобах.

Незважаючи на загальну достатньо сильну уніфікацію обряду, порівняно з культурами попередніх періодів, відхилення від пануючої традиції мали місце. 11,2% небіжчиків були покладені на правому бокові, у чому бачиться вплив традиції КБК. Становище мертвих на спині зустрічається вкрай рідко (59 випадків або 1,6%). Але в окремих групах поховань питома вага похованих на спині виявляється вельми помітною. Так, у гробницях із кутовими стовпами (ямками) на лівому бокові були поховані 25 чоловік, на спині - 5, а на правому - жодного, кремовані - 4. Серед поховань служителів культу також є декілька, влаштованих на спині з піднятими колінами ніг, що розпалися ромбом (Отрощенко, 1993, с. 18-19). Я.П.Гершкович такі поховання доби пізньої бронзи з “ямною” позою небіжчика схильний відносити до сабатинівської культури (1993; 1993а). Але ці комплекси досліджено в контексті могильників зрубної культури з традиційною позицією небіжчиків на лівому бокові (Носаки, Велика Білозерка, Костирка) і з відзначеними вище особливостями конструкцій курганів. Подібні спроби зміни культурного статусу окремих комплексів об'єктивно свідчать про близькість похоронних обрядів сабатинівської культури та БМЗК, можливо, навіть на генетичному рівні.

Кенотафи (1,4%) та вторинні поховання (0,5%) складають незначний відсоток. До того ж вони не настільки яскраві та репрезентативні як у

ПЗК, але й серед них є унікальні комплекси. Кенотаф біля сел. Комсомольського Астраханської обл., поблизу від дельти на лівому березі Волги (Рис. 58) є найбагатшим, за набором речей, похоронним комплексом БМЗК (Boroffka, Sava, 1998, s. 74, abb. 47). Колективна усипальниця з останками чотирьох розчленованих скелетів досліджена І.Є.Забєліним у кургані Чортомлик, пох. 2 (XI) (Отрощенко, 1991, с. 325-326). Це наймасовіше серед колективних поховань, загальна кількість яких - 88 (2,4%). Переважно це парні поховання зі станом мертвих на лівому бокові в ряд, але відомі також ярусні поховання і біритуальні, коли одного небіжчика ховали за обрядом кремації, а інший був інгумований (Буйнов, 1992).

Біритуальність поховань є специфічною рисою культур зрубної спільності, причому для БМЗК навіть більшою мірою ніж для ПЗК. Така тенденція викликає подив, тому що в зоні степів, напівпустелі та пустелі практикування обряду кремації ускладнено обмеженими ресурсами деревини. Втім, для Закаспію припускається можливість використання нафти для спалювання тіл мертвих (Мандельштам, 1967, с.64). Загалом зафіксовано 151 випадок кремації, що складає 4,1%. Спалювався кожний 25-ий член суспільства. Настільки помітне практикування обряду кремації не було характерним для інших культур епохи бронзи степової зони, у тому числі й для КБК (Отрощенко, Моця, 1989, с.22-24). На стадії формування БМЗК цей ритуал просочується до степів разом з носіями ПЗК. Р.О.Литвиненко нараховує два випадки кремації на 110 похованвнь ПЗК на сході України (1995, с. 75). Одне з них (Рис. 44) виявилося парним біритуальним похованням у зрубі з розмаїтим речовим супроводом (Полидович, 1993, с. 52-53, рис. 28-31). Загалом же рання група бережнівсько-маївських кремацій на стороні більшою мірою пов'язана з елітними похованнями. Збільшення кількості кремацій та урізноманітнення способів їх здійснення спостерігається на другому етапі

розвитку БМЗК (Отрощенко, 1976; Волкобой, 1979; Посредников, Кравец, 1992; Клименко, 1996). Поширюються: обряд кремації на місці, вміщення праху до урни, оформлення курганів-крематоріїв, а на окремих могильниках спалення стають переважаючою формою поховання. Особливо показовий у цьому відношенні Харківсько-Полтавський регіон, де зафіксовано найбільший відсоток кремацій (10,7%). До підрахунків тут не включено грунтовий могильник біля с. Червоний Шлях Балаклійського р-ну Харківської обл., де з 41-го поховання БМЗК 38 виконані за ритуалом кремації на стороні, а 3 інші були біритуальними (Буйнов, 1992, с. 91-92). Це найбільший для всієї зрубної КІС могильник із трупоспаленнями. Його урахування різко збільшує число виявлених кремацій. Аналізований ритуал переважає також в кургані біля с. Суха Гомольша, де 11 із 15-ти поховань виконані за обрядом кремації (Буйнов, Михеев, 1989, с.87-95) та Компанійцівському грунтовому могильнику в Полтавській обл. (Махно, Шарафутдінова, 1972, с.76).

Більшість кремацій відбувалося за обрядом спалення на стороні з розміщенням кальцинованих кісток овальною купкою уздовж довгої осі ями, розрахованої за розмірами на скорчене тілопокладення. Розташування інвентарю в такій ямі припускає позицію небіжчика на лівому бокові зі східним орієнтуванням. У зв'язку з цим можна припустити, що прах поміщався в середину спеціально виготовленої для поховання ляльки. Остання укладалася в скорченому стані на дно ями. Подібна практика зафіксована М.П.Грязновим для поховань федоровської культури, зроблених за обрядом кремації (Грязнов, 1970, с.37). Дослідник припускає, що "певна подоба небіжчика, зшита з м'яких матеріалів і, мабуть, одягнена в шати мертвого" прикрашалася підвісками, сережками, намистом. У похованнях із тілоспаленням БМЗК прикраси зустрічаються надзвичайно рідко, але в пох. 4 кург. 9 біля с. Петромихайлівки Вільнянського р-ну Запорізької обл. бронзова жолобчаста скронева

підвіска, обгорнута золотою фольгою, знаходилася на місці голови гіпотетичної ляльки (Ляшко, 1983, с. 284). Таким чином, спостерігається намагання витримати пануючий ритуал поховання навіть тоді, коли небіжчик підлягав кремації на стороні. З іншого боку, труп, що спалювався на місці поховання, також укладався в традиційній позі, при дотриманні пануючого орієнтування. За спостереженням А.М.Мандельштама, подібний факт "указує на існування якогось зв'язку між двома обрядами - тілопокладення і тілоспалення - і говорить проти повного їхнього протиставлення" (1967, с.64). Принципова подібність в організації поховання спалюваних людей у БМЗК і федоровській культурах свідчить про контакти між ними і вплив федоровського обряду з пануючою практикою кремації на бережнівсько-маївський, де кремації були усе-таки відхиленням від норми. Отже, причини появи кремацій для кожної з культур зрубної спільноти визначаються окремо. Для ПЗК це контакти з носіями позднякoвської культури, а для БМЗК – з федорівським населенням.

Встановлено певний зв'язок обряду кремації з похованнями гаданих служителів культу, серед яких фіксується до 25% трупоспалень (Отрощенко, 1984, с.90). З іншого боку, кремацій достатньо багато серед рядових поховань, особливо другого періоду розвитку культури.

З огляду на переважно скотарську спрямованість господарства, є сенс простежити відбиток її в обряді поховання БМЗК. Відзначимо, насамперед, відсутність кісток диких тварин, у будь-якому вигляді, у похованнях. До ритуалів залучали виключно домашню худобу та собак. Офіровану істоту практично ніколи не ховали цілком, але широко використовувався принцип “частина замість цілого”. У ритуальних діях використовувалися: шкіра з черепом, кінцівками і хвостом, окремі елементи цього комплекту, хребет і його частини, крижі з куприком та хвостом, ребра - від усієї грудної клітини до одного ребра, лопатка. При

цьому шкіра з черепом, кінцівками та хвостом використовувалися переважно для зовнішнього оформлення гробниці, а елементи тулуба (ребра, хребет, крижі з куприком, лопатка) поміщалися в усередину похоронної споруди в якості напутньої їжи. Не виключено, що зовні та в середині гробниці знаходилися частини однієї жертовної тварини. Є украй нечисленні випадки поховання собаки. У двох випадках вони пов'язані з обрядом кремації (Гершкович, 1982а, с. 16, рис. 3; Буйнов, 1992, с.92).

Наявність кісток тварин у тому або іншому виді складає достатньо стійкий елемент обряду культур зрубної спільності - 11,4%. Для ПЗК цей показник складає 12,6%, а для БМЗК - 11,1%, тобто коливання, на тлі великих вибірок поховань, незначні. Враховано дані з 6907 поховань. У сіверськодонецькій вибірці виявлено 11,5% поховань із кістками тварин. Р.О.Литвиненко підрозділяє їх на кістки жертовних тварин (4,3%) і напутню їжу (7%) (1994, с.10), але практично не завжди можна провести чітку грань між названими групами остеологического матеріалу, що змушує нас оперувати сумарними підрахунками. Наявність кісток тварини є важливим показником соціальної неординарності похованого (Бунятян, Отрощенко, 1995). Не випадково ж частка неординарних поховань по спільності (11,2%) практично збігається з процентом поховань із кістками тварин (Отрощенко, 1989, с. 162).

З використанням офірованої тварини тісно пов'язаний цікавий ритуал укривання похоронної споруди в цілому і тіла зокрема, частинами жертви. Шкіра тварини використовувалася для укривання перекриття ями, кам'яної закладки, зрубу чи кам'яної скрині. Компонентами такої ритуальної шкіри були череп, кістки кінцівок і хвосту тварини. За розташуванням цих кісток у ямі можна реконструювати ритуал укривання гробниці шкірою. Підставою для такої реконструкції послужили матеріали розкопок кк. 5 і 7 у маєтку Комишуваха Бахмутського пов. Катеринославської губ.

(Городцов, 1907, с. 355-357), блискуче інтерпретовані М.П.Грязновим із притягненням широкого етнографічного матеріалу (1977, с. 82). Погоджуючись із висновками М.П.Грязнова, необхідно зробити одне уточнення. Пох. 1 кург. 5 Комишувахи, де шкіру покладено збоку від дерев'яної скрині, було не зрубним, а належним до раннього етапу КБК, що стало очевидним після повної публікації (Гершкович, 1986, с. 132-138, рис. 2). А от зруб у кург. 7, де череп бика знаходився в узголів'ї мертвого, а кінцівки - по кутах гробниці, відповідає, за обрядом та супроводом, БМЗК. При цьому хвіст із куприком від цього ж бика виконував функцію напутньої їжи.

М.П.Грязнов жалкував, що польові спостереження В.О.Городцова не одержали подальшого розвитку (1977, с.82). На щастя, в 1980-81 рр. експедицією Київського університету були розкопані кургани біля с. Морокине Близнюківського р-ну Харківської обл., де ситуація зі шкірами повторилася. У найдавнішому похованні в кург. 8 (КБК) шкіру коня поклали під північною стінкою ями, подібно до шкірі бика в пох. 1 кург. 5 Комишувахи (Антоненко, 1991, с. 157, Рис. 1,*1*). У кург. 15 (КБК) кінцівки та хвіст корови виявилися на заплічках у протилежних кутах ями. Кургани БМЗК (14 і 16) були побудовані обабіч попереднього. У похованнях під ними небіжчики були накриті шкірами корів за схемою кург. 7 Комишувахи, а в кург. 16 зафіксовано й позицію хвоста з куприком, що виявилися на місці напутньої їжи, перед кистями рук небіжчика (Антоненко, 1991, с. 152-158, рис. 2). Отже, публікація Б.О.Антоненка підтверджує достовірність польових спостережень та замальовок В.О.Городцова, з одного боку, та позначає лінію розвитку ритуалу вкривання шкірою офірованої тварини від КБК до БМЗК – з іншого. Тут ми спостерігаємо зберігання і розвиток важливої традиції на рівні елітного могильника. Кожне поховання зі шкірою знаходилося в індивідуальному кургані, що вибудовані в лінію (північний захід –

південний схід). За висотними показниками панували кургани КБК (2,3 м та 1,6м), а за діаметром (50 м) - кург. 14 (БМЗК, висота - бл. 1 м). Не виключено, що “зрубники”, у даному випадку, свідомо будували свій курган ушир, не бажаючи піднятися над більш давньою і, можливо, шанованою спорудою.

І.Ф.Ковальова приділила особливу увагу пох. 1 кург. 5 у гр. II Верхньої Маївки, де тіло мертвого, усередині зрубу, було укрито розгорнутою грудною клітиною коня або бика (Ковальова, Волкобой, 1976, с. 7, Рис.5, *1*; Ковалева, 1981, с.64; 1989, с.60-61) і навела цікаві ведичні відповідності даному ритуалу (Ригведа, 1972, X,16). Проте В.Я.Пропп заперечує мотивування необхідності покриття людського тіла частинами тварини прагненням уберегти небіжчика від вогню при кремації. Він вважає таку ведичну мотивацію пізнішою. У основі ж використання в ритуалі так званої "обкладної тварини" лежить забезпечення переправи зі світу живих до світу мертвих. При цьому кінь чи корова виконують тут роль носія (перевізника), що у давніших шарах фольклору належала птахові (Пропп, 1986, с. 202-215). Серед великого фольклорного й етнографічного матеріалу, наведеного В.Я.Проппом, звертає увагу високий статус суб'єкта, що вдягає шкіру тварини. Це герой казки або власник худоби, "великий король", якого зашивали в коров'ячу шкіру "за звичаєм батьків" (Пропп,1986, с.205). Тілу короля в коров’ячій шкірі ще давали можливість три дні плавати в озері. Чи не тут розгадка наявності 12-ти черепашок Unio за спиною людини, укритої ребрами тварини, із кург. 5 Верхньої Маївки? Висловлена І.Ф.Ковальовою думка про зв'язок таких мушель із водяною стихією знаходить буквальне підтвердження в цьому епізоді посмертної подорожі африканського короля.

Наявність шкір тварин, показова для епонімних Бережнівських та Маївських могильників, багато в чому зумовлює наочний образ БМЗК. Рештки шкір (черепи, кінцівки) укладали не тільки до ями, а й поряд із

нею, у головах небіжчика. За такої позиції шкіри, виникає думка про транспортне призначення жертовної тварини. Тим більше, що в курганах ПЗК у жертву приносилися загнуздані тяглові тварини парами і вкладали їх також на головний край могили. І.Ф.Ковальова вважає, що для Орільсько-Самарського межиріччя немає прямих свідчень зв'язку офір тварин із культом колісниці (1989, с. 56). Але вище же відзначалося, що зруб і тим більше рама-скриня КБК генетично походять від кузова візка. З образом візка пов'язано гробниці з кутовими ямками. Відзначено помітну присутність черепів і кінцівок офірованих тварин у таких комплексах. А в кург. 1 біля с. Іванівки (Межівський р-н Дніпропетровської обл., басейн р. Самари) відразу в чотирьох комплексах зафіксовано сполучення кутових ямок, зрубів та бичачих черепів на краї могил. В одній з цих гробниць здійснено імітацію візка шляхом нанесення зображення умовного колеса на нижній край дощок облицювання стінок могильної ями пох. 3 (Антоненко и др., 1977, с. 33). На жаль, у публікації кургану відсутня графічна частина. Уважне ознайомлення із звітом (Бондарь и др., 1975/51) дозволяє внести корективи в опис пох. 3 Іванівського кургану (Рис. 82).

Форма ями не підпрямокутна, а трапецієподібна, що звужується до узголів'я. Розміри ями на рівні фіксації - 2,05х1,6/1,35 і на рівні дна - 1,65х1,35/1,1м, тобто трапецієподібність витримана на всіх рівнях ями пропорційно. Стінки споруди плавно звужуються до дна. Перекриття опущене на 0,7м у глиб ями. Несучі поперечні балки були закріплені в трьох парах гнізд, врізаних у довгі стінки ями, що є унікальною конструктивною особливістю цієї ями. Її розміри на рівні перекриття - 1,85х1,45/1,3 м, глибина перекритої частини ями також 0,7 м. Наведені виміри відсутні в публікації і зроблені за польовими кресленнями звіту, що стали головною документальною підставою до наступних спостережень.

Найцікавішим був інтер'єр перекритої частини ями. Кожному гнізду перекриття відповідала овальна ямка на дні камери. У публікації їх помилково назвали стовповими, бо проігноровано вертикальний зв’язок по лінії гніздо-лунка. Не знайшовши в "стовпових" ямках залишків стовпів, дослідники вирішили, що "опорні стовпи, які повинні були підтримувати балки, установлені не були й лунки засипали землею" (Антоненко и др., 1977, с.33). Зауважимо, що при спорудженні могил безглузда, з огляду на ритуал, робота не провадиться. Наведемо параметри "стовпових" ямок, які також відсутні в публікації (табл. 8).

Зауважимо, що найменша ямка виявилася і найглибшою. Інші п'ять практично ідентичні за шириною (18-19см) і глибиною (8-9см), але помітно різняться довжиною. У таких великих і неглибоких ямках важко було щось надійно закріпити, але можна дещо поставити. З практики розкопок синташтинських і петровських гробниць Зауралля відомо, що у видовжених овальних ямках ставилися колеса. Фасировка стінок пох. 3 Івановки (Рис. 60) показує, що в ямки встановлювалися нижні кінці дощок із зображеннями коліс. У довгі ямки поставлено по дві дошки, а в більш короткі - по одній. Наступні дві, найширші, дошки з контуром колеса стояли під західною стінкою гробниці, впритул до відповідних ямок. Ще 8 дощок заповнюють простір між ямками, але зображення кола на них відсутні, навіть за наявності наскрізного отвору. Зображення десятьох коліс являють собою різьблене коло діаметром 22-33 см із просвердленим у центрі круглим отвором. Ще одне зображення є складеним - до просвердленого отвору було прикріплено дерев'яне коло з зовнішнім діаметром 20 см і внутрішнім - 7 см. Від нього збереглася половинка і закріплюючий кілочок. Зображення коліс відсутні тільки на головній, найвужчій, східній стінці камери. Тут доречно порушити питання: що ж являє собою гробниця з одинадцатиколісним інтер'єром? Чи не імітує вона похоронний візок з установленими уздовж покатих стінок частинами

реального розібраного візка? Різний профіль просвердлених дощок, наявність прямокутного пазу на одній з них дозволяють принаймні поставити таке питання. Зауважимо, що трапецієподібна форма ями відповідає трапецієподібному в плані контуру кузова візків зрубної КІС, відомих по зображеннях на кераміці з Сухої Саратовки, Спаського, Маріуполя (Отрощенко, 1996б, с.128-132, Рис. 1,*1,3,6*; Археологический альманах № 1, 1993, с. 95, рис. 11,*9*). У зв'язку з цим спостереженням припускаємо, що спорудження ям трапецієподібної форми, звужених на схід, можливо, якось асоціювалося з образом похоронного візка. Таких ям зафіксовано 11 у Степовому Подніпров'ї (Отрощенко, 1981а, с.102), але їхня специфічна форма досі не мала пояснення.

Від жертовної тварини у пох. 3 збереглися тільки залишки напутньої їжі у вигляді ребер перед тілом небіжчика, але самий факт їхньої наявності натякає на символічну участь тварини в подорожі-переправі людини у візку до іншого світу. У контексті аналізованої гробниці, висота камери (0,7м) відповідає висоті бортів похоронного візка. Не виключено, що балки перекриття, під які створені гнізда в довгих стінках ями, також були частинами візка.

Особливої уваги заслуговує центральна балка. Вона виявилася помітно довшою від поперечного перетину ями, тому її довелося класти навскіс, порушуючи при цьому симетрію в розташуванні поперечин перекриття і лунок на дні. З якоїсь причини цей дерев’яний предмет не міг бути обрізаним і вкороченим (реконструйована довжина – 1,97 м). Може це був дишель розібраного візка? Але насторожує сильна асиметрія в розмірах середніх гнізд між собою, їхня нетотожна конфігурація. Північне гніздо мало форму конусу, а південне - антропоморфні обриси. Його глибина - 0,23 м, ширина "голови" – 0,17м, у "плечах" - 0,27м (мал. 61,*4*), висота "грудей" - 0,17м. Дерево в описаних гніздах було відсутнє, але не можна виключати того, що центральні гнізда вириті під "голову" і нижній торець

реального дерев'яного ідола, покладеного на який час над усипальницею.

Тема жертовної тяглової тварини і візка, у зв'язку із сюжетом переправи, доповнюється мотивом шляху. Про спорудження курганів уздовж древніх шляхів писали численні дослідники, особливо Ю.В.Болтрик (1990, с. 30-44). У двох випадках, під насипами кург. 7 у групі Рясні могили біля с. Балки Василівського та кург. 6 біля с. Високе Михайлівського районів Запорізької обл. зафіксовано ділянки грунтового шляху з двох рівнобіжних утоптаних колій, накочених уздовж довгої осі названих курганів (Отрощенко и др., 1977, с. 57, рис. 26,*1*; Рассамакін, 1992, с.132, рис. 7). Виходить, що місцем спорудження кургану свідомо обиралася торована ділянка колії, що припускає посмертну мандрівку небіжчика.

На важливу роль шляху у контексті розташування могил вказують сюжети петрогліфів, пов’язаних з культурою плиткових могил Монголії, датованою добою бронзи та раннім залізним віком (Майдар, 1981, с. 41, рис. на с. 34). Ключ до розуміння цих сюжетів запропонував О.Г.Акулов, переконливо довівши, що головним мотивом на кам'яних панно є зображення власне плиткових могил (1996, рис.1). Конструктивно плиткові могили близькі кам'яним скриням і огорожам БМЗК. З логіки доказів О.Г.Акулова випливає, що всередині, у прямокутниках плиткових гробниць зображено небіжчиків та офірованих тварини, а навколо могил - живих учасників похоронних церемоній - вервечки людей, пари тварин, візок. З прямркутників-могил нагору здіймаються лише птахи - душі небіжчиків. Близькі мотиви і сюжети є на кераміці зрубної спільності (Отрощенко, 1995г; 1996; 1998б), що дозволяє нам прийняти аргументацію О.Г.Акулова в принципі. Дослідник залишив без уваги лише один наполегливо повторюваний елемент наскельних композицій Монголії - шлях, що передавався однією чи двома рівнобіжними лініями. Уздовж таких шляхів зображені плиткові могили, а під ними - люди, які тягнуть,

треба думати, жертовних тварин, що опираються. Важливо, що польові спостереження вдається доповнити, у даному випадку, інформацією з петрогліфів населення, стадіально і господарчо близького зрубникам. Дослідники зображень усвідомлюють зв'язок цих сюжетів із мотивом переходу (переправи) із земного (середнього) світу у верхній, тобто зі світу живих людей у світ мертвих (Новгородова, 1989, с. 239-240, 250; Акулов, 1996, с.123-126).

Як бачимо, функції жертовних тварин в похоронних ритуалах дуже різноманітні: перевізник, охоронець, двійник - інша іпостась мертвого, супутник по переправі. Тому при похованні тварини і частин її тіла також дотримувалися визначених ритуалів. Очевидно, тварині призначалася посудина, що ставилася на перекритті гробниці. У пох. 3 кург. 5 гр. II біля с. Новогупалівки Вільнянського р-ну Запорізької обл. поперечний накат закривала шкіра коня, а кінчик носу тварини було опущено у горщик маївського типу (Рассамакин и др., 1982/2, с.181). Помічено, що на перекритті або поруч із ямою ставили не тільки посуд, але й клали, іноді, бронзовий ніж - можливо, знаряддя забою тварини.

М’ясисті частини офірованої тварини клали на дно могили, перед небіжчиком на дерев’яному овальному блюді. Поряд з блюдом чи прямо на ньому знаходимо бронзовий ніж. Зв'язок ножа з жертовними тваринами є надто прозорим. Тому функції такого знаряддя в ритуалі варто оцінювати ширше, не зводячи їх до столового інструменту.

До кісток жертовних тварин автор свідомо не зараховує так звані "альчики", оскільки набори їх є комплектами речей, пов'язаних з ігровими і ворожильними функціями. Їх ми розглянемо нижче, як одну з категорій супровідного інвентарю.

Особливістю похоронної традиції БМЗК є занурені перекриття ям, що відрізняє їх від накатників ПЗК, які влаштовувалися на рівні похованого чорнозему. За наявності ящикової конструкції (зрубу, кам'яної скрині)

перекриття влаштовувалося безпосередньо на ній, рідше - на спеціально вирізаних усередині ями заплічках-виступах або сходинках. Мали місце поперечні односхилі перекриття, коли нижні торці плах чи колод фіксувалися кутом між долівкою та стінкою ями, а верхні лягали на протилежну стінку її (Отрощенко, 1981а, с. 111-112, рис. 29). Опорні стовпи ніколи не виводилися на рівень верхнього краю ями, а десь на половину її глибини. На цьому рівні й влаштовувалося перекриття. ля елітних поховань, особливо гаданих служителів культу, показові багатоярусні перекриття з різноманітних матеріалів: дерево, камінь, довговолокнисті рослини, глина, земля. Додатковим елементом багатошарового перекриття виступала шкура офірованої тварини. За приклад такої ускладненої споруди може правити кург. 8, пох. 1 біля с. Благівки Свердловського р-ну Луганської обл., де у великій ямі встановили багатовінцевий зруб, поперечно перекритий плахами. Навколо зрубу спорудили кам'яну скриню, перекриту брилами, над ними - кам'яну закладку, а її, у свою чергу, накрили шкірою великої рогатої тварини і притиснули згори кам'яною ступою (Моруженко и др., 1981/132). Однією з причин настільки ретельного укривання тіла міг бути страх перед чарами небіжчика, що потребував його як прижиттєвої, так і посмертної ізоляції (Пропп, 1986 с.38-46). Варто зауважити, що дії, пов'язані з ізоляцією героя чарівної казки, близькі, досліджуваному обряду поховання: «Выкопали преглубокую яму, убрали ее, разукрасили словно палаты, навезли туда всяких запасов, чтобы было что и пить и есть; после посадили в ту яму своих детей, и поверх сделали потолок, закидали землей и заравняли гладко-нагладко (Афанасьев 201, цит. за: Пропп, 1986, с. 37-38). Для нас важливим є те, що стеля "палати" виводилася усередині ями, яку потім ще засипали землею й маскували ретельною підгонкою країв до рівня поля.

Не завжди фіксованою, але важливою рисою обрядності БМЗК є використання кам'яних і дерев'яних статуй. Пошук бовванів доби пізньої

бронзи пов'язаний з вивченням конструктивних особливостей довгих могил (Отрощенко, 1982, с.3-18). Нині виявлено понад 30 стел різного ступеня цілості, значна частина з них лишається невиданою, що утрудняє більш точний облік. Географія поширення стел включає: Нижню Наддніпрянщину, степовий Крим (Ольховский, Отрощенко, 1991, с. 112, рис. 1,*5*; Колтухов и др., 1994, с. 81, рис. 41,*4*), Донецький кряж (Литвиненко, Косиков, 1994, с. 115, Рис. 1,*4*; Кравец, Посередников, 1990, с. 80, рис. 25а*), Сіверськодонецьке лівобережжя (знахідка вапнякової стели на поселенні Капитанове I у 1996 р. (розкопки Ю.М.Бровендера), Саратовська Донщина (Синицын, 1932, с.25-26, рис.4). Боввани з Саратовщини засвідчують північно-східні межі ареалу БМЗК.

На захід від Дніпра антропоморфні статуї відомі в пам'ятках сабатинівської культури, насамперед на поселеннях (Ванчугов и др., 1991, с. 45, рис. 21,*7-8*; Довженко, 1997, с. 41-42). Проте, з огляду на близькість обрядів поховання БМЗК і сабатинівської культури, варто шукати статуї і на похоронних пам'ятках. Зокрема, на "зрубний" вік поховання, перекритого антропоморфною стелою в кург. 1 біля с. Капустине Комінтернівського р-ну Одеської обл., вказували Е.А.Симонович (1954, с.82-84) і Д.Я.Телегін (1971, с.7). До ямної культури відносить цей комплекс Є.Ю.Новицький, без додаткової аргументації, але датує його XVII-XVI ст. до н. е. - часом побутування КБК (1990, с.36, стела 12; с.127, пункт 2). Неточність оберненого роду допущена ним же по відношенню до статуї ямно-катакомбного часу із с. Чобручи під Тирасполем. Дослідник приймає для неї початкову дату, запропоновану В.А.Дергачовим - XIV-XII ст. до н.е. - час сабатиновської культури (Новицкий, 1990, с.36, стела 17; с.128, пункт 10), але той-таки Дергачов відніс пізніше стелу з Чобручи до ямної культури (1986, с. 59, рис. 8,*31*).

---

* Наявність стели в перекритті кург. 10, пох. 1 біля м. Шахтарськ (Рис. 61, *3*) фіксується на підставі вивчення плану поховання. В усіх інших випадках наявність стел зазначена авторами розкопок.

Таким чином, ареал пізніх статуй бронзового віку обмежений Доно-Волзьким межиріччям на сході і Буго-Дністровським - на заході.

Фахівці відзначають здеградовану форму стел доби пізньої бронзи, але визнають тисячолітню традицію їх виготовлення в українському степу. І з першим, і з другим аспектами такої оцінки можна погодитися. Кращі зразки стел (Лугове, Капустине) типологічно близькі взірцям ямної пластики (Рис. 63,*4*), а це не виключає можливості їхнього виготовлення ще за доби ранньої бронзи і повторного використання в пізньому бронзовому віці. Крім антропоморфних стел, відомі плоскі плити без ознак антропоморфності, але зі звуженою основою, пристосованою для закріплення. Особливу групу складають фаллоїдні статуї типу менгирів. Думаємо, що немає потреби розділяти фаллоїдні камені і менгири в різні класи найдавнішої мегалітичної скульптури України (Довженко, 1993, с.123, рис. 3; Яровой, 1989, с. 47-62), враховуючи їхню морфологічну близькість і семантичну тотожність.

Місце стел у контексті поховальних споруд бувало різним: на поверхні курганів, на вівтарних майданчиках під насипом чи на його схилі, у системі кам'яних огорож та алей, поряд з усипальницею та на її перекритті, а також за межами насипу. Оскільки статуї є об'єктами рухомими, то їхня початкова позиція в просторі кургану і навіть могильника могла згодом змінюватися. Так стела з Лугового спочатку стояла вертикально в узголів'ї мертвого, а потім її уклали поверх перекриття кам'яної скрині і засипали глиною. Отже, ідол також міг бути підданим ритуалу поховання, поряд з людьми та офірованими тваринами чи стати елементом багатошарового перекриття. Важливим для з'ясовування технології встановлення статуй є виріб, вирізаний з кістки кінцівки великої копитної тварини, що відтворює антропоморфну статую на постаменті округлої форми з поселення Безіменне II Донецької обл. (Усачук, 1996, с. 24-26, рис. 2,*9*). Кам'яні округлі постаменти під статуї

відомі в курганах епохи бронзи і скіфського часу (Щепинський, 1973, с.22, рис. 3; Ляшко, Фрідман, 1987, с. 74-76, рис. 3,*1-2*; 4). Статуетка з Безіменного II дозволяє припустити використання постаментів і населенням БМЗК.

Окремо відзначимо факт використання стели з овалом із 32-х знаків і чашоподібних поглиблень на лицевій площині, як південної стінки кам'яної скрині в пох. 1 кург. 1 біля с. Русін Яр Костянтинівського р-ну Донецької обл. (Рис. 64,*4*). До знакової площини стели розвернено тіло небіжчика, покладеного в позі адорації, а під нею було разставлено в лінію весь інвентар: гостроребрий орнаментований горщик, дерев'яне блюдо з кістками вівці, керамічною плошкою і бронзовим ножем, слоїкова посудина маївського типу з двома валиками на шийці (Полидович, Цимиданов, 1996, с. 100-105, рис. 1-2). Гробниця була перекрита шкірою вівці. Цей факт дозволяє порушувати питання про додаткову (вівтарну) функцію південної стінки ями, зрубу, кам'яної скрині, де зосереджено нечисленний речовий супровід.

Щодо генези кам'яної скульптури епохи пізньої бронзи, то є всі підстави розглядати її в контексті місцевого розвитку традиції спорудження й оформлення пам'яток мегалітичної культової, у тому числі похоронної, архітектури, пов'язаної лінією розвитку з індоіранськими етнічними утвореннями (Чмыхов, Довженко, 1987, с. 130-140; Довженко, 1993, с. 108-135). Статуї КБК вивчені поки ще слабко. Дерев'яна антропоморфна скульптура, виявлена в контексті конструкцій Довгої Могили (Ковалева и др., 1987, с. 13-14, рис. 7,*9*) і пов'язана з раннім пох.17 (КБК). Конічну основу іншої дерев'яної статуї (?) виявлено також в системі Довгої Могили, але вже в контексті об'єднуючої досипки над найпізнішим похованням БМЗК (Ковалева, 1988, с.23-24, рис.1, стовп). Обидві довгі могили розкопано в Орільсько-Самарському межиріччі. Вище вже передбачалася наявність дерев'яної скульптури у внутрішньому перекритті кург. 1 в с. Іванівці (пох. 3), розкопаного в басейні Самари. Очевидно, що дерев'яна скульптура була поширена в регіонах багатих на деревину і віддалених від виходів кам'яних порід.

На зв’язок кам’яної скульптури БМЗК з відповідною традицією КБК

вказує знахідка стели в перекритті пох. 1 Четвертого Старосільського кургану на Інгульці. Ю.О.Шилов відніс це поховання до зрубної культури, але обидві посудини з нього виготовлені ще в традиціях КБК (1977, с.65, hbc. 6, *2,3,5*), а рука мертвого була слабко зігнута в лікті і спрямована кистю до колін ніг, що також є традицією названої культури. Очевидно, цей комплекс варто віднести до пізнього періоду КБК - часу трансформації останньої в БМЗК.

Супровідний інвентар подано головним чином посудом, керамічним у переважній своїй більшості. В силу своєї масовості кераміка з поховань виступає одним із визначальних культурних покажчиків, поряд із позицією та орієнтуванням небіжчиків. Норму - одна посудина на одне поховання можна вважати узвичаєною. Тому наявність другого горщика вже розцінюється як ознака неординарності поховання. Масив пам'яток, де коефіцієнт присутності посуду дорівнює одиниці або ледь відхиляється від цього показника, виглядає дуже компактно і включає Донецьку, Дніпропетровську, Полтавську і Харківську області України. Рухаючись на південний схід та південь від окресленого ареалу можна помітити поступове, але неухильне зниження цього коефіцієнту. Різке падіння показника спостерігається за Дніпром. Так, на захід від Інгульця на території Миколаївської і Кіровоградської областей згаданий коефіцієнт опускається до позначки 0,4 посудини на поховання сабатинівської культури. ПЗК, як уже було показано вище, відрізняє ширше використання посуду для похоронних цілей, коефіцієнт - 1,29. Виникає спокуса визначати культурну приналежність пам'ятки виходячи з кількості посудин на одне поховання, але цей показник починає працювати лише на представницьких вибірках поховань. Маючи ж справу з невеличким могильником краще покладатися на сукупність різноманітних показників тому, що на елітному могильнику показник наявності посуду буде вищим від середнього, тобто одиниці, а на ординарному - нижчим.

Розташування горщика біля південної стінки, ближче до південно-східного кута, є традиційним. Аналогічним було розташування посуду у похованнях, здійснених за обрядом кремації. Відхилення від цієї норми незначні і частіше за все викликані наявністю додаткових речей, що розміщалися уздовж тієї ж південної стінки ями.У горщику, поставленому до могили містилася вода, каша чи м'ясний бульйон (Демкин, Демкина, 1999, с. 24-34, табл. 5-7).

Типологію похоронної кераміки розроблено достатньо повно. Серед досліджень на цю тему виділимо роботи московських дослідників, проведені на нижньодонських і прикубанських масивах пам'яток (Деопик, Дервиз, 1985, с. 23-28; Сорокина, 1986, с. 33-69), а також статтю дніпропетровських колег по гостроребрим горщикам-полумискам (Андросов, Мухопад, 1983, с. 48-53). Поза цим, дослідники регіональних груп пам'яток також здійснювали класифікацію керамічного матеріалу. У багатьох локальних групах переважають прямостінні форми посуду (Литвиненко, 1994, с. 11-12), а в Нижньому Подніпров'ї – посуд реберчастих форм (низький та високий) (Отрощенко, 1981а, с. 299, табл. 15). Плавнопрофільовані горщики з шийкою складають в усіх вибірках стійку меншість (біля 15%). Кількісно нечисленну, але реперну групу кераміки становлять кубки на виділеному піддоні (Волкобой, 1980, с.69-75). У ПЗК такі кубки відсутні.

Наименш представницька група кераміки (кубки) є найбільше орнаментованою. Орнамент накладався на всі частини тулуба - верхню, нижню і піддон (Рис. 68-71). Так звані гостроребериі посудини прикрашалися по ребру і вище, аж до внутрішньої облямівки вінця, а банки - під краєм вінця. У орнаментації високих ребристих посудин і горщиків провідний принцип, здається, відсутній. На всі типи посуду нарізали, час від часу, знаки по сирій ще глині, які складали певну систему (Формозов, 1953; Отрощенко, 1988; Пронина, 1993; Буров, 1997; Захарова,

1998; 2000).

Техніка нанесення орнаменту різноманітна, при деякому переваженні прокресленої. Важливим культурним показником є наявність шнурового декору, який має давню індоєвропейську традицію, насамперед в Україні, що йде від середньостогівської культури. На поширеність шнурового орнаменту в південно-західних регіонах зрубного світу звернула увагу Е.С.Шарафутдінова (1992, с.37-39). Специфічною для БМЗК є також валикова орнаментика. Найбільше яскраво вона подана в Степовому Подніпров'ї на всіх типах кераміки. Особливо часто валик прикрашав горщики (7,2%). Р.О.Литвиненко відзначає убування валикової орнаментики при просуванні від Дніпра на схід: 5,5% у Північно-Східному Приазов'ї, 2,8% у басейні Сіверського Дінця. При цьому 92% від 38-ми посудин із валиком виявлені на Правобережжі цієї ріки та на Донецькому кряжі (Литвиненко, 1994а, с. 139-140). До сходу від української межі знахідки валикової кераміки в похованнях одиничні. Більш виражено вона подана в матеріалах поселень. Якщо в шнуровій орнаментиці достатньо точно прочитуються традиції інгульскої катакомбної культури, то у валиковій – спадщина КБК, що походить, утім, також від валикової орнаментації східних культур катакомбної КІО.

Цей логічний висновок зустрічає, між тим, енергійний спротив фахівців, що обстоюють тезу щодо західного (Балкано-Карпатського) походження валикової, та й багатоваликової, орнаментики (Березанская, 1960, с. 41; Березанська, Косарєва, 1982, с. 5,14; Черных Е.Н., 1983, с. 96-97; Черняков, 1996, с. 59-64). Цікаво, що критика цієї тези пролунала саме з заходу, у монографіях молдавських дослідників (Дергачов, 1986, с. 140-143; Савва, 1992, с. 10-13).

Вище вже відзначалося, що Ю.І.Колев довів відсутність валикової кераміки на пам'ятках лісостепової зрубної культури (ПЗК у нашому розумінні), переконливо показавши, що валикова кераміка в Середньому Поволжі пов'язана із сусканською постзрубною культурою (1991, с.175-177). Цим зняті "докази" ранньозрубного віку валикової кераміки, активно використані С.С.Березанською та А.О.Косарєвою (Денисовою). Не можна сприймати різночасні матеріали поселень як закритий комплекс і датувати пізні знахідки по раннім тільки тому, що вони знайдені на одній пам'ятці.

Публікація могильників біля с. Верхня Маївка (Ковальова, Волкобой, 1976) і поселення Вовниги в Дніпровському Надпоріжжі (Шарафутдинова И.Н., 1982, с. 86-88, рис. 29-30) наочно показали, що мав місце процес трансформації КБК в іншу культуру, де кількість валиків на посуді була зменшена до одного-трьох (Рис. 67,*3,6,12-16*; 72,*3-4*). Тобто, на зміну багатоваликовій орнаментиці приходить практика декорування посуду двома-трьома, а далі й одним валиком. Останній варіант декору отримує євразійське поширення, що й надало Є.М.Черниху формальну підставу для виділення спільноти культур валикової кераміки (1983). У статті, присвяченій виділенню поховань КБК, С.С.Березанська віднесла до останньої низку поховань з керамікою типу Вовніг-Верхньої Маївки й обрядом поховання БМЗК: Башмачка; кург. 27 біля с. Кут; кург. 1 на Огріні в гирлі Самари; кург. 3 у гр. "Сірко" на Нікопольському курганному полі (1962, с. 5-15, рис. 5). Наявність таких перехідних поховань є найліпшим свідченням на користь генези БМЗК від КБК.

За передачу живої традиції декорування кераміки валиками від КБК до БМЗК свідчить практика відтворення не лише елементів орнаменту, а й знаків валиками спочатку на посуді КБК (Ковалева и др., 1983, с. 18, рис.2, *39,40*) , а потім і маївського типу (Ковалева, 1981, рис. 9, *4*). Обидва кургани знаходилися на Лівобережжі Орілі біля розташованих неподалік одне від іншого сіл Заплавка та Бузівка Магдалинівського р-ну

Дніпропетровської обл., у межах одного мікрорайону. Відзначимо також наявність валиків у всіх стратиграфічних групах поховань Орільсько-Самарського межиріччя (Ковалева, 1981, с.18, рис.1).

Традиція оздоблення кераміки відбитками гребінцевого штампу, навпаки, виявляє тенденцію до наростання при розгляді пам'яток із заходу на схід (Шарафутдинова Э.С., 1992, с.38). Впровадження цієї техніки цілком пов'язане з впливом ПЗК на БМЗК, оскільки для КБК така техніка не була характерною. Інші техніки орнаментації (прокреслена, накольчаста, кутова) менш показові для вивчення культурної специфіки колекцій посуду культур зрубної КІС.

Різноманітніший асортимент прийомів орнаментації сприяв розширенню кола орнаментальних композицій і окремих елементів декору. Якщо геометризм декоративних композицій ПЗК був зумовлений використанням жорстких штампів на кшталт гребінцевих, то використання пластичних засобів (шнур, валик) дозволяло населенню БМЗК створювати криволінійні композиції з використанням мотивів карпато-мікенського орнаментального стилю (Рис. 57,*1;* 66; 67,*18*). При цьому, загальне переважання геометричних композицій із використанням прямих ліній, зигзагу, трикутника, ромба зберігається і в БМЗК.

Крім керамічного, достатнє поширення одержав дерев'яний посуд, Але гірша збереженість дерев'яних речей не дозволяє повною мірою оцінити їх місце в матеріальній культурі бережнівсько-маївського населення. У вибірці враховано 44 дерев'яні посудини, що різняться формою, розмірами та призначенням. Серед них можна виділити столові слоїки (Рис. 74, *11-14,17,22-23*), чаші ритуального використання (Рис. 74,*1-10,15-16,18-21,24-26,29*), овальні блюда під м'ясо (Рис. 73, *1-8,10-11,15-16*) і посуд іншого призначення (Рис. 73,*9,12-14*). До господарчих ємностей зараховано спочатку Лобойківський скарб (Отрощенко, 1984, с.84-96, рис.1).

Особливу цінність мали дерев'яні чаші, декоровані фігурними

металевими платівками-окуттями. В БМЗК поки що відомі тільки бронзові платівки, але золоті окуття та бронзові типу Лобойківки вже виявлені, відповідно, в кург. 31, пох. 1 та кург. 21, пох. 1 Гордіївського могильника у Вінницькій обл. (Березанська, Лобай, 1994, с.148-153; Berezanskaja, Klocko, 1998, taf. 37,*6-7;* 57,*3-4*). Хоча практика декорування дерев'яних посудин бронзовою платівкою відома з епохи ранньої бронзи в носіїв ямної, катакомбних і полтавкинської культур, але лише в синташтинській культурі вона усталюється, одержуючи подальший розвиток вже в ПЗК (Отрощенко, 1992, с.71-72). Населення КБК також виготовляло дерев'яний посуд, але декорувало його бронзовою стрічкою в традиціях ямних та катакомбних майстрів України (Чернявская, 1979, с. 93, рис.1, *8, 13*; 2, *8*). Проникала до середовища КБК і практика декорування дерев'яних чаш металевими платівками (Шированська Могила на Миколаївщині). Майстри БМЗК виготовляли найскладніші за оздобленням зразки дерев'яних чаш, декорованих металом. Якщо покровці обмежувалися прикріпленням до краю вінця однієї пластини, призначеної, на наш погляд, для доторку до металу губами під час пиття, то в БМЗК виконували багатоелементні і навіть багатофігурні композиції з металу, накладені на дерев'яні стінки чаш. Найдовершеніші зразки виробів цього типу походять із Степової Наддніпрянщини (Лобойківка, Оріхове, Велика Білозерка). Для декору чаші з Оріхового використані 43 бронзові вироби чотирьох різновидів (Телегін та ін., 1984, с. 51, Рис. 6,*IV*). Для прикріплення пластин до стінок посудин використовувалися гвіздочки двох видів - ковані і рурчасті, тобто згорнуті з обрізка бронзової пластини. На окремих чашах пластини-окуття були орнаментовані зсередини пуансоном.

Бронзовий посуд поданий виробами двох типів - напівсферичними чашами і клепаними казанами. Одна з чаш - кована - походить зі скарбу в с. Дремайлівки Херсонської обл. на правому березі Дніпра (Кривцова-Гракова, 1955, с.137, рис. 32,*19*), а інша - лита з петельчастим вушком -

виявлена в пох. 2 кург. 4 біля ст. Суворівської Передгірного р-ну Ставропольського краю (Нечитайло, 1975, с. 52, рис. 3,*2*). Третя чаша - також кована, із дірочкою для кріплення до пояса, має напівсферичну форму, але з невеличким сплощеним дном. Її знайдено в пох. 1 кург. 4 біля с. Городище Перевальського р-ну Луганської обл. (Гершкович, 1996, с. 152, рис. 13,*2*). Поява металевих чаш можливо пов'язана з впливом сейминсько-турбінської культури, через ПЗК, на БМЗК. У комплексах власне ПЗК металевий посуд ще не виявлено, але вироби цього типу зафіксовано у Турбінському та Усть-Гайвенському могильниках Прикам'я. Викликає деякий подив спроба засумніватися у віднесенні знахідок, що описуються, до категорії посуду і переміщення їх у розряд прикрас (Черных, Кузьминых, 1989, с. 134-135, рис. 72, *21,25*). Посилання при тому не невеликі розміри (діаметри – 9-10 см, висота – до 4 см) та не до кінця з'ясований контекст не можуть вважатися прийнятними, позаяк відомі численні знахідки плошок таких параметрів, а чаша з Суворовської стояла з боку від небіжчика, серед знарядь побутового призначення, що не дозволяє вважати її прикрасою з розряду У-18.

Бронзові клепані казани виявлено в двох похованнях, розташованих на південних околицях ареалу БМЗК. Це згаданий вище комплекс з ст. Суворівської (Рис. 75,*5-7*) і кенотаф із могильника біля селища Комсомольського на півдні Астраханської обл. (Рис. 58,*1*). Названі комплекси є найбагатшими за асортиментом супроводу похованнями в системі пам'яток БМЗК, що дозволяє порушити питання про особливий статус похованих тут людей. Але спочатку зупинимося на власне казанах – найвищому технічному досягненні металургів доби пізньої бронзи на півдні Східної Європи (Рис. 75-78).

Як це не дивно, але перешкодою у вивченні клепаних казанів став "кіммерійський" імідж, закріплений за ними з легкої руки В.О.Городцова (1928, с.46-60). Зусиллями Б.М.Гракова (1977, с. 106-109, рис. 73,*1*; 82;

106) і особливо В.С.Бочкарьова (1972, с.63-68) така прив'язка була усвідомлена фахівцями так глибоко, що ні відкриття А.Л.Нечитайло клепаного казана у похованні доби бронзи, що "стоїть найближче до ранньозрубних" (1975, с. 54), ні останній текст О.І.Тереножкіна, що глибше від інших оцінив вагу відкриття А.Л.Нечитайло й рішуче вивів клепані казани за межі кіммерійської культури (1982, с. 218-223), не вплинули рішучим чином на "бронзовиків". Казани проігнорував найавторитетніший дослідник металевих виробів епохи бронзи Є.М.Черних, "пролетіли" вони повз перше і друге видання "Археології Української РСР" (1971; 1985), не знайшлося для них місця в монографіях 80-х рр. Не виглядає переконливою й спроба О.М.Лєскова віднести більшість клепаних казанів до тоді ще білозерського етапу пізньозрубної культури (1975а, с. 39-41). Уразливість його аргументації показано О.І.Тереножкіним (1982) і В.В.Отрощенком (1986, с. 141).

Відкриття В.В.Плаховим пох. 16 на грунтовому могильнику 1 у Комсомольському, де казан виявлено в комплексі з бронзовими знаряддями лобойківсько-дербедєнєвської зони металообробки (за В.С.Бочкарьовим) ставить крапку в багаторічній дискусії про хронологічний діапазон побутування клепаних казанів (Boroffka, Sava, 1998, s. 74, 84, abb. 47,*1*). Підтверджено у принципових моментах оцінку цього явища О.І.Тереножкіним, що розділив у часі казани з плоским дном та численніші зразки казанів на конічному піддоні. Час використання останніх - "сабатинівський" (1982, с. 220-223). Якщо комплекс із ст. Суворівської належав до часу сейминсько-турбінських бронз, КБК і формування в ареалі останньої БМЗК, то поховання в Комсомольському вписується в систему лобойківсько-дербедєнєвського металу раннього обрію культур валикової кераміки, що відповідає сабатинівському часові, в розумінні О.І.Тереножкіна.

Потребує уточнення й культурний контекст явища клепаних казанів,

що мають не тільки хронологічні і типологічні, але й територіальні особливості. Останній аспект є важливим у тому сенсі, що казани виявлено в ареалах кількох археологічних культур, а це не дозволяє сьогодні однозначно відносити їх виключно до БМЗК (Отрощенко, 1997, с. 16-17).

Маючи інформацію про знахідки 27-ми клепаних казанів, ми пропонуємо розділити їх на три групи, виходячи з форми дна. До першої (ранньої) групи увійдуть пласкоденні казани: ст. Суворівська, с. Старомихайлівка біля Ставрополя, р. Ешкакон біля П'ятигорська та ст. Сторожова в Карачаєво-Черкесії (Нечитайло, 1975, с. 55), с. Михайлівка Скадовського р-ну Херсонської обл., другий казан з Миколаївського музею та казан з с. Покровка біля Кіровограда (Тупчиєнко, 1990, с. 8). Названі знахідки (Рис. 75,*1-5,8*) ніби позначають південний (передкавказький) і західний (Інгуло-Інгулецький) обриси меж зрубної спільності. Визначальною аналогією для казанів першої групи, а можливо й прототипом для них, правлять клепані казани (Рис. 75,*9-10*) з шахтових гробниць Мікен (Caro, 1930, taf. CLX). Звертає на себе увагу штрихове оформлення поверхні таких казанів рівнобіжними і пересічними жолобками, що створює ілюзію подібності з поверхнею керамічних посудин ПЗК першого періоду (Кривцова-Гракова, 1955, с. 133, рис. 31,*2*).

Друга і найчисленніша група складається з казанів на конічному піддоні (Рис. 76-77). Картографування знахідок показує, що вони немов би вишиковуються в два широтні ланцюжки. Південний (приморський) включає (із заходу на схід): казан з Одеського музею, перший казан із Миколаївського музею (Дикий сад), казан, знайдений на березі Ягорлицької затоки в древній дельті Дніпра М.М.Чередниченком, казан з Асканії-Нової, два казани з с. Іванівського на р. Кагарлик біля дельти Дону, два казани з Лапаса і Комсомольського в дельті Волги (Красноярский р-н Астраханської обл.). Північний (лісостеповий) розпадається на дві секції: українська правобережна нараховує три казани з Волині (Антоніни), Поділля та Київщини (Тараща); Волго-Уральська – два - біля сіл Домашка Самарської обл. і Булгар у Чекмагушевському р-ні Башкортостану (Членова, 1978, с.133-136).

Ланцюжки казанів другої групи відбивають амплітуду обмінних зв'язків за доби пізньої бронзи. У культурному ж плані ця група казанів пов'язана з БМЗК. На це вказують: наявність в ареалі названої культури більш ранньої серії казанів першої групи (володіння технологією виготовлення); наявність вихідної керамічної моделі - кубків на конічному піддоні і збіг, у головному, ареалу казанів другої групи і кубків східноєвропейського взірця; наявність казана другої групи в похованні БМЗК (Комсомольський). Зазначимо, що кубки зауральського зразка були поширені у федоровській культурі андроновської спільності. Висока концентрація керамічних кубків у Наддніпрянщині непрямо свідчить за те, що цей регіон, швидше за все, був зоною виготовлення клепаних казанів другої групи. Конкретно ж мова може йти про лобойківсько-головурівський осередок металообробки. Майстри цього осередку працювали не тільки в ареалі БМЗК, але й мали вихід до Середньої Наддніпрянщини, де виявлено один з казанів другої групи (Тараща), а останнім часом помічена й присутність носіїв БМЗК на могильнику Малополовецьке-3 у Фастівському р-ні Київської обл. (Лисенко, 1996, с.108-110, рис.1-19). Серед матеріалів Малополовецького-3 виявлено як зрубну (з кубком включно), так і східнотшинецьку кераміку.

У Середньому Заволжжі казанам другого типу також відповідають знахідки кубків на піддоні на пам'ятках сусканської культури (Колев и др., 1995, с. 70, рис.19,*1-4*). Відзначимо також сусканський орнаментальний мотив на гостроребернoму горщикові з Малополовецького-3 (Лисенко, 1996, с. 109, Рис. 8). С.Д.Лисенко вказує на знахідки кубків на піддонах у тшинецьких комплексах Польщі (1996, с. 110). Помічена В.С.Бочкарьовим "тюльпановидність" казанів із лісостепового Правобережжя (1972, с.65, Рис. 2, *3,4,8*) явно залежна від тюльпаноподібних форм тшинецької кераміки. Ковалі БМЗК, безумовно, враховували смаки тшинецьких замовників.

Третю групу казанів складають круглоденні (Рис. 78,*2-4*). Локалізуються вони в Західному Надчорномор'ї: с. Новопавлівка Компаніївського р-ну Кіровоградської обл., на правому березі р. Інгул; два казани з с. Молешти Котовського р-ну та казан з с. Попівка Суворівського р-ну Молдови (Маркевич, 1985, фото 135). Поширені вони в ареалі сабатинівської культури, а виготовлені, мабуть, у майстернях інгуло-красномаяцького осередку металообробки. Найбільше точну аналогію Новопавлівському казану О.М.Лєсков віднайшов у керамічному казані (Рис. 78,*1*) з Трої VII А (1975, с. 39-40). Круглоденні казани мають помітну схожість з дворучним столовим посудом сабатинівської культури.

Прототипом для казанів третього типу, можливо, є клепаний казан-трипод з с. Гайдари Чадир-Лунгського р-ну Молдови (Рис. 78,*5*). Його подібність до казана з Новопавлівки відзначають автори публікації (Гольцева, Букарский, 1978, с. 255-256, рис. 3). Трипод із Гайдарів відлито з металу, близького за складом до хіміко-технологічної групи КТ (Карпато-Трансильванська) (Барцева, 1978, с. 256-257). Датування триподу часом "не раніше VII ст. до н. е." (там само, с. 257) не може бути прийнято, тому що бронзові клепані казани виходять із вжитку в XII ст. до н. е. Очевидно, що час їхнього буття визначається мікенською лінійною писемністю Б з її ідеограмою TRI pus - “триніжок, посудина на трьох ніжках для кип'ятіння” чи, дослівно, "ти-ри-по-де" (Предметно-понятийный словарь, 1986, с.120). Писемність Б функціонувала у XV-XIII ст. до н. е. Казани другої та третьої груп, зважаючи на синхронність сабатинівської культури з БМЗК, були одночасними.

Бронзові дволезові ножі складають важливий компонент супроводу елітних поховань (Рис. 79-83). Усього зафіксовано 80 комплексів із ножами. Найбільше ножів знайдено в похованнях Лівобережної України, де в Херсонській обл. зареєстровано 3,8% поховань із ножами, проти 2,2% з усієї вибірки. Ще вищим є такий показник для сукупної серії поховань Калмикії, Ставропілля та Астраханської обл. – 6%, але з кількісно невеликої виборки. Помічено, що із збільшенням вибірки поховань відсоток комплексів з ножами падає. Так, на Дніпропетровщині цей показник складає 1,8% (16 на 986 похованнь); у Запорізькій обл. 1,6% (14 на 868). Загалом же стабільність цього показника засвідчує високий ступінь уніфікованості поховального ритуалу БМЗК.

У ПЗК, тим часом, спостерігається явна аномалія: Доно-Волзький регіон - 5,9% поховань із ножами; регіон Приуралля і Зауралья - 0,5% аналогічних комплексів, за вибірки в 583 поховання. Пояснення помітної різниці - просте: ПЗК поширювалася в Приуралля і Зауралля на другому етапі свого розвитку з заходу, коли вже покладення ножа до могили перестає бути стійкою нормою ритуалу. Перевіримо це на представницькій вибірці поховань із Саратовської обл., де у похованнях першого періоду показник поховань із ножем сягає 17% (45 ножів на 265 поховань), а для комплексів другого - лише 1,4% (4 на 270).

У БМЗК такої великої залежності наявності ножа в могилі від періоду розвитку культури немає, хоча певна тенденція до скорочення кількості ножів у похованнях від першого періоду до другого спостерігається (Отрощенко, 1981а, с. 288). Зазвичай ніж клали перед небіжчиком, біля південної стінки ями, у контексті з напутньою їжею (шматком м'яса). Іноді, ніж лишали на перекритті ями. У жодному випадку не з'являється підстав до того, щоб розглядати ніж у якості предмета озброєння. Класти зброю до поховань БМЗК було не прийнято. Типологічно ножі БМЗК можна розділити на дві групи: 1) ножі так званого "зрубного" типу з ромбічним

упором на черешку, відділеному вузькою шийкою від клинка (Рис. 79-82); 2) ножі листоподібної форми (Рис. 83).

Морфологію ножів “зрубного” типу ретельно розроблено М.М.Чередниченком (1972, с. 27-29, рис.4), К.Ф.Смирновим та О.Ю.Кузьміною (1977, с. 35-37, рис.10), В.С.Бочкарьовим та О.М.Лєсковим (Bockarev, Leskov, 1980). Принципових розходжень за формальними критеріями немає. Більшість фахівців надає типологічним особливостям хронологічне значення. Лише М.М.Чередниченко, в останніх своїх роботах, відійшов від традиційної (і своєї власної) позиції (1986, с. 45). Р.О.Литвиненко ще раз перевірив, за методикою В.С.Бочкарьова, ряди ножів “зрубного” типу, показавши, що типологічні зміни всуціль залежать від часу ужитку цих знарядь (1994, с. 12). Для БМЗК показовим є третій (чи четвертий) – типологічно щонайпізніші розділи ножів “зрубного” типу. За другого періоду БМЗК (третій горизонт поховань зрубної культури Сіверськодонеччини за: Литвиненко, 1994, с. 21, рис. 1) ножі у похованнях не виявлені. У культурному плані ножі "зрубного" типу відбивають синташтинсько-покровську лінію розвитку і є внеском ПЗК у дещо пізнішу БМЗК.

Ножі листовидої форми, навпаки, мають західну (ямна-катакомбна-КБК) лінію розвитку, розділяючись, за формою клинку, на підтрикутні та овальні. Є й перехідні форми з комплексів часу формуваввння БМЗК: Дніпробуд, кург. 26, пох. 3 (Братченко, 1971, с. 340, рис. 96,*3*); Суворівська (Нечитайло, 1975, с. 53, рис. 4,*1*). Відзначимо знахідки двох ножів такої форми за Волгою біля м. Царьов Астраханської обл., виданих як “наконечники стріли” (Хрипунов, 1994, с. 191, рис. 1, *1-2*).

Бронзові прикраси обмежуються скроневими підвісками овальної форми, рідше - жолобчастими і частіше - дротовими. Є золотий примірник з пох. 16 Комсомольського (Рис. 58,*4*), а також декілька зразків, плакованих золотом по бронзовій основі (Вангородська, 1987, с. 7, рис. 3,*9*). Поховання з прикрасами складають лише 2,4%. При цьому, вони більш показові для російських регіонів поширення БМЗК, де їхня частка збільшується до 7,1%. У Херсонських, Миколаївській областях, Криму та на Кубані бронзові прикраси, за нашою вибіркою, не фіксуються. Вимальовується вплив ПЗК у поширенні цього типу прикрас.

Останньою достатньо представницькою категорією супроводу є набори альчиків, які іноді приписують до розряду напутня їжа, що викликає в нас заперечення. Альчики дрібних і великих домашніх тварин складають набори, що призначалися для виконання ігрових і ворожильних функцій. У певномому сенсі альчики - прообраз сучасних гральних кісток. У своєму первинному вигляді вони залишаються, в ігровому амплуа, забавою сучасних узбецьких дітей і підлітків під назвою "ошик олчингиз уйини", тобто "гра в кості" (Кубаков, 1981, с.63-71). Дитячою грою були альчики-ошики у населення ПЗК. Інша ситуація спостерігалася в ареалі БМЗК, де альчики переважно входять до складу інвентарю поховань дорослих людей. У зведенні поховань з альчиками з Дніпропетровської обл. лише 2 з 16-ти належали дітям (Ковалева, 1990, с. 59-70, табл. 1). Тут спостерігається додаткове опрацювання граней альчиків, підтеска однієї з них, наступне нанесення крапок або знаків на підтесану грань (Ковалева, 1990, с. 65, рис.2, *7, 10-12*). У зв'язку з цим варто нагадати, що й посудини зі знаками в Поволжі ставилися переважно в поховання дітей і підлітків (Отрощенко, 1988, с. 172), а в Україні - переважно до поховань дорослих людей.

Остання обставина - зв'язок альчиків із похованнями дорослих, часом неординарних із комплексу ознак - змушує нас звернутися до іншої, ворожильної, функції альчиків. Дослідження О.Г.Акулова показало наявність у скотарського населення Східної Європи системи гадання, близької до китайської "І цзин", за знахідками комплектів гральних кісток, у тому числі й альчиков. Система гадання на кістках і металевих їхніх репліках веде свій початок від доби ранньої бронзи, що дозволяє говорити про первинність ворожильної функції альчиков (Акулов, 1996а, с.118-127, рис.8-10). Мабуть, ворожильні та ігрові можливості альчиков використовувалися паралельно, але в окремі відрізки часу, у носіїв тієї або іншої культури, одержувала пріоритет перша, або друга функція таких фішок.

Лише 1,8% поховань БМЗК містили в інвентарі альчики. Унікальною є знахідка глиняної підпрямокутної плитки, розділеної на 12 клітин. Очевидно, що плитка є ігровим полем, тому що розміри клітин відповідають розміру альчиків дрібної рогатої худоби із підтесаними та підшліфованими гранями. У пох. 1 кург. 3 гр.II біля с. Суха Калина Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. у комплекті з ігровим полем виявлений 71 альчик із підшліфованими гранями (Ковалева, 1990, с. 64, рис. 2,*1-5*).

Такою є БМЗК за матеріалами похоронних пам'яток. Її характеристика може бути доповнена за рахунок матеріалів поселень, що виходить за межі нашого дослідження. З огляду на похоронну обрядність, ми спостерігаємо стійку уніфікованість її ключових компонентів (позиції та орієнтування небіжчиків, складу супроводу) і помітну розмаїтість похоронних споруд, переважно на елітарному рівні. Зосередивши увагу на елементах подібності з метою виявлення специфіки БМЗК, її відмінностей від ПЗК, ми оминали деякі моменти локальної специфіки. Це окрема тема для подальших регіональних розробок як аналізованого вище, так і

ширшого кола джерел. Розвиваючи її, Ю.М.Бровендер виділив степанівський тип пам’яток БМЗК на Донецькому кряжі (2000б, с. 123-134).

V.3. Головні тенденції розвитку

Основою для написання даного підрозділу стали зібрані, перевірені й осмислені матеріали стратиграфії могильників БМЗК. Беруться до уваги й стратиграфічні спостереження на поселеннях (послідовність будівельних обріїв). Дані стратиграфії дозволяють перевіряти типологічні лінії розвитку керамічних форм і бронзових знарядь праці (ножі) з метою уточнення тенденцій розвитку культури.

На відміну від ПЗК, могильники якої майже не дають внутрішньої стратиграфії, на десятках курганів БМЗК удається простежити послідовність поховань цієї культури. Для Орільсько-Самарського межиріччя таку роботу здійснила І.Ф.Ковальова (1981), для Дніпровсько-Молочанської степової області – В.В.Отрощенко (1981а), для басейну Сіверського Дінця - Р.О.Литвиненко (1994; 1994а). На Донщині серед стратифікованих пам'яток виділяється кург. 5 Першого Підгоренського могильника в Калачеєвському р-ні Воронезької обл. (Рис. 25) (Пряхин, Матвеев, 1994, с.36-50) та Перший Лівенцівський грунтовий могильник у м. Ростов-на-Дону (Братченко, Шарафутдинова Э.С., 2000).

Нечисленні, але вкрай важливі спостереження одержані у Волгоградському Поволжі (Мыськов, 1991) і частково переосмислені (Отрощенко, 1993, с. 81-83). Додаткові матеріали отримані в курганах Вільнянського р-ну Запорізької обл. (матеріали розкопок 70-х - 80-х рр. С.М.Ляшко в складі Запорізької експедиції ІА АН УРСР). Серед стратифікованих матеріалів поселень особливе значення мають житлові комплекси Іллічівки (Шаповалов, 1976), Усового Озера (Березанская, 1990), Капітанового І у басейні Сіверського Дінця (Бровендер, 2000;

2000а), Безіменного II у Північно-східному Надазов'ї (Горбов, 1993, с. 90-93; 1996, с.66-69), Ляпічева хутора на Дону (Горбов, 1992, с.100-102). Наведений перелік регіонів, дослідників та пам'яток об'єктивно засвідчує достатність підстав для виявлення тенденцій розвитку БМЗК.

Процес складання БМЗК збігається з інтенсивним розмиванням наочного образу КБК, на пізній фазі розвитку останньої. Інспіраторами цього процесу явилися носії ПЗК, що активно проникали на південь і захід, встановлюючи контроль над населенням КБК та синхронних йому культурних груп у Передкавказзі та Нижньому Заволжі. Докладніше це явище розглядалося вище. Звертає на себе увагу відсутність елітних поховань пізньої КБК і заміщення елітної ніші покровцями. Втім, на периферії досліджуваного ареалу окремі яскраві комплекси усе ж відзначені. Це згадуване неодноразово вище пох. 2, кург. 4 і пох. 2, кург. 9 біля ст. Суворівської в передгір'ях Кавказу (Нечитайло, 1979, с.25-29, рис. 27-30; с. 45-46, рис. 48-49), а також пох. 3, кург. 26 на будмайданчику "А" Дніпробуду (Братченко, 1971, с. 337, Рис. 94; 95,*4*; 96,*8*). У регіонах, де знаходилися перераховані комплекси, виявлено й найдавніші клепані казани з плоским дном. Загальною закономірністю даного періоду можна вважати відсутність виробленого й уніфікованого обряду поховання, за тенденції до переважання східного орієнтування і стану небіжчика на лівому бокові, невиразність форм кераміки, що сполучалася з бідністю декоративного оформлення. Ознаки майбутньої культури проглядаються, але вони ще багато в чому залишаються маргінальними.

Прибуле покровське населення, у силу відносної нечисленності, було асимільовано в місцевому культурному середовищі, але результатом впливу прибулців на аборигенів, взаємних контактів та асиміляційних процесів стало формування нової культури - БМЗК у нашому розумінні. Новосформована культура вже мала власну яскраву специфіку усіх компонентів матеріальної й духовної культури. Точкою відліку часу

початку функціонування БМЗК, як і у випадку з ПЗК, стала стабілізація обряду поховання, уніфікація його ключових показників: позиції й орієнтування небіжчика, форми похоронної споруди, головних компонентів супроводу. Ключовим елементом культури, що сформувалася, варто визнати наявність елітних поховань, перекритих курганами. Такими є споруди бережнівської і маївської локальних груп. Слоїкові й гостроребері форми керамічного посуду домінують. Відроджується техніка орнаментації шнуром, за збереження валикової (2-3 горизонтальні валики у верхній частині тулубу) в західному ареалі культури. Показовим елементом речового супроводу елітних поховань були ножі "зрубного" типу, типологічно найпізніші. У ареалі БМЗК поширюється практика спорудження довгих могил і курганних ансамблів із Довгою Могилою другого типу в центрі. Серед специфічних похоронних конструкцій зруби кількісно переважають кам'яні скрині. Саме до пам'яток БМЗК першого періоду найбільше пасує термін "зрубна", особливо на елітному рівні. Територіально в перший період свого розвитку досліджувана культура охоплює степову смугу між Дніпром та Волгою, включаючи басейн Сіверського Дінця, пограниччя і південь лісостепу на північному заході. На півночі і сході, в сучасних межах Росії, БМЗК першого періоду межувала й контактувала з ПЗК другого періоду, що особливо позначалося на сприйнятті традицій металообробки від лісостепових сусідів. Це той відтинок часу, коли реально можна говорити про існування зрубної КІС, що складалася з двох близьких за низкою параметрів і взаємодіючих між собою культур. У абсолютних датах аналізований період охоплював XV-XIV ст. до н. е. На західному напрямкові БМЗК істотно вплинула на сабатинівську культуру Західного Надчорномор'я , визначивши багато в чому похоронну обрядність останньої.

Перехід від першого періоду БМЗК до другого простежується у тенденції, не маючи виразної межі. Принципи похоронної обрядності зберігаються, що надзвичайно утрудняє поділ ординарних поховань на періоди. Колонки стратифікованих поховань дозволяють виявити достатньо очевидні тенденції розвитку. Явно простежується усе більше використання каменю в житловому, господарчому, культовому і похоронному будівництві. У останньому це виражається в переважанні кам'яних споруд над дерев'яними. Серед елітних поховань усе частіше спостерігається стан небіжчика на правому боці, за збереження пануючого східного орієнтування. У складі похоронної кераміки спостерігається збільшення кількості посудин слоїкових і горщикових форм і скорочення гостроребериих, із рівнобіжним зменшенням розмірів останніх і збіднінням орнаментальних композицій. Визначаючими для другого періоду стають кубки на конічному піддоні з пишним багатоярусним візерунком. Зустрінуті також комплексно слоїки та горщики з одинарним наліпним валиком під краєм вінця, частіше розчленованим навскісними відбитками нігтя чи насічками. У групі поховань із кубками помічено підвищений відсоток похованих на правому бокові, наявність бронзових голок і шил. Дивиною стають у похованнях ножі, а натомість з'являються нечисленні бритви (Рис. 69-71; 83). Зростає число кремацій, а серед них - питома вага урнових (Рис. 72,*1,4-20*). Частіше фіксуються окремі грунтові поховання і цілі могильники.

Причинами відзначених змін стали не тільки логіка внутрішнього розвитку культури, але й зовнішні чинники. Серед них найістотнішу роль зіграв чинник зникнення ПЗК. Зрубна спільність, у підсумку, позбавилася головної складової і виявилася локалізованою в чужокультурному оточенні. Із зникненням ПЗК припиняються грандіозні за обсягами розробки мідної руди на Каргалінських копальнях (Рис. 85-86) в Оренбурзькій обл. (Черных, 1995, с.244-245; 1996, с.78-81; 1997).

Спровокована цим нестача сировини для бронзоливарного виробництва була частково відшкодована за рахунок активної розробки міднорудних покладів Донбасу. Створюється Донецький гірничо-металургійний центр (ГМЦ), що постачав своєю продукцією населення БМЗК на другому етапі її розвитку. Максимальна активність Донецького ГМЦ припадає на XIV-XIII ст. до н.е. (Татаринов, 1983; 1993, с.107-108; Бровендер, 1996, с.5). Спостерігаються помітні зміни в технології ливарного виробництва. На місце глиняних ливарних форм приходять кам'яні. На донецькій сировинній базі розвивається лобойківсько-головурівский осередок металообробки (Татаринов, 1990, с.112-115; Klochko, 1998). Можна думати, що продукцією цього осередку стали й бронзові клепані казани на конічному піддоні, що знаходяться в однім культурному і хронологічному контексті з керамічними казановидими кубками. На зміну провушним сокирам приходять кельти, серпи "зрубного" типу замінюються серпами кабаківського типу (рис. 101), з'являються втульчасті наконечники списів із широкими прорізами.

Із зникненням ПЗК фактично зникає й зрубна КІС, а її остання ланка (БМЗК) на другому періоді свого розвитку була включена до ширшої спільноти культур валикової кераміки – явища вже не східноєвропейського, а євразійського масштабу. Активнішими стають міжкультурні контакти. Із заходу наростає тиск носіїв сабатинівської культури, що проникають на Лівобережжя Дніпра, поширюючи на схід карпато-трансильванський метал та продукцію інгуло-красномаяцького осередку металообробки. Більшою мірою це виявляється на матеріалах поселень і скарбів.

Спостерігається деяка загальна тенденція до зсуву активних процесів у житті суспільства до півдня, з Орільсько-Самарського межиріччя і басейну Сіверського Дінця в Нижнє Подніпров'я, Північне Приазов'я, на Донецький кряж та Нижню Донщину. БМЗК шириться ще далі до півдня - у Крим, на Кубань, у Калмикію, Астраханське Заволжя, Закаспій. Проникнення на азіатський континент сприяло активізації контактів із пізньоандроновським населенням федоровської культури, із черкаскульською культурою Приуралля, сусканською і приказанською культурами Середнього Поволжя. Так звані андроновські прояви в зрубній культурі України (тобто, в БМЗК) постійно привертають увагу дослідників (Гершкович, 1978, с. 92-94; Волкобой, 1980, с. 69-75; Березанская, Гершкович, 1983, с. 100-110; Кузьмина Е.Е., 1987, с. 48-69). Проте, для цих зв'язків передбачався невиправдано ранній час (ранньозрубний або передсабатинівський) і абсолютні дати - XV-XIV ст. до н. е. Тим часом, федоровсько-черкаскульські елементи виявляються в стратиграфічно найпізніших похованнях БМЗК (Литвиненко, 1994, с.12). Наведено аргументи на користь датування їх кінцем XIV-XIII ст. до н. е. (Отрощенко, Ольховский, 1991, с.122), що цілком відповідає уточненим датам федоровської культури (Аванесова, 1979, с. 23-24; Зданович Г.Б., 1988, с. 167, табл. 9).

Найпильнішої уваги заслуговують прояви БМЗК в Київському Подніпров'ї. Якщо раніше вони фіксувалися знахідками металевих виробів і ливарних форм, то нині виявлено виразні комплекси кераміки, при розкопках могильника біля с. Мале Половецьке Фастівського р-ну Київської обл. (Лисенко, 1996). Зрубні матеріали на цій пам'ятці зафіксовано разом із виразними східнотшинецькими, що є свідченням практичної взаємодії носіїв названих культур, пов'язаної з розподілом продукції лобойківсько-головурівського осередку металообробки і можливим обміном її на продукти землеробства, за версією М.М.Чередниченка (1986).

Впродовж другого періоду відчувається явний тиск на лісостепові групи населення БМЗК із півночі в Дніпровському Лівобережжі і басейні Сіверського Дінця. З'являються могильники з кремаціями, зокрема - урновими. Помітнішою стає присутність накольчастої орнаментації на зрубному посуді, пов'язана із появою там пам'яток малобудківського типу - ранньої фази бондарихинської культури (Буйнов, 1994, с.6-14). Такі явища руйнували БМЗК, провіщаючи її швидкий фінал. Оцінюючи показники другого етапу в цілому, варто безумовно визнати їхню прогресивність у господарстві, глибокому, хоча й екстенсивному, освоєнні території, створенні потужного ГМЦ в Донбасі, розвитку кам'яного домобудування, масштабному курганному будівництві, що відбиває своєрідність духовної культури. Проте, нове культурне оточення в системі спільності культур валикової кераміки, активні міжкультурні контакти розмивали структурну цілісність БМЗК, що призвело до її деструкції десь на межі XIII-XII ст. до н. е.

РОЗДІЛ VI
ІСТОРИЧНІ ДОЛІ НАСЕЛЕННЯ ЗРУБНОЇ СПІЛЬНОСТІ
VI.1. Лісостепова зона

Завершуючи другий період розвитку БМЗК і зрубної КІС загалом рубежем XIII-XII вв. до н. е., автор виходить з датування речей із закритих, тобто похоронних, комплексів. Ніде предмети, що маркують культури зрубної спільності, не знайдені в комплексах XII-X ст. до н. е. Переривається традиція поховання в зрубах і кам'яних скринях, культура втрачає свій візуальний (наочний) образ і, тим самим, припиняє своє існування. Проте з цього не випливає, що зникають її носії. Вони переживають період трасформації, включаючись до процесу формування нових культурних утворень.

Природно, що ми не можемо прив'язувати період великих змін жорстко до 1200 р. до н. е. З оцінки загальнополітичної ситуації в ареалі ранніх цивілізацій Східного Середземномор'я очевидно, що період великої нестабільності охоплює кінець XIII - початок XII ст. до н. е. Саме тоді виявляють максимальну активність “народи моря” і гине перша генерація держав, створених індоєвропейцями: Мітанні з її індоарійською царською династією (бл. 1270 р. до н. е.), Троя (бл. 1225 р. до н. е.), Хетське царство (бл. 1200 р. до н. е.), держави Ахейської Греції на початку XII ст. до н. е. (Бикерман, 1975, с. 243). Час створення перерахованих держав відноситься до XVIII-XVII ст. до н. е., а період їхнього існування охоплює 500-600 років. У цей же відтинок часу входить історія населення зрубної КІС, включаючи культури підоснови (синташтинську, ДВАК та КБК).

Оскільки індоєвропейська етнічна приналежність населення зрубної спільності сумнівів не викликала, то були підстави розглядати історію зрубних племен у контексті раннього періоду історії індоєвропейців, як додержавного політичного об'єднання. Це важливо, зокрема, із погляду можливої участі населення півдня Східної Європи в походах і війнах "народів моря", також індоєвропейських за своїм походженням (Sandars, 1978; Клочко, 1990).

Політичні події близько 1200 р. до н. е. якось пов'язані з високою сонячною активністю й істотними кліматичними коливаннями. Ймовірно, що природні катаклізми, пов'язані зі змінами в кліматі, також уплинули на перевтілення культурного ландшафту півдня Східної Європи (Ромашко, 1986).

Існує ще й технологічний аспект проблеми. Від 1200 р. до н. е. у країнах Східного Середземномор'я починається залізний вік (Albright, 1960), а в Центрально-Східній Європі - гальштатський період. Після загибелі Хетського царства технологія залізоробного виробництва швидко поширюється не тільки на Передньому Сході, у Карпато-Дунайському ареалі, але й на півночі та сході Циркумпонтийської зони, тобто на Кавказі й Надчорномор'ї, виділяючись в особливу галузь. Хоча формально відлік раннього залізного віку починається на півдні Східної Європи з IX-VIII ст. до н. е., фактично його можна починати, для регіонів України і Кавказу, із XII в. до н. е. У такому випадку зміні епох буде відповідати тотальна зміна археологічних культур. Такої позиції дотримуються М.О.Чмихов та І.Т.Черняков, датуючи кінець бронзового віку в Україні 1300/1200 рр. до н.е., а першу фазу раннього залізного віку (РЗ І) 1300/1200 - 1000 рр. до н. э. (1988, с.138-150). Проте уточнення меж археологічних діб не є метою цього дослідження. Тому автор традиційно відносить комплекси XII-X ст. до н. е. ще до доби фінальної бронзи.

Принциповою є наша незгода з дослідниками, які обстоюють тезу про доживання зрубної культури до початку І тис. до н. е. – загальновизнаної межі бронзового та раннього залізного віків на півдні Східної Європи. Найбільше активно її відстоюють представники Харківської школи (Б.А.Шрамко, С.І.Берестнєв), а також Е.С.Шарафутдінова, В.М.Горбов, В.А.Ромашко та ін. Показово, що їхня аргументація будується головним чином на матеріалах “зрубних” поселень, які нібито доживають до раннього залізного віку.

Розглянемо поселенські аргументи. У харківських археологів вони фактично зависають на ливарній формочці хрестоподібної підвіски з поселення Таранцеве Зміївського р-ну Харківської обл., що співставляється з хрестоподібними підвісками кобанської культури і за аналогіями останнім у Центральній Європі датується VIII-VII ст. до н. е. (Берестнєв, 1980, с.106, рис.3, *12*). У такий спосіб зрубна культура в Лівобережному Українському лісостепу щільно зістиковується з ранньоскіфськими старожитностями з випливаючими звідси етно- і культурогенетичнми висновками. Така побудова разібрана критично і заперечена (Ромашко, 1995а, с. 11-12). До вже наведеної аргументації варто додати, що глиняні ливарні формочки для відливки підвісок (Лук'янівка, Иллічівка) передують кам'яним і датуються першим періодом БМЗК (XV-XIV ст. до н. е.). Формочка з Таранцевого доповнює цю групу морфологічною подібністю з вищезгаданими і розширює асортимент нагрудних прикрас зрубної КІС за рахунок хрестоподібних підвісок. Слід звернути увагу на те, що співставляються С.І.Берестнєвим функціонально різні речі – хрестовидна підвіска зрубної КІС з нашивними хрестовидими бляшками з петелькою на споді кобанської культури (Козенкова, 1975, с. 54-55, рис. 1, *5,6,12*). За цією відмінністю стоять не тільки різні епохи, але й рівні металообробки, тому що зрубні майстри ще не виготовляли металеві петельки, перфоруючи нашивні бляшки.

Безпідставність спроб датування пізнішої фази розвитку зрубної КІС епохою ранніх кочівників (кіммерійської культури в нашому розумінні) визнається переважною більшістю фахівців. Складнішим є питання щодо доби фінальної бронзи (XII-X ст. до н. е.). У Е.С.Шарафутдінової це четвертий період розвитку зрубної культури на Нижньому Дону до якого нею віднесені 6-7 поселень на лівому березі ріки і один пункт – на правому (хут. Потайнівський). Останній не може бути визнаний “зрубним” через можливу плутанину колекцій за час Другої світової війни (Шарафутдинова Э.С., 1985, с. 181, сн. 65). Речі, що датують, на цих поселеннях не виявлені, а керамічні колекції можуть бути віднесені до однієї з культур валикової кераміки, швидше - білозерського часу. На інших теренах такі пам’ятки відносять до однієї з культур постзрубного часу. Новітні розкопки лише підтверджують такий висновок (Прокофьев, Потапов, 2000) щодо Нижньої Донщини.

Є сенс розглянути також ті 3-4 поховання, що їх Е.С.Шарафутдінова відносить до четвертого періоду зрубної культури в цьому регіоні (1985, с.158). От їх характеристика: "Необхідно відразу ж відзначити, що ножі білозерського типу, відомі в пізньозрубних похованнях Нижнього Дону та в однім похованні Прикубання (тобто поза ареалом білозерської культури), ніколи не сполучаться в комплексі із посудинами. Це, може бути, однією з ознак пізньозрубного обряду на білозерському етапі у вказаних двох степових регіонах" (Шарафутдинова Э.С., Каминский, 1988, с. 220).

Наявність кераміки є нормою похоронного обряду культур зрубної спільності. Звідси випливає, що відсутність посуду вказує на іншу культурну приналежність поховань із бронзовими ножами-кинжальчиками з рівнобіжними лезами, які характеризують білозерську культуру. Немає ніяких підстав називати "пізньозрубними" поховання без кераміки та з чужокультурним металевим інвентарем. На жаль, лише пох. 4, кург. 10 у гр. II на землях радгоспу "Сєверний" у пониззі р.Манич опубліковане. Небіжчик лежав у слабко скорченому стані на правому бокові й був орієнтований на південний схід. Тут усі компоненти обряду показують відхилення від норм БМЗК. Автори публікації говорять про "особливе культурне явище" стосовно до цього комплексу (Кореняко, Максименко, 1978, с. 176-179, рис. 5, *1-2*).

У Прикубанні виявлено два поховання з ножами білозерського типу. Одне з них, без кераміки, Е.С.Шарафутдінова відносить до пізньозрубної культури, а інше - з аналогічним ножем і черпаком - зв'язує з “місцевою лісостеповою культурою кінця бронзового віку" тільки тому, що воно географічно виходить за межі ареалу зрубної культури (Шарафутдинова Э.С., Каминский, 1988, с. 214,220). Це так, якщо вважати південною межею зрубної КІС р. Кубань, але фактично, як показав В.О.Сафронов, вона проходить дещо південніше і включає район розташування ст. Михайлівської, де й розкопане поховання з черпаком (Сафронов, 1974, с. 273, рис. 50). Треба думати, що проблема культурної приналежності поховань із ножами білозерського типу з Нижнього Дону та Кубані є питання особливим, що його варто вирішувати не озираючись на зрубні старожитності й поза “зрубним” контекстом.

Більш широко підходить до проблеми В.М.Горбов, що пропонує всі пам'ятки білозерського часу між Молочною і Волгою відносити до білозерського етапу пізньозрубної культури, при цьому білозерську культуру в Надчорномор'ї зберегти, але перейменувати в тудоровську (Горбов, 1995, с.68). Дослідник думає, що шляхом перейменування і часткового локального відродження схеми розвитку зрубної культури (за О.О.Кривцовою-Граковою, 1955) можуть бути одномоментно розв’язані вузлові проблеми відразу двох археологічних культур. Але, намагаючись подолати старі протиріччя, В.М.Горбов створює нові, позаяк - епонімне поселення на Білозерському лимані знаходиться далеко на захід від межиріччя Волги і Молочної - на території тудоровської (за В.М.Горбовим) культури, в оточенні могильників цієї ж культури. У такій ситуації існуюча культурна атрибуція, що відносить поселення на Білозерському лимані і синхронні сусідні могильники до однієї білозерської культури є більш логічною. Критика реформаторських пропозицій В.М.Горбова пролунала вельми оперативно і завершилася пропозицією зберегти термін “білозерська культура” відносно усіх груп пам’яток, що були віднесені до неї раніше (Ромашко, 1996, с. 66-69).

Як бачимо, проблема подовження періоду розвитку культур зрубної КІС цілком залежить від оцінки та підходів до пам'яток білозерської культури і синхронних їм у часі комплексів степової зони на схід від р. Молочної. Якщо В.М.Горбов пізній комплекс знахідок на поселенні Безіменне II у Східному Надазов'ї відносить до білозерского етапу пізньозрубної культури, то В.А.Ромашко його ж вважає приналежним до білозерсько-безименської культури (1996, с.69). На жаль, обидва автори відстоюють свої позиції спираючись винятково на матеріали поселень. Тим часом розв'язати суперечку допомагають похоронні пам'ятки, що однозначно фіксують зникнення зрубного обряду поховання для білозерського часу. Спроба В.О.Ромашка звернутися до поховань доби фінальної бронзи (1999) наочно показала, що питомі ознаки ритуалу БМЗК в цій групі комплексів вже втрачені, хоча сам дослідник продовжує наголошувати на їхній "зрубності". З утратою цього обряду зникають і культури зрубної спільності. У даній ситуації могильники допомагають нам із більшою чіткістю розв'язати проблему верхнього хронологічного рубежу БМЗК, визначивши його часом, близьким до рубежу XIII-XII ст. до н. е.

Є ще дослідники, особливо В.О.Колотухин (1996), що продовжують відносити степові пам'ятки білозерського часу до білозерського етапу зрубної культури. Пояснити таку позицію можна сьогодні хіба що інерцією мислення, для її подолання потрібен час, а не наукові аргументи.

Визначившись із датою зникнення останньої культури зрубної спільності (БМЗК), можна переходити до з'ясування історичних доль її носіїв. У руслі концепції рівнобіжного розвитку двох культур зрубної КІС, варто розглянути роздільно і долі їхніх носіїв. Почнемо з культури, що раніше сформувалася і першою закінчила свій розвиток.

ПЗК займала лісостепову зону між лівим берегом верхів'їв р. Урал і Осколо-Донським вододілом, вклинюючись на окремих ділянках у зону лісів на півночі та в степову зону на півдні. На зміну ПЗК прийшли культури валикової кераміки раннього обрію. Процес зміни культур відбувався десь на рубежі XV-XIV ст. до н. е. Завершення другого періоду ПЗК визначається зникненням обряду поховання на лівому боці з орієнтуванням небіжчиків на північ і в супроводі 1-2 посудин на людину. З урахуванням цих моментів можна підійти до проблеми історичної долі населення, що лишило пам'ятки ПЗК.

Концепція єдиної зрубної культури передбачає масову міграцію населення на південь та захід з лісостепу з наступною модифікацією низки культурних компонентів. У розділі IV ми спробували показати, що міграція частини носіїв ПЗК мала місце наприкінці першого періоду її розвитку і не призвела до зникнення культури, як такої, у лісостепу. Мігранти були асимільовані в степовому середовищі, а лісостепове населення зберегло ключові показники ПЗК, інтенсивно освоюючи свою природно-географічну нішу. Наприкінці ж другого періоду розвитку ПЗК помітного руху населення з лісостепу на південь, захід чи схід на археологічному матеріалі не помічено. Скоріше, навпаки, степове населення БМЗК присувається до південної крайки лісостепу на Середньому Доні та Нижній Волзі. Значна кількість пам’яток доби пізньої бронзи в степу непрямо вказує на те, що її природні ресурси експлуатувалися на межі можливого, що й обумовило обвальну кризу наприкінці XIII ст. до н. е. За такої ситуації степ, а тим більше напівпустеля та пустеля, не могли прийняти значної кількості мешканців лісостепу.

Простори на схід від р. Урал були також достатньо щільно заселені носіями культур андроновської спільності, щоб всотати велику хвилю мігрантів. Проте, якесь зрубне просування на схід на півдні Челябінської

обл., уздовж рік Великої Караганки, Синташти та Берсуату відчувається аж до р. Тобол. Специфіка скотарського господарства не дозволяла населенню ПЗК просуватися на північ, у зону лісів. Відсутність ознак видимого масового виходу населення змушує нас шукати інші причини зникнення культури і значного скорочення людності. Стихійні лиха, падіж худоби, травозбій, як неминучі наслідки демографічного вибуху, за екстенсивного ведення господарства, епідемії інфекційних хвороб також могли призвести до значного скорочення населення і рішучої трансформації культури. Проте, і за збігу найнесприятливіших обставин, важко припустити повне зникнення такого численного в зрубний час населення лісостепу. Є всі підстави припускати, що певна частина населення ПЗК збереглася й узяла участь у формуванні нових археологічних культур, пов’язаних із спільністю культур валикової кераміки. Проте їх не варто зводити під парасольку умовного й пливкого поняття “зрубно-хвалинська культура” (Черных, 1983, с. 83, рис. 1).

Від 70-х рр. йде цілеспрямована праця з дослідження культур на постзрубному просторі в Поволжі. Конкретизовано поняття "хвалинська культура валикової кераміки" (Малов, 1987, с.159-160). Проте, дане явище пов'язане все-таки з культурними процесами в степовій зоні Поволжя, де і розташовані епонімні та інші ключові пам'ятки. Поселення з валиковою керамікою у середньоволзькому лісостепу, які М.М.Малов попередньо відніс до хвалинської культури, Ю.І.Колєв виділив у групу пам’яток сусканського типу (1991, с. 162-206). В іншій роботі він називає їх сускансько-лебяжинським типом (1988, с. 103), а М.Ф.Обидьоннов включає сусканські пам’ятки до луговської культури Волго-Кам’я (Обыденнов, 1998, с. 5-42).

Пам'ятники сусканского типу займають, головним чином, лісостепове Волго-Ікське межиріччя і відповідні ділянки лівого берега Ками та Волги (Колев, 1991, рис.1). Тільки правий берег Ками виходить за межі ареалу

розселення ПЗК у попередній період. Східними сусідами сусканців у лісостепу були носії черкаскульської культури, що займали Іксько-Більське межиріччя та басейн р. Білої у цілому (Обыденнов, 1987, с. 54, рис. 1). Таким чином, північно-східна периферія зрубної КІС видається в ранній постзрубний час достатньо щільно заселеною. Цікавою особливістю нової культурної ситуації є те, що носії нових культур продовжують жити на поселеннях, заснованих ще населенням ПЗК. Нові поселення з'являються лише на Правобережжі Білої та Ками, тобто за межами зрубного ареалу. Генезу черкаскульської та федоровської культур фахівці пов'язують з передтайговими та південнотайговими регіонами Зауралля (Косарев, 1981, с. 141), що передбачає проникнення до Приуралля нових груп населення зі сходу, з-поза Уралу. Башкирські археологи наводять переконливі свідчення зрубно-черкаскульських контактів і висловлюють припущення щодо асиміляції черкаскульскими племенами зрубного населення в Більсько-Ікському межиріччі. Припускається протоугорська етнічна приналежність носіїв черкаскульської культури (Обыденнов, Обыденнова, 1992, с.149-151).

Ю.І.Колєв оцінює пам'ятники сусканського типу як результат трансформації зауральської (федоровської ?) традиції, що проникнула на Волгу через черкаскульське на півночі та зрубне на півдні лісостепу середовище (1991, с.199). На відміну від башкирських колег, що припускають асиміляцію стороннім населенням місцевого (зрубного), Ю.І.Колєв заявляє про зміну зрубної культури пізньоандроновською (1991, с.163), рішуче відмітаючи навіть думку про можливість яких-небудь контактів між зрубним населенням і сусканським. Але настільки безоглядне відкидання зрубного чинника в проблемі складання пам'яток сусканського типу є надмірним. Нагадуємо, що вони виділені Ю.І.Колєвим переважно із зрубної культури. Опорною пам'яткою останньої в Середньому Поволжі вважалося саме Сусканське поселення

(Мерперт, 1958). Сусканці, як і черкаскульці, не створювали нових поселень в ареалі ПЗК, що передувала їм, а селилися на обжитих місцях. Це означає, що й у сусканському ареалі не можна виключати можливість асиміляції мігрантами зі сходу принаймі частини місцевих зрубників.

Ні сусканські, ні черкаскульські пам'ятки не складали таких монолітних масивів як об'єкти ПЗК. Цим скористалися північні сусіди - носії приказанської культури, що на маклашеєвському етапі її розвитку (рубіж II - I тис. до н. е.) заселили північ Волго-Більського межиріччя, вийшовши на широту р. Большой Черемшан. Окремі проникнення приказанців на лівий берег Ками мали місце ще раніше - у сусканський час. В етнічному плані приказанців відносять до однієї зі східних груп фінномовного населення (Халиков, 1980, с. 53, карты 4-5). Рештки племен ПЗК остаточно розчинилися у фінномовному середовищі.

У басейні р. Білої черкаскульську культуру змінює межовська, генетично з нею пов'язана і така, що відчула сильний вплив приказанської культури, на маклашеєвському етапі розвитку останньої. Нині маклашеєвські старожитності вже розглядаються як окрема маклашеєвська культура (Обыденнов, 1998, с. 43-72). У межовців спостерігається повна зміна обряду поховання і речового супроводу: панує випростаний стан небіжчиків із переважанням круглодонного посуду в інвентарі.

Менш точно можна судити про етнокультурні процеси на землях до заходу від Волги, у Доно-Волзькому лісостеповому межиріччі. Різке скорочення, а то й повне зникнення, населення ПЗК начебто б не супроводжувалося, спочатку, появою нового населення. Лише з півдня до сучасної межі степу і лісостепу підступають носії БМЗК, що позначається на обряді поховання п'ятого (останнього) стратиграфічного обрію Підгоренського могильника (Рис. 25) і в матеріалах третього (останнього) хронологічного обрію Мосоловського поселення та грунтового могильника на його місці (Пряхин, 1993). Найяскравішою пам'яткою, адекватною

епосі, є поселення Садове VI в Аннинському р-ні Воронезької обл., на р. Битюг (Екимов, 1981, с.153-163). Воно органічно вписується в систему пам'яток раннього обрію культур валиковой кераміки, виявляючи зв'язок із комплексами другого періоду БМЗК. З рухом чи впливами населення БМЗК на південні межі лісостепу пов'язаний Терешковський скарб бронзових виробів лобойківсько-головурівського осередку металообробки (Синюк, Погорелов, 1985, с. 137, рис. 3, *16-21*).

У зв'язку з пам'ятками середньодонського регіону знову припадає повернутися до тези щодо відпливу "із лісостепу головного масиву населення зрубної культурно-історичної спільності" (Екимов, Беседин, 1980, с.93). Його правомірність можлива лише при задовільній відповіді на питання: куди цей відплив прямував? Її у нас нині немає, за відсутності археологічних свідчень такого "відпливу". Реальний відтік населення мав місце ще в перший період розвитку ПЗК і простежений нами вище. У такій ситуації варто шукати альтернативні вирішення проблеми різкого скорочення населення в лісостепу під час зникнення ПЗК. Реально можна стверджувати, що якась частина населення все-таки збереглася і піддалася впливу чужокультурного оточення.

У фінальний період бронзового віку, у білозерський час, на Середньому Дону поширюється бондарихинська культура. Носії її асимілювали залишки ПЗК, а фактично вже постзрубного населення (Екимов, Беседин, 1980, с. 93-94; Тихонов, Екимов, 1983, с. 144).

З активністю бондарихинців пов'язані й долі зрубного населення в лісостеповому межиріччі Дону та Дніпра, що входило, більшої своєю частиною до ареалу БМЗК. Дана проблема є предметом гострих дискусій у середовищі харківських археологів, оскільки це місто є зараз центром дослідження як бондарихинської культури, так і культур зрубної КІС. Критичну оцінку позиції дослідників зрубної спільності, що доводять її існування до раннього залізного віку, ми дали на початку цього розділу.

Фахівці з бондарихинської проблематики реальніше підходять до оцінки історичних подій останньої чверті II тис. до н. е. Так, Ю.В.Буйнов дійшов висновку, "що пам'ятки малобудківського типу (перша фаза бондарихинської культури - В.О.) з'являються в області дніпровського лісостепового Лівобережжя, на Сів. Дінці й Подонні в самому кінці існування тут зрубної культури, а населення, що їх лишило, освоює дану територію лише після відходу племен зрубної культури в степи Надчорномор'я. У абсолютних датах цей час можна визначити рубежем XIII/XII - серединою XI ст. до н. е." (1994, с.12). Пізніше Ю.В.Буйнов розглядає спеціально можливість зрубно-бондарихинських контактів (1999).

Погоджуючись із датуванням цих подій, хочеться ще раз торкнутися проблеми відходу носіїв культур зрубної спільноти із лісостепу. Простежити його в ареалі однотипних пам'яток БМЗК, що займали і степову Україну, і Лівобережний лісостеп практично неможливо, як неможливо, у такій ситуації, і заперечити певний рух з півночі. Думаємо, що тотального заглиблення в степи усе ж не було, а зрубне населення, що залишилося в лісостепу, стало найважливішим компонентом субстрату бондарихинської культури, що формувалася тоді, за вирішальної ролі в цих процесах стороннього лісового населення, з родоводом від поздняковської культури. Такого погляду притримується, зокрема, С.І.Воловик, що присвятив проблемі походження бондарихинської культури дисертаційне дослідження (Воловик, 1996, с.23-29). Невиправданим, проте, є розтягування раннього (студенокського) етапу бондарихинської культури на три віки (XV - кінець XIII ст. до н. е.), що фактично відповідає періоду розвитку всієї БМЗК (Воловик, 1996, с. 19-21). Наведені вище дати Ю.В.Буйнова є вмотивованішими.

Етнічна приналежність населення бондарихинской культури достатньо одностайно оцінюється дослідниками як фінно-угорська (Воловик, 1996, с.

28-30). При цьому в аналізованій культурі достатньо рельєфно проглядаються південні компоненти, пов'язані з ранньоіранськими впливами. Носіями останніх були за доби пізньої бронзи племена зрубної спільності.

Отже, доля населення ПЗК у лісостеповій зоні була визначена, головним чином, підвищеною активністю фінно-угорського населення, що рухалося з лісової зони до лісостепу. Населення ПЗК лісостепу, що помітно скоротилося з причин ще досі не зрозумілих, було асимільоване більш активними жителями лісів, які говорили на діалектах фінно-угорської мови. При тому воно дало визначний внесок у матеріальну, духовну і мовну культуру фінноугрів, їхній антропологічний тип (Воловик, 1996, с.30).

VI. 2. Степовий ареал, зона напівпустелі та пустелі

Населення БМЗК продовжувало розвиватися ще протягом приблизно 150-200 років після зникнення ПЗК і, мабуть, увібрало в себе якусь частину лісостепового зрубного населення, притому відносно незначну, позаяк її важко помітити на археологічному матеріалі. У природних зонах півдня Східної Європи, на відміну від лісостепу, зміни населення не відбулося. Скотарські племена зберегли свої пануючі позиції, хоча уникнути чужокультурних проникнень їм не вдалося.

Тут необхідно зупинитися на проблемі етнічної належності носіїв культур зрубної КІС, що особливо важлива при з'ясовуванні їхньої історичної долі. Цьому питанню присвячене окреме дослідження (Захарова, 1994, с. 19-23) де відзначена гідна подиву одностайність археологів, антропологів, лінгвістів у віднесенні носіїв зрубної КІС до північної групи іранських (індоіранських) племен. Альтернативних точок зору з цього приводу донедавна практично не існувало. Погоджуючись у цілому з оцінками і висновками О.Ю.Захарової, хочемо висловити декілька додаткових міркувань з порушеної проблемі, оскільки з’явився сумнів у належності населення зрубної КІС до іранського етносу (Медведев, 2000).

Теза щодо іраномовності населення зрубної спільності, за всієї своєї ретроспективної логіки та історичної обумовленості, наштовхується на реальну строкатість пам’яток самої спільності. Здається, першим, хто порушив питання щодо етнічної й мовної неоднорідності зрубників, був Б.М.Граков: "Савромати та степові скіфи належали до іранської групи мов індоіранської гілки. Тому їх предки серед племен зрубної культури в Поволжі і частиною в Приазов'ї і Причорномор'ї повинні були говорити на

тих же мовах. Про неясність мовної приналежності кіммерійців згадувалося вище. На їхній мові, природно, говорила кіммерійська частина племен зрубної культури" (1977, с. 154).

Фактично тут мова йде про два етноси (протоскіфський та протокіммерійський) та про дві мови. Хоч і непрямо, але такий підхід працює на гіпотезу про дві культури зрубної спільності. Проте, російські археологи продовжують притримуватися тези щодо єдиної срубної культури, зводячи істотні розходження до локальної варіабельності. Варті уваги факти використання, в останньому випадку, поняття "український" стосовно до пам'яток епохи бронзи і раннього залізного віку. Так, пам'ятки КБК (бабинської культури) Б.О.Латинин назвав українським локальним варіантом зрубної культури (1964), а Б.М.Граков бачить у них основу формування кіммерійської культури (1977, с.154) і навіть вводить термін "українська Скіфія" (1947, с.20) *.

Активне виділення українськими археологами нових археологічних культур (Березанская и др., 1986) і уточнення абсолютної хронології пам'яток предскіфського періоду, що роз'єднали пам'ятки скіфської архаїки і культур зрубної спільності в часу (Тереножкин, 1965; Чередниченко, 1977) призвели до необхідності вироблення нового підходу до з'ясовування етнічних процесів у другій половині II - на початку I тис. до н. е.

Дослідження антропологів дозволяють говорити про наявність в епоху енеоліту-бронзи в Східній Європі трьох головних історико-етно-географічних областей: I) східно-індоєвропейської, із головним індоіранським компонентом у степовій зоні; 2) північно-східної, із головним уральсько-палеоєвропейським етномовним складом у зоні лісів; З)центрально-індоєвропейської північно-західної в лісовій зоні та лісостепу. Лінія поділу другої і третьої областей проходила по верхньому плині Дніпра, а місцем схождения всіх трьох зон була Київська

* Нашу увагу на цей факт звернув Ю.В.Болтрик.

Наддніпрянщина (Дяченко, 1993, с. 165).

Така градація не суперечить зробленому раніше визначенню етнічної приналежності населення зрубної спільності як іранської (індоіранської). Зіткнення його лісостепових груп з уральско-палеоєвропейським (фінно-угорським переважно) населенням показано в попередньому параграфі. Лісостепова зона, таким чином, ставала ареною сутичок базових етнічних масивів населення і своєрідною нагородою переможцям.

Генетичний зв'язок ПЗК із культурами синташтинскою та ДВАК, які вважаються нині нині своєрідним еталоном, археологічним еквівалентом культури історичних аріїв на їхній прабатьківщині дозволяє нам вбачати в першій останню ланку індоарійської культури на півдні Східної Європи. На першому етапі розвитку ПЗК завершується героїчна епоха військових акцій за участю бойових колісниць. Завершується вона відходом елітної частини суспільства, що призвело до розмивання базових ознак культури на другому етапі її розвитку. Дані лінгвістики (А.Йокі, В.І.Абаєв) свідчать про особливо щільні контакти індоаріїв прабатьківщини з фінно-угорським мовним світом, що цілком відповідає розташуванню ПЗК уздовж фінно-угорського прикордоння, від Південного Зауралля на сході до верхів'їв Сіверського Дінця - на заході. У мові саамі існують слова ariel, arjan - “південний”, “південно-західний”, букв "арійський", "арійська сторона"; у фінській мові -orja “раб” відповідає древньоіндійському й авестійському поняттю arya - “арій” (Абаев, 1972; 1981). Відлуння ведійського найменування Волги – Rasa збереглося у мордовському Ravo (“Волга”). Участь пізньоабашевських груп населення, що походять з лісової зони, у складанні ПЗК дозволяє припускати наявність у покровському індоарійському етнічному середовищі якихось фінно-угорських компонентів, що згодом полегшили процес асиміляції лісостепового зрубного населення фінно-угорськими племенами, які просунулись на південь із лісової зони.

Якщо в ПЗК найяскравіші комплекси належали керманичам-воїнам, що стиналися на бойових колісницях, то в БМЗК - особам духовного стану, тобто жерцям-шаманам. Більшу увагу аспектам духовності приділяли представники іранської гілки індоіранської спільності. Тому саме в населені БМЗК ми схильні бачити групу племен давнього північноіранського етносу - репрезентантів іранської лінії розвитку.

В середині II тис. до н. е. індоарії покидають прабатьківщину на півдні Східної Європи. На той час історія іранських племен у зоні євразійських степів лише починає по-справжньому розгортатися й БМЗК фактично фіксує її перші самостійні етапи. Вона не переривається зі зникненням названої культури і зрубної спільності в цілому, а лише вступає в новий період свого розвитку, пов'язаний із новою спільністю культур валикової кераміки.

Окреслюючи спільність культур валикової кераміки, Є.М.Черних точно пов'язує її з ранньою історією "найдавніших іраномовних народів" (1983, с. 97-98). Більше того, сама валикова кераміка виступає в Є.М.Черниха "найвагомішим" етнічним показником в археологічному контексті міграцій індоіранських або іранських племен (1984, с. 256). Не викликає сумніву в названого автора і "місцевий фундамент складання КВК зрубно-андроновського кола" (1984, с. 255). Всі ці справедливі, на наш погляд, твердження дисонують із тезою про західне походження і поширення валиковой орнаментації з "фракійської" зони Карпато-Подунав'я (Черных Е.Н., 1983, с. 96). Постає риторичне питання: чи могло консервативне скотарське населення євразійських степів та напівпустель сприйняти чужу їм декоративну новацію поголовно на величезному просторі від Дунаю до Іртишу? Вважаємо, що ні.

Населення Південно-Східної Європи має власні глибокі традиції використання валика у якості елементу декоративного оздоблення керамічної тари, що походять ще від культур катакомбної КІО на сході її

ареалу (Середня та Нижня Донщина, Манич) і меншою мірою на заході, а також у кам'янсько-лівенцівській групі пам'яток (Братченко, 1976; Матвеев, 1980). Виділено навіть особливий "валиковий" етап середньодонської катакомбної культури (Матвеев, 1980, с. 75).

Розквіт і поширення валикової орнаментики припадає на ранній період розвитку КБК, що склалася на катакомбній основі в лісостеповому Доно-Дніпровському ареалі і поширилася на величезній території від Нижньої Волги до Попруття і Прикарпаття (Братченко, 1977). Розвиток багатоваликової орнаментики йшло на пізній фазі розвитку КБК по лінії скорочення числа валиків і поступового "озрубнення" композицій. Хоча з часу виділення КБК пройшло понад 40 років, недовіра до неї і недооцінка цього явища з історичної точки зору існують в російському науковому середовищі. Виняток складають петербуржці, що завжди мають свою позицію, і географічно підукраїнські вороніжці. Той же Є.М.Черних "так звану" КБК вважає "короткочасним об'єднанням", що мало вплив лише на сабатинівську культуру (1983, с. 96).

Дисертаційні розробки українських і молдавських науковців та розгорнуті публікації, що пішли за ними, наочно показали, що КБК, за масштабністю цього явища, слід порівнювати з ямною, катакомбною та зрубною культурами В.О.Городцова (Черняков, 1996, с. 59-65). На західній периферії КБК, крім сабатинівської, виникли культури: Ноуа, Кослоджені, комарівська, а на східному секторі ареалу - БМЗК. КБК розвивалася протягом принаймі трьох віків (середина XVIII – середина XV ст. до н. е.) і пройшовши у своєму розвитку 2-3 етапи, аж ніяк не може вважатися короткочасним об'єднанням. Про короткочасне перебування носіїв КБК можна говорити лише стосовно до окремих периферійних районів її ареалу, наприклад, на правому (саратовському) березі Волги.

З формуванням БМЗК на бабинському субстраті валикова орнаментика не зникає, що особливо яскраво помітно на матеріалах маївського

локального варіанту. Тут валикову орнаментику (1-3 горизонтальні валики) відзначено на трьох-чотирьох типах кухонної кераміки (Ковальова, Волкобой, 1976, с. 16-19, Рис. 10, *5, 6, 12-16*). З Лівобережної України валикова орнаментика поширюється на схід, а з Правобережної - на захід. В останньому наша позиція збігається з поглядами румунських дослідників, що виводять валиковый керамічний комплекс із надчорноморських степів (Florescu A., 1967; 1991; Morintz, 1978, p. 158-159).

Є.М.Черних, притримуючись протилежної точки зору, вважає, що погляди румунських колеги не можуть бути підтверджені аналізом матеріалу (1984, с. 255). Таке твердження не зовсім коректне, позаяк самий Є.М.Черних якогось аналізу керамічного матеріалу не провів. Тим часом А.Флореску в посмертному виданні зведення пам'яток культур Кослоджень і Ноуа зробив систематизацію великого керамічного матеріалу і підтвердив на сукупності фактів свій висновок про істотну роль зрубно-хвалинської культури у формуванні культур доби пізньої бронзи на території Східної і Центральної Румунії. Більш того, виявлені східні елементи він розцінив як іранський компонент у структурі фракийського етносу, що формувався на той час (Florescu, 1991, p.16). Таким чином, зв'язок поширення валикової кераміки з просуванням іраномовного населення, постульований Є.М.Чернихом для регіонів Північного Афганістану та Північно-Східного Ірану, повинен бути аналогічно інтерпретований по всьому периметрі ареалу культур валикової кераміки.

Поряд з другою статтею Є.М.Черниха, присвяченою спільності культур валикової кераміки, опубліковано не менш цікаву і важливу статтю Н.Л.Членової "Про час появи іраномовного населення в Північному Причорномор'ї" (I984a, с. 259-268). У цьому дослідженні, підготовленому в тісній взаємодії з мовознавцем В.І.Абаєвим, наведено старанно підібрану гідронімічну аргументацію щодо появи іранського етнічного елементу на

півдні Східної Європи не пізніше середини II тис. до н. е. у контексті поширення пам'яток зрубно-алакульського блоку культур. Співставлення гідронімічного та археологічного масивів показує їхній майже повний збіг на величезних обширах степів та лісостепу Євразії, від Пруту на заході до Єнісею на сході. Зрештою, Н.Л.Членова дійде висновку, що "носії зрубної культури, у тому числі й ті, що жили в Північному Причорномор'ї, були іранцями за мовою" (1984а, с. 264).

Названа стаття Н.Л.Членової та її розширений варіант (1984, с. 88-103) є найрозгорнутішою аргументацією гіпотези щодо іраномовності носіїв культур зрубної спільності. Розділяючи позицію автора в головному, висловимо деякі міркування щодо карти пам'яток і гідронімів. Останні виявилися помітно посунутими до східного, північного і західного кордонів зрубно-андроновського блоку культур, а найзначніше скупчення доскіфських гідронімів іранського походження взагалі виходить за межі ареалу зрубної спільності в Середній Наддніпрянщині, на Нижній Десні й у басейні Сейму. І якщо прикордонне розміщення іранських гидронімів цілком з'ясоване тенденцією до зберігання древньої номенклатури найменувань саме в зонах інтенсивних міжетнічних контактів, то інтенсивне скупчення їх за межами спільності не знаходить переконливого пояснення. На цю обставину звернув увагу О.П.Медведєв, виявивши відповідність доскіфської іранської гідронімії Надсейм’я скупченню пам'яток скіфського часу в згаданому регіоні (2000, с. 37). Можливо, Н.Л.Членова невиправдано поспішно лишила поза сферою своєї уваги "творців багатоваликової кераміки", вважаючи, що про їхню мову "у нас поки ніяких даних немає" (1984, с. 88).

Якщо справедливим є наше припущення щодо походження валикової кераміки в середовищі найдавніших іраномовних племен від багатоваликової, то така обставина дозволяє нам порушувати питання про іранську або індоіранську мовну належність носіїв КБК. Цьому не

суперечить синхронізація раннього періоду КБК з синташтинською культурою та подібність згаданих культур за низкою істотних компонентів поховальної обрядності та прийомам декоративного оздоблення кераміки (Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е., 1977, с. 29-32, рис. 9). Участь населення катакомбних культур як у формуванні КБК, так і Синташти, теж дозволяє нам припускати певну етнічну близькість носіїв двох останніх. Вирішальним у наведеній низці аргументів, є факт участі синташтинців та носіїв КБК у формуванні відповідних культур зрубної спільності. Сумнівів у іраномовності останніх у переважної більшості дослідників немає.

Саме північна група пам'яток КБК Середньої Наддніпрянщини, Десни та Сейму дозволяє прикрити мережею пунктів, що "випадають" з ареалу зрубної спільності, скупчення доскіфських іранських гідронімів (Березанская и др., 1986, с. 8, рис. 1). Середній же та верхній плин Сейму, включаючи діл р. Тускарь, у межах Курської і Сумської областей входять до ареалу зрубної спільності, хоча виявлені тут пам'ятки не є численними. КБК і наступні їй у часу культури валикової кераміки (сабатинівська, білозерська) допомагають також пояснити поширення давніх іранських гідронімів на захід від Дніпра, аж до р. Прут. Попруття позначило межу масового поширення пам'яток КБК, сабатинівської і білозерської культур на заході Надчорномор'я (Савва, 1992, с. 66, рис. 21; Черняков, 1985, с. 49, рис. 13; Ванчугов, 1990, с. 18, рис. 1). У Київській Наддніпрянщині поширення іранських за походженням гідронімів на "руда" Н.Л.Членова, усупереч вихідним засадам своєї праці, змушена була пов'язати з поширенням пам'яток не тільки зрубної культури, але й КБК (1984, с. 95).

Нові дослідження, спостереження та висновки зробили антропологи С.І.Круц (1976; 1977; 1984, с. 45-56) та К.О.Шепель (1985, с. 6-18). Спираючись на розробки українських археологів вони визначили фізичний тип населення КБК. Важливі зіставлення серій скіфських черепів з

краніологічними матеріалами епохи бронзи здійснила С.І.Круц (1987, с. 86-88). Мешканці степової Скіфії виявилися в антропологічному плані ближчими до населення КБК, а лісостепової - носіям БМЗК та білозерської культури. Нові проблеми ставить загальний висновок цієї роботи: "Таким чином, в антропологічному типі як степового, так і лісостепового населення скіфського часу Північного Причорномор'я простежується генетична спадкоємність із населенням попередньої епохи, дві лінії котрого (населення культури багатоваликової кераміки - з одного боку, зрубної й білозерської - з іншого) розвивалися на основі подібних антропологічних типів, що знаходилися в тривалому контакті." (Круц, 1987, с. 88).

На жаль, у намічених генетичних лініях залишаються дві істотні лакуни: відсутні оброблені фахівцями серії черепів сабатинівської культури (лінія розвитку КБК) і кіммерійського часу. Останні підрозділяються на комплекси чорногорівського та новочеркаського типів. Матеріали могильників білозерської культури, якими оперує С.І.Круц, походять зі степового Дніпровського Лівобережжя. Не виключено, що антропологія белозерського населення Західного Надчорномор'я виявиться ближчою не лінії БМЗК, а до лінії розвитку КБК. Втім, і за наявності лакун, дослідження С.І.Круц надає нам підстави для встановлення історичної долі населення зрубної КІС.

Культурна оцінка пам’яток другого періоду БМЗК справляє двоїсте враження. З одного боку, вони входять до зрубної спільності, зберігаючи вироблений у зрубному середовищі обряд поховання, а з іншого - мають формальні показники (одинарний валик, набір металевих виробів), що дозволяють відносити їх до спільності культур валикової кераміки. Така неоднозначна ситуація, на наш погляд, лише підкреслює вагомість внеску БМЗК у формування спільності культур валикової кераміки, наявність безсумнівного чинника спадковості.

Вагомий інтерес, у контексті з'ясовування долі населення зрубної КІС, становить фантом зрубно-хвалинської культури. Є.М.Черних відніс її до спільності культур валикової кераміки, окресливши її ареал в межах величезної території степів і лісостепу між Сіверським Дінцем на заході і середнім плином р. Урал та р. Ік на сході (1984, схема). Проте, якщо позначити в окресленому ареалі конкретні пам'ятки, практично всі поселенські, то доведеться відразу ж виключити з нього зону лісостепу, де, як показано в попередньому параграфі, вирішальна роль переходить до етнічних груп фінно-угорського населення. Та й на півночі степової зони поміж Сіверським Дінцем та Уралом культурна ситуація також не була однозначною.

Не є вдалою сама назва культури - "зрубно-хвалинська". Першу її частину ("зрубна") приставлено штучно до культурного утворення, виділеного за матеріалами поселень. У нас немає ніяких доказів того, що носії цієї культури ховали небіжчиків у зрубах, позаяк обряд поховання зрубно-хвалинської культури не вивчено взагалі. Друга частина терміну - "хвалинська" - пов'язана з Хвалинським повітом Саратовської губ. Поселення і поховання останньої відкриті в межах м. Хвалинська (Синицын, Фисенко, 1972, с.17). Еталонною пам'яткою зрубно-хвалинської культури залишається Іванівське селище (Орехов, 1916, с. 39-59). У 15-20 км на захід від нього знайдено відомий Сосновомазінський скарб (Tallgren, 1926). Саме ці пам'ятки визначають її наочний образ. Тому заслуговує на увагу позиція самарських дослідників, що запропонувували для зрубно-хвалинської культури точніше і лаконічніше визначення - пам'ятки іванівського типу чи культури (Васильев и др., 1985, с. 81, 94, рис. 8, *1-19*; Колев, 1988, с. 103-118). Спонукою до коригування назви послужило відкриття Хвалинського енеолітичного могильника і виділення відповідної культури за епонімною пам’яткою (Агапов и др., 1979).

В Саратові, між тим, обстоюють зворотнє, пропонуючи хвалинську енеолітичну культуру перейменувати в бережнівську та виділяючи хвалинську культуру валикової кераміки (Малов, 1987, с. 159). Реалізація такої пропозиції могла лише збільшити плутанину, тому що термін "бережнівський" нині міцно пов'язано з локальною групою зрубної спільності - пам'ятками бережнівского типу, а тепер і з БМЗК.

Провівши ретельну аналітичну роботу з колекціями поселень постзрубного часу Поволжя, Ю.І.Колєв визначив ареал пам'яток іванівського типу: "...локалізуються в Поволжі у його степовій частині, південніше р.Самари" (1988, с. 104). Так від грандіозної зрубно-хвалинської культури, за картою-схемою Є.М.Черниха, залишилася нещільна низка селищ іванівського типу уздовж степового відрізку Волги, переважно на її правому березі.

Питання щодо спадкоємності пам'яток іванівського типу з попередніми культурами зрубної спільності лишається відкритим. М.М.Малов вважає її очевидною, виділяючи в хвалинській культурі валикової кераміки перший (зрубно-хвалинський) період, впродовж якого відбувався процес складання цієї культури, а власне іванівські пам'ятки віднесені ним до другого (кайбельсько-танавського) періоду її розвитку (1987, с. 159-160).

Іншої позиції дотримується Ю.І.Колєв, що показав дуже низький коефіцієнт спорідненості між керамічними колекціями поселення Липовий Овраг - опорної пам'ятки зрубної культури в Хвалинському р-ні (Агапов, Иванов, 1989, с. 133-143) та поселень іванівського типу, що рівняється лише 0,04 (1988, с.108, 118, табл. 6). Водночас, несподівано високим виявився показник подібності між іванівськими селищами і пам'ятками саргаринської культури Центрального і Північного Казахстану - 0,66, що дозволяє досліднику висловити припущення щодо культурної спільності саргаринських та іванівських комплексів, "не пов'язаних будь-як чи певним чином із зрубною культурною традицією" (Колев, 1988, с. 110).

Висновки Ю.І.Колєва переконують грунтованим опрацюванням матеріалу, зосередженістю дослідника виключно на проблематиці постзрубного часу. Показово, що він відніс до пам'яток сусканько-лебяжинського типу більшість селищ, аналізованих М.М.Маловим, як таких що належали до зрубно-хвалинського періоду хвалинської КВК. Іншими словами, цей період виявився зібраним із різнотипних поселень раннього постзрубного часу, що не мають до власне іванівських пам'яток прямого відношення, будучи хронологічно більш ранніми. За наявністю федорівсько-бішкульської кераміки перший обрій постзрубних пам'яток у саратовському степу можна синхронізувати із сусканько-лебяжинськими комплексами лісостепу і пам'ятками другого періоду БМЗК у Волго-Дніпровській степовій зоні і до півдня від неї. В культурному плані поселення, подібні Смєловці I, можуть бути виділені в особливий тип. В усякому разі, їхній певний зв'язок з БМЗК другого періоду не викликає сумнівів.

Наведені міркування стали можливими після низки публікацій комплексів постзрубної доби з Нижньої Волги (Мыськов, 1992, с. 86-96; Изотова, Малов, 1992, с. 96-115; Дьяченко, 1992, с. 115-126; Мамонтов, 1994, с. 80-83). Видані матеріали підтверджують необхідність розмежування пам'яток іванівського типу і тих, що передують їм у часі, хоча автори статей не завжди усвідомлюють її. Так, матеріали поселення Суха Мечетка II на північній околиці м. Волгоград, на нашу думку, повинні бути віднесені до другого періоду БМЗК. Ми не можемо погодитися з оцінкою пам'ятки Е.П.Миськовим як іванівської, тому що в опублікованій колекції відсутні показові форми посуду, знайомі нам з класичних колекцій Іванівського селища (Кривцова-Гракова, 1955, с.38, рис. 9, *1-14*) і Танавського городища, розташованого на північ від м. Саратова (Изотова, Малов, 1992, рис. 2-5). Суха Мечетка II є зрубною, на 90% керамічної колекції, пам'яткою, але вже з валиковим компонентом

(10%). Вона, у культурному плані, пов'язана з розташованим поруч селищем Суха Мечетка IV, яке той же Є.П.Миськов абсолютно точно зіставив із матеріалами поховань бережнівського типу (1991, с. 155, рис. 4). Але Суха Мечетка IV належить до першого періоду БМЗК, а Суха Мечетка II - до другого.

Значним досягненням волгоградських археологів стало виявлення курганних поховань, синхронних Сухій Мечетці II, у степовому Доно-Волзькому регіоні (Мыськов, 1992, с. 91-94, рис. 4, *1-5*). Дослідник точно синхронізував їх із поселеннями Суха Мечетка II та Єрзовка I в Городищенському р-ні Волгоградської обл. (Дьяченко, 1992, с. 115-126). Виявлено федорівсько-черкаскульські риси в ритуалі й кераміці з таких поховань (Мыськов, 1992, с. 95). Вище вже обумовлювалося, що наявність федорівсько-черкаскульських рис була показовою для всього масиву поховань другого періоду БМЗК і навіть для сабатинівської культури. Близькість обряду поховання у виявленій групі з черкаскульським (Дрябина и др., 1978, с.172) потребує ретельного урахування всіх комплексів і загальної оцінки їх.

Є.П.Миськов виділив: пох. 1 у кург. II біля с. Потьомкіно Старополтавського р-ну Волгоградської обл., на правому березі р. Єруслан (Синицын, 1959, с.56, рис. 6*,7*); пох. 1 кург. 4 могильника Петропавлівка I Дубовського р-ну Волгоградської обл. на р. Бердія; пох. 2 кург. 6 могильника Котлубань I у Городищенському р-ні на р. Котлубанці в басейні Дону; пох. 5 кург. 4 могильника Первомайськ VII на р. Мишкова, лівій притоці Дону в Калачівському р-ні Волгоградської обл. В.І.Мамонтов опублікував пох. 1 кург. 1 могильника Антонов II на р. Аксай в Октябрьському р-ні Волгоградської обл. (1994, с. 81, рис. 1, *1-6*). Усі ці поховання були основними. До згаданих додамо: впускне пох. 21 кург. 5 I Бережнівського могильника. Навколо тіла мертвого, що спочивало на лівому бокові й орієнтованого на південь, були розкладені фрагменти

андронівської посудини (Синицын, 1959, с.72, рис.12, *1*). Основні поховання в кк. 1 і 3 біля с. Єршовки на р. Большой Колишлєй, ліва притока Медведиці, в Аткарському р-ні Саратовської обл. (Синицын, 1932, с. 25-26, рис. 5). Останні два кургани мали кам'яні обкладки насипу, увінчані статуями. Орієнтування мертвих, один з них лежав на лівому боці, - західна. І.В.Сініцин оцінював ці комплекси під кутом зору андронівського впливу на місцеву зрубну культуру.

Отже, окреслена група складається з восьми поховань. Важко очікувати, що число їх може істотно збільшитися, бо вони не утворюють окремих могильників. Два поховання походять із Заволжя, а інші - із Доно-Волзького степового межиріччя. Виявлені кургани як би огинають великий закрут Дону. Показово, що 7 із 8-ми поховань є основними і єдиними могилами епохи бронзи у курганах. Це означає, що ми маємо тут справу з останніми курганами доби бронзи, побудованими в регіоні населенням зрубної КІС. Наступний сплеск курганного будівництва там пов'язано вже з савроматами.

Звертає на себе увагу елітний характер поховань (наявність індивідуальних насипів, великих могильних ям, кам'яних статуй, особливих рис ритуалу). У цей же час панує традиційний обряд поховання зі слоїковими посудинами в супроводі на рівні рядових поховань. Прикладом може служити грунтовий могильник на поселенні Єрзовка 1 (Дьяченко, 1992, с. 119, рис. 1,*5*). Зазначимо, що ранній керамічний комплекс цієї пам'ятки насичено фрагментами федорівсько-черкаскульського посуду (Дьяченко, 1992, рис. 2, *1-6*).

Певна федорівсько-черкаскульська вуаль помічена не тільки в Нижньому Поволжі, але й в інших регіонах БМЗК, включаючи епонімний могильник Верхня Маївка II. На останньому порушує обрядові традиції першого періоду пох. 1 у кург. 5, зроблене на правому бокові і прикрите розрубаною грудиною великої рогатої худоби. Небіжчик знаходився у

зрубі й супроводжувався горщиком, прикрашеним горизонтальною ялинкою - елементом, що маркує пам'ятки другого періоду (Ковальова, Волкобой, 1976, с. 7, рис. 4-5; 10, *3*). Пох. 1 кург. 3 – традиційне за ритуалом, але супроводжувалося казановидим кубком, бронзовими голкою і шилом - предметами, показовими для другого періоду БМЗК (Ковальова, Волкобой, 1976, с. 6, рис. 2, *1*; 3, *1*).

Вище вже неодноразово відзначалося, що зміна обряду поховання на елітному рівні якось пов'язана зі зміною культури в цілому. Такі зміни явно фіксуються в заключний період розвитку БМЗК, якому в степовому Поволжя відповідають згадані вище поховання і селища типу Смєловки I, Сухої Мечетки II, раннього керамічного комплексу Єрзовки 1 і пізніх жител Ляпічева хутора на Нижньому Доні (Горбов, 1992, с. 101-102). У лісостеповому Поволжі їм синхронні пам'ятки сусканського-лебяжинського типу (культури), а в Приуралліі - черкаскульської культури.

Пам'ятки іванівського типу складають особливу культурну групу, що випливає в часу безпосередньо за другим періодом БМЗК. Еталонною пам'яткою іванівського типу є Танавське городище (Изотова, Малов, 1992), де відсутня кераміка зрубної культури взагалі. На цю обставину неодноразово вказував Ю.І.Колєв (1988; 1991). Дослідники валикової кераміки одностайно відзначають і статистично обгрунтовують подібність керамічних комплексів саргаринської (Зданович С.Я., 1979; 1983) і іванівської культур. До кола іванівських пам'яток, крім епонімного поселення, належали: Танавське, Григор'ївське, Єрзовка 1 (головний керамічний комплекс), а також поселення Нижнього Дону, біля хуторів Потайнівського і Веселого, які Е.С.Шарафутдинова зв'язує з пізнішим етапом зрубної культури на Нижньому Дону. У лісостеповому Поволжі іванівським пам'яткам відповідає поселення Кайбели, що його Ю.І.Колєв поставив в один ряд з атабаєвською групою пам'яток приказанської культури (1988, с. 108-110), синхронізувавши при цьому іванівські й

атабаєвські пам'ятки. У Приуралліі іванівські пам'ятки повинні бути зіставлені з межовською культурою.

На жаль, залишається недостатньо вивченим обряд поховання іванівського населення, щоб визначити ступінь його подібності зі зрубними. Відоме лише одне поховання, що супроводжувалося посудиною іванівського типу. Це пох. 3 кург. 15 гр. Бикове I у Волгоградській обл. (Смирнов К.Ф., 1960, с. 211-212). Свого часу ми звернули увагу на певну подібність обряду поховання всіх трьох поховань цього кургану з білозерським ритуалом в Україні, виходячи з орієнтування мертвих і складу супровідного інвентарю (Отрощенко, Шевченко, 1987, с. 141). Продовжив пошук в цьому напрямку В.В.Потапов (1997). У лісостепу на цей час сполстерігається інтенсивний процес переходу від зібганого тілопокладення до випростаного, що завершився вже за маклашеєвської культури доби фінальної бронзи пануванням випростаних поховань (Халиков, 1980, с. 60-66, табл. 9-20).

За майже повної відсутності похоронних матеріалів, важко говорити про роль БМЗК у складанні іванівського типу пам'яток. Наявність на поселеннях Іванівка та Ерзовка I зрубних матеріалів вказує на продовження життя на цих селищах в іванівський час. Отже, можна припускати певну участь місцевого населення у формуванні пам’яток іванівського типу. Проте, не варто забувати, що це відбувалося в умовах сильного скорочення кількості населення. Питання щодо долі численних мешканців селищ БМЗК залишається відкритим. Відтік його на північ виключений у силу активного просування на південь фінно-угорських племен із своїм неповторним образом матеріальної культури й обрядом поховання. Якась частина зрубного населення могла потрапити до Південного Зауралля. Але зрубні пам'ятки Челябінської обл. ще чекають на свого дослідника і мало опубліковані. Прямування на захід, до гранично заселених степів України, відбуватися не могло. Згадане вище

проникнення федорівсько-черкаскульських традицій відбилося, головним чином, на елітних прошарках суспільства і не викликало скільки-небудь явних переміщень значних груп населення. Відкритим для міграцій лишався мало заселений напівпустельний південь.

Пам'ятки зрубної спільності утворювали практично безупинний ланцюжок селищ уздовж лівого берега р. Ахтуби. Межею їхнього просування на південь уздовж Волги-Ахтуби є пустеля Рин-Піски, що прилягає до дельти Волги зі сходу. Просування зрубного населення в зону пустелі здійснювалося у вкрай несприятливих умовах різкої аридизації клімату, викликаної александрбайською регресією Каспійського моря. Пам'ятки зрубної КІС складають у зоні Рин-Пісків незначну групу - усього 3% від загального числа виявлених пунктів (Васильев, Иванов И.В., 1996, с. 101). Проте, у другому періоді БМЗК життя на півдні Астраханської обл. дещо жвавішає. Тут віявлено 2 бронзові клепані казани на конічному піддоні у Лапасі та на могильнику Комсомольське. Остання знахідка пов'язана з яскравим похоронним комплексом (рис. 58). Це найпівденніший могильник зі зрубними похованнями на Волзі (Сумин, Пигарев, 1996, с. 30-32).

Серед причин активізації людини в приморській зоні Каспію Л.Л.Галкін припускає утворення суходольного “мосту” через море від Астраханського узбережжя до півострова Бузачі (Рис. 1; 5) шириною в декілька десятків кілометрів, що утворився в результаті згаданої регресії (1978, с. 37-40). Час Александрбайської регресії XII-VII ст. до н. е. (за А.М. та С.І.Варущенками) збігається зі зникненням зрубної спільності з одного боку та появою іраномовного населення на півночі Іранського нагір'я - з іншого (Грантовский, 1973, с. 355-357). Просування зрубного населення на південь від півострова Бузачі, через півострів Мангишлак, повз Кара-Богаз-Гол і далі уздовж приморської смуги Каспію з джерелами питної води фіксується аж до передгір'їв Копет-Дага на півдні

Туркменістану, де виявлені найпівденніші могильники зрубної КІС (Мандельштам, 1966; 1969). На Мангишлаку зафіксовані численні курганні могильники та розробки мідної руди, що розпочалися ще за доби бронзи (Галкін, 1978, с. 39). Розкопано кургани в м. Актау (кол. Шевченко) на півострові з похованнями БМЗК, хоча автори досліджень виявляють сумнів щодо їхньої "зрубності", попри характерну кераміку та ритуал (Баландина, Астафьев, 1996; 2000). Таким чином, виявлено можливості руху носіїв БМЗК на південь уздовж східного узбережжя Каспійського моря. Освоєння Єралієвських рудних покладів Мангышлаку, як і Бахмутських Донбасу, можливо, стало реакцією на припинення розробки Каргалінських родовищ міді під Оренбургом.

Степова кераміка в землеробських оазах Південного Туркестану і Північного Ірану прикрашалася валиком з опущеними донизу "вусами" (Членова, 1984, рис. 1, *1-6*). Зустрінуто її в шарах, датованих XII-X/IX ст. до н. е. Очевидно, вихід зрубного населення з нижньоволзького регіону відбувся під час формування пам'яток іванівського типу. Обстоюючи закаспійський шлях міграції, Н.Л.Членова рішуче висловлюється проти руху якоїсь частини населення убік Ірану іншими можливими шляхами, що проходили на захід від Каспію, вважаючи, що південніше від Сарпінських озер (Нікольське, Крива Лука) та Елісти зрубних пам'яток майже немає (1984, с. 90-91). Насправді ж вони є. Достатньо познайомитися з матеріалами розкопок Лолінського могильника, розташованого південніше Елісти. У курганах 1,3,8,11 виявлено лише поховання зрубної спільності (Синицын, Эрдниев, 1963, с. 10-20, рис. 2; 7; 15; 16). Інша справа, що автори розкопок із завзяттям, гідним кращого застосування, іменують усі ці та ряд інших поховань "катакомбними", всупереч іншому обряду й особливостям супроводу. На "множину поховань зрубної культури" вказують автори розкопок курганних груп XI-XV в ур. Крива Лука Чорноярського р-ну Астраханської обл.

(Дворниченко и др., 1976, с. 174). У Прикубанні могильники зрубної спільноти вивчені І.А.Сорокіною (1986, с. 33-69, рис. 1; 1987) та Е.С.Шарафутдіновою (1991, с. 70-79). Останній автор відзначає 190 поховань із 38 могильників. Зафіксовано поховання зрубної КІС на Ставропіллі (Куйбишев, Черносвитов, 1984; Романовская, 1980; Державин, 1983).

Вихід зрубного населення до передгір'їв Великого Кавказького хребта фіксується досить виразно. Тому не можна заперечувати ймовірності його проникнення ще далі на південь уздовж західного узбережжя Каспійського моря крізь Дербентські ворота. Інша справа, що скористатися ним могли не тільки мешканці Нижнього Поволжя, але й Донщини та степової України. І.А.Сорокіна дійшла однозначного висновку щодо тяжіння пам'яток Прикубання до західного (українського) ареалу зрубної культури, за її термінологією - "із зрубниками України" (1987, с. 17-19). Переважна більшість поховань Прикубання належить до другого періоду БМЗК. Їхній пізній вік відзначено й іншими дослідниками (Шарафутдинова Э.С., 1991, с. 76-79). Каспійсько-Чорноморське степове міжмор'є видається своєрідною лійкою, куди в заключний період функціонування БМЗК спускалося населення з північних, східних і західних регіонів зрубного світу. Цей факт може бути використано для аргументації на користь руху іраномовного населення убік Іранського нагір'я на рубежі XIII-XII ст. до н. е., пердбаченого лінгвістами. Нагадаємо точку зору В.І.Абаєва: "Кінець II тис. до н. е. - початок I тис. до н. е. Іранська спільність розпадається на дві групи: кіммеро-скифську, що включає також протосогдійців, протобактрійців і деякі інші племена, та протомідоперську. Остання проходить через Кавказ на південь і займає Іранське плато. Виникають два великі іраномовні ареали, північний у Південно-Східній Європі і прилеглих областях Середньої Азії, та південний, між Каспійським морем і Перською затокою" (1972, с. 36-37). У нас є достатньо підстав для того,

щоб пов'язати з цим процесом історичну долю частини населення БМЗК.

Отже, утвердження іванівської культури (типу) на Нижній Волзі та Нижньому Доні фіксує завершення розвитку культур зрубної спільності, перехід населення останньої до іншої культурної якості. Природно, що аналогічний процес мав місце і на захід від р. Дон. Результати відносної та абсолютної хронології вказують на те, що іванівський тип пам’яток сформувався десь на межі XIII-XII ст. до н. е. – за доби загальної культурної трансформації євразійського масштабу. Завершують свій розвиток культури зрубної та андронівської спільностей. Виникають нові культурні утворення, що їх відносять до епохи фінальної бронзи або до перехідного періоду від бронзового до раннього залізного віку. Синхронізація іванівських пам'яток з атабаєвськими передбачає відносно нетривалий період їхнього розвитку, у межах XII-XI ст. до н. е. (Халиков, 1980, с. 102, табл. 60).

Показником цього часу є наявність комірцевої кераміки. Користуючись ним, до іванівського часу можна віднести поселення Садове VI у Воронезькій обл. (Екимов, 1981, с.153-163) та “пізньозрубний” комплекс кераміки Шиловського поселення на південно-східній околиці м. Воронежа (Екимов, Беседин, 1980, с. 92, рис. 5), а також збір кераміки з поселення Васищеве біля Харкова (Кривцова-Гракова, 1955, с. 93-94, рис. 20). Проте, на Харківщині іванівська традиція була припинена населенням, що залишило пам'ятки малобудківського типу, які є ранньою фазою бондарихинської культури і датовані рубежем XIII-XII - серединою XI ст. до н.е. (Буйнов, 1994, с. 12).

У степовій Україні іванівський вплив простежується на пам’ятках заключної фази сабатинівської та ранньої – білозерської культур. Найяскравіше він виявляється в матеріалах поселення на Білозерському лимані (Кривцова-Гракова О.А., 1949а). Серед пізніх сабатинівських пам'яток, позначених іванівським впливом, назвемо Новокиївське

поселення на Херсонщині (Гершкович и др., 1987, рис. 10, *2*).

Складається враження, що іванівська "вуаль" немов би відокремлює БМЗК від білозерскої культури, а тому необхідно враховувати іванівський імпульс у формуванні останньої, поряд із західним, карпатським (Кобаль, 1997, с. 20). Формування білозерської культури пов'язане з помітним скороченням людності в степах України, її концентрацією в нижніх течіях великих рік і на берегах лиманів, за умов аридизації клімату. Вище вже сказано про можливе переселення зрубників України до Прикубання і степів Передкавказзя. Іншим ймовірним напрямком міграції був південно-західний (балканський), пов'язаний з рухом і війнами "народів моря" (Sandars, 1978; Клочко, 1992).

Антропологічні дослідження С.І.Круц показують, що носії білозерської культури за своїм фізичним типом є спадкоємцями зрубної лінії розвитку, що йде від БМЗК (Круц, 1987). Таким чином, корінне населення зберігається у Надчорномор'ї та Криму, хоча поховальний ритуал і тут зазнає відчутних змін: скорочується кількість курганних поховань, натомість зростає число грунтових, меридіональні орієнтиції небіжчиків (зокрема, південна) змінюють широтні, відроджується традиція поховання жінок на правому боці, змінюється склад поховального посуду та набір прикрас (Рис. 91; 92: Отрощенко, 1985; 1986; Ванчугов, 1990; Агульников, Курчатов, 1994).

При поглибленому вивченні виразніше починають виявлятися локальні розходження в масиві білозерських комплексів. В.А.Колотухін виділяє гірськокримський варіант "білозерського етапу пізньозрубної культури" – генетичну базу для кізил-кобинської культури таврів (1996). Ряд досліджень присвячено пам'яткам білозерської культури (часу) на сході України (Отрощенко, Шевченко, 1987; Ромашко, 1996; Горбов, 1995; 1996а). У плані наступності зв'язок цих пам'яток з БМЗК сумнівів не викликає, а от спроби віднести їх до кола "зрубних" потребують

додаткової аргументації. Це дуже показовий і важливий момент для розуміння суті дискусії, що відбувається, коли ті або інші зрубні традиції сприймаються як докази продовження розвитку самої культури. Для нас найважливішим показником зникнення культур зрубної спільності є, повторюємо, припинення традиційнного обряду поховання, що фіксувався в доіванівський час, але зник із поширенням пам'яток іванівського типу. При цьому зберігаються, як пережиткові, лише окремі елементи обрядності, що втратили "зрубну" комплексність.

Іншим доказом зникнення БМЗК є факт заселення ключових її регіонів чужокультурним населенням. У верхньому і середньому плині Сіверського Дінця затверджується бондарихинська культура, синхронна білозерській. Бондарихинці просуваються на південь вздовж Сіверського Дінцю приблизно до упадання в нього зліва р. Айдар. Далі на захід умовна лінія максимального проникнення бондарихинців на південь проходить по рр. Лугані та Самарі, аж до Дніпра (Ромашко, 1995а, с. 12-14, рис. 3). Як наслідок, Орільсько-Самарський та Сіверськодонецький ареали БМЗК опиняються під контролем чужоетнічного (ймовірно, фіно-угорського) населення. Практичним слідством цієї події стало згортання Донецького ГМЦ - головної рудної бази БМЗК. Бондарихинці заселяють територію бахмутських родовищ міді, але власних гірничих розробок не ведуть. Життя на копальнях завмирає.

Припинення видобутку донецької руди обумовило гостру нестачу металургійної сировини у населення білозерської культури. Стають помітними кризові явища в господарстві, зокрема – має місце мініатюризація бронзових знарядь праці, зброї та іншого реманенту, часткове відродження кременеобробного виробництва. З іншого боку, нестача сировини кольорових металів підштовхнула пошуки в напряму дослідів з використання у виробництві залізної руди (Рис. 91, *2*; 92, *2*). Утім, втрата Бахмутських копалень, сама по собі, не могла викликати

істотних культурних змін.

Інше чужокультурне вторгнення відбулося з півдня, із боку Північного Кавказу і пов'язане з утвердженням кобяківської культури в дельті Дону (Шарафутдинова Э.С., 1980). У скотарського населення степів була відібрана благодатна ділянка заплави, спроможна прогодувати значне населення, за несприятливої кліматичної ситуації. Саме вона мала місце в циркумпонтійській зоні в останні два віки II тис. до н. е. Арідизація степів викликала пониження рівня води у ріках та морях, перетворюючи родючі до того землі у напівпустелю (Иванов, 1985, с. 27-32). Населення змушене було скупчуватися біля стабільних джерел води. Білозерці закріплювалися у пониззях Дунаю та Прута, Дністра та Дніпро-Бузького лиману, Молочної та Кальміуса, але дельта Дону була втраченою. Подібна подія не могла мати місця в густонаселеному степу зрубного часу. Культурна строкатість на місці донедавної єдності – одна з найяскравіших прикмет нової доби фінальної бронзи.

Обряд поховання кобяківського населення тривалий час залишався не вивченим. Не була вдалою й наша спроба віднести до кобяківської культури поховання з ножами з рівнобіжними лезами з Нижньої Донщини та Прикубання (Отрощенко, Шевченко, 1987, с. 140-141). Е.С.Шарафутдінова справедливо оцінила її як "поспішну" (1991, с. 192), але й запропонована нею культурна атрибуція цих же комплексів, як "пізньозрубних" викликає заперечення. Шлях до розв’язання проблеми поховань кобяківської культури намітили ростовські дослідники. П.А.Ларенок розкопав пп. 13,19,20 у кург. 1 біля станції Хапри М’ясниківського р-ну Ростовської обл. Небіжчики були покладені до вузьких підпрямокутних ям у випростаному стані, головами на південь, у супроводі різноманітнго інвентарю, але без посуду. Дослідник припустив зв'язок цих поховань із кобяківською культурою (Ларенок, 1980, с.115). Проте видані вони були як поховання перехідного до скіфської архаїки

періоду й датовані, без додаткової аргументації, IX-VII ст. до н. е. (Беспалый, Парусимов, 1991, с. 179-180, рис. 1; 2, *4,5,7,8*).

Уточнив культурну належність поховань біля Хапрів В.В.Потапов (1993, с. 218-221). Він звернув увагу на близьке розташування до кург. 1 поселення кобяківської культури Хапри і датував супровід, що укладається в рамки XI-X ст. до н. е. Такі обставини дозволили йому віднести могильник Хапри до кобяківської культури. В.В.Потапов зробив також важливий висновок із стратиграфії кург. 1 біля Хапрів, де поховання попід кам'яними закладками другого періоду БМЗК були порушені кобяківськими: "у XII-X ст. до н. е. правий берег пониззя Дону займали кобяківські племена і, отже, зрубної культури на цій території вже не існувало" (1993, с. 218).

За такої ситуації лишається відкритим питання щодо культурної належності поховань із ножами з рівнобіжними лезами (Рис. 88, *16*; 89, *2,4,6,8,10*) опублікованими Е.С.Шарафутдіновою (1991, с. 184-188, рис.1-3). Вони як би оточують кобяківскі пам'ятки в дельті Дону і репрезентують, поза всяким сумнівом, місцеве постзрубне населення. Наводимо головні параметри обряду поховання в комплексах з ножами. Всі 6 поховань не містять кераміки, форма ям - підпрямокутна зі станом мертвих на лівому (5) і правому (I) бокові, ступінь зібганості тіла середня (З) і слабка (З), позиція рук у стані адорації (З), витягнуті до ніг (З), орієнтація - південно-східна (З), східна (2) і північно-східна (1). Причиною смерті одного з похованих була, мабуть, рана, нанесена кістяним наконечником стріли кобяківського типу (Сєверний II, кург. 2, пох. 4 у долині р. Манич). Обряд поховання лише певною мірою зберігає зрубну традицію. Істотними нововведеннями є вузька форма ям, слабкий ступінь зібганості, випростана позиція рук. Відсутність зрубного інвентарю, насамперед кераміки, є, на наш погляд, доказом на користь того, що окреслена група поховань уже не належить до зрубної спільності. Можна

зауважити і легке переважання південно-східного орієнтування - показник білозерського впливу. В.В.Потапов згадує про невеличку групу пізньобронзових могил із скелетами, орієнтованими на південь у могильнику Отрадний II у низов'ях Маничу (розкопки В.В.Саяпіна). Одна з них містила чашу білозерського типу і кістяне прясло (Потапов, 1993, с. 220). 1985 р. В.І.Мамонтов розкопав на могильнику Підгорний Михайлівського р-ну Волгоградської обл. пох. 1 кург. 5 із випростаним станом мертвого, орієнтованого на схід, що супроводжувався двома парами псаліїв і набором кістяних прикрас (Рис. 93, *12-20*) білозерської культури (Вальчак и др., с. 30, рис. 5, *1-7*). Великі розміри ями і випростаний скелет зближують даний комплекс із відомим похованням білозерської культури в Лук'янівському кургані (Рис. 93, *1-5*) під Каховкою (Фабриціус, 1927, с.8-9).

Сукупність рис похоронного обряду і всього супроводу дозволяють віднести аналізовану групу нижньодонських поховань до не виділеного ще східного локального варіанту білозерской культури. Певною мірою така позиція відповідає пропозиції В.О.Ромашка щодо виділення білозерсько-безименської культури, що сформувалася на основі степової зрубної (1996, с. 69). Термінологічні різночитання не затінюють тут близького підходу до суті проблеми. Білозерська культура на Дону має не тільки зростаючу групу поховань, але й поселення. Батайське I знаходиться на східній околиці м. Батайськ, де виявлено комплекс кераміки, аналогічний посудові білозерської культури Кіровського поселення в Східному Криму. Батайське 1 датоване X-IX ст. до н. е. (Чалый, 1983, с. 285, рис. 3). Сюди ж можна віднести горизонт 2 поселення Малаховський Єрік у дельті Дону (Прокофьев, Потапов, 2000, с. 45-55). На Терешківській дюні біля впадіння р. Богучар у Дон на межі степу і лісостепу А.Т.Синюк розкопав дві мідєплавильні і 6 ям із матеріалами білозерської культури - яскравою колекцією кераміки, бронзовою ножовидою пластиною, керамічним

пряслом (Синюк, 1996, с. 257-258, рис. 68-69). Думаємо, що пам'ятки білозерської культури в степовій Донщині і Доно-Волзькому межиріччі ще чекають на своїх дослідників.

Окремого розгляду заслуговує прикубанська група поховань білозерського часу, хоча б тому, що третина з них, на відміну від безкерамічних нижньодонських, супроводжується посудинами. Е.С.Шарафутдінова розділяє цю групу на дві частини: 3 поховання з правобережжя Кубані віднесені до пізньозрубної культури, а 13 поховань Михайлівського могильника з передгірського Лівобережжя - до "місцевої лісостепової культури кінця бронзового віку - XI - початку IX ст. до н. е. … Не виключено, що вказана місцева культура виявиться кобяківською чи близькою до неї" (Шарафутдинова Э.С., Каминский, 1988, с. 220; Шарафутдинова Э.С., 1991. с. 193). Еталоном поховань кобяківської культури є розглянуті вище комплекси з кург. 1 біля ст. Хапри з витягнутими тілопокладеннями, відсутні в Михайлівському могильнику.

Ми не бачимо підстав для культурного поділу цих підгруп поховань. Е.С.Шарафутдінова визнає відмінність поховань Михайлівського могильника від зрубних, але настільки ж відмінні від зрубних і поховання з курганів Правобережного Прикубання. Останні обрядово наближаються до поховань чорногорівського типу, але за супроводом вони повинні ще розглядатися в контексті пам'яток білозерського часу. Обрядові особливості Михайлівського могильника - строкатість в орієнтуваннях, але з переваженням південної, становище мертвих зібгане на правому, лівому боках та спині, відсутність широтних орієнтувань - показові для обряду поховання білозерської культури. Мають білозерські аналогії всі категорії речей із Михайлівського могильника, включаючи горщик із ручкою, вмонтованою у його стінку. Посудинка зі схожим чином прилаштованою ручкою виявлена у Василівському грунтовому могильнику білозерської культури в Каховському р-ні Херсонської обл. (Лесков, 1975б, с. 95-97,

рис. 19, *10*). Впускні білозерські поховання з ножем із рівнобіжними лезами відомі в Надорномор'ї (с. Бехтери Херсонської обл., кург. 1, пох. 7: Евдокимов, 1978/16).

Зроблені спостереження дозволяють нам віднести поховання XII-X ст. до н. е. з Прикубання до локального варіанту білозерської культури. На зв'язок Західного передкавказзя з білозерською КІС вказує А.Л.Пелих (1998, с. 61).

Викладені вище міркування несподівано знайшли підтримку під час розкопок на півночі Ставропілля, де "… була відкрита велика група поховань пізнього бронзового віку, що відноситься до білозерської культури. Поховальний обряд, супутній інвентар дозволяють співвідносити їх з групою білозерських поховань Нижньої Донщини та Прикубання, що дозволяє говорити про єдині історичні процеси на вказаних теріторіях в кінці доби бронзи – на початку раннього заліза." (Белинский и др., 2000, с. 17). Так наші намагання поширити ареал білозерської культури на Донщину та Передкавказзя знайшли вагому підтримку в матеріалах розкопок російських колег.

Культурна ситуація в Степовому Поволжі в XI-X ст. до н. е. лишається менш вивченою. Не встановлено часову протяжність пам'яток іванівського типу. Швидше за все вони лише частково синхронні пам'яткам білозерської культури і не доживають до рубежу II і I тис.до н. е. Найбільший знавець зрубних старожитностей цього регіону Н.К.Качалова припускає, що "у XII ст. до н. е. культура зрубних племен перестає існувати в Поволжі" (1989, с. 34). Далі випливає хронологічна лакуна в 3-4 сторіччя, поки не з'являються пам'ятки т. зв. перехідного періоду, що датуються VIII-VII ст. до н. е. Вище показано, що на захід від Волги такого культурного, а значить і людського, вакууму не було. Його заповнили нечисленні пам'ятки східних локальних варіантів білозерської культури. Думаємо, що й у степовому Заволжі життя на схилку II тис. до

н. е. не переривалося.

Пам'ятки нурського типу відкриті і виділені самарськими археологами, що віднесли їх до епохи фінальної бронзи, а точніше - до її завершального етапу - після пам'яток іванівського типу (Агапов, Васильєв, 1976, с. 121, рис. 15; Агапов и др., 1983, с. 28, рис. 18-19). Стоянки нурського типу розміщувалися на заплавних дюнах та піщаних видувах на півдні, займаючи зони степів та напівпустель Заволжя та Західного Казахстану, від р. Самари на півночі до узбережжя Каспійського моря на півдні. Південніше від Волгограду нурські пам'ятки переходять на правий берег Волги, розповсюджуючись в Астраханській обл. і на Заході Калмикії (Качалова, 1989, с. 41, рис. 2).

На противагу думці самарських дослідників, Н.К.Качалова спробувала синхронізувати стоянки нурського типу з похованнями перехідного періоду, розглядаючи обидва культурні явища як одне, в контексті ситуації раннього залізного віку - IX-VII ст. до н. е. (1989, с.43). Близьку позицію зайняли московські археологи, включивши обидві групи у "протосавроматський етнокультурний конгломерат пам'яток" (Дворниченко, Кореняко, 1989). Пізніше Н.К.Качалова утвердилася у своїй позиції, називаючи "нурськими" поховання чорногорівського типу в Заволжі (1996, с. 52-56). Піддалася розмиву і чітка позиція самарських дослідників, що зненацька об'єднали епоху фінальної бронзи і перехідний період, спакетувавши матеріали іванівського, алексіївсько-саргаринського, карасукського і нурського типів (Васильев, Иванов, 1996, с. 101).

Початкова позиція відкривачів пам'яток нурського типу видається нам вірною. Нур варто відносити до завершального періоду доби фінальної бронзи, що безпосередньо передує перехідному періодові. Багато говорено про відсутність на пам'ятках нурського типу речей, що датують. Але з поселень цього типу походять два мініатюрні точила (Рис. 94, *7-8*): з дюни Нур, з отвором для підвішування та з селища Білозерка, з шийкою

для носіння (Агапов, Васильев, 1976, с. 135, рис. 18,*4-5*). Факт появи мініатюрних точильних каменів показовим є саме для доби фінальної бронзи – часу гострої нестачі сировини й виробництва маленьких металевих знарядь праці, зокрема - залізних ножиків. Для правки останніх і призначалися мініатюрні точила. Наступного періоду ранніх кочовиків збільшується кількість і розміри залізних знарядь праці і зброї. Їм відповідають масивніші точила більших розмірів. Безпосередні аналогії нурським точилам походять з поселень кобяківської культури (Шарафутдинова Э.С., 1980, с. 122, табл. XXXII, *17-19*), верхнього шару поселення Ушкалка на Дніпрі (Телегін, 1961), з могильників білозерської культури Степний, Струмок, Етулія, Чернянка (Березанская и др., 1986, с. 143, рис. 43, *13*; Ванчугов, 1990, с. 90, рис. 38, *9-10*; Кубышев, Черняков, 1986, с. 143, рис. 4, *13*).

На пам'ятках нурського типу, що дають скільки-небудь значиму колекцію кераміки, присутній валиковий посуд. Це поселення Нур і Максимівське в Самарській обл. (Агапов, Васильев, 1976, рис.16, *4-5*; 15, *1,5*), Михайлівка, Басинські дюни, Досанг, Болхуни в Прикаспії (Качалова, 1989, с. 42, рис. 3, *28-34*). Нурська кераміка виявлена на поселенні іванівського типу Єрзовка 1 на правом березі Волги у Волгоградській обл. (Дьяченко, 1992, с. 121, 123, рис. 4). На цій же пам'ятці в житлі 2 виявлено бронзову конічну рурочку ананьїнського типу. А.Н.Дьяченко, спираючись на цю знахідку, визначає верхню хронологічну межу Єрзовки 1 IX-VIII ст. до н. е. (1992, с. 123-125, рис. 4, *17*). Можна лише здогадуватися яким чином потрабила кочівницька річ до житла доби фінальної бронзи і чи може вона бути датуючою для цього комплексу загалом. Кочівники залишили свої речі на ряді поселень білозерського часу (Берислав, Сергіївка), але білозерська культура не датується за такими механічними включеннями до відкритих комплексів. Підстави для датування дають сотні закритих похоронних комплексів. Майже повна відсутність їх у

Заволжі не дозволяє нам поки що надійно датувати пам’ятки нурського типу.

Наявність валикового посуду на нурських пам’ятках дозволяє нам віднести їх до другого горизонту спільності культур валикової кераміки. Керамика ранніх кочівників не декорувалася валиками. Вона простіша й примітивніша за нурську. На ній відсутній вже такий специфічний елемент нурського посуду як складний г-видий профіль краю вінця. Від нурської орнаментики у ранньому залізному віці лишаються хиба що наколи, але зникають валики, защипи, насічки. Мова може йти про певну генетичну кревність нурського та ранньокочівницького комплексів, виходячи з визнання їхньої послідовності в часі. У ранньокочівницьких комплексах з'являються горщики зі зливом, відсутні в пам'ятках нурського типу і взагалі в матеріалах доби пізньої бронзи.

Н.К.Качалова охоче і багато пише про східні аналоги комплексам нурського типу, називаючи, у першу голову, пам'ятки донгальського типу в Центральному і трушніковського етапу в Східному Казахстані, що датуються там IX-VIII (Черников, 1960, с. 271, табл. 1, XXVП б) і навіть VIII-VII ст. до н. е. (Ломан, 1987, с. 128; Варфоломеев, 1987, с. 66). Згадані групи пам’яток віднесені вже до спільності культур валикової кераміки, будучи, ймовірно, локальними варіантами саргаринсько-алексіївської культури. За хронологією О.І.Тереножкіна валикові культури датуються в межах XIV-X ст. до н. е. Дослідники пам'яток Російської та Центральної Азії користуються іншою системою дат і визначають діапазон культур валикової кераміки в межах XII-VIII ст. до н. е. Н.К.Качалова визнає коректність хронологічної схеми О.І.Тереножкіна, що витримала перевірку часом (1989, с. 39). Але таке визнання потребує автоматичного подавнення на 200 років всіх культурних груп доби пізньої бронзи до сходу від р. Урал. У підсумку, IX-VIII ст. стають XI-X ст. до н. е. Ми, слідом за Н.К.Качаловою, погоджуємося на синхронізацію Нуру з верхнім

шаром поселення Кент та з Донгалом, але пропонуємо застосовувати до них східноєвропейську систему дат. Ця система показує, що пам'ятки рухомих скотарів (Нур) відносяться до однієї епохи, а кочових (Чорногорівка) - до іншої, наступної. Саме тому їх неможливо синхронізовувати.

Розходження епохального порядку між Нуром і похованнями "перехідного" типу є тим загальним міркуванням, яке не дозволяє нам припускати можливість співіснування селищ і стоянок нурского типу з одного боку та поховань чорногорівської групи – з іншого.

Доба ранніх кочівників, репрезентована на півдні Східної Європи чорногорівською та новочеркаською групами пам’яток, є останньою, яка дозволяє, з більшими чи меншими підставами, простежувати історичні долі населення зрубної спільності. Сутність цієї епохи висвітлив О.І.Тереножкін, ідентифікувавши ранніх кочівників степової смуги з історичними кіммерійцями і припустивши генетичний зв'язок останніх із носіями зрубної культури (1976, с. 186-215). Монографія О.І.Тереножкіна стала потужним поштовхом для вивчення пам'яток найпізнішого передскіфського періоду. Практично всі положення цієї книги піддані нині критиці та сумніву, але саме вона започаткувала наукове вивчення культури ранніх кочівників, висвітлила у “мороці кіммерійському” важливу сторінку історії не лише України, а й усієї Східної та Центральної Європи.

Робота над масивом поховань зрубної КІС дозволила вилучити з нього серію поховань кіммерійського часу, поповнивши тим самим джерельну базу передскіфської доби (Ойстрах, 1989; Отрощенко, 1989а; 1994б). Запропоноване рішуче розширення джерельної бази пізнього передскіфського періоду не викликало заперечень фахівців. Якщо раніше О.Р.Дубовська оперувала матеріалами до 80-ти чорногорівських поховань (1987, с. 75), то після нашої публікації 1989 р. в її арсеналі вже 150

чорногорівських комплексів (1993, с. 137). Оперуючи ними, О.Р.Дубовська вводить до наукового обігу поняття "чорногорівська культура" і розділяє останню на 4 локальні зони: Північно-Західну, Орільсько-Самарську, Нижньодніпровську та Північно-Східну (1993, с. 150-151, рис. 72; 1994). Перші три зони відповідають базовому ареалові білозерської культури попередньої доби (Отрощенко, 1985; Отрощенко, Шевченко, 1987), а до четвертої потрапляє її східний локальний варіант, намічений вище.

Співставлення ареалу чорногорівських пам’яток (за О.Р.Дубовською) з мапою пам’яток нурського типу (за Н.К.Качаловою) наочно свідчить про те, що названі утворення не лише асинхронні в часу (про що йшла мова вище), але й займали різні ареали у просторі. До меж Північно-Східної зони чорногорівської культури, окресленої О.Р.Дубовською, не потрапив жоден нурський пункт із мапи Н.К.Качалової. У регіонах максимального скупчення стоянок нурського типу (Заволзьке Присамар’я, Прикаспій, Західний Казахстан) чорногорівські поховання не виявлені взагалі. Тому не варто перебільшувати можливість впливу нурців на формування пам'яток чорногорівського типу.

Аналіз речей з чорногорівських поховань проведено О.Р.Дубовською. З 79-ти врахованих категорій і типів речей, 47% мають "білозерсько-пізньозрубні" прототипи, 38% оцінено, як власне "чорногорівські" і 15% "імпортних" (Дубовская, 1993, с. 145). Результати аналізу переконують у значній ролі місцевого культурного середовища у формуванні пам'яток чорногорівського типу. Якщо в роботі з чорногорівськими матеріалами О.Р.Дубовська виявляє увагу доборові синхронного зрізу джерел, то для попередніх періодів вона припускається певних вільностей. Наприклад, ставить знак рівності між “пізньозрубною та білозерською” культурами. Вони постають у тексті статті однією культурою з двома назвами-синонімами - "пізньозрубна (білозерська)" (1993, с. 137, 145). Вище вже

було показано, що це два різнокультурних і несинхронних явища. Їх ні з якої точки зору і ні за будь-якого рівня узагальнення не можна розглядати як щось ціле. Тому заклик О.Р.Дубовської здійснити зіставлення “поховального обряду чорногорівської та пізньозрубної (білозерської) культур” слід розділити на два завдання: 1) зіставлення чорногорівського та пізньозрубного ритуалів; 2) зіставлення чорногорівського та білозерського ритуалів.

Нині банк даних щодо пам’яток чорногорівського типу налічує понад 200 поховань. Збільшення кількості комплексів на третину не призвела до зміни їхнього ареалу. Зросла лише концентрація поховань у всіх чотирьох зонах. Після проведення роботи з розмежування чорногорівських комплексів із похованнями білозерської культури за матеріалами Суворівського могильника (Черняков, 1977; Отрощенко, 1989а, с. 111) виявилося, що обряди поховання названих культур вельми різняться між собою. В.В.Цимідanов також зробив зіставлення білозерського і чорногорівського обрядів і дійшов висновку, "що білозерський компонент не міг бути домінуючим у складанні пам'ятників чорногорівської групи в даному регіоні" (1992а, с. 100). Чорногорівське населення розглядається В.В.Цимідановим як прибуле зі сходу й таке, що потіснило білозерців. Ця подія подається як підстава легенди щодо скіфо-кіммерійського конфлікту у Західному Надчорномор'ї, за версією Геродота (Цимідanов, 1992а, с. 100-101). Роль скіфів мали виконувати, при цьому, чорногорівці, а кіммерійців - носії білозерської культури. Певною мірою, така постановка проблеми кореспондується з гіпотезою В.І.Клочка та В.Ю.Мурзіна про першу хвилю протоскіфських племен до Надчорномор'я (1989, с. 61-71). Проте, співставлення чорногорівців зі скіфами чи протоскіфами хибує відсутнісю у перших рис питомо скіфської культури, скажімо, скіфської триади. Раніше М.І.Артамонов співставляв кіммерійців та скіфів з носіями, відповідно, катакомбної та зрубної культур (1950, с.37-37; 1973, с.3-15).

По ряду найважливіших компонентів похоронного обряду (стан небіжчика на лівому бокові, східне орієнтування, підпрямокутна форма ями) чорногорівські поховання найбільше можуть бути зіставлені з похованнями БМЗК. Проте, ці масиви пам'яток розділяє білозерська культура і час. Впродовж білозерської доби традиції поховального ритуалу БМЗК найкраще збереглися у регіонах Нижньої Донщини та Прикубання. Характерною рисою цієї групи поховань є мінімальна присутність кераміки, при зберіганні інших елементів "зрубного" обряду. Очевидно, має сенс зіставлення чорногорівського обряду з обрядом поховання білозерського часу на Нижньому Доні та в Передкавказзі.

О.Р.Дубовська переконливо показала неоднорідність масиву поховань чорногорівського типу (1987; 1993; 1994). Виділена нею Північно-Східна локальна зона охоплює Східне Надазов'я, басейн Сіверського Дінця (степовий), Нижній Дон, Прикубання і північ Нижнього Поволжя. Територіально ця зона відповідає східній локальній групі білозерської культури. У цій зоні зосереджено майже 50% усіх виявлених поховань чорногорівського типу, включаючи епонімний пам'ятник. Половина від усіх поховань зони локалізується на Нижній Донщині - ключовому для розуміння процесу формування пам'яток типу Чорногорівки регіоні (Отрощенко, 1994б). Такий підхід змінює усталену думку про Надчорномор'я, як зону найбільшого скупчення пам'яток чорногорівського типу (Leskov, 1974; Лесков, 1981, с. 87).

Зробимо кількісну оцінку елементів обрядності чорногорівських комплексів, використовуючи наші підрахунки по регіону Нижнього Дону і масиву в цілому та підрахунки О.Р.Дубовської по чотирьом зонам. На Нижньому Доні переважає підпрямокутна форма ям над підбоями в співвідношенні 4:1, а по масиву загалом співвідношення обернене - 1:2. Панування підпрямокутних ям фіксується для цього регіону й за білозерського часу. Покладення небіжчиків на лівий бік становить у

Північно-Східній зоні 90% (при цьому, О.Р.Дубовська не враховувала розгортання мертвого на спину, визначаючи в таких випадках бік за розворотом ніг вправо або вліво) і на Нижньому Доні - 74%, що відповідає загальночорногорівському показнику. Проте, на Нижньому Доні фіксується найвищий процент похованих на спині (22%) і найнижчий - на правому бокові (4%). Такі показники відповідають ситуації білозерського часу на Дону й Прикубанні.

Дуже цікаві спостереження, пов'язані з орієнтуванням небіжчиків. На Нижньому Доні східне орієнтування складає 56%, а південних немає взагалі. У Північно-Східній зоні східне орієнтування складає 75%, а південне - 1,4%. По трьох інших зонах (в ареалі класичної білозерської культури) східне орієнтування складає ті ж 50-60%, зате південне - 29-33%. Таким чином, у західних зонах чорногорівських пам'яток вплив обряду поховання білозерської культури відчувається досить явно, а в Північно-Східній його немов би приглушила зрубна традиція. У білозерський час на Донщині східна орієнтація лишалася поширеною на рівні з південною (Потапов, 1998, табл. на с. 61).

Зіставимо також деякі категорії інвентарю поховань. Мала кількість поховань із посудом, що відзначається для Донщини та Прикубання в білозерський час, позначилася, мабуть, і на речовому комплексі чорногорівських поховань Північно-Східної зони. На Нижньому Доні виявлено усього лише 40% чорногорівских поховань із посудинами з глини і 42% по Північно-Східній зоні в цілому. У інших трьох зонах відсоток поховань із керамікою значно вищий, а в Північно-Західній зоні він удвічі вищий (80%). Поховання білозерської культури цієї зони також були відносно більше насичені керамікою.

Найпримітнішою категорією інвентарю білозерських комплексів Північно-Східної зони були ножі. Така ж тенденція збереглася й у чорногорівський час: 30% поховань із ножами на Нижньому Доні і 33% в

ареалі. В інших трьох зонах ножів помітно менше або немає взагалі, як в Орільсько-Самарському регіоні. У зонах із ножами помітний відсоток складають знахідки точил (17-30%), а там де ножів немає - виявлено лише одне точило. З'явилися ж точила у похованнях білозерської культури (див. вище).

Поховання з деталями кінської вузди створили чорногорівській групі імідж культури вершників. Проте, виявлено їх лише 11 (7%). Майже половину поховань вершників зафіксовано в Нижньодонському регіоні, де вони складають 17% вибірки. Це не випадково, тому що саме в Доно-Волзькому регіоні виявлено найдавніші поховання з конями і деталями кінської упряжі, що йдуть від Синташти, ДВАК та ПЗК. Для БМЗК поховання з деталями кінської збруї не характерні. Традиція покладення деталей вузди до могили відроджується в білозерський час, але не в зонах максимальної концентрації білозерських пам'яток, а на далекій східній периферії - між Волгою і Доном (розкопки В.І.Мамонтова, згадані вище). У Середньому Поволжі також відомий похоронний комплекс із псалієм білозерського типу (Лесков, 1971а, с. 86, сн. 30, рис. 4, *7*). На жаль, М.Я.Мерперт не передав звіт про розкопки Кайбельського кург. 20, де в пох. 32 виявлено псалій, до НА ІА РАН. Сама річ зберігається в колекції ДІМ в Москві. У той же час в Україні поховань доби бронзи з деталями кінської вузди дотепер не виявлено. І це навряд чи може бути пояснено недбалістю дослідників. В.О.Ромашко інтепретував як псалій виріб із кістки у вигляді "пропелера" із селища білозерської культури на півострові Огрінь (1985, с. 92, рис. 1, *10*). Г.Л.Євдокимов віднайшов аналогічний виріб у похованні білозерської культури на Брилівському могильнику в Херсонській обл. (Евдокимов, 1999, с. 102, рис. 3, *14*). Але питання: чи є ця річ псалієм, - лишається відкритим.

Міркування і спостереження, приведені вище, підтверджують зроблений нами раніше висновок про хронологічний пріоритет

найдавніших поховань нижньодонської групи в системі чорногорівських пам'яток (Отрощенко, 1994б, с.113). Ймовірно, що формування чорногорівських пам’яток відбувалося у регіоні Нижньої Донщини – степовій частині Нижньої Волги під впливом східного (карасукського) інфільтрату, але за участі місцевого постзрубного населення, що зберегло культурну спадщину бережнівського варіанту БМЗК (Потапов, 2000). Потім ранньокочівницька культура чорногорівського типу поширюється степовим коридором далі на захід, аж до низов'їв Дунаю і Прута. У цей процес були задіяні всі локальні групи білозерського населення, що змінили осілий побут на кочовий. Вплив новочеркаського населення на чорногорівців рішуче подіяв на образ культури останніх: скорчений обряд поховання замінюється випростаним, східна орієнтування мертвих - західним, відбуваються помітні зміни в речовому комплексі, а також інфільтрація степового населення в лісостеп (Скорий, 1996). Поява на початку VII ст. до н. е. скіфів обриває лінію розвитку степових культур, що йде від зрубної КІС (Мурзин, 1990). Відслідковувати модернізовану до невпізнанності традицію далі можна лише на рівні окремих елементів, визнаючи належність до давньоіранського етносу населення культур зрубної КІС і скіфських (Отрощенко, Вовк, 2001, с. 69-75).

С.І.Круц простежує лінію розвитку антропологічного типу населення степової зрубної (БМЗК) і білозерської культур у культурі скіфів Лісостепової Правобережної України (1987, с. 88). Там же спостерігається і спорудження складних гробниць у ямах із використанням дерев'яних конструкцій, що йдуть від зрубів і склепів із кутовими ямками епохи бронзи (Скорий, 1996, с. 33-35). Наявність склепів ускладненої конструкції є одним із визначників іранського етносу людей, похованих у них. С.А.Скорий виділяє іранський етнічний компонент у масиві лісостепового, мабуть, праслов'янського населення (1996). Ірано-праслов’янські контакти та достатньо тривале спільне проживання у

лісостепу в другій чверті II тис. до н. е. дозволяють нам уважно сприйняти спостереження П.П.Толочка щодо схожості зрубних гробниць доби бронзи з поховальними зрубами часу формування державності Руси-України (Толочко, 1997), залишаючи розробку цього питання на майбутнє.

Сказане вище ні в якому ступені не вичерпує тему історичної долі населення культур зрубної спільності. Цікаві аспекти цієї проблеми, із залученням фольклорного матеріалу, розкриває В.В.Цимідanов (1992б). Власне всі ці інтригуючі питання можуть стати темою для окремого великого дослідження.

ВИСНОВКИ

Чинне дослідження є реалізацією запропонованої автором концепції формування і розвитку культур зрубної спільності. Нова концепція народилася в результаті опрацювання великого масиву поховань зрубної КІС (понад 7000 комплексів), який достатньо послідовно розділився на дві великі культури – покровську та бережнівсько-маївську. Усвідомлення отриманих результатів відбулося у 1992-1993 рр. Головні засади концепції викладено у формі наукової доповіді на археологічному симпозіумі в Санкт-Петербурзі в березні 1993 р. *, а пізніше й опубліковано (1994). Восени 1993 р. почалося оформлення поглядів автора в даний рукопис, завершений у квітні 1997 р.

Паралельно з написанням рукопису, автор відпрацьовував окремі позиції та висновки дослідження у формі наукових доповідей, статей та монографії (Отрощенко, 2001). Концепція не зустріла принципових заперечень, висловлених у дискусіях чи в літературі, але стала відчуватися певна ситуація мовчазного несприйняття. Це підштовхнуло автора до нових перевірок своїх спостережень та висновків, зокрема – до збільшення виборок поховань за регіонами, чому сприяли нові розкопки та публікації. Нові матеріали дозволяють чіткіше акцентувати спостереження, зроблені раніше, поставити додаткові питання і проблеми. Автор максимально використовував у своїй роботі погляди і спостереження колег, піддаючи їх часом критичному аналізу, але готовий і сам вислухати зауваження на свою адресу. Полеміка є складовою частиною наукового процесу і

* Наукова конференція “Нові відкриття і методологічні основи археологічної хронології”, СПб., березень 1993 р.

наближає нас до істини.

У підсумку багаторічної роботи автор прийшов до наступних принципових висновків:

І. Передісторія та історія населення зрубної спільності розгорталася у відтинок часу між 1800 - 1200 р. до н. е. Вона має певний зв'язок з історією найдавніших індоєвропейських народів, що вийшли саме тоді на арену історії - хеттів, греків, індоаріїв.

2. Початок і кінець окресленого періоду пройшли під знаком значних кліматичних зсувів і переміщень великих мас людей у межах Старого Світу. У контекст цих подій вписується історія зрубної КІС та її носіїв - однієї з груп індоєвропейських племен.

3. При реконструкції процесу зрубної культурогенези використана теорія вісей пасіонарних поштовхів Л.М.Гумільова та гіпотеза осередків культурогенези В.С.Бочкарьова. Зроблено спробу їхнього залучення до конкретного археологічного матеріалу.

4. На схилку першої чверті II тис. до н. е. населення абашевської культури з лісів Середнього Поволжя та східних катакомбних культур зі степів Нижнього Поволжя активно перемістилися на схід, у напрямку південного краю Уральського хребта, де при їхній взаємодії, за участі місцевого населення, а також ще якихось сил, кристалізувався південноуральський осередок культурогенези. Цей феномен називають також "протогородською цивілізацією", "країною міст", "синташтинською археологічною культурою". Матеріальною основою цього явища стала інтенсивна розробка рудних копалень Південного Уралу.

5. Яскрава, але коротка історія синташтинців на Південному Уралі завершується значним військовим конфліктом із населенням Західної Азії - носіями петровської культури, що призвело до руйнації "протоміст" і відпливу синташтинського населення на захід, до Європи.

6. Рух синташтинців на захід лісостепом добре простежується

археологічно за похованнями воїнів-колісничих у центральних районах Башкортостану, Самарській, Тамбовській, Липецькій і на півночі Воронезької областей. Синташтинська хвиля кладе кінець розвиткові абашевської культури у східноєвропейському лісі та лісостепу, втягуючи її населення до процесу формування лісостепової доно-волзької абашевської (фактично ж постабашевської) культури. На базі останньої формується покровська зрубна культура. На захід та південь від Середньої Донщини, під менш виразним впливом синташтинців, на катакомбной основі формується культура багатоваликової кераміки (бабинська культура).

7. Рушійною силою зрубної культурогенези в лісостепу виступила синташтинська військова аристократія. Процес трансформації доно-волзької абашевської культури під синташтинським впливом у покровську зрубну культуру простежується на численних поселеннях і могильниках у межиріччі Дону та Волги. Відлік часу нової культури випливає з моменту уніфікації обряду поховання (скорчений стан мертвого на лівому боці в позі адорації, за північної орієнтації у підпрямокутній ямі). Найяскравіше новий обряд демонструють матеріали Покровського могильника.

8. У сформованому видгляді покровська зрубна культура поширюється в Заволжжя та Приуралля. Невеличкі групи населення проникають навіть за Урал, аж до руїн Аркаїма. У перший період розвитку покровської зрубної культури, її територіального росту, військова аристократія, за синташтинською традицією, продовжувала грати вирішальну роль у житті суспільства.

9. Для пам'яток покровської зрубної культури першого періоду показовим є наявність ремінісценцій доно-волзької абашевської культури. Комплекси цього часу називають також "абашевсько-зрубними", "зрубно-абашевськими", "синкретичними". У пам’ятках другого періоду покровської зрубної культури ремінісценції доно-волзької абашевської культури вже відсутні, але зберігається обряд поховання. Важливим

показником змін у суспільстві стало зникнення поховань воїнів та воїнів-колісничих. Спостерігається розквіт економіки, що базувалася на розвитку відгонного скотарства та інтенсивній розробці Каргалінських та інших родовищ мідної руди. Металообробне виробництво одержує повсюдне поширення. Еталонною побутовою пам'яткою покровської зрубної культури (першого і другого періодів) є Мосоловське поселення ливарів на р. Бітюг у Воронезькій обл.

10. Наслідком політичної стабільності і господарського розвитку явилося різке збільшення народонаселення в лісостеповій смузі між Доном і Уралом та в північно-степових районах Саратовської та Оренбурзької областей, що характеризується терміном "демографічний вибух". Така ситуація склалася на другий період розвитку покровської зрубної культури.

11. Наслідки перенаселенності були фатальними для екології лісостепу, що стало, ймовірно, однією з головних причин припинення розвитку покровської зрубної культури. Спорожнілі на XIV ст. до н. е. простори лісостепу поступово заселяють мешканці лісової зони, асимілюючи залишки покровського населення.

12. Другою великою і яскравою культурою зрубної спільності є бережнівсько-маївська. Вона склалася на посткатакомбній генетичній підоснові (культура багатоваликової кераміки) під активним впливом населення покровської зрубної культури.

13. Південний напрямок руху синташтинців та їхнього впливу на захід простежується в степовій смузі вздовж середнього плину р. Урал. Його репрезентують пам’ятки новокумацького типу. Специфічною їх рисою є відсутність поховань воїнів-колісничих. Така ж відсутність поховань із зброєю характеризує й БМЗК на обох етапах її розвитку, що також відрізняє її від ПЗК.

14. Одним із результатів прямування синташтинців на захід стало

формування КБК (див. вище п. 6). КБК та Синташту ріднить близькість обрядів поховання з використанням скринькових конструкцій, що походить від звичаю поховання в кузові колісниці, зафіксованому в самій Синташті. Обряд поховання в зрубі одержав найбільший розвиток у КБК, а через неї - у маївському локальному варіанті БМЗК.

15. Природний розвиток східних локальних варіантів КБК на схід від Дніпра, був перерваний вторгненням відносно нечисельних груп носіїв ПЗК. Покровці винищують (витискують) елітний прошарок суспільства КБК і встановлюють своє панування над місцевим населенням. Прибулці були достатньо швидко асимільовані в "бабинському" середовищі, але встигли створити нову культуру - бережнівсько-маївську.

16. БМЗК від КБК, як і покровську зрубну від синташтинської та ДВАК, відрізняє сталий уніфікований обряд поховання: індивідуальні підпрямокутні могили небіжчиків, похованих у зібганому стані на лівому боці в позі адорації з орієнтуванням головою до сходу. Принциповим моментом, що розрізняє обряди поховання культур зрубної КІС, є орієнтування - північне в покровців і східне - у населення БМЗК.

17. Розвиток БМЗК, як і ПЗК, розділяється на два періоди (перший і другий), але розходження між ними не настільки виражені, як у випадку з ПЗК. Підстави для поділу БМЗК на періоди отримані при аналізі стратиграфічних спостережень, на підставі типології деяких речей і за наявності федорівсько-черкаскульських впливів у похованнях другого періоду. Відзначається також переважання зрубів серед гробниць першого періоду і кам'яних скринь - для другого.

18. Господарство БМЗК розвивалося в умовах народонаселення, що швидко зростало, займаючись скотарством і землеробством. Розвивалася власна металообробка, що базувалася на експлуатації Бахмутських родовищ міді в Донбасі, де функціонував потужний гірничо-металургійний центр.

19. Покровська та бережнівсько-маївська культури зрубної спільності лише частково синхронні між собою - другий період ПЗК відповідає у часі першому періодові БМЗК. Другий період БМЗК завершується на рубежі XIII-XII вв. до н .е. – за доби різкої зміни клімату і великих переміщень людей, що лишили в історії яскравий слід як "рух народів моря".

20. Намічаються три головні напрямки відпливу населення з степової зони: 1) закаспійський; 2) чорноморо-каспійський; 3) західно-чорноморський, пов'язаний з рухом "народів моря". Участь у них носіїв БМЗК підтверджується археологічними матеріалами.

21. Населення, що залишилося в степу взяло участь у формуванні іванівської та білозерської культур валикової кераміки.

22. У доно-волзькій степовій області / зоні на базі населення східних локальних варіантів білозерської культури укладається ранньокочівницька культура чорногорівського взірцю - останній виразний прояв спадщини культур зрубної спільності.

Запропонована концепція формування і розвитку культур зрубної спільності відмінна від традиційної схеми О.О.Кривцової-Гракової, що панувала протягом останніх 50-ти років. Довелося відмовитися від звичних уявлень про генетичний зв'язок полтавкинської та зрубної культур, про тотальну міграцію зрубного населення із заволзьких степів на захід, про заволзьку прабатьківщину і про прабатьківщину "зрубників" взагалі. Не одностороннє прямування зі сходу на захід, що змітає усе на своєму шляху, а динамічна взаємодія на зустрічних курсах формувала культури зрубної спільності. І Захід зробив у цьому напрямку не менше, ніж Схід. Знаменно, що саме населення зрубної спільності, у своєму просуванні на схід, вийшло на сучасні межі Європи й Азії, чи не вперше їх настільки чітко позначило своїми поселеннями і могильниками. Відбулося це в середині II тис. до н. е.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абаев, 1972. – Абаев В.И. К вопросу о прародине и древнейших миграциях индоиранских народов // Древний Восток и античный мир. – М.: Изд-во МГУ. – С. 26-37.
2. Абаев, 1981. – Абаев В.И. Доистория индоиранцев в свете арио-уральских языковых контактов // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. – М.: Наука. – С. 84-89.
3. Абашевская культура, 1961. – Абашевская культура в Среднем Поволжье. – МИА. - № 97. – 244 с.
4. Аванесова, 1979. - Аванесова Н.А. Проблемы истории андроновского культурного единства (по металлическим изделиям): Автореф. дис. … канд. ист. наук. – Л. – 25 с.
5. Аванесова, 1991. – Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР (по металлическим изделиям). - Ташкент: Изд-во ФАН УзССР. - 200 с.
6. АВЕЛ, 1979. – Археология Восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – Вып. 1. - 165 с.
7. АВЕЛ, 1980. – Археология Восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – Вып. 2. - 164 с.
8. АВЕЛ, 1997. – Археология Восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – Вып. 10. - 180 с.
9. АВЕЛ, 1998. – Археология Восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – Вып. 11. – 136 с.
10. АВЕЛ, 1999. – Археология Восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – Вып. 13. – 152 с.
11. АВЕС, 1989. – Археология Восточноевропейской степи. – Саратов: Изд -во СарГУ. – Вып. 1. – 168 с.
12. АВЕС, 1991. – Археология Восточноевропейчкой степи. – Саратов: Изд -во СарГУ. – Вып. 2. – 191 с.
13. АВЕС, 1992. – Археология Восточноевропейской степи. – Саратов: Изд -во СарГУ. – Вып. 3. – 188с.
14. Агапов, 1976. – Агапов С.А. Деревянные погребальные сооружения срубной культуры на территории Куйбышевской области // Проблемы археологии Поволжья и Приуралья. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. –

С. 69-70.

15. Агапов, 1990. – Агапов С.А. Металл степной зоны Евразии в конце бронзового века: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – М. – 17 с.

16. Агапов, Васильев, 1976. – Агапов С.А., Васильев И.Б. Новые поселения срубной культуры в Куйбышевском Заволжье // Очерки истории и культуры Поволжья. – Куйбышев: Изд-во КуйбГУ. – Вып. 2. – С. 113-135.

17. Агапов, Иванов, 1989. – Агапов С.А., Иванов А.Ю. Металлообрабатывающий комплекс поселения Липовый Овраг // Поселения срубной общности. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 133-143.

18. Агапов и др., 1979. – Агапов С.А., Васильев И.Б., Пестрикова В.И. Хвалынский могильник и его место в энеолите Восточной Европы // Археология восточноевропейской лесостепи. Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 36-63.

19. Агапов и др., 1983.- Агапов С.А., Васильев И.Б., Кузьмина О.В., Семенова А.П. Срубная культура лесостепного Поволжья // Культуры бронзового века Восточной Европы. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. – С . 6-58.

20. Агульников, Курчатов, 1994. – Агульников С.М., Курчатов С.И. Курган белозерского времени у с. Хаджилар в Нижнем Поднестровье // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. – Запорожье. – 2. – С. 4-8.

21. Агульников, Шилов Ю.А., 1990. - Агульников С.М., Шилов Ю.А. Курган белозерской культуры у с. Каиры // ДСПиК. – Запорожье. – 1. - С. 67-70.

22. АИ в лесостепном Поволжье, 1991. – Археологические исследования в лесостепном Поволжье. – Самара: Изд-во СамГУ. – 200 с.

23. АИ в Поволжье, 1993. – Археологические исследования в Поволжье. – Самара: Изд-во СамГУ. – 255 с.

24. АИ в РСФСР, 1941. – Археологические исследования в РСФСР в 1934-1936. – Изд-во АН СССР. - М.-Л. - 328 с.

25. АИ в Среднем Поволжье, 1987. – Археологические исследования в Среднем Поволжье. – Куйбышев: Изд-во КуйбГУ. – 156 с.

26. АИ высшей педагогической школы, 1996. - Археологические исследования высшей педагогической школы. – Воронеж: Изд-во ВГПУ . – 225 с.

27. АИ Калмыкии, 1987. – Археологические исследования Калмыкии. –Элиста. – 156 с.

28. АИ на Полтавщине, 1990. – Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава: Изд-во ПКМ. – 117 с.

29. АКР. Курская обл., 1998. - Археологическая карта России. Курская область. – М. – Ч. 1. – 300 с.
30. АКР. Орловская обл., 1992. – Археологическая карта России. Орловская область. – М. - 96 с.
31. АК Татарской АССР, 1985. – Археологическая карта Татарской АССР. Предволжье. – Казань: Изд-во ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова КФАН СССР.- 116 с.

32. Акулов, 1996. – Акулов А.Г. Об одном археологическом сюжете // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит и бронзовый век). – Донецк: Изд-во ДонГУ. – Ч. 1. – С. 123-126.

33. Акулов, 1996а. – Акулов А.Г. Система гадания “И-Цзын” и ее возможные параллели в степных культурах // Археологія. - № 1. – С. 118-127.

34. Алексашенко и др., 1973. – Алексашенко Н.А., Генинг В.Ф., Гусенцова Т.М., Стефанов В.И., Чебакова Т.Н. Работы в зоне Брединского водохранилища // АО-1972. – М.: Наука. – С. 153-154.

35. Алексеев, Шепель, 1989. – Алексеев В.П., Шепель Е.А. Некоторые вопросы антропологической динамики древнего населения среднего течения Дона // Поселения срубной общности. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С.172-197.

36. Алихова, 1958. – Алихова А.Е. Комаровское поселение у Моечного озера // МИА. - № 61. – С. 157-180.

37. Алихова, 1967. – Алихова А.Е. Среднеапочкинские курганы и поселение // КСИА. – Вып. 112. – С. 45-48.

38. Андроновская культура, 1966. – Андроновская культура. – М.-Л.: Наука. – САИ. – Вып. В 3-2. – 64 с.

39. Андросов, Мухопад, 1983. – Андросов А.В., Мухопад С.Е. Опыт классификации одной из категорий срубной керамики // Древности степного Поднепровья III-I тыс. до н. э. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – С. 48-53.

40. Андрух и др., 1995. – Андрух С.И., Тощев Г.Н., Шахров Г.И. Великознаменские курганы (№ 14-15). – Запорожье: Изд-во ЗГУ. – 92 с.

41. Антология советской археологии, 1996. - Антология советской археологии. 1941-1956. – М. – Т. 3. – 258 с.

42. Антоненко, 1990. – Антоненко Б.А. О времени появления памятников срубной культуры на Украине // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. – Тез. докл. – Луганск. – С. 45 - 46.

43. Антоненко, 1991. – Антоненко Б.О. Курганний могильник поблизу с. Морокіно // Поховальний обряд давнього населення України. – К.: НМК ВО. – С. 51 - 60.

44. Антоненко и др., 1977. – Антоненко Б.А., Васильченко С.А., Пиоро И.С ., Самойленко Л.Г. О результатах работ Ивановской археологической экспедиции // Некоторые вопросы археологии Украины. – К.: Вища школа. – С. 31-35.

45. Антонов, 1998. - Антонов А.Л. Топор бородинского типа из погребения КМК у с. Балабино // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье. – С. 105-108.

46. АО на новостройках, 1986. – Археологические открытия на новостройках. Древности Северного Кавказа. – М.: Наука. – Вып.1. – 216 с.

47. АП бассейна р. Черемшан, 1990. – Археологические памятники бассейна р. Черемшан. –Казань: Изд-во ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова КФАН СССР.- 112 с.

48. АП Восточного Закамья, 1989. – Археологические памятники Восточного Закамья. - Казань: Изд-во ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова КФАН СССР. - 100 с.

49. АП Иштугановского вдхр., 1988. – Археологические памятники Иштугановского водохранилища в Башкирской АССР. – Уфа.: Изд-во Башк. обкома КПСС. – 52 с.

50. АП Калмыкии, 1981. – Археологические памятники Калмыкии эпохи бронзы и средневековья. – Элиста: Изд-во КалмНИИ ИФЭ. – 136 с.

51. АП Калмыцкой степи, 1978. – Археологические памятники Калмыцкой степи. – Элиста: Изд-во КалмНИИ ИФЭ. – 76 с.

52. АП на Европ. тер. СССР, 1985. – Археологические памятники на Европейской территории СССР. –Воронеж: Изд-во ВорГПИ. – 130 с.

53. АП Нижнего Подонья, 1974. – Археологические памятники Нижнего Подонья. – М.: Наука. – Т. 1. – 171 с; Т. 2. – 186 с.

54. АП Оренбуржья, 1997. - Археологические памятники Оренбуржья. – Оренбург. – [Вып. 1]. – 100 с.

55. АП Оренбуржья, 1998. - Археологические памятники Оренбуржья. – Оренбург. – Вып. 2. – 160 с.

56. АП Оренбуржья, 1999. - Археологические памятники Оренбуржья. – Оренбург. – Вып. 3. – 236 с.

57. АП Оренбуржья, 2000. - Археологические памятники Оренбуржья. – Оренбург. – Вып. 4. – 198 с.

58. АП Поднепровья, 1988. – Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – 124 с.

59. АП Поингулья, 1980. – Археологические памятники Поингулья. – К.: Наук. думка. – 174 с.
60. АП Среднего Поочья, 1997. - Археологические памятники Среднего Поочья. – Рязань. – Вып. 6. – 144 с.
61. АП Среднего Поочья, 1997. - Археологические памятники Среднего Поочья. – Рязань. – Вып. 7. – 148 с.
62. АП УРСР, 1960. – Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 8. – 190 с.
63. АП УРСР, 1960а. – Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 9. – 226 с.
64. АП УРСР, 1961. – Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 10. – 203 с.
65. АП эпохи бронзы, 1986. – Археологические памятники эпохи бронзы Восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – 136 с.
66. Артамонов, 1933. – Артамонов М.И. Донская экспедиция ГАИМК Проблемы истории материальной культуры. - № 1-2. – С. 51-55.
67. Артамонов, 1937. – Артамонов М.И. Раскопки курганов в долине р. Маныча в 1935 г. // СА. – Т. 4. – С. 93-120.
68. Артамонов, 1949. – Артамонов М.И. Раскопки курганов на р. Маныче в 1937 г. // СА. – Т.11. – С. 305-336.
69. Артеменко, 1967. – Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. – МИА. - № 148. – 140 с.
70. Артеменко, 1976. – Артеменко И.И. Могильник среднеднепровской культуры в урочище Стрелица // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наук. думка. – С. 69-96.
71. Археологический альманах, 1993. – Археологический альманах. – Донецк. - № 1. – 236 с.
72. Археологический альманах, 1994. – Археологический альманах. – Донецк. - № 2. – 168 с.
73. Археологический альманах, 1997. – Археологический альманах. – Донецк. - № 6. – 222 с.
74. Археологический альманах, 1998. – Археологический альманах. – Донецк. - № 7. – 170 с.
75. Археологическое наследие, 1996. – Охрана и исследование памятников археологии Саратовской обл. в 1995 г. – Саратов. – [Вып. 1]. – 184 с.
76. Археологическое наследие, 1997. - Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследования в 1996 г. – Вып. 2. – 256 с.
77. Археологическое наследие, 1999. - Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследования в 1997 г. – Вып. 3. – 224 с.
78. Археологическое наследие, 2001. - Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследования в 1998-2000 гг. – Вып. 4. – 156 с.
79. Археологія УРСР, 1971. – Археологія Української РСР у трьох томах. – К.: Наук. думка. – Т. 1. – 452 с.
80. Археология УССР, 1985. - Археология Украинской ССР в трех томах. – К.: Наук. думка. – Т. 1. - 568 с.

81. Аспелин, 1984. – Аспелин И.Р. О потребности изучения форм предметов и постепенном развитии их форм в доисторические времена // Тр. VI АС. – Т. 1. – Казань. – С. 5-18.
82. Ашихмина и др., 1974. – Ашихмина Л.И., Петрин В.Т., Чебакова Т.Н., Смирнов Н.Г. Исследования в Брединском районе Челябинской области // АО-1973. – М.: Наука. – С. 132-133.
83. Багаутдинов, 1984. – Багаутдинов Р.С. Погребения с сожжениями среднего и позднего бронзового века в Поволжье: Автореф. дис. … канд . ист. наук. – М. – 18 с.
84. Багаутдинов, 1991. – Багаутдинов Р.С. Курганы бронзового века у с. Канадей // Археологические исследования в лесостепном Поволжье. – Самара: Изд-во СамГУ. – С. 36-58.
85. Багаутдинов и др., 1988. – Багаутдинов Р.С., Кузнецова Л.В., Седова М. С., Скарбовенко В.А. Работы Средневолжской экспедиции // АО-1986. – М.: Наука. – С. 153-154.
86. Бадер, 1970. – Бадер О.Н. Бассейн Оки в эпоху бронзы. – М.: Наука. – 176 с.
87. Бадер, Попова, 1987. – Бадер О.Н., Попова Т.Б. Поздняковская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – Археология СССР. – М.: Наука. – С. 131-136.
88. Бадер, Черников, 1978. – Бадер О.Н., Черников В.Ф. Новый могильник сейминского типа на Оке // СА. - № 1. – С. 250-253.
89. Баландина, Астафьев, 1996. – Баландина Г., Астафьев А. Опыт реконструкции и интерпретации погребально-поминального комплекса эпохи поздней бронзы Актаусского могильника // Вопросы археологии Западного Казахстана. – Самара: Диалог. - С. 133-155.
90. Баландина, Астафьев, 2000. – Баландина Г.В., Астафьев А.Е. Курганы эпохи поздней бронзы с полуострова Мангышлак // Проблемы изучения энеолита и бронзового века Южного Урала. - Орск. - С. 149-166.
91. Балонов, 1996. – Балонов Ф.Р. Культ коня и колесницы в скифо-сарматскую эпоху у народов евразийских степей и предгорий: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – СПб. – 30 с.
92. Бандрівський, 1997. – Бандрівський М.С. Відкриття пам’яток культури багатоваликової кераміки на Львівщині // Археологія. - № 1. – С. 138-142.
93. Барабунова, 1990. – Барабунова З.А. Курган у с. Песчаное близ г. Евпатории // Памятники бронзового и железного веков в окрестнстях Евпатории. – М.: Изд-во МГУ. – С. 3-25.
94. Баринов, Моржерин, 1988. – Баринов Д.Г., Моржерин К.Ю. Работы Саратовского областного музея краеведения // АО-1986. – М.: Наука. – С. 155.
95. Барцева, 1978. – Барцева Т.Б. О химическом составе бронзового котла из с. Гайдары // СА. - № 2. – С. 256-257.

96. Батанина, Иванова, 1995. – Батанина И.М., Иванова Н.О., Археологич. карта заповедника Аркаим. История изучения археологич. памятников // Аркаим: Исследования. Поиски. Открытия. – Челябинск: Творч. объед . “Каменный пояс”. – С. 159-195.
97. Белинский и др., 2000. – Белинский А.Б., Березин Я.Б., Калмыков А.А. Предварительные итоги комплексного археологического изучения северной части Ставропольского края // XXI “Крупновские чтения” по археологии Северного Кавказа. – Тезисы. - Кисловодск. – С. 15-18.
98. Бєляєв, 1974. – Бєляєв О.С. Могильник зрубної культури поблизу с. Йосипівки // Археологія. – 14. – С. 60-61.
99. Бєляєв, 1977. - Бєляєв О.С. Розкопки поселення доби бронзи поблизу с. Йосипівка // Археологія. – 22. – С. 40-48.
100. Беляев, 1980. – Беляев А.С. Поздний период эпохи бронзы пограничья степи и лесостепи в Днепровском Левобережье: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – К. – 18 с.
101. Бєляєв, 1981. – Бєляєв О.С. Поховання зрубної культури і раннього залізного віку Йосипівського могильника // Археологія. – 36. – С. 67-70.
102. Березанская, 1957. – Березанская С.С. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма // КСИИМК. – Вып. 67. – С. 28-35.
103. Березанская, 1959. - Березанская С.С. Поселение срубной культуры на р. Оскол // КСИА АН УССР. - Вып. 8. - С. 85-90.
104. Березанская, 1960.- Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. - № 4. - С. 26-41.
105. Березанская, 1962. – Березанская С.С. О погребениях культуры многоваликовой керамики // МАСП. – Вып. 4. – С. 5-15.
106. Березанська, 1964. – Березанська С.С. Бронзовий вік на Україні. – К. : Наук. думка. – 70 с.
107. Березанская, 1977. – Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы (середина и вторая половина II тыс. до н. э.): Автореф. дис. … докт. ист. наук. – К. – 43 с.
108. Березанская, 1978. - Березанская С.С. Предсрубный культурно-хронологический горизонт на Украине // Древние культуры Поволжья и Приуралья. - Науч.тр. КуйбГПИ. - Т. 221. - Куйбышев. - С. 82-83.
109. Березанська, 1979. – Березанська С.С. Зрубна культура // УРЕ. – Т. 4. – С. 311.
110. Березанская, 1979а. – Березанская С.С. Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. – Донецк. – С. 4-6.
111. Березанская, 1982. – Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наук. думка. – 212 с.
112. Березанская, 1985. – Березанская С.С. Памятники марьяновского типа // Археология Украинской ССР. – Т. 1. – С. 397-403.

113. Березанская, 1986. - Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики / Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культура эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка. – С. 5-43.
114. Березанская, 1987. - Березанская С.С. Абашевская культура на территории Украины // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. - К.: Наук.думка. - С. 26-37.
115. Березанская, 1987а. - Березанская С.С. Культурно-хронологические взаимоотношения между сабатиновской и срубной культурами на территории Украины // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тез. докл. (Суздаль, 1987г.). – М.: Наука. - С. 38-40.
116. Березанская, 1990. – Березанская С.С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. – К.: Наук. думка. – 150 с.
117. Березанская, 1997. – Березанская С.С. Сравнительная характеристика сабатиновской и срубной культур на территории Украины // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимодействия Востока и Запада в эпоху поздней бронзы: Тез. докл. – К. –Николаев–Южноукраинск. – С. 4-6.
118. Березанская, Гершкович, 1983. - Березанская С.С., Гершкович Я.П. Андроновские элементы в срубной культуре на Украине // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. - Уфа: Изд-во БФАН СССР. - С. 100-110.
119. Березанська, Косарєва, 1982. – Березанська С.С., Косарєва А.О. Валиковий орнамент на кераміці зрубної культури // Археологія. – 39. – С. 3-14.
120. Березанская, Лобай, 1994. - Березанская С.С., Лобай Б.І. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бузі // Археологія. - № 4. – С. 148-153.
121. Березанская, Чередниченко, 1985. - Березанская С.С., Чередниченко Н.Н. Срубная культура // Археология Украинской ССР. - Т. 1. – С . 462-473.
122. Березанская, Шарафутдинова, 1985. – Березанская С.С., Шарафутдинова И.Н. Сабатиновская культура // Археология Украинской ССР. – Т. 1. – С. 489-499.
123. Берестнєв, 1980. – Берестнєв С.І. Поселення зрубної культури Таранцеве на Харківщині // Вісник Харк. ун-ту. - № 201. – Історія. – Вип. 12. – С. 100-107.
124. Берестнев, 1983. – Берестнев С.И. Срубная культура лесостепного Левобережья Украины: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – М. – 21 с.
125. Берестнев, 1992. – Берестнев С.И. К вопросу о харьковско-воронежской (среднедонской) катакомбной культуре // История и археология Слободской Украины. – Тезисы. – Харьков. – С. 86-88.

126. Берестнев, 1994.- Берестнев С.И. О погребальном обряде населения срубной общности Восточноукраинской лесостепи // Древности. – Харьков: Изд-во АО “Бизнес Информ”. – С. 15-28.
127. Берестнев, 2001.- Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). – Харьков: ПФ Амет. – 264 с.
128. Беседин, 1986. – Беседин В.И. Погребения воронежской культуры эпохи бронзы // Археологические памятники Восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 71-78.
129. Беседин, 1988. – Беседин В.И. Воронежская археологическая культура эпохи средней бронзы: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – К. – 24 с.
130. Беседин, 1991. – Беседин В.И. К изучению керамики Мосоловского поселения Мосоловское поселение эпохи бронзы в системе памятников степи и лесостепи: Тез. докл. – Воронеж. – С. 46-49.
131. Беседин, 1994. – Беседин В.И. Абашевские традиции гончарного производства в керамике памятников покровского типа и срубной культуры лесостепного Подонья // Срубная культурно-историческая область. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та. – С. 36-39.
132. Беседин, 1995. – Беседин В.И. О хронологии Пепкинского кургана // РА. - № 3. – С. 197-200.
133. Беседин, 1996. – Беседин В.И. Историографический комментарий к покровской проблеме // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. – Воронеж. – Вып. 2. – С. 43-46.
134. Беседин, 1996а. – Беседин В.И. “Микенские” орнаменты в Восточной Европе // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей. – Донецк. – Ч. 1. – С. 84-87.
135. Беседин, 1997. – Беседин В.И. К оценке раннего этапа покровской срубной культуры // Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матер. 3-го Українсько-Російського семінару). – К.-Вороніж-Перевальськ. – С. 5-6.
136. Беседин, 1998. – Беседин В.И. К вопросу об относительной хронологии памятников предсрубного периода в степи и лесостепи Восточной Европы // Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матер. 4-го Українсько-Російського семінару). – К.- Вороніж.– С. 13-16.
137. Беседин, 1999. – Беседин В.И. “Микенский” орнаментальный стиль эпохи бронзы в Восточной Европе // Археология восточноевропейской лесостепи. – Воронеж. – Вып. 13. - С. 45-59.
138. Беседин, 1999а. – Беседин В.И. О новых абсолютных датах предсрубного периода // Науч. тр. историч. ф-та ВГУ. – Исторические записки. – Воронеж.- Вып. 4. - С. 189-197.
139. Беседин, 2000. – Беседин В.И. Абашевские древности: тенденции интерпретации в свете анализав керамики // Взаимодействие и развитие

древних культур южного пограничья Европы и Азии. – Саратов. – С. 57 -59.
140. Беспалый, 1997. – Беспалый Г.Е.. Андроновское погребение на Нижнем Дону // ИАИАНД в 1994 г. – Азов. – Вып. 14. – С. 99-101.
141. Беспалый, 1987. – Беспалый Е.И. О работах Приморского отряда в 1986 г. // Итоги исследований Азово-Донецкой экспедиции в 1986 г.: Тез. докл. –Азов. – С. 7-10.
142. Беспалый, Парусимов, 1991. – Беспалый Е.И., Парусимов И.Н. Комплексы переходного и раннескифского периодов на Нижнем Дону // СА. - № 3. – С. 179-195.
143. Бидзиля и др., 1977. – Бидзиля В.И., Болтрик Ю.В., Мозолевский Б.Н ., Савовский И.П. Курганный могильник в уроч. Носаки // Курганные могильники Рясные могилы и Носаки. – К.: Наук. Думка. – С. 61-158.
144. Бикерман, 1975. – Бикерман Э. Хронология древнего мира. – М.: Наука. – 336 с.
145. Болдин и др., 1979. – Болдин Я.И., Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж ., Рассамакин Ю.Я., Савовский И.П. Раскопки в зоне строительства СРОС // АО-1978. – М.: Наука. - С. 303-304.
146. Бондарец, 1990. – Бондарец О.В. К вопросу о культурно-исторических общностях // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл. – Луганск. - С. 3-4.
147. Боталов и др., 1996. – Боталов С.Г., Григорьев С.А., Зданович Г.Б. Погребальные комплексы эпохи бронзы Большекараганского могильника // Материалы по археологии и этнографии Южного Урала. – Челябинск: Творч. объед. “Каменный пояс”. - С. 64-88.
148. Бочкарьов, 1972. – Бочкарьов В.С. Кіммерійські казани // Археологія . – 5. – С. 63-68.
149. Бочкарев, 1975. – Бочкарев В.С. Металлические изделия эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья (вопросы методики исследования и исторической интерпретации): Автореф. дис. … канд. ист. наук. – Л. - 19 с.
150. Бочкарев, 1986. – Бочкарев В.С. К вопросу о хронологическом соотношении Сейминского и Турбинского могильников // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – Вып. 3. – С. 78-111.
151. Бочкарев, 1990. – Бочкарев В.С. Факторы развития металлообрабатывающего производства южной половины Восточной Европы в эпоху поздней бронзы // Проблемы древней истории Северного Причерноморья и Средней Азии (эпоха бронзы и раннего железа). - Л. - С. 4-5.
152. Бочкарев, 1991. - Бочкарев В.С. Волго-Уральский очаг культурогенеза эпохи поздней бронзы // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте: материалы семинара. - СПб. - С. 24-27.

153. Бочкарев, 1992. – Бочкарев В.С. Новые абсолютные даты для бронзового века Европы // Северная Евразия от древности до средневековья. – Тез. конф. к 90-летию М.П.Грязнова. – СПб. – С. 21-23 .
154. Бочкарев, 1993. – Бочкарев В.С. Концептуальные основы хронологии эпохи поздней бронзы южной половины Восточной Европы // Новые материалы и методические основы археологич. хронологии: Тез. докл. – СПб. – С. 42-44.
155. Бочкарев, 1995.- Бочкарев В.С. Карпато-Дунайский и Волго-Уральский очаги культурогенеза эпохи бронзы // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы. Матер. конф. – СПб. – С. 18-29.
156. Бочкарев, Лесков, 1978. - Бочкарев В.С., Лесков А.М. О хронологическом соотношении памятников эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья с Подоньем, Поволжьем и Северным Кавказом // Древние культуры Поволжья и Приуралья. - Науч. тр. КуйбГПИ. - Т. 221. - С. 23-26.
157. Братченко, 1967. – Братченко С.Н. Исследования Ливенцовской крепости // АИНУ в 1965-1966 гг. – К.: Наук. думка. – С. 93-98.
158. Братченко, 1969. - Братченко С.Н. Багатошарове поселення Лівенцівка І на Дону // Археологія. – Т. XXII. – С. 210-231.
159. Братченко, 1971. - Братченко С.Н. Пам’ятки багатоваликової кераміки // Археологія Української РСР. - К.: Наук. думка. - Т. І. - С. 334-343.
160. Братченко, 1976. - Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. – К.: Наук. думка. - 251 с.
161. Братченко, 1977. – Братченко С.Н. К вопросу о бабинской культуре (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. – К.: Наук. думка. – С. 21-42.
162. Братченко, 1985. – Братченко С.Н. Каменско-Ливенцовская группа памятников // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка. - Т. І. – С. 458-462.
163. Братченко, 1985а. - Братченко С.Н. Культура многоваликовой керамики // Там же. - С. 451-458.
164. Братченко, 1989. – Братченко С.Н. Лук і стріли доби енеоліту-бронзи Півдня Східної Європи // Археологія. - № 4. – С. 70-82.
165. Братченко, 1995. - Братченко С.Н. Пряжки эпохи поздней бронзы и их северокавказские формы // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы. - СПб. – Ч. 2. – С. 82-86.
166. Братченко, Шарафутдинова Э.С., 2000. – Братченко С.Н., Шарафутдинова Э.С. Ливенцовский 1 могильник // Историко-археологич. исслед. в г. Азове и на Нижнем Дону в 1998 г. – Азов. –

Вып. 16. – С. 160-215.
167. Бровендер, 1996. - Бровендер Ю.М. Топография и планиграфия поселений срубной культуры в Среднем Подонцовье // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век). – Донецк. – Ч. 2. – С. 4-8.
168. Бровендер, 1998. – Бровендер Ю.М. Относительная хронология построек покровской срубной культуры поселения Капитаново // Доба бронзи Доно-Днецького регіону (матер. 4-го Укр.-Рос. семінару). – К.-Вороніж. – С. 16-31.
169. Бровендер, 2000. – Бровендер Ю.М. Поселение Покровской срубной культуры в северскодонецком Левобережье // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя. – Т. VIII. – С. 171-187.
170. Бровендер, 2000а. – Бровендер Ю.М. Поселення зрубної спільності в середній течії Сіверського Дінця: Автореф. дис. … канд. іст. наук. – К. – 20 с.
171. Бровендер, 2000б. – Бровендер Ю.М. Степановский тип памятников бережновско-маевской срубной культуры // ПАП. – Вип. 3. – С.123-134.
172. Бровендер, Отрощенко, 1995. – Бровендер Ю.М., Отрощенко В.В. Місто Агамемнона і Капітанівська агломерація селищ: Аріаднина нитка зв'язку // Бахмутський шлях. - № 3-4. – Луганськ. – С. 49-50.
173. Бровендер, Отрощенко, 1996. – Бровендер Ю.М., Отрощенко В.В. Карпато-Микенский орнаментальный стиль в материалах поселения Капитаново-1 // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. – Воронеж. – Вып. 2. – С. 53-55.
174. Бровендер и др., 1995. – Бровендер Ю.М., Отрощенко В.В., Павлова І .М. Робоча зустріч з проблем археології пізнього бронзового віку півдня Східної Європи (Луганськ-Перевальськ-Донецьк, 23-27.11.1993 р.) // Археологія. - № 1. – С. 150-151.
175. Бронзовый век Южного Приуралья, 1985. – Бронзовый век Южного Приуралья. – Уфа: Изд-во БашГПИ. – 125 с.
176. Буйнов, 1992. - Буйнов Ю.В. Грунтовый могильник срубной культуры у с. Червоный Шлях на Харьковщине // История и археология Слободской Украины: Тезисы. – Харьков. – С. 91-92.
177. Буйнов, 1994. – Буйнов Ю.В. О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы // Древности 1994. – Харьков: АО "Бизнес Информ". – С. 6-14.
178. Буйнов, 1999. – Буйнов Ю.В. Об этнокультурных взаимосвязях племен бондарихинской и срубной культур // Вісник ХДУ. Історія. – Харків. – Вип. 31. – С. 6-16.
179. Буйнов, Михеев, 1989. - Буйнов Ю.В., Михеев В.К. Курган срубной культуры у с. Сухая Гомольша на Харьковщине // Вестник ХГУ. - № 343. – История. - Вып. 23. - С. 87-95.

180. Бунятян, Отрощенко, 1995. – Бунятян К.П., Отрощенко В.В. Формы собственности на скот и способы изучения их по археологическим данным // Хозяйство древнего населения Украины. Ремесла и промыслы древнего населения Украины. – К.: МО КПДІКЗ. – С. 93-131.
181. Бурачков, 1875. – Бурачков П.О. О местоположении древнего города Каркинитиса и монетах, ему принадлежащих // ЗООИД. – Одесса. - Т. 9 . – С. 1-132.
182. Буров, 1974. – Буров Г.М. Курганы бронзового века близ Ульяновска . – Ульяновск: Приволжское книжн. изд-во. – 68 с.
183. Буров, 1981. – Буров Г.М. Медно-бронзовый век Ульяновского Поволжья. – Ульяновск: Приволжское книжн. изд-во. – 102 с.
184. Валукинский, 1948. – Валукинский Н.В. Материалы к археологической карте г. Воронежа // СА. – Т. 10. – С. 291-301.
185. Вальчак и др., 1996. - Вальчак С.Б., Мамонтов В.И., Сазонов А.А. Ранние памятники черногоровского этапа в Восточной Европе: происхождение и хронология // Историко-археологический альманах. – Армавир. - М. - № 2. - С. 23-44.
186. Вангородська, 1987. – Вангородська О.Г. Вироби з золота та срібла в культурах енеоліту-бронзи на території України // Археологія. – 59. – С. 1-11.
187. Ванчугов, 1990. - Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. – К.: Наук. думка. - 166 с.
188. Ванчугов и др., 1991. – Ванчугов В.П., Загинайло А.Г., Кушнир В.Г., Петренко В.Г. Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье. – К.: Наук. думка. – 97 с.
189. Варфоломеев, 1987. – Варфоломеев В.В. Относительная хронология керамических комплексов поселения Кент // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. – Караганда: Изд-во КарГУ. – С. 56-68.
190. Василенко, Супрун, 1998. – Василенко А.И., Супрун А.В. К вопросу о происхождении костяных поясных пряжек // VII Донская археол. конф. «Проблемы археологии Юго-Восточной Европы»: Тез. докл. - Ростов-на-Дону. – С. 32-35.
191. Васильев, 1977. – Васильев И.Б. Лузановский курганный могильник // Средневолжская археологическая экспедиция. – Куйбышев: Изд-во КуйбГУ. – С. 5-43.
192. Васильев, 1979. – Васильев И.Б. Среднее Поволжье в эпоху ранней и средней бронзы (ямные и полтавкинские племена) // Древняя история Поволжья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Куйбышев. – Т. 230. - С. 24-56.
193. Васильев, 1999. – Васильев И.Б. Поселение Лбище на Самарской Луке и некоторые проблемы бронзового века Среднего Поволжья // Вопросы археологии Урала и Поволжья. – Самара: Изд-во Самарский ун-т. - С. 66-114.

194. Васильев, Иванов, 1996. – Васильев И.Б., Иванов И.В. Взаимодействие человека и природной среды в междуречье Волги и Урала (Рын-пески Прикаспийской низменности) // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века. – Волгоград: Перемена. – С. 97-103.
195. Васильев и др., 1985. – Васильев И.Б., Кузьмина О.В., Семенова А.П. Периодизация памятников срубной культуры лесостепного Поволжья // Срубная культурно-историческая общность. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. – С. 60-94.
196. Васильев и др., 1991. – Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Семенова А.П. Памятники потаповского типа лесостепного Поволжья // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья: Тез. докл. – Саратов: Изд-во СарГУ. – С. 8-10.
197. Васильев и др., 1992. – Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Семенова А.П. Погребения знати эпохи бронзы в Среднем Поволжье // Археологич. вести. – СПб. – Т. 1. - С. 52-63.
198. Васильев и др., 1993. – Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Семенова А.П . Периодизация культур бронзового века Волго-Уральского региона // Новые открытия и методологич. основы археологич. хронологии. - СПб. – С. 66-68.
199. Васильев и др., 1994. - Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Семенова А.П. Потаповский курганный могильник индоиранских племен на Волге. - Самара: Изд-во Самарский ун-т. - 208 с.
200. Васильев и др., 1995. – Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Семенова А.П. Памятники потаповского типа в лесостепном Поволжье (краткое изложение концепции) // Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н. э.). – Самара: Изд-во СамГПУ. – С. 5-37.
201. Великанова, 1975. – Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. – М.: Наука. – 284 с.
202. Вильнянские курганы, 1977. – Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. – К.: Наук. думка. – 126 с.
203. Винников, Синюк, 1990. – Винников А.З., Синюк А.Т. По дорогам минувших столетий. – Воронеж: Центр.-Черноозем. книжн. изд-во. – 320 с.
204. Виноградов, 1995. – Виноградов Н.Б. Хронология, содержание и культурная принадлежность памятников ситаштинского типа бронзового века в Южном Зауралье // Вестник ЧелГПУ. – Челябинск. - № 1 . – С. 16-26.
205. Войлошников, 1991. – Войлошников М. Индоевропейцы, где вы? // Знание - сила. – №4. - С. 34-38.
206. Волкобой, 1979. – Волкобой С.С. Срубные погребения с трупосожжением в Орельско-Самарском междуречье // Курганные древности степного Поднепровья III – I тыс. до н. э. – Днепропетровск.

– Вып. 3. - С. 98-103.
207. Волкобой, 1980. - Волкобой С.С. Срубные погребения с кубками в Днепровском Левобережье // Курганы Степного Поднепровья. - Днепропетровск. – Вып. 4. – С. 69-75.
208. Воловик, 1996. – Воловик С.И. Бондарихинская культура (проблема происхождения): Автореф. дис. … канд. ист. наук. – М. – 33 с.
209. Вопросы отечественной и всеобщей истории, 1975. – Вопросы отечественной и всеобщей истории. – Куйбышев: Изд-во КуйбГУ. – 224 с.
210. Гак, Гоняный, 2000. – Гак Е.И., Гоняный М.И. Итоги изучения памятников срубной культуры Верхнего Дона // Куликово поле: вопросы историко-культурного наследия. – Тула. – С. 11-24.
211. Галкин, 1977. – Галкин Л.Л. Сосуд срубной культуры с сюжетным рисунком из Саратовского Заволжья // СА. - № 3. – С. 189-196.
212. Галкин, 1978. – Галкин Л.Л. Северо-восточный каспийский “мост” эпохи бронзы // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 221. – Куйбышев. – С. 37-40.
213. Галкин, 1981. - Галкин Л.Л. Разведка в Гурьевской области // АО-1980. – М.: Наука. – С. 433.
214. Галкин, 1983. – Галкин Л.Л. Разведки и раскопки в Северо-Восточном Прикаспии // АО-1981. – М.: Наука. – С. 433-434.
215. Галкин, 1992. – Галкин Л.Л. Кочевники эпохи бронзы Западного Казахстана // Маргулановские чтения: Матер. конф. – М. – С. 77-79.
216. Генинг В.В., Корпусова, 1989. – Генинг В.В., Корпусова В.Н. АПКП. Первая курганная группа у с. Целинное: Препринт 89.1. – К. – 44 с.
217. Генинг В.В., Корпусова, 1989а. – Генинг В.В., Корпусова В.Н. АПКП . Вторая курганная группа у с. Целинное: Препринт 89.2. – К. – 44 с.
218. Генинг В.В., Корпусова, 1989б. – Генинг В.В., Корпусова В.Н. АПКП. Курганы у с. Источное и с. Болотное: Препринт 89.11. – К. – 60 с.
219. Генинг В.В., Корпусова, 1989в. – Генинг В.В., Корпусова В.Н. АПКП. Курганы у с. Богачевка: Препринт 89.12. – К. – 56 с.
220. Генинг В.В., Кубышев, 1990. – Генинг В.В., Кубышев А.И. Черная Долина в эпоху бронзы. Курганы у с. Новокаменка: Препринт 90.6. – К. – 58 с.
221. Генинг В.В., Усик, 1989. – Генинг В.В., Усик В.И. Исследования Степной экспедиции Археологического музея. Курганы у с. Осокоровка: Препринт 89.13. – К. – 58 с.
222. Генинг В.Ф., 1975. – Генинг В.Ф. Хронологические комплексы XVI в . до н. э. (по материалам Синташтинского могильника) // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. – К. – Ч. 1. – С. 94-95.
223. Генинг В.Ф., 1977. – Генинг В.Ф. Могильник Синташта и проблема ранних индоиранских племен // СА. - № 4. – С. 53-73.

224. Генинг В.Ф., Ашихмина, 1975. – Генинг В.Ф., Ашихмина Л.И. Могильник эпохи бронзы на р. Синташта // АО-1974. – М.: Наука. - С. 144-147.
225. Генинг В.Ф., Пряхин, 1975. – Генинг В.Ф., Пряхин А.Д. Синташтинское поселение // Там же. – С. 147.
226. Генинг В.Ф., Виноградов, 1976. – Генинг В.Ф., Виноградов Н.Б. Новый могильник середины II тыс. до н. э. на р. Синташта // АО-1975. – М.: Наука. – С. 168-169.
227. Генинг В.Ф. и др., 1992. - Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. –Челябинск: Южноуральское книжн. изд-во. - 408 с.
228. Гершкович, 1978. – Гершкович Я.П. К вопросу об андроновских элементах в срубной культуре Украины // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Куйбышев. - Т. 221– С. 92-94.
229. Гершкович, 1981. – Гершкович Я.П. К проблеме инородных элементов в срубной культуре на Украине // Актуальные проблемы археологич. исследований в УССР: Тез. докл. – К.: Наук. думка. – С. 48.
230. Гершкович, 1982. - Гершкович Я.П. Культурно-хронологич. группы погребений эпохи средней-поздней бронзы кургана у с. Пришиб // Материалы по хронологии археологич. памятников Украины. – К.: Наук . думка. – С. 71-80.
231. Гершкович, 1982а. – Гершкович Я.П. Про кам’яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов’я // Археологія. – 41. – С. 15-21.
232. Гершкович, 1986. - Гершкович Я.П. Фигурные поясные пряжки культуры многоваликовой керамики // СА. - 1986. - № 2. - С. 132-145.
233. Гершкович, 1993. - Гершкович Я.П. Сабатинівська культура Нижнього Подніпров’я та Північно-Західного Надазов’я: Автореф. дис. … канд. іст. наук. - К. - 15 с.
234. Гершкович, 1996. – Гершкович Я.П. Курганы в междуречье р. Лозовой и р. Ольховой на Донецком кряже // Древние культуры Восточной Украины. – Луганск: Изд-во ВУГУ. – С. 133-167.
235. Гершкович, Евдокимов, 1982. – Гершкович Я.П., Евдокимов Г.Л. Об одной категории костяных изделий срубной культуры // СА. - № 4. – С. 228-231.
236. Гершкович и др., 1987. – Гершкович Я.П., Клочко В.И., Евдокимов Г .Л. Новокиевская литейная мастерская и проблемы хронологии сабатиновских памятников Нижнего Поднепровья // СА. - № 2. – С. 142-158.
237. Гетманский, 1986. – Гетманский С.А. К вопросу о реконструкции срубных жилищ (постройки 7 и 42 Мосоловского поселения) // Археологич. памятники эпохи бронзы Восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 104-112.

238. Гольмстен, 1928. – Гольмстен В.В. Археологич. памятники Самарской губ. // ТСА РАНИОН. – М. – Т. IV. - С. 125-137.
239. Гольмстен, 1928а. – Гольмстен В.В. Материалы по археологии Самарской губернии // Бюллетень Общества археологии, истории этнографии и естествознания при СГУ. – Самара. – №5. - С. 3-7.
240. Гольцева, Букарский, 1978. – Гольцева Н.В., Букарский В.Б. Два новых экспоната из собрания Кишиневского музея // СА. - № 2. – С. 253 -256.
241. Горбов, 1992. – Горбов В.Н. Новые данные о поселении Ляпичев Хутор и некоторые проблемы изучения срубных поселений Приазовья // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. – Харьков. – С . 100-102.
242. Горбов, 1993. – Горбов В.Н. Поселенческие комплексы Приазовья в системе синхронизации западного и восточного кругов валиковой керамики // Новые открытия и методологические основы археологической хронологии: Тез. докл. – СПб. – С. 90-93.
243. Горбов, 1995. – Горбов В.Н. К проблеме культурной атрибуции поселения на Белозерском лимане // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы . – СПб. – Ч. II. - С. 52-72.
244. Горбов, 1996. – Горбов В.Н. Раннесрубные поселенческие комплексы Северо-Восточного Приазовья // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи: Тез. докл. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – Ч. 1. – С. 66-69.
245. Горбов, 1996а. – Горбов В.Н. Финал бронзового века Северо-Восточного Приазовья и некоторые проблемы региональных различий // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энелит – бронзовый век). – Донецк: Изд-во ДонГУ. – Ч. 2. - С. 13-21.
246. Горбов, Литвиненко, 1998. – Горбов В.Н., Литвиненко Р.А. К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века // Проблеми археології Подніпров’я. – Дніпропетровськ. – Вип. 1. - С. 69-79.
247. Горбов, Мимоход, 1999. - Горбов В.Н, Мимоход Р.А. Культовые сооружения срубных памятников Северо-Восточного Приазовья // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк. – С. 24-69.
248. Горбов, Усачук, 1993. – Горбов В.Н., Усачук А.Н. Дружковский могильник и некоторые вопросы мировоззрения срубных племен // Археологический альманах. - № 2. – С. 115-131.
249. Горбунов, 1976. – Горбунов В.С. Классификация абашевских могильников Башкирии // Древности Южного Урала. – Уфа: Изд-во БФАН СССР. – С. 18-34.
250. Горбунов, 1977. – Горбунов В.С. Курганы эпохи бронзы на Правобережье р.Демы // СА. - № 1. – С. 149-168.

251. Горбунов, 1985. – Горбунов В.С. Некоторые проблемы эпохи бронзы лесостепной полосы Приуралья // Бронзовый век Южного Приуралья. – Уфа: Изд-во БГПИ. – С. 3-21.
252. Горбунов, 1986. – Горбунов В.С. Абашевская культура Южного Приуралья. – Уфа: Изд-во БГПИ. – 96 с.
253. Горбунов, 1989. – Горбунов В.С. Поселенческие памятники бронзового века в лесостепном Приуралье. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. –135 с.
254. Горбунов, 1990. – Горбунов В.С. Некоторые проблемы культурогенетических процессов эпохи бронзы Волго-Уралья: Препринт. – Свердловск: ИИА УрО АН СССР. – 31 с.
255. Горбунов, 1992. - Горбунов В.С. Бронзовый век Волго-Уральской лесостепи. - Уфа: Изд-во БГПИ. - 224 с.
256. Горбунов, 1992а. – Горбунов В.С. О методике выделения хозяйственно-культурных центров эпохи бронзы Волго-Уральской лесостепи // Теория и методика исследования археологич. памятников лесостепной зоны: Тез. докл. – Липецк. – С. 127-128.
257. Горбунов, 1994. - Горбунов В.С. К оценке социально-экономич. и организационных структур срубной культурно-историч. общности // Срубная культурно-историч. область: Тез. докл. – Саратов. – С. 6-8.
258. Горбунов, 1996. - Горбунов В.С. Срубная культура как объект реконструкции организационных структур, власти и управления населения позднего бронзового века степи и лесостепи Восточной Европы // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: Тез. докл. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – Ч. 1. – С. 14-17.
259. Горбунов, 2000. - Горбунов В.С. Волго-Уральский регион распространения памятников срубной культурно-историч. общности // Срубная культурно-историч. общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 58-67.
260. Горбунов, Морозов, 1985. – Гобунов В.С., Морозов Ю.А. Периодизация срубной культуры Приуралья // Срубная культурно-историческая общность. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. – С. 95-118.
261. Горбунов, Морозов, 1991. – Горбунов В.С., Морозов Ю.А. Некрополь эпохи бронзы Южного Приуралья. – Уфа: Башкирское книжн. изд-во. – 160 с.
262. Горбунов, Обыденнов, 1980. – Горбунов В.С., Обыденнов М.Ф. Курганный могильник эпохи поздней бронзы в Южной Башкирии // СА. - № 3. – С. 173-182.
263. Горбунов и др., 1989. – Горбунов В.С., Пшеничнюк А.Х., Акбулатов И.М. Новые материалы из погребальных памятников эпохи бронзы Южного Приуралья // Материалы по эпохе бронзы и раннего железа

Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. – Уфа: Изд-во БНЦ УрО АН СССР. - С. 17-34.

264. Горелик, 1985. – Горелик М.Ф. Боевые колесницы Переднего Востока III–II тыс. до н. э. // Древняя Анатолия . – М.: Наука. – С. 183-203.

265. Городцов, 1905. – Городцов В.А. Результаты археологич. исслед. в Изюмском уезде Харьковской губ. 1901 г. // Тр. XII АС. - Т.1. - М. - С. 174-225.

266. Городцов, 1907. - Городцов В.А. Результаты археологич. исслед. в Бахмутском уезде Екатеринославской губ. 1903 г. // Тр. XIII АС. - Т.1. – М. - С. 211-365.

267. Городцов, 1910. – Городцов В.А. Бытовая археология. – М. - 474 с.

268. Городцов, 1915. – Городцов В.А. Культуры бронзовой эпохи в Средней России // Отчет РИМ за 1914 г. М. - 106 с.

269. Городцов, 1927. – Городцов В.А. Бронзовый век на территории СССР // БСЭ. – Изд. 1. – М. – Т.7. – Стб. 610-626.

270. Городцов, 1928. – Городцов В.А. К вопросу о киммерийской культуре // ТСА РАНИОН. – М. – Т. 2. - С. 46-60.

271. Гошко, Отрощенко, 1986. – Гошко Т.Ю., Отрощенко В.В. С. Погребения киммерийцев в катакомбных и подбойных сооружениях // СА. - № 1. – С. 168-183.

272. Граб, Супруненко, 1993. – Граб В.И., Супруненко А.Б. Из эпистолярного наследия Н.Е.Макаренко // ДАС. – Вып. 3. – С. 36-45.

273. Граков, 1947. – Граков Б. Скіфи. – К.: Вид-во ІА АН УРСР. – 96 с.

274. Граков, 1977. – Граков Б.Н. Ранний железный век. М.: Изд-во МГУ. –232 с.

275. Грантовский, 1973. – Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. – М.: Наука. – 394 с.

276. Гриб, 1979. – Гриб В.К. К вопросу о срубах в погребениях бронзового века на территории Донецкой и Ворошиловградской областей // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. – Донецк. – С. 77-78.

277. Григор’єв, 1986. – Григор’єв В.П. Курган бронзового віку в м. Городище Черкаської області // Археологія. – 56 – С. 47-58.

278. Григорьев, 1999. – Григорьев С.А. Древнейшие индоевропейцы. Опыт исторической реконструкции. – Челябинск. – 444 с.

279. Грязнов, 1953.- Грязнов М.П. Землянки бронзового века близ хут. Ляпичева на Дону // КСИИМК. – Вып. 50. – С. 137-148.

280. Грязнов, 1970. – Грязнов М.П. Пастушеские племена Средней Азии в эпоху развитой и поздней бронзы // КСИА АН СССР. – Вып. 122. – С. 37-43.

281. Грязнов, 1977. – Грязнов М.П. Бык в обрядах и культах древних скотоводов // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. – М. : Наука. – С. 80-88.

282. Гумилев, 1990. – Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л.: Наука. – 280 с.

283. Гумилев, 1991. – Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – Баку: Азернешр. – 310 с.

284. Давня історія України, 1997. – Давня історія України у трьох томах. - К.: Наук. думка. - Т. 1. - 560 с.

285. ДАС, 1992. – Донецкий археологический сборник. – Донецк. - Вып. 1 . – 118 с.

286. ДАС, 1992а. –Донецкий археологический сборник. – Вып. 2. – 188 с.

287. ДАС, 1993. –Донецкий археологический сборник. – Вып. 3. – 182 с.

288. ДАС, 1993а. – Донецкий археологический сборник. – Вып. 4 – 200 с.

289. ДАС, 1994. –Донецкий археологический сборник. – Вып. 5. – 200 с.

290. ДАС, 1996. –Донецкий археологический сборник. – Вып. 6. – 200 с.

291. ДАС, 1997. -Донецкий археологический сборник. – Вып. 7. – 204 с.

292. ДАС, 1998. –Донецкий археологический сборник. – Вып. 8. – 176 с.

293. ДВДС, 1990. – Древности Волго-Донских степей. – Волгоград. – 77 с.

294. ДВДС, 1992. –Древности Волго-Донских степей. – Вып. 2. – 168 с.

295. ДВДС, 1993. –Древности Волго-Донских степей. – Вып. 3. – 253 с.

296. ДВДС, 1994. - Древности Волго-Донских степей. – Вып. 4. -222 с.

297. ДВДС, 1995. - Древности Волго-Донских степей. – Вып. 5. – 130 с.

298. Дворниченко, Кореняко, 1989. – Дворниченко В.В., Кореняко В.А. Предшественники савроматов в Волго-Донском междуречье, Заволжье и Южном Приуралье // Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: Наука. – С. 148-152.

299. Дворниченко и др., 1974. – Дворниченко В.В., Ерохин О.Г., Кореневский С.Н. Работы Багаевского отряда на Маныче // АО-1973. – М.: Наука. – С. 107-108.

300. Дворниченко и др., 1976. – Дворниченко В.В., Куйбышев А.В., Малиновская Н.В., Федоров-Давыдов Г.А. Раскопки курганов в Астраханской области // АО-1975. – М.: Наука. – С. 174.

301. ДГС, 1866. – Древности Геродотовой Скифии. – СПб. – Вып. 1. – 28 с.

302. ДГС, 1872. – Древности Геродотовой Скифии. – СПб. – Вып. 2. – 118 с.
303. Демкин, Демкина, 1999. – Демкин В.А., Демкина Т.С. О чем могут поведать степные курганы? (К проблеме интеграции почвоведения и археологии) // Донская археология. - № 1. – С. 24-34.
304. Деопик, 1970. – Классификация и статистический анализ керамического комплекса поселения у с. Кирово // Древности Восточного Крыма. – К.: Наук. думка. – С. 60-96.
305. Деопик, Дервиз, 1985. – Деопик Д.В., Дервиз П.Г. Морфологический анализ керамики из погребений срубной культуры Нижнего Подонья // СА. - № 1. – С. 23-38.
306. Дергачев, 1986. - Дергачев В.А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. - Кишинев: Штиинца. - 224 с.
307. Державин, 1983. – Державин В.Л. Работы в зоне строительства Большого Ставропольского канала // АО-1981. – М.: Наука. – С. 114-115 .
308. Дискуссия, 1996. – Дискуссия на семинаре // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: Тез. докл. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – Ч. 2. – С. 73-81.
309. Добровольский, 1925. - Добровольский А.В. Древние земледельческие поселения по берегам Ингульца // ВОКК. – Одесса. - № 2/3. – С. 77-79.
310. Добровольський, 1929. - Добровольський А. Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану р. 1927 // Збірник ДКІАМ. – Дніпропетровське. – Т. 1. – С. 61-160.
311. Добровольський, 1952. Добровольський А.В. Перше Сабатинівське поселення // АП УРСР. – Т. 4. – С. 78-88.
312. Добровольский, 1957. - Добровольский А.В. Поселение бронзового века Бабино III // КСИА АН УССР. - Вып. 7. – С. 40-45.
313. Довженко, 1993. - Довженко Н.Д. Проблеми дослідження найдавніших мегалітичних пам’яток України // Праці центру пам’яткознавства. – К. – Вип. 2. – С. 108-135.
314. Довженко, 1997. - Довженко Н.Д. К проблеме поиска каменных изваяний эпохи поздней бронзы // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы: Тез. докл. – К.-Николаев-Южноукраинск. – С. 41-42.
315. Древнейшие скотоводы, 1987. – Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – К.: Наук. думка. – 196 с.
316. Древние и средневековые культуры Поволжья, 1981. – Древние и средневековые культуры Поволжья. – Куйбышев: Изд-во КуйбГУ. – 138 с.
317. Древние культуры Восточной Украины, 1996. – Древние культуры Восточной Украины. – Луганск: Изд-во ВУГУ. – 242 с.

318. Древние культуры Поволжья и Приуралья, 1978. – Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. – 100 с.
319. Древние культуры Подонцовья, 1993. – Древние культуры Подонцовья. – Луганск. – 196 с.
320. Древние памятники на территории Восточной Европы, 1983. – Древние памятники на территории Восточной Европы. – Воронеж: Изд-во ВорГПИ. – 160 с.
321. Древности, 1994. – Древности 1994. – Харьков. – 204 с.
322. Древности, 1995. – Древности 1995. – Харьков. – 198 с.
323. Древности, 1996. – Древности 1996. – Харьков, 1997. - 174 с.
324. Древности Дона, 1983. – Древности Дона. – М.: Наука. – 190 с.
325. Древности Калмыкии, 1985. – Древности Калмыкии. – Элиста. – 168 с.
326. Древности Поингулья, 1977. – Древности Поингулья. – К.: Наук. думка. – 145 с.
327. Древности Среднего Поволжья, 1985. – Древности Среднего Поволжья. – Куйбышев: Изд-во КуйбГУ. – 180 с.
328. Древности Южного Урала, 1976. – Древности Южного Урала. – Уфа: Изд-во БФАН СССР. – 151 с.
329. Древняя и средневековая история, 1986. – Древняя и средневековая история Нижнего поволжья. – Саратов: Изд-во СарГУ. – 135 с.
330. Древняя история населения, 1992. – Древняя история населения Волго-Уральских степей. – Оренбург: Изд-во ОрГПИ. – 270 с.
331. Древняя история Поволжья, 1979. – Древняя история Поволжья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 230. – 243 с.
332. Дремов, 1992. – Дремов И.И. Вишневое – поселение покровского времени в Саратове // АВЕС. – Саратов. – Вып. 3. – С. 74-86.
333. Дремов, 1996. – Дремов И.И. Грунтовые могильники эпохи средней бронзы Белогорское I, II // Охрана и исследование памятников археологии Саратовской области в 1995 году. – Саратов. – Вып. 1. - С. 98-118.
334. Дремов, 1996а. - Дремов И.И. О хронологической неразрывности погребений катакомной и срубной культур в степном Поволжье // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит и бронзовый век). –Матер. междунар. конф. – Донецк. – Ч. 1. - С. 110-114.
335. Дремов, 1997. – Дремов И.И. О планиграфии и стратиграфии погребений конца средней – начала поздней бронзы степного Поволжья // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей. – Саратов: Изд-во СарГПИ. - С. 61-69.
336. Дремов, Семенова, 1998. – Дремов И.И., Семенова И.В. Материалы предсавроматского времени из Саратовского Поволжья // VII Донская археологич. конф. “Проблемы археологии Юго-Восточной Европы”:

Тез. докл. – Ростов-на-Дону. – С. 101-102.
337. Дрябина и др., 1978. – Дрябина Л.А., Жилина И.В., Крутских Н.А., Шорин А.Ф. Исследования Черкаскульских могильников в Челябинской области // АО-1977. – М.: Наука. – С. 172.
338. ДСП, 1982. – Древности степного Поднепровья (III – I тыс. до н. э.). – Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – 92 с.
339. ДСП, 1983. – Древности степного Поднепровья (III – I тыс. до н. э.). – Днепропетровск. – 68 с.
340. ДСПиК, 1990. – Древности степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье. – Т. 1. – 160 с.
341. ДСПиК, 1991. – Древности степного Причерноморья и Крыма. – Т. 2. – 200 с.
342. ДСПиК, 1992. –Древности степного Причерноморья и Крыма. – Т. 3. – 198 с.
343. ДСПиК, 1993. – Древности степного Причерноморья и Крыма. – Т. 4 . – 272 с.
344. ДСПиК, 1995. – Древности степного Причерноморья и Крыма. – Т. 5 . – 200 с.
345. ДСПиК, 1997. - Древности степного Причерноморья и Крыма. – Т. 6. – 140 с.
346. Дубовская, 1978. – Дубовская О.Р. Поселение эпохи поздней бронзы близ села Провалья // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Науч . тр. КуйбГПИ. – Т. 221. – С. 94-96.
347. Дубовская, 1985. - Дубовская О.Р. Погребения КМК Донеччины и Северо-Восточного Приазовья // Археология и краеведение в школе: Тез. докл. - Донецк. - С. 19-21.
348. Дубовская, 1987. – Дубовская О.Р. О локальных особенностях в инвентаре черногоровских погребений // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. – Донецк. – С. 75-77.
349. Дубовская, 1993. – Дубовская О.Р. Вопросы сложения инвентарного комплекса черногоровской культуры // Археологический альманах. – № 2. – С. 137-160.
350. Дубовская, 1994. – Дубовская О.Р. Локальные зоны черногоровской культуры // РА. - № 2. – С. 15-29.
351. Дьяченко, 1992. – Дьяченко А.Н. Поселение Ерзовка 1 и некоторые проблемы финальной бронзы Нижнего Поволжья // АВЕС. – Саратов. – Вып. 3. – С. 115-126.
352. Дяденко, 1957. – Дяденко В.Д. Сліди зрубної культури біля с. Річки, Сумської обл. // Археологія. – Т. 10. – С. 154-155.

353. Дяченко, 1993. – Дяченко В.Д. Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовччі (XI – XIII ст.) // Стародавній Київ. Археологіч. дослідження 1984-1989. – К.: Наук. думка. – С. 151-166.
354. Евдокимов, 1992. – Евдокимов Г.Л. Погребения эпохи поздней бронзы Астаховского могильника: Препринт. – К. – 45 с.
355. Евдокимов, 1999. – Евдокимов Г.Л. Некоторые итоги изучения материалов Брилевского могильника // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б.Н.Гракова). – Запорожье. – С. 99-103.
356. Евтюхова, 1965. – Евтюхова О.Н. О хронологии абашевской культуры Среднего Поволжья // МИА. – № 130. – С. 137-142.
357. Екимов, 1978. – Синкретические абашевско-срубные погребения на территории Среднего Подонья // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 221. – С. 76-77.
358. Екимов, 1981. – Екимов Ю.Г. Позднесрубное поселение Садовое VI на р. Битюг // Эпоха бронзы Волго-Уральской лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. - С. 153-163.
359. Екимов, 1990. – Екимов Ю.Г. Мельгуново-3 – многослойный памятник в Верховьях Дона // Археологич. исследования в Центральном Черноземье в 12 пятилетке: Тез. докл. – Белгород: Изд-во БелГПИ. – С. 30-32.
360. Екимов, Беседин, 1980. – Екимов Ю.Г., Беседин В.И. К вопросу о памятниках заключительного этапа эпохи бронзы в лесостепном Подонье // АВЕЛ. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 79-84.
361. Екимов, Пряхин А.А., 1979. – Екимов Ю.Г., Пряхин А.А. Костяные псалии эпохи бронзы с территории лесостепного Подонья // Древняя история Поволжья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 230. – С. 78-85.
362. Ефименко, Третьяков, 1961. – Ефименко П.П., Третьяков П.Н. Абашевская культура в Среднем Поволжье // МИА. - № 97. – С. 43-110.
363. Железчиков, Иксанова, 1978. – Железчиков Б.Ф., Иксанова Ф.М. К вопросу о культурной принадлежности памятников 2-й пол. II тыс. до н. э. в Уральской обл. // Древние культуры Поволжья и Приуралья.–Науч. тр. КуйбПИ. – Т. 221. - С. 62-63.
364. Железчиков и др., 1977. - Железчиков Б.Ф., Иксанова Ф.М., Кригер В.А. Погребения срубной культуры в курганной группе у с. Новопавловка // Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 220. - С. 88-91.
365. Жигулина и др., 1977. – Жигулина Л.Н., Мажанова И.Н., Тихомолова И.Р. Работы в зоне строительства Тольяттинской ОС // АО-1976. – М.: Наука. – С. 149-150.
366. Житников, 1983. – Житников В.Г. Раскопки курганов в зоне строительства Чирской ОС // АО-1977. – М.: Наука. – С. 117.

367. Житников, Копылов, 1978. – Житников В.Г., Копылов В.П. Работы в зоне строительства Чирской ОС // АО-1981. – М.: Наука. – С. 120.
368. Журнал раскопок, 1908. – Журнал раскопок Н.Е.Бранденбурга 1888-1902 г.г. – СПб. - 220 с.
369. Замятнин, 1922. – Замятнин С.Н. Очерки по доистории Воронежского края. Каменный и бронзовый век в Воронежской губ. – Воронеж. – 16 с.
370. Захариков, 1997. – Захариков А.П. Формирование срубной культуры. Вариант трансформации культур степного Поволжья средней – поздней бронзы // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южноруссих степей. – Саратов. – Ч. 1. – С. 58-61.
371. Захарова, 1994. – Захарова Е.Ю. Этническая принадлежность населения срубной КИО // Срубная культурно-историческая область: Материалы 3-их Рыковских чтений. – Саратов: Изд-во СарГУ. – С. 19-23.
372. Захарова, 1998. – Захарова Е.Ю. Сосуды со знаками срубной культурно-историч. общности: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – Воронеж. – 23 с.
373. Захарова, 2000. – Захарова Е.Ю. Сосуды со знаками срубной общности эпохи поздней бронзы. – Воронеж: ЦЧКИ. – 163 с.
374. Збірник ДКІАМ, 1929. – Збірник Дніпропетровського історико-археологічного музею. – Дніпропетровське. – Т. 1. - 273 с.
375. Збруева, 1948. – Збруева А.В. Маклашеевские могильники // КСИИМК. – Вып. 23. – С. 22-30.
376. Зданович Г.Б., 1983. – Зданович Г.Б. Основные характеристики петровских комплексов Урало-Казахстанских степей (к вопросу о выделении петровской культуры) // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск: Изд-во БашГУ. – С. 48-68.
377. Зданович Г.Б., 1988. - Зданович Г.Б. Бронзовый век Урало-Казахтанских степей. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та. - 182 с.
378. Зданович Г.Б., 1992. – Зданович Г.Б. Архитектура поселения Аркаим // Маргулановские чтения-1990. – М. – Ч. 1. – С. 79-84.
379. Зданович Г.Б., 1997. - Зданович Г.Б. Аркаим - культурный комплекс эпохи средней бронзы Южного Зауралья // РА. - № 2. - С. 47-62.
380. Зданович Г.Б., 1999. - Зданович Г.Б. Южное Зауралье в эпоху средней бронзы // Комплексные общества Центральной Евразии в III-I тыс. до н. э. – Челябинск-Аркаим. – С. 42-43.
381. Зданович Г.Б., Генинг В.В., 1985. – Зданович Г.Б., Генинг В.В. Оборонительные сооружения поселения Синташта // АО-1983. – М.: Наука. – С. 147-148.
382. Зданович Г.Б., Зданович Д.Г., 1995. - Зданович Г.Б., Зданович Д.Г. Протогородская цивилизация "Страна городов" Южного Зауралья //

Культуры древних народов степной Евразии и феномен протогородской цивилизации Южного Урала. - Россия и Восток: проблемы взаимодействия. – Матер. конф. - Ч. 5. - Кн. 1. - Челябинск. - С. 63-65.

383. Зданович Д.Г., 1995. – Зданович Д.Г. Синташтинско-Микенский культурно-хронологический горизонт: степи Евразии и Элладский регион в XVIII-XVII вв. до н. э. // Там же. – С. 63-65.
384. Зданович Д.Г., 1997. - Зданович Д.Г. Синташтинское общество: социальные основы “квазигородской” культуры Южного Зауралья эпохи средней бронзы. - Челябинск. - 94 с.
385. Зданович Д.Г., 1999. - Зданович Д.Г. Аркаим: древность, модерн, постмодерн // Аркаим 1987-1997. Библиографический указатель. – Челябинск: ЧГУ. – С. 8-51.
386. Зданович С.Я., 1979. – Зданович С.Я. Саргаринская культура – заключительный этап бронзового века в Северном Казахстане: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – М. – 19 с.
387. Зданович С.Я., 1983. – Зданович С.Я. Происхождение саргаринской культуры // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск: Изд-во БашГУ. – С. 69-80.
388. Зудина, 1981. – Зудина В.Н. Андроновские элементы в срубной культуре Куйбышевского Заволжья // Древние и средневековые культуры Поволжья: Изд-во КуйбГУ. – С. 88-107.
389. Зудина, 1991. – Зудина В.Н. Курганный могильник Канадей IV // Археологич. исследования в лесостепном Поволжье. – Самара: Изд-во СамГУ. – С. 59-75.
390. Зудина, Кузьмина О.В., 1999. – Зудина В.Н., Кузьмина О.В. Давыдовский курганный могильник // Вопросы археологии Урала. – Самара: Самарский ун-т. – С. 115-142.
391. Зудина, Скарбовенко, 1985. – Зудина В.Н., Скарбовенко В.А. Раннесрубный могильник у с. Песочное // Древности Среднего Поволжья. – Куйбышев: Изд-во КуйбГУ. – С. 51-78.
392. Зудина и др., 1987. - Зудина В.Н., Седова М.С., Скарбовенко В.А. Раскопки памятников эпохи бронзы на юге Татарии // АО-1985. – М.: Наука. – С. 179-180.
393. Іванов, Колєв, 1993. – Іванов А.Ю., Колєв Ю.І. Зрубний комплекс з роговим “жезлом” із Середнього Заволжя // Археологія. - № 1. – С. 92-101.
394. Иванов А.Ю., Скарбовенко, 1993. – Иванов А.Ю., Скарбовенко В.А. Могильник эпохи бронзы у д. Новоселки на р. Цильне // Археологич. исследования в Поволжье. – Самара: Изд-во Самарский ун-т. - С. 78-128.
395. Иванов И.В., 1985. – Иванов И.В. Изменение климата Южной Украины в голоцене // ПАП. – Днепропетровск. – Вып. 2. – С.27-32.

396. Изотова, 1997. – Изотова М.А. Культовые комплексы на поселениях эпохи бронзы Нижнего Поволжья // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей: Матер. конф. – Саратов: Изд-во СарГПИ. – С. 91-93.
397. Изотова, 2000. – Изотова М.А. К вопросу о позднеандроновском (федоровском) компоненте в срубной среде // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии. – Саратов. – С. 109-112.
398. Изотова, Малов, 1992. – Изотова М.А., Малов Н.М. Хвалынская керамика эпохи поздней бронзы Танавского городища // АВЕС. – Саратов. – Вып. 3. – С. 96-115.
399. Ильюков, 1979. – Ильюков Л.С. Курган бронзового века на Миусском полуострове // СА. - № 1. – С. 132-144.
400. Ильюков, 1979а. – Ильюков Л.С. Меркуловский могильник эпохи поздней бронзы // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. – Донецк. - С. 85.
401. Ильюков, 1991. – Ильюков Л.С. Бронзовый наконечник дротика из Ростова-на-Дону // ИАИАНД в 1990 г. – Азов: Изд-во АКМ. – Вып. 10. – С. 34-36.
402. Ильюков, Казакова, 1988. – Ильюков Л.С., Казакова Л.М. Курганы Миусского полуострова. – Ростов-на-Дону: Изд-во РостГУ. – 166 с.
403. Исследование памятников, 1988. - Исследование памятников археологии Восточной Европы. – Воронеж: Изд-во ВорГПИ. – 167 с.
404. ИАИ в г. Азове, 1982. – Итоги исследований Азово-Донецкой АЭ в 1982 г. – Азов: Изд-во АКМ. – Вып. 2. – 26 с.
405. ИАИ в г. Азове, 1983. – Итоги исследований Азово-Донецкой АЭ в 1983 г. – Вып. 3. – 17 с.
406. ИАИ в г. Азове, 1986. – Исследования Азово-Донецкой экспедиции в 1985 г. – Вып. 5. – 38 с.
407. ИАИ в г. Азове, 1987. – Итоги исследований Азово-Донецкой экспедиции в 1986 г. – Вып. 6. – 55 с.
408. ИАИ в г. Азове, 1988. – Итоги исследований Азово-Донецкой экспедиции в 1987 г. – Вып. 7. – 59 с.
409. ИАИАНД в г. Азове, 1989. – Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1988 г. – Вып. 8. – 91 с.
410. ИАИАНД в г. Азове, 1990. – Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1989 г. – Вып. 9. – 154 с.
411. ИАИАНД в г. Азове, 1991. – Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1990 г. – Вып. 10. – 150 с.
412. ИАИАНД в г. Азове, 1994. – Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1992 г. – Вып. 12. – 220 с .

413. ИАИАНД в г. Азове, 1994а. – Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1993 г. – Вып. 13. – 208 с.
414. ИАИАНД в г. Азове, 2000. – Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1998 г. – Вып. 16. – 416 с.
415. ИДВ, 1988. – История Древнего Востока. – М.: Наука. – Ч. 2. – 624 с.
416. К 100-летию, 1992. – К 100-летию со дня рождения В.Г.Чайлда. Письмо советским археологам от 16 декабря 1956 г. // РА. - № 4. – С. 184-189.
417. Кабанова, Овчинникова, 1999. – Кабанова Е.В., Овчинникова Н.В. Исследование кургана срубной культуры в Бугурусланском районе // Археологические памятники Оренбуржья. – Оренбург. – Вып. 3. – С. 65-74.
418. КАК, 1979. – Каталог археологич. коллекций Музея истории Донского казачества. – Новочеркасск. – 162 с.
419. КАК, 1985. – Каталог археологич. коллекций (Соколовский кург. могильник) Музея истории Донского казачества. – Новочеркасск. – 84 с.
420. КАК, 1992. – Каталог археологич. коллекций. Древности Северского Донца. – Луганск. – Вып. 2. – 124 с.
421. Казаков, 1972. – Казаков Е.П. Набережно-Челнинский могильник // Отчеты Нижнекамской АЭ. – М. – Вып. 1. – С. 78-86.
422. Казаков, 1975. – Казаков Е.П. Погребения срубной культуры у дер. Куралово // СА. - № 3. – С. 194-200.
423. Казаков, 1978. – Казаков Е.П. Погребения эпохи бронзы могильника Такталачук // Древности Икско-Бельского междуречья. Казань: Изд-во ИЯЛИ КФАН СССР. – С. 67-108.
424. Каталог, 1981. – Каталог выставки новых поступлений отдела археологии Музея истории Донского казачества (1970-1980 гг.). – Новочеркасск. – 80 с.
425. Каталог, 1993. – Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. - Археологический альманах. – Донецк. - № 1. – 236 с.
426. Качалова, 1962. – Качалова Н.К. К вопросу о памятниках полтавкинского типа // АСГЭ. – Л. – Вып. 5. – С. 31-49.
427. Качалова, 1967. – Качалова Н.К. О выделении полтавкинской культуры // КСИА АН СССР. – Вып. 112. – С. 14-22.
428. Качалова, 1970. – Качалова Н.К. Ильменские курганы // АСГЭ. – Л. – Вып. 12. – С. 7-34.
429. Качалова, 1974. – Качалова Н.К. Лукьяновское поселение и некоторые вопросы срубной культуры // АСГЭ. – Л. – Вып. 16. – С. 5-18.
430. Качалова, 1974а. – Качалова Н.К. Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы. – САИ. – В4-12. – М. - 56 с.

431. Качалова, 1976. – Качалова Н.К. Абашевские элементы в срубной культуре Нижнего Поволжья // АСГЭ. – Л. – Вып. 17. – С. 5-17.
432. Качалова, 1976а. – Качалова Н.К. Бережновский горизонт срубных погребений Нижнего Поволжья // Проблемы археологии Поволжья и Приуралья. – Куйбышев: Тез. докл. – С. 58-60.
433. Качалова, 1977. – Качалова Н.К. О локальных различиях в лесостепной срубной культуре // АСГЭ. – Л. – Вып. 18. – С. 23-28.
434. Качалова, 1978. – Качалова Н.К. Относительная периодизация срубных погребений Нижнего Поволжья // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 221. – С. 18-20.
435. Качалова, 1978а. – Качалова Н.К. Ранний горизонт срубных погребений Нижнего Поволжья // СА. - № 3. – С. 69-79.
436. Качалова, 1979. – Качалова Н.К. Стратиграфические горизонты бережновских курганных могильников // АСГЭ. – Л. – Вып. 20. – С. 28 -38.
437. Качалова, 1983. – Качалова Н.К. О локальных различиях полтавкинской культурно-исторической общности // АСГЭ. – Вып. 24. – С. 4-19.
438. Качалова, 1985. – Качалова Н.К. Периодизация срубных памятников Нижнего Поволжья // Срубная культурно-историческая общность. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. - С. 28-59.
439. Качалова, 1989. - Качалова Н.К. О заключительном периоде бронзового века на территории Нижнего Поволжья // СА. - № 1. - С. 33 -47.
440. Качалова, 1996. – Качалова Н.К. Нурские памятники в системе древностей степей Евразии конца бронзового – начала раннежелезного века // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века: Матер. конф. – Волгоград: Перемена. – С. 52-56.
441. Качалова, Васильев, 1989. – Качалова Н.К., Васильев И.Б. О некоторых проблемах эпохи бронзы Поволжья // СА. - № 2. – С. 212-224.
442. Килейников, 1985. – Килейников В.В. Хозяйство населения донской лесостепной срубной культуры (по данным экспериментально-трасологического анализа орудий труда): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М. - 21 с.
443. Киселев, 1965. – Киселев С.В. Бронзовый век СССР // МИА. - № 130. – С. 17-60.
444. Кислый, 1989. – Кислый А.Е. Реконструкция демографической структуры населения степей Северного Причерноморья III - II тыс. до н. э.: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – М. – 20 с.
445. Кислый, 1993. – Кислый А.Е. Кромлехи и каменные оградки срубной культуры на Керченском полуострове // ДСПиК. – Запорожье. – 5. – С.

162-176.
446. Кислый, 2000. – Кислый А.Е. Каменская культура Восточного Крыма // Наукові записки історичного факультету ЗДУ. –Запоріжжя. - Вип. IX. – С. 206-228.
447. Кияшко А.В., 1988. – Кияшко А.В. Исследование курганов на Левобережье Нижнего Дона // АО-1986. – М.: Наука. – С. 127-128.
448. Классификация в археологии, 1990. – Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник под ред. В.С.Бочкарева. – М .: ИА АН СССР. – 156 с.
449. Клейн, 1993. – Клейн Л.С. Феномен советской археологии. – СПб.: Фарн. – 128 с.
450. Клименко, 1984. – Клименко В.Ф. Работы Енакиевской экспедиции // АО-1982. – М.: Наука. – С. 268-269.
451. Клименко, 1994. – Клименко В.Ф. Памятники культуры многоваликовой керамики в Северо-Восточном Приазовье // Древние общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. – V в. н. э: Тез. докл. – Тирасполь. – С. 110-112.
452. Клименко, 1996. – Клименко В.Ф. Погребения с трупосожжением у срубных племен Северо-Восточного Приазовья // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век). – Донецк. – Ч. 1. - С. 93-96.
453. Клименко и др., 1994. – Клименко В.Ф., Усачук А.Н., Цымбал В.И. Курганные древности Центрального Донбасса. – Донецк: РИП “Лебедь”. – 128 с.
454. Клочко, 1987. – Клочко В.И. Система вооружения Лобойковского очага металлообработки // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. – Донецк. – С. 73-75.
455. Клочко, 1990. – Клочко В.І. “Народи моря” та Північне Причорномор’я // Археологія. - № 1. – С. 10-18.
456. Клочко, Мурзин, 1989. – Клочко В.И., Мурзин В.Ю. О хронологии древностей черногоровско-новочеркасского типа // ПАП. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ. - С. 61-71.
457. Кобаль, 1997. – Кобаль Й.В. Зв’язки населення Північного Причорномор’я з Карпатським басейном в епоху пізньої бронзи: Автореф. дис. … канд. іст. наук. – К. – 24 с.
458. Ковалева, 1981. - Ковалева И.Ф. Памятники маевского типа Орельско-Самарского междуречья // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 221. – С. 89-90.
459. Ковалева, 1980. - Ковалева И.Ф. Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепрогэсовской экспедиции НКПроса УССР 1927-1932 гг.). – Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – 72 с.
460. Ковалева, 1981. - Ковалева И.Ф. Север степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда). –

Днепропетровск: Изд-во ДГУ. - 78 с.
461. Ковалева, 1987. - Ковалева И.Ф. История населения пограничья лесостепи и степи левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке: Автореф дис. … докт. ист. наук. – К. – 34 с.
462. Ковалева, 1988. – Ковалева И.Ф. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы // Археологич. памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ. -С. 20-33.
463. Ковалева, 1989. - Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века.- Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – 89 с.
464. Ковалева, 1990. - Ковалева И.Ф. Срубные погребения с наборами альчиков // Исследования по археологии Поднепровья. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – С. 59-71.
465. Ковалева, 1997. - Ковалева И.Ф. Соотношение культур многоваликовой керамики и срубной в Днепровском предстепье // Сабатиновская и срубная культуры: проболемы взаимодействия Востока и Запада в эпоху поздней бронзы: Тез. докл. – К.-Николаев-Южноукраинск. - С. 10-11.
466. Ковальова, Волкобой, 1976. - Ковальова І.Ф, Волкобой С.С. Маївський локальний варіант зрубної культури // Археологія. – Вип. 20 . – С. 3-21.
467. Ковалева, Шалобудов, 1992. - Ковалева И.Ф., Шалобудов В.Н. Раскопки курганов эпохи бронзы в правобережном предстепье // ПАП. – С. 4-46.
468. Ковалева и др., 1979. – Ковалева И.Ф., Ромашко В.А., Андросов А. Срубные курганные могильники Среднего Присамарья // Курганные древности степного Поднепровья III – I тыс. до н. э. – Вып. 3. - С. 25-44.
469. Ковалева и др., 1983. – Ковалева И.Ф., Ромашко В.А., Никулкин И.В ., Яремака В.Н. Могильники эпохи бронзы на р. Заплавка в Среднем Приорелье // Древности степного Поднепровья III – I тыс. до н. э. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – С. 3-18.
470. Ковалева и др., 1987. – Ковалева И.Ф., Андросов А.В., Шалобудов В. Н., Шахров Г.И. Исследование курганов группы «Долгой Могилы» у с. Терны в Приорелье // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – С. 5-27.
471. Ковпаненко и др., 1967. – Ковпаненко Г.Т., Качалова Н.К., Шарафутдинова И.Н. Курганы у с. Новочерноморье Херсонской области // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. – К. : Наук. думка. – С. 60-81.
472. Кожин, 1985. – Кожин П.М. К проблеме происхождения колесного транспорта // Древняя Анатолия. – М.: Наука. С. 183-202.

473. Козенкова, 1975. – Козенкова В.И. Связи Северного Кавказа с Карпато-Дунайским миром // Скифский мир. – К.: Наук. думка. – С. 52 -73.
474. Козловська, 1928. – Козловська В.Е. Провідник по археологічному відділу Всеукр. іст. Музею ім. Т.Шевченка у Києві. – К. – 40 с.
475. Колев, 1988. – Колев Ю.И. Опыт сравнительно-статистического анализа керамическких комплексов позднего бронзового века // Проблемы изучения археологич. керамики. – Куйбышев: Изд-во КуйбГУ. – С.103-118.
476. Колев, 1991. – Колев Ю.И. Новый тип памятников конца эпохи бронзы в лесостепном Поволжье // Древности восточноевропейской лесостепи. - Самара: Изд-во СамГУ. - С. 162-206.
477. Колев, Седова, 1987. – Колев Ю.И., Седова М.С. Грунтовые могильники срубной культуры на территории Куйбышевского Заволжья // Археологич. иссдедования в Среднем Поволжье. – Куйбышев: Изд-во КуйбГУ. – С. 103-118.
478. Колев и др., 1995. - Колев Ю.И., Ластовский А.А, Мамонов А.Е. Многослойное поселение эпохи неолита - позднего бронзового века у с . Нижняя Орлянка на р. Сок // Древние культуры лесостепного Поволжья. – Самара: Изд-во СамГПУ. - С. 50-110.
479. Колотухин, 1990. – Колотухин В.А. Кизил-кобинская культура: генетические корни и условия формирования // СА. - № 3. – С. 93-112.
480. Колотухин, 1996. – Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы – начале железного века. – К.: Изд-во Южногородские новости. – 158 с.
481. Колотухин, Тощев, 2000. – Колотухин В.А., Тощев Г.Н. Курганнын древности Крыма. – Запорожье. - III. – 245 с.
482. Колтухов и др., 1994. – Колтухов С.Г., Кислый А.Е., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма. – Запорожье. – I. - 122 с.
483. Колтухов, Тощев, 1998. – Колтухов С.Г., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма. – Запорожье: Запорож. ун-т. – II. – 194 с.
484. Кореневский, 1983. – Кореневский С.Н. Наследие катакомбного периода в металлообработке эпохи поздней бронзы Уральской горно-металлургической области // Культуры бронзового века Восточной Европы. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. – С. 96-109.
485. Кореняко, 1990. - Кореняко В.А. О социологической интерпретации памятников бронзового века (погребения дандыбай-бегазинского типа) // СА. - № 2. – С. 28-40.
486. Кореняко, Максименко, 1978. - Кореняко В.А., Максименко В.Е. Погребения раннего железного века в бассейне Нижнего Дона // СА. - № 3. – С. 167-182.
487. Корепанов, 1992. – Корепанов К.И. Курган эпохи бронзы у с. Лобановка – синкретизм обряда и культуры // Теория и методика

исследований археологич. памятников лесостепной зоны: Тез. докл. – Липецк. – С.132-133.
488. Корнюшин, 1971. – Корнюшин Г.И. Курганы эпохи поздней бронзы у с. Старая Тойда Воронежской области // КСИА АН СССР. – Вып. 127 . – С. 78-85.
489. Косарев, 1981. – Косарев М.Ф. Бронзовый век Западной Сибири. – М .: Наука. – 280 с.
490. Косикова, 1993. – Косикова Е.В. Возвращенное имя // ДАС. – Вып. 3. – С. 3-17.
491. Кочерженко, Слонов, 1991. – Кочерженко О.В., Слонов В.Н. О соотношении покровских и раннесрубных памятников Нижневолжского Правобережья // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья: Тез. докл. – Саратов: Изд-во СарГУ. – С. 15-18.
492. Кравец, Посредников, 1990. – Методические указания к организации самостоятельной работы на археологич. практике “Раскопки курганов в зонах новостроек Донбасса” / Кравец Д.П., Посредников В.А. – Донецк: Изд-во ДонГУ. – 95 с.
493. Кравец и др., 1991. - Кравец Д.П., Посредников В.А., Литвиненко Р. А. Курганы эпохи раннего металла Ивано-Дарьевского микрорайона в Донбассе. – Донецк: Изд-во ДонГУ. – 100 с.
494. Кривцова-Гракова, 1941. - Кривцова-Гракова О.А. Памятники бронзовой эпохи у селений Мокшан и Пустынь // Тр. ГИМ. – Вып. 12. – С. 85-104.
495. Кривцова-Гракова, 1948. - Кривцова-Гракова О.А. Алексеевское поселение и могильник // Тр. ГИМ. – Вып. 17. – С. 57-164.
496. Кривцова-Гракова, 1949. - Кривцова-Гракова О.А. Бессарабский клад . – М.: Изд-во ГИМ. - 28 с.
497. Кривцова-Гракова, 1949а. – Кривцова-Гракова О.А. Поселение бронзового века на Белозерском лимане // КСИИМК. – Вып. 26. – С. 76-85.
498. Кривцова-Гракова, 1955. - Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. – МИА. - № 46. - 168 с.
499. Кривцова-Гракова, 1962. - Кривцова-Гракова О.А. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле // МИА. - № 115. – С. 18-37.
500. Крилова, 1971. – Крилова Л.П. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964-1966 рр. // Наш край. – Дніпропетровськ: Промінь. – Вип. 1. – С. 5-29.
501. Круглов, Подгаецкий, 1935. – Круглов А.П., Подгаецкий Г.В. Родовое общество степей Восточной Европы. – ИГАИМК. – Вып. 119. – 176 с.

502. Круц, 1976. – Круц С.И. Антропологические особенности населения срубной культуры территории Украины // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наук. думка. – С. 222-232.
503. Круц, 1977. – Круц С.И. Население степной Украины в эпоху энеолита-бронзы (по антропологическим данным): Автореф. дис. … канд. ист. наук. - К. - 21 с.
504. Круц, 1984. – Круц С.И. Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья. – К.: Наук. думка. - 208 с.
505. Круц, 1987. – Круц С.И. О формировании физического типа скифов Северного Причерноморья (по материалам Широчанского могильника) // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. – Кировоград. – Ч. 1. – С. 86-88.
506. Кубаков, 1981. – Кубаков К.К. Детские игры и увеселения узбеков (по материалам Самаркандской и Джизакской обл.) // Вопросы археологии, древней истории и этнографии. – Самарканд: Изд-во СамаркГУ. – С. 63-71.
507. Кубышев, Черняков, 1991. – Кубышев А.И., Черняков И.Т. Грунтовый могильник белозерской культуры у с. Чернянка (Херсонская обл.) // СА. – №3. – С. 139-157.
508. Кудрявцева, 1987. – Кудрявцева О.В. Сравнительный анализ эмпирических характеристик катакомбной культуры // Исследование социально-исторических проблем в археологии. – К.: Наук. думка. – С. 159-177.
509. Кузнецов, 1989. - Кузнецов П.Ф. Полтавкинская культурно-историческая общность. – Свердловск-Куйбышев: Изд-во ИИА УрО АН СССР. – 74 с.
510. Кузнецов, 1997. - Кузнецов П.Ф. П.Д.Рау и современное состояние изучения памятников ранней-средней бронзы Поволжья // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей. – Саратов. – Ч. 1. – С. 33-37.
511. Кузнецов, 2000. - Кузнецов П.Ф. Свидетельства контактов в потапово-синташтинских и сейминско-турбинских памятниках начала поздней бронзы // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии. – Саратов. – С. 76-80.
512. Кузнецов, Семенова, 1991. - Кузнецов П.Ф., Семенова А.П. Погребальный обряд срубной культуры лесостепного Поволжья // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья. – Изд-во СарГУ: Тез. докл. – С. 18-21.
513. Кузнецов и др., 2000. - Кузнецов П.Ф., Мочалов О.Д., Семенова А.П., Хохлов А.А. Новые материалы к проблеме культурогенеза эпохи поздней бронзы в Волго-Уралье // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии. – Саратов. – С. 80-83.
514. Кузнецова, Седова, 1991. – Кузнецова Л.В., Седова М.С. Курганный могильник срубной культуры у с. Волчанка в Куйбышевском Заволжье

// СА. - № 3. – С. 161-178.
515. Кузьмина Е.Е., 1974. - Кузьмина Е.Е. Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей // ВДИ. - № 4. – С. 68-87.
516. Кузьмина Е.Е., 1980. - Кузьмина Е.Е. Еще раз о дисковидных псалиях евразийских степей // КСИА АН СССР. – Вып. 161. – С. 8-21.
517. Кузьмина Е.Е., 1981. - Кузьмина Е.Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических данных // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. – М.: Наука. – С. 101-125.
518. Кузьмина Е.Е., 1987. - Кузьмина Е.Е. О западных связях андроновских племен // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. - К.: Наук. думка. - С. 48-69.
519. Кузьмина Е.Е., 1994. – Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? – М .: МГП «Калина» ВИНИТИ РАН. – 464 с.
520. Кузьмина О.В., 1978. - Кузьмина О.В. Срубно-абашевские ваимоотношения в лесостепном Поволжье // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 221. – С. 43-46.
521. Кузьмина О.В., 1983. - Кузьмина О.В. Взаимоотношения абашевских и срубных племен в лесостепном Заволжье: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – М. – 19 с.
522. Кузьмина О.В., 1989. - Кузьмина О.В. Относительная хронология культур абашевской КИО // Проблеми історії та археології давнього населення УРСР: Тез. доп. – К.: Наук. думка. - С. 118-119.
523. Кузьмина О.В., 1992. - Кузьмина О.В. Абашевская культура в лесостепном Волго-Уралье. - Самара: Изд-во СамГПИ. - 128 с.
524. Кузьмина О.В., 1995. - Кузьмина О.В. Соотношение абашевской и покровской культур // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы. - СПб. - Ч. 2. - С . 27-51.
525. Кузьмина О.В., 1999. – Кузьмина О.В. Керамика абашевской культуры // Вопросы археологии Поволжья. – Самара: Изд-во СамГПУ . – Вып. 1. – С. 154-205.
526. Кузьмина О.В., 2000. – Кузьмина О.В. Кости животных в погребальном обряде абашевской культуры // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии. – Саратов. – С. 59-66.
527. Кузьмина О.В., 2001. – Кузьмина О.В. Абашевская культура в системе культур бронзового века Восточной Европы // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. – Самара: Изд-во ООО “НТЦ”. – С. 153-161.
528. Кузьмина О.В., Турецкий, 1989. – Кузьмина О.В., Турецкий М.А. Курган у с. Надеждинка в Заволжье // Проблемы археологич. изучения

Доно-Волжской лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГПИ. – С. 87-97.
529. Кузьмина О.В., Турецкий, 1991. – Кузьмина О.В., Турецкий М.А. Новые поселения эпохи бронзы в лесостепном Правобережье Волги // Археологич. исслед. в лесостепном Поволжье. – Самара: Изд-во СамГУ. – С. 76-98.
530. Кузьмина О.В., Шарафутдинова Э.С., 1995. - Кузьмина О.В., Шарафутдинова Э.С. Хроника семинара “Проблемы перехода от эпохи средней к эпохе поздней бронзы в Волго-Уралье” // Древние индоиранские культуры Волго-Уралья: Изд-во СамГПУ. - С. 208-230.
531. Кузьминых, 1981. – Кузьминых С.В. Металлообработка срубных племен Закамья // Об исторических памятниках по долинам Камы и Белой. – Казань: Изд-во ИЯЛИ КФАН СССР. – С. 41-70.
532. Кузьминых, 2000. – Кузьминых С.В. Северная периферия срубной культурно-исторической общности // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 140-149.
533. Куйбышев, Черносвитов, 1984. – Куйбышев А.В., Черносвитов П.Ю. Курганные погребения эпохи бронзы в Ногайской степи // КСИА АН СССР. – Вып. 177. – С. 96-101.
534. Культуры бронзового века Восточной Европы, 1983. - Культуры бронзового века Восточной Европы. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. – 165 с.
535. Курганные древности степного Поднепровья, 1977. - Курганные древности степного Поднепровья III - I тыс. до н. э. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ. - Вып. 1. – 140 с.
536. Курганные древности степного Поднепровья, 1978. - Курганные древности степного Поднепровья III - I тыс до н. э. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – Вып. 2. – 88 с.
537. Курганные древности степного Поднепровья, 1979. - Курганные древности степного Поднепровья III - I тыс. до н. э. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – Вып. 3. – 146 с.
538. Курганные могильники Рясные могилы и Носаки, 1977. – Курганные могильники Рясные могилы и Носаки. - К.: Наук. думка. – 160 с.
539. Курганы на Южном Буге, 1978. – Курганы на Южном Буге. - К.: Наук. думка. – 172 с.
540. Курганы степного Крыма, 1984. – Курганы степного Крыма. - К.: Наук. думка. – 116 с.
541. Курганы степного Поднепровья, 1980. – Курганы степного Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – 102 с.
542. Курганы юга Днепропетровщины, 1977. – Курганы юга Днепропетровщины. -К.: Наук. думка. – 174 с.
543. Курганы Южной Херсонщины, 1977. – Курганы Южной Херсонщины. – К.: Наук. думка. – 144 с.

544. Куриленко, Отрощенко, 1998. - Куриленко В.Є., Отрощенко В.В. Динаміка культурних змін за доби бронзи у Мезинському мікрорайоні на Десні // Археологія. - № 1. - С. 46-56.

545. Кушаев, 1993. – Кушаев Г.А. Этюды древней истории степного Приуралья. – Уральск: Диалог. – 206 с.

546. Ларенок В.А., Ларенок П.А., 1993. - Ларенок В.А., Ларенок П.А. Курганы у с. Рясное. - Материалы и исследования Таганрогской археолгич. экспедиции. – Ростов-на-Дону: Гефест. - Вып. 1. – 64 с.

547. Ларенок П.А., 1980. - Ларенок П.А. Охранные раскопки курганов на станции Хапры // АО-1979. – М.: Наука. – С. 115.

548. Латынин, 1964. – Латынин Б.А. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой // АСГЭ. – Вып. 6. – Л. – С. 53-71.

549. Латышев, 1992. – Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. – СПб.: Фарн. – Вып. 1 (XIX) и 2 (XX). – 335 с.

550. Левакова, Пятых, 1981. – Левакова Е.И., Пятых Г.Г. К проблеме происхождения погребальных сооружений в срубной культуре Заволжья // Актуальные проблемы археологич. исслед. в Украинской ССР. – К.: Наук. думка. – С. 44.

551. Левицкий, 1995. - Левицкий О.Г. Погребальный комплекс сабатиновской культуры у с. Кырнэцень // ДСПиК. – Запорожье. – Т. 5 . – С. 159-165.

552. Левых, 1990. – Левых Г.А. Ранняя группа погребений донской лесостепной срубной культуры // Археологич. исслед. В Центральном Черноземье в 12 пятилетке: Тез. докл. – Белгород. - С. 45-46.

553. Ледяйкин, Семыкин, 1991. – Ледяйкин В.И., Семыкин Ю.А. Жертвенный погребальный комплекс 2-го Абрамовского поселения // Археологич. исследования в лесостепном Поволжье. – Самара: СамГУ. – С. 112-129.

554. Лесков, 1964. - Лесков А.М. Древнейшие роговые псалии из Трахтемирова // СА. - № 1. – С. 299-303.

555. Лесков, 1967. - Лесков А.М. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. - К.: Наук. думка. – С. 143-168.

556. Лесков, 1967а. - Лесков А.М. Раскопки курганов на юге Херсонщины и некоторые вопросы истории племен бронзового века Северного Причерноморья. // Там же. – С. 7-19.

557. Лесков, 1970. - Лесков А.М. Кировское поселение // Древности Восточного Крыма. – К.: Наук. думка. – С. 7-59.

558. Лєсков, 1971. – Лєсков О.М. Зрубна культура //Археологія Української РСР. –К.: Наук. думка. - Т. 1. - С. 404-428.

559. Лесков, 1971а. – Лесков А.М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья // МИА. - № 177. - С. 75-91.
560. Лесков, 1975. – Лесков А.М. Предскифский период на юге Украины: Автореф. дис. … докт. ист. наук. – М. – 46 с.
561. Лесков, 1975а. - Лесков А.М. Заключительный этап бронзового века на юге Украины: Автореф. дис. … докт. ист. наук. – М. –72 с.
562. Лесков, 1981. - Лесков А.М. Курганы: находки, проблемы. – Л.: Наука. – 169 с.
563. Либеров, 1964. – Либеров П.Д. Племена Среднего Дона в эпоху бронзы. – М.: Наука. – 208 с.
564. Либеров, 1978. – Либеров П.Д. О хронологии курганов у с. Староюрьево // Проблемы советской археологии. - М.: Наука. – С. 102 -108.
565. Либеров, 1980. – Либеров П.Д. О хронологии некоторых костяных изделий эпохи поздней бронзы // КСИА АН СССР. – Вып. 161. – С. 21-24.
566. Лисенко, 1996. – Лисенко С.Д. Керамічний комплекс могильника Малополовецьке-3 // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век): Тез. докл. – Донецк. - Ч. 1. – С. 108-110.
567. Лысенко, 1998. – Лысенко С.Д. К вопросу о «позднесрубной» керамике // Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матер. 4-го Укр.-Рос. семінару). – Київ-Вороніж. – С. 52-55.
568. Лысенко, 1998а. – Лысенко С.Д. Результаты исследования могильника Малополовецкое-3 на Киевщине в 1993-1997 годах // “Trzciniec” – system kulturowy czy interkulturowy proces? – Poznan: Wydawnictwo Poznanskie. – S. 95-117.
569. Литвиненко, 1991. – Литвиненко Р.А. О хронологическом соотношении срубной культуры лесостепной Донеччины с Донской лесостепной срубной культурой // Мосоловское поселение поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи: Тез. докл. – Воронеж. – С. 78-82.
570. Литвиненко, 1992. – Литвиненко Р.А. О степени премственности погребального обряда предсрубного горизонта и срубной культуры в бассейне Северского Донца // История и археология Слободской Украины. – Харьков. – С. 145-147.
571. Литвиненко, 1992а. – Литвиненко Р.А. Погребальные сооружения срубной культуры Подонцовья и Северо-Восточного Приазовья // ДАС . – Вып. 1. – С. 29-46.
572. Литвиненко, 1993. – Литвиненко Р.А. Критерии выделения памятников покровского типа в бассейне Северского Донца // Новые открытия и методологич. основы археологич. хронологии: Тез. докл. – СПб. – С. 86-87.

573. Литвиненко, 1993а. – Литвиненко Р.А. Курганный могильник Возрождение-2 на Донеччине // РА. - № 3. – С. 188-197.
574. Литвиненко, 1994. – Литвиненко Р.О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток): Автореф. дис. … канд. іст. наук.- К. - 21 с.
575. Литвиненко, 1994а. – Литвиненко Р.А. Керамический комплекс погребений покровского горизонта донецкой лесостепи // Срубная культурно-историч. область. – Саратов. – С. 51-56.
576. Литвиненко, 1995. - Литвиненко Р.А. Памятники покровского типа на Северском Донце // Археологические вести. - СПб. - 4. - С. 73-82.
577. Литвиненко, 1995а. – Литвиненко Р.А. Территориально-хронологические соотношения культур многоваликовой керамики и доно-волжской абашевской // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы. – СПб. - С. 80-83.
578. Литвиненко, 1996.- Литвиненко Р.А. Костяные пряжки как хронологический индикатор для культур бронзового века юга Восточной Европы // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. - Воронеж. - Вып. 2. - С. 46-50.
579. Литвиненко, 1997. – Литвиненко Р.А. Об инвентарном комплексе древнейших погребений культуры многоваликовой керамики (КМК) // Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матер. 3-го Укр.-Рос. польов. археол. семінару). – К.-Вороніж-Перевальск. – С. 30-33.
580. Литвиненко, 1998. – Литвиненко Р.А. Наконечники стрел культуры многоваликовой керамики // Доба бронзи Доно-Донецького регіону (м-ли 4-го Укр.-Рос. польового археолог. семінару). – К.-Вороніж. – С. 46-52.
581. Литвиненко, 1999. – Литвиненко Р.А. К проблеме истоков черногоровского погребального обряда // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б.Н.Гракова). – Запорожье. - С. 155-160.
582. Литвиненко, 1999а. – Литвиненко Р.А. К проблеме хронологического соотношения памятников синташтинского круга и КМК // Комплексные общества Центральной Евразии в III–I тыс. до н. э. – Челябинск-Аркаим. – С. 130-132.
583. Литвиненко, 1999б. – Литвиненко Р.А. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья // Дрвности Северо-Восточного Приазовья. - Донецк, 1999. - С. 4-23.
584. Литвиненко, 2000. – Литвиненко Р.А. К относительной хронологии культур конца средней - начала поздней бронзы бассейна Северского Донца // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк. - С. 76-79.

585. Литвиненко, 2000а. – Литвиненко Р.А. Каменная курганная архитектура культуры многоваликовой керамики // Там же. – С. 12-19.
586. Литвиненко, 2000б. – Литвиненко Р.А. Периодизация срубных древностей Доно-Донецкого региона // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 81-90.
587. Литвиненко, 2000в. – Литвиненко Р.О. Поховання зрубної культури в кам'яних гробницях з горизонтальною кладкою стін // Археологія. - № 4. – С. 3-18.
588. Литвиненко, Косиков, 1994. – Литвиненко Р.А., Косиков В.А. Курганы срубной культуры у с. Терновое // ДАС. – Вып. 5. – С. 114-124.
589. Ломан, 1987. – Ломан В.Г. Донгальский тип керамики // Вопросы периодизации археологич. памятников Центрального и Северного Казахстана. – Караганда: Изд-во КарГУ. – С. 115-129.
590. Ломкин, 1995. – Ломкин А.В. Разведки и раскопки у поселка Учхоз // ДВДС. – Волгоград: Перемена, 1995. – Вып. 5. – С. 5-19.
591. Лопатин, 1987. – Лопатин В.А. Опыт статистического анализа керамики срубных послений степной левобережной зоны Нижнего Поволжья // Вопросы отечественной и всеобщей истории. – Саратов: Изд-во СарГУ. – С. 128-136.
592. Лопатин, 1989. – Лопатин В.А. Об одном из типов раннесрубных поселений Заволжья // АВЕС. – Саратов. – С. 137-138.
593. Лопатин, 1991. – Лопатин В.А. Классификация керамики Преображенского поселения // АВЕС. – Вып. 2. – С. 42-52.
594. Лопатин, 1992. – Лопатин В.А. Постройки срубных поселений степного Заволжья // АВЕС. – Вып. 3. – С. 55-74.
595. Лопатин, 1995. – Лопатин В.А. Поселения срубной культуры степного Волго-Уральского междуречья: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – СПб. - 25 с.
596. Лопатин, Малов, 1988. – Лопатин В.А., Малов Н.М. Срубные погребения в подбоях на Еруслане // СА. - № 1. - С. 130-139.
597. Луговая, Шилов, 1990. – Луговая Л.Н., Шилов Ю.А. Михайликовский курган раннесрубного времени // Археологич. исслед. на Полтавщине. –Полтава: Изд-во ПКМ. – С. 43-56.
598. Лукьяшко, 1999. – Лукьяшко С.И. Предскифский период на Нижнем Дону. – Донские древности. – Вып. 7. – Азов. – 240 с.
599. Львович, Беседин, 1991. – Львович Е.А., Беседин В.И. Формовочные массы керамики абашевских и срубных памятников лесостепного Подонья // Мосоловское поселение поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи: Тез. докл. – Воронеж. – С. 51-53.
600. Любчанский, Иванова, 1996. – Любчанский И.Э., Иванова Н.О. Могильник Ильясский 1 – новый погребальный комплекс срубно-

алакульского времени // Материалы по археологии и этногафии Южного Урала. – Челябинск: Творч. объед. “Каменный пояс”. - С. 89-105.
601. Ляшко, 1983. – Ляшко С.Н. Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье // АО-1981. – М.: Наука. – С. 284-285.
602. Ляшко, Фрідман, 1987. – Ляшко С.Н., Фрідман М.І. Скіфська антропоморфна скульптура Нижнього Подніпров’я // Археологія. – 60. – С. 71-80.
603. Майдар, 1981. – Майдар Д. Памятники истории и культуры Монголии. – М.: Мысль. – 175 с.
604. Макаренко, 1911. – Макаренко Н.Е. Археологич. исследования 1907-1909 гг., Екатеринославская губ. // ИАК. – Вып. 43. – С. 80-81.
605. Максимов, 1956. – Максимов Е.К. Памятник эпохи бронзы у станции Карамыш, Саратовской области // Труды Саратовского областного музея краеведения. - Вып. 1. - С. 115-123.
606. Максимов, 1979. – Максимов Е.К. Памятники эпохи бронзы Саратовского Правобережья по раскопкам 1975-1976 гг. // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. – Донецк. – С. 81-82 .
607. Максимов, 1994. – Максимов Е.К. Максимовские курганы // ДВДС. – Волгоград. – Вып. 4. – С. 106-115.
608. Малов, 1978. – Малов Н.М. К вопросу о памятниках покровского типа // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 221. – С. 58-59.
609. Малов, 1979. – Малов Н.М. Охранные раскопки в правобережных районах Саратовского Поволжья // АО-1978. – М.: Наука. – С. 186.
610. Малов, 1983. – Малов Н.М. Из истории изучения срубно-абашевских памятников Нижнего Поволжья (1911-1959) // Историографич. сборник. – Саратов: Изд-во СарГУ. – С. 90-97.
611. Малов, 1983а. – Малов Н.М. Конструктивные особенности псалия из Краснополья // СА. - № 3. – С. 204-209.
612. Малов, 1985. – Малов Н.М. Некоторые итоги изучения поселений эпохи бронзы северных районов Нижнего Поволжья // Всесоюзн. археологич. конф. “Достижения Советской археологии в XI пятилетке”: Тез. докл. – Баку. – С. 225-227.
613. Малов, 1986. – Малов Н.М. Историография вопроса о срубно-абашевском взаимодействии в Нижнем Поволжье // Древняя и средневековая история Нижнего Поволжья. – Саратов: Изд-во СарГУ. – С. 21-38.
614. Малов, 1986а. – Малов Н.М. Работы в Заволжье // АО-1984. – М.: Наука. – С. 139.
615. Малов, 1987. – Малов Н.М. Хвалынская культура валиковой керамики эпохи поздней бронзы в Поволжье // Задачи советской

археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тез. докл. – М.: Наука. – С. 159-160.
616. Малов, 1991. – Малов Н.М. О выделении покровской культуры // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья: Тез. докл. – Саратов. – С. 50-53.
617. Малов, 1991а. – Малов Н.М. Погребения с булавами и втоками из Натальинского могильника // АВЕС. – Саратов. - Вып. 2. – С. 15-42.
618. Малов, 1992. – Малов Н.М. “Абашевские племена” Нижнего Поволжья (памятники покровского типа): Автореф. дис. … канд. ист. наук. – СПб. – 16 с.
619. Малов, 1992а. – Малов Н.М. Погребения покровского типа степей и лесостепей Евразии // Теория и методика исследования археологич. памятников лесостепной зоны: Тез. докл. – Липецк. – С. 130-132.
620. Малов, 1992б. – Малов Н.М. Покровско-абашевские украшения Нижнего Поволжья // АВЕС. – Вып. 3. – С. 22-54.
621. Малов, 1993. – Малов Н.М. Покровский культурный тип памятников начального этапа эпохи поздней бронзы степного Волго-Уралья // Новые открытия и методологич. основы археологич. хронологии: Тез. докл. – СПб. – С. 83-85.
622. Малов, 1994. – Малов Н.М. Культурные типы памятников срубной культурно-исторической области (концептуальные основы) // Срубная культурно-историческая область. – Саратов: Изд-во Сар. ун-та. – С. 8-13.
623. Малов, 1998. – Малов Н.М. Проблема взаимодействия поволжских покровских и урало-казахстанских петровских племен степной зоны Евразии // Вопросы археологии Казахстана. – Алматы – Москва. – Вып . 2. – С. 60-63.
624. Малов, 1999. – Малов Н.М. Копья – знаки архаических лидеров покровской археологич. культуры // Комплексные общества Центральной Евразии в III – I тыс. до н. э. – Челябинск-Аркаим. – С. 240-245.
625. Малов, 2000. – Малов Н.М. Изделия из драгоценных металлов срубной археологич. области // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии. – Саратов. - С. 127-130.
626. Малов, 2001. – Малов Н.М. Культуры эпохи бронзы в Нижнем Поволжье // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. - Самара: Изд-во ООО «НТЦ». – С. 199-202.
627. Малов, Филипченко, 1994. – Малов Н.М., Филипченко В.В. Памятники катакомбной культуры Нижнего Поволжья // Археологические вести. - СПб. – Вып. 4. - С. 52-62.
628. Малышев, Семенова, 1992. – Малышев А.А., Семенова И.В. Павел Давидович Рау // СА. - № 1. –С. 264-277.

629. Мамонтов, 1981. – Мамонтов В.И. О раннесрубных памятниках Волго-Донского междуречья // СА. - № 3. – С. 16-28.
630. Мамонтов, 1986. – Мамонтов В.И. Памятники эпохи бронзы Волго-Донского междуречья // Древняя и средневековая история Нижнего Поволжья. – Саратов: Изд-во СарГУ. – С. 38-54.
631. Мамонтов, 1990. – Мамонтов В.И. Раскопки курганов на орошаемых участках «Горный» и «Дальний» // ДВДС. – Волгоград. – С. 10-26.
632. Мамонтов, 1994. – Мамонтов В.И. Элитные погребения срубной культуры степной части Волго-Донского междуречья // Срубная культурно-историческая область. – Саратов: Изд-во СарГУ. – С. 80-83.
633. Мамонтов, 1996. – Мамонтов В.И. Об инсигниях власти в погребениях эпохи поздней бронзы из районов Поволжья и Дона // ДВДС в системе Восточноевропейского бронзового века. – Волгоград: Перемена. – С. 57-61.
634. Мамонтов, 2000. – Мамонтов В.И. Памятники срубной культуры региона степного Подонья // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 74-77.
635. Мандельштам, 1966. - Мандельштам А.М. Погребения срубного типа в Южной Туркмении // КСИА АН СССР. – Вып. 108.- С. 105-108.
636. Мандельштам, 1967. – Мандельштам А.М. Новые погребения срубного типа в Южной Турмении // КСИА АН СССР. – Вып. 112. – С. 61-65.
637. Марина и др., 1988. – Марина З.П., Ромашко В.А., Фещенко Е.Л. Курганы эпохи бронзы у с. Павловка // Археологич. памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – С. 5-20.
638. Маркевич, 1985. – Маркевич В.И. Далекое – близкое. – Кишинев: Изд-во Тимпул. – 168 с.
639. Матвеев, 1980. – Матвеев Ю.П. Культурно-историческая оценка памятников с многоваликовой керамикой // АВЕЛ. – Вып. 2. - С. 66-75.
640. Матвеев, 1991. – Матвеев Ю.П. Поздний этап доно-волжской абашевской культуры в Доно-Волжском междуречье // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья: Тез. докл. – Саратов.– С. 27-28.
641. Матвеев, 1991а. – Матвеев Ю.П. Стратиграфич. горизонты срубных захоронений и этапы развития Мосоловского поселения // Мосоловское поселение поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи: Тез. докл. – Воронеж. – С. 34-38.
642. Матвеев, 1994. – Матвеев Ю.П. Покровский горизонт в системе абашевских и срубных древностей Доно-Волжского междуречья // Срубная культурно-историческая область. – Саратов: Изд-во СарГУ. –

С. 40-43.
643. Матвеев, 1996. - Матвеев Ю.П. Костяные пряжки и относительная хронология культур эпохи бронзы Донецко-Волжского региона // Доно -Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. – Воронеж. - Ч. 1. - С. 27-33.
644. Матвеев, 1997. - Матвеев Ю.П. Доно-Волжская абашевская культура и сложение срубной общности // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы. - К. – Николаев – Южноукраинск. - С. 21-23.
645. Матвеев, 1998. – Матвеев Ю.П. Катакомбно-абашевское взаимодействие и формирование срубной общности // Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. – АВЕЛ. – Воронеж. – Вып. 11. – С. 8-21.
646. Матвеев, 1999. – Матвеев Ю.П. Срубно-абашевские погребения переходного типа Волго-Донского междуречья // Евразийская лесостепь в эпоху металла. АВЕЛ. – Вып. 13. – С. 60-71.
647. Матвеева, 1976. – Матвеева Г.И. Итоги работ Средневолжской археологич. экспедиции 1969-1974 гг. // Очерки истории и культуры Поволжья. – Куйбышев. – Вып. 2. – С. 5-73.
648. Материалы по археологии Калмыкии, 1991. - Материалы по археологии Калмыкии. – Элиста: Изд-во КИОН АН СССР. – 176 с.
649. Материалы по эпохе бронзы, 1989. - Материалы по эпохе бронзы и раннему железному веку Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. – Уфа: Изд-во БНЦ УрО АН СССР. – 140 с.
650. Матюхин, 1994. – Матюхин А.Д. Из истории исследования Большедмитриевского курганного могильника // Материалы научно-практич. конф. по проблемам сохранения археологич. наследия. – Саратов. – С. 88-98.
651. Махно, Шарафутдінова, 1972. –Махно Є.В., Шарафутдінова І.М. Могильник епохи пізньої бронзи поблизу хут. Компанійці на Дніпрі // Археологія. – 1972. – 6. – С. 70-81.
652. Медведев, 2000. – Медведев А.П. К проблеме этнокультурной принадлежности населения срубной общности // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 35-39.
653. Мелешко, 2001. – Мелешко Б.В. Периодизация степной бронзы и становление археологич. теории В.А.Городцова // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. - Самара: Изд-во ООО «НТЦ». – С. 18-19.
654. Мельник В.И., 1978. – Мельник В.И. Об основаниях гипотезы о генетической связи полтавкинской и срубной культур // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 221. – С. 56-57.

655. Мельник В.И., 1982. – Мельник В.И. К вопросу о происхождении срубной культуры // КСИА АН СССР. – Вып. 169. – С. 21-25.
656. Мельник В.И., 1990. – Мельник В.И. Из истории полтавкинской проблемы // СА. - № 1. – С. 103-107.
657. Мельник Е., 1905. – Мельник Е. Раскопки курганов в Харьковской губ. 1900-1901 гг. // Тр. XII АС. – Т. 1. – С. …
658. Мельник Л.А., 1984. – Мельник Л.А. Антропологическая характеристика населения Орельско-Самарского междуречья в эпоху поздней бронзы // Древности степного Поднепровья III-I тыс до н. э. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – С. 76-88.
659. Мерперт, 1954. – Мерперт Н.Я. Материалы по археологии Среднего Заволжья // МИА. - № 42. – С. 39-156.
660. Мерперт, 1958. – Мерперт Н.Я. Из древнейшей истории Среднего Поволжья // МИА. - № 61. – Т.2. - С. 45-156.
661. Мерперт, 1962. – Мерперт Н.Я. Срубная культура Южной Чувашии // МИА. - № 111. – С. 7-21.
662. Мерперт, 1968. – Мерперт Н.Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы III - нач. II тыс. до н. э.: Автореф. дис. … докт. ист. наук. – М. – 84 с.
663. Мерперт, 1974. – Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы Волго-Уральского междуречья. – М.: Наука. - 152 с.
664. Мерперт, 1976. – Мерперт Н.Я. Срубная культура // БСЭ. – Т. 24. – Кн. 1. – С. 384.
665. Мерперт, 1985. – Мерперт Н.Я. Срубная культурно-историческая область // Срубная культурно-историческая общность. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. – С. 3-28.
666. Мерперт, Пряхин, 1979. – Мерперт Н.Я., Пряхин А.Д. Срубная культурно-историческая общность эпохи бронзы Восточной Европы и лесостепь // АВЕЛ. – Воронеж: Изд-во Вор. ун-та. – С. 7-24.
667. Мерперт и др., 1985. – Мерперт Н.Я., Качалова Н.К., Васильев И.Б. О формировании срубных племен Поволжья // Срубная культурно-историческая общность. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. – С. 10-28.
668. Миллер А., 1926. – Миллер А.А. Краткий отчет о работах Северо-Кавказской экспедиции ГАИМК в 1924 г. и 1925 г. // Сообщение ГАИМК. – Т. 1. – С. 71-142.
669. Миллер М., 1935. – Миллер М.А. Памятники родового общества на Игреньском полуострове // ПИДО. - № 9-10. – С. 162-168.
670. Миллер М., 1958. – Миллер М.А. Дон и Приазовье в древности. – Мюнхен. – Ч. 1. – 158 с.
671. Миллер М., Лунин, 1935. – Миллер М.А., Лунин Б.В. К вопросу о развитии хозяйственных форм доклассового общества в бассейне Нижнего Дона // Советское краеведение в Азово-Черноморском крае. – Ростов-на-Дону. – Т. 3. – С. 73-126.

672. Мимоход, 1996. – Мимоход Р.А. Некоторые вопросы семиотической организации пространства жилища срубной культуры по материалам культовых комплексов // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей. – Донецк. – Ч. 2. – С. 27-33.
673. Минаева, 1928. – Минаева Т.М. Керамика Покровского селища // ТСА РАНИОН. – Т. 4. – С. 316-322.
674. Минаева, 1959. – Минаева Т.М. Курган эпохи бронзы близ ст. Дурновской в Сталинградской обл. // СА. – № 3. – С. 212-215.
675. Минх, 1893. – Минх А.Н. Древний могильник Аткарского уезда // Тр. СУАК. - Т. 4. – Вып. 2. – С. 22-25.
676. Миронов, 1991. – Миронов В.Г. Погребения покровского времени кургана № 9 у с. Бородаевки // АВЕС. – Саратов. - Вып. 2. – С. 52-63.
677. Мозолевский, 1980. – Мозолевский Б.Н. Раскопки в курганной группе Чертомлыка // АО-1979. – М.: Наука. – С. 308.
678. Моисеев, 1996. – Моисеев Н.Б. Дисковидные псалии из Селезневской первой курганной группы // Абашевская КИО в системе древностей эпохи бронзы степи и лесостепи Евразии: Тез. докл. – Тамбов: Изд-во ТамбГУ. – С. 24-26.
679. Моисеев, 1998. – Моисеев Н.Б. Курганы Окско-Донской равнины. Памятники Тамбовской области. – Тамбов. – 64 с.
680. Моисеев, Ефимов, 1995. – Моисеев Н.Б., Ефимов К.Ю. Пичаевский курган // Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н. э .). – Самара: СамГПУ. – С. 72-81.
681. Молодин, Пряхин, 2000. – Молодин В.И., Пряхин А.Д. Срубная культурно-историческая общность в системе древностей евразийской степи и лесостепи // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 7-10.
682. Молодцов, 1991. - Молодцов Б.А. Находка сейминского копья // АДНУ 1990 г. – К. – С. 43.
683. Монахов, 1984. - Монахов С.Ю. Погребение культуры многоваликовой керамики близ Саратова // СА. - № 1 - С. 241-244.
684. Моргунова, 1999. – Моргунова Н.Л. Могильник у с. Уранбаш на Каргалинских рудниках // Археологич. памятники Оренбуржья. – Оренбург. – Вып. 3. – С. 40-64.
685. Моргунова, Кравцов, 1991. – Моргунова Н.Л., Кравцов А.Ю. Древнеямная культура Приуралья // СА. - № 2.- С. 35-50.
686. Моргунова, Порохова, 1988. – Моргунова Н.Л., Порохова О.И. Работы Оренбургского пединститута // АО-1986. – М.: Наука. – С. 186-188.
687. Моргунова, Порохова, 1989. – Моргунова Н.Л., Порохова О.И. Поселения срубной культуры в Оренбургской области // Поселения срубной общности. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 160-172.

688. Морозов, 1976. – Морозов Ю.А. К вопросу о заселении Южного Урала срубными племенами // Проблемы археологии Поволжья и Приуралья (неолит и бронзовый век). – Куйбышев. - С. 60-61.
689. Морозов, 1977. – Морозов Ю.А. История племен срубной культуры в Бельско-Уральском междуречье: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – М. - 24 с.
690. Морозов, 1977а. – Морозов Ю.А. Новые сведения о заселении Приуралья срубными племенами // СА. - № 1. – С. 162-167.
691. Морозов, 1981. – Морозов Ю.А. Проявление специализации производства в хозяйстве срубного населения Южного Урала // Материалы по хозяйству и общественному строю племен Южного Урала. – Уфа: Изд-во БФАН СССР. – С. 57-67.
692. Морозов, 1984. – Морозов Ю.А. Могильники эпохи бронзы у с. Верхнетавлыкаево // Памятники кочевников Южного Урала. - Уфа: Изд-во БФАН СССР. – С. 117-135.
693. Морозов, 1985. – Морозов Ю.А. Срубные памятники западных районов Башкирского Приуралья // Бронзовый век Южного Приуралья. – Уфа: Изд-во БашГПИ. – С. 53-67.
694. Морозов, 1989. – Морозов Ю.А. О культурно-типологическом соотношении срубных и межовских керамических комплексов на Казангуловском поселении // Материалы по эпохе бронзы и раннего железа Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. – Уфа: Изд-во БНЦ УрО АН СССР. – С. 41-59.
695. Морозов, 1992. – Морозов Ю.А. Материалы по архитектуре Аитовского поселения // Востоковедение в Башкортостане. История. Культура. – Уфа: Ч. 2. – С. 98-99.
696. Морозов, 1996. – Морозов Ю.А. О стратиграфическом соотношении абашевских и срубных материалов на поселенческих памятниках Южного Приуралья // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. – Воронеж. - Ч. 1. - С. 35-37.
697. Морозов, Пшеничнюк, 1976. – Морозов Ю.А., Пшеничнюк А.Х. Новые погребальные памятники срубной культуры в Южной Башкирии // Древности Южного Урала. – Уфа: БФАН СССР. - С. 3-17.
698. Морозов, Рутто, 1989. – Морозов Ю.А., Рутто Н.Г. Чишминское поселение срубной культуры на р. Уршак // Материалы по эпохе бронзы и раннего железа Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. – Уфа: БНЦ УрО АН СССР. - С. 72-84.
699. Моруженко, Усачук, 1986. – Моруженко А.А., Усачук А.Н. Погребения эпохи поздней бронзы в бассейне Ворсклы // СА. - № 2. – С. 146-155.
700. Мосоловское поселение, 1991. - Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи: Тез. докл. –

Воронеж. – 102 с.
701. Моця, Халіков, 1989. –Моця О.П., Халіков А.Х. Нові дослідження шляху з Булгара в Київ // Археологія. - № 4. – С. 143-149.
702. Мочалов, 1997. – Мочалов О.Д. Потаповская керамика и проблема формирования срубной культуры Волго-Уральской лесостепи // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей. - Саратов. - Ч. 1. - С. 54-58.
703. Мочалов, 1998. – Мочалов О.Д. Керамика эпохи средней бронзы Волго-Уральской лесостепи и проблема формирования срубной культуры: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – Воронеж. - 23 с.
704. Мочалов, 2000. – Мочалов О.Д. Формирование срубной культуры в лесостепном Волго-Уралье. О чем может рассказать керамика? // Российская археология: достижения XX и перспективы XXI вв.- Ижевск. – С. 257-260.
705. Мошкова, Максименко, 1974. – Мошкова М.Г., Максименко В.Е. Работы Багаевской экспедиции в 1971 г. // Археологич. памятники Нижнего Подонья. – М.: Наука. – Т. 2. – С. 5-80.
706. Мурзин, 1990. – Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К.: Наук. думка. – 88 с.
707. Мыськов, 1991. – Мыськов Е.П. К проблеме периодизации памятников срубной культуры Нижнего Поволжья и Волго-Донского междуречья // СА. - № 4. – С. 145-163.
708. Мыськов, 1992. – Мыськов Е.П. Новые памятники позднего бронзового века в Волго-Донском междуречье // АВЕС. – Вып. 3. – С. 86-96.
709. Мыськов, 1993. – Мыськов Е.П. Сложение степной срубной культуры и полтавкинская проблема типа // Новые открытия и методологические основы археологич. хронологии: Тез. докл. – СПб. – С. 78-81.
710. Мыськов, 1997. – Мыськов Е.П. Раннесрубные памятники Нижнего Поволжья и проблема их формирования // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы. - К. – Николаев – Южноукраинск. - С. 82-83.
711. Назаров, Ковалюх, 1999. – Назаров С.В., Ковалюх М.М. Київська радіовуглецева калібраційна програма // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – 3. – С. 70-80.
712. Наш край, 1975. – Наш край. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 165. – Вып. 2 . – 160 с.
713. Некоторые вопросы археологии Украины, 1977. - Некоторые вопросы археологии Украины. К.: Изд-во КГУ. – 89 с.
714. Некоторые проблемы, 1976. - Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – 104 с.

715. Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья, 1977. - Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья. – Куйбышев: Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 220. – 104 с.
716. Нефедов, 1998. – Нефедов В. Каменный топорик бородинского типа из р. Днепр у о. Хортица // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье. – С. 108-112.
717. Нечитайло, 1975. - Нечитайло А.Л. Про одне з найдавніших кіммерійських поховань // Археологія. – 15. – С. 50-58.
718. Нечитайло, 1978. - Нечитайло А.Л. Верхнее Прикубанье в бронзовом веке. – К.: Наук. думка. – 152 с.
719. Нечитайло, 1979. - Нечитайло А.Л. Суворовский курганный могильник. – К.: Наук. думка. – 86 с.
720. Нечитайло, 1984. - Нечитайло А.Л. О крымском варианте катакомбной культуры // Курганы степного Крыма. - К.: Наук. думка. - С. 108-114.
721. Нечитайло, Бунятян, 1984. - Нечитайло А.Л., Бунятян Е.П. Курганная группа близ с.Чкалово // Там же. - С. 6-40.
722. Ніколова, Черних Л.А., 1997. – Ніколова А.В., Черних Л.А. До однієї з концепцій соціального розвитку носіїв катакомбної культури // Археологія. - № 1. - С. 107-120.
723. Николаева, 1978. – Николаева Н.А. О соотношении “многоваликовых” и раннесрубных погребений Донетчины // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 221. – С. 29-30.
724. Николаева, Сафронов, 1981. – Николаева Н.А., Сафронов В.А. Древнейшая катакомбная культура Северного Кавказа и проблема появления катакомбного обряда в Восточной Европе // Катакомбные культуры Северного Кавказа. – Орджоникидзе. – С. 4-26.
725. Новгородова, 1989. – Новгородова Э.А. Древняя Монголия. – М.: Наука. - 383 с.
726. Новицкий, 1990. – Новицкий Е.Ю. Монументальная скульптура древнейших земледельцев и скотоводов Северо-Западного Причерноморья. – Одесса: Вестник Одесск. охранного археологич. центра. – Вып. 2. – 184 с.
727. Новые материалы, 1990. – Новые материалы по эпохе бронзы Южного Приуралья / Горбунов В.С., Денисов И.В., Исмагилов Р.Б. – Уфа: Башгоспединститут. – 37 с.
728. ОАК за 1891 г. – Отчет Археологической комиссии за 1891 г. – СПб., 1893. – 187 с.
729. ОАК за 1893 г. – Отчет Археологической комиссии за 1893 г. – СПб., 1895. – 122 с.

730. ОАК за 1897 г. – Отчет Археологической комиссии за 1897 г. – СПб., 1899. – 192 с.
731. ОАК за 1899 г. – Отчет Археологической комиссии за 1899 г. – СПб., 1901. – 182 с.
732. ОАК за 1901 г. – Отчет Археологической комиссии за 1901 г. – СПб., 1903. – 199 с.
733. Обыденнов, 1987. – Обыденнов М.Ф. Межовская культура в Южном Приуралье // Вопросы древней и средневековой истории Южного Урала. –Уфа: Изд-во БФАН СССР. - С. 53-66.
734. Обыденнов, 1989. – Обыденнов М.Ф. Бахчинский клад срубной культуры в Южном Приуралье // Материалы по эпохе бронзы и раннего железа Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. – Уфа: Изд-во БНЦ УрОАН СССР. – С. 85-92.
735. Обыденнов, 1991. – Обыденнов М.Ф. Поселения древних скотоводов Южного Приуралья. Вторая половина II тысячелетия до н. э. – Саратов: Изд-во Сарат. у-та. – 208 с.
736. Обыденнов, 1998. – Обыденнов М.Ф. Археологические культуры конца бронзового века Прикамья. – Уфа: Изд-во БЭК. – 205 с.
737. Обыденнов, Обыденнова, 1992. – Обыденнов М.Ф., Обыденнова Г.Т. Северо-восточная периферия срубной культурно-исторической области. – Самара: Изд-во Самарский ун-т. – 172 с.
738. Обыденнова, 1985. – Обыденнова Г.Т. Памятники срубной культуры Волго-Бельского междуречья: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – М. – 17 с.
739. Ойстрах, 1989. – Ойстрах Т.И. «Предскифские» погребения Суворовского могильника // История и археология Нижнего Подунавья: Тез. докл. - Рени. – С. 41-42.
740. Ольговский, Полин, 1977. - Ольговский С.Л., Полин С.В. Курганная группа "Острая Могила" // Курганы Южной Херсонщины. – К.: Наук. думка. –С. 34-44.
741. Ольховский, Отрощенко, 1991. - Ольховский В.С., Отрощенко В.В. Курганное святилище эпохи бронзы в Крыму // ДСПиК. - Запорожье. – 2. - С. 111-125.
742. Орехов, 1916. – Орехов В.Ф. Две раскопки на церковной земле села Ивановки, Хвалынского уезда Саратовской губ. // Тр. СУАК. – Вып. 33 . – Саратов. – С. 39-59.
743. Отрощенко, 1974. – Отрощенко В.В. Элементы изобразительности в искусстве племен срубной культуры // СА. - № 4. – С. 72-81.
744. Отрощенко, 1975. – Отрощенко В.В. Новый могильник белозерского времени // Скифский мир. – К. Наук. думка. – С. 193-206.
745. Отрощенко, 1976. – Отрощенко В.В Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья // Открытия молодых археологов Украины. – К.: Наук. думка. – Ч. 1. - С. 16-18.

746. Отрощенко, 1976а. – Отрощенко В.В. Погребения с трупосожжениями у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наук. думка. - С. 172-190.
747. Отрощенко, 1977. - Отрощенко В.В. Катакомбные и срубные курганы в окрестностях с. Балки // Курганные могильники Рясные могилы и Носаки. – К.: Наук. думка. – С. 5-15.
748. Отрощенко, 1978. - Отрощенко В.В. Могильники степного Поднепровья (2-я пол. II тыс. до н. э.) // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 221. – С. 84-85.
749. Отрощенко, 1978а. – Отрощенко В.В. О культурной принадлежности погребений с костяными пряжками // АИНУ в 1976-1977 гг. - Ужгород. – С. 34-35.
750. Отрощенко, 1979. - Отрощенко В.В. О социальном членении погребений срубной культуры Поднепровья // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. – Донецк. – С. 86-87.
751. Отрощенко, 1981. - Отрощенко В.В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): Автореф. дис. … канд. ист. наук. - К. - 22 с.
752. Отрощенко, 1982. - Отрощенко В.В. О каменных изваяниях у племен срубной культуры // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. – К.: Наук. думка. – С. 5-18.
753. Отрощенко, 1984. - Отрощенко В.В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // ПАП – Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – Вып. 1. – С. 84-96.
754. Отрощенко, 1985. - Отрощенко В.В. Белозерская культура // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка. – Т. 1. – С. 519-526.
755. Отрощенко, 1985 а. - Отрощенко В.В. Исследования курганов в Запорожской области // АО-1983. – М.: Наука. – С. 335-336.
756. Отрощенко, 1986. - Отрощенко В.В. Белозерская культура / Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины . – К.: Наук. думка. – С. 117-152.
757. Отрощенко, 1986а. - Отрощенко В.В. Костяные детали плеток из погребений срубной культуры // СА. - № 3. – С. 227-232.
758. Отрощенко, 1988. - Отрощенко В.В. Письмена срубной культуры // Studia Praehistorica. – Sofia. – Т. 9. – С. 151-178.
759. Отрощенко, 1989. - Отрощенко В.В. К вопросу о социальной структуре племен срубной КИО // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. – К.: Наук. думка. – С. 162-163.
760. Отрощенко, 1989а. – Отрощенко В.В. Особенности погребений черногоровской группы // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье. - 1. - С. 111-112.

761. Отрощенко, 1989б. – Отрощенко В.В. Памятники Донбасса в системе срубной культурно-исторической общности // Проблемы охраны и исследов. памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. – Донецк. – С. 33-35.
762. Отрощенко, 1990. - Отрощенко В.В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы территории Украины // Обряды и верования древнего населенич Украины. – К.: Наук. думка. – С. 5-17.
763. Отрощенко, 1990а. - Отрощенко В.В. Катакомбная общность - срубная общность: возможность контакта. // Проблемы изучения катакомбной КИО: Тез. докл. - Запорожье. - С. 76-78.
764. Отрощенко, 1990б. – Отрощенко В.В. О возможности участия полтавкинских и катакомбных племен в сложении срубной культуры // СА. - № 1 – С. 107-112.
765. Отрощенко, 1991. – Отрощенко В.В. К вопросу о датировке Уразмаметовских курганов в Южной Чувашии // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья: Тез. докл. – Саратов. – С. 30-32.
766. Отрощенко, 1991а. - Отрощенко В.В. Курган эпохи бронзы в Чертомлыке // Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. – К. : Наук. думка. – С. 324-328.
767. Отрощенко, 1992. – Отрощенко В.В. О ранней обрядовой группе погребений КМК в Левобережной Украине // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. - Харьков. – С. 163-165.
768. Отрощенко, 1992а. - Отрощенко В.В. Традиция изготовления деревянных сосудов в эпоху бронзы и раннего железа на юге Восточной Европы // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. – Мелитополь. – С. 71-72.
769. Отрощенко, 1993. - Отрощенко В.В. «Жреческие» комплексы в системе погребений срубной общности // Археологічні та історичні дослідження Херсонщини. – Херсон. – С. 17-31.
770. Отрощенко, 1993а. - Отрощенко В.В. К вопросу об относительной хронологии классических погребений бережновского типа // Новые открытия и методологические основы археологич. хронологии: Тез. докл. – СПб. – С. 81-83.
771. Отрощенко, 1993б. - Отрощенко В.В. Клейноди зрубного суспільства // Археологія. - № 1. – С. 101-109.
772. Отрощенко, 1994. - Отрощенко В.В. До уточнення хронології синташтинської культури // Проблемы хронологии культур энеолита-бронзового века Украины и юга Восточной Европы: Тез. докл. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – С. 39-41.
773. Отрощенко, 1994а. – Отрощенко В.В. О двух линиях развития культур племен срубной общности // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. – Запорожье. – 2. – С

. 150-153.
774. Отрощенко, 1994б. – Отрощенко В.В. О погребениях черногоровского типа в Нижнем Подонье // ИАИАНД в 1993 г. – Азов. – Вып. 13. – С. 103-117.
775. Отрощенко, 1995. - Отрощенко В.В. Бронзовий вік // Мистецтво України. Енциклопедія. – К. – Т. 1. – С. 255.
776. Отрощенко, 1995а. - Отрощенко В.В. Рец.: Древности степного Причерноморья и Крыма. – 1990. - Вып. 1; 1991. – Вып.2; 1992. – Вып. 3 // ДСПиК. – Запорожье. – Вып. 5. – С. 192-195.
777. Отрощенко, 1995б. – Отрощенко В.В. З приводу культурної належності поховань доби бронзи Кулішівських курганів // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тез. докл. – Харьков. – С. 31-32.
778. Отрощенко, 1995в. - Отрощенко В. Капитановский полевой археологический семинар // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона (материалы Укр.- Рос. семинара). – Луганск. - С. 3-5.
779. Отрощенко, 1995г. - Отрощенко В.В. Нові знаки з пам'яток зрубної КІС // Там же. – Луганск. – С. 33-34.
780. Отрощенко, 1995д. - Отрощенко В.В. Пути обмена – пути миграций // Там же. – С. 18-19.
781. Отрощенко, 1996. - Отрощенко В.В. К вопросу о модели мира у населения срубной общности // Археоастрономия: проблемы становления: Тез. докл. – М. – С. 106-108.
782. Отрощенко, 1996а. – Отрощенко В.В. Культурная принадлежность погребений Потаповского могильника в Заволжье // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века. – Волгоград: Перемена. – С. 33-36.
783. Отрощенко, 1996б. - Отрощенко В.В. Малюнки (знаки) колісниць в пам'ятках культур зрубної спільності // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей. – Донецк. – Ч. 1. – С. 128-132.
784. Отрощенко, 1996в. - Отрощенко В.В. О происхождении и распространении склепов колесничих // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и левостепи. – Воронеж. – Ч. 2. - С. 14-16.
785. Отрощенко, 1996г. - Отрощенко В.В. О функции костяных лопатковидных наверший // Абашевская КИО в системе древностей эпохи бронзы степи и лесостепи Евразии: Тез. докл. – Тамбов. – С 7-9.
786. Отрощенко, 1996д. – Отрощенко В.В. Южноуральский очаг культурогенеза на оси пассионарных толчков // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и левостепи. – Воронеж. – Ч. 2. - С. 29-31.

787. Отрощенко, 1997. – Отрощенко В.В. До питання про класифікацію та культурну належність клепаних казанів // Проблеми історії та археології України: Тез. доп. – Харків. – С. 16-17.
788. Отрощенко, 1997а. – Отрощенко В.В. К вопросу о покровской срубной культуре // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей. - Саратов. - Ч. 1. - С. 70-72.
789. Отрощенко, 1997б. - Отрощенко В.В. К проблеме выделения погребений покровской срубной культуры на Нижнем Дону // Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матеріали 3-го укр. – рос. семінару). – Київ-Вороніж-Перевальськ. – С. 36-39.
790. Отрощенко, 1997в. – Отрощенко В. Третій Капітанівський польовий археологічний семінар // Там само . - С. 57-59.
791. Отрощенко, 1997г. – Отрощенко В.В. Чотиримісні склепи синташтинської доби // Археологія. - № 3. - С. 66-72.
792. Отрощенко, 1998. - Отрощенко В.В. К вопросу о доно-волжской абашевской культуре // Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. – Археология восточноевропейской лесостепи. – Воронеж. - Вып. 11. – С. 52-59.
793. Отрощенко, 1998а. - Отрощенко В.В. Культурно-хронологические группы погребений Потаповского могильника // РА. - № 1. - С. 43-53.
794. Отрощенко, 1998б. - Отрощенко В.В. Феномен кістяних пряжок // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье. – С. 113-117.
795. Отрощенко, 1999. – Отрощенко В.В. До питання про фінал культур зрубної спільности // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б.Н.Гракова). – Запорожье. - С. 191-194.
796. Отрощенко, 2000. – Отрощенко В.В. До питання про стратиграфію поховань культури багатоваликової кераміки (КБК) та покровської зрубної культури (ПЗК) // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. - Донецк. – С. 79-81.
797. Отрощенко, 2000а. - Отрощенко В.В. О культурах срубной общности // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 10-14.
798. Отрощенко, 2000б. - Отрощенко В.В. О пределах культур срубной общности // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии. – Саратов. – С. 87-89.
799. Отрощенко, 2001. - Отрощенко В.В. До взаємовідносин носіїв культур зрубної спільноти // Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матеріали 5-го укр. – рос. семінару). – Київ-Вороніж. – С. 81-88.

800. Отрощенко, 2001а. - Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – К. – 290 с.
801. Отрощенко, Болтрик, 1982. – Отрощенко В.В., Болтрик Ю.В. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области // Материалы по хронологии археологич. памятников Украины. – К.: Наук. думка. – С. 33-46.
802. Отрощенко, Вовк, 2001. – Отрощенко В.В., Вовк Т.А. До етнічної належності носіїв культур зрубної спільноти // Магістеріум. Археологічні студії. – К. – Вип. 6. – С. 69-75.
803. Отрощенко, Моця, 1989. – Отрощенко В.В., Моця О.П. Обряд кремації у стародавнього населення території України // Археологія. - № 2. – С. 20-32.
804. Отрощенко, Пустовалов, 1991. - Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж. Обряд моделирования лица по черепу у племен катакомбной общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К.: Наук. думка. – С. 59-84.
805. Отрощенко, Рассамакін, 1997. – Отрощенко В.В., Рассамакін Ю.Я. З приводу культурної належності комплексів лобойківсько-дербеденівської зони металообробки // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы. - К. – Николаев – Южноукраинск. - С. 23-25.
806. Отрощенко, Черных Л.А., 1998. – Отрощенко В.В., Черных Л.А. Стрекала, как орудия труда и атрибуты власти // VII Донская археологич. конф. «Проблемы археологии Юго-Восточной Европы”: Тез. докл. – Ростов-на-Дону. – С. 59-61.
807. Отрощенко, Шевченко, 1987. – Отрощенко В.В., Шевчено Н.П. О восточной границе и восточных связях племен белозерской культуры // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка. – С. 31-34.
808. Отрощенко и др., 1987. – Отрощенко В.В., Савовский И.П., Томашевский В.А. Курганная группа Рясные могилы у с. Балки // Курганные могильники Рясные могилы и Носаки. – К.: Наук. думка. – С. 16-60.
809. Отрощенко и др., 1996. – Отрощенко В.В., Бровендер Ю.М., Пряхин А.Д., Беседин В.И. Украинско-российская экспедиция по изучению Капитановского археологич. микрорайона памятников эпохи бронзы // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточное вропейской степи и лесостепи. – Воронеж. - Вып. 2. – С. 4-10.

810. Отрощенко и др., 1997. – Отрощенко В.В., Пряхин А.Д., Беседин В.И ., Бровендер Ю.М., Саврасов А.С. Украинско-Российская экспедиция по изучению памятников эпохи бронзы Донецкого бассейна // 50 полевых сезонов археологов Воронежского ун-та. - АВЕЛ. – Вып. 10. - С. 90-103.

811. Охорона і дослідження, 1990. – Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Тез. доп. – Полтава. – 200 с.

812. Очерки истории и культуры Поволжья, 1975. - Очерки истории и культуры Поволжья. – Куйбышев. – Вып. 1. – 166 с.

813. Очерки истории и культуры Поволжья, 1976. - Очерки истории и культуры Поволжья . – Куйбышев. – Вып. 2. – 187 с.

814. Памятники бронзового, 1987. – Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – 148 с.

815. Памятники кочевников, 1984. - Памятники кочевников Южного Урала. – Уфа: Изд-во БФАН СССР. – 136 с.

816. Пам'ятки археології, 1991. – Пам'ятки археології Полтавщини. – Полтава: Вид-во ПКМ. – 116 с.

817. Памятники археологии Южного Придонья, 1989. – Памятники археологии Южного Придонья. Аннотированній указатель / Синюк А. Т., Погорелов В.И., Старцева Т.С. – Воронеж. – 224 с.

818. Памятники Калмыкии, 1982. – Памятники Калмыкии каменного и бронзового веков. – Элиста: Изд-во КНИИИФЭ. – 108 с.

819. Памятники эпохи бронзы юга, 1967. - Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. – К.: Наук. думка. – 218 с.

820. Парусимов, 1999. – Парусимов И.Н. Археологические исследования у х. Озерки в 1988-89 гг. // Труды Новочеркасской археологич. эксп. – Азов – Вып. 4. – С. 3-26.

821. Пастернак, 1961. – Пастернак Я. Археологія України. – Торонто. - 650 с.

822. Патокова, 1964. – Патокова Э.Ф. Усатовский курган 1-12 // КС ОГАМ. – Одесса: Маяк. – С. 102-123.

823. Пелих, 1998. – Пелих А.Л. О внешних связях Прикубанья в эпоху поздней бронзы (по металлическим изделиям) // VII Донская археологич. конф. «Проблемы археологии Юго-Восточной Европы": Тез. докл. – Ростов-на-Дону. - С. 60-61.

824. Первая Всероссийская, 1939. - Первая Всероссийская археологич. конференция. – М.: Издание ГИМ. – 72 с.

825. Першиц, 1986. – Першиц А.И. Патронимия // Свод этнографических понятий и терминов. – Вып. 1. – С. 133-134.

826. Пестрикова, 1979. – Пестрикова В.А. I курганный могильник у совхоза “Солнечный” // Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья. – Куйбышев: Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 220. – С. 72-81.

827. Пестрикова, 1979. – Пестрикова В.А. Фатьяновский могильник на севере Саратовской области // Древняя история Поволжья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 230. – Куйбышев. – С. 99-110.

828. Петров, 1983. – Петров Ю.Э. Костяные пряжки раннесрубного времени на территории Среднего Поволжья // Культуры бронзового века Восточной Европы. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. – С. 118-122.

829. Писларий, 1975. - Писларий И.А. О двух культурно-хронологических группах погребений в срубах бассейна Северского Донца // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. – К.: Наук. думка. – Ч. 1. – С. 89-91.

830. Писларий, 1976. - Писларий И.А. Новые материалы для изучения вопроса о сложении срубной культуры // Открытия молодых археологов Украины: Тез. докл. – К.: Наук. думка. – Ч. 1. – С. 18-19.

831. Писларий, 1979. - Писларий И.А. Деревообработка в эпоху меди-бронзы в Донецкой лесостепи // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. – Донецк. – С. 20-21.

832. Писларий, 1982. - Писларий И. А. О методе проверки однородности массива археологич. памятников // Новые методы археологич. исслед. - К.: Наук. думка. - С. 169-193.

833. Писларий, 1983. - Писларий И.А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – М. - 22 с.

834. Писларий, 1988. - Писларий И.А. Проблемы изучения курганного обряда в эпоху бронзы на территории Донбасса // Актуальные проблемы охраны и исследования археологич. памятников в Центральном Донбассе: Тез. докл. – Перевальск. – С. 12-15.

835. Плешивенко, 1995. – Плешивенко А.Г. Ритуальный комплекс в Нижнем Поднепровье // Древности. – Харьков: АО “Бизнес-информ”. – С. 26-33.

836. Плешивенко, 1995. – Плешивенко А.Г. Курганы села Малоекатериновка. – Запорожье. – 114 с.

837. Погорелов, 1985. - Погорелов В.И. Ширяевский могильник бронзового века на Среднем Дону // СА. - № 1. – С. 151-159.

838. Погорелов, 1989. – Погорелов В.И. Ямно-катакомбные погребения Среднего Дона // СА. - № 2. – С. 108-126.

839. Полесских, 1956. – Полесских М. В недрах времен. – Пенза. – 102 с.

840. Полесских, 1970. – Полесских М.Р. Археологич. памятники Пензенской области // Тр. ПОКМ. – Вып. 7. – Пенза. – 163 с.

841. Полидович, 1993. – Полидович Ю.Б. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой обл. // Археологический. альманах. – Вып. 2. – Донецк. - С. 35-98.

842. Полідович, Циміданов, 1995. - Полідович Ю.Б., Циміданов В.В. Кам'яна сокира в пам'ятках зрубної культурно-історичної спільності // Археологія. - № 2. – С. 52-62.

843. Полин и др., 1992. – Полин С.В., Тупчиенко Н.П., Николова А.В. Курганы верховьев Ингульца: Препринт. - К. – Вып. 1. – 48 с.

844. Полин и др., 1992. – Полин С.В., Тупчиенко Н.П., Николова А.В. Курганы верховьев Ингульца: Препринт. - К. – Вып. 2. – 48 с.

845. Полин и др., 1994. – Полин С.В., Тупчиенко Н.П., Николова А.В. Курганы верховьев Ингульца: Препринт. - К. – Вып. 3. – 95 с.

846. Полонська-Василенко, 1992. - Полонська-Василенко Н. Історія України. – К.: Либідь. – Т. 1. – 590 с.

847. Попандопуло, 1991. – Попандопуло З.Х. Курган "Соколовский» у г. Пологи // ДСПиК. – Т. 2. – Запорожье. – С. 66-76.

848. Попандопуло, 1999. – Попандопуло З.Х. Верхнехортицкий могильник белозерского времени // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б.Н.Гракова). – Запорожье. - С. 209-211.

849. Попова, 1953. – Попова Т.Б. Керамика Мелекесских курганов // Тр. ГИМ. – Вып. 22. – С. 53-62.

850. Попова, 1955. - Попова Т.Б. Племена катакомбной культуры. Северное Причерноморье во II тыс. до н. э. // Труды ГИМ. – М.. – Вып. 24. - 178 с.

851. Попова, 1960. – Попова Т.Б. К вопросу о многоваликовой керамике // СА. - № 4. – С. 42-45.

852. Попова, 1961. – Попова Т.Б. Эпоха бронзы на Тамбовщине // СА. - № 3. – С. 137-151.

853. Попова, 1965. – Попова Т.Б. Погребения поздняковской культуры в Борисоглебском могильнике // МИА. - № 130.- С. 132-137.

854. Попова, 1970. – Попова Т.Б. К вопросу о связях племен поздняковской и абашевской культур // Сборник ГИМ. – М. – С. 154-230.

855. Попова, б/г. – Попова Т.Б. Бородинский клад. – М.: Искусство. – 21 с .

856. Порохова, 1984. – Порохова О.И. Раскопки памятников эпохи бронзы в Оренбургской области // АО-1982. – М.: Наука. – С. 172-173.

857. Порохова, 1989. – Порохова О.И. Срубно-алакульское Покровское поселение в Западном Оренбужье // Материалы по эпохе бронзы и раннего железа Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. – Уфа: Изд-во БНЦ УрО АН СССР. – С. 60-71.

858. Порохова, 1992. – Порохова О.И. II Герасимовский курганный могильник в Оренбургской области // Древняя история населения Волго-Уральских степей. – Оренбург. – С. 92-107.

859. Порохова, Богданов, 1985. - Порохова О.И., Богданов С.В. Раскопки памятников в Оренбургской области // АО-1983. – М.: Наука. – С. 175-176.

860. Поселения срубной общности, 1989. - Поселения срубной общности. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – 200 с.

861. Посредников, Кравец, 1992. – Посредников В.А., Кравец Д.П. К вопросу об обряде кремации у срубных племен Донбасса // ДАС. – Донецк. – Вып. 1. - С. 47-56.

862. Потапов, 1993. – Потапов В.В. Погребения кобяковской культуры на станции Хапры // РА. - № 3. – С. 218-221.

863. Потапов, 1997. - Потапов В.В. Погребения XII-X вв. до н. э. в Волго-Донских степях (к проблеме отбора источников) // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей. - Саратов: Изд-во СарГПИ. – С. 128-130.

864. Потапов, 1998. – Потапов В.В. Погребения белозерского хронологического горизонта в бассейне Нижнего Дона и Северо-Восточном Приазовье // VII Донская археологич. конф. “Проблемы археологии Юго-Восточной Европы”. – Тез. докл. – Ростов-на-Дону. - С. 61-63.

865. Потапов, 2000. – Потапов В.В. Предскифские племена степей Восточной Европы // Донская археология. - № 1. – С. 6-21.

866. Потемкина, 1985. – Потемкина Там.М. Бронзовый век лесостепного Притоболья . – М.: Наука. – 376 с.

867. Потемкина, 1990. – Потемкина Там.М. О некоторых спорных вопросах ранней и средней бронзы Волго-Уральского региона // СА. - № 1. – С. 118-130.

868. Потемкина, 1995. – Потемкина Там.М. Проблемы связей и смены культур населения Зауралья в эпоху бронзы // РА. - № 1. – С. 14-27; № 2. – С. 11-20.

869. Потемкина, 1986. – Потемкина Тат.М. К анализу погребальных конструкций раннего железного века Юго-Восточного Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. – Донецк. - С. 48-50.

870. Поховальний обряд, 1991. - Поховальний обряд давнього населення України. – К.: НМК ВО. – 188 с.

871. Предметно-понятийный словарь, 1986. - Предметно-понятийный словарь греческого языка. Крито-Микенский период. – Л.: Наука. – 208 с.

872. Привалов, 1988. – Привалов А.И. Пещера с древними рисунками в Северном Приазовье // Актуальные проблемы охраны и исследования археологич. памятников в Центральном Донбассе: Тез. докл. – Перевальск. – С. 32-34.

873. Привалов, Литвиненко, 1996. – Привалов А.И., Литвиненко Р.А. Памятники культуры многоваликовой керамики (КМК) в бассейне р. Мокрая Волноваха // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век). – Донецк. – Ч. 1. - С. 76-78.

874. Привалов и др., 1993. – Привалов А.И., Посредников В.А., Кравец Д. П. Живопись пещеры Архундыяс-Тарама // ДАС. – Вып. 4. – С. 58-82.

875. Привалова, Привалов, 1987. – Привалова О.Я., Привалов А.И. Поселение эпохи поздней бронзы возле с. Николаевка в Северном Приазовье // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – К.: Наук. думка. - С. 95-107.

876. Приуралье в эпоху бронзы, 1982. - Приуралье в эпоху бронзы и раннего железа. – Уфа: Изд-во БФАН СССР. – 154 с.

877. ПАП, 1984. - Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – Вып. 1. – 176 с.

878. ПАП, 1985. - Проблемы археологии Поднепровья. – Вып. 2. – 156 с.

879. ПАП, 1986. - Проблемы археологии Поднепровья. – Вып. 3. – 146 с.

880. ПАП, 1989. - Проблемы археологии Поднепровья. – 116 с.

881. ПАП, 1991. - Проблемы археологии Поднепровья. – 132 с.

882. ПАП, 1992. - Проблемы археологии Поднепровья. – 120 с.

883. ПАП, 1993. - Проблемы археологии Поднепровья. – 136 с.

884. ПАП, 1995. - Проблемы археологии Поднепровья. – 180 с.

885. ПАП, 1998. - Проблеми археології Подніпров'я. – Вип. 1. – 122 с.

886. ПАП, 1999. - Проблеми археології Подніпров'я. – Вип. 2. – 144 с.

887. ПАП, 2000. - Проблеми археології Подніпров'я. – Вип. 3. – 164 с.

888. Проблемы археологич. изучения, 1989. - Проблемы археологич. изучения Доно-Волжской лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГПИ. – 184 с.

889. Проблемы изучения ККИО и КИОМК, 1998. - Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье. – 144 с.

890. Проблемы культур, 1991. – Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья: Тез. докл. - Саратов: Изд-во СарГУ. – 56 с.

891. Прокофьев, Потапов, 2000. – Прокофьев Р.В., Потапов В.В. Поселение Малаховский Ерик II в дельте Дона // Донская археология. - № 1. – С. 45-55.

892. Пронина, 1993. – Пронина Е.Ю. О сосудах с знаками с поселений донской лесостепной срубной культуры // Проблемы взаимодействия населения лесной и лесостепной зон Восточноевропейского региона в эпоху бронзы и раннем железном веке. – Тула. – С. 56.

893. Пропп, 1986. – Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд-во ЛГУ. – 366 с.

894. Протоколы заседаний, 1995. – Протоколы заседаний конф. "Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы" // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы. – СПб. – Ч. 2. – С. 73-95.

895. Протоколы заседаний, 1997. – Протоколы заседаний // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей. – Саратов: Изд-во СарГПИ. - Ч. 2. - С. 119-148.

896. Пряхин, 1966. – Пряхин А.Д. Население срубной культуры на Верхнем и Среднем Дону // Из истории Воронежского края. – Труды Воронежского ун-та. – Т. 64. – С. 77-106.

897. Пряхин, 1968. – Пряхин А.Д. Памяти Г.В.Подгаецкого // СА. - № 2. – С. 233-236.

898. Пряхин, 1969. – Пряхин А.Д. Памятники позднего бронзового века в лесостепном Подонье // АО-1968. – М.: Наука. – С. 51-52.

899. Пряхин, 1970. – Пряхин А.Д. Поселения абашевской культуры // АО-1969. – М.: Наука. – С. 52-53.
900. Пряхин, 1971. – Пряхин А.Д. Абашевская культура в Подонье. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. - 214 с.
901. Пряхин, 1972. – Пряхин А.Д. Курганы поздней бронзы у с. Староюрьево // СА. - № 3. – С. 233-243.
902. Пряхин, 1973. – Пряхин А.Д. Древнее население Песчанки. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – 176 с.
903. Пряхин, 1976. – Пряхин А.Д. История древних скотоводов II тыс. до н. э. лесостепных районов Подонья, Поволжья и Южного Урала (абашевская КИО): Автореф. дис. … докт. ист. наук. – М. – 49 с.
904. Пряхин, 1976а. – Пряхин А.Д. Поселения абашевской общности. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та. – 168 с.
905. Пряхин, 1977. - Пряхин А.Д. Погребальные абашевские памятники. –Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та. - 168 с.
906. Пряхин, 1980. – Пряхин А.Д. Абашевская культурно-историческая область и лесостепь // АВЕЛ. – Вып. 2. - С. 7-32.
907. Пряхин, 1992. – Пряхин А.Д. К оценке абашеской КИО // История и культура народов Евразии: древность, средневековье и современность: Тез. докл. – Уфа. – Ч. 2. – С. 57-59.
908. Пряхин, 1993. – Пряхин А.Д. Мосоловский поселок эпохи поздней бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та. – Кн. 1. – 106 с.
909. Пряхин, 1995. – Пряхин А.Д. Доно-Донецкая степь и лесостепь а эпоху бронзы // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Матер. 1-го Укр.-Рос. семинара. – Луганск. – С. 6-10.
910. Пряхин, 1996. – Пряхин А.Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та. – Кн. 2. – 176 с.
911. Пряхин, 1996а. – Пряхин А.Д. Феномен памятников покровского типа // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей . – Донецк. – Ч. 1. – С. 81-83.
912. Пряхин, 1997. – Пряхин А.Д. Доно-волжская абашевская культура и проблема оценки памятников покровского типа в Нижнем Поволжье // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей. – Саратов: Изд-во СарГПИ. - Ч. 1. - С. 69-70.
913. Пряхин, 1997а. - Пряхин А.Д. Доно-волжская абашевская культура. Историографический очерк // Историч. записки. - Науч. тр. историч. ф -та ВорГУ. –Вып. 2. – С. 149-165.
914. Пряхин, 1997б. – Пряхин А.Д. Древности Донетчины в системе доно-волжской абашевской культуры // Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матер. 3-го Укр.-Рос. семінару). – К.-Вороніж-Перевальськ. – С. 39-41.

915. Пряхин, Беседин, 1992. - Пряхин А.Д., Беседин В.И. Щитковые (дисковидные) псалии со вставными шипами с территории Восточной Европы // Sb. pr. philoz. fak. Brnenske univ. – Studia minora facult. philos . univ. Brunensis. - E 37. – S. 51-60.
916. Пряхин, Беседин, 1996. - Пряхин А.Д., Беседин В.И. К оценке абашевских погребений Подклетненского могильника // Археологические памятники Среднего Поочья. - Рязань. - Вып. 5. - С. 34-51.
917. Пряхин, Беседин, 1998. – Пряхин А.Д., Беседин В.И. Остроребериые абашевские сосуды Доно-Волжского региона // Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. – АВЕЛ. – Вып. 11. – С. 60-71.
918. Пряхин, Матвеев, 1979. – Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П. Новоусманский могильник эпохи бронзы в Воронежской обл. // Древние культуры Поволжья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 230. – С. 71-78.
919. Пряхин, Матвеев, 1987. – Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П. Донская лесостепная срубная культура: становление, этапы развития // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тез. докл. – М.: Наука. – С. 209-210.
920. Пряхин, Матвеев, 1988. - Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П. Курганы эпохи бронзы Побитюжья. - Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та. - 206 с.
921. Пряхин, Матвеев, 1991. – Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П. Курган у с. Богоявленское // СА. - № 1. – С. 262-266.
922. Пряхин, Матвеев, 1993. – Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П. Курганная группа у хутора Шкарин // Погребальные памятники эпохи бронзы лесостепной Евразии: материалы к курсу “Археология России”. – Уфа. – С. 32-50.
923. Пряхин, Матвеев, 1994. - Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П. Стратифицированный срубный курган Подгоренского могильника // Тр. ВОКМ. – Вып. 2. – С. 36-50.
924. Пряхин, Матвеев, 1995. – Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П. Погребения воинов-колесничих на территории лесостепного Подонья и периодизация памятников эпохи бронзы доно-волжско-уральского региона лесостепи // Конвергенция и дивергенция в развитии культур энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы. – СПб. – С. 76-78.
925. Пряхин, Саврасов, 1989. – Пряхин А.Д., Саврасов А.С. Глиняные литейные формы с Мосоловского поселения металлургов-литейщиков // Поселения срубной общности. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та. – С. 39-78.
926. Пряхин, Саврасов, 1996. – Пряхин А.Д., Саврасов А.С. К оценке традиций производственной деятельности в абашевско-срубное время // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи. – Воронеж. – Ч. 2. – С. 36-43.

927. Пряхин, Сагайдак, 1975. – Пряхин А.Д., Сагайдак В.И. Металлообрабатывающая мастерская на поселении срубной культуры // СА. - №2. – С. 176-187.
928. Пряхин и др., 1989. - Пряхин А.Д., Беседин В.И., Левых Г.А., Матвеев Ю.П. Кондрашкинский курган. – Препринт: 1-1-89. – Воронеж. - 20 с.
929. Пряхин и др., 1990. – Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П., Беседин В.И. Новостроечные раскопки древних курганов в Воронежской области. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та. – 15 с.
930. Пряхин и др., 1990а. - Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П., Разуваев Ю.Д. Усманский курган. – Препринт: Ворон. ун-т. - 90-1. – Воронеж. - 26 с.
931. Пряхин и др., 1991. – Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П., Беседин В.И. Среднедонская катакомбная культура: происхождение, этапы развития . – Препринт: Ворон. ун-т. 91.1. – Воронеж. – 19 с.
932. Пряхин и др., 1998. – Пряхин А.Д., Моисеев Н.Б., Беседин В.И. Селезни-2. Курган доно-волжской абашевской культуры. – Воронеж: ВорГУ. – 44 с.
933. ПСК, 1993. – Памятники срубной культуры: Волго-Уральское междуречье. – САИ. – Вып. В 1-10. – Саратов. – Т. 1. – 200 с.
934. Пустовалов, 1990. - Пустовалов С.Ж. Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбної спільності // Археологія. - № 3. - С. 56-68.
935. Пятых, 1983. - Пятых Г.Г. Исследование могильника Новый Ризадей I (Среднее Поволжье) // СА. - № 2. – С. 216-222.
936. Пятых, 1983а. - Пятых Г.Г. Общие компоненты сложения алакульской культуры и срубной культуры Поволжья // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск: Изд-во БашГУ. – С. 111-118.
937. Пятых, 1984. - Пятых Г.Г. О происхождении деревянной посуды срубной культуры // СА. – № 2. – С. 146-154.
938. Пятых, 1989. - Пятых Г.Г. О появлении в срубной культуре характерной особенности погребального обряда // Археология восточноевропейской степи. – Саратов: Изд-во Сар. ун-та. – С. 136-137 .
939. Пятых, 1990. - Пятых Г.Г. К дискуссии по происхождению срубной культуры // СА. - № 1. – С. 113-118.
940. Пятых, 1991. - Пятых Г.Г. Лесостепь и сложение срубной культуры // Мосоловское поселение эпохи бронзы в системе памятников степи и лесостепи: Тез. докл. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 71-73.
941. Пятых, 1994. - Пятых Г.Г. Происхождение срубной культуры: проблемы и возможности // Срубная культурно-историческая область. – Изд-во СарГУ. – Саратов. – С. 14-18.

942. Пятых, 1997. - Пятых Г.Г. «Всток» и «Запад» в сложении срубной культуры // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы. - К. –Николаев–Южноукраинск. - С. 25-26.
943. Пятых, 2000. – Пятых Г.Г. К проблеме основ, механизмов и факторов сложения срубной культуры // РА. - № 4. – С. 11-25.
944. Пятых, 2000а. – Пятых Г.Г. О хронологическом соотношении катакомбных и срубных культур // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии. – Матер. междунар. науч. конф. – Саратов. - С. 71-72.
945. Рассамакін, 1992. - Рассамакін Ю.Я. До проблеми вивчення курганних споруд // Археологія. - № 4. – С. 121-137.
946. Рассамакин, Колосов, 1992. – Рассамакин Ю.Я., Колосов Ю.Г. Курганная группа у пгт Пришиб / Препринт. – К. – 45 с.
947. Ратнер, 1984. – Ратнер І.Д. Довідник з археології України. Херсонська обл. – К.: Наук. думка. – 108 с.
948. Ричков, 1993. – Ричков М.О. “Культурні спільності” чи “спільності археологічних культур” // Археологія. - № 1. - С. 82-91.
949. Ричков, 1995. – Ричков М.О. Нові поховання раннього етапу середньодніпровської культури // Археологія. - № 3. – С. 147-151.
950. Ричков, 1995. – Ричков М.О. // Археологія. - № 4. – С. 95-111.
951. Рогудеев, 1990. – Рогудеев В.В. Инокультурные компоненты в погребениях срубного времени Волго-Донского района Ростовской области // ИАИАНД в 1989 г. – Азов. – Вып. 9. – С. 46-52.
952. Рогудеев, 1997. – Рогудеев В.В. Ранний материал срубного слоя Раздорского поселения // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей. – Саратов: Изд-во СарГПИ. – С. 119-123.
953. Романовская, 1980. – Романовская М.А. Раскопки курганов у с. Веселая Роща // АО-1979. – М.: Наука. – С. 124-125.
954. Ромашко, 1985. – Ромашко В.А. Об одном из типов псалиев рубежа II – начала I тыс. до н. э. // ПАП. – Днепропетровск. – Вып. 2. - С. 90-97.
955. Ромашко, 1986. – Ромашко В.А. Природно-климатические условия и хозяйственная деятельность населения пограничья степи и лесостепи Левобережной Украины на рубеже II-I тыс. до н. э. // ПАП. – Вып. 3. – С. 120-135.
956. Ромашко, 1993. – Ромашко В.А. Святилища и жертвенники на поселениях срубной культуры Украины // ПАП. – С. 79-91.
957. Ромашко, 1995. – Ромашко В.А. Новая находка дисковидного псалия в Присамарье // Регіональне і загальне в історії: Тез. доп. – Дніпропетровськ. – С. 64-65.

958. Ромашко, 1995а. – Ромашко В.А. Поздний бронзовый век в пограничье степи и лесостепи Левобережной Украины (XII-X вв. до н. э.). - Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ. – 92 с.
959. Ромашко, 1996. – Ромашко В.А. О контактной зоне культур валиковой керамики // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей. – Донецк. – Ч. 2. – С. 66-69.
960. Ромашко, 1997. – Ромашко В.А. Поселение эпохи бронзы у с. Богуслав // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы. - К. –Николаев–Южноукраинск. - С. 61-62.
961. Ромашко, 1999. – Ромашко В.А. Погребальный обряд позднесрубных племен Украины: критерии отбора источников, региональные особенности. // ПАП. – Дніпропетровськ. – Вип. 2. – С. 113-131.
962. Рудинський, 1928.- Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник (Полтавський державний музей). – Т. 1. – С. 29-62.
963. Рудинський, 1961. – Рудинський М. Кам'яна Могила. – К.: Вид-во АН УРСР. – 140 с.
964. Рутто, 1987. – Рутто Н.Г. К вопросу о срубно-алакульских контактах // Вопросы древней и средневековой истории Южного Урала. – Уфа: Изд-во БФАН СССР. – С. 43-52.
965. Рутто, 2000. – Рутто Н.Г. Историко-культурные процессы эпохи поздней бронзы в Бельско-Уральском междуречье (срубно-алакульские взаимосвязи): Автореф. дис. … канд. ист. наук. – Уфа. – 19 с.
966. Рыбалова, 1966. – Рыбалова В.Д. Костяной псалий с поселения Каменка близ Керчи // СА. - № 4. – С. 178-181.
967. Рыбалова, 1974. – Рыбалова В.Д. Поселение Каменка в Восточном Крыму // АСГЭ. – Л. – Вып.16. – С. 19-49.
968. Рыжов, 1972. – Рыжов Ю.Ф. Работы в районе г. Магнитогорска // АО -1971. – М.: Наука. – С. 201-202.
969. Рыков, 1923. – Рыков П.С. Результаты археологич. исследований в Покровском и Хвалынском уездах Саратовской губ. // Тр. Общества истории, археологии и этнографии при Сарат. ун-те. – Саратов. – Вып. 34. – Ч. 1. – С. 3-19.
970. Рыков, 1924. – Рыков П.С. Результаты археологич. исследований в Нижнем Поволжье летом 1923 г. // Уч. записки СарГУ. – Т. 3. - Вып. 1. – С. …
971. Рыков, 1925. – Рыков П.С. Сусловский могильник // Уч. записки СарГУ. – Т. 4. - Вып. 3. – С. 3-54.
972. Рыков, 1927. – Рыков П.С. К вопросу о культурах бронзовой эпохи в Нижнем Поволжье // Известия Нижневолжского ин-та краеведения. – Т. 2. – С. 77-100.

973. Рыков, 1931. – Рыков П.С. Археологич. экспедиция по Хопру // Сообщения ГАИМК. – Вып. 8. – С. 30-35.
974. Рыков, 1936. – Рыков П.С. Очерки истории Нижнего Поволжья по археологич. материалам. – Саратов: Сарат. краевое изд-во. – 152 с.
975. Савва, 1987. – Савва Е.Н. К вопросу о пестах-скипетрах эпохи поздней бронзы из Северного Причерноморья // Известия АН МССР. – Серия обществ. наук. - № 1. – С. 62-71.
976. Савва, 1988. – Савва Е.Н. Пряжки из погребений культуры многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья // Известия АН МССР. - Серия обществ. наук. - № 3 – С. 57-68.
977. Савва, 1992. - Савва Е.Н. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья. - Кишинев: Штиинца. - 226 с.
978. Савовський, 1977. – Савовський І.П. Археологічні розвідки в районі с. Балки на Запоріжжі // Археологія. – Вип. 24. – С. 96-100.
979. Саврасов, 1991. – Саврасов А.С. Поселения эпохи бронзы в черте и окрестностях г. Ельца // Археологич. памятники на территории и в окрестностях г. Ельца. – Воронеж. – С. 10-14.
980. Саврасов, 1998. – Саврасов А.С. Металлообработка населения донской лесостепной срубной культуры: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – Воронеж. – 23 с.
981. Савчук, 1972. – Савчук А.П. Нові пам’ятки часу пізньої бронзи на Київщині // Матеріали XIII конф. ІА АН УРСР. – К.: Наук. думка. – С. 119-121.
982. Сагайдак, 1973. – Сагайдак В.И. Бронзолитейная мастерская срубной культуры // АО-1972. – М.: Наука. – С. 88-89.
983. Сагайдак, 1975. – Сагайдак В.И. Поселения срубной КИО в бассейне р. Битюга // Из истории Воронежского края. – Вып. 5. – С. 154-166.
984. Сагайдак, 1979. – Сагайдак В.И. О двух группах погребений Покровских могильников в Нижнем Поволжье // Древняя история Поволжья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 230. – С. 57-70.
985. Сагайдак, 1989. – Сагайдак В.И. Хвалынская культура в иссследованиях П.С.Рыкова // АВЕС. – Саратов. - Вып. 1. – С. 33-41.
986. Салий, 1987. – Салий Н.Г. Могильники срубной культуры в междуречье Днепра и Молочной // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – К.: Наук. думка. – С. 82-94.
987. Салий, 1987а. – Салий Н.Г. Новые материалы о контактах культур средней и поздней бронзы в Надпорожье // Историч. чтения памяти М. П.Грязнова. -Омск: Изд-во ОмГУ. - С. 97-100.

988. Салий, 1997. – Салий Н.Г. О культурном и социальном статусе погребенных ничком в эпоху бронзы и раннем железном веке // ДСПиК. - Запорожье. – 6. – С. 34-48.
989. Салугина, 1994. – Салугина Н.П. Технологическое исследование керамики Потаповского могильника // Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Семенова А.П. Потаповский могильник индоиранских племен на Волге. – Самара. – С. 173-186.
990. Сальников, 1950. – Сальников К.В. Хвалынско-андроновские курганы у с. Погромного // СА. – Т. 13. – С. 311-319.
991. Сальников, 1951. - Сальников К.В. Бронзовый век Южного Зауралья // МИА. – 1951. - № 21. – С. 94-151.
992. Сальников, 1959. – Сальников К.В. Некоторые сведения об эпохе бронзы Южной Башкирии // Башкирский археологич. сборник. – Уфа. – С. 30-46.
993. Сальников, 1967. – Сальников К.В. Очерки древней истории Южного Урала. – М.: Наука. - 408 с.
994. Самарская Лука, 1975. - Самарская Лука в древности. – Краеведческие записки. – Вып. 3. – Куйбышев: куйб. Книжн. изд-во. – 152 с.
995. Самойленко, 1997. – Самойленко Л.Г. Новые находки стел срубной культуры на Луганщине // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы: Тез. докл. – К.-Николаев-Южноукраинск. – С. 85.
996. Самойленко, 1999. – Самойленко Л. Курган епохи середньої та пізньої бронзи біля с. Затишне Луганської області // Vita Antiqua. – К. - № 1. – С. 59-64.
997. Самоквасов, 1908. – Самоквасов Д.Г. Могилы русской земли. – М.: Синодальная типография. – 271 с.
998. Санжаров, 1994. - Санжаров С.Н. Курган с прямой стратиграфией погребений КМК из Донецкого Приазовья // ДВДС. -Волгоград. – Вып. 4. - С. 101-106.
999. Санжаров, 1995. - Санжаров С.Н. О культурной принадлежности Проказинского поселения эпохи бронзы // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тез. докл. - Харьков. - С. 35-36.
1000. Санжаров, 1996. - Санжаров С.Н. Раннесрубные погребения Новониколаевского могильника на Северском Донце // Древние культуры Восточной Украины. - Луганск: Изд-во ВУГУ. – С. 187-197.
1001. Санжаров, 1997. - Санжаров С.Н. Керамический комплекс покровской культуры на территории Восточной Украины // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей. - Саратов: Изд-во СарГПИ. – С. 95-99.

1002. Санжаров, 1998. – Санжаров С.Н. Катакомбно-покровский бытовой комплекс на Северском Донце и некоторые проблемы культурного развития населения Восточной Украины в финале среднего – начале позднего бронзового века // VII Донская конф. «Проблемы археологии Юго-Восточной Европы»: Тез. докл. – Ростов-на-Дону. – С. 68-71.
1003. Санжаров, 2000. – Санжаров С.Н. О проблемах финальнокатакомбной культуры, культурогенезе КМК и покровских памятниках Северского Донца // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк. - С. 72-74.
1004. Сафонов, 2000. – Сафонов И.Е. В.А.Городцов и изучение эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи (30-е – первая пол. 40-х гг.) // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 149-153.
1005. Сафонов, 2001. – Сафонов И.Е. Раскопки В.А.Городцовым курганов эпохи бронзы в Изюмском уезде летом 1901 г. // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. – Самара: Изд-во ООО “НТЦ”. – С. 11-18.
1006. Сафронов, 1974. – Сафронов В.А. Классификация и датировка памятников бронзового века Северного Кавказа // Вопросы охраны, классификации и использования археологич. памятников. М.: Знание. – С. 23-174.
1007. Сафронов, 1978. – Сафронов В.А. К вопросу о времени сложения срубной культуры, южной и западной экспансии ее племен // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 221. – С. 26-29.
1008. Свешников, 1968. – Свешников И.К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской обл. // СА. - № 2. – С. 159-168.
1009. Свешников, 1990. – Свешников И.К. Культура многоваликовой керамики // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – К.: Наук . думка. – С. 74-77.
1010. Свешников, 1993. – Свешников И.К. Новые погребения начала бронзового века из Западной Волыни // РА. - № 3. – С. 165-176.
1011. Северо-Восточное Приазовье, 1996. - Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век): Материалы междунар. конф. – Донецк: Изд-во ДонГУ. – Ч. 1 – 142 с.; Ч. 2. – 112 с.
1012. Седова, 1993. – Седова М.С. О некоторых принципах типологизации построек срубной культуры // Археологич. исследования а Поволжье. – Самара: Изд-во СамГУ. – С. 68-79.
1013. Семенова, 1983. - Семенова А.П. Погребальный обряд племен срубной культуры лесостепной зоны Левобережья Волги: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – М. – 18 с.

1014. Семенова, 1983а. - Семенова А.П. Погребальный обряд срубных племен лесостепного Заволжья // Культуры бронзового века Восточной Европы. -Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. - С. 59-80.
1015. Семенова, 2000. - Семенова А.П. Погребальные памятники срубной культуры // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. – Самара: Центр “Интеграция”. – С. 152-208.
1016. Семенова, 2001. - Семенова А.П. Основные тенденции развития керамики покровского и развитого этапов срубной культуры лесостепного Поволжья // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. – Самара: Изд-во ООО “НТЦ”. – С. 273-279.
1017. Сергацков, 1990. – Сергацков И.В. Раскопки курганов на Иловле // ДВДС. – Волгоград. – [Вып. 1]. - С. 26-29.
1018. Сергацков, 1992. – Сергацков И.В. Погребения эпохи бронзы 1 Барановского могильника (раскопки 1987-1988 гг.) // ДВДС. – Волгоград. – Вып. 2. - С. 97-105.
1019. Сергацков, 1993. – Сергацков И.В. Погребение эпохи поздней бронзы у с. Лебяжье // ДВДС. – Волгоград. – Вып. 3. – С. 53-58.
1020. Сергацков, 1994. – Сергацков И.В. Курганы у хутора Малая Воробцовка // ДВДС. – Волгоград. – Вып. 4. – С. 69-77.
1021. Сергацков, 1995. – Сергацков И.В. Клад бронзовых серпов из поселка Приморск // ДВДС. – Волгоград. - Вып. 5. – С. 113-117.
1022. Сердюкова, 1994. – Сердюкова И.Л. Существовал ли ранний этап среднеднепровской культуры? // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. – V в. н. э. – Тирасполь. – С. 99-100.
1023. Сидоренко та ін., 1982. – Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. – К.: Наук. думка. – 108 с.
1024. Сизов, 1988. – Сизов В.И. Скорняковские курганы в Воронежской губ., Задонского у. // Древности. – Тр. МАО. – Т. 12. – Вып. 2. – М. – С. 125-126.
1025. Синицын, 1932. - Синицын И.В. Памятники бронзовой эпохи в районе Колышлея // Известия Сарат. Нижневолжского ин-та краеведения. – Историч. секция. – Т. 5. – С. 19-31.
1026. Синицын, 1947. - Синицын И.В. Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья // Уч. зап. СарГУ. – Вып. историч. – Т. 17. – С. 3-134.
1027. Синицын, 1947а. - Синицын И.В. Древние памятники в бассейне Иргиза по раскопкам 1938-1939 гг. // Там же. – С. 135-156.
1028. Синицын, 1949. - Синицын И.В. Поселения эпохи бронзы степных районов Заволжья // СА. – Т. 9. – С. 197-206.

1029. Синицын, 1957. - Синицын И.В. Археологич. памятники у с. Пролейки // Уч. зап. СарГУ. – Харьков. - Т. 47. – С. 207-232.
1030. Синицын, 1958. - Синицын И.В. Памятники родового общества степей Заволжья // Уч. зап. СарГУ. – Саратов. – Т. 66. – С. 278-309.
1031. Синицын, 1959. - Синицын И.В. Археологич. исследования Заволжского отряда // МИА. - № 60. – С. 39-205.
1032. Синицын, 1960. – Синицын И.В. Древние памятники в низовьях Еруслана (по раскопкам 1954-1955 гг.) // МИА. - № 78. – С. 10-168.
1033. Синицын, 1966. – Синицын И.В. Древние памятники Саратовского Заволжья // Археологич. сборник. – Саратов: Изд-во СарГУ. – С. 3-62.
1034. Синицын, 1969. – Синицын И.В. Поселение Осинов Гай в Заволжье // МИА. - № 169. – С. 198-207.
1035. Синицын, 1978. – Синицын И.В. Древние памятники Восточного Маныча. – Саратов: Изд-во СарГУ. – Ч. 1. – 132 с.; Ч. 2. – 118 с.
1036. Синицын, Фисенко, 1972. – Синицын И.В., Фисенко В.А. Поселение срубной культуры Гуселка-2 в окрестностях Саратова // Античный мир и археология. – Вып. 1. – Саратов. – С. 12-28.
1037. Синицын, Эрдниев, 1963. – Синицын И.В., Эрдниев У.Э. Археологич . раскопки в Калмыцкой АССР в 1961 г. – Элиста: Калмгосиздат. – 60 с .
1038. Синицын, Эрдниев, 1966. – Синицын И.В., Эрдниев У.Э. Новые археологич. памятники на территории Калмыцкой АССР (по раскопкам 1962-1963 гг.). – Тр. Калм. респ. краеведч. музея. – Элиста. - Вып. 2. - 184 с.
1039. Синицын, Эрдниев, 1971. – Синицын И.В., Эрдниев У.Э. Элистинский могильник. – Элиста: Калмгосиздат. - … с.
1040. Синицын, Эрдниев, 1987. – Синицын И.В., Эрдниев У.Э. Древности Восточного Маныча. – Элиста: Калм. книжн. изд-во. – 174 с.
1041. Синюк, 1983. – Синюк А.Т. Курганы эпохи бронзы Среднего Дона (Павловский могильник). – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та. – 192 с.
1042. Синюк, 1991. – Синюк А.Т. О соотношении памятников покровского типа и доно-волжской абашевской культуры // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья: Тез. докл. – Саратов: Изд-во СарГУ. – С. 46-48.
1043. Синюк, 1992. – Синюк А.Т. Древние погребения мастеров по изготовлению каменных наконечников стрел в степном Придонье // Древняя культура населения Волго-Уральских степей. - Оренбург: ОрГПИ. - С. 43-63.
1044. Синюк, 1996. - Синюк А.Т. Бронзовый век бассейна Дона. – Воронеж: Изд-во ВорГПУ. - 350 с.
1045. Синюк, 2000. - Синюк А.Т. Некоторые аспекты изучения донской срубной культуры // Срубная культурно-историческая общность в

системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 71-74.

1046. Синюк, Килейников, 1976. – Синюк А.Т., Килейников В.В. Курган у села Введенки на Дону // СА. - № 1. – С. 159-169.

1047. Синюк, Козмирчук, 1995. - Синюк А.Т., Козмирчук И.А. Некотопрые аспекты изучения абашевской культуры // Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н. э.). – Самара: Изд-во СамГПУ. – С. 37-72.

1048. Синюк, Погорелов, 1985. – Синюк А.Т., Погорелов В.И. Периодизация срубной культуры Среднего Дона (по материалам погребальных памятников) // Срубная культурно-историческая общность. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. – С. 118-145.

1049. Синюк, Погорелов, 1986. – Синюк А.Т., Погорелов В.И. Исследования курганов в Левобережье Среднего Дона // СА. - № 1. – С. 146-151.

1050. Синюк, Погорелов, 1986а. – Синюк А.Т., Погорелов В.И. О раннесрубных погребениях на Среднем Дону // Археологич. памятники эпохи бронзы восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во ВорГУ. – С. 78-95.

1051. Синюк, Погорелов, 1993. – Синюк А.Т., Погорелов В.И. Курган № 16 Власовского могильника // Погребальные памятники эпохи бронзы лесостепной Евразии. – Уфа: Башгоспединститут. – С. 6-31.

1052. Скадовский, 1897. – Скадовский Г.Л. Белозерское городище Херсонского у. Белозерской вол. и соседние городища и курганы между низовьями р. Ингульца и началом Днепровского лимана // Тр. VIII АС. - Т. 3. - С. 75-160.

1053. Скарбовенко, 1981. – Скарбовенко В.А. Погребения эпохи бронзы Новопавловского курганного могильника // Древние и средневековые культуры Поволжья. – Куйбышев: КуйбГУ. – С. 5-26.

1054. Скарбовенко, 1989. – Скарбовенко В.А. Раскопки курганного могильника эпохи бронзы Урень I в Ульяновской обл. // АО Урала и Поволжья. – Сыктывкар: Изд-во Коми науч. центра УрО АН СССР. – С. 112-114.

1055. Скорий, 1997. – Скорий С.А. Кочовики передскіфської та скіфської доби а Дніпровському Правобережному лісостепу (питання етнокультурної історії): Автореф. дис. … докт. іст. наук. – К. – 48 с.

1056. Смирнов А.П., 1961. - Смирнов А.П. К вопросу о формировании абашевской культуры // МИА. - № 97. – С. 15-26.

1057. Смирнов А.С., Сорокин, 1984. - Смирнов А.С., Сорокин А.Н. Поселение эпохи поздней бронзы в верховьях Северского Донца // СА. - № 4. – С. 138-149.

1058. Смирнов К.Ф., 1959. – Смирнов К.Ф. Курганы у сел Иловатка и Политотдельское // МИА. - № 60. – С. 206-322.

1059. Смирнов К.Ф., 1960. – Смирнов К.Ф. Быковские курганы // МИА. - № 78. – С. 169-268.
1060. Смирнов К.Ф., 1961. – Смирнов К.Ф. Археологич. данные о древних всадниках Поволжско-Уральских степей // СА. - № 1. – С. 46-72.
1061. Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е., 1977. – Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологич. открытий. – М.: Наука. – 82 с.
1062. Смирнова, 1985. - Смирнова Г.И. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // СА. - № 4. – С. 33-53.
1063. Смирнова, 1990. - Смирнова Г.И. Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II – первой половине I тыс. до н. э.: Автореф. дис. … докт. ист. наук. – К. – 41 с.
1064. Смолічев, 1929. – Смолічев П. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, в с. Кічкасі Запорізької округи, у вересні-жовтні р. 1927 // Збірник ДКІАМ. – Дніпропетровське. – Т. 1. – С. 161-234.
1065. Сорокин, 1962. – Сорокин В.С. Могильник бронзовой эпохи Тасты-Бутак 1 в Западном Казахстане // МИА. – № 120. – 208 с.
1066. Сорокина, 1986. – Сорокина И.А. Погребения эпохи поздней бронзы в Западном Предкавказье (к методике исследования) // АО на новостройках. – М.: Наука. – Вып. 1. – С. 33-69.
1067. Сорокина, 1987. – Сорокина И.А. Памятники срубной культуры Западного Предкавказья (по материалам погребального обряда): Автореф. дис. … канд. ист. наук. – М. – 22 с.
1068. Сорокина, 1989. – Сорокина И.А. О прикубанском варианте срубной КИО // Древности Ставрополья. – М.: Наука. – С. 279-287.
1069. Спицин, 1901. – Спицин А.А. Курганы с окрашенными костяками // Записки РАО. – Т. XI. – СПб. - Вып. 1-2. – С. 53-133.
1070. Спицин, 1901. – Спицин А.А. Раскопки, произведенные ы 1896 г. близ д. Башмачки Екатеринославского у. // ИАК. – СПб. - Вып. 1. – С. 69-79.
1071. Список памятников, 1988. - Список памятников археологии Украины . Донецкая область / Привалова О.Я., Привалов А.И.. – К.: УООП – 110 с.
1072. Средневолжская экспедиция, 1977. – Средневолжская археологич. экспедиция. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. – 156 с.
1073. Срубная КИО, 1985. – Срубная культурно-историческая общность. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. – 184 с.
1074. Срубная КИОбл., 1994. – Срубная культурно-историческая область. – Саратов: Изд-во СарГУ. – 98 с.
1075. Стеганцова, 1998. – Стеганцова В.А. Военное дело в эпоху ранней и средней бронзы на юге Восточной Европы // Военная археология. – СПб.: ГЭ. – С. 52-57.

1076. Степанов, 1955. – Степанов П.Д. Курганы эпохи бронзы у с. Пиксяси Мордовской АССР // КСИИМК. – Вып. 59. – С. 74-80.
1077. Степанов, 1956. – Степанов П.Д. Вольское городище // Тр. СОМК. – Археологич. сборник. – Саратов. – Вып. 1. - С. 5-21.
1078. Степанов, 1956а. – Степанов П.Д. Из истории земледелия в Нижнем Поволжье (с древнейших времен до ХУ1 в.) // Там же. – С. 86-114.
1079. Степное Поднепровье, 1981. - Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – 104 с.
1080. Стоколос, 1969. – Стоколос В.С. Работы в Южном Зауралье // АО-1968. – М.: Наука. – С. 149-150.
1081. Стоколос, 1972. - Стоколос В.С. Культура населения бронзового века Южного Зауралья. – М.: Наука. - 168 с.
1082. Сумин, Пигарев, 1996. – Сумин А.Ю., Пигарев Е.М. Новые находки эпохи бронзы Астраханского Заволжья // ДВДС в системе восточноевропейского бронзового века. – Волгоград : Перемена. – С. 30-32.
1083. Супруненко, 1990. – Супруненко А.Б. Археологич. исследования ПКМ // Археологич. исследования на Полтавщине. – Полтава: Изд-во ПКМ. – С. 5-42.
1084. Супруненко, 1990а. – Супруненко А.Б. Археологич. памятники Карловского р-на Полтавской обл. – Полтава. – 92 с.
1085. Супруненко, 1992. – Супруненко А.Б. Археологічні пам’ятки пониззя р. Коломак // Археологічна збірка ПКМ. – Полтава. – Вип. 1. – С. 40-56.
1086. Супруненко, 1994. – Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворсклья . – Москва-Полтава. – 104 с.
1087. Супруненко та ін., 1996. – Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с. Карпусі під Полтавою. – Полтава: Видавн. центр “Археологія”. – 86 с.
1088. Сымановіч, 1954. – Сымановіч Э.А. Погребение киммерийского времени на Тилигульском лимане // КСИА АН УССР. - Вып. 3. – С. 81-84.
1089. Сымановіч, 1962. - Сымановіч Э.А. Раскопки могил возле с. Кошары на Тилигульском лимане // МАСП. - Вып. 4. - С. 176-180.
1090. Татаринов, 1977. – Татаринов С.И. О горно-металлургическом центре эпохи бронзы в Донбассе // СА. - № 4. – С. 192-207.
1091. Татаринов, 1979. – Татаринов С.И. Металлообработка в эпоху поздней бронзы на Среднем Донце // СА. - № 4. – С. 258-265.
1092. Татаринов, 1980. – Татаринов С.И. Работы Артемовской экспедиции // АО-1979. – М.: Наука. – С. 343-345.
1093. Татаринов, 1983. – Татаринов С.И. Металлургия бронзы у племен срубной культуры Восточной Украины // СА. - № 4. – С. 32-44.

1094. Татаринов, 1990. – Татаринов С.И. Донецкий горно-металлургический центр эпохи бронзы и маталлообработка Восточной Украины // Охорона і дослідження пам’яток археології Полтавщини: Тез. доп. – Полтава. – С. 112-115.
1095. Татаринов, 1993. – Татаринов С.И. Древний металл Восточной Украины. – Артемовск. – 154 с.
1096. Тевяшев, 1902. – Тевяшов В. Отчет о раскопках в Острогожском у. 1900-1901 гг. // Тр. ВорУАК. – Воронеж. – Вып. 1. – С. 94-106.
1097. Телегін, 1961. – Телегін Д.Я. Питання відносної хронології пам’яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я // Археологія. – Т. 12. –С. 3-15.
1098. Телегін, 1971. – Телегін Д.Я. Енеолітичні стели і пам’ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. – Вип. 4. – С. 3-17.
1099. Телегин, Отрощенко, 1987. – Телегин Д.Я., Отрощенко В.В. Рец.: Курганные древности III - I тыс. до н.э. // СА. - № 3. – С. 251-258.
1100. Телегін та ін., 1984. – Телегін Д.Я., Терпиловський Р.В., Козловський А.Я., Пустовалов С.Ж. Оріхівські кургани на Дніпропетровщині // Археологія. – Вип. 47. – С. 45-57.
1101. Тереножкін, 1960. – Тереножкін О.І. Кургани в долині р. Молочної // АП УРСР. - Т. 8. - С. 3-16.
1102. Тереножкин, 1961. - Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К.: Вид-во АН УРСР. – 247 с.
1103. Тереножкин, 1965. - Тереножкин А.И. Основы хронологии предскифского периода // СА. - № 1. - С. 63-85.
1104. Тереножкин, 1976. - Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К.: Наук. думка. – 222 с.
1105. Тереножкін, 1978. – Тереножкін О.І. Кіммерійські стели // Археологія. – 27. – С. 12-22.
1106. Тереножкин, 1982. - Тереножкин А.И. Ягорлыцкий котел // СА. - № 2 . – С. 218-223.
1107. Терехова, Эрлих, 2000. – Терехова Н.Н., Эрлих В.Р. К проблеме перехода к раннему железному веку на Северном Кавказе. Две культурно-исторические традиции // XXI “Крупновские чтения” по археологии Северного Кавказа: Тез. докл. – Кисловодск. - С. 135-137.
1108. Титенко, 1955. - Титенко Г.Т. Каменная стела из с.Первомаевки // КСИА АН УССР. - Вып. 5. - С. 78-79.
1109. Титов, 2000. – Титов В.В. Грызуны многослойной археологической стоянки Раздорское-1 // ИАИАНД. – Вып. 16. – Азов. - С. 333-336.
1110. Тихонов, 1960. – Тихонов Б.Г. Металлические изделия эпохи бронзы на среднем Урале и в Приуралье // МИА. - № 90. – С. 5-115.
1111. Тихонов, 1971. – Тихонов Б.Г. Третий Старотойденский курган // КСИА АН СССР. – Вып. 127. – С. 86-92.
1112. Тихонов, Екимов, 1983. – Тихонов Б.Г., Екимов Ю.Г. Тавровское поселение заключительного этапа эпохи бронзы // Древние памятники

на территории Восточной Европы. – Воронеж: Изд-во ВорГПИ. – С. 138-144.
1113. Ткачев, 1995. – Ткачев В.В. О соотношении синташтинских и петровских погребальных комплексов в Степном Приуралье // Россия и Восток: проблемы взаимодействия. – Ч. V. - Кн. 1. – Челябинск. – С. 168-170.
1114. Ткачев, 1998. – Ткачев В.В. К проблеме происхождения петровской культуры // Археологич. памятники Оренбуржья. – Оренбург. – Вып. 2. - С. 38-56.
1115. Толмачев, 1914. – Толмачев В.Я. Раскопки и разведки в 1910 г. // ИАК. – Вып. 53. – С. 111-123.
1116. Толочко, 1997. – Толочко П.П. Передмова // Давня історія України. – К.: Наук. думка. – Т. 1. – С. 5-9.
1117. Тощев, 1982. – Тощев Г.Н. Средний период бронзового века Северо-Западногого Причерноморья: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – К. – 17 с.
1118. Тощев, 1984. – Тощев Г.Н. Еще раз о стратиграфии Одесского кургана // Курганы в зоне новостроек Молдавии. – Кишинев: Штиинца. – С. 175-183.
1119. Тощев, 1984а. – Тощев Г.Н. Памятники белозерского периода у с. Струмок Одесской области // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка. - С. 24-32.
1120. Тощев, 1990. - Тощев Г.Н. Катакомбные памятники Крыма // ДСПиК . - Запорожье. - 1. - С. 116-127.
1121. Тощев, 1993. – Тощев Г.Н. Погребения КМК с вытянутыми костяками в Крыму // ДСПиК. – Запорожье. – 4. - С. 157-161.
1122. Тощев, 1995.- Тощев Г.Н. Грунтовый могильник катакомбного времени на Мамай-горе // ДСПиК. - Запорожье. - 5. - С. 82-40.
1123. Тощев, 1998. – Тощев Г.Н. Погребения с костяными пряжками эпохи средней бронзы в Крыму // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье. – С. 117-125.
1124. Тощев, Попандопуло, 1990. – Тощев Г.Н., Попандопуло З.Х. Из истории археологич. исследований в Запорожской обл. в 50-60 гг. – Запорожье. – 17 с.
1125. Третьяков, 1948. – Третьяков П.Н. Памятники древнейшей истории Чувашского Поволжья. – Чебоксары. - 74 с.
1126. Трифонов, 1996. - Трифонов В.А. Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита-бронзы Северного Кавказа // Между Азией и Европой. Кавказ в VI-I тыс. до н. э. – СПб.: Изд-во ГЭ. – С. 43-49.

1127. Трубникова, 1958. – Трубникова Н.В. Некоторые итоги археологич. исследований по р. Усе // МИА. - № 61. – С. 181-202.
1128. Тупчиенко, 1990. – Тупчиенко Н.П. Волшебная лампа принадлежала Алладину. А киммерийские котлы? // Темп. – Кировоград. - № 11. – С. 8-9.
1129. Уляновський, 1992. – Уляновський В. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України в двох томах. – К.: Либідь. – Т. 1. – С. 5-54.
1130. Усачук, 1990. – Усачук А.Н. Н.Е.Макаренко: срубные материалы // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл. – Луганск. – С. 114-117.
1131. Усачук, 1993. – Усачук А.Н. Раскопки Н.Е.Макаренко и В.М.Евсеева на территории Донецка // ДАС. – Вып. 3. – С. 46-52.
1132. Усачук, 1996. – Усачук А.Н. Коллекция костяных изделий срубного поселения Безыменное-2 // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей. – Донецк. – Ч. 2. – С. 21-27.
1133. Фабриціус, 1927. – Фабриціус І. Червоні роки 1917-1927 рр. – Літопис музею. – Херсон. – Вип. 8. – 17 с.
1134. Фабриціус, 1929. – Фабриціус І. Кучугурна рекогносцировка // Літопис музею 1927-1928 рр. – Вип. 9. – С. 32-38.
1135. Фабриціус, 1929а. – Фабриціус І. Циліндрошийний посуд // Там само . – С. 38-43.
1136. Федоров, Рафикова, 1996. – Федоров В.К., Рафикова Я.В. Березовский V курганный могильник эпохи бронзы в южном Зауралье // Башкирский край. – Уфа. – Вып. 6. - С. 49-71.
1137. Федорова-Давыдова, 1973. - Федорова-Давыдова Э.А. Обряд трупосожжения у срубно-алакульских племен Оренбуржья // Проблемы археологии Урала и Сибири. – М.: Наука. – С. 165-173.
1138. Федорова-Давыдова, 1980. - Федорова-Давыдова Э.А. Катакомбное погребение с повозкой на Нижнем Дону // Тр. ГИМ. – Вып. 51. – С. 39-45.
1139. Федоровский, 1921. – Федоровский А.С. Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком бассейне // Воронежский историко-архивный вестник. – Воронеж. – Вып. 2. – С. 2-25.
1140. Фисенко, 1966. - Фисенко В.А. О происхождении и хронологии катакомбной культуры. – Учебное пос. - Саратов: Изд-во СарГУ. - 42 с.
1141. Формозов, 1959. – Формозов А.А. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке. – М.: Изд-во АН СССР. - 126 с.
1142. Формозов, 1984. – Формозов А.А. Историк Москвы И.Е.Забелин. – М .: Московский рабочий. – 239 с.

1143. Фосс, 1961. – Фосс М.Е. Поселение на дюне Озименки // КСИИМК. - Вып. 75. – С. 4-16.
1144. Халиков, 1969. – Халиков А.Х. Древняя история Среднего Поволжья. – М.: Наука. - 396 с.
1145. Халиков, 1978. – Халиков А.Х. Абашевско-срубное воздействие на культуру населения лесостепной полосы Восточной Европы // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Науч. тр. КуйбГПИ. – Т. 221. – С. 31-32.
1146. Халиков, 1980. – Халиков А.Х. Приказанская культура. – САИ. – Вып. В 1-24. – М.: Наука. – 128 с.
1147. Халиков, 1989. – Халиков А.Х. Поволжье в покровское время // АВЕС. – Саратов. – Вып. 1. – С. 66-82.
1148. Халиков и др., 1966. – Халиков А.Х., Лебединская Г.В., Герасимова М.М. Пепкинский курган (абашевский человек). – Йошкар-Ола: Марийское книжн. изд-во. – 69 с.
1149. Халяпин, 1997. – Халяпин М.В. Новые памятники эпохи поздней бронзы из Западного Оренбуржья // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей. - Саратов: Изд-во СарГПИ. – С. 113-115.
1150. Халяпин, 1998. – Халяпин М.В. Курганы срубной культуры у с. Свердлово // Археологич. памятники Оренбуржья. – Оренбург. – Вып. 2. – С. 57-86.
1151. Халяпин, 2001. – Халяпин М.В. Первый бескурганный могильник синташтинской культуры в степном Приуралье // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. – Самара: Изд-во ООО “НТЦ”. – С. 417-425.
1152. Халяпин, Богданов, 1999. – Халяпин М.В., Богданов С.В. Погребальные памятники эпохи бронзы с территории Оренбургского Приуралья // Там же. – Вып. 3. – С. 75-104.
1153. Хреков, 1979. – Хреков А.А. К вопросу о культурах эпохи бронзы в Прихоперье // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. – Донецк. – С. 84.
1154. Хреков, 1985. – Хреков А.А. Абашевские памятники в бассейне р. Хопра // Археологич. памятники на территории Европейской части СССР. – Воронеж: Изд-во ВорГПИ. – С. 94-102.
1155. Хрипунов, 1994. – Хрипунов Е.В. Естественно-научные изыскания сарептян в Нижнем Поволжье // ДВДС. – Вып. 4. – С. 190-194.
1156. Хроника, 1903. – Хроника // Археологич. летопись Южной России. – К. - № 1. – С. 45-66.
1157. Худяков, 1920. – Худяков М.Г. К посещению Казани В.А. Городцовым // Казанский музейный вестник. - № 7-8. – С. 117-118.
1158. Цимиданов, 1989. – Цимиданов В.В. О культурной атрибуции Борисовского погребения (к. 3, п. 2) // Проблемы скифо-сарматской

археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. – Запорожье. – I. – С. 160-162.
1159. Цимиданов, 1992. – Цимиданов В.В. Две группы воинских погребений середины II тыс. до н. э. в Волго-Донском регионе // Материалы археологич. семинара. – Донецк. – Вып. 1. – С. 2-9.
1160. Цимиданов, 1992а. – Цимиданов В.В. О финале белозерской культуры // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. – Мелитополь. – С. 99-101.
1161. Цимідanов, 1992б. – Цимідanов В.В. Час виникнення легенди про походження скіфів (перша версія Геродота) // Археологія. - № 1. – С. 31-38.
1162. Цимиданов, 1996. – Цимиданов В.В. Еще раз о колесницах степной евразии эпохи поздней бронзы // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей. – Донецк. – Ч. 1. – С. 126-128.
1163. Цимиданов, 1996а. – Цимиданов В.В. Мясная пища в погребениях срубной общности как проявление дифференциации культуры // Древние культуры Восточной Украины. – Луганск: Изд-во ВУГУ. – С. 198-213.
1164. Цимідanов, 1997. – Цимідanов В.В. Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільності (за матеріалами поховальних пам'яток Східної України): Автореф. дис. … канд. іст. наук. – К. – 22 с.
1165. Цимиданов, 2000. – Цимиданов В.В. Длинные курганы Донетчины // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк : Изд-во “Східний видавничий дім”. - С. 19-21.
1166. Чалый, 1983. – Чалый В.В. Новые поселения срубной культуры в Нижнем Подонье // СА. - № 1. – С. 282-285.
1167. Чебакова, 1976. – Чебакова Т.Н. Новые постройки Рымникского поселения // АО-1975. – М.: Наука. – С. 205-206.
1168. Чеботаренко, 1965. – Чеботаренко Г.Ф. Могильник эпохи бронзы у с. Калфа на Днестре // КСИА АН СССР. – Вып. 105. – С. 101-108.
1169. Чередниченко, 1970. – Чередниченко Н.Н. Поселение срубной культуры на Луганщине // СА. - № 1. – С. 233-238.
1170. Чередниченко, 1972. – Чередниченко М.М. До класифікації ранньозрубних ножів // Матеріали XIII конф. ІА АН УРСР. – К.: Наук. думка.- С. 154-156.
1171. Чередниченко, 1972а. – Чередниченко М.М. До питання про міграцію зрубної культури // Тези XV наук. конф. ІА АН УРСР. – Одеса. – С. 149-151.
1172. Чередниченко, 1972б. – Чередниченко М.М. Питання хронології абашівської культури Середнього Дону // Археологія. – Вип. 6. – С. 20-29.

1173. Чередниченко, 1973. – Чередниченко Н.Н. История срубных племен Подонья (XIV-IX вв. до н. э.): Автореф. дис. … канд. ист. наук. – К. – 36 с.

1174. Чередниченко, 1976. – Чередниченко М.М. Характерні риси зрубних поселень Подоння // Археологія. – Вип. 20. – С. 22-30.

1175. Чередниченко, 1977. - Чередниченко М.М. Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я // Археологія. - Вип. 22. – С. 3-21.

1176. Чередниченко, 1979. – Чередниченко Н.Н. О некоторых проблемах сорубной культуры // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. – Донецк. – С. 6-8.

1177. Чередниченко, 1986. – Срубная культура / Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка. - С. 44-82.

1178. Чередниченко, 1997. – Чередниченко Н.Н. О культурном и хронологическом взаимоотношении срубной и сабатиновской культур // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимоотношения Востока и Запада в эпоху поздней бронзы: Тез. докл. – К.-Николаев-Южноукраинск. –С. 28-29.

1179. Чередниченко, Пустовалов, 1991. – Чередниченко Н.Н., Пустовалов С.Ж. Боевые колесницы и колесничие в обществе катакомбной культуры //СА. - № 4. – С. 206-216.

1180. Черников, 1960. – Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы // МИА. - № 88. – 272 с.

1181. Черных, 1970. – Черных Е.Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья // МИА. - № 172. –180 с.

1182. Черных, 1976. - Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. – М.: Наука. – 302 с.

1183. Черных, 1978. - Черных Е.Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. – София. - 387 с.

1184. Черных, 1978а. - Черных Е.Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего метала на территории. СССР // СА. - № 4 . – С. 53-82.

1185. Черных, 1983. - Черных Е.Н. Проблема общности культур валиковой керамики в степях Евразии // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск: Изд-во БвшГУ. – С. 81-99.

1186. Черных, 1984. - Черных Е.Н. Общность культур валиковой керамики Евразии (к постанвке проблемы) // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. – М.: Наука. – С. 246-258.

1187. Черных, 1995. - Черных Е.Н. Исследование Каргалинского меднорудного центра // АО-1994. – М.: ИА РАН. – С. 244-245.

1188. Черных, 1996. - Черных Е.Н. Исследование Каргалинского горно-металлургического центра // Новые археологич. открытия и изучение культурной трансформации. - Археологич. изыскания. – СПб. – Вып. 31. – С. 78-81.
1189. Черных, 1997. - Черных Е.Н. Каргалы забытый мир. – М.: Изд-во “NOX». – 176 с.
1190. Черных, 1997а. - Черных Е.Н. Каргалы – крупнейший горно-металлургический комплекс Северной Евразии в древности (структура центра, история открытий и изучения // РА. - № 1. - С. 21-36.
1191. Черных, Кузьминых, 1989. - Черных Е.Н., Кузьминых С.В. Древняя металлургия Северной Евразии (сейминско-турбинский феномен). – М .: Наука. – 320 с.
1192. Черных, и др., 1997. - Черных Е.Н., Лебедева Е.Ю., Кузьминых С.В. К проблеме истоков земледелия в Восточной Европе // Сабатиновская и срубная культура: проблема взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы: Тез. докл. – К.-Николаев-Южноукраинск. – С. 27-28.
1193. Черных и др., 1999. – Черных Е.Н., Кузьминых С.В., Лебедева Е.Ю., Агапов С.А., Луньков В.Ю., Орловская Л.Б., Тенейшвили Т.О., Вальков Д.В. Археологические памятники эпохи бронзы на Каргалах (поселение Горный и другие) // РА. – № 1. – С. 77-102.
1194. Черных Л.А., 1995. - Черных Л.А. Проблемы изучения медно-бронзового производства КМК // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона. – Луганск. – С. 15-16.
1195. Чернопицкий, 1980. – Чернопицкий М.П. Курганные группы как архитектурные ансамбли (опыт композиционно-художественного подхода) // Скифо-Сибирское культурно-историческое единство. – Кемерово: Изд-во КемГУ. – С. 176-186.
1196. Чернявская, 1979. – Чернявская Н.В. Погребения КМК в Днепровском Левобережье // Курганные древности степного Поднепровья III - I тыс. до н. э. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ. – Вып. 3. – С. 88-97.
1197. Черняков, 1977. – Черняков И.Т. Киммерийские курганы в устье Дуная // Скифы и сарматы. – К.: Наук. думка. – С. 29-36.
1198. Черняков, 1985. - Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй пол. II тыс. до н. э. - К.: Наук. думка. - 172 с.
1199. Черняков, 1996. - Черняков И.Т. КМК – восточный ареал Балкано-Карпатского очага культурогенеза // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей. – Донецк. – Ч. 1. – С. 59-64.
1200. Черняков, 1997. - Черняков И.Т. Сабатиновская культура – северо-восточная ойкумена Балкано-Карпатских культур // Сабатиновская и срубная культура: проблема взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы: Тез. докл. – К.-Николаев-Южноукраинск. – С. 31-33.

1201. Черняков, Тощев, 1985. - Черняков И.Т., Тощев Г.Н. Культурно-хронологические особенности курганных погребений эпохи бронзы Нижнего Дуная // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка. - С. 5-31.
1202. Членова, 1978. – Членова Н.Л. “Киммерийский” котел из Башкирии // Вопросы древней и средневековой истории Восточной Европы. – М.: Наука. – С. 133-136.
1203. Членова, 1984. – Членова Н.Л. Археологич. материалы к вопросу об иранцах доскифской эпохи // СА. - № 1. – С. 88-103.
1204. Членова, 1984а. – Членова Н.Л. О времени появления ираноязычного населения в Северном Причерноморье // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. – М.: Наука. – С. 259-268.
1205. Чмыхов, 1997. – Чмыхов Н.А. О хронологических рамках бронзового века Украины // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы: Тез. докл. - К. –Николаев– Южноукраинск. – С. 29-30.
1206. Чмыхов, Довженко, 1987. – Чмыхов Н.А., Довженко Н.Д. О древнейшем индоиранском компоненте в сложении скифской монументальной скульптуры // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – К.: Наук. думка. – С. 130-140.
1207. Чмихов, Черняков, 1988. – Чмихов М.О., Черняков І.Т. Хронологія археологіч. пам’яток епохи міді-бронзи на території України. – К.: НМК ВО. - 180 с.
1208. Шалобудов и др., 1983. – Шалобудов В.Н., Андросов В.А., Мухопад С.Е. Раскопки курганов у с. Дмухайловка // Древности Степного Поднепровья III - I тыс. до н. э. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ. - С. 19-27.
1209. Шаповалов, 1976. - Шаповалов Т.А. Поселение срубной культуры у с . Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: наук.думка. – С. 150-172.
1210. Шаповалов, 1983. - Шаповалов Т.А. Периодизация эпохи бронзы бассейна Северского Донца (по материалам Ильичевского поселения): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - К. - 24 с.
1211. Шапошникова, 1970. – Шапошникова О.Г. Багатошарове поселення поблизу с. Роздольне на р. Кльміус // Археологія. – Т. XXIII. – С. 142-151.
1212. Шапошникова и др., 1977. – Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Балушкин А.М. Курганная группа близ с. Старогорожена // Древности Поингулья. – К.: Наук. думка. - С. 99-145.
1213. Шарафутдинова И.Н., 1968. - Шарафутдинова И.Н. К вопросу о сабатиновской культуре // СА. - № 3. - С. 16-34.
1214. Шарафутдінова, 1971. - Шарафутдінова І.М. Бронзові серпи Північно -Західного Причорномор’я // Археологія. – Вип. 1. – С. 26-43.

1215. Шарафутдінова, 1972. - Шарафутдінова І.М. Кам’яні праски епохи пізньої бронзи // Археологія. – Вип. 5. – С. 68-72.
1216. Шарафутдинова, 1975. - Шарафутдинова И.Н. Племена степного Поднепровья в эпоху поздней бронзы: Автореф. дис. … канд. ист. наук . – К. – 26 с.
1217. Шарафутдинова И.Н., 1982. – Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. – К.: Наук. думка. – 160 с.
1218. Шарафутдинова И.Н., 1986. - Шарафутдинова И.Н. Сабатиновская культура / Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины . – К.: Наук. думка. – С. 83-116.
1219. Шарафутдинова Э.С., 1971. - Шарафутдинова Э.С. Раскопки Нижнегниловского поселения на Нижнем Дону // АО-1970. – М.: Наука. – С. 108.
1220. Шарафутдинова Э.С., 19776. - Шарафутдинова Э.С. К характеристике погребального обряда позднесрубной культуры (Нижний Дон и сопредельные территории) // Проблемы археологии Поволжья и Приуралья. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. – С. 63-65.
1221. Шарафутдинова Э.С., 1978. - Шарафутдинова Э.С. Памятники КМК на Нижнем Дону // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Научн. Тр. КуйбГПИ. - Т. 221. – Куйбышев. – С. 79-81.
1222. Шарафутдинова Э.С., 1980. - Шарафутдинова Э.С Памятники предскифского времени на Нижнем Дону (кобяковская культура). – САИ. – – Вып. В1-11. – Л.: Наука. - 128 с.
1223. Шарафутдинова Э.С., 1983. - Шарафутдинова Э.С. Время появления раннесрубных памятников на Нижнем Дону // Проблемы хронологии археологич. памятников степной зоны Северного Кавказа. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та. – С. 29-34.
1224. Шарафутдинова Э.С., 1985. - Шарафутдинова Э.С. Периодизация срубной культуры Нижнего Подонья // Срубная культурно-историческая общность. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ. – С. 146-183.
1225. Шарафутдинова Э.С 1987. - Шарафутдинова Э.С. Погребения КМК на Нижнем Дону // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ. - С. 27-47.
1226. Шарафутдинова Э.С., 1989. – Шарафутдинова Э.С. Северо-Западное Предкавказье в эпоху поздней бронзы // I Кубанская археологич. конф: Тез. докл. – Краснодар. - С. 19-20.
1227. Шарафутдинова Э.С., 1991. - Шарафутдинова Э.С. Новые данные о памятниках эпохи поздней бронзы и начала раннего железного века на Кубани // Древние культуры Прикубанья. – Л.: Наука. – С. 70-91.
1228. Шарафутдинова Э.С., 1991а. - Шарафутдинова Э.С. Памятники конца эпохи поздней бронзы на Нижнем Дону и степном Прикубанье // СА. - № 1. – С. 184-196.

1229. Шарафутдинова Э.С., 1992. – Шарафутдинова Э.С. Локально-хронологические особенности срубной культуры Нижнего Подонья (по материалам погребений) // Северо-Западное Причерноморье. Ритмы культурогенеза: Тез. докл. – Одесса. - С. 37-39.
1230. Шарафутдинова Э.С., 1994. - Шарафутдинова Э.С. Характер памятников покровского типа в Нижнем Подонье // Срубная культурно -историческая область.- Саратов: Изд-во Сар. ун-та. – С. 44-50.
1231. Шарафутдинова Э.С., 1995. - Шарафутдинова Э.С. Начальный этап эпохи поздней бронзы в Нижнем Подонье и на Северском Донце // Донские древности. – Азов. – Вып. 4. - С. 93-116.
1232. Шарафутдинова Э.С., 1996. – Шарафутдинова Э.С. О восточной и северо-восточной границах распространения памятников бабинской культуры (КМК) // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит и бронзовый век). – Донецк. – Ч. 1. - С. 56-59.
1233. Шарафутдинова Э.С., Каминский, 1988. – Шарафутдинова Э.С., Каминский В.Н. Михайловский могильник конца эпохи поздней бронзы в Закубанье // СА. - № 4. – С. 214-221.
1234. Шарафутдинова Э.С., Кузьмина О.В., 1992. - Шарафутдинова Э.С, Кузьмина О.В. Семинар “Проблема перехода от эпохи средней бронзы к эпохе поздней бронзы в Волго-Уралье” // РА. - № 4. – С. 249-253.
1235. Шахров, 1990. – Шахров Г.И. Исследование курганной группы у с. Новорайск на Херсонщине // ДСПиК. – Запорожье. - I. – С. 71-85.
1236. Шевченко А.В., 1984. – Шевченко А.В. Палеоантропологические данные к вопросу о происхождении населения срубной КИО // Проблемы антропологии древнего и современного населения севера Евразии. – Л.: Наука. – С. 55-73.
1237. Шевченко А.В., 1986. – Шевченко А.В. Антропология населения южнорусских степей в эпоху бронзы // Антропология современного и древнего населения Европейской части СССР. – Л.: Наука. – С. 121-215.
1238. Шевченко А.В., 1991. – Шевченко А.В. Палеоантропология срубного населения Северо-Западного Прикаспия // Материалы по археологии Калмыкии. – Элиста: Изд-во Калм. ИОН АН СССР. – С. 131-136.
1239. Шевченко А.В., 1993. – Шевченко А.В. Палеоантропология срубников Поволжья в сравнительно-антропологическом освещении // ПСК. Волго-Уральское междуречье. – САИ. – Вып. В1-10. – Саратов: Изд-во Сарат ун-та. – С. 101-105.
1240. Шевченко А.В., Юсупов, 1991. – Шевченко А.В., Юсупов Р.М. Краниологические материалы из Старо-Ябалаклинского могильника // Горбунов В.С., Морозов Ю.А. Некрополь эпохи бронзы Южного Приуралья. – Уфа: Башк. книжн. изд-во. – С. 101-115.

1241. Шевченко Н.П., 1989. – Шевченко Н.П. Поховання культури багатоваликової кераміки середньодніпровського Лівобережжя // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. – К.: Наук. думка. – С. 257-258.
1242. Шевчук, 1991. – Шевчук С.П. З історії вивчення старожитностей на Запоріжжі (XVI – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя. – 15 с.
1243. Шепель, 1985. – Шепель К.О. Антропологічний тип населення басейнів Сіверського Дінця та Кальміусу в епоху енеоліту-бронзи // Археологія. – Вип. 49. – С. 13-23.
1244. Шепель, 1985а. – Шепель Е.А. Население бассейна Северского Донца в эпоху энеолита-бронзы по антропологическим данным: Автореф. дис. … канд. ист. наук. - К. - 18 с.
1245. Шилов В.П., 1964. – Шилов В.П. Проблемы освоения степей Нижнего Поволжья в эпоху бронзы // АСГЭ. – Вып. 6. – С. 86-102.
1246. Шилов В.П., 1975. – Шилов В.П. Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья. – Л.: Наука. – 208 с.
1247. Шилов В.П., 1991. – Шилов В.П. О “полтавкинских” погребениях Южного Приуралья // СА. - № 4. – С. 132-144.
1248. Шилов В.П., 1991а. – Шилов В.П. О связях древнего населения Калмыцкой степи с северо-западными соседями // Материалы по археологии Калмыкии. – Элиста: Изд-во Калм. ИОН АН СССР. – С. 21-66.
1249. Шилов Ю.О., 1977. – Шилов Ю.О. Перший та четвертий Старосільські кургани // Археологія. – Вип. 22. – С. 48-65.
1250. Шилов Ю.А., 1982. – Шилов Ю.А. Нижнее Поднепровье в сер. III – сер. II тыс. до н. э. (исследование культурно-исторического процесса): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К. - 23 с.
1251. Шилов, 1990. – Шилов Ю.А. Космические тайны курганов. – М.: Молодая гвардия. – 270 с.
1252. Шилов Ю.А., 1991. – Шилов Ю.А. Исследования на полуострове Чонгар // АДНУ-1990. – К.: ІА АН УРСР. - Препринт. – Ч. 2. – С. 29-31.
1253. Шитов, 1987. – Шитов В.Н. Курганы срубной культуры в Мордовии // Вопросы древней истории мордовского народа. – Саранск: Мордов. книжн. изд-во. – С. 5-49.
1254. Шишлина, 1987. – Шишлина Н.И. О каменных изделиях Бородинского клада // Актуальные проблемы историко-археологич. исследований: Тезисы. – К.: Наук. думка. – С. 178-179.
1255. Шишлина, 1987а. – Шишлина Н.И. О назначении лука и стрел в погребениях срубной культуры Поволжья // Археологич. исследования Калмыкии. – Элиста: Изд-во Калм. НИИИФЭ при Совмине Калм. АССР. – С. 29-34.

1256. Шишлина, 1990. – Шишлина Н.И. О сложном луке срубной культуры // Тр. ГИМ. – Вып. 74. – С. 23-37.
1257. Шишлина, 1991. – Шишлина Н.И. О социальной дифференциации населения Калмыцкой степи в эпоху средней бронзы // Материалы по археологии Калмыкии. – Элиста: Изд-во Калм. ИОН АН СССР. – С. 121-130.
1258. Шмаглий, Черняков, 1970. – Шмаглий Н.М., Черняков И.Т. Исследование курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра // МАСП. - Одесса, 1970. - Вып. 6. – С. 5-115.
1259. Шрамко и др., 1977. – Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – К.: Наук. думка. – 156 с.
1260. Штерн, 1914. – Штерн Э.Р. Бессарабская находка древностей в 1912 г. // МАР. – Вып. 34. – С. 1-14.
1261. Штукенберг, 1901. – Штукенберг А.А. Материалы для изучения медного (бронзового) века восточной полосы Европейской России // ИОАИЭ. – Казань. - Т. 17. – Вып. 4. – С. …
1262. Шульц, 1937. – Шульц П.Н. О работах Евпаторийской экспедиции // СА. – Т. 3. – С. 252-254.
1263. Щепинский, 1958. – Щепинский А.А. Новая антропоморфная стела эпохи бронзы в Крыму // СА. - № 2. - С. 143-148.
1264. Щепинский, 1966. - Щепинский А.А. Культуры энеолита и бронзы в Крыму // СА. - № 2. – С. 10-23.
1265. Щепинський, 1973. - Щепинський А.О. Антропоморфні стели Північного Причорномор’я // Археологія. – Вип. 9. – С. 21-28.
1266. Щепинский, Черепанова, 1969. - Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Северное Присивашье в V - I тыс. до н. э. – Симферополь: Изд-во «Крым». - 328 с.
1267. Эварницкий, 1897. – Эварницкий Д.И. Курганы у р. Орели Екатеринославской губ. // Тр. У111 АС. – М. – Т. 3. – С. 328-329.
1268. Эварницкий, 1897. – Эварницкий Д.И. Раскопки курганов в Херсонской губ., Херсонского и Александровского уездов // Тр. Х1 АС . – М. – Т. 1. – С. 718-735.
1269. Эварницкий, 1897. – Эварницкий Д.И. Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губ. // Тр. Х111 АС. – М. – Т. 1. – С. 108-157.
1270. Эпоха бронзы Волго-Уральской лесостепи, 1981. - Эпоха бронзы Волго-Уральской лесостепи. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та. – 165 с.
1271. Эпоха бронзы восточноевропейской лесостепи, 1984. - Эпоха бронзы восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та. – 156 с.

1272. Эрдниев, 1982. – Эрдниев У.Э. Археологич. памятники Южных Ергеней. – Элиста: Калм. книжн. изд-во. – 153 с.

1273. Юдин, 1992. – Юдин А.И. Срубные кенотафы у с. Кочетного // ДВДС. – Волгоград. – Вып. 2. – С. 53-59.

1274. Юдин, 1999. – Юдин А.И. Раннесрубные типы памятников на этапе сложения культуры // Комплексные общества Центральной Евразии в III-I тыс. до н. э. – Челябинск-Аркаим. – С. 147-149.

1275. Юдин и др., 1996. – Юдин А.И, Матюхин А.Д., Захариков А.П., Касанкин Г.И. Раннесрубные курганные могильники Золотая Гора и Кочетное и проблемы формирования срубной культуры Нижнего Поволжья // Охрана и исслед. памятников археологии Саратовской обл . в 1995 г. – Саратов. – С. 119-139.

1276. Южно-Украинская АЭС и археология, 1995. - Южно-Украинская АЭС и археология (путеводитель по выставке). – Южноукраинск. – 12 с.

1277. Яблонский, Хохлов, 1994. – Яблонский Л.Т., Хохлов А.А. Новые краниологические материалы эпохи бронзы Самарского Заволжья // Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Семенова А.П. Потаповский курганный могильник индоиранских племен на Волге. – Самара: Самарский ун-т. – С. 186-205.

1278. Яровой, 1989. – Яровой Е.В. Древнейшие монументальные изображения Днестровско-Прутского междуречья // Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. – Кишинев. – С. 47-62.

1279. Albright, 1960. – Albright W. The Archaeology of Palestine. – Baltivju Maryland. – 404 p.

1280. Anthony, Vinogradov, 1995. Anthony D.W., Vinogradov N.B. Birth of the chariot // Archaeology. An official Publication of the Archaeological Institute of America.- Vol. 48. Number 2. March-April. - P. 36-41.

1281. Berezanskaja, Klocko, 1998. Berezanskaja S., Klocko V. Das Graberfeld von Gordeevka. Archaologie in Eurasien. Berlin. Band 5. 87 s.

1282. Bockarev, Leskov, 1980. Bockarev V.S., Leskov A.M. Jung- und spatbronzezeitliche Gussformen in Nordlichen Schwarzmeergebeit. Prahistorische Bronzefunde. Abt. 19.- Bd. 1. C.H.Becksche Verlagsbuch-handlung. Munhen. 97 s.

1283. Boroffka, Sava, 1998. Boroffka N., Sava E. Zu den steinernen Zeptern/Stossel-Zeptern, Miniatursaulen und Phalii der Bronzezeit Eurasiens // Archaologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 30. Berlin. S. 17-113.

1284. Bunyatyan, 2000. - Bunyatyan K.P. On correlation of agriculture and Pastoralism in the Northern Pontic steppe area during the Bronze epoch // Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe. Papers presented for the symposium to be held 12 jan 16 jan 2000. Cambridge. Vol. I. - P. 30-39.

1285. Caro, 1930. Caro G. Die Schachtgreber von Mykenai.- Munchen.-450 s.

1286. Florescu, 1967. Florescu A.C. Sur les problems du bronze tardif Carpato-Danubien et Nord-Ouest Pontique // Dacia. Nova Seria. N. 11. P. 59-94.

1287. Florescu, 1991. Florescu A.C. Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din Romania. Cultura si civilizatia la Dunarea de Jos. Calarasi. Vol. 9. - 414 p .

1288. Gerskovic, 1999. Gerskovic J.P. Studien zur spatbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dniepr und an der Westkuste des Azovshen Meeres. Archaologie in Eurasien - Berlin. Band 7. 103 s.

1289. Gimbutas, 1965. Gimbutas M. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. - Paris-London: Mouton & Co. 681 p.

1290. Klochko, 1993. Klochko V.I. Weapons of the tribes of the Northern Pontic zone in the 16th-10th centuries B.C. BPS. Vol. 1. 138 p.

1291. Klochko, 1998. Klochko V.I. The issue of the eastern border of the Eastern Trzcieniec culture (Loboikivka metallurgy) // Baltic-Pontic Studies. Vol. 6. P. 48-73.

1292. Kovalyukh & others, 1998. Kovalukh N., Skripkin V., Klochko V.I., Lysenko S. Absolute (radiocarbon) chronology of the eastern Trzciniec culture in the Dnieper basin (the Malopolovetske burial site) // Baltic-Pontic Studies. Vol. 7. P. 130-140.

1293. Lal, 1981. Lal B.B. The Indo-Aryan hypothesis vis-a-vis Indian arhaeology // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тыс. до н. э.). – М.: Наука. – С. 280-294.

1294. Leskov, 1974. – Leskov A.M. Die Skythischen kurgane. – Antike Welt. – 5. – Munchen: Raggi-Verlag. – 100 s.

1295. Leskov, 1981. – Leskov A.M. Jung- und spatbronzezeitliche Depotfunde in Nordlichen Schwarzmeergebeit. Prahistorische Bronzefunde. Abt. 20. - Bd. 5. Munhen: C.H.Becksche Verlagsbuch-handlung. 113 s.

1296. Littauer, 1969. Littauer M. Bits and Pieces // Antiquity. Vol. 43. P. 286-315.

1297. Lichardus, Vladar, 1996. - Lichardus J., Vladar J. Karpatenbecken Sintasta Mykene ein beitrag zur definition der Bronzezeit als historischer epoche // Slovenska Archeologia. XLIV-1. - S. 25-93.

1298. Makkay, 2000. Makkay J. The early Mycenaean rulers and the contemporary Early Iranians of the Northeast. Budapest. 84 p.

1299. Moorey, 1969. Moorey P.R.S. The Earliest Near Eastern Spoked Wheelsand their Chronology // PPS for 1968. Vol. 34. P. 420-439.
1300. Morintz, 1977. Morintz S. Citeva concideratii cu privire la complexul cultural Sabatinovka- coslogeni-Noua. Peuce. T. 6. P. 23-30.
1301. Morintz, 1978. Morintz S. Contributii arheologice la istoria Thracilor Timpurii. 1. Epoca bronzului in spatiul Carpato-Balcanic. Bucuresti: Ed. ARS Romania. 153 p.
1302. Otroscenko, 1996. Otroscenko V.V. Zu den bedingungen des ubergangs von der sesshafttigkeit zum viehzuchternomadismus in den Nordschwarzmeersteppen // Hamburger Beitrage zur Archaologie. 18. Verlag Philipp von Zabern. Mainz. S. 21-30.
1303. Otroscenko, 1998. Otroscenko V.V. Die Westbeziehungen der Belozerka -Kultur // Das Karpatenbecken und die Osteuropaische Steppe. Munchen: Rahden / Westf. - S. 353-360.
1304. Otroshchenko, 2000. Otroscenko V.V. The peculiarities o0f economy of cultures of srubnaya entity // Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe. Papers presented for the symposium to be held 12 jan 16 jan 2000. - Cambridge. Vol. III. Cambridge. P. 127-131.
1305. Patek, 1968. Patek E. Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Budapest: Akademiai Kiado. 174 s.
1306. Randsborg, 1991. Randsborg K. Chronological studies in European Archaeology c. 2000-500 B. C. // Acta Archaeologica. 62. P. 89-108.
1307. Rau, 1928. Rau P. Hockergraber der Volgasteppe. Ausgrabungmaterial des Zentralmusams der Wolgadeutschen Repyblic. Mittelungen. Heft 1. Jahrg. 3. - 90 s.
1308. Rau, 1929. Rau P. Neue Funde aus Hockergrabern des Wolgadeuschen Gebeit // ESA. T. 4. S. 41-57.
1309. Rykov, 1927. Rykov P. Die Chvalynsker Kultur an der unteren Volga. Ausgrabungen in den Jahren 1924 und 1925 // ESA. Helsinki. T. 1. S. 45-88.
1310. Sandars, 1978. Sandars N.K. The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean 1250-1150 B. C. London: Thames & Hudson. 224 p.
1311. Tallgren, 1926. Tallgren A.M. La Pontide prescythique apres l'introduction des metaux. – ESA. – T. 2. – 246 p.
1312. Tallgren, 1937. – Tallgren A.M. Studies of the Pontic Bronze Age // ESA. – T. 11. – P. 103-121.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

1313. Антоненко и др., 1981/107. – Антоненко Б.А., Бондарь Н.Н., Васильченко С.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе хоздоговорной археологич. экспедиции НИС КГУ на трассе строительства 2-й очереди канала Днепр-Донбасс, 1981 г.- НА ІА НАНУ.-1981/107.- 52 с.
1314. Антоненко и др., 1987/106. – Антоненко Б.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Ворошиловградской археологич.

экспедиции КГУ в 1987 г. – НА ІА НАНУ. – 1987/106. – 95 с.
1315. Антоненко и др., 1991/114. – Антоненко Б.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Луганской археологич. экспедиции Киевского ун-та в 1991 г. – НА ІА НАНУ. – 1991/114. – 40 с.
1316. Астафьев, 1998. – Астафьев А.Е. Отчет о проведении раскопочных работ в районе некрополя Шопан-ата в 1998 г. – НА Мангистауского историко-культурного заповедника. – 2 с.
1317. Багаутдинов, 1986. – Багаутдинов Р.С. Отчет о раскопках Кошкинского одиночного кургана в 1986 г. – Науч. архив археологич. лаборатории Самарского ун-та. – 19 с.
1318. Беляев, 1980а. – Беляев А.С. Поздний период эпохи бронзы пограничья степи и лесостепи в Днепровском Левобережье. – Рукопись дис. … канд. ист. наук. – К. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. - № 590. – 144 с.
1319. Берестнев, 1991/27. – Берестнев С.И. Отчет о работах новостроечной археологич. экспедиции ХГУ в Купянском и Волчанском р-нах Харьковской обл. – НА ІА НАНУ. – 1991/127. - 34 с.
1320. Беспалый, Парусимов, 1986. – Беспалый Е.И., Парусимов И.Н. Отчет о работах Приморского отряда Азовского краеведч. музея в 1986 г. – НА ИА РАН.
1321. Бидзиля и др., 1974/10. – Бидзиля В.И., Ляшко С.Н., Никитенко М.М ., Отрощенко В.В., Савовский И.П., Томашевский В.А. Отчет Запорожской экспедиции за 1974 г. – НА ІА НАНУ. – 1974/10. – 142 с.
1322. Бондарь и др., 1975/51. – Бондарь Н.Н., Антоненко Б.А., Васильченко С.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работах Ивановской археологич. экспедиции. – НА ІА НАНУ. - 1975/51. - 82 с .
1323. Братченко, 1977/12а. – Братченко С.Н. Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции ы 1977 г. – НА ІА НАНУ. - 1977/12а. - 55 с.
1324. Братченко, 1978/1. – Братченко С.Н., Гершкович Я.П., Левченко В.Н ., Смирнов А.М., Швецов М.Л., Шкарбан А.С., Кротова А.А. Отчет Донецкой экспедиции за 1977 г. – НА ІА НАНУ. - 1978/1. - 112 с.
1325. Гершкович, 1993а. – Гершкович Я.П. Сабатиновская культура Нижнего Поднепровья и Северо-Западного Приазовья. – Рукопись дис. … канд. ист. наук. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. - № 739. – 412 с.
1326. Евдокимов, 1978/16. – Евдокимов Г.Л. Отчет о работах Краснознаменской экспедиции в 1978 г. – НА ІА НАНУ. – 1978/16. - 74 с.
1327. Каталог, 1986. – Каталог антропологических коллекций ИА АН УССР в двух частях. – НА ІА НАНУ. – ПТ 118. – 558 с.
1328. Ковалева и др., 1979/58. - Ковалева И.Ф. Исследование археологич. памятников в зоне строительства Магдалиновской оросительной

системы в Днепропетровской обл., 1979 г.- НА ІА НАНУ.-1979/58.- 167 с.
1329. Колотухин, 1982/5б. – Колотухин В.А. Отчет о раскопках Северо-Крымской экспедиции в 1982 г. – НА ІА НАНУ. – 1982/5б. – 105 с.
1330. Кривцова-Гракова, 1945. - Кривцова-Гракова О.А. К вопросу о происхождении абашевской культуры и о ее связях со срубной культурой. – НА ИА РАН. - № 635.
1331. Крылова, 1967/84. – Крылова Л.П. Научный отчет ДИМ об охранных раскопках 1967 г. – НА ІА НАНУ. – 1967/84. - 38 с.
1332. Корпусова и др., 1977/16. – Корпусова В.Н., Бессонова С.С., Нечитайло А.Л., Бунятян Е.П., Черных Л.А., Куприй С.А., Баран Я.В., Белозор В.П. Отчет о работе Северо-Крымской археологической новостроечной экспедиции в 1977 году. – НА ІА НАНУ. – 1977/16. – 142 с.
1333. Кубышев и др., 1981/19. – Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Шилов Ю. А., Полин С.В., Черняков И.Т., Битковский О.В., Сердюков В., Солтыс О., Шевченко Н.П. Отчет о раскопках Херсонской экспедиции в 1981 г. - НА ІА НАНУ. – 1981/19. - 216 с.
1334. Кубышев и др., 1983/26. - Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Шилов Ю. А., Нечитайло А.Л., Куприй С.А., Шевченко Н.П., Толкачев Ю.И., Амирханов А.Ш., Абикулова М.И., Былкова В.П. Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Кахо вской оросительной стистемы в Херсонской и Запорожской областях в 1983 г. - НА ІА НАНУ. - 1983/26. – 226 с.
1335. Кубышев и др., 1984/11. – Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Нечитайло А.Л., Симоненко А.В., Шилов Ю.А., Куприй С.А., Ковалев Н.В., Амирханов А.Ш., Боталов С.Г., Лысенко Г.И., Толкачев Ю.И., Ян С.А . Отчет о раскопках Херсонской археологич. экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства Каховской ОС в 1984 г. в Херсонской и Запорожской областях. – НА ІА НАНУ. – 1984/11. – 219 с.
1336. Лесков, 1975а. – Лесков А.М. Заключительный этап бронзового века на юге Украины: Рукопись дис. … докт. ист. наук. – Л. – НА ИА РАН. – 460 с.
1337. Лесков и др., 1969/22. – Лесков А.М., Кубышев А.И., Черненко Е.В., Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Болдин Я.И., Зарайская Н.П., Ястребова С.Б., Отрощенко В.В. Отчет о работе Каховской экспедиции ИА АН УССР в 1969 г. – НА ІА НАНУ. – 1969/22. - 112 с.
1338. Лесков и др., 1971/23. – Лесков А.М., Кубышев А.И., Румянцев А.Н., Болдин Я.И., Зарайская Н.П., Соловьева Н.А., Шаматрина Г.И., Шилов Ю.А., Ястребова С.Б. Отчет о работах Херсонской экспедиции в 1971 г. – НА ІА НАНУ. – 1971/23. – 240 с.

1339. Литвиненко, 1994а. – Литвиненко Р.А. Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников): Рукопись дис. … канд. ист. наук. – К., 1994. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12, оп. 2, № 750. – 345 с.

1340. Матвеев и др., 1988. – Матвеев Ю.П., Цыбин М.В., Беседин В.И. Отчет о научно-исслед. Работе «Курганы эпохи бронзы в Левобережье Среднего Дона». – НА археологич. лаборатории ВорГУ. – 34 с.

1341. Мерперт, 1953. – Мерперт Н.Я. Отчет Куйбышевской археологич. экспедиции за 1953 г. – НА ИА РАН. – Р-1. - № 815.

1342. Мозолевский и др., 1979/9. – Мозолевский Б.Н., Пустовалов С.Ж., Битковский О.В., Николова А.В. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции ИА АН УССР за 1979 г. – НА ІА НАНУ. – 1979/9. – 68 с.

1343. Мозолевский и др., 1983/20. - Мозолевский Б.Н., Николова А.В., Бунятян К.П. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1983 г. - НА ІА НАНУ. - 1983/20. – 76 с.

1344. Моруженко и др., 1981/132. – Моруженко А.А., Посредников В.А., Привалов А.И., Зарайская Н.П. Археологич. работы ДонГУ в Донбассе в 1981 г. – НА ІА НАНУ. – 1981/132. - 64 с.

1345. Моруженко и др., 1984/84. – Моруженко А.А., Санжаров С.Н., Посредников В.А. Отчет об археологич. исследованиях в Донецкой обл. в 1984 г. – НА ІА НАНУ. – 1984/84. - 88 с.

1346. Отрощенко, 1972/36б. – Отрощенко В.В. Отчет о работе Степного отряда Запорожской экспедиции. - НА ІА НАНУ. – 1972/36б. – 65 с.

1347. Отрощенко, 1981а. – Отрощенко В.В. Срубная культура степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): Рукопись дис....канд.ист.наук.- К.,1981.-НА ІА НАНУ.-Ф.12,оп.2,№598.-319 с.

1348. Отрощенко и др., 1975/2. – Отрощенко В.В., Болтрик Ю.В., Ляшко С.Н., Никитенко М.М., Попандопуло З.Х., Савовский И.П., Шелапов С.М., Шилов Ю.А., Шкарбан А.С. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1975 г. – НА ІА НАНУ. – 1975/2. - 194 с.

1349. Отрощенко и др., 1981/10. - Отрощенко В.В., Болдин Я.И., Гошко Т .Ю., Ляшко С.Н., Ковалев Н.В., Кравченко С.Н., Пустовалов С.Ж., Рассамакин Ю.Я., Салий Н.Г., Савовский И.П. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1981 г. – НА ІА НАНУ. – 1981/10. – 248 с.

1350. Писларий, 1978/2. – Писларий И.А. Отчет о раскопках Северско-Донецкой экспедиции в 1978 г. – НА ІА НАНУ. - 1978/2.

1351. Подгаецкий, б/г. – Подгаецкий Г.В. Предскифский период на Среднем Дону. – Рукопись дис. … канд. ист. наук. – Л. – НА ИИМК РАН. – Ф. 47. - № 26. – 124 с.

1352. Рассамакин и др., 1982/2. - Рассамакин Ю.Я., Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж., Ляшко С.Н., Салий Н.Г., Кравченко С.Н., Ковалев Н.В., Николова А.В. Отчет Запорожской экспедиции о раскопках в 1982 г. - НА ІА НАНУ. - 1982/2. – 206 с.
1353. Синюк, Погорелов, 1988. – Синюк А.Т., Погорелов В.И. Отчет о научно-исследовательской работе “Изучение археологич. памятников в левобережной части Воронежского Придонья”. – НА при археологич. лаборатории ВорГПУ. – 326 с.
1354. Субботин и др., 1985/10. – Субботин Л.В., Тощев Г.Н., Фокеев М. М. Отчет о работе Дунай-Днестровской новостроечной экспедиции в 1985 г. – НА ІА НАНУ. – 1985/10. – 112 с.
1355. Чередниченко и др., 1971/31. – Чередниченко Н.Н., Братченко С.Н., Чередниченко Е.Ф., Шарафутдинова Э.С., Алекшин В.А., Бестужев Г.М., Гамаюнов А.К. Отчет о работе Ворошиловградской экспедиции в 1971 г. – НА ІА НАНУ. – 1971/31. – 68 с.
1356. Шапошникова и др., 1976/7. - Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Балушкин А.М., Довженко Н.Д., Елисеев В.Ф., Клюшенцев В.Н., Магомедов Б.В., Некрасова А.Н., Ребедайло Г.П., Рычков Н.А., Чмыхов Н.А. Отчет о работах Ингульской экспедиции в 1976 г. – НА ІА НАНУ. – 1976/7. – 243 с.
1357. Шапошникова и др., 1980/6. – Шапошникова О.Г., Балушкин А.М., Гребенников Ю.С., Довженко Н.Д., Елисеев В.Ф., Клюшинцев В.Н., Ребедайло Г.П. Отчет о работе Николаевской (Ингульской) экспедиции в 1980 г. – НА ІА НАНУ. - 1980/6. – 104 с.
1358. Шапошникова и др., 1982/3. - Шапошникова О.Г., Балушкин А.М., Гребенников Ю.С., Елисеев В.Ф., Клюшинцев В.Н., Ребедайло Г.П., Товкайло Н.Т., Фоменко В.Н. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1982 г. – НА ІА НАНУ. – 1982/3. – 150 с.
1359. Шарафутдинова И.Н.,1981/9а.–Шарафутдинова И.Н. Отчет о раскопках курганов у с.Степовое, 1981 г.-НА ІА НАНУ.-1981/9а.–26 с.
1360. Яковенко, 1972/36а. – Яковенко Э.В. Отчет о раскопках курганов у с. Балки Васильевского р-на Запорожской обл. в 1972 г. – НА ІА НАНУ. – 1972/36а.- 11 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВЕЛ – Археология восточноевропейской лесостепи, Воронеж: ВорГУ.
АВЕС - Археология восточноевропейской степи, Саратов: СарГУ.

АДВУ – Археологічні дослідження в Україні, К.: ІА НАНУ.
АДНУ - Археологічні дослідження на Україні, К.: ІА АН УРСР.
АИ – Археологические исследования.
АИНУ – Археологические исследования на Украине, К.: ИА АН УССР.
АК – археологическая культура.
АКМ – Азовский краеведческий музей.
АЛЮР – Археологическая летопись Южной России, К.
АН МССР – Академия наук Молдавской ССР.
АО – Археологические открытия, Москва: Наука.
АО “Бизнес-Информ” – Акционерное общество “Бизнес-Информ”, Харьков.
АПО – Археологические памятники Оренбуржья, Оренбург: ОрГПИ.
АП УРСР – Археологічні пам’ятки Української РСР, К.: ІА АН УРСР.
АРК – Автономная республика Крым
АС – Археологический съезд.
АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград/Санкт-Петербург.
АЭ - археологическая экспедиция.
БашкГПИ – Башкирский государственный педагогический институт, Уфа.
БашГУ – Башкирский государственный университет, Уфа.
БелГПИ – Белгородский государственный педагогический институт.
БМЗК – бережнівсько-маївська зрубна культура.
БНЦ УрО АН СССР – Башкирский научный центр Уральского отделения Академии наук СССР, Уфа.
БФАН СССР – Башкирский филиал Академии наук СССР, Уфа.
БСЭ – Большая советская энциклопедия, Москва.
БЭК – Башкирский экономико-юридический колледж, Уфа.
ВАСК – Всесоюзная археологическая студенческая конференция.
ВДИ – Вестник древней истории, Москва.
ВОКК – Вісник Одеської комісії краєзнавства.
ВОКМ – Воронежский областной краеведческий музей.
ВолГУ – Волгоградский государственный университет.
ВорГПИ – Воронежский государственный педагогический институт.
ВорГПУ – Воронежский государственный педагогический университет.
ВорГУ – Воронежский государственный университет
ВорГПУ – Воронежский государственный педагогический университет.
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет, Київ.
ВУАН – Всеукраїнська академія наук.
ВУГУ – Восточноукраинский государственный университет, Луганск.
ГАИМК – Государственная академия истории материальной культуры.
ГИМ – Государственный исторический музей, Москва.
ГКЦ – господарчо-культурний центр.
ГЭ – Государственный Эрмитаж, Санкт-Петербург.

ДАС – Донецкий археологический сборник, Донецк: ДонГУ.
ДВАК – доно-волзька абашевська культура.
ДВДС – Древности Волго-Донских степей, Волгоград: Перемена.
ДГС – Древности Геродотовой Скифии, Санкт-Петербург.
ДГУ – Днепропетровский государственный университет.
ДДУ – Дніпропетровський державний університет.
ДИМ – Днепропетровский исторический музей.
ДКІАМ – Дніпропетровський крайовий історико-археологічний музей.
ДонГУ – Донецкий государственный университет.
ДСП – Древности степного Поднепровья, Днепропетровск: ДГУ.
ДСПиК – Древности степного Причерноморья и Крыма: Запорожье: ЗГУ.
ЖРБ – Журнал раскопок Н.Е.Бранденбурга, СПб.
ЕАМП – Евро-Азиатская металлургическая провинция.
ЗГУ – Запорожский государственный университет.
ЗДУ – Запорізький державний університет.
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей.
ИА АН СССР – Институт археологии Академии наук СССР, Москва.
ИА РАН – Институт археологии Российской академии наук, Москва.
ИАИАНД – Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону, Азов: АКМ.
ИАК – Известия Археологической комиссии, Санкт-Петербург.
ИДВ – История Древнего Востока, Москва: Наука.
ИИА УрО АН СССР – Институт истории и археологии Уральского отделения Академии наук СССР, Самара – Свердловск.
ИИМК РАН – Институт истории материальной культуры Российской академии наук, Санкт-Петербург.
ИОАИЭ – Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете.
ИЯЛИ КФАН СССР – Институт языка, литературы и истории Казанского филиала Академии наук СССР.
ІА АН УРСР – Інститут археології Академії наук Української РСР, Київ.
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України, Київ.
ІІМК ВУАН – Інститут історії матеріальної культури Всеукраїнської академії наук, Київ.
К. – Київ/Киев.
КАІ – Київський археологічний інститут.
КарГУ – Карагандинский государственный университет.
КБК – культура багатоваликової (багатопружкової) кераміки.
КГУ – Киевский государственный университет.
КДУ – Київський державний університет.
КемГУ – Кемеровский государственный университет.
КІО – культурно-історична область.
КІС – культурно-історична спільність.

КИО – культурно-историческая общность.
КИОбл. – культурно-историческая область.
КИОМК – культурно-историческая общность многоваликовой керамики.
КИОН АН СССР – Калмыцкий институт общественных наук Академии Наук СССР, Элиста.
кк. – кургани.
ККИО – катакомбная культурно-историческая общность.
КМК – культура многоваликовой керамики.
КНИИИФЭ – Калмыцкий научно-исследовательский институт истории, филологии и экономики, Элиста.
КПСС - коммунистическая партия Советского Союза.
КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР, Москва - Ленинград.
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии Академии наук Украинской ССР, К.
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры, Москва – Ленинград.
КСОГАМ – Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея.
КуйбГПИ – Куйбышевский государственный педагогический институт.
КуйбГПУ – Куйбышевский государственный педагогический университет.
КуйбГУ - Куйбышевский государственный университет.
кург. – курган.
Л. – Ленинград.
ЛипГПИ – Липецкий государственный педагогический институт.
М. – Москва.
МАО – Московское археологическое общество.
МАР – Материалы по археологии России, Москва.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья, Одесса.
МАЭ – Музей антропологии и этнографии, Санкт-Петербург.
МГП «Калина» ВИНИТИ РАН – Московское государственное предприятие «Калина» Всероссийского института научной и технической информации Российской академии наук.
МГУ – Московский государственный университет.
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва - Ленинград.
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, К.
НА ИА РАН – Научный архив Института археологии Российской академии наук.
НВК “Археолог” – Науково-виробничий кооператив “Археолог”, Київ.
НКПрос УССР –Народный комиссариат просвещения Украинской ССР.
НМК ВО – Науково-методичний комітет вищої освіти, Київ.

ОАК – Отчет Археологической комиссии, Санкт-Петербург.
ОГАМ – Одесский государственый археологический музей.
ОмГУ – Омский государственный университет.
ОрГПИ – Оренбургский государственный педагогический институт.
ПАП – Памятники археологии Поднепровья/Пам’ятки археології Подніпров’я, Днепропетровск/Дніпропетровськ: ДГУ/ДДУ.
ПЗК – покровська зрубна культура.
ПИДО – Проблемы истории докапиталистических обществ.
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей.
ПОКМ - Пензенский областной краеведческий музей.
пох. – поховання (однина).
пп. – поховання (множина).
ПСК – Памятники срубной культуры, Саратов.
РА – Российская археология, Москва.
РАМУС – Республиканская ассоциация молодых ученых и специалистов, Київ.
РАН – Российская академия наук.
РАО – Российское археологическое общество.
РИМ – Российский исторический музей, Москва.
РИП «Лебедь» – Редакционно-издательское предприятие «Лебедь», Донецк.
РостГУ – Ростовский-на-Дону государственный университет.
СА – Советская археология, Москва.
САИ – Свод археологических источников, Москва.
СамГПИ – Самарский государственный педагогический институт.
СамГПУ – Самарский государварственный педагогический университет.
СамГУ – Самарский государственный университет.
СарГПИ – Саратовский государственный педагогический институт.
СарГУ – Саратовский государственный университет.
СГ – стратиграфічний горизонт.
СОМК – Саратовский областной музей краеведения.
СПб. – Санкт-Петербург.
СРОС – Северо-Рогачикская оросительная система, Запорожская область.
ТМАО – Труды Московского археологического общества.
ТСА РАНИОН – Труды секции археологии Российской ассоциации научно -исследовательских институтов общественных наук.
ТСОМК – Труды Саратовского областного музея краеведения.
ТСУАК – Труды Саратовской ученой архивной комиссии.
УООП – Украинское общество охраны памятников.
УрГУ – Уральский государственній университет, Свердловск.
УРЕ – Українська радянська енциклопедія, К.
УТОП – Українське товариство охорони пам’яток.
ФАН Уз. ССР – Филиал Академии наук Узбекской ССР, Ташкент.

Харк. ун-т – Харківський державний університет.
ХГУ – Харьковский государственный университет.
ЦМП – Циркумпонтийская металлургическая провинция.
ЧелПУ – Челябинский педагогический университет.
ARSR – Academia Republicii Socialista Romania, Bucuresti.
ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqwa, Helsinki.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Таблиця 1.Територіальний облік пам'яток зрубної спільноти.

№	Область, автономія	Побутові пам'ятки	Курганні могильники	Грунтові могильники	Скарби	Копальні	Всього
1	2	3	4	5	6	7	8
Казахстан							
1.	Атирауська	14	1	-	-	-	15
2.	Мангишлакська	3	-	1	-	1	5
3.	Уральська	14	20	-	-	-	34
	Всього	31	21	1	-	1	54
Російська Федарація							
4.	Астраханська	19	34	1	1	-	55
5.	Башкортостан	175	95	26	8	8	312
6.	Белгородська	71	3	1	-	-	75
7.	Волгоградська	58	136	15	5	-	214
8.	Воронезька	492	73	6	2	-	573
9.	Калмикія	1	17	-	-	-	18
10.	Краснодарський	2	19	-	1	-	22
11.	Курська	5	2	-	-	-	7
12.	Липецька	34	9	-	-	-	43
13.	Мордовія	10	11	-	-	-	21
14.	Оренбурзька	61	29	1	-	11	102
15.	Орловська	3	-	-	-	-	3
16.	Пензенська	71	17	-	1	-	89
17.	Ростовська	39	131	10	3	-	183
18.	Самарська	236	84	5	-	1	326
19.	Саратовська	356	147	21	2	-	526
20.	Ставропільський	-	11	-	-	-	11
21.	Тамбовська	21	9	-	-	-	30
22.	Татарстан	152	38	3	12	-	205
23.	Тульська	8	-	-	-	-	8
24.	Ульянівська	68	25	3	4	-	100
25.	Челябінська	5	9	-	-	-	14
26.	Чувашська	4	3	-	-	-	7
	Всього	1891	902	91	39	20	2943
Туркменістан							
27.	Красноводська	2	5	-	-	-	7
Україна							
28.	Дніпропетровська	101	172	17	1	-	291
29.	Донецька	153	158	7	1	18	337
30.	Запорізька	9	123	6	2	-	140
31.	Кіровоградська	-	7	-	-	-	7
32.	Київська	-	-	1	4	-	5
33.	Крим	9	34	1	1	-	45
34.	Луганська	70	78	10	1	4	163
35.	Миколаївська	1	13	-	1	-	15
36.	Полтавська	20	15	2	3	-	40
37.	Сумська	3	2	-	-	-	5
38.	Харківська	130	53	3	2	-	190
39.	Херсонська	3	79	5	-	-	87
	Всього	499	734	52	16	22	1323
	Всього по спільноті	2423	1662	144	55	42	4326

Таблиця 2. Кургани та поховання, оброблені в дослідженні.

№	Область, автономія	Розкопані кургани	Розкопані поховання	В тому числі		Грунтові	Всього похов.
				Основні	впускні		
1	2	3	4	5	6	7	8
Казахстан							
1.	Атирауська	2	2	2	-	-	2
2.	Мангишлакська	-	-	-	-	3	3
3.	Уральська	34	43	29	14	-	43
	Всього	36	45	31	14	3	48
Російська Федарація							
4.	Астраханська	21	73	1	72	1	74
5.	Башкортостан	196	502	484	18	16	518
6.	Белгородська	2	4	3	1	1	5
7.	Волгоградська	293	765	218	513(34)	48	813
8.	Воронезька	136	376	132	173(71)	11	387
9.	Калмикія	25	61	9	52	-	61
10.	Краснодарський	33	43	-	43	-	43
11.	Курська	4	10	4	6	-	10
12.	Липецька	7	8	5	3	-	8
13.	Мордовія	18	42	38	4	-	42
14.	Оренбурзька	38	145	100	41(3)	1	145
15.	Орловська	-	-	-	-	-	-
16.	Пензенська	10	13	13	-	-	13
17.	Ростовська	111	412	25	382(5)	48	460
18.	Самарська	143	617	551	57(9)	56	673
19.	Саратовська	209	468	249	197(22)	70	538
20.	Ставропільський	14	20	4	16	-	20
21.	Тамбовська	5	9	5	4	-	9
22.	Татарстан	25	139	110	12(17)	10	149
23.	Тульська	-	-	-	-	-	-
24.	Ульянівська	46	314	265	38(11)	4	318
25.	Челябінська	13	70	70	-	-	70
26.	Чуваська	6	21	13	8	-	21
	Всього	1355	4111	2299	1640(172)	266	4377
Туркменістан							
27.	Красноводська	8	8	8	-	-	8
Україна							
28.	Дніпропетровська	346	955	172	770(13)	31	986
29.	Донецька	140	305	97	197(11)	15	320
30.	Запорізька	297	812	178	623(11)	19	831
31.	Кіровоградська	11	18	2	16	-	18
32.	Київська	-	-	-	-	2	2
33.	Кримська	88	147	46	99(2)	1	148
34.	Луганська	80	268	77	178(13)	30	298
35.	Миколаївська	24	74	4	70	-	74
36.	Полтавська	23	43	4	38(1)	5	48
37.	Сумська	4	10	-	8(2)	-	10
38.	Харківська	64	123	19	101(3)	-	123
39.	Херсонська	147	316	75	239(2)	20	336
	Всього	1224	3071	674	2339(58)	123	3194
	Всього по спільноті	2623	7235	3012	2993(230)	389	7624

Таблиця 3. Регіональні масиви досліджених виборок поховань.

№	Регіон	Пох.
1	Зауралля (захід Челябінської обл. та південний схід Башкортостана)	170
2	Приуралля в межах Башкортостана	413
3	Татарстан, Чувашія, Мордовія	127
4	Ульянівська обл.	328
5	Пензенська, Тамбовська, Липецька обл.	26
6	Самарська обл.	673
7	Саратовська обл.	258
8	Воронезька обл.	386
9	Оренбурзька, Уральська обл.	98
10	Волгоградська обл.	698
11	Північ Ростовської обл., Донецьке Лівобережжя Луганської обл.	70
12	Бєлгородська, Курська, Сумська обл.	23
13	Туркменбашинська, Мангістауська, Атирауська обл.	13
14	Калмикія, Ставропільській край, Астраханська обл.	131
15	Ростовська обл. (південь та центр)	375
16	Донецьке Правобережжя Луганської обл.	238
17	Харківська, Полтавська обл.	168
18	Донецька обл.	280
19	Дніпропетровська обл. (крім басейну р.Інгулець)	986
20	Запорізька обл.	858
21	Херсонська обл.	338
22	Автономна Республіка Крим	107
23	Краснодарський край	44
24	Басейн Інгульця (Дніпропетровська, Миколаївська, Кіровоградська обл.)	24
25	Надінгулля (Миколаївська обл.)	75
	Загалом	6907

Таблиця 4. Співставлення показників поховального ритуалу на міжзональному рівні.

№	**Показник співставлення**	**Північна зона**	**Контактна зона**	**Південна зона**
1	Позиція на лівому боці	**90,2%**	**92,2%**	**86%**
2	Позиція на правому боці	**6,7%**	**4,5%**	**11,2%**

3	Кремації	**3,7%**	**2,5%**	**4,1%**
4	Кенотафи	**3,9%**	**2,1%**	**1,4%**
5	Вторинні поховання	**1,6%**	**0,5%**	**0,5%**
6	Колективні поховання	**5,9%**	**3,2%**	**2,4%**
7	Зруби	**2,1%**	**1,2%**	**5,1%**
8	Кам”яні скрині	**0,04%**	**0,3%**	**7,1%**
9	Кількість посудин на поховання	**1,29**	**0,96**	**0,89**
10	Відсоток поховань без посуду	**14,9%**	**23,0%**	**22,1%**
11	Кількість врахованих поселень	**1638**	**135**	**515**
12	Кількість поховань на 1 поселення	**1,45**	**6,7**	**7,06**
13	Кількість поховань із зброєю	**65**	**15**	**-**
14	Поховання з прикрасами	**9,8%**	**6,8%**	**2,4%**

Таблиця 5. Статевовіковий розподіл небіжчиків (покровська зрубна культура).

№	Дор.	Дор?	Чол.	Чол?	Жін.	Жін?	Підл.	Підл?	Дит.	Дит?	Н/в	Кен.	Всього
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Казахстан													
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	1	-	9	-	8	-	4	-	3	-	13	2/0	40
Російська Федерація													
4.	18	5	1	-	-	-	1	-	8	-	5	-	38
5.	163	4	15	1	11	3	44	1	126	5	144	25/8	550
6.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7.	99	-	56	5	44	3	26	-	143	-	46	8/0	430
8.	88	6	11	5	13	3	12	-	58	-	176	12/2	386
9.	10	-	3	-	-	-	2	-	3	-	2	1/0	21
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	1	-	1	-	-	2	-	-	3	-	1	-	8
12.	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	6	-	8
13.	17	1	2	-	-	1	1	-	13	-	5	1/0	41
14.	35	2	11	-	8	-	5	1	44	-	41	2/2	151
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	3	-	2	-	1	-	-	-	3	-	5	1/0	15
17.	14	-	1	-	1	2	-	-	8	-	7	1/0	34
18.	176	6	51	2	41	4	75	7	217	5	106	14/0	704
19.	109	4	62	3	44	3	42	2	173	7	112	10/4	575

20.	3	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	4
21.	2	-	1	-	-	-	2	-	4	-	-	-	9
22.	29	-	13	2	3	-	10	-	56	6	41	2/2	164
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	42	5	23	1	9	4	16	1	178	5	50	5/6	345
25.	25	1	-	-	1	-	1	-	40	-	7	7/0	82
26.	7	-	1	-	-	-	1	-	9	-	1	1/1	21
Всього	841	34	254	19	177	26	238	12	1087	28	755	90/25	3586
Туркменістан													
27.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Україна													
28.	16	-	1	-	1	-	4	-	5	-	6	-	33
29.	10	-	-	-	1	-	7	-	21	-	9	-	48
30.	14	-	2	-	-	-	-	-	1	-	3	-	20
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
33.	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
34.	17	3	-	-	2	-	1	-	2	-	15	2/1	43
35.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
36.	8	-	-	1	-	1	-	-	6	-	4	-	20
37.	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	3
38.	11	-	1	1	2	-	2	-	5	-	13	-	35
39.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Всього	78	3	4	2	6	1	14	-	41	-	51	2/1	203
Загалом по культурі	920	37	267	21	191	27	256	12	131	28	819	94/26	3829

Примітка: цифра в колонці 1 відповідає назвам областей та автономних республік в таблицях 1 та 2 (див. вище).

Таблиця 6. Статевовіковий розподіл небіжчиків (бережнівсько-маївська зрубна культура).

№	Дор.	Дор?	Чол.	Чол?	Жін.	Жін?	Підл.	Підл?	Дит.	Дит?	Н./в	Кен.	Кен?	Всього
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Казахстан														
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	2
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	3
3.	2	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Всього	2	-	2	-	1	-	-	-	1	-	4	-	-	10
Російська Федерація														
4.	13	-	7	-	-	-	-	-	13	-	7	1	-	41
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	2	-	-	-	-	1	-	-	1	-	1	-	-	5
7.	104	-	48	4	17	3	16	-	118	-	63	1	-	374
8.	3	-	-	-	-	-	-	-	1	-	16	2	-	22
9.	18	-	7	1	4	-	-	-	9	-	-	-	-	39
10.	11	-	10	4	2	4	2	-	4	-	7	-	-	44
11.	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17.	188	4	3	3	4	-	11	-	80	2	125	4	-	424
18.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19.	3	-	2	-	-	-	1	-	4	-	-	-	-	10
20.	3	-	1	-	2	-	-	-	1	-	10	-	-	17
21.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Всього	346	4	78	12	29	8	30	-	232	2	230	8	-	979
Туркменістан														
27.	1	-	3	-	-	-	-	-	-	-	3	1	-	8
Україна														
28.	517	6	17	1	4	4	48	2	110	4	277	6	-	996
29.	92	2	9	1	-	3	7	-	35	6	79	11	18	263
30.	247	3	71	15	18	11	22	1	66	-	388	8	4	854
31.	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	16	-	-	18
32.	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	3
33.	60	3	9	5	1	-	1	-	11	1	54	5	-	150
34.	43	2	18	4	16	2	7	-	47	1	110	1	-	251
35.	15	-	1	1	-	1	3	-	4	-	48	-	-	73
36.	11	-	1	-	1	-	-	-	-	1	20	1	-	35
37.	2	-	-	-	-	-	1	-	1	-	2	-	-	6
38.	24	-	1	1	-	-	3	-	8	-	58	-	-	95
39.	98	6	25	8	7	1	12	2	24	1	149	5	-	338
Всього	1110	23	153	36	47	22	105	5	306	14	1202	37	22	3082
Всього по культурі	1459	27	236	48	77	30	135	5	539	16	1439	46	22	4079

Примітка: цифра в колонці 1 відповідає назвам областей та автономних республік в таблицях 1 та 2 (див. вище).

Таблиця 7. Динаміка курганного будівництва в середній течії Сіверського Дінця (за Р.О.Литивиненко, 1994 а).

№ п/п	Культура, період	% поховань з насипом, досипкою	% поховань без насипу, досипки	Всього
1	КБК, ранній період	93%	7%	100%

2	КБК, пізній період	21%	79%	100%
3	Зрубна, ранній період	78%	22%	100%
4	Зрубна, пізній період	24%	76%	100%

Таблиця 8. Розміри лунок у пох. 3 кург. 1 біля с. Іванівки.

№ п/п	Координати	Довжина	Ширина	Глибина
1	ПнС кут	25	13	12
2	ПдС кут	35	19	9
3	Пд стінка	45	18	8
4	ПдЗ кут	33	1 8	8
5	ПнЗ кут	40	19	9
6	Пн. стінка	45	18	8*

*Все виміри подані в сантиметрах.

Д О Д А Т О К Б
Ілюстративні матеріали

Б.1. Підтекстовки до ілюстрацій

Рис. 1. Ареал зрубної спільності. Базові пам'ятки: 1 – пос. Тюбяк; 2 – пос. Берегівське; 3 – Каргалінський ГМЦ; 4 – пос. Сусканське; 5 – пос. Іванів ське; 6 – м-к Покровський; 7 – Бережнівські м-ки; 8 – пос. Мосоловське; 9 – пос. Шиловське; 10 – пос. Капітанове; 11 – пос. Іллічівка; 12 – Донецький ГМЦ; 13 – пос. Безіменне; 14 – пос. та м-к Лівенцівка; 15 – Таманський скарб; 16 – Бородінський скарб; 17 – пос. Бабине-3; 18 – Маївські м-ки; 19 – Лобойківський скарб; 20 – Головурівський вкарб ливарних форм; 21 – пос. Ляпічів хутір. *Умовні позначки: 1 – прикордонні пам'ятки; 2 – базові пам"ятки; 3 – давні копальні; 4 – гірничо-металургійні центри (ГМЦ); 5 – передбачувані торгові шляхи; 6 – "Каспійський міст" (за Галкин, 1978).*

Рис. 2. Розподіл орієнтацій небіжчиків в ареалі зрубної КІС. Вибірки похо вань: 1 – Зауральська; 2 – Приуральська; 3 – Татарсько-Чуваську-Мордовська; 4 – Пензенсько-Тамбовсько-Липецька; 5 – Ульянівська; 6 – Самарська; 7 – Саратовська; 8 – Воронезька; 9 – Оренбурзько-Уральська; 10 – Волгоградська; 11 – Північноростовська; 12 – Лівобережнолуганська; 13 – Білгородсько-курсько-Сумська; 14 – Закаспійська; 15 – Прикаспійська ; 16 – Південноростовська; 17 – Донецька; 18 – Харківсько-Полтавська; 19 – Днвпропетровська; 20 – Запорізька; 21 – Херсонська; 22 – Кримська; 23 – Прикубанська; 24 – Інгулецька; 25 – Буго-Інгульська.

Рис. 3. Розподіл орієнтацій небіжчиків у Північній (1), Контактній (2) та Південній (3) зонах зрубної КІС. 4 – середня кількість посудин у вибірках поховань: 4 – Буго-Інгульська (сабатинівська культура); 5-16 – Південна зона: 5 – Кримська; 6 – Інгулецька; 7 – Херсонська; 8 – Запорізька; 9 – Дніпропетровська; 10 – Харківсько-Полтавська; 11 – Донецька; 12 – Правобережнолуганська; 13 – Південноростовська; 14 – Прикубанська; 15 – Прикаспійська; 16 - Закаспійська. Північна зона (17-24): 17 – Воронезька; 18 – Саратовська; 19 – Пензенсько-Тамбовсько-Липецька; 20 – Самарська; 21 – Ульянівська; 22 – Татарсько-Чуваську-Мордовська; 23 – Зауральська; 24 – Приуральська; 25 – середній показник наявності посудин у північній зоні; 26 - середній показник наявності посудин у південній зоні. Цифрові показники кількості посудин у північній зоні подаються над відповідним графіком, а в південній, а в південній – під ним.

Рис. 4. Співставлення статево-вікового складу небіжчиків у ПЗК (колонки 1, 3) та БМЗК (колонки 2, 4). Співставлення кількості зрубів (парна колонка 5) та кам'яних скринь (парна колонка 6) у ПЗК (зліва) і в БМЗК (

справа).
Рис. 5. Культури зрубної спільності: 1 – ареал ПЗК; 2 – ареал БМЗК; 3 – Південноуральський осередок культурогенези; 4 – "Каспійський міст" (за Галкин, 1978); 5 – гірничо-металургійні центри зрубної спільності (1 – Каргалінський; 2 – Донецький).
Рис. 6. Рух катакомбних та абашевських племен до рудних родовищ Південного Уралу. Пам'ятки абашевської культури: позначки відтворено контуром (за О.В.Кузьміною, 1992). Пам'ятки пізньокатакомбної культури подано заливкою (за Юдин, Матюхин, Захариков, Касанкин, 1996). Стріл ками передано ймовірні напрямки руху згаданих культур до Південного Уралу. *Умовні позначки: 1 – городища; 2 – поселення; 3 – могильники.*
Рис. 7. Південноуральський осередок культурогенези чи "Країна міст" на осі пасіонарних поштовхів (за Гумилев, 1990). Рух синташтинців (бойових колісниць) на Захід і формування КБК та ПЗК. Пам'ятки перехідного пе ріоду від середньої до пізньої бронзи: 1 – Криве Озеро; 2 – Устьє; 3 – Картали; 4 – Кам'яний Амбар-V – Ольгіне; 6 – Синташта (Римнікське); 7 – Наслєдницьке; 8 – Аландське (Суундук); 9 – Аркаїм; 9а – Зінгейське, Воровська Яма; 10 – Степний; 11 – Таш-Казган; 12 – Кірябінське, Ургун, Вознесенське, Поляковське, Наралі; 13 – Баішево, рудники Бакр-Узяк, Камишли-Узяк; 14 – Кизилське; 15 – Тавликаєве-IV, 16 – Тюбяк; 17 – хут. Веселий біля Стерлітамака, Баланбаш; 18 – Набережний; 19 - Сурушське поселення і курган; 20 – Потапівка; 21 – Утьовка- IV, 22. Красносьолки; 23 – Александрівка; 24 – Новий Кумак; 25 – Ветлянка-IV; 26 – Новий Ризадей ; 27 – Мар'ївка; 28 – Большиє Верхи; 29 – Власівка; 30 – Пічаєвський курган; 31 – Селезні; 32 – Графське; 33 – Старо-Юр'єве; 34 – Філатівський курган; 35 – Підклітненський могильник; 36 – Отрожка; 37 – Нова Усмань; 38 –Шиловське; 39 – Кондрашкінський курган; 40 – Орлине Болото; 41 – Большиє Ясирки; 42 – Чурілове-II; 43 – Павлівськ; 44 - Ширяєвський курган; 45 – Карамиш; 46 – Большая Дмитріївка (Золота Гора); 47 – Максимівка; 48 – Бородаївка; 49 – Березівка; 50 – Покровськ; 51 – Тернівка ; 52 – Кочетне; 53 – Усатове; 54 – Бикове-I; 55 – Степний-IV; 56 – Первомаївський-XIII; 57 – Дальній, одиничний курган, 1989; 58 – Радченське; 59 – Каратаївське городище; 60 – Лівенцівське городище; 61 – Кондрашівка; 62 – Богоявленське; 63 - Ввєдєнка; 64 – Скорнякове; 65 – Кулішівка; 66 – Трахтемирів; 67 – Бабина Гора; 68 – Запоріжжя (Сонячний); 69 – Бабине-III; 70 – Кам'янка; 71 – скеля Кременчук; 72 – Бородінський скарб; 73 – Ново-Мордово. *Умовні позначки: 1 – вісь пасіонарних поштовхів (за Гумілев, 1990); 2 – ділянка осі, подовжена автором; 3 – городища, чорним квадратом помічено Аркаїм; 4 – могильники синташтинської культури, де наявність лопатковидного штандарту позначено додатковим штрихом; 5 – могильники героїчної доби формування нових культур; 6 – поселення; 7 – скарб; 8 – давні копальні.*

Рис. 8. 1 – “Країна міст” або Південноуральський осередок культурогенези (карту складено за інформацією М.Д.Меньшеніна в 1989 р.); 2 – городище Аркаїм, сучасний рельєф та схематичний план розкопу (за Зданович Г.Б., 1997). *Умовні позначки: 1 – грунтові стіни житлових будинків та фортифікаційних споруд; 2 – колодці, господарчі ями; 3 – вогнища, пічні рівчачки; 4 – обвідний рів та рів зливневий.*

Рис. 9. Сімейні склепи ПЗК: 1-3, 9-15 - першого періоду; 4-7 – другого періоду. 1 – Солнєчний, к. 2; 2-3 – Кочетне, к. 7; 4-7 – Старі Ябалакли, к. 106, п. 9; 8 – Чардим, к. 1, п. 9; 9-15 – Савельєвський м-к, к. 9, п. 2. *Умовні позначки: 1-2,4,8-9 – плпни поховань; 3 - фрагмент поховального ліжка (?) з розписом червоною та чорною фарбами (а – органічний тлін, б – вохра; в – плетений килимок, г – чорна фарба, д – червона фарба); 5-7, 13-15 – кераміка; 10-12 – бронза.*

Рис. 10. Сімейні склепи синташтинської культури (1-3) та ПЗК (4): 1-2 - Синташта (СМ), п. 2; 3 – Утьовка-VI, к. 6, п. 2; 4 – Чардим, к. 1, п. 7.

Рис. 11. Синташта (СМ): 1 – план п. 12 (склеп колісничного); 2 - реконструкція бойової колісниці в склепі п. 12 (за Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В., 1992).

Рис. 12. Синташта (СМ): 1 – реконструкція плану та розтину ритуального будиночка; 2 – реконструкція загального вигляду ритуального будиночка (за Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В., 1992); 3-6 - Ширяєвський курган пох. 3 (3 - кам’яна голівка булави; 4 – кістяне кільце – складова клейноду; 5 – план чотирьохкамерного склепу; 6 – реконструкція склепу) (за Погорелов, 1985). *Умовні позначки: а – деревина; б – підстилка з моху; 3 – крейда; 4 – булава; 5 – кістяна деталь клейноду.*

Рис. 13. Схема розташування поховальних споруд на Великому могильнику Синташти (СМ). Циркулем підкреслено тенденцію радіального розташування могил довкола двох умовних центрів. Обведено номери споруд з центральним стовпом (за Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В., 1992).

Рис. 14. Склепи колісничних синташтинської культури (1-4) та ПЗК (5-6): 1 – Філатівський к-н, п. 1 (а – посудини, б – органічна підстилка, в – вохра, г – астрагали, д – інші речі супроводу); 2 – Сурушський самотній к-н; 3 – Потапівка, к. 3, п. 4 (а - обмазка дна на плані та в перетині, б – рівчачок уздовж стінок ями, в – вохра, г – материк, е – черепи тварин, ж – “чохол” з реманентом на дні ями попід черепом коня, к – скелет, с – посудина; 1 – ніж; 2 – шило; 3 – гачок; 4 – спіраль; 5-6 – псалії; 7 – гарпун; 8 – виріб з ре бра тварини з пропилами; 9 – платівка з ребра бобра; 10-11 – черешкові вістря стріли; 12 – підтрикутне вістря стріли; 13 – безчерешкове вістря стрі ли; 14 – ножевидна платівка; 15 – кам’яний виріб; 16 – річкова мушля; 17 – уламок посудини 1); 4 - Пічаєвський к-н, п. 1 (а – псалії, б – лопатка, в – фрагмент псалія, г – уламок кераміки, д – кістковий тлін псаліїв, ж – дере во, з – обрис брунатного тліну); 5 – Бородаївка-II, к. 1, п. 1; 6 – Кочетне, к.

6, п. 1 (1 – бронзовий ніж на дерев'яному блюді; 2 – бронзове окуття з деревом у середині; 3 - кістяне кільце – деталь клейнода на моделі людської голови з глини; 4 – бронзове жальце стрекала).
Рис. 15. Лопатковидні на вершники штандартів (стрекал) з поховань син таштинської культури та ДВАК, що мітять рух синташтинських загонів на захід (1-10): 1 - Синташта (СМ), пох. 16; 2 – Кам'яний Амбар-V, кург. 2, п. 15; 3 – Набережне, к. 4, п. 1; 4 – Південне Приуралля, випадкова знахідка; 5 – Тавликаєве-IV, к. 3, п. 2; 6 – Утьовка-VI, к. 6, п. 4; 7 – Пічаївський кур ган, п. 1; 8 – Філатівський курган, п. 1; 9 - Філатівський к-н, п. 4; 10 – Власівка, к. 16, п. 4; 10а – реконструкція штандарта-штрикала з кістяним навершям і шипом-п'яткою з пох. 4 кург. 16 біля с. Власівки. Бронзові жальця стрекал з комплексів перехідного періоду (11-26): 11 – Іловатка, к. 2, п. 3; 12-13 – Бородаївка-II, кург. 1, пох. 21 14 – Яблунівка, к. 1, п. 1; 15-16 – Скатовка, к. 11, п. 1; 17-18 – Покровськ, к. 15, п. 2; 19 – Покровськ, к. 7, п. 3; 20 – Березівка, кург. 3, пох. 1; 21-22 – Павловськ к. 57, п. 2; 23 – Селезні, к. 1, п. 2; 24 – Бабина Гора біля Канева; 25 – Підклітненський могильник в м. Вороніж, к. 12, п. 1; 26 – Спорний-IV (Верхній Сал), к. 17, п. 11; 27 – Кочетне, к. 6.
Рис. 16. Кераміка синташтинської культури: 1-6 – Синташта-СМ, п. 5; 7 - Синташта-СМ, жертовний комплекс 1; 8 - Синташта-СМ, п. 39; 9-11 - Синташта-СМ, п. 22; 12-13 - Синташта-СМ, п. 14; 14-15 - Синташта-СМ, п. 12; 16-18 - Синташта-СМ, п. 25 (за Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В. В., 1992).
Рис. 17. Синташта (СІІ), п. 7: речовий набір синташтинського воїна: 1 – фаянсове намисто; 2 – перстень; 3 – окуття та заклепки від дерев'яної чаші (?); 4-5 – ножі; 6 – тесло; 7 – уламок стрижня; 8 – бронзове шило; 9 – нако нечник списа (1-9 - бронза); 10 – голівка булави; 11, 1-14 – вістря стріл. З них – бронзові (1-5) та кременеві (11-14) (за Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В., 1992).
Рис. 18. Ранні поховання КБК зі східними елементами ритуалу та матеріальної культури: 1,2 – Кіровоградська обл.; 3-14 – Бабина гора біля Канева (за Березанская, 1986); 15-19 – Губиниха-2, к. 3, п. 10 (за Ковалева, 1988). *1,3,15 – план та розтин поховання; 2,4,7,13,14,19 – кераміка; 5,6 – бронза; 8,9,11,12,16 – кістка; 10 – зуб акули; 17,18 – камінь.*
Рис. 19. Ранні поховання КБК у випростаному стані з Нижньодніпровського регіону: 1-10 – м. Пологи, Соколовський к-н, п. 2 (за Попандопуло, 1991); 11,12 – Новокам'янка, к. 1, п. 2; 13-15 – Громівка, к. 1 , пп. 11, 12(?) (розкопки А.І.Кубишева). *1,11,13 – плани та розтин поховань; 2-5 – бронза; 6-10,12,15 – камінь; 14 – кістка.*
Рис. 20. Поховально-культовий комплекс (ритуальний будиночок) з елементами синташтинської культури на Дніпрі: 1 – Запоріжжя-Сонячний, к. 1, план та розтин споруди; 2 – споруда 2 з похованням коня; 3 – супроводжуюче п. 2; 4 – фрагмент кераміки зі споруди 1 (за Плешивенко,

1995).

Рис. 21. Лівенцівська фортеця та проникнення елементів синташтинської культури до Нижньої Донщини. 1-15 – Лівенцівська фортеця (за Братченко , 1967; 1976; 1995); 16 – вістря стріли синташтинського типу, Лівенцівка, к. ТЕЦ-79, насип (за Ильюков, 19991); 17 – кинджал з прилитим руків'ям з с. Моньківка Чортківського р-ну; 18-21 – Нова Усмань, к. 1 (за Пряхин, Матвеев, 1979); 22 – Капітанове-2, горщик з синташтинським візерунком. *1-5, 13-15,18,19 – камінь; 6,10,22 – кераміка; 11,20 – кістка; 12 – план п. 1 в рову Лівенцівської фортеці; 16,17,21 – бронза.*

Рис. 22. Ареал рішучого переважання ПСК (заштриховано) та напрямки зовнішньої експансії покровців (суцільні та пунктирні стрілки).

Рис. 23. Тенденції трансформації доно-волзької абашевської культури з виразними компонентами Синташти в покровську зрубну культуру. Власовський м-к, к. 16 (за Синюк, Погорелов, 1993): 1-19 – п. 4 (ДВАК); 20-25 – п. 3 (ПЗК-1). *1,20 – плани поховань; 2,18,19 – кістка; 3,10-17,21 – камінь, кремінь; 4 – бронза; 5-9,22-25 – кераміка.*

Рис. 24. Введєнський к-н ДВАК (за Синюк, Килейников, 1976) та Кулішівський к-н (за Качалова, 1974; Березанская, 1987). Введєнський к-н: 2-8 – п. 2; 9-10 – п. 3; 11-17 – п. 1. Кулішівка, к. 425: 19 – п. 4; 20-21 – п. 5г; 22-23 – п. 5в; 24-25 – п. 5б. *1,18 – план та профіль кургану; 2,9,11,21,23,25 – камінь; 3,12-14 – кістка; 4-6,15 – бронза; 7,8,10,16,17,19,20,22,24 – кераміка.*

Рис. 25. Стратиграфічні горизонти поховань зрубної спільності в к. 5 біля с . Підгорне Воронезької обл. (за Пряхин, Матвеев, 1994). *Примітка: число на малюнку відповідає нумерації поховань в к. 5*.

Рис. 26. Планування поховань ПЗК другого періоду в к. 5 біля с. Ягідне в Самарському Заволжжі (за Мерперт, 1954).

Рис. 27. Традиція виготовлення накісних прикрас від синташтинської культури до ПЗК другого періоду: I – Синташта (СМ), п. 22, срібло, бісер, фаянс (за Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В., 1992); II – Перший Новоябалаклинський м-к, к. 1, п. 3 (за Горбунов, 1977). *Розміщення елементів на накіснику II: 1 – на кісники; 2 – потрійні про низки; 3 – короткі про низки діжечковидної форми; 4,7 – довгі вузькі орнаментовані рурочки; 5 – широкі про низки лій частої форми; 6 – велика кругла бляха; 8 ,9,13,17,18,21 – довгі орнаментовані про низки; 10,15 – кільця, загорнуті в листове золото; 11,12,14,16,20,22 – круглі бляхи; 19 – трапецієвидна підві ска; 23 – про низки короткі, вузькі; 24 – браслет; 25 – намисто. Всі елементи прикраси II виготовлено з бронзи.*

Рис. 28. Поховання ПЗК другого періоду з к. 5 біля с. Хрящівка в Самарському Заволжжі (за Мерперт, 1954): 1 – п. 13; 2 – п. 14; 3 – п. 15; 4 – пп. 16-17; 5 – п. 18; 6 – п. 19; 7 – п. 20; 8 – п. 22; 9 – п. 23; 10 – п. 24. Літерами на планах позначено посудини.

Рис. 29. Склеп сімейного типу в межах України: 1-4 – Бахмутівка на р. Айдар, к. 4, п. 9: 1 – план та розтин ями; 2-3 – бронзові окуття дерев'яної посудини; 4 – керамічна посудина (розкопки С.Н.Братченка в 1979 р.).
Рис. 30. Кераміка ПЗК першого періоду. Покровський м-к: 1-2 – к. 14; 3 – к. 1; 4-5 – к. 9; 6 – к. 4; 7 - к. 25; 12 – к. 40; 13-14 – к. 23; 15 – к. 15, п. 2; 8-11 – Старо-Тимошкіно, поселення (за Кузьмина О.В., Турецкий, 1991).
Рис. 31. Кераміка ПЗК другого періоду, Лузанівський м-к в Самарському Заволжжі (за Васильев, 1977). К. 11 (1-22): 1 – п. 2; 2-3 – п. 3; 5-6 – п. 7; 7 – п. 8; 8-9 – п. 9; 10 – п. 12; 11 – п. 11; 12 – п. 10; 13-14 – п. 13; 15 – п. 14; 16 – п. 15; 17 – п. 16; 18 – п. 19; 19 – п. 20; 20,22 – п. 23; 21 – п. 22. К. 15 (23-40): 23 – п. 1; 24 – п. 2; 25 – п. 3; 26-27 – п. 4; 28 – п. 5; 29-31 – п. 6; 32-35 –п. 8; 36-38 – п. 10; 39-40 – п. 11. К. 16 (41-44): 41-42 – п. 1; 43-44 – п. 2. К. 17: 45 -47 – п. 1. К. 13 (48-51): 48 – п. 1; 49 – п. 2; 50-51 – п. 3. К 12 (52-57): 52-54 – п. 1; 55-56 – п. 2; 57 – п. 4.
Рис. 32. Традиції та тенденції у виготовленні жіночих прикрас ПЗК першого та другого періодів (матеріали першого періоду складають перший та третій ряди знизу, а другого – другий та четвертий ряди): 1 – Максимівка, к. 2, п. 2; 2,5 – Бережнівка-1, к. 25, п. 6; 3 – Тернівка, к. 4, п. 21; 4 – Покровськ, к. 15, п. 3; 6,8-10,23-24,30 – Перший Новоябалаклинський, к. 1, п. 3; 7,34-35 – Лузанівський, к. 15, п. 12; 11 – Бородаєвка, к. 1, п. 20; 12-13 – Покровськ, к. 19; 14-15 – Натальїне-2, к. 3, п. 1; 16 - Натальїне-2, к. 4, п. 8; 19 – Покровськ, к. 18, п. 3; 20 - Покровськ, к. 7, п. 2; 21 – Чардим, к. 1, п. 7; 22 - Чардим, к. 1, п. 9; 25 – Волчанка, к. 6, п. 2; 26 – полс. Мосоловка; 27 – Стояново, к. 1, п. 4; 28-29 – Хрящівка, к. 5, п. 13; 31 – Підгоренський-3, к. 1, п. 9; 32 – Мурманський к-н, п. 2; 33 – Тольятті, Золота Нива-2, к. 1, п. 16; 36 – Ново-Байбатирєво, к. 1, п. 13. *1-9, 11-20,22-24,26 – бронза; 10,28-33,35,36 – бронза,загорнута в листове золото; 21 – нефрит; 25 – кістка; 27 – бронза, загорнута в листовий електр; 34 – золото.*
Рис. 33. Комплекс рукодільниці ПЗК другого періоду (за Кузнецова, Седова, 1991): 1 – Волчанка, к. 6, п. 2 – план та перетин ями (1 – бронзова підвіска, 2 – уламок бронзоваго браслета, 3 – бронзова голка, 4 – фрагмент кераміки, 5 – набірний ручний браслет з двох ниток сурм'яних намистин, розділених ниткою фаянсових, 6 - нагрудна прикраса – пектораль); 2 – схема пекторалі (1 – фаянсове намисто, 2 – сурм'яне намисто); 3 – голка; 4 – кістяний амулет-черевичок; 5-8 – кістяні амулети-трикутники.
Примітка: пектораль виготовлено з шкіри у формі сегменту, декорованого фаянсовим та сурм'яним бісером, а також нашивними амулетами.
Рис. 34. Бронзові ножі Покровського могильника (ПЗК першого періоду): 1 - к. 16; 2 – к. 19; 3 – к. 8; 4 – к. 15, п. 2; 5 – к. 35, п. 2; 6 – к. 7, п. 3; 7 – к. 25; 8 – к. 32.

Рис. 35. Бронзові ножі ПЗК першого періоду з Доно-Волзького ареалу: 1-Александдрівка, к. 1; 2 – Узмор'є, к. 2, п. 8; 3 – з розкопок П.Рау в Республіці Німців Поволжя, к. Е-5; 4 – Тернівка, к. 4, п. 21; 5 – Андріанів, к. 5, п. 1; 6 – Натальїне, к. 2, п.1; 7 - Натальїне, к. 11; 8,9 - Натальїне, к. 10; 10 – Тольятті, гр. Золота Нива, к. 1, п. 3; 11 – Синодське Петрівського пов. Саратовської губ.; 12 – Візенмюллер-2, к. 2, п. 1; 13 – Губарі, к. 3, п. 1.
Рис. 36. Бронзові ножі ПЗК другого періоду: 1 – Ягодне, к. 5, п. 30; 2 – Підгоренський м-к, к. 3, п. 2; 3-4 – Ягодне, к. 5, п. 8; 5 – Єлховський к-н, п. 1; 7 – Красносьолка, к. 1, п. 9; Кочкурівський, к, 1, п. 2.
Рис. 37. Вплив нижньоволзької групи населення КБК на декор посуду ПЗК першого періоду. 1-2 – Саратов, к-н Жарений Бугор, п. 1 (2) та насип (1); 3, 5,7 – Старо-Тимошкіно Ульянівської обл.; 6 – Покровський м-к, к. 16, п. 1; 8 - Покровський м-к, к. 21, п. 1.
Рис. 38. Сполучення кераміки КБК чи з елементами КБК з матеріалами ПЗК в Нижньому Заволжжі: 1-6 - пос. Осинове (за Юдин, 1997); 7-10 – Політотдєльське, к. 4, п. 6 (за Смирнов, 1959). *1-2,4-7,9 – кераміка; 3 – камінь; 8,10 – кістка.*
Рис. 39. Традиції зображення колісниць в ПЗК (1,3,4,6) т БМЗК (5,7): 1 – Спаське-1, к. 1, п. 11; 2 – Торейон дель Рубіо, Іспанія – зображення візка на кам'яній брилі усипальниці; 3 – Нікольське-3, к. 1, п. 4; 4 – Барановський-1 , к. 11, п. 2; 5 – пос. Суха Мечетка-2; 6 – Суха Саратовка-2, к. 2, п. 2; 7 – Львове. *1,3,5-7 – кераміка; 2 – камінь; 4 – бронза.*
Рис. 40. Стратиграфія поховань зрубної спільності в Волгоградському Поволжі (за Мыськов, 1991). Вишньовка, к. 1: *5 – комплекс п. 5 (протобережнівське); 4 – комплекс п. 4 (БМЗК-1).* Тормосін, к. 3: *2 – комплекс п. 2 (протобережнівське); 1 – комплекс п. 1 (ПЗК-1)*. Нагавський-2, к. 1: *4 – комплекс п. 4 (протобережнівське); 3 – комплекс п. 3 (ПЗК-1)*. Первомайський-8, к. 8: *2 – комплекс п. 2 (ПЗК-1); 1 – комплекс п. 1 (ПЗК-1)* . Волзький, к. 1: *15 – комплекс п. 15 (ПЗК-1); 13 – комплекс п. 13 (ПЗК-2)*. Ченін, к. 3: *1- комплекс п. 1(протобережнівське); 2 - комплекс п. 2 (ПЗК-2)*.
Рис. 41. Стратиграфія поховань ПЗК-1, КБК-2 та БМЗК на Волго-Донні. Нижня половина малюнку – обрії поховань в кургані Кирпичний Бугор (за Шилов, 1991): *7 – комплекс п. 7 (ПЗК, основне); 10 комплекс п. 10 (ПЗК); 6 – комплекс п. 6 (впускного над п. 7); 3 – комплекс п. 3 (КБК); 11 – комплекс п. 11 (БМЗК); 4 – комплекс п. 4 (БМЗК); 5 – комплекс п. 5 (БМЗК).* Верхня половина малюнку – стратиграфія поховань ПЗК-1 (пп. 2,5,4 - основне) та БМЗК-1 (п. 3 – впускне) в к. 3 біля Красної Котлубані (за Сергацков, 1990) : *2 – комплекс п. 2; 5 – комплекс п. 5; 4 – комплекс п. 4; 2 – комплекс п. 2; 3 – комплекс п. 3.*
Рис. 42. Супроводжуючі поховання неповноправних членів суспільства при шляхетних представниках ПЗК: 1 - Перший Новоябалаклинський м-к, к. 1, п. 3 (людина в ногах похована за обрядом алакульської культури); 2-5

– Підгоренський-3, к. 1, п. 9 (людина в ногах похована за обрядом БМЗК); 6 – Стара Тойда, к. 1, п. III; 7 – Максимівка, к. 2, п. 3; 8 – Савельєвський м-к, к. 9, п. 2 (дитина в ногах похована за обрядом БМЗК). *1,2,6-8 – плани поховань; 3-4 – кераміка; 5 – бронзова підвіска, загорнута в золотий листок*.

Рис. 43. Стратиграфія поховань ПЗК першого періоду (пп. 6,3,5,2 – всі основні) та КБК другого періоду (п. 1 – супроводжуюче чи впускне) з розкопок В.Г.Житниковим к. 1 в гр. Ясиновський-1. *1 – комплекс п. 1 та посудина КБК з тризни; 2 – комплекс п. 2; 3 – комплекс п. 3; 5 – комплекс п . 5; 6 – комплекс п. 6.*

Рис. 44. Щонайбагатше поховання ПЗК в межах України. Миколаївка, к. 1, п. 4 (за Полидович, 1993): *1 – план парного поховання в зрубі (нумерація супроводу: 1 – посудина 1, 2 – посудина 2, 3 – решітки дерев'яної напоясної чаші з бронзовою петелькою, 4 – бронзовий ніж 1, 5 – бронзовий ножик-бритва 2, 6 – намисто); 2 – підвіска з хризопразу; 3 – фаянсове намисто (36 шт.); 4 – ніж 1 у піхвах (1 – шкіряне руків'я, 2 – бронзова скоба-петелька, 3 – клинець, 4 – обрис дерев'яних піхв); 5 – бронзове окуття - петелька дерев'яної чаші; 6 – ніж 2; 7 – ніж 1; 8-9 – керамічний посуд.*

Рис. 45. Проникання населення ПЗК першого періоду в середовище носіїв КБК (за Литвиненко, 1995). 1 - мапа поховань КБК (хрестики) та ПЗК (залиті кружечки) в середній течії Сіверського Дінця та в Східному Надазов'ї; 2 – орієнтації поховань ПЗК в басейні Сіверського Дінця; 3-7 – планіграфія поховань ПЗК під курганами: *3 – Івано-Дар'ївка, к. 5; 4 – Тополівка, к. 4; 5 – Великий Суходіл, к. 4/5; 6 – Затишне, к. 1; 7 – Бахмутівка, к. 4*.

Рис. 46. Сагайдачні набори лучників ПЗК першого періоду (1-4) та поховання їхніх жертв – носіїв КБК (15-19): 1-4 – Андріївка Донецької обл ., к. 1, п. 7 (за Клименко, 1997); 5-8 хут. Істомін біля м. Самара, к. 1, п. VI (за Васильев, 1975); 9-14 – к-н біля станції Карамиш Саратовської обл. (за Максимов, 1956); 15-16 – Новоолександрівка-1 Ростовської обл., к. 48, п. 2 (розкопки Є.І.Беспалого, 1986 р.); 17-19 – Калинівка Херсонської обл., к. 1, п. 4 (розкопки А.І.Кубишева 1984 р.).

Рис. 47. Поховання ПЗК в Дніпровському Надпоріжжі: стратиграфічна колонка поховань КБК (перший обрій), ПЗК (другий обрій) та БМЗК (третій обрій) в к. 1 біля с. Гнаровське (розкопки та стратиграфічні спостереження Н.Г.Салій, 1981 р.).

Рис. 48 – Типологія поясних пряжок ПЗК першого періоду: 1-4 – крилаті, двохдірчасті; 5-7 – ромбічні, двохдірчасті; 8-10 – круглі, трьохдірчасті; 11-12 – утято-конічні, трьохдірчасті; 13 – двохдірчасті з виступаючою план кою; 14-17 – краплевидні, двохдірчасті; 18 – круглі двохдірчасті зі стулки мушлі; 19 – круглі, двохдірчасті кістяні; 20-23 – пряжки-кільця, однодірчасті. Загалом – 9 своєрідних типів, відмінних від пряжок КБК. 1 – Кара-Тал-1, к. 10, п. 1; 2 – Новопавлівка, к. 5, п. 1; 3 – Перший

Алексєєвський грунтовий м-к, п. 54; 4 – Красна Котлубань, к. 3, п. 2; 5 – 5, 6,19,20 – Перший Фелорівський м-к, к. 1, п. 1; 7 – Осинівка, к. 7, п. 4; 8 – Політотдєльське, к. 4, п. 6; 9 – Покровськ, к. 35, п. 2; 10 – Соколка, к. 1; 11 – Ясинівський м-к, к. 1, п. 6; 12 – Спартак, Уральська обл., к. 2; 13 – Неприк, к. 1; 14 - Неприк, к. 6; 15 – Ільїнка біля Сальська; 16 – Чардим, к. 1 , п. 9; 17 – Савельєвський м-к, к. 6, п. 1; 18 - Чардим, к. 2, п. 2; 21-22 – Рождествено-1, к. 5, п. 6; 23 - Рождествено-1, к. 5, п. 17.
Рис. 49. Періоди розвитку ПЗК: 1-50 – перший період; 51-97 – другий період. Перший період: 1,6,8,18 – Пісочне, к. 7, п. 1 (за Зудина, Скарбовенко, 1985); 2-4 – Бородаєвка-2, к. 1, п. 1 (за ПСК, 1993); 5 - Крутенький к-н в Самарській обл., жертовник (за Михайлова, Кузьмина О. В., 1999); 7 – Баранівка-1, к. 11, п. 2 (за Сергацков, 1992); 9,17,27,35,40,49 – Крутенький к-н, п. 3 (за Михайлова, Кузьмина, 1999); 10 - Бикове-1, к. 1, п . 5 (за Смирнов, 1960); 11 – Крутенький к-н, п. 4 (за Михайлова, Кузьмина, 1999); 12,13,16,19,20,25 – Березівка, к. 3, п. 3 (за Дремов, 1996); 14,39,45,46 – Тернівка, к. 4, п. 21 (за ПСК, 1993); 15 – Канадєй-3, к. 1, п. 3 (за Багаутдинов, 1991); 21,30-32 (пелюстки стріл) – Новопавлівка, к. 4, п. 1 (за Скарбовенко, 1981); 22,23,28 – Орошаємий, к. 1, п. 1 (за ПСК, 1993); 24,29 – Канадєй-3, к. 1, п. 5 (за Багаутдинов, 1991); 30-32 (вістря стріл) - Новопавлівка, к. 4, п. 1 (за Скарбовенко, 1981); 26 – Усатове, к. G-5, п. 8 (за Синицын, 1947); 33,47,48 - Крутенький к-н, п. 4 (за Михайлова, Кузьмина, 1999); 36 - Канадєй-3, к. 1 (за Багаутдинов, 1991); 37 – Солнєчний-1, к. 2, п. 1 (за Пестрикова, 1977); 38 – Канадєй, самотній к-н, п. 3 (за Багаутдинов, 1991); 41 – Кочетне, к. 7, п. 1 (за Юдин, 1992); 42 – Канадєй-5, к. 2, п. 9 (за Багаутдинов, 1991); 43 - Канадєй-3, к. 1, п. 1; 44 - Канадєй-3, к. 1, п. 4 (за Багаутдинов, 1991); 50 – Яблоновка, к. 1, п. 1 (за ПСК, 1993). Другий період: 51 – Ягодне, к. 5 (за Мерперт, 1954); 52,53,65,70 – Красносьолка, к. 1, п. 9 (за Іванов, Колєв, 1993); 54 – Острогозький р-н, Воронезької обл. (за Кореневский, 1983); 55,56,58,59,71 – Нові Ябалакли, к. 2, п. 3; 57,62 - Нові Ябалакли, к. 2, п. 1 (за Горбунов, 1977); 60,61 – Мурманський-1, к. 1, п. 2 (за Лопатин, Малов, 1988); 62,64,75,78,81-91 – Осиновський-2, к. 18, п. 1 (за Колев, Мышкин, 1999); 66,68 – Лузанівка, к. 11, п. 3 (за Васильев, Пятых, 1976); 67,72,73,79 – Старі Ябалакли, к. 106, п. 9 (за Горбунов, Морозов, 1991); 69 – Четирівка, к. 1, п. 1 (за Васильев, Пятых, 1976); 74 – Лузанівка, к. 15, п. 7 (за Васильев, 1977); 76 - Савельєвський, к. 9, п. 2 (за Рогудеев, 1997); 77,92 – Капітанове-1 (за Бровендер, Отрощенко, 1996); 80 – Хрящевка, к. 4 (за Мерперт, 1954); 93 – Новоорловський, к. 1, п. 1 (за Васильев, Кузьмина, Семенова, 1985); 94 – Подстепкінський-3, к. 1, п. 13 (за Зудина, 1981); 95 – Кам'яний Враг, к. 2, п. 25 (за Васильев, Пятых, 1976); 96 – Перелюбський скарб (за ПСК, 1993); 97 – Золота Нива-2, к. 1, п. 16 (за Зудіна, 1981). *1,2,12,22,37,41,52,66,79,82 – плани поховань; 3-6,13-15,23, 24,28,29,38,42-44,53,67-69,72-74,83-90–кераміка;7,8,16,17,3349,50,54-57,59, 70,71,75,76,78,91,94,96,97 - бронза; 9,95 – камінь; 11,36,51,80 – плани*

курганів; 10 – камінь, дерево, кістка; 18-21,26,27,30,31,34,35,40,77,81,92 – кістка; 25 – бронза, дерево; 32 – кремінь, кістка; 60-62 – бронза, золото; 63,64 – бронза, кістка; 65,93 – кістка, дерево.

Рис. 50. Випростані поховання КБК з степового Криму (за Тощев, 1993; Колтухов, Кислый, Тощев, 1994): 1-2 – Криловка, к. 8, п. 5; 3-4 – Далеке, к. 4, п. 1; 5-7 – Акташський м-к, пп. 4,6; 8-13 – Дальнє, к. 3, пп. 2-5; 14-15 – Дальнє, к. 3, п. 6. *1 – план, розтин та фасування стінок кам'яної скрині кемі-обінської культури, де було здійснено поховання КБК; 2,4,6,10, 13–кістка; 3,5,7,14–плани та розтини поховань; 7,9,11,15–кераміка; 12–бронза.*

Рис. 51. Тенденції розвитку похоронного ритуалу КБК в басейні Сіверського Дінця. Схему виконано О.Р.Дубовською на обгрунтуваня тез (Дубовская, 1985). Схоже, що середня обрядова група другого та третього стратиграфічних обріїв відбиває вплив ПЗК на КБК, аж до інкорпорації окремих покровців до системи поховальної обрядності КБК. Загальна тенденція до "позрубнення" оригінального попервах ритуалу КБК є досить наочною. *Умовні позначки: СГ – стратиграфічний горизонт.*

Рис. 52. Кургани КБК Нижнього Поволжя з керамікою ПЗК в насипу. 1-3 – м. Саратов, Жарений Бугор, п. 1 (за Монахов, 1984): *1 – план та профіль насипу (а – материк, б – похований чорнозем, в – викид, г – нори, д – вохра, е – попіл з вуглинками, ж – зотліле дерево); 2 – план та розтин п. 1; 3 – кістяна пряжка з п. 1.* 4-8,12 – Перший Барановський м-к, к. 10 (за Сергацков, 1992): *4,12 – фрагменти посуду з насипу; 5 – план п. 4; 6 – план та розтин п. 5; 7-8 – план, розтин та посудина з п. 7.* 9-11 – радгосп "Голубинський", зрошувальна ділянка "Горний", к. 2 (за Мамонтов, 1990): *9 – кістяна пряжка з пох. 4; 10-11–план пох. 3 та кістяна пряжка з п.3.*

Рис. 53. Матеріали КБК з Правобережжя Саратовської обл. (за Малов, Філіпченко, 1995): 1-14 – пагорб Степана Разіна; 15-18 – Алєксєєвське городище; 19-23 – Хлопкове городище; 24 – Нова Красавка; 25-28 – хут. Баранівський на р. Терьошка. *1-27 – кістка; 2-4,6-26 – кераміка; 5– камінь.*

Рис. 54. Базовий ареал БМЗК та напрямки зовнішньої активності (показано стрілками). *Умовні позначки: 1 – "Каспійський міст" (за Галкин, 1978); 2 – Донецький ГМЦ; 3 – Верхня Маївка; 4 – Бережнівка.*

Рис. 55. Курганний ансамбль БМЗК біля с. Вільна Україна. *Умовні позначки: суцільними прямими підкреслено конструктивну завершеність ансамблю, а пунктиром – зорієнтованість поховальних споруд БМЗК на центральне в ансамблі поховання жерця попід валом к. 27. Заливкою позначено давніші насипи, овалом – споруди БМЗК.*

Рис. 56. Поховальні споруди БМЗК-2 з використанням плитняку (за Литвиненко, 1994а): 1 – Семенівка, к. 3, п. 1 – крематорій, побудований як ритуальний будиночок; 2-5 - кераміка з насипу к. 3; 6-7 – Степанівка, к. 2, п. 1; 8-9 – Алчевськ, к. 1, п. 1.

Рис. 57. Стратиграфія поховань зрубної спільності в Нижньому Поволжі. Верхній Баликлей-2, к. 7 (за Мыськов, 1991): *7 – комплекс п. 7; 3 – комплекс п. 3*. Сидори, к. 1 (за Мыськов, 1991): *7 – комплекс п. 7; 1 – комплекс п. 1*. Мала Воробцовка, к. 1(за Сергацков, 1994): *2 – комплекс п. 2 (ПЗК-1); 1 – комплекс п. 1 (БМЗК)*. Бикове-IV, к. 7 (за Мыськов, 1991): *1 – комплекс п. 1 (ПЗК-1); 5 – комплекс п. 5 (БМЗК-1); 4 – комплекс п. 4 (БМЗК).*

Рис. 58. Найбагатший поховальний комплекс БМЗК-2: Комсомольський, м-к 2, п. 16 (розкопки В.В.Плахова, 1988; за Boroffka, Sava, 1998): 1 – казан; 2 – жальце стрекала; 3 – намистина; 4 – золота скронева підвіска; 5 – пест; 6 – "ступка"; 7 a-b – рештки дерев'яного чохла від бритви; 8 – бритва; 9 – ніж; 10 a-b – план та перетин ями. *Примітка: 1,2,8,9–бронза; 3,5,6– камінь.*

Рис. 59. Ритуал покривання поховальної споруди (небіжчика) шкірою офірованої тварини: 1-2 – Морокіне, к. 16, п. 1, куприк з хвостом офіри покладено до колін небіжчика в якості напутньої їжі; 3-6 – Морокіне, к. 14, п. 1; 7-9 – Миколаївка, к. 6, п. 1. Комплекси з Морокіного (БМЗК-1) за Антоненко, 1991, а з Миколаївки (БМЗК-2) за Литвиненко, 2000. У перших двох випадках використано шкіру великої рогатої худоби, а в третьому – дрібної рогатої худоби. *1,3,7 – плани та розтин споруд; 2,4,5,8, 9 – кераміка; 6 – бронза.*

Рис. 60. Поховання в усипальниці - візку БМЗК-1: Іванівка на р. Вовчій, к. 1, п. 3 (за Антоненко, Васильченко, Пиоро, Самойленко, 1977). *Умовні позначки: К – кераміка; КЖ – кістки тварин; пунктиром на розтині показано реконструйовану позицію дерев'яної стели.*

Рис. 61. Антропоморфна скульптура БМЗК: 1 – Старосілля, к. 4, п. 1 (за Шилов Ю.О., 1977); 2 – Велика Білозерка, к. 10, рів; 3 – Шахтарськ, к. 10, п . 1, серед брил кам'яної закладки; 4 – Іванівка, к. 1, п. 3. *Примітка: дерев'яну стелу з Іванівки зафіксовано автором за обрисами виїмок А-Б у довгих стінках ями.*

Рис. 62. Кам'яна скульптура БМЗК другого періоду: 1-2 – пара скульптур в основі ступінчастої кам'яної конструкції кургану – святилища біля с Сусаніне в степовому Криму (за Ольховский, Отрощенко, 1991); 3 – Тернівка, к. 1 (за Литвиненко, Косиков, 1994); 4 – Бірюкове, к. 2, п. 1 (за Самойленко, 1997); 5 – Менчикури, Довга Могила, вал; 6 – р. Колишлей, Саратовська обл., к. 3; 7 – р. Колишлей, к. 1 (за Синицын, 1931); 8 - Велика Білозерка, к. 1, 1973 р.; 9 – Шахтарськ, стела на куті кам'яної огорожі в к. 8 (розкопки С.М.Санжарова, 1986 р.).

Рис. 63. Курганний ансамбль БМЗК біля с. Лугове в степовому Криму (за Колтухов, Кислий, Тощев, 1994): 1 – план кург. гр.; 2 – план к. 6; 3 – к. 6, п. 1 – план та розтин; 4 – кам'яна стела понад п. 1; 5 – горщик з п. 1. *Умовні позначки: заливкою позначено давніші насипи, овалом – споруди БМЗК, а пунктиром – кам'яні конструкції (кромлехи, стіни – алеї та лабіринт).*

Рис. 64. Використання антропоморфної стели у якості вівтарної стінки кам'яної скрині: Русін Яр, к. 1, п. 1 (за Полидович, Цимиданов, 1996). До вівтарної стінки звернено обличчя людини у стані адорації, а біля її основи розставлено речовий супровід (5-9). *1-3 – плани та розтин споруди; 4 – вівтарна брила – антропоморфна стела; 5,7,8 – кераміка, 6 – бронзовий ніж; 9 – дерев'яна таця під куприк.*

Рис. 65. Кераміка та схема типового обряду поховання БМЗК - бережнівський локальний варіант (1-31 - за Качалова, 1978; 32-36 - за Синицын, 1966): 1 – Бережнівка-1, к. 36, п. 1; 2 - Бережнівка-2, к. 90, п. 7; 3 -4 - Бережнівка-2, к. 63, п. 7; 5 - Бережнівка-2, к. 62, п. 5; 6 - Бережнівка-2, к. 65, п. 4; 7 - Бережнівка-2, к. 65, п. 14; 8 - Бережнівка-2, к. 88, п. 4; 9 - Бе режнівка-2, к. 88, п. 5; 10 - Бережнівка-2, к. 90, п. 1; 11 - Бережнівка-2, к. 90 , п. 6; 12-14 – Пролєйка, Царські могильники, к. 5, п. 3; 15 – Бережнівка, Лісний Кордон, п. 11; 16 – Політотдєльське, к. 12, п. 9; 17 – Но вонікольське-1, к. 7, п. 11; 18 - Політотдєльське, к. 12, п. 17; 19 – Нова Молчановка, к. 4, п. 2; 20-21 - Нова Молчановка, к. 4, п. 3; 22-24 – варіанти поховального ритуалу (схема); 25 – Ровне, к. 3, п. 4; 26-27 – Пролєйка, Бердєєвська дорога, к. 2, п. 1; 28 - Пролєйка, Бердєєвська дорога, к. 2, п. 2; 29-31 - Пролєйка, Ларин Пруд, к. 2, п. 5; 32-36 – Ровне, к. 14, п. 4.

Рис. 66. Компоненти підгрунтя та періодизація БМЗК в басейні Сіверського Дінця (за Литвиненко, 1994). Номенклатура культур та інтерпретація автора.

Рис. 67. Типи керамічного посуду БМЗК - маївський локальний варіант (за Ковальова, Волкобой, 1976). Кухонний посуд (1-16): 1-4 – тип. I, 5-11 – тип II, 12-15 – тип. III; 16 – тип. IV. Столовий посуд (17-26): 20-21 – тип. I, 24-26 – тип II, 22 – тип III, 23 – тип IV, 18-19 – тип V, 17 – тип VI.

Рис. 68. Проникнення федорівсько-черкаскульських традицій на захід: 1-8 -(за Мыськов, 1992), 11-12 – (за Беспалый, 1997). 1-2 – Котлубань-1, к. 6, п. 1; 3-4 – Первомайський-7, к. 4, п. 5; 5 – Петропавлівка-1, к. 4, п. 1; 6-8 – пос. Єрзовка-1; 9 – пос. Олександрія на Сіверському Дінці; 10 – пос. Род никове, Оренбурзька обл.; 11-12 – Мухін-2, к. 8, п. 12 на Нижньому Доні; 13 – Волоське, Сурська Забора в Надпорожжі. *1,3 – плани поховань; 2,4-11 – кераміка; 12 – бронза; 13 – кістяний псалій.*

Рис. 69. Федорівсько-черкаскульський вплив на обряд поховання та супровід БМЗК другого періоду на фазі деструкції культури: 1-3 – поселення Провалля (Грушова Балка) на кордоні Луганської та Ростовської областей (розкопки І.О.Післярія); 4-7 – Прядівка-7, к. 3, п. 4; 8-9 – Виноградне, к. 16, п. 2;10-11 – Олександрівка-1, к. 12, п. 1; 12-13 - Олександрівка-1, к. 7, п. 2. *1,4,8,10,12 – плани та перетини поховань; 2,3,5, 6,9,11,13 – кераміка; 7 – бронза.*

Рис. 70. Високе, Михайлівський р-н, к. 6, п. 1 – діагностичний комплекс БМЗК другого періоду: 1 – план поховання; 2 – бронзова бритва; 3 – різьблений дерев'яний чохол від бритви; 4 – керамічний казаноподібний

кубок на конічному піддоні.
Рис. 71. Піддубне на Дніпропетровщині, к. 3, п. 1: конструкція БМЗК другого періоду, споруджена в техніці горизонтальної кладки (за Литвиненко, 2000). 1 – план та профіль к. 3; 2 – план п. 1; 3–4 - перетини п. 1; 5 – фасировка стінок склепу п. 1; 5а – вівтарна брила, вмонтована в північно-західну стінку склепу; 6 – керамічний кубок на піддоні.
Рис. 72. Деструкція поховального ритуалу БМЗК другого періоду – перехід до урнових кремацій у невеличких ямах, копаних для поховання урни чи торбинки з прахом небіжчика. 1-2 – Олександрівськ, к. XII, п. 2 (розкопки І .О.Післарія); 3,9 – Червоний Шлях, грунтовий м-к, п. 8; 4 – Мала Білозерка , к. 3, п. 2; 5-8,10-20 - Червоний Шлях: 5 – п. 2; 6 – п. 4; 7 – п. 5; 8 – п. 6; 10 – п. 7; 11 – п. 9; 12 – п. 12; 13 – п. 13; 14 – п. 14; 15 – п. 25; 16 – п. 26; 17 – п . 38; 18 – п. 27; 19 – п. 28; 20 – п. 29 (за Буйнов, 1992).
Рис. 73. Дерев'яні таці під м'ясо та іншмй посуд БМЗК (1-5) та КБК (16-17) : посуд з Донеччини (1-9 - за Литвиненко, 1997), а з Верхньої Маївки (10 – за Ковольова, Волкобой, 1976). 1 – Відродження-2, к. 2, п. 6; 2 – Клуннікове, к. 1, п. 4; 3 – Русін Яр, к. 1, п. 1; 4 – м. Донецьк, к. 3, п. 1; 5 – Райгородка, к. 2, п. 2; 6 – Рудовка, к. 1, п. 16; 7 – Захар'ївка, к. 1, п. 1; 8-9 – Шахтарськ, к. 10, п. 1; 10 - Верхня Маївка-2, к. 2, п. 5; 11 – Криловка, к. 8, п. 3; 12 – Вербки-2, к. 3, п. 4; 13 – Високе, Мелітопольський р-н, к. 6, п. 1 (на тацю поставлено дерев'яну чашу з бронзовими окуттями – розкопки Ю. В.Болтрика в 1985 р.); 14 – Благівка, к. 1, п. 2; 15 – Борисівка, к. 3, п. 2; 16 – Павлоградська-У, к.1, п. 6; 17 – Вербки-2, к. 3, п. 8 (12,16,17 – за Ковалева, 1989). *Умовні позначки: вертикальною стрілкою позначено випадок стратиграфії в к. 3 біля с. Вербки, коли п.8 (КБК) з круглим блюдом виявилося давнішим ніж п. 4 (БМЗК) з овальною тацею.*
Рис. 74. Дерев'яні чаші БМЗК, декоровані бронзовими окуттями: 1-5 – Велика Білозерка, к. 12, п. 2; 6-8 – Заповітне, радгосп "Степний", к. 17, п. 2 ; 9 – Балки, Носаки, к. 8, п. 3; 10 - Балки, Носаки, к. 8, п. 2; 11 – Михайлівка, к. 3, п. 1; 12-13 – Іванівка Миколаївської обл., к. 3, п. 9; 14 – Бірюкове, к. 5, п. 1; 15 – Оріхове, к. 15, п. 1; 16 - – Оріхове, к. 15, п. 1, розгортка бронзового окуття антропоморфних обрисів; 17 – Мала Білозерка, к. 1, п. 1, розгортка бронзового окуття антропоморфних обрисів; 18-21 – окуття посудини з Лобойківського скарбу; 22-23 – Балки, Рясні могили, к. 6, п. 5; 24-25 – Ново-Підкряж-2, к. 1, п. 8; 26 – к. 4, п. 1; 27-28 – Криловка, к. 8, п. 3; 29 – Бикове-1, к. 9, п. 4.
Рис. 75. Бронзові клепані казани першого типу: 1-4 – різновид з пласким дном; 5,8-10 – різновид з кільцевим піддоном. 1-2 – Малаєшти, Молдова; 3 – Покровка, Кіровоградської обл.; 4 – Миколаїв, біля міста; 5-7 – Суворовська, к. 4, п. 2 (за Нечитайло, 1975); 8 – Михайлівка Ставропольського краю; 9-10 – Мікени, шахтові усипальності (за Caro, 1930).

Рис. 76. Бронзові клепані казани другого типу (на конічному піддоні) з приморської зони степів: різновид – яйцевидні. 1 – Одеський археологічний музей; 2 – Ягорлицький лиман; 3 – Іванівський з дельти Дону; 4 – Лапас в дельті Волги; 5 – Миколаїв, урочище Дикий Сад; 6 – Михайлівка Херсонської обл.
Рис. 77. Бронзові клепані казани другого типу (на конічному піддоні) з північної лісостепової зони: різновид – тюльпановидні. 1 – Антоніни колишньої Волинської губ.; 2 – колишня Подільська губ.; 2а – орнамент на казані з Подільської губ.; 3 – Тараща; 4 – Булгар в Башкортостані; 5 – Домашка Самарської обл., з кургану де основним було поховання ПЗК.
Рис. 78. Бронзові клепані казани третього типу (круглоденні): 1 – Троя VIIа (керамічний казан); 2 – Новопавлівка; 3 – з кургану біля с. Попівка в Молдові; 4 – Асканія-Нова; 5 – казан-трипод з с. Гайдари в Молдові як прототип казанів третього типу; 6 – знак "ТРИ-пус" у грецькому лінійному письмі В.
Рис. 79. Бронзові ножі БМЗК – "катакомбна" лінія розвитку, через КБК: 1 – Красна Гусарівка, к. 1, п. 8; 2 – Дмухайлівка (Юріївка) – 11, к. 1, п. 1; 3 – Чорноглазово-4, к. 6, п. 2; 4 – Софіївка, к. 23, п. 2; 5 – Богданівка, к. 2, п. 2; 6 – Новоаннінський, к. 3, п. 1; 7 – пос. Роздольне; 8 – Дніпробуд, Майдан "А", к. 26, п. 3.
Рис.80. Бронзові ножі БМЗК: 1-6 – з ромбічним упором біля шийки; 7-11 – з ромбічним упором на черенку. 1 – пос. сабатинівської культури Мерени в Молдові; 2 – Дмухайлівка (Юріївка) – 11, к. 1, п. 10; 3 – Миньківка, к. 4, п. 1; 4 – Нижньокундрюченський скарб на Нижньому Доні; 5 – Новий Мерчик, к. 1, п. 4; 6 – Воробйовка Курської обл., к. 1, п. 2; 7 – Лобойківський скарб; 8 – Великодубове, к. 3, п. 1; 9 – Миколаївка, к. 1, п. 1 ; 10 – пос. Балимське приказанської культури, п. 5; 11 – Красна Гусарівка, к. 2, п. 2; 12 – пос. Чикалівка сабатинівської культури.
Рис. 81. Бронзові ножі БМЗК: 1-2 – вузькошийні; 3-6 – надазовського типу з прокутою вузькою шийкою. 1 – Любимівка, колгосп ім. Крупської, гр. I/V, к. 1, п. 4; 2 – Велика Білозерка, к. 12, п. 2; 3 – Басань, гр. "Бабакова Могила", к. 3, п. 5; 4 – Миньківка, к. 6, п. 1; 5 – Іванівка, к. 1, п. 1; 6 – Но вомиколаївка, к. 1 (Смоловська Могила), п. 5.
Рис. 82. Бронзові ножі БМЗК з Криму – деградація традиції: 1 – Степне, к. 5, п. 3; 2 – Криловка, к. 8, п. 3; 3 – Філатівка, к. 10, п. 1.
Рис. 83. Бронзові бритви БМЗК: 1-5 – бритви з упором; 6-8 – ливарні форми для відливки бритв; 9-12 – бритви листовидної форми. 1 – Високе, к . 6, п. 1; 2 – 2,9 – Лобойківський скарб; 3 – Терешківський скарб; 4 – Комсомольський м-к – 2, п. 16; 5 – Дербеденівський скарб; 6 – скарб ливарних форм з пос. Волоське; 7 - скарб ливарних форм з Дерев'яного; 8 - скарб ливарних форм з Головурова; 10 – Новоукраїнка, к. 1, п. 1; 11 – Новокам'янка, к.3, п. 5; 12 – радгоп ім. Блюхера Каховського р-ну, к. 3, п.1.

Рис. 84. Періоди розвитку БМЗК: 1-50 – перший період; 51-100 – другий період. Перший період: 1 – Лугове, кк. 1-7 (за Колтухов, Кислый, Тощев, 1994); 2-4 – Благовка, к. 2, п. 1 (за Посредников, Кравец, 1992); 5 – Стила-2 , к. 1, п. 5 (за Литвиненко, 1999); 6 – Дмухайлівка, к. 2 (за Ковалева, Ро машко, Христан, 1981); 7,18 – Заплавка-1, к. 2, п. 15 (за Ковалева, Ромашко, Никулкин, Яремака, 1983); 8 – Верхня Маївка-2, к. 2, п. 1; 9,45 - Верхня Маївка-2, к. 5, п. 1 (за Ковальова, Волкобой, 1976); 10-17,24 – Велика Білозерка, к. 12, п. 2; 19 - Верхня Маївка-2, к. 2, п. 3 (за Ковальова, Волкобой, 1976); 20 – Вовніги (за Шарафутдинова, 1982); 21 – Башмачка, к . 10; 22,27 - Башмачка, к. 10, п. 4; 23,39 - Башмачка, к. 10, п. 6; 25 - Башмачка, к. 10, п. 1; 26 - Башмачка, к. 10, п. 2 (за Волкобой, Лихачев, Шалобудов, Андросов, 1981); 28,29 - Верхня Маївка-6, к. 1, п. 1; 30 – Новоподкряж-8, к. 2, п. 2 (за Ковалева, 1981); 31-37 – Русін Яр, к. 1, п. 1 (за Полидович, Цимиданов, 1996); 38 - Верхня Маївка-2, к. 5, п. 1 (за Ковальова, Волкобой, 1976); 40 - Башмачка, к. 10, п. 3 (за Волкобой, Лихачев, Шалобудов, Андросов, 1981); 41-43 – Октябрьське, к. 1, п. 1 (за Кислый, 1993); 44 - Верхня Маївка-2, к. 3, п. 1; 46 - Верхня Маївка-2, к. 1, п . 1 (за Ковальова, Волкобой, 1976); 47 – Миколаїв (за Кривцова-Гракова, 1955); 48 – Безіменне, к. 4, п. 2 (за Литвиненко, 1999); 49 – Терни, к. 2, п. 2 (за Ковалева, Андросов, Шалобудов, Шахров, 1987); 50 – Ювілейне (за Гершкович, Евдокимов, 1982). Другий період: 51-55,66 - Верхня Маївка-2 , к. 3, п. 1 (за Волкобой, 1980); 56 - Верхня Маївка-2, к. 5, п. 1 (за Ковальова, Волкобой, 1976); 57 – Безіменне-2 (за Горбов, Мимоход, 1999); 58-60,63 – Миньківка, к. 6, п. 1 (за Кравец, Посредников, 1990); 61,62 – с. Заповітне, к. 17, п. 2; 64,65,72-78 – Комсомольське, пох. 16 (за Boroffka, Sava, 1998); 66 – Актау, к. 1, п. 1(за Баландина, Астафьев, 1996); 67-69 – Мала Білозерка, к. 1, п. 1; 70,83 – Широка Балка-2 (за Горбов, Мимоход, 1999); 71,98 – Кабаковський скарб (за Чередниченко, 1986); 79-82 – Лугове , к. 2, п. 1 (за Колтухов, Кислый, Тощев, 1994); 84,85 – Павлівка, к. 3, п. 5 (за Марина, Ромашко, Фещенко, 1988); 86-88 – Високе, к. 5, п. 1; 89,90,100 - Павлівка, к. 1, п. 7 (за Марина, Ромашко, Фещенко, 1988); 91,92 – Новокам' янка, к. 3, п. 5 (за Генинг В.В., Кубышев, 1990); 93-97 – Тернове, к. 1, п. 1 (за Литвиненко, Косиков, 1994); 99 – Богданівка-2, к. 5, п. 8 (за Марина, Ромашко, Фещенко, 1988).

1 – план ансамблю курганів; 2,7,17,22,23,32,42,52,67,72,80,84,86,94 – плани поховань;3,8,9,18,19,25-27,33-35,38-40,43-46,53-59,68,70,81,83,85,87,89-91, 95,99 – кераміка; 4,16,20,30,37,47,48,63,71,73,74,77,78,88,92,97 – бронза; 5, 31,64,75,76,82,96,101 – камінь; 6,21,41,51,79,93 – плани курганів; 10-15,28, 29,61,62,66,69 – бронза, дерево; 36 – дерево; 49,100 – кістка; 60 – кремінь; 65 – золото.

Рис. 85. Каргалінський ГМЦ другого періоду ПЗК (за Черных Е.Н., 1997): 1 – зона поширення продукції з Каргалів (А – зона переважного поширення каргалінської міді; В – максимальна зона поширення каргалінської міді; С

– поселення пізньобронзового віку (ПЗК) зі знахідками руди (мідістих пісковиків), вірогідно пов'язуваних з Каргалами; D - ранні підкурганні поховання з рудою типу мідістих пісковиків); 2-4 – кераміка; 5 – гак бронзового серпа; 6 – бронзове шило з кістяним руків'ям – всі речі з селища гірників Горний.

Рис. 86. Ливарні форми та продукція Каргалінського ГМЦ (за Черных Е.Н ., 1997): 1-3 – сел. Горний, фрагменти пісковикових матриць ливарних форм для відливки масивних знарядь праці; 4-10 – знаряддя доби пізньої бронзи з Південного Уралу та Поволжжя, відлиті з Каргалінської міді (ти пові форми для низки західних центрів Євразійської металургійної провінції).

Рис. 87. Бронзові серпи кабаковського типу з ареалу БМЗК: 1 – пос. Кіровське в Східному Криму; 2 – Дніпрові Пороги; 3-4 – Кабакові хутори, скарб; 5 – Лобойківський скарб; 6 – пос. Іллічівка; 7-8 – скарб з Приморська Биківського р-ну Волгоградської обл.; 9 – Таманський скарб (Батарейка); 10-11 – Терешківський скарб; 12 – талькова матриця для відливкі серпів кабаковського типу з Капулівки; 13 - талькова матриця для відливкі серпів кабаковського типу з Березняків на Полтавщині.

Рис. 88. Поховальні комплеки білозерської культури з Нижньої Донщини (за Шарафутдинова, Э.С., 1991; 1995): 1-5 – Холодний-4 (Морозов), к. 2, п. 4; 6-8 - Холодний-1 (Морозов), к. 1, п. 1; 9-10 – Лакедемонівка-1, к. 4, п. 4; 11-14 – Донський, к. 9, п. 6; 15-16 – Арпачин, к. 5, п. 11. *1,6,9,11,15 – плани поховань; 2-4,16 – бронза; 5,7,10,12,13 – кістка; 14 – камінь; 15 – фаянс(?).*

Рис. 89. Поховальні комплеки білозерської культури з Доно-Волзького степового регіону (за Шарафутдинова Э.С., 1991): 1-2 – Пролетарський м-к , к. 1, п. 6; 3-4 – Бессергенєвський м-к, к. 1, п. 2; 5-6 – Сєверний-2, к. 10, п. 4; 7-8 – Колдирі, к. 14, п. 10; 9-10 - Центральний м-к – 4, к. 7, п. 3; 11-13 – Отрадний м-к – 2, к. 7, п. 6 (розкопки В.В.Потапова, 1989 р.); 14-15 - Сєверний-2, к. 2, п. 4.

Рис. 90. Мапа поширення пам'яток білозерської культури: штриховкою позначено регіони високої концентрації пам'яток, а залитими кружальцями – окремі комплекси.

Рис. 91. Еталонний комплекс білозерської культури: Хаджилар в Молдові, к. 1, п. 1 (за Агульников, Курчатов, 1994): 1 – план иа перетин склепу; 2 – біметалевий (бронза – залізо) кинжальчик; 3 – 3,10 – кераміка; 4-9 – фрагменти дерев'яної чаші з металевими окуттями; 11 – дерев'яна паличка ; 12 – золота сережка. *Примітка: в конструкції споруди можна угледіти елементи скриньової будови (кузова – рами) та візка (звужена на південь форма ями, кутові ямки, що імітують колеса).*

Рис. 92. Комплекси білозерської культури з дерев'яними чашами з бронзовим окуттям: 1-2 – Каїри, к. 3, п. 1 (за Шилов Ю.А., 1990); 3-4 - Каїри, к. 4, п. 1 (за Агульников, Шилов Ю.А., 1991); 5-8 – Лиманське Роздільнянського р-ну Одеської обл. (за Иванова, Ветчинникова, 1993). *1,3*

,5 – дерево, бронза; 2 – залізо; 4,6 – бронза; 7 – бурштин; 8 – камінь.

Рис. 93. Комплекси білозерської культури з випростаним на спині станом небіжчиків: 1-5 – Лук'янівський к-н під Каховкою (за Gimbutas, 1965); 6-11 – Лівенцівський-4 грунтовий м-к, п. IV в дельті Дону (розкопки С.Н. Братченка, 1964 р.); 12-20 – Підгорний м-к на р. Медведиці, к. 5, п. 1 (за Вальчак, Мамонтов, Сазонов, 1996).

Рис. 94. Кам'яні точила білозерської культури: 1 – Чернянка, грунтовий м-к, п. 22; 2 – Первомаївка-3, к. 4, п. 1; 3 – Степний (с. Заповітне), к. 6, п. 1; 4 – Донський, к. 9, п. 6; 5 – Компанійці, грунтовий м-к, п. 8; 6 – дюна Терешківський Вал, бронзоливарна майстерня; 7 – пос. Нур в Самарському Заволжжі; 8 – пос. Білозерське в Самарському Заволжжі; 9 – Брилівський м -к на Херсонщині, к. 20, п. 1; 10 – Бикове-1 в Нижньому Заволжжі, к. 15, п. 1; 11 – Ушкалка, верхній шар; 12 – Лиманське, к. 4, п. 3.

Рис. 95. Клейноди зрубної спільності: 1-10 – реконструкції клейнодів ПЗК і серед них: 1,6 – нагайки; 2-5 – жезли; 7 – булава; 8-10 – жезли з навершям у вигляді подвійного букранія (чотирьохріжкові). 1,12 – Красносьолки, к. 1 , п. 9; 2 – Пасекове, к. 5, п. 9; 3 – Підгірне-1, к. 5, п. 20; 4 – Ягодне, к. 1, п. 3 ; 5 – Солнєчний, к. 2, п. 1; 6 – Привітне, к. 2, п. 1; 7 - Бикове, к. 1, п. 5; 8 – пос. Лук'янівське Білгородської обл.; 9 – Новоорловський м-к, к. 1, п. 1; 10 – пос. Мосоловське; 11 – пос. Мирний; 13-17 – Ясиновський м-к, к. 2, п. 3; 18-20 – Кастирський-5, к. 2, п. 3 (13-20 – за Житников, Цимідanов, 1998).

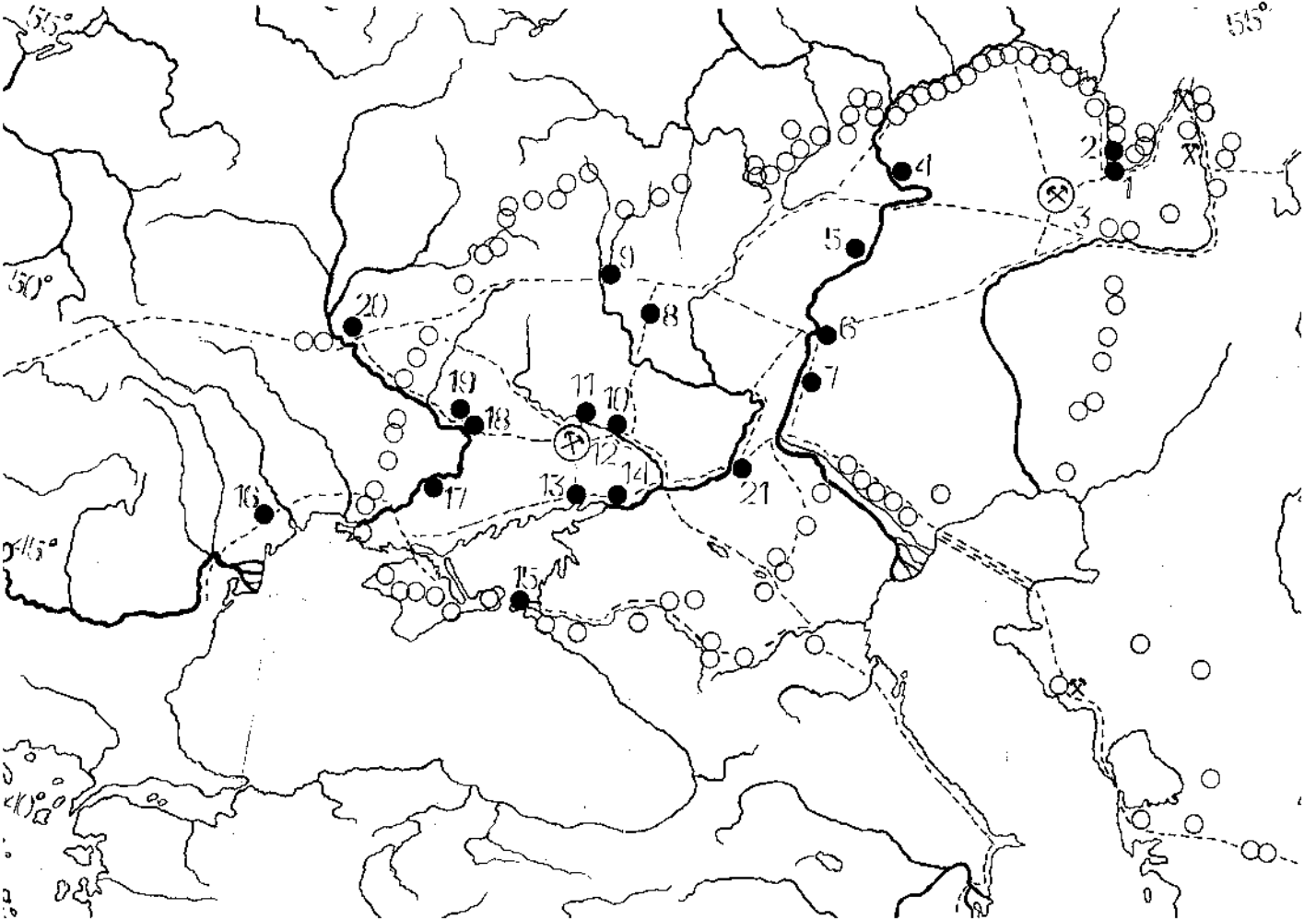

Рис. 1. Ареал зрубної спільності. Базові пам"ятки.

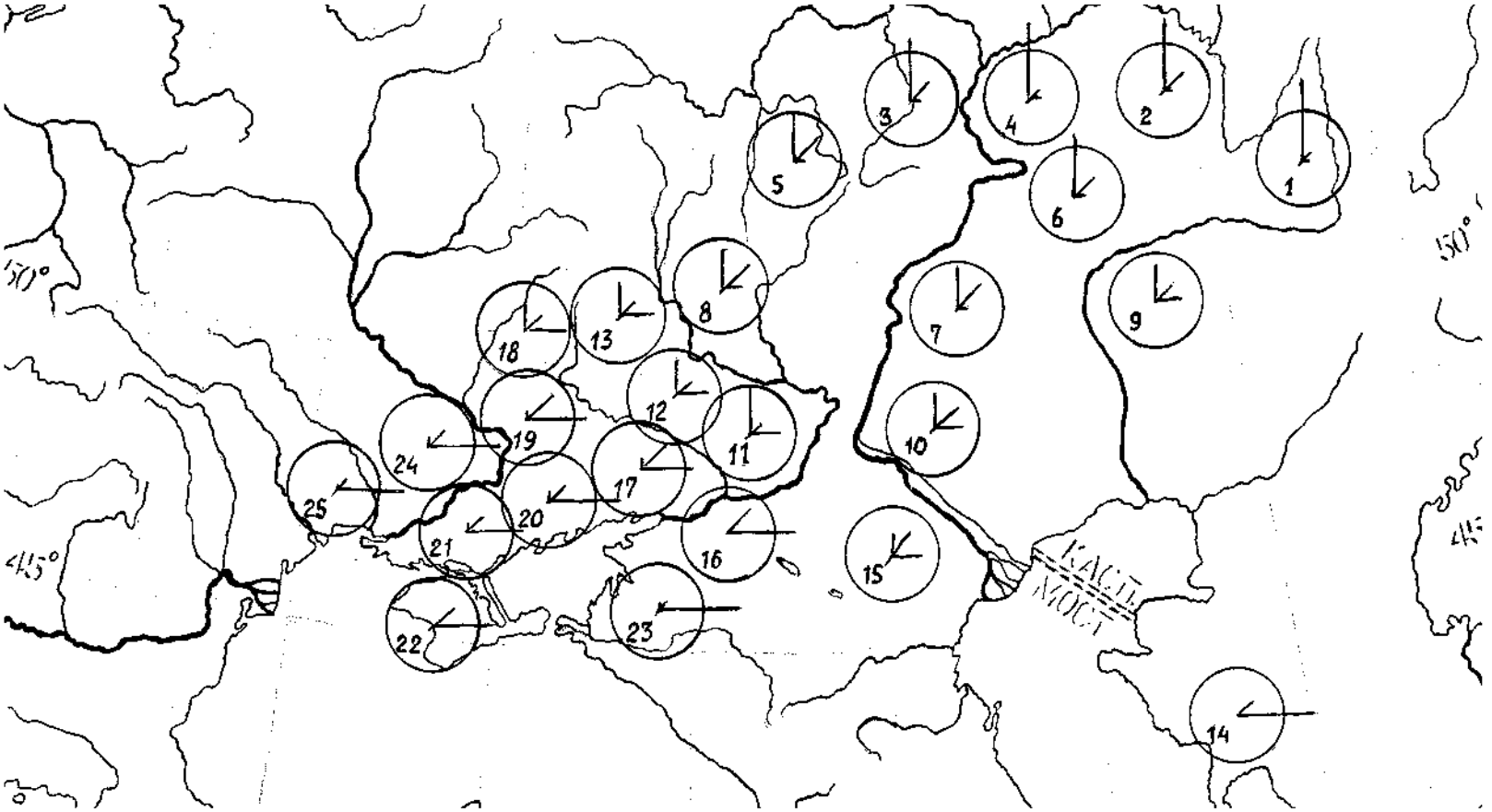

Рис. 2. Розподіл орієнтації небіжчиків в ареалі зрубної КІС.

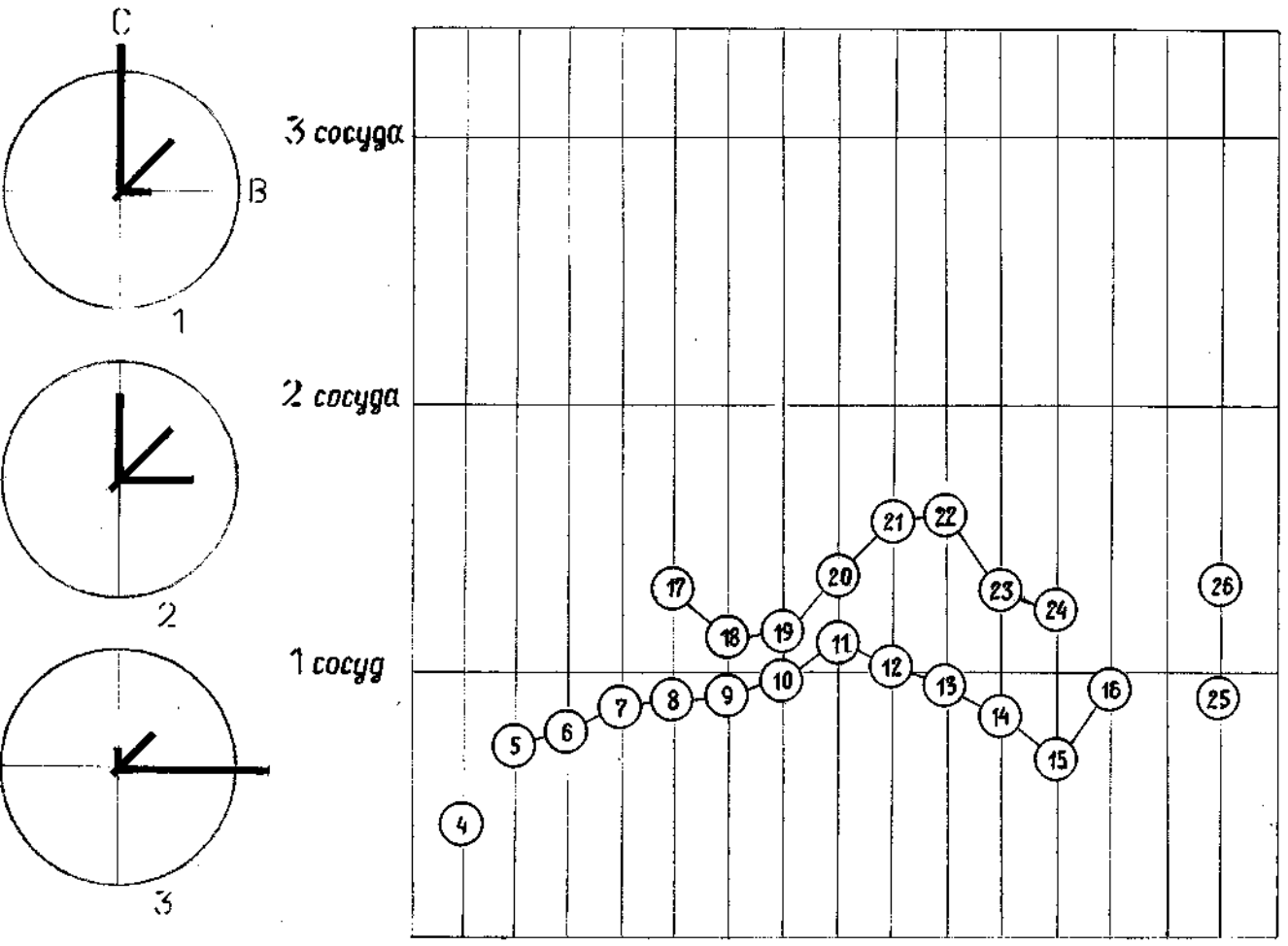

Рис. 3. Розподіл орієнтацій небіжчиків у Північній (1), Контактній (2) та Південній (3) зонах зрубної КІС. 4 – середня кількість посудин у вибірках поховань.

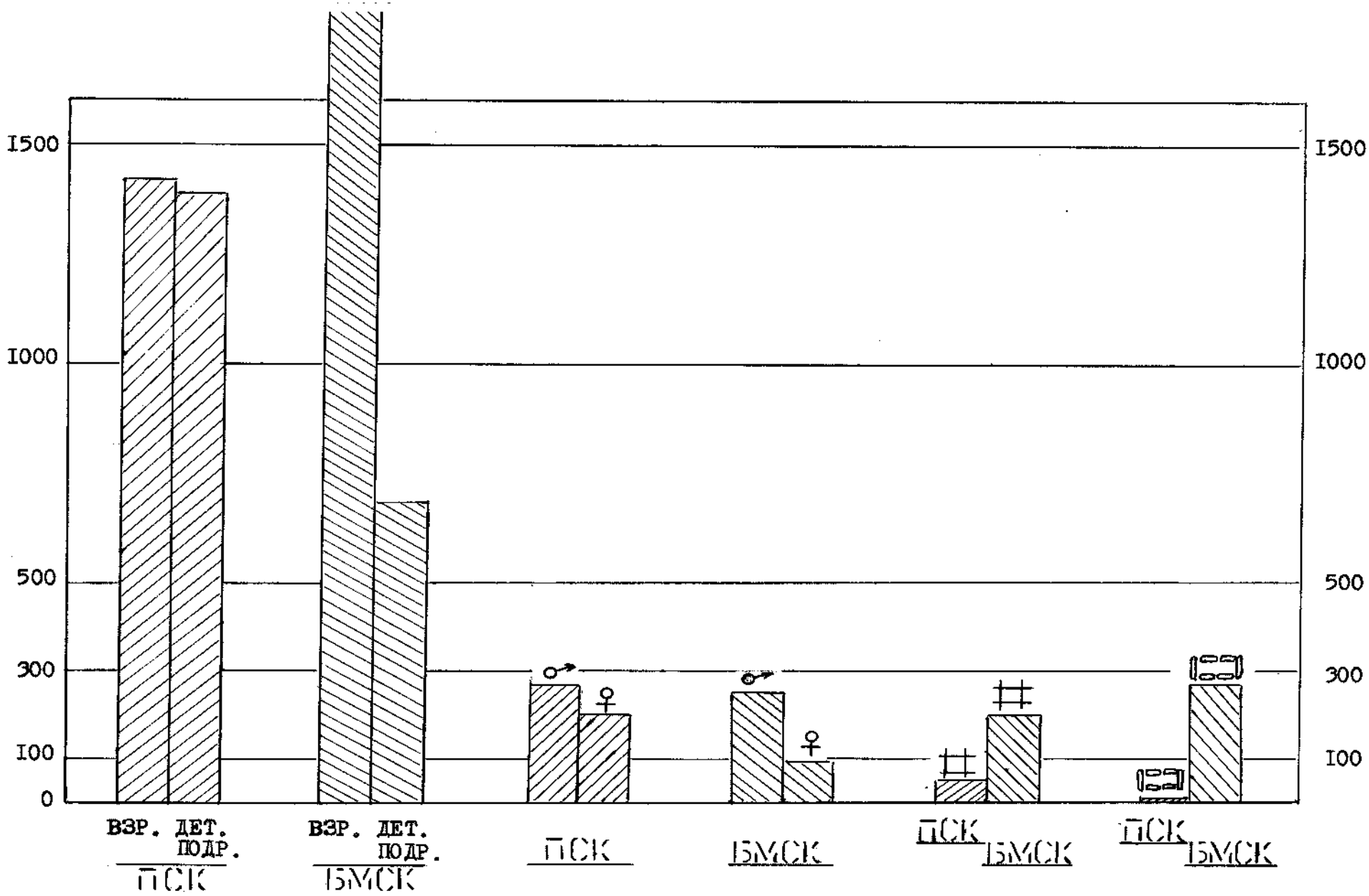

Рис. 4. Співставлення статево-вікового складу небіжчиків у ПЗК (колонки 1, 3) та БМЗК (колонки 2, 4). Співставлення кількості зрубів (парна колонка 5) та кам'яних скринь (парна колонка 6) у ПЗК (зліва) і в БМЗК (справа).

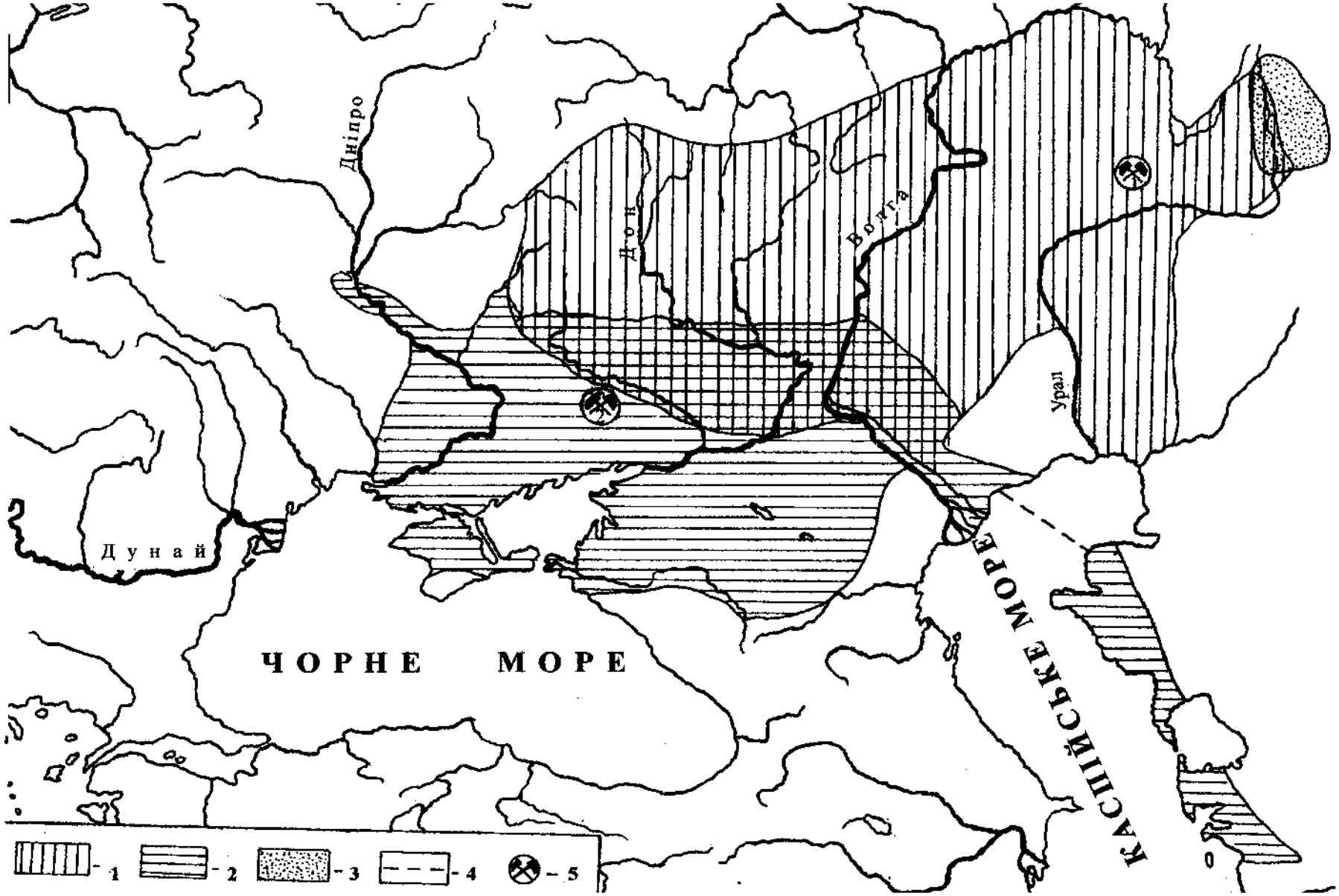

Рис. 5. Культури зрубної спільності: 1 – ареал ПЗК; 2 – ареал БМЗК; 3 – Південноуральський осередок культурогенези; 4 – "Каспійський міст" (за Галкин, 1978); 5 – гірничо-металургійні центри зрубної спільності (1 – Каргалінський; 2 – Донецький).

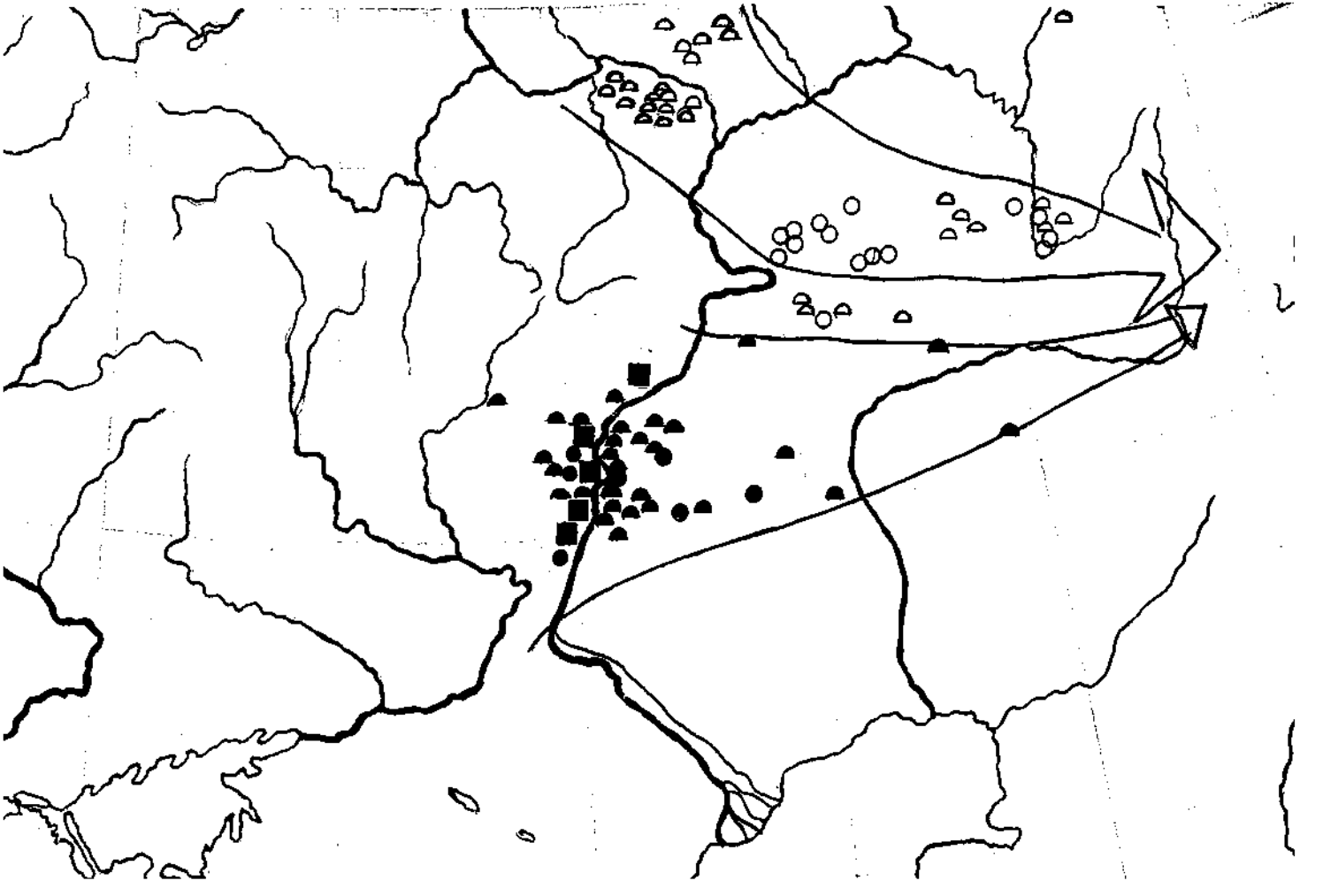

Рис. 6. Рух катакомбних та абашевських племен до рудних родовищ Південного Уралу.

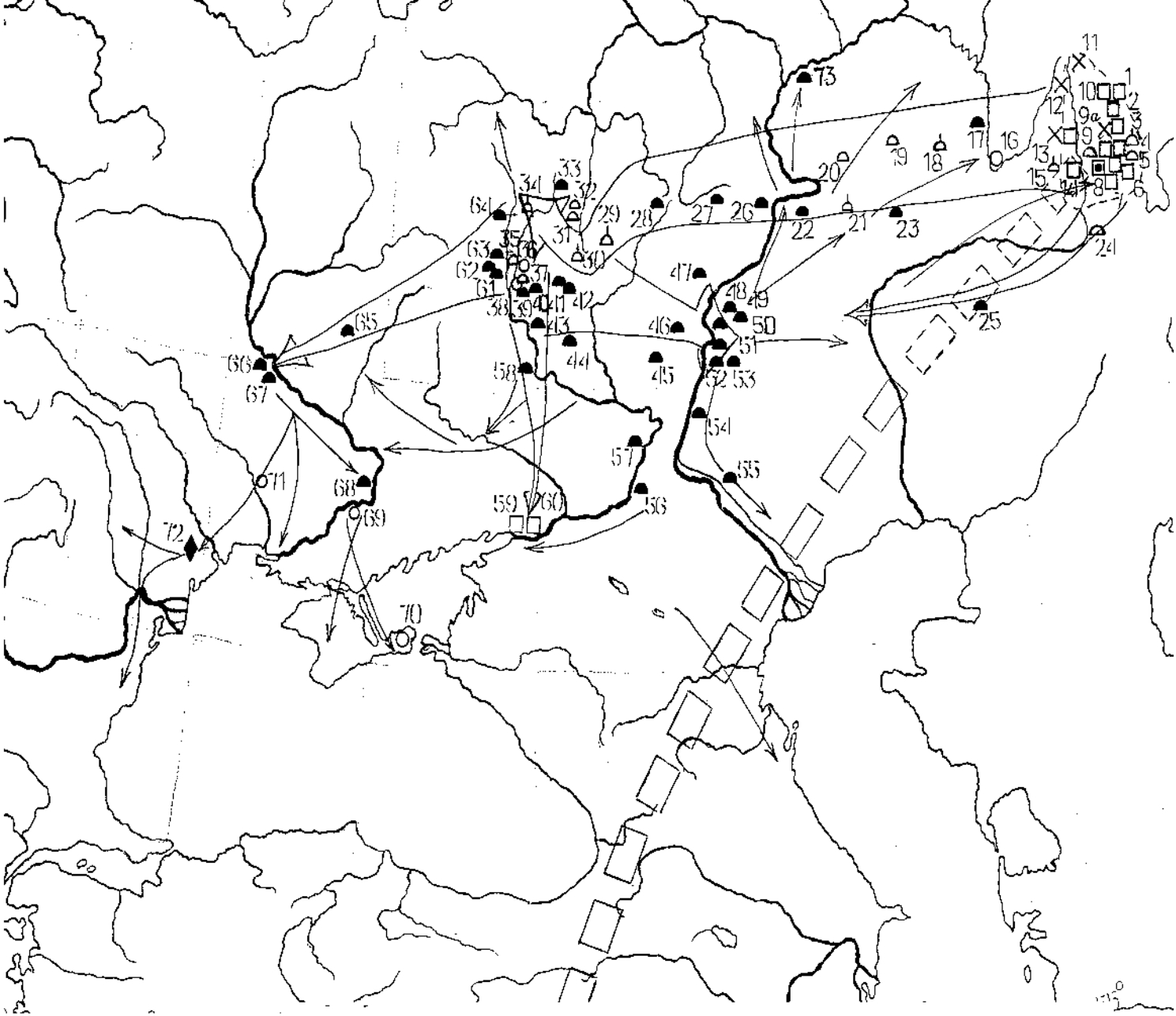

Мал. 7. Південноуральський осередок культурогенези чи "Країна міст" на осі пасіонарних поштовхів (за Гумилев, 1990). Рух синташтинців (бойових колісниць) на Захід і формування КБК та ПЗК.

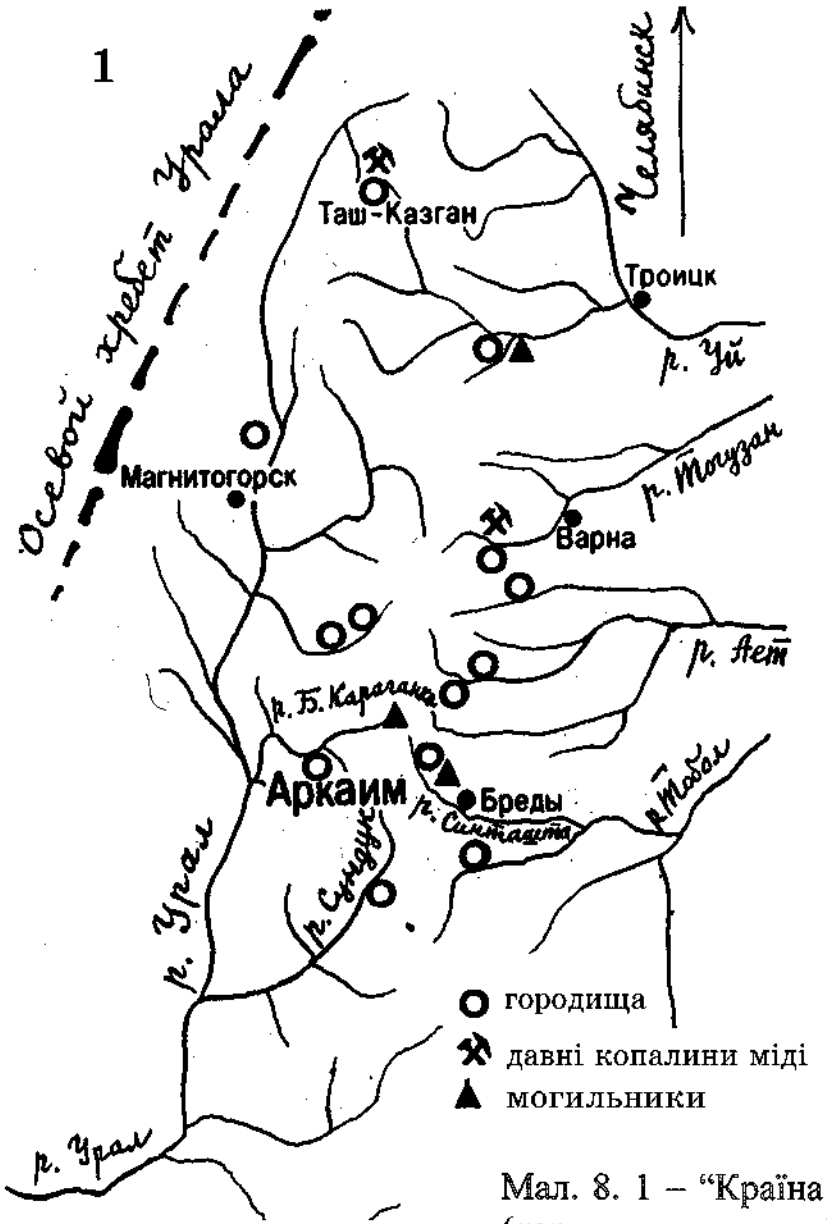

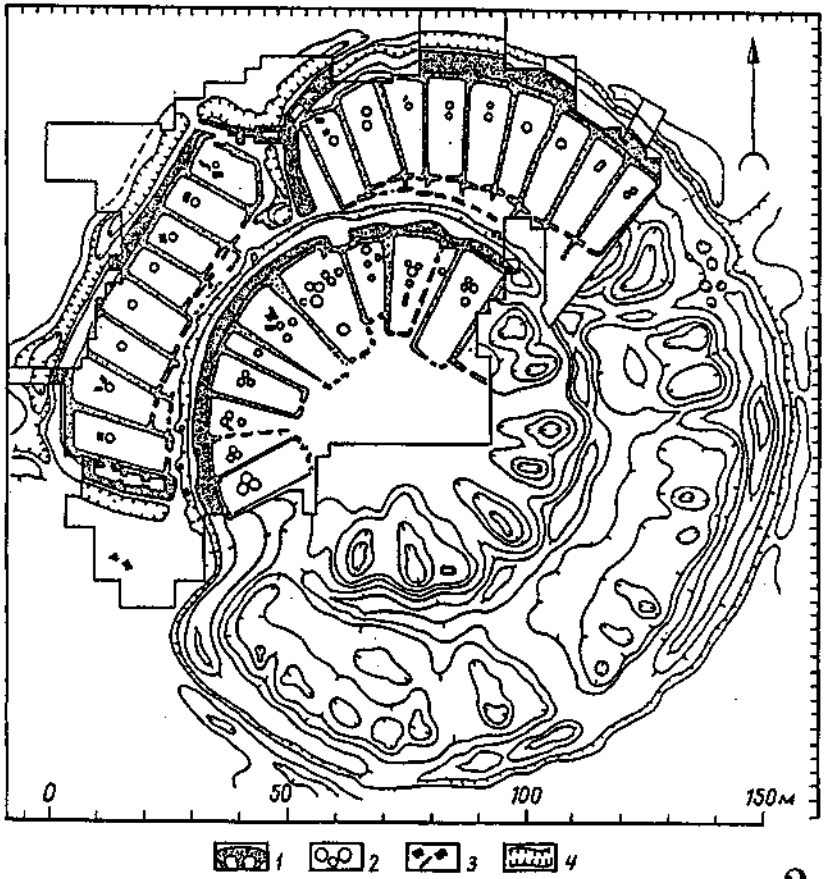

2

Мал. 8. 1 – "Країна міст" або Південноуральський осередок культурогенези (карту складено за інформацією М.Д.Меньшеніна в 1989 р.); 2 – городище Аркаїм, сучасний рельєф та схематичний план розкопу (за Зданович Г.Б., 1997).

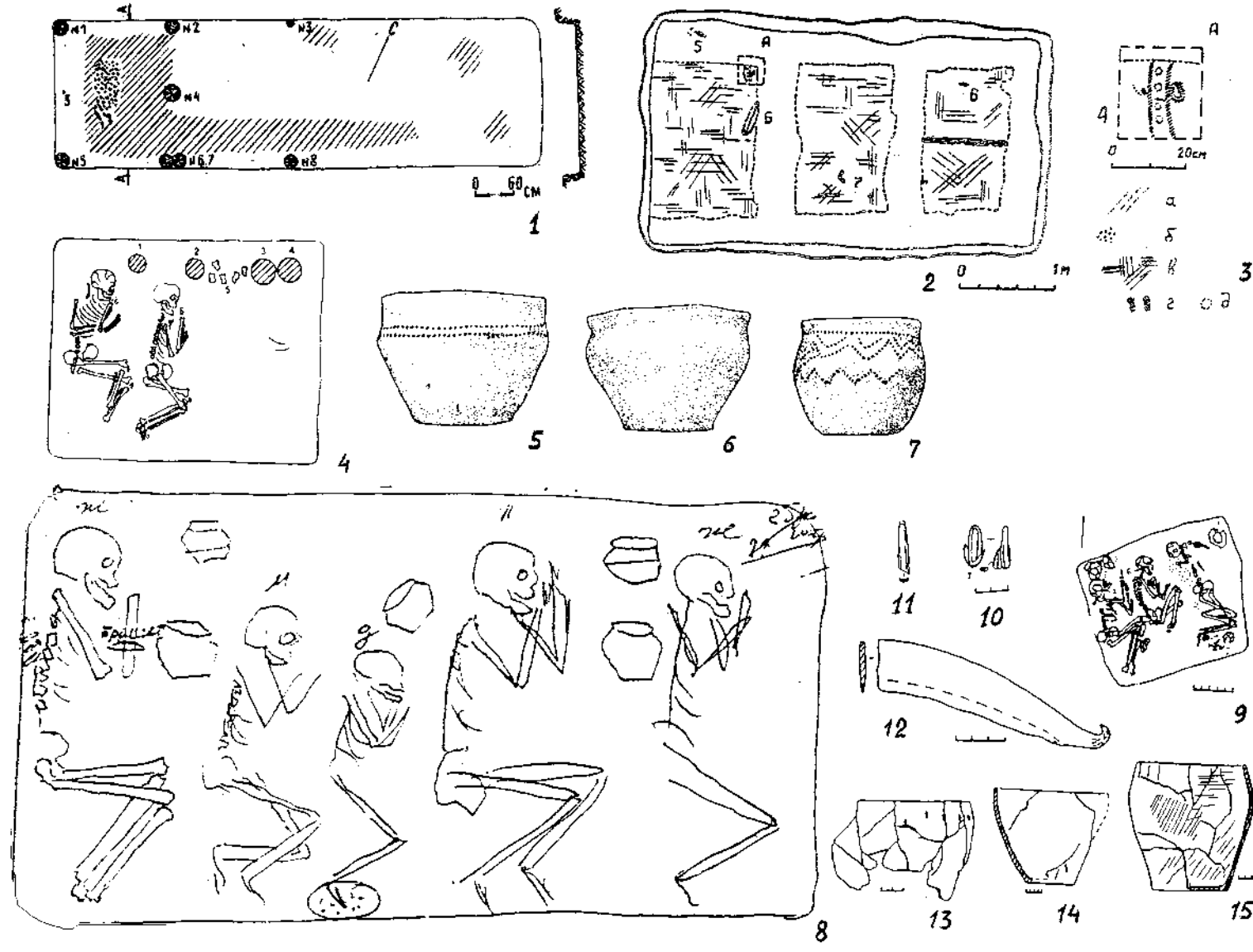

Рис. 9. Сімейні склепи ПЗК: 1-3, 9-15 - першого періоду; 4-7 – другого періоду.

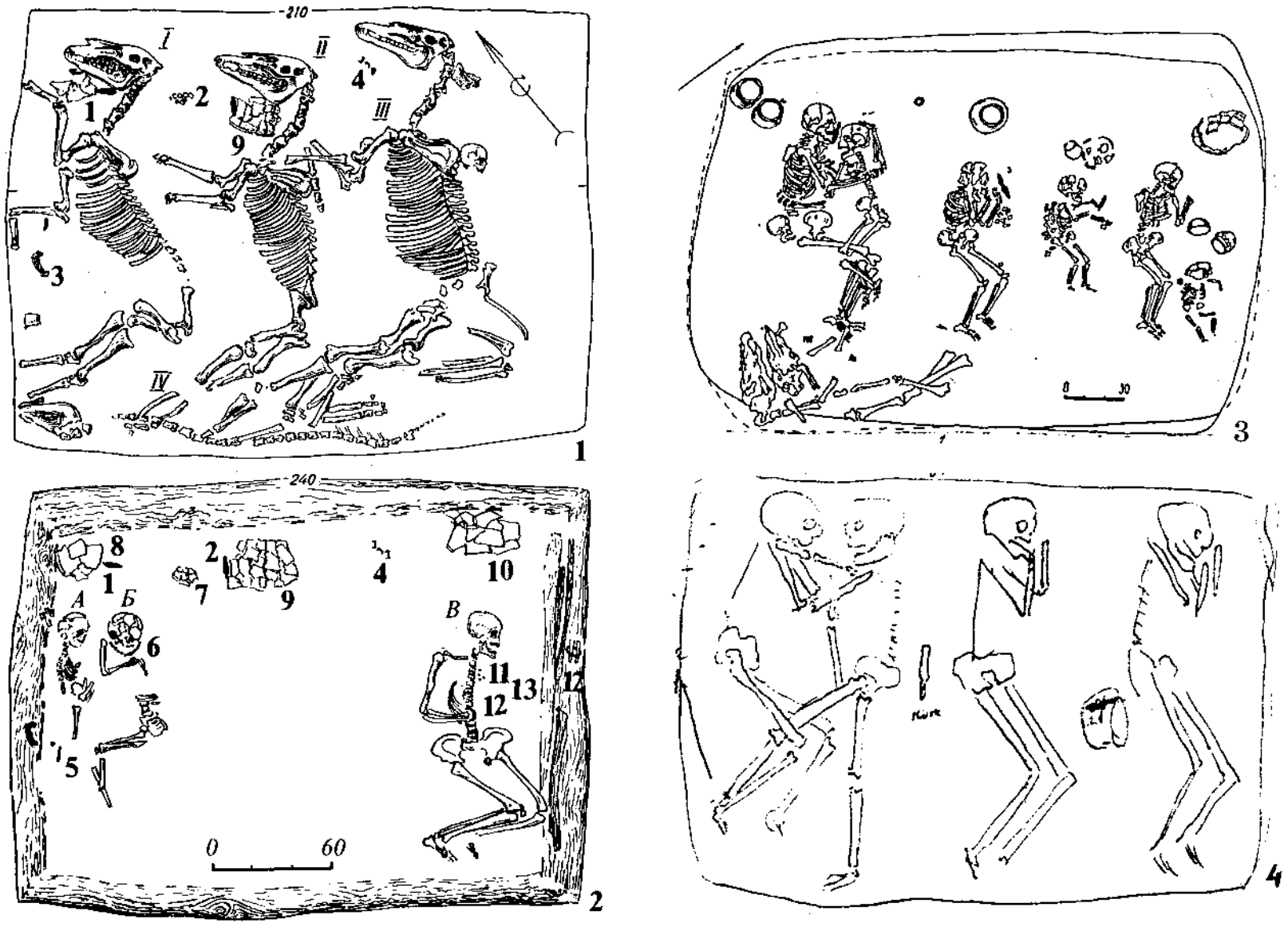

Рис. 10. Сімейні склепи синташтинської культури (1-3) та ПЗК (4): 1-2 - Синташта (СМ), п. 2; 3 – Утьовка-VI, к. 6, п. 2; 4 – Чардим, к. 1, п. 7.

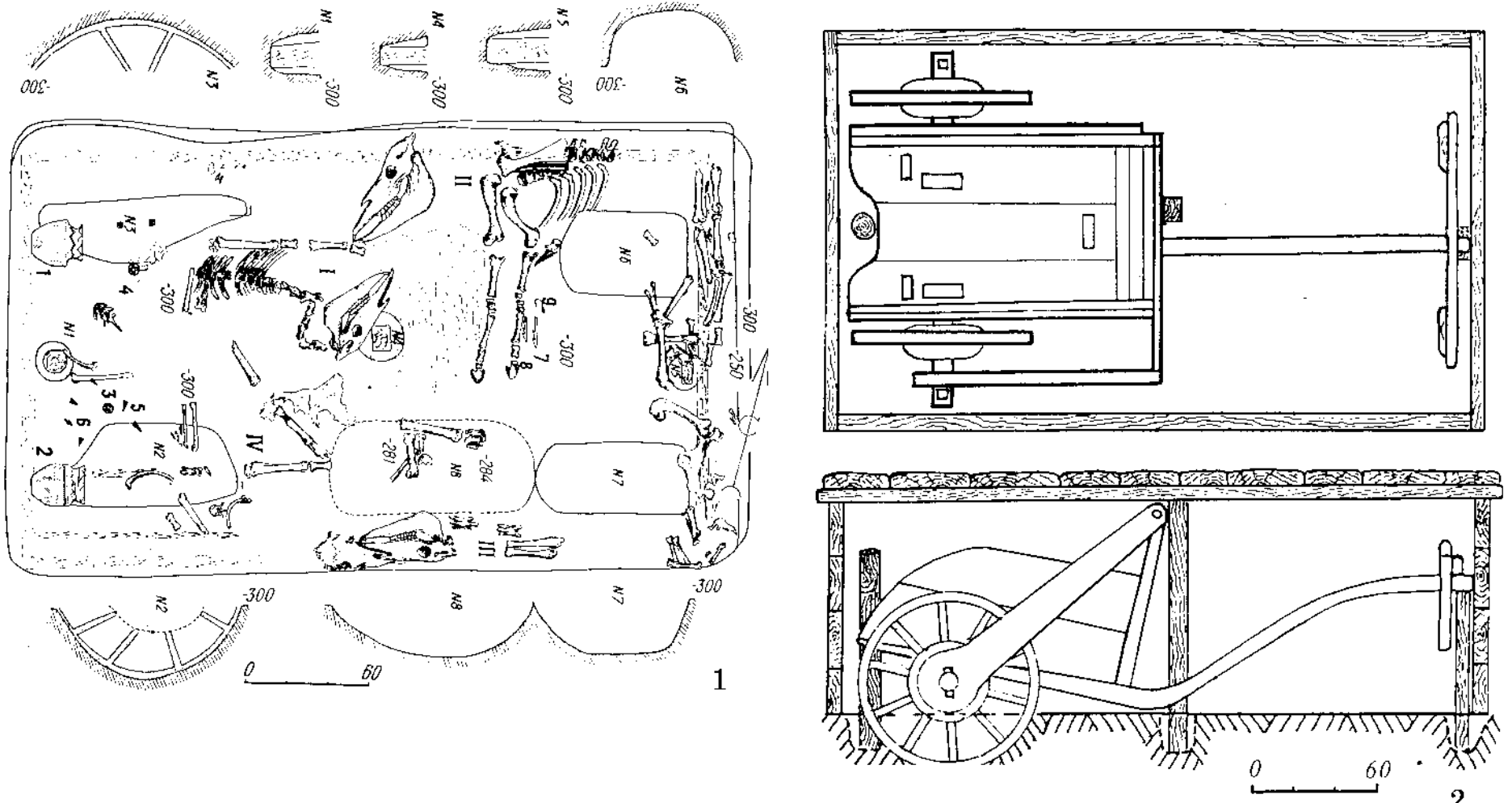

Мал. 11. Синташта (СМ): 1 – план п. 12 (склеп колісничного); 2 - реконструкція бойової колісниці в склепі п. 12 (за Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В., 1992).

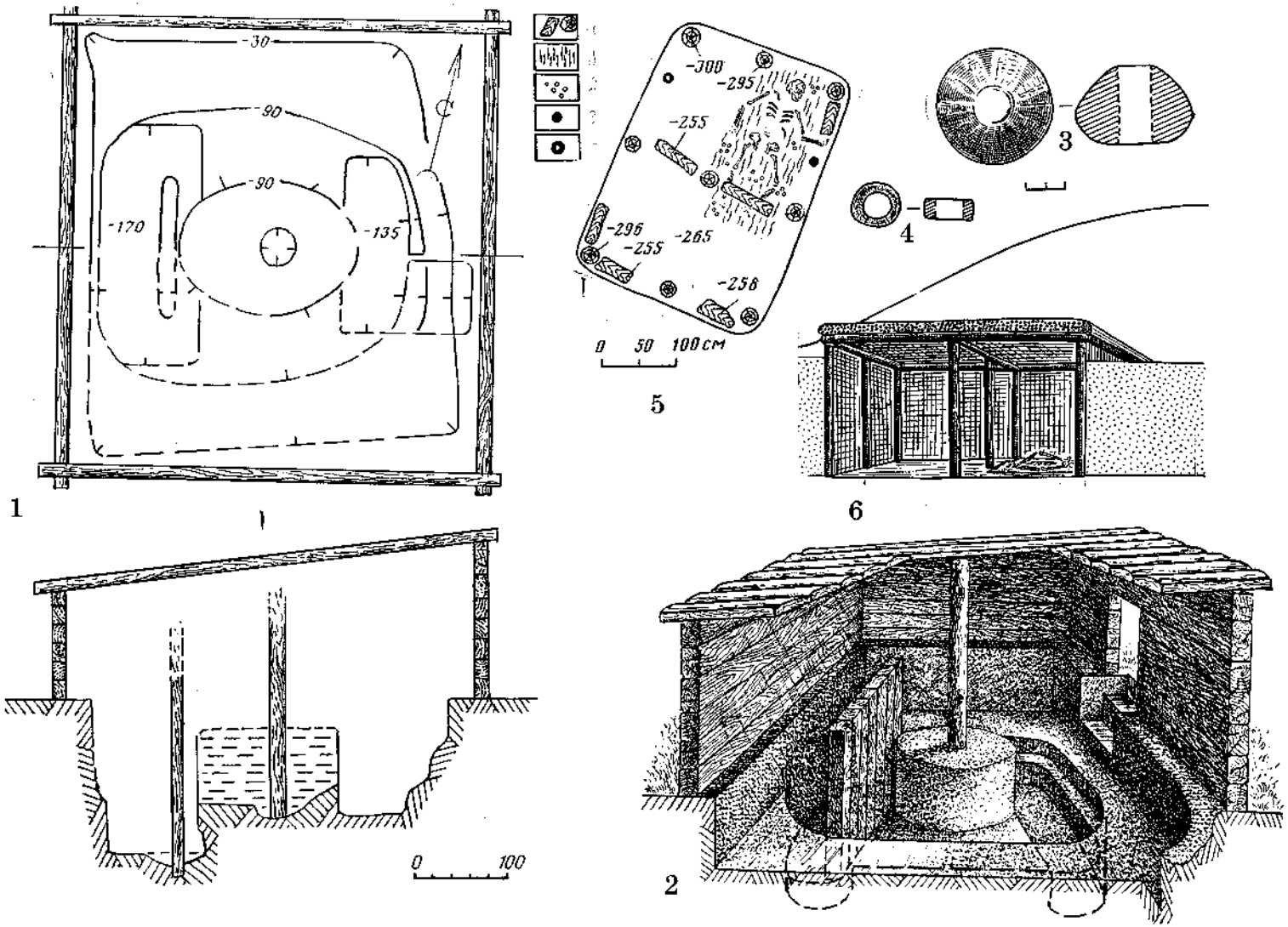

Рис. 12. Синташта (СМ): 1 – реконструкція плану та розтину ритуального будиночка; 2 – реконструкція загального вигляду ритуального будиночка (за Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В., 1992); 3-6 - Ширяєвський курган пох. 3 (за Погорелов, 1985).

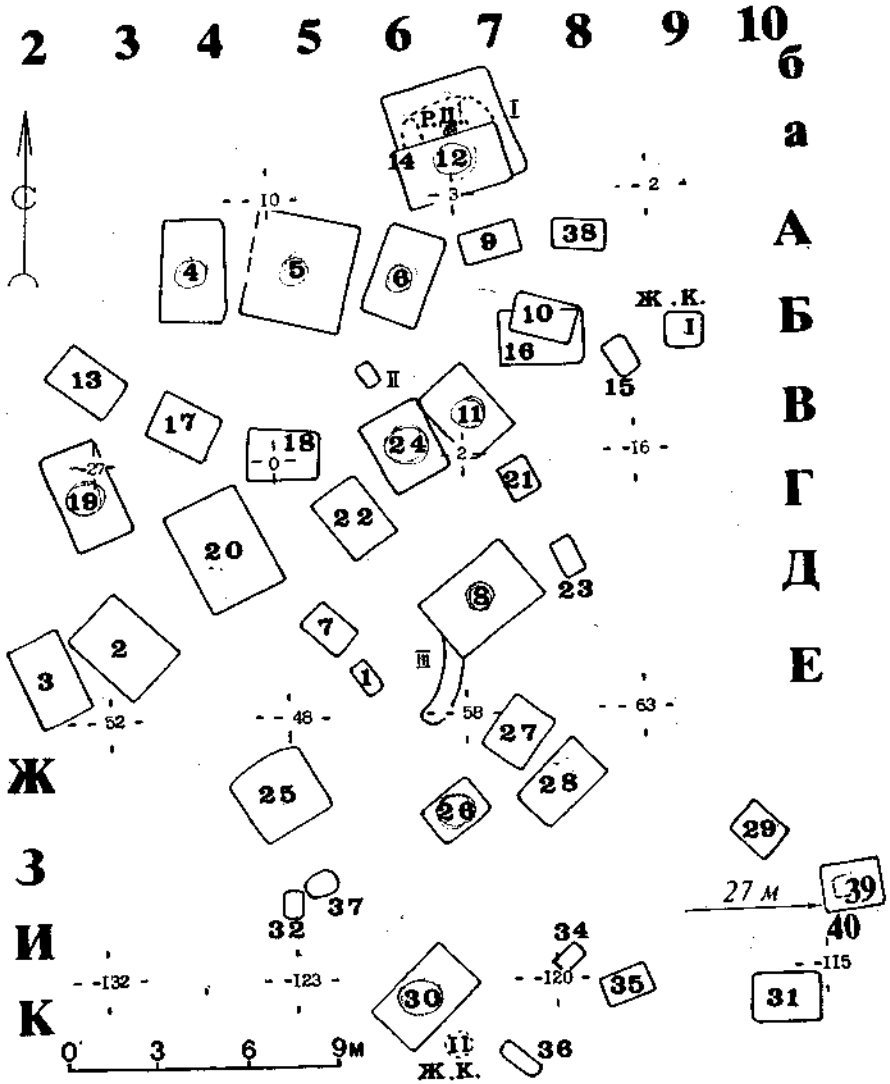

1

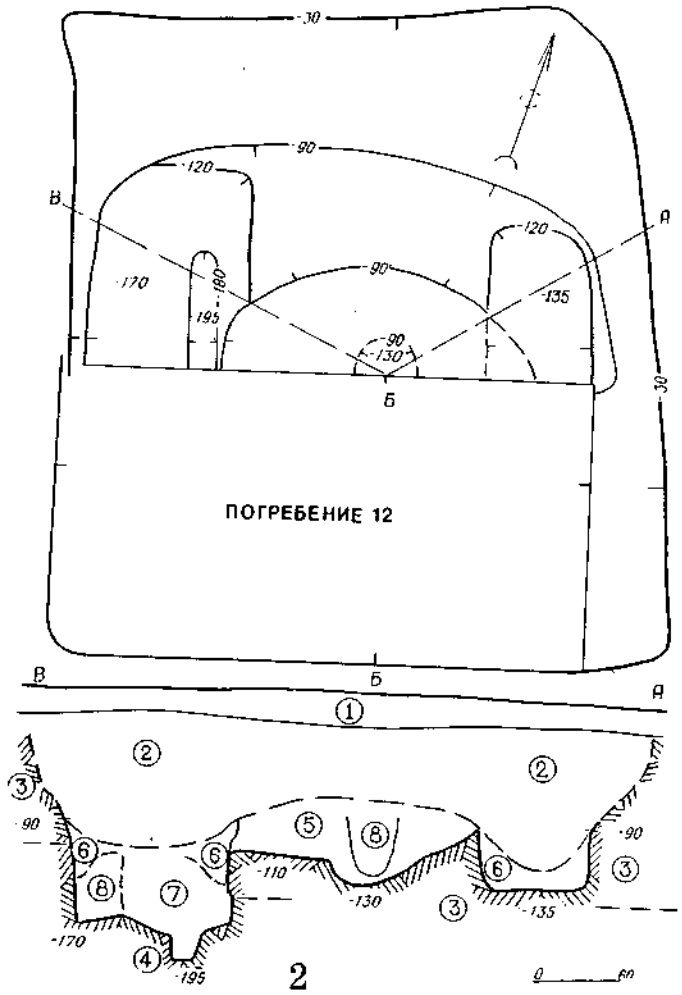

2

Рис. 13. Схема розташування поховальних споруд на Великому могильнику Синташти (СМ). Циркулем підкреслено тенденцію радіального розташування могил довкола двох умовних центрів. Обведено номери споруд з центральним стовпом (за Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В., 1992).

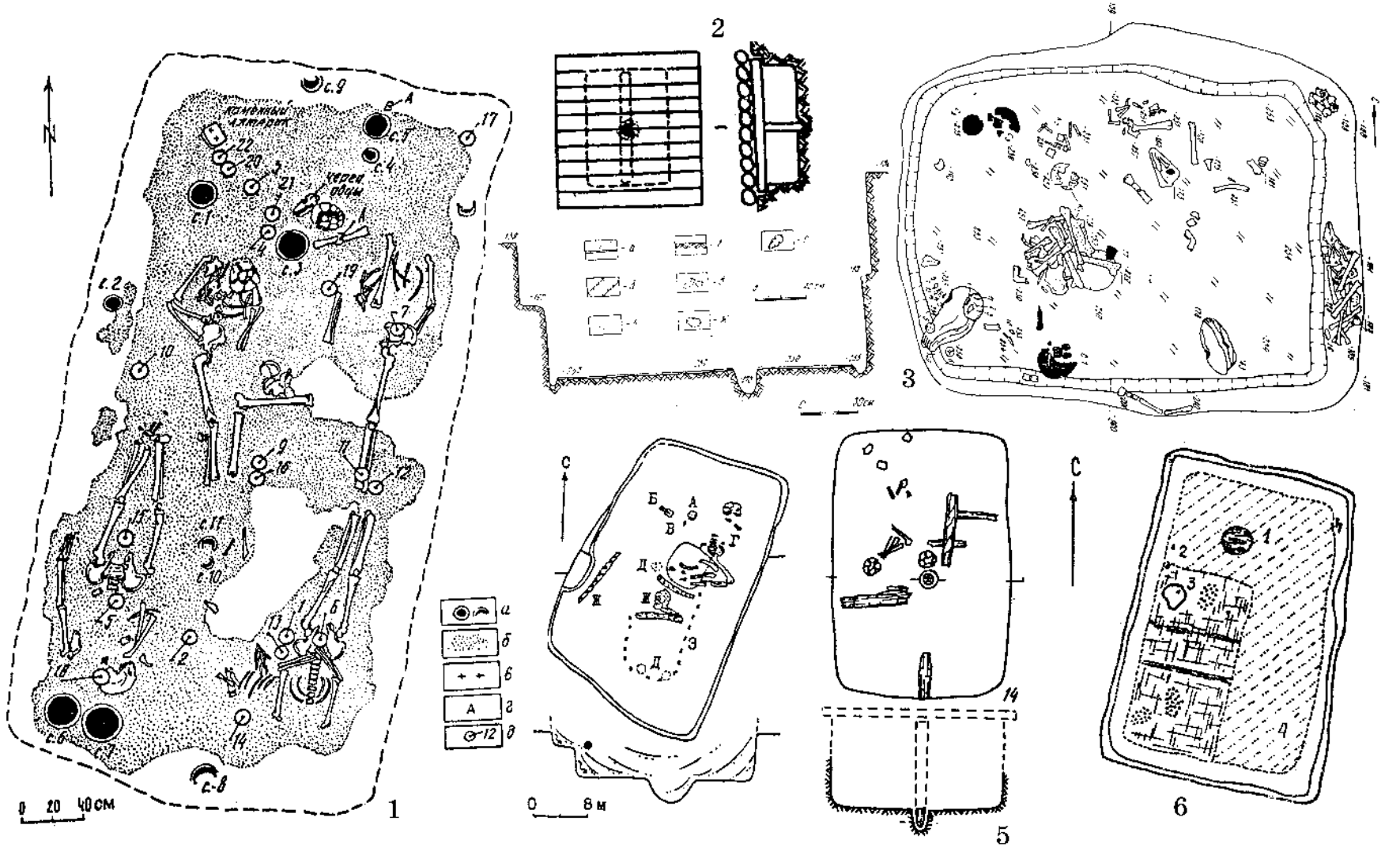

Рис. 14. Склепи колісничних синташтинської культури (1-4) та ПЗК (5-6).

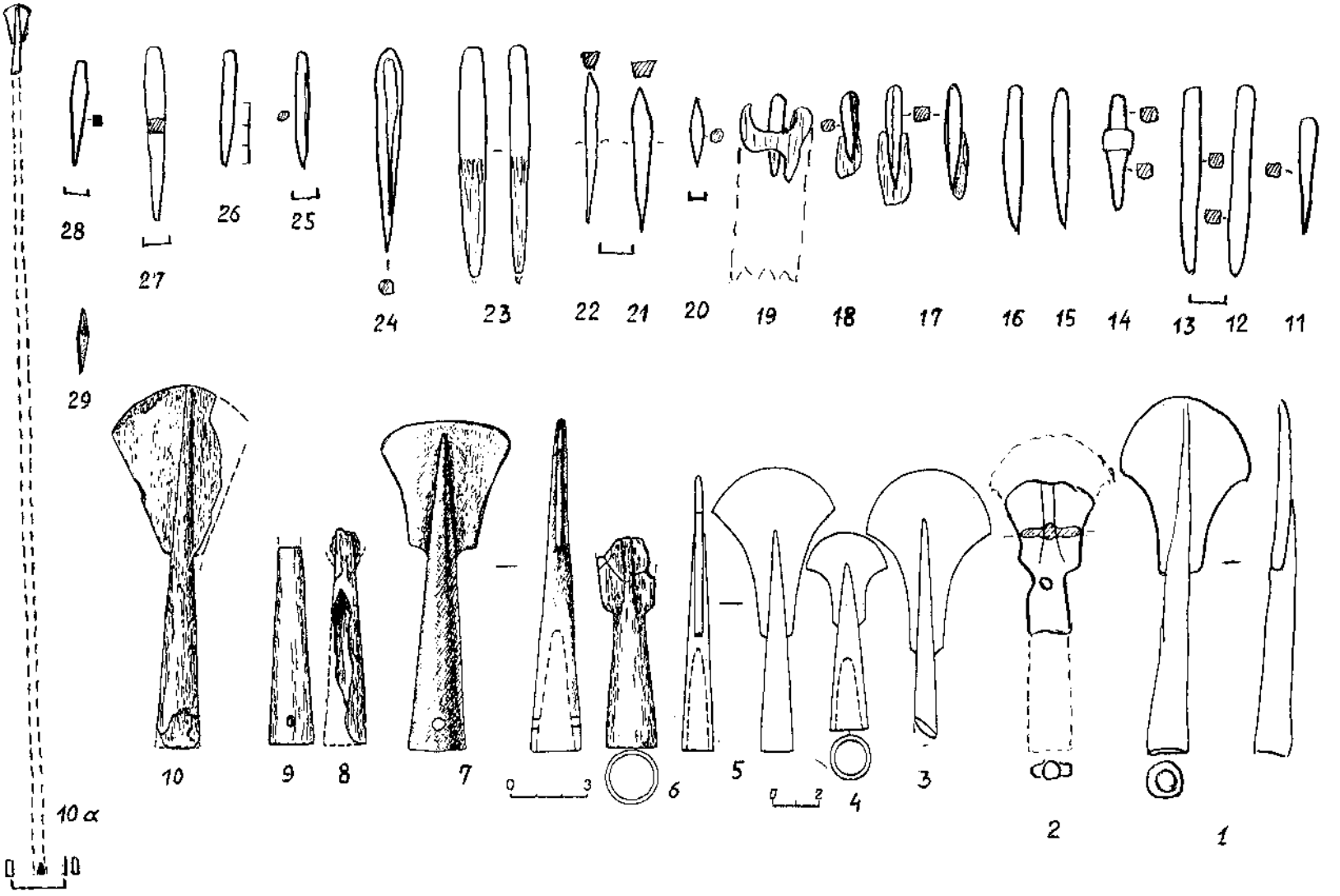

Рис. 15. Лопатковидні на вершники штандартів (стрекал) з поховань синташтинської культури та ДВАК, що мітять рух синташтинських загонів на захід (1-10); бронзові жальця стрекал з комплексів перехідного періоду (11-26).

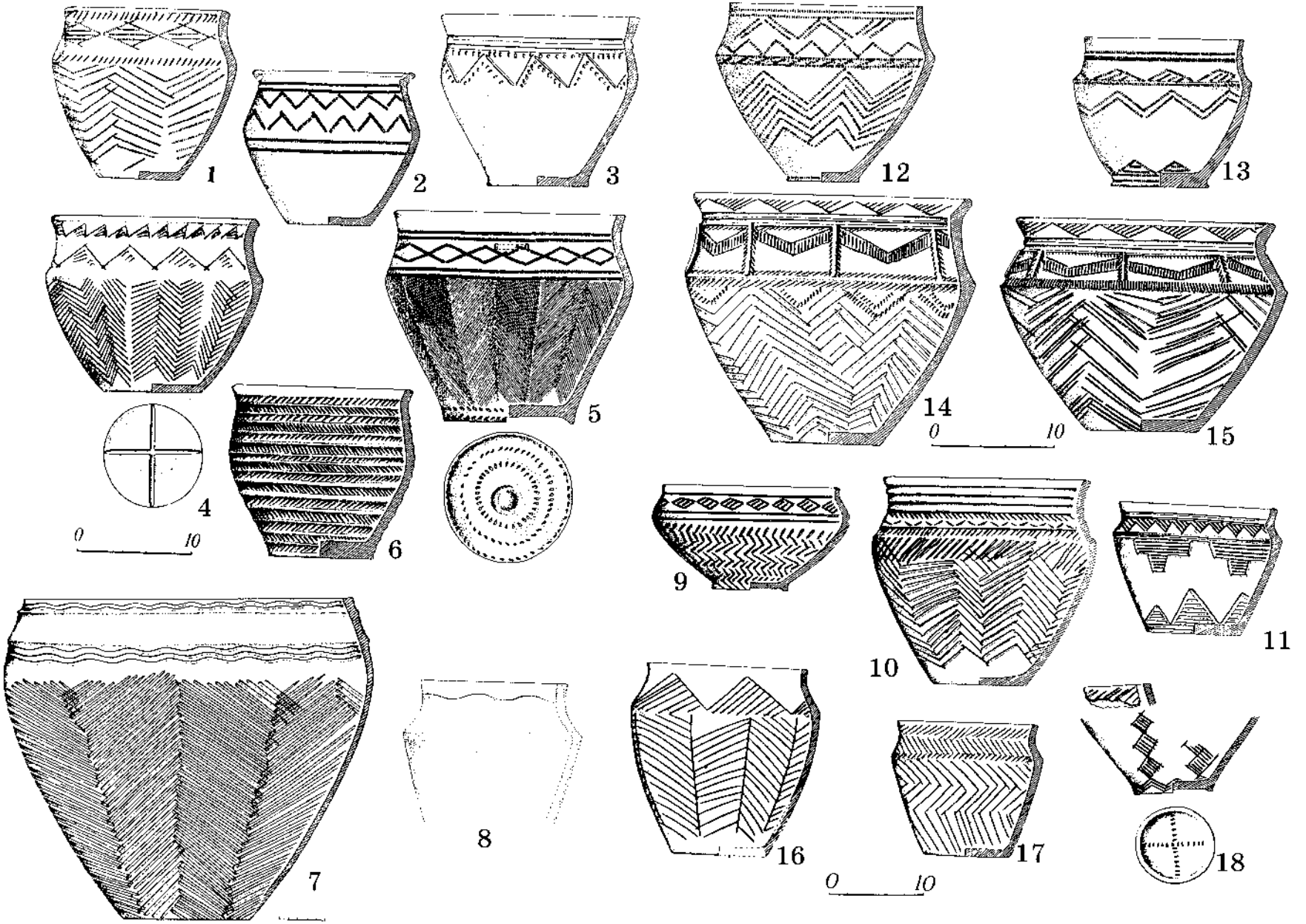

Рис. 16. Кераміка синташтинської культури.

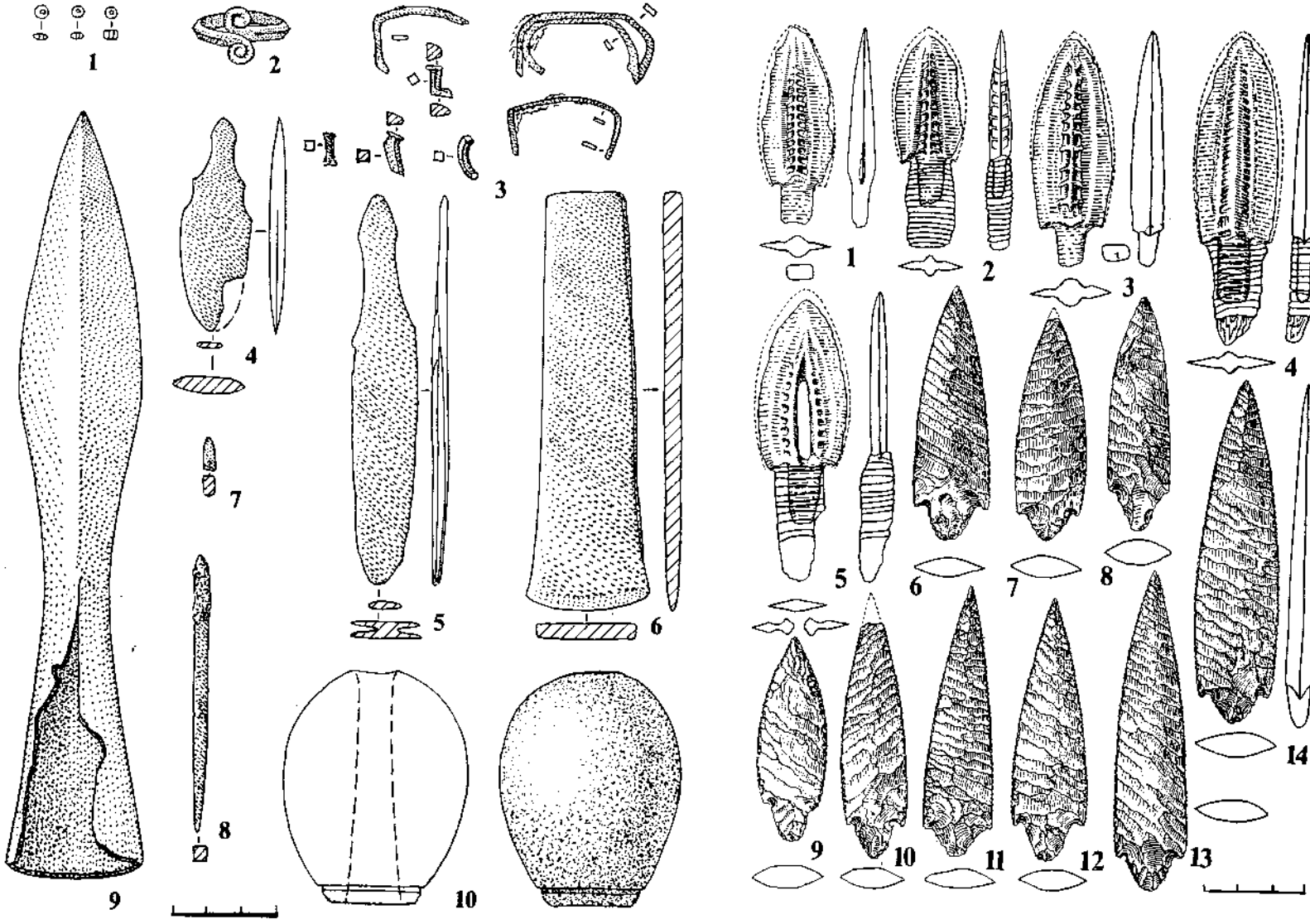

Рис. 17. Синташта (С II), п.7.: речовий набір воїна (за В.Ф.Генінг, Г.Б.Зданович, В.В. Генінг, 1992).

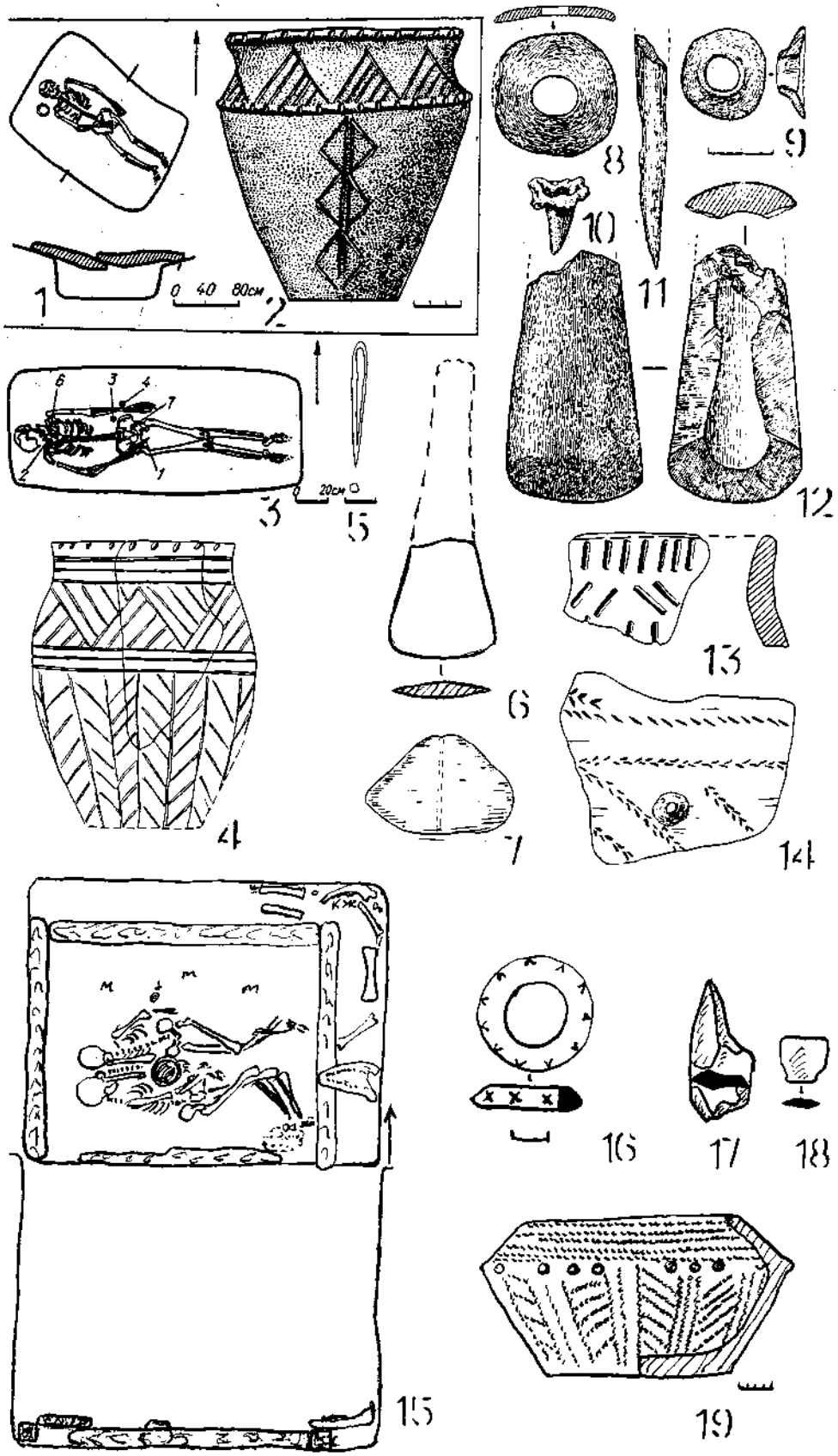

Рис. 18. Ранні поховання КБК зі східними елементами ритуалу та матеріальної культури.

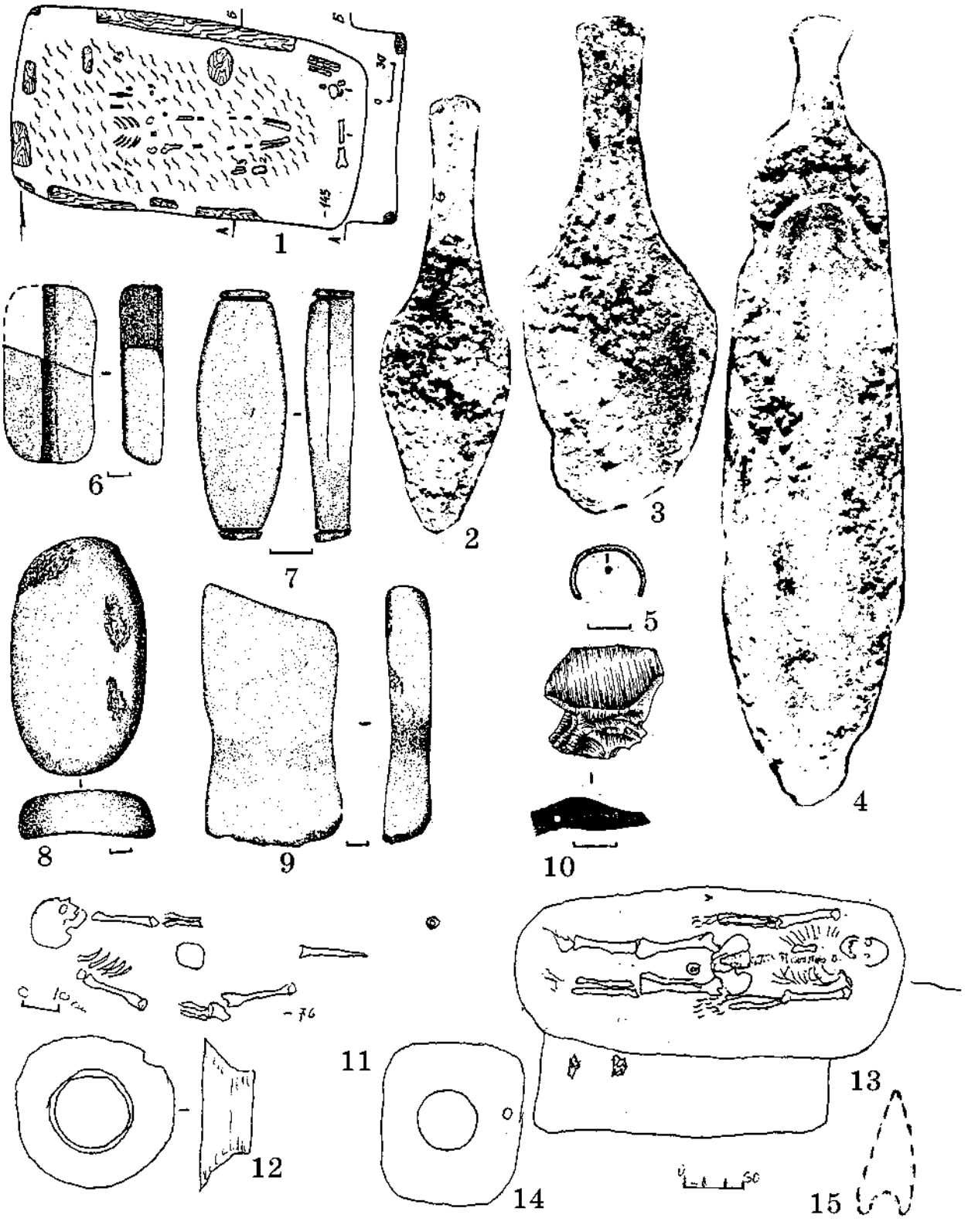

Рис. 19. Ранні поховання КБК у випростаному стані з Нижньодніпровського регіону.

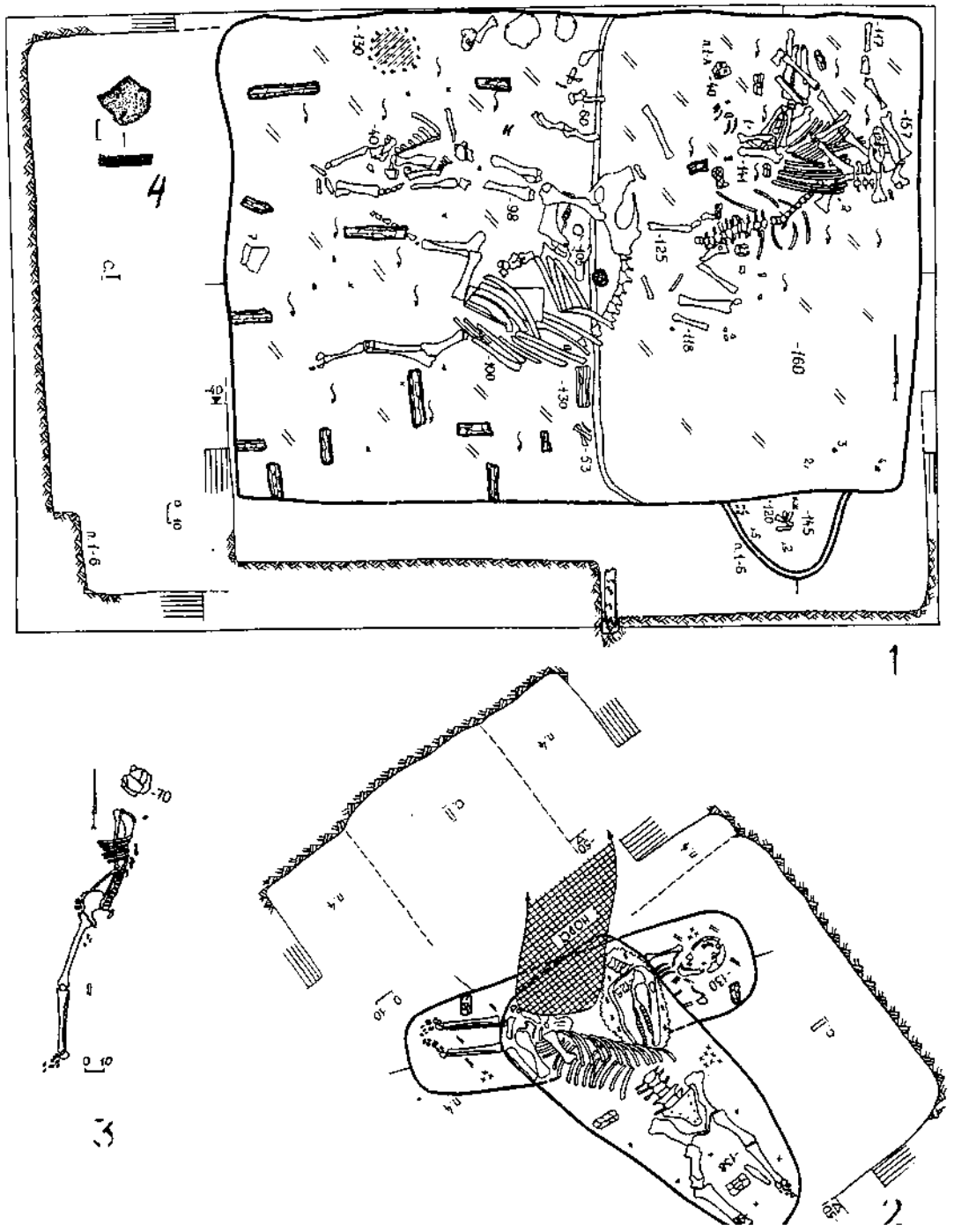

Рис. 20. Поховально-культовий комплекс (ритуальний будиночок) з елементами синташтинської культури на Дніпрі: 1 – Запоріжжя-Сонячний, к. 1, план та розтин споруди; 2 – споруда 2 з похованням коня; 3 – супроводжуюче п. 2; 4 – фрагмент кераміки зі споруди 1 (за Плешивенко, 1995).

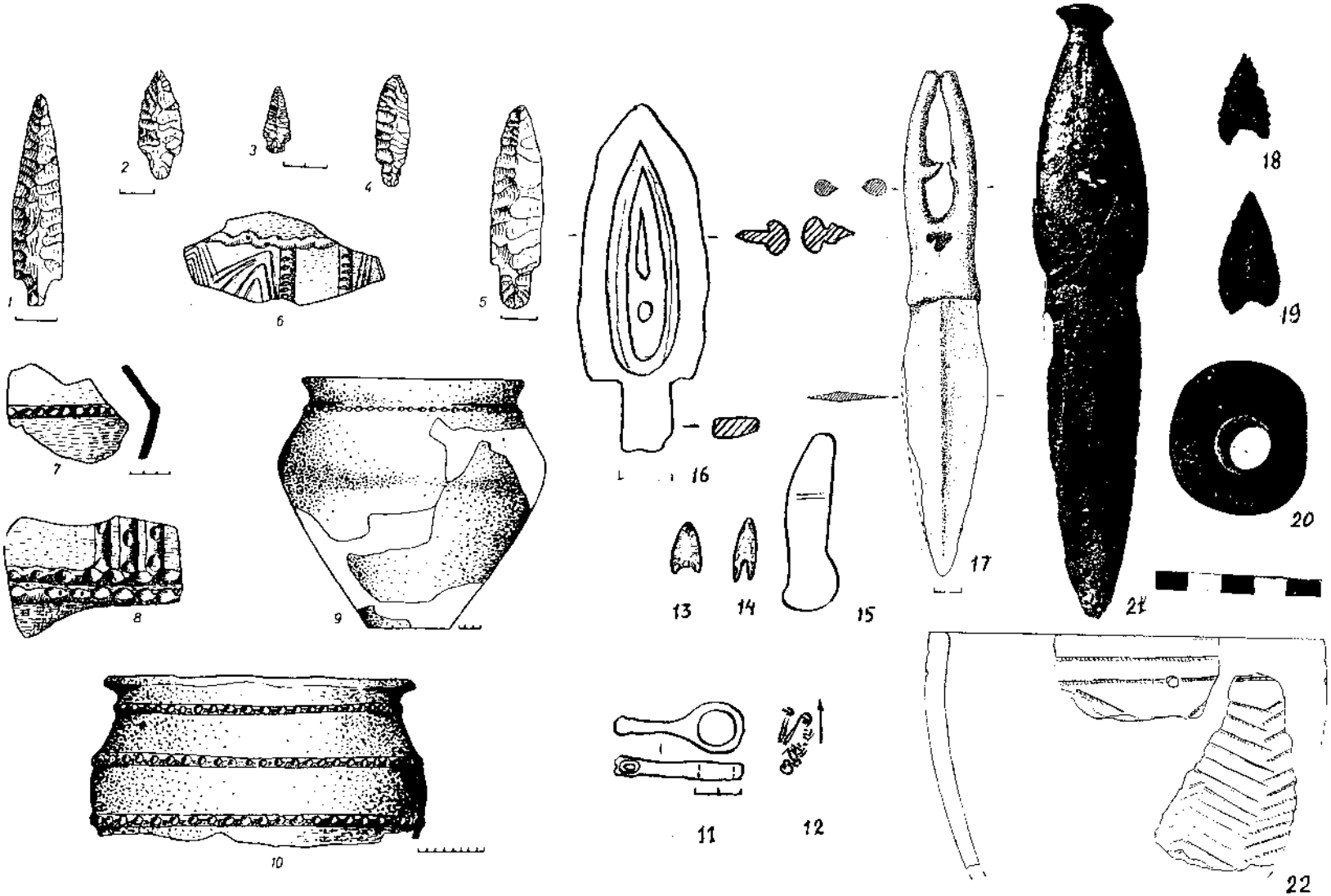

Рис. 21. Лівенцівська фортеця та проникнення переважання ПСК (заштриховано) та напрямки зовнішньої експансії покровців (суцільні та пунктирні стрілки).

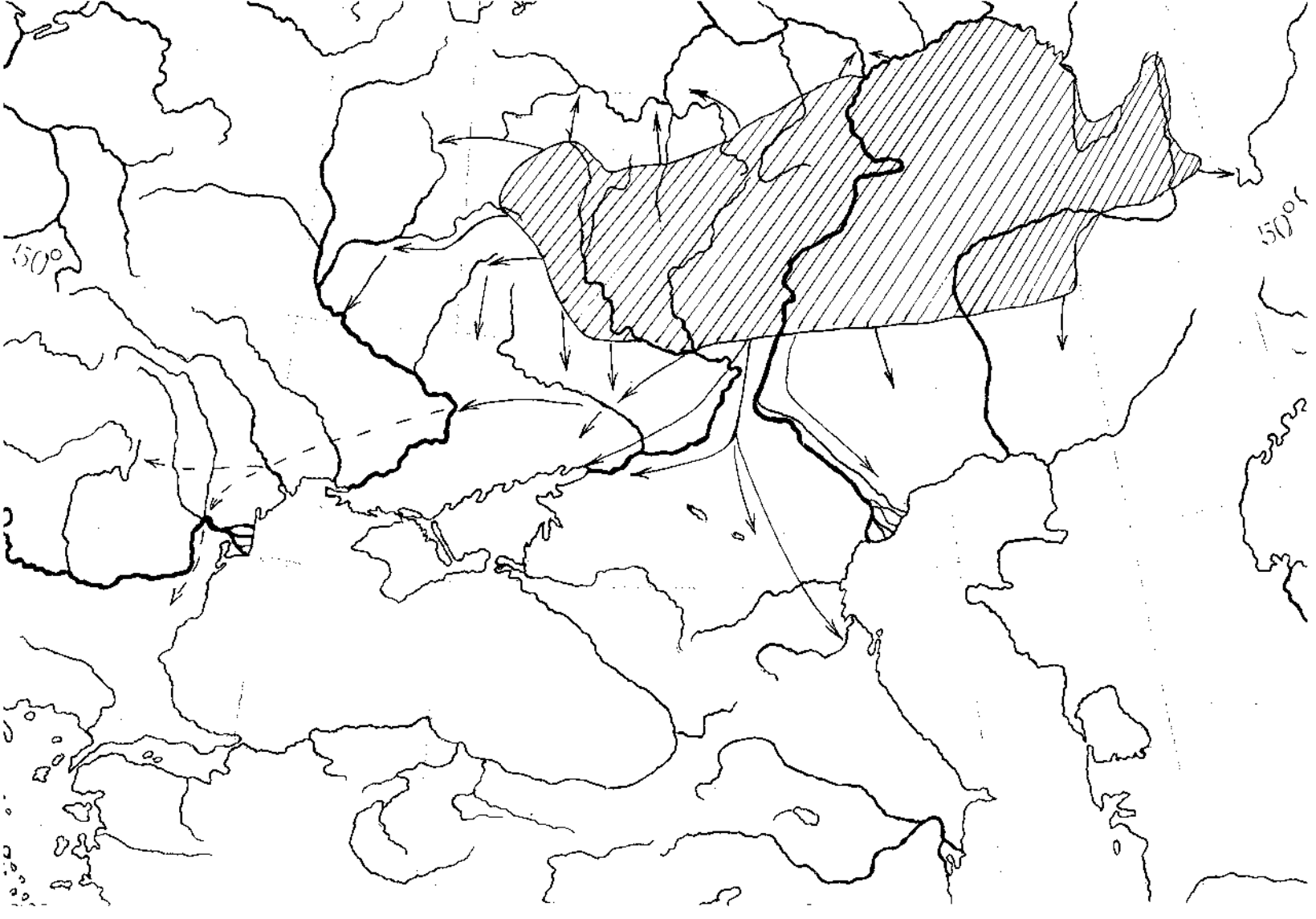

Рис. 22. Ареал рішучого переважання ПСК (заштриховано) та напрямки зовнішньої експансії покровців (суцільні та пунктирні стрілки).

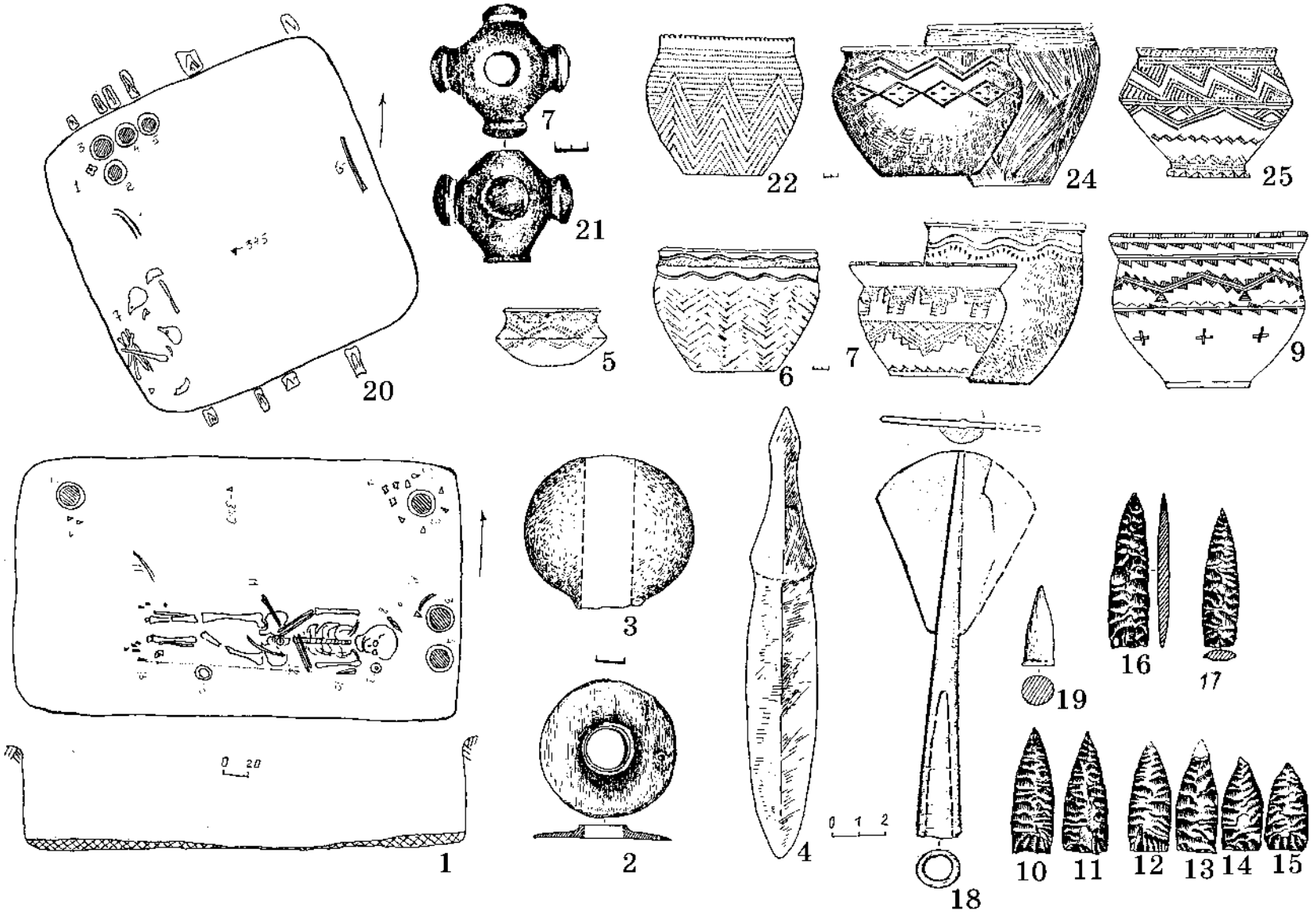

Рис. 23. Тенденції трансформації доно-волзької абашевської культури з виразними компонентами Синташти в покровську зрубну культуру. Власовський м-к, к. 16 (за Синюк, Погорелов, 1993).

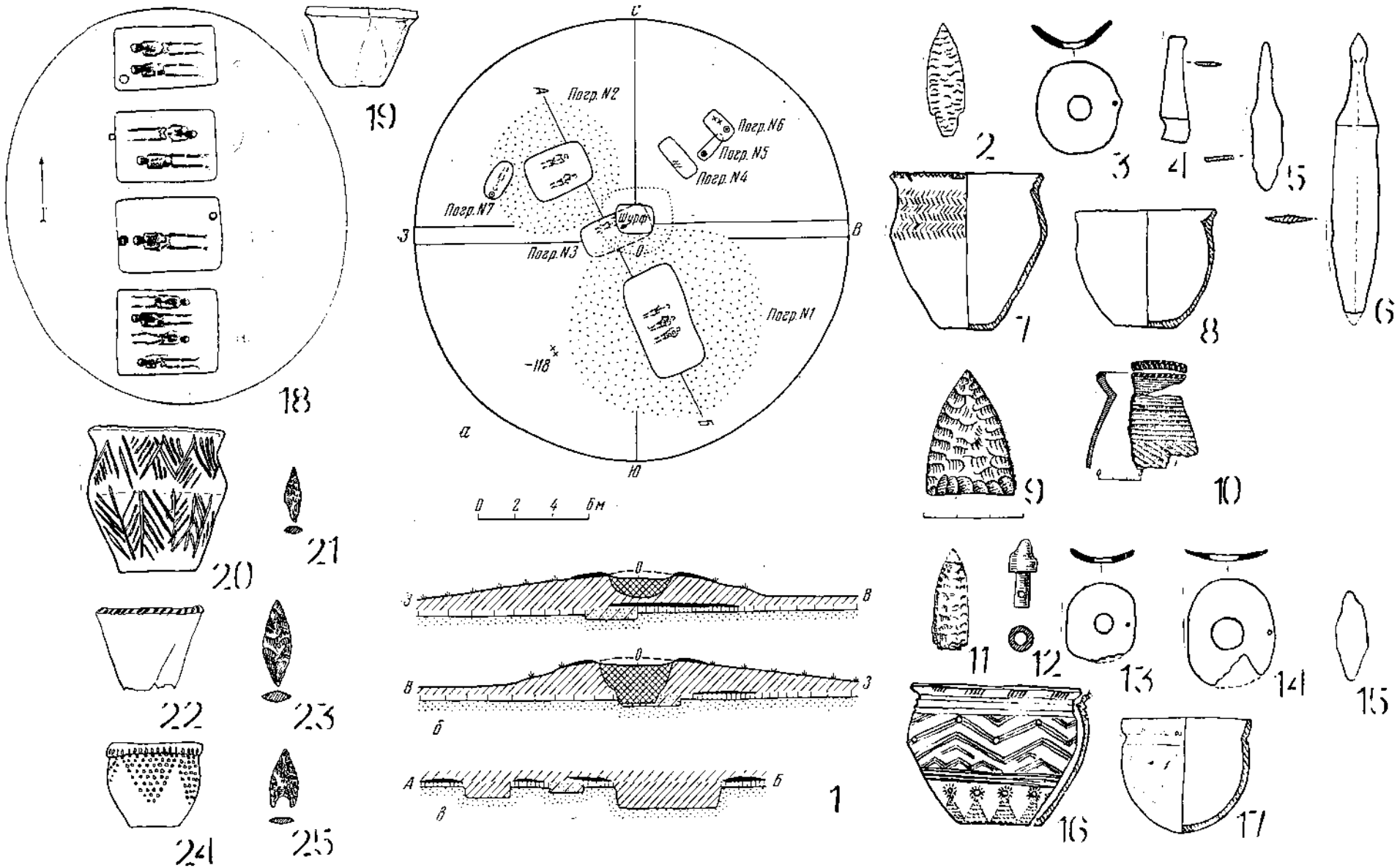

Мал. 24. Введенський к-н ДВАК (за Синюк, Килейников, 1976) та Кулішівський к-н (за Качалова, 1974; Березанская, 1987).

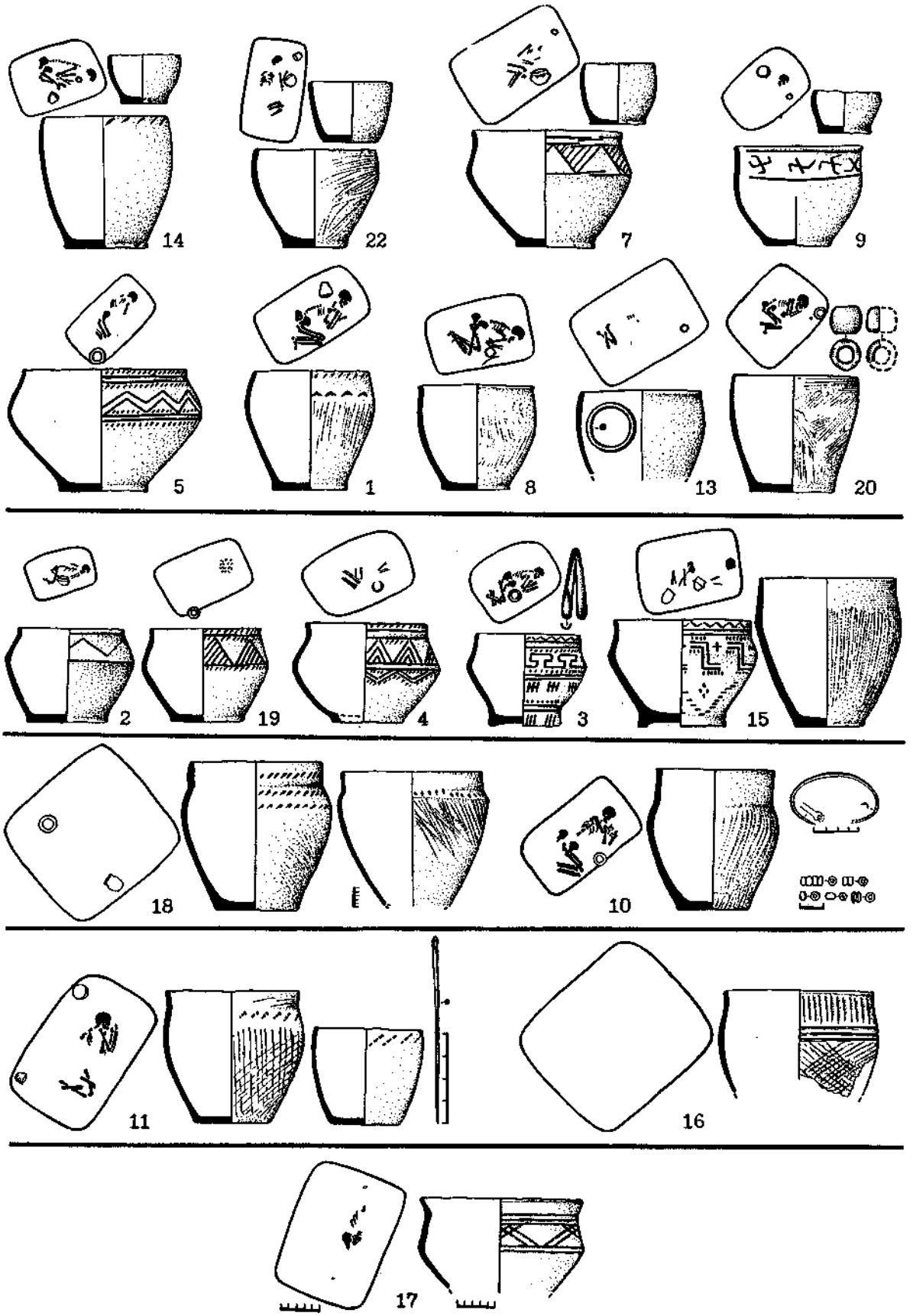

Рис. 25. Стратиграфічні горизонти поховань зрубної спільності в к. 5 біля с. Підгорне Воронезької обл. (за Пряхин, Матвеев, 1994). Примітка: число на малюнку відповідає нумерації поховань в к. 5.

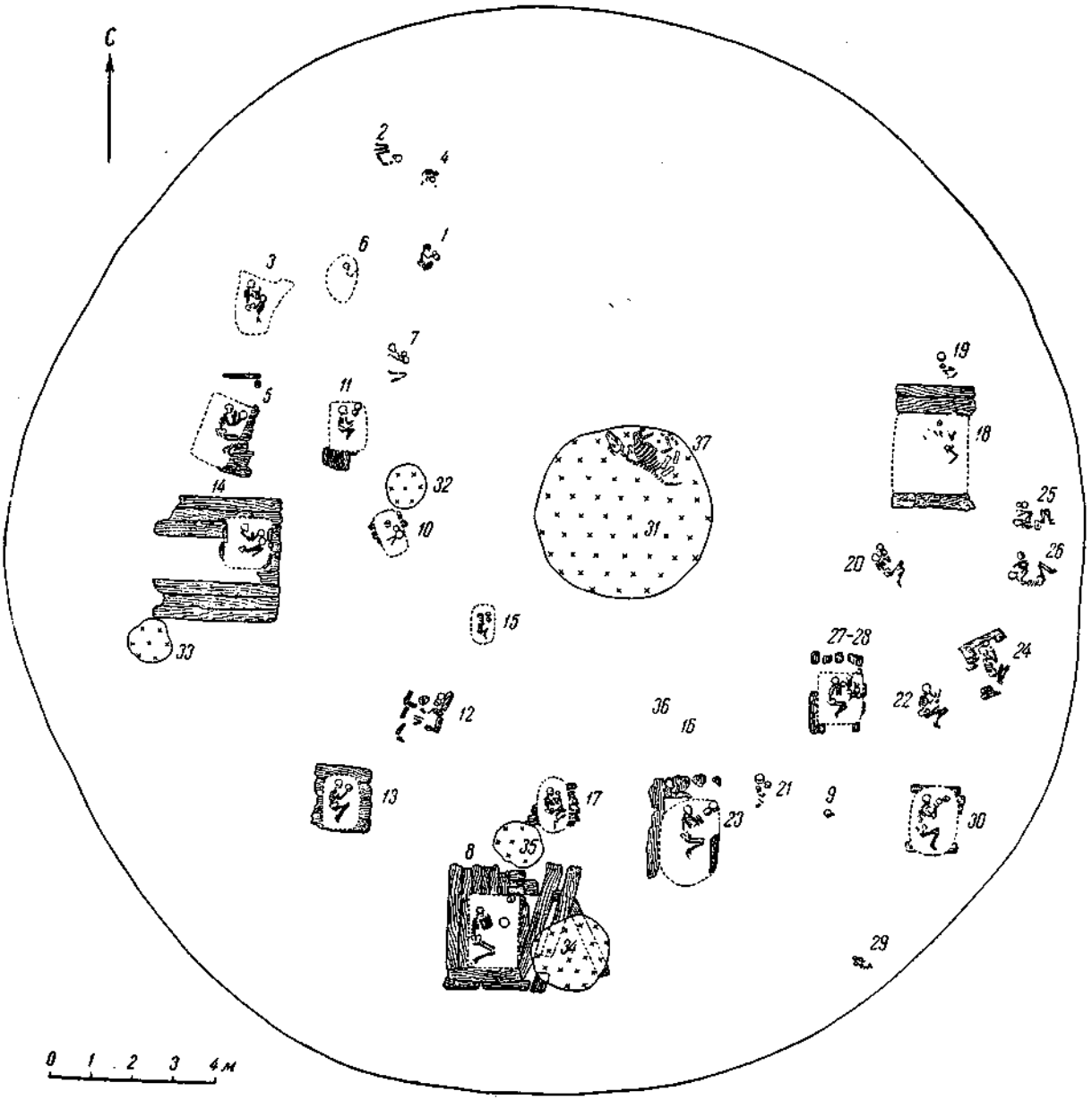

Рис. 26. Планування поховань ПЗК другого періоду в к. 5 біля с. Ягідне Самарському Заволжжі (за Мерперт, 1954).

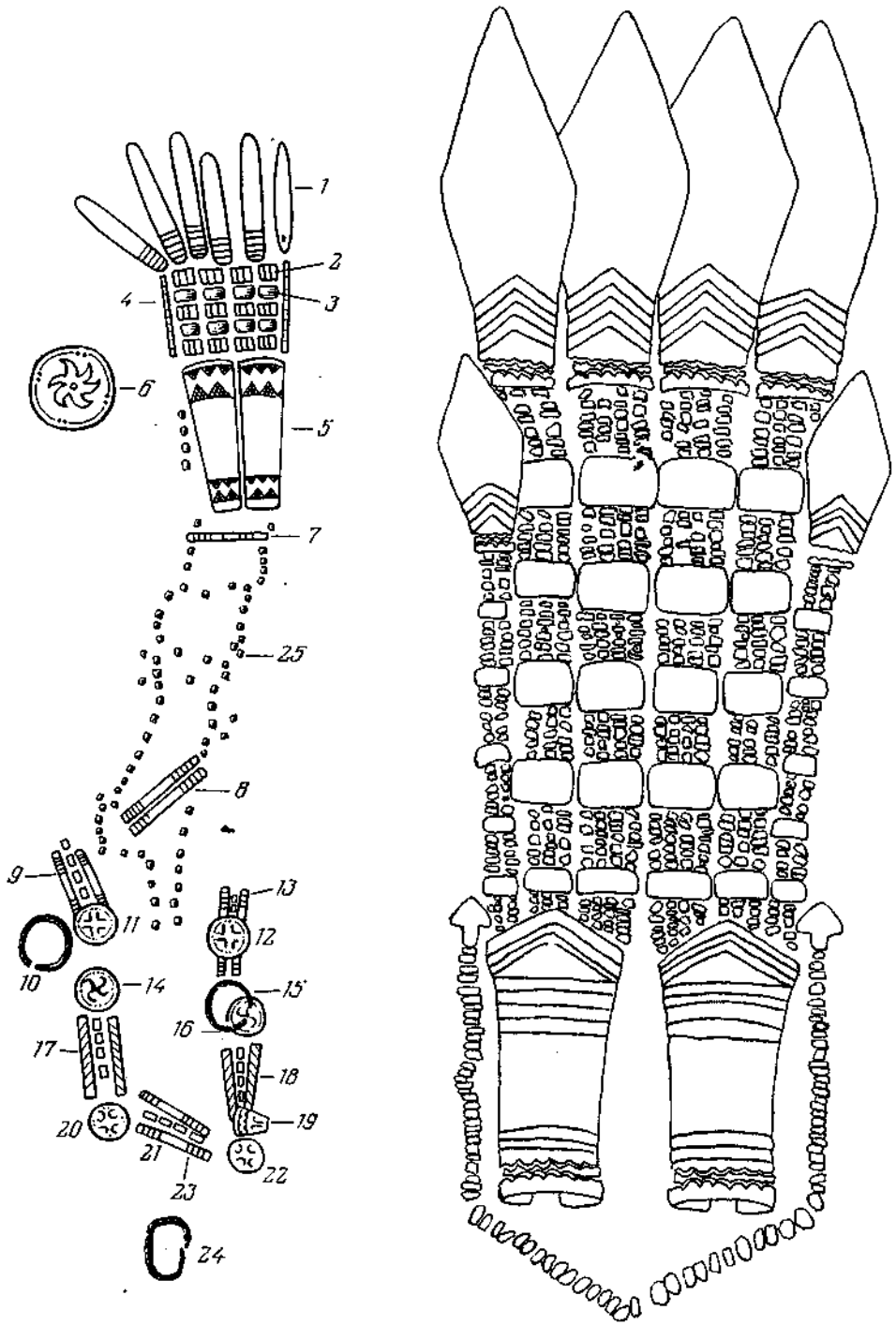

Рис. 27. Традиція виготовлення накісних прикрас від синташтинської культури до ПЗК другого періоду. елементів синташтинської культури до Нижньої Донщини.

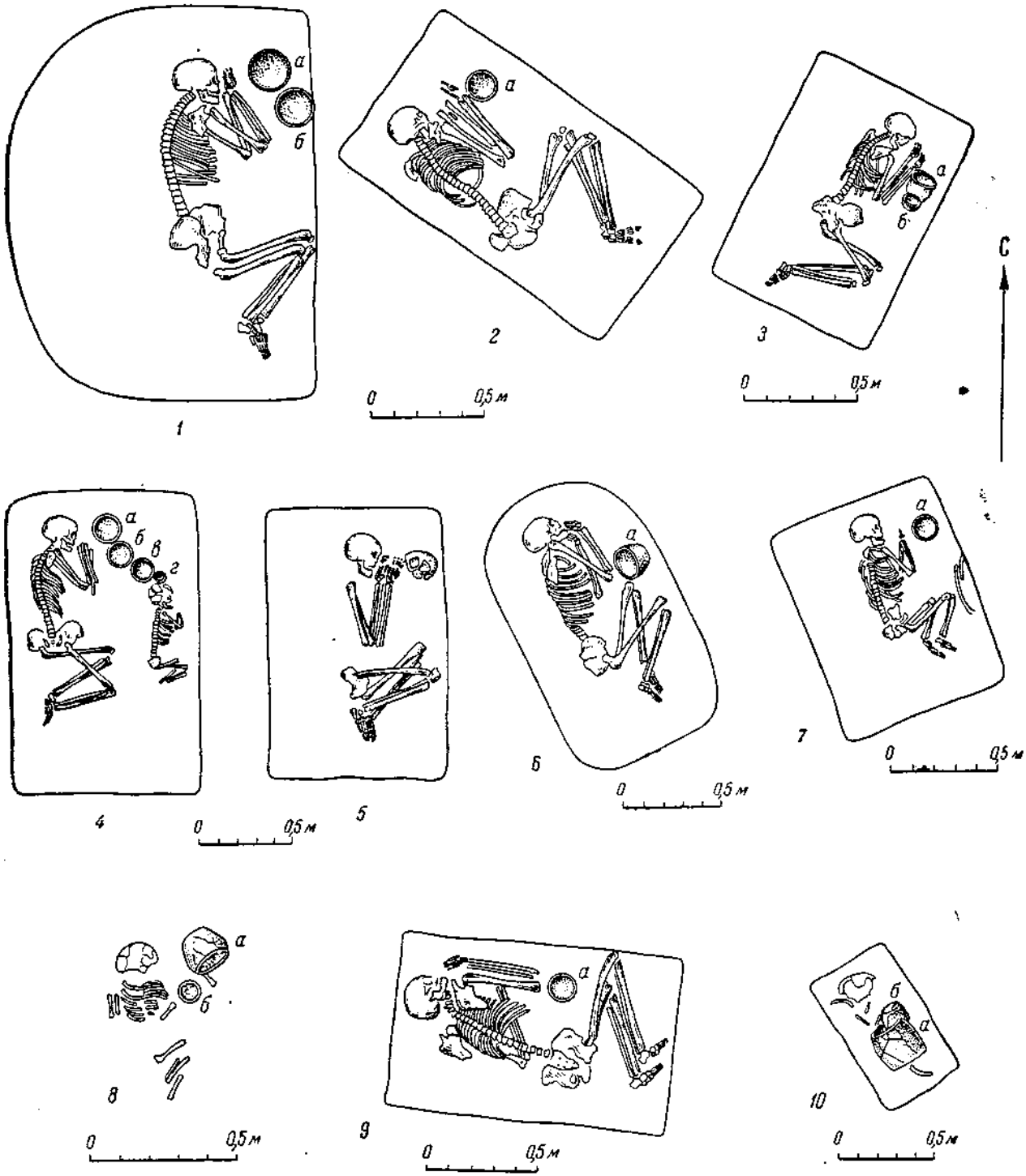

Рис. 28. Поховання ПЗК другого періоду з к. 5 біля с. Хрящівка в Самарському Заволжжі (за Мерперт, 1954): 1 – п. 13; 2 – п. 14; 3 – п. 15; 4 – пп. 16-17; 5 – п. 18; 6 – п. 19; 7 – п. 20; 8 – п. 22; 9 – п. 23; 10 – п. 24. Літерами на планах позначено посудини.

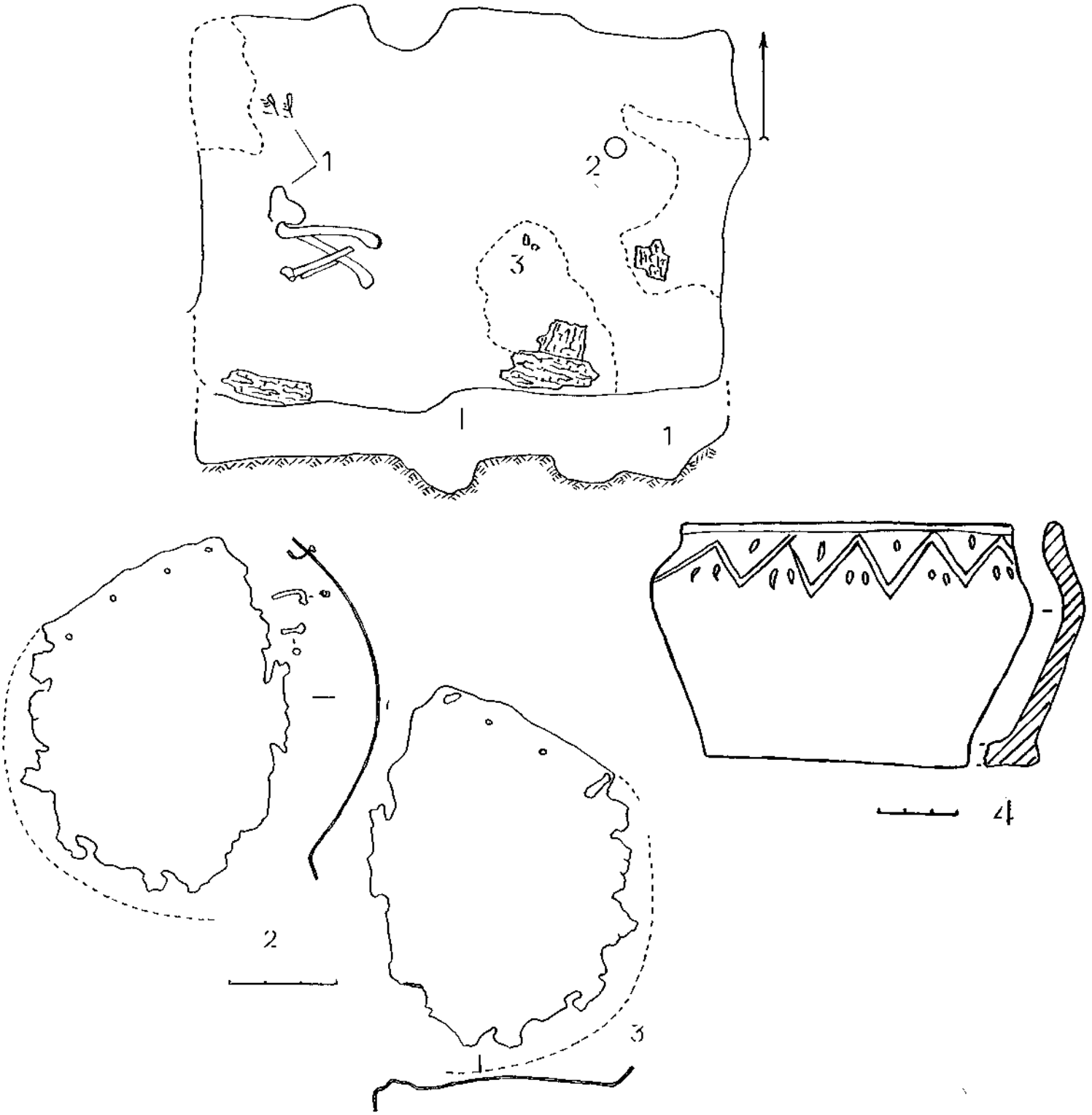

Рис. 29. Склеп сімейного типу в межах України: 1-4 – Бахмутівка на р. Айдар, к. 4, п. 9 (розкопки С.Н.Братченка в 1979 р.).

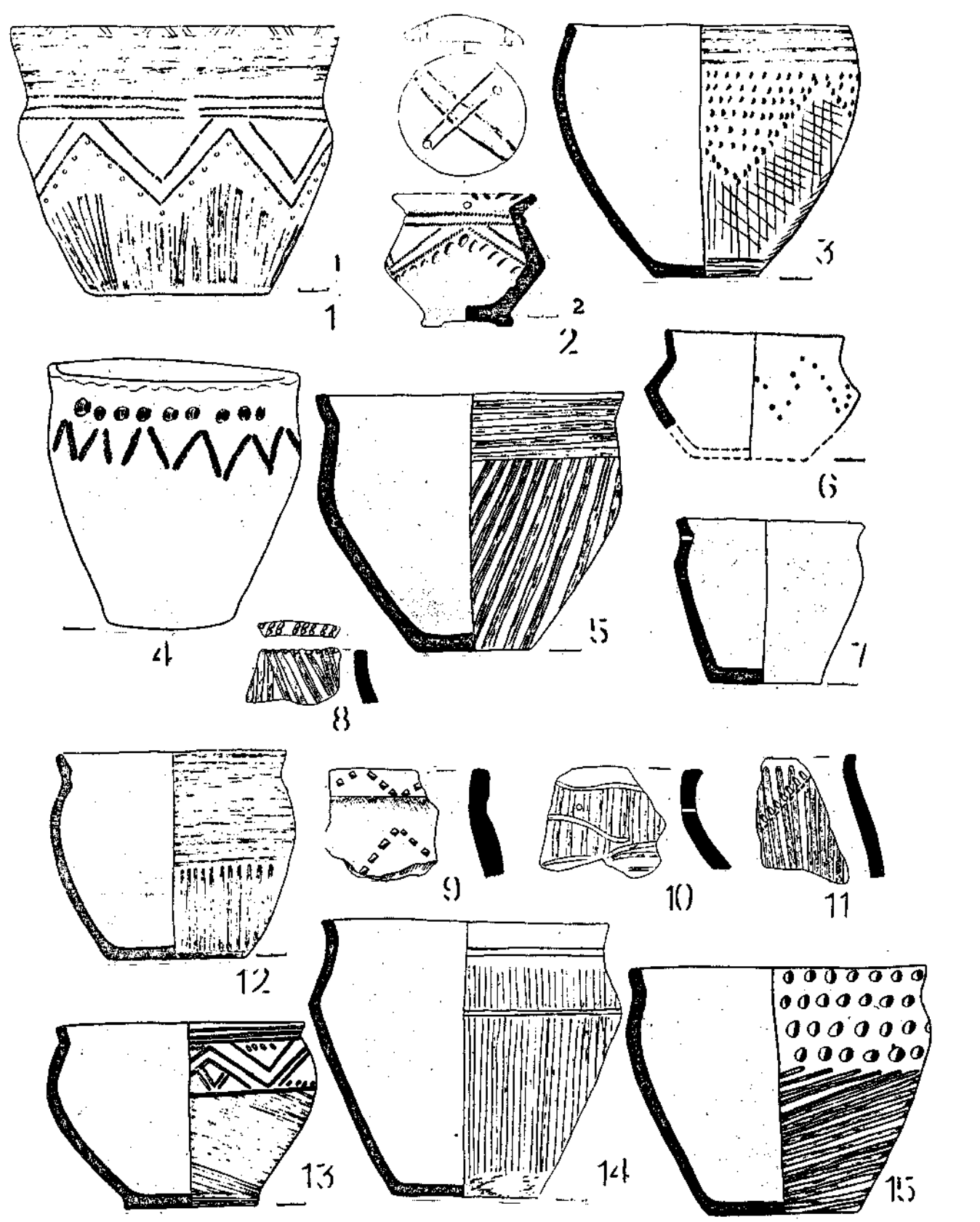

Рис. 30. Кераміка ПЗК першого періоду: 1-7,12-15 - Покровський м-к; 8-11 - Старо-Тимошкіно, поселення (за Кузьмина О.В., Турецкий, 1991).

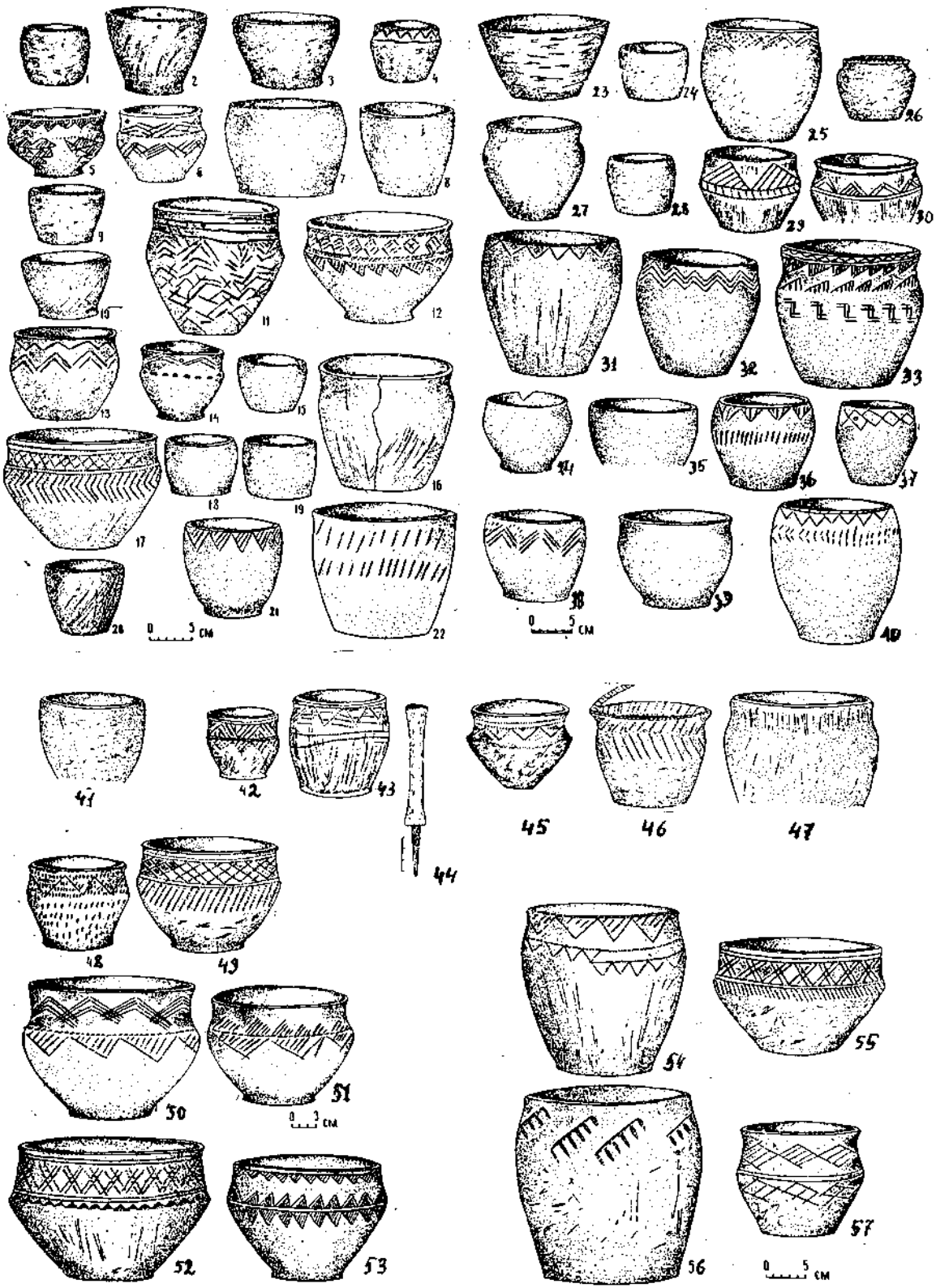

Рис. 31. Кераміка ПЗК другого періоду, Лузанівський м-к в Самарському Заволжжі (за Васильев, 1977).

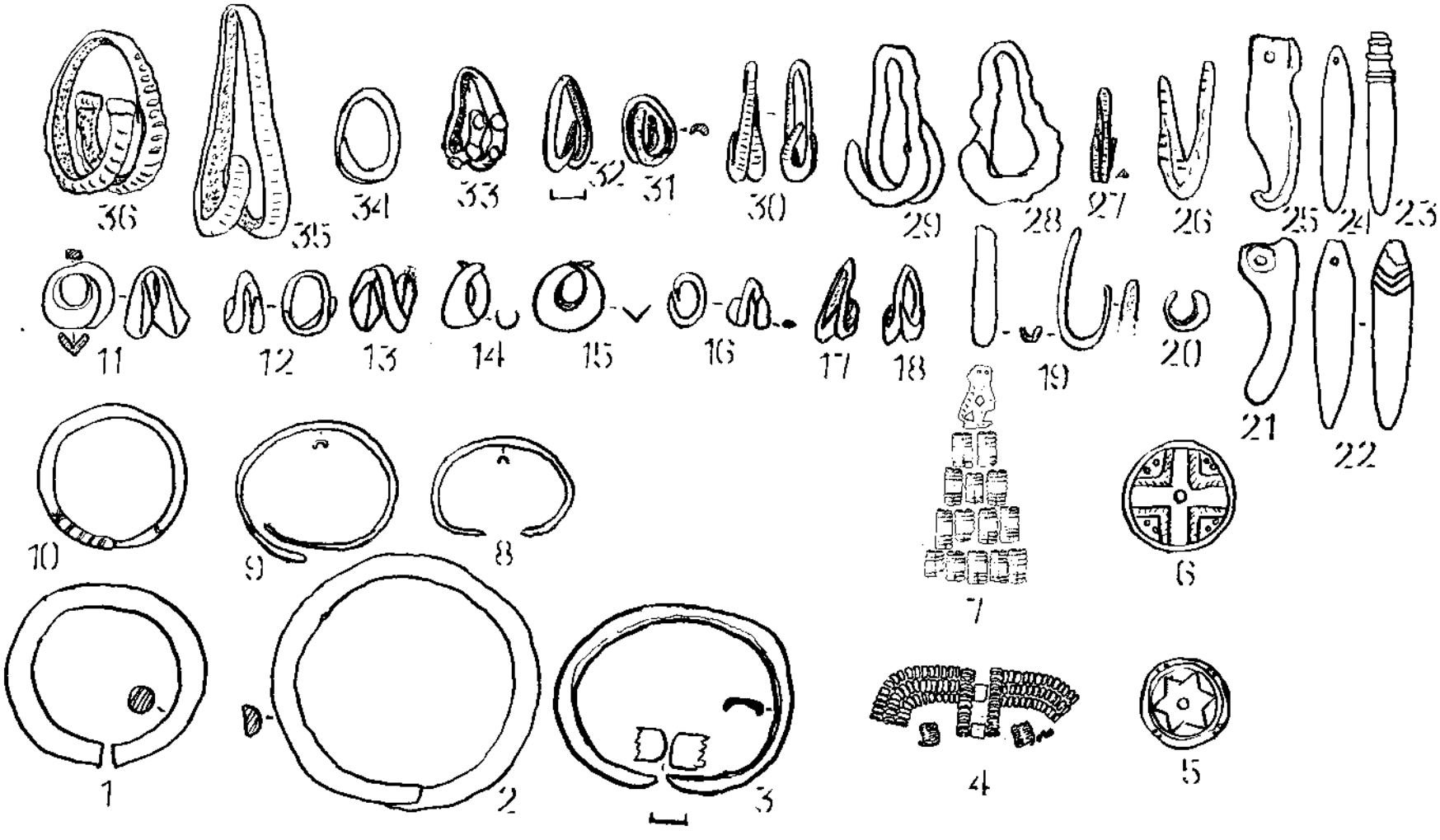

Рис. 32. Традиції та тенденції у виготовленні жіночих прикрас ПЗК першого та другого періодів (матеріали першого періоду складають перший та третій ряди знизу, а другого – другий та четвертий ряди).

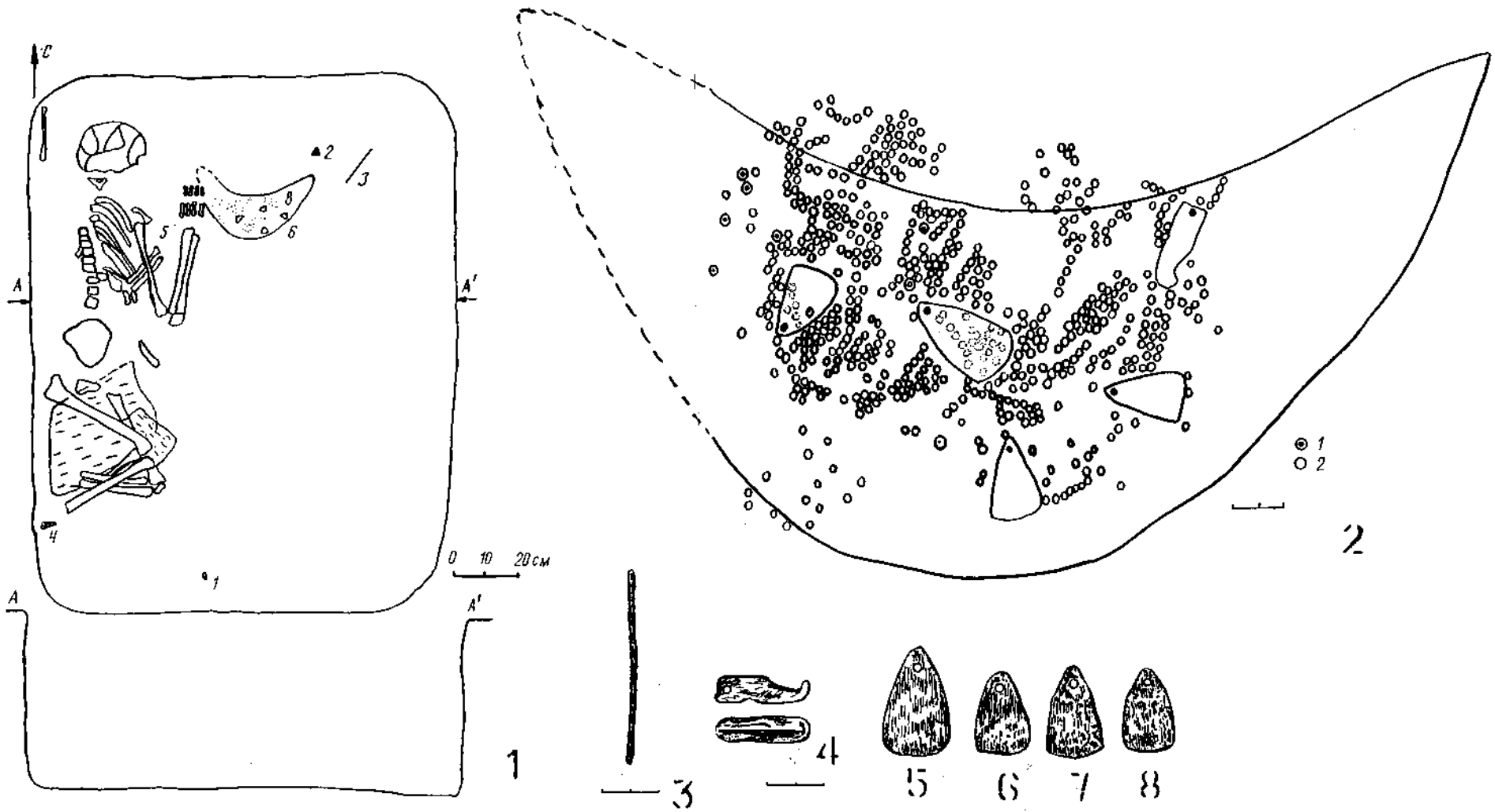

Рис. 33. Комплекс рукодільниці ПЗК другого періоду (за Кузнецова, Седова, 1991): 1 – Волчанка, к. 6, п. 2.

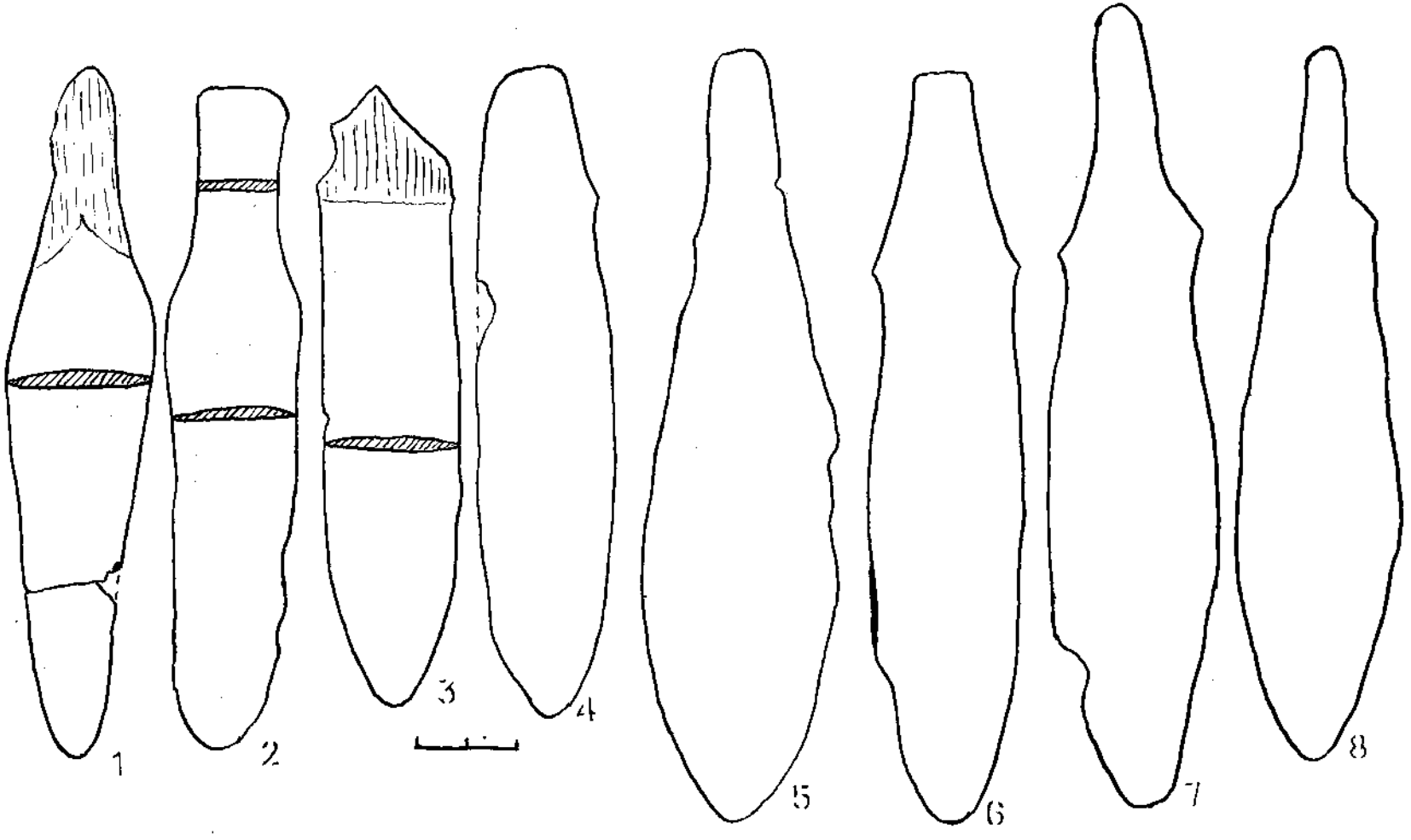

Рис. 34. Бронзові ножі Покровського могильника (ПЗК першого періоду).

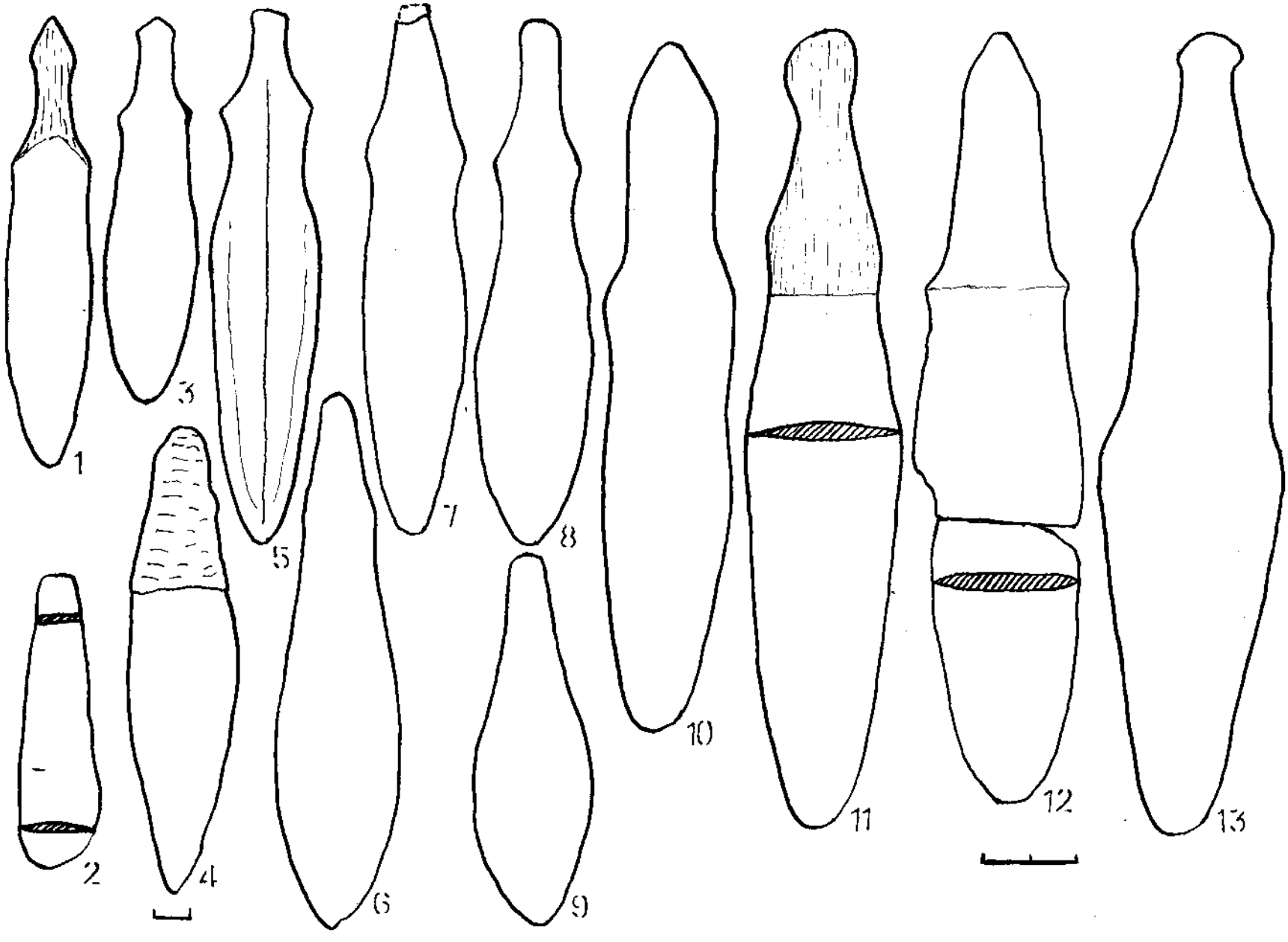

Рис. 35. Бронзові ножі ПЗК першого періоду з Доно-Волзького ареалу.

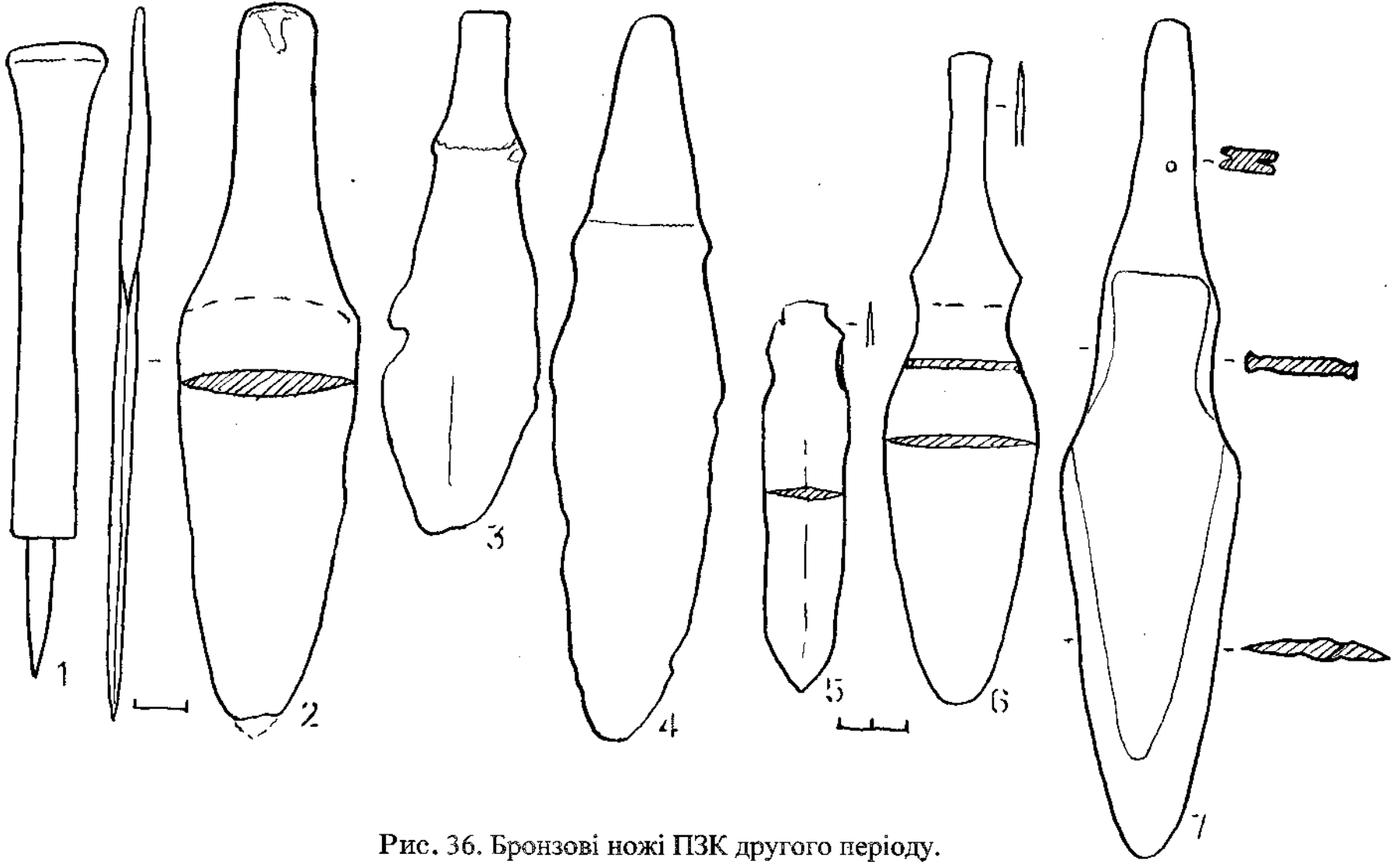

Рис. 36. Бронзові ножі ПЗК другого періоду.

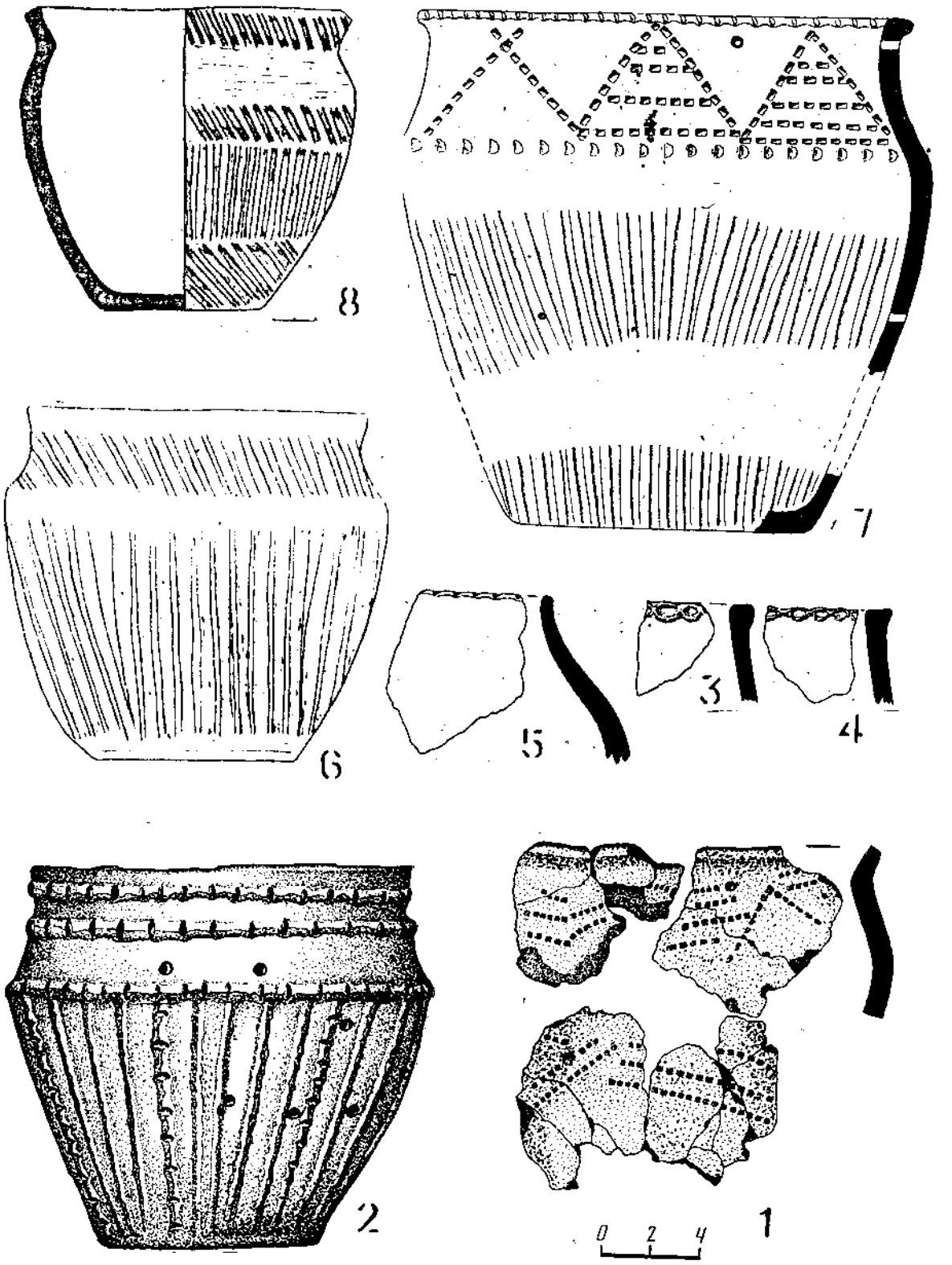

Рис. 37. Вплив нижньоволзької групи населення КБК на декор посуду ПЗК першого періоду.

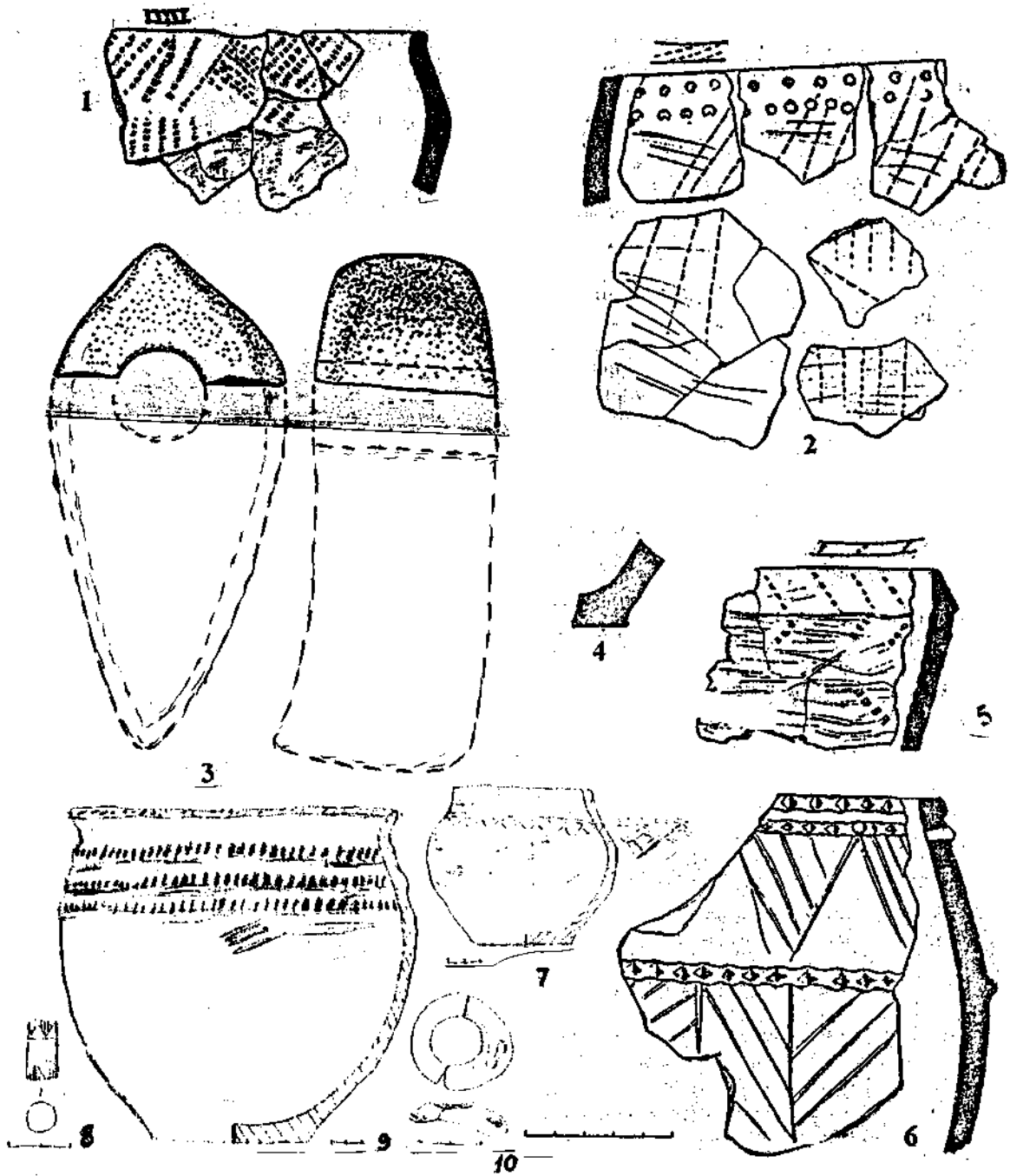

Рис. 38. Сполучення кераміки КБК чи з елементами КБК з матеріалами ПЗК в Нижньому Заволжжі.

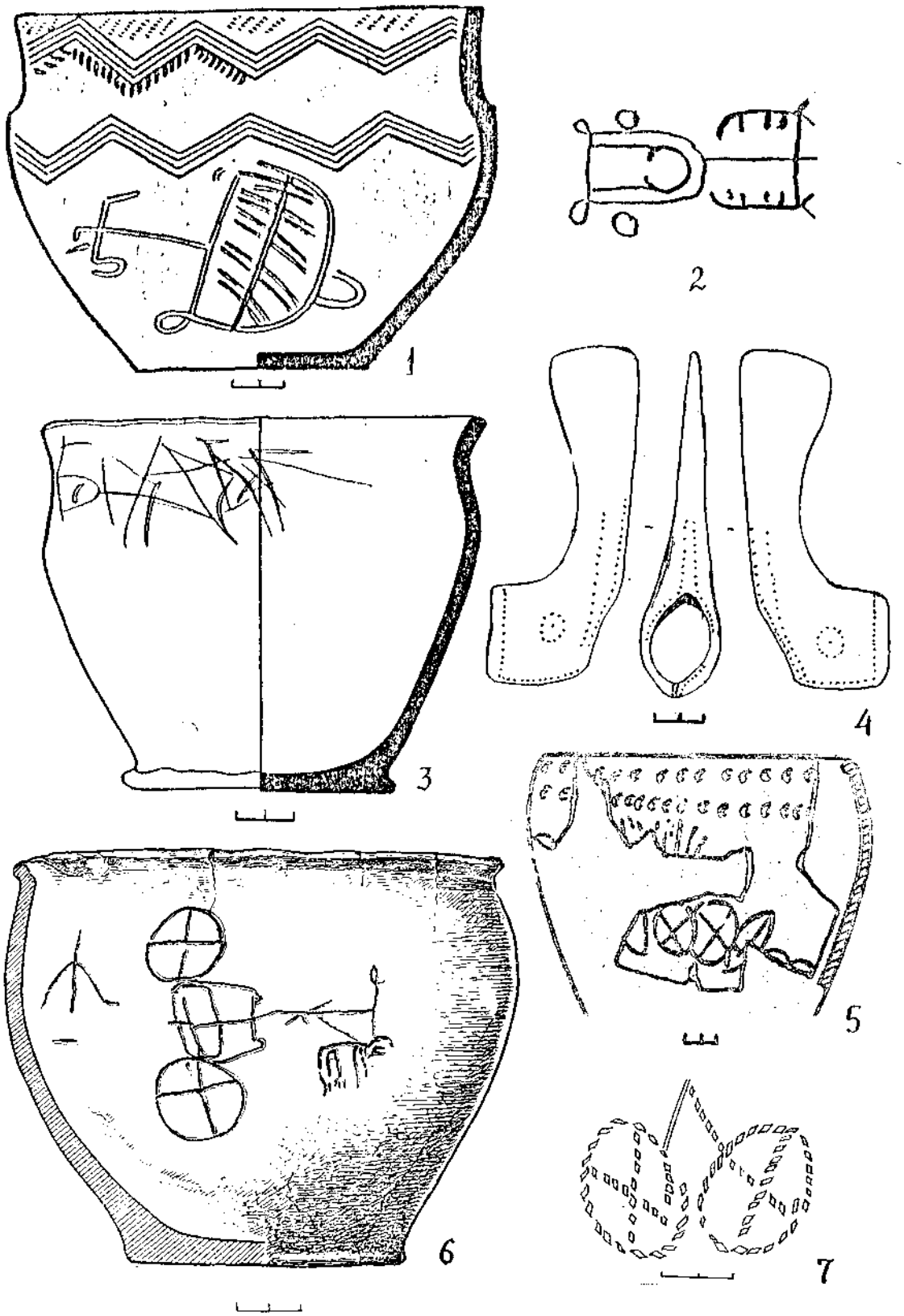

Рис. 39. Традиції зображення колісниць в ПЗК (1,3,4,6) т БМЗК (5,7). 2 – Торейон дель Рубіо, Іспанія – зображення візка на кам'яній брилі усипальниці.

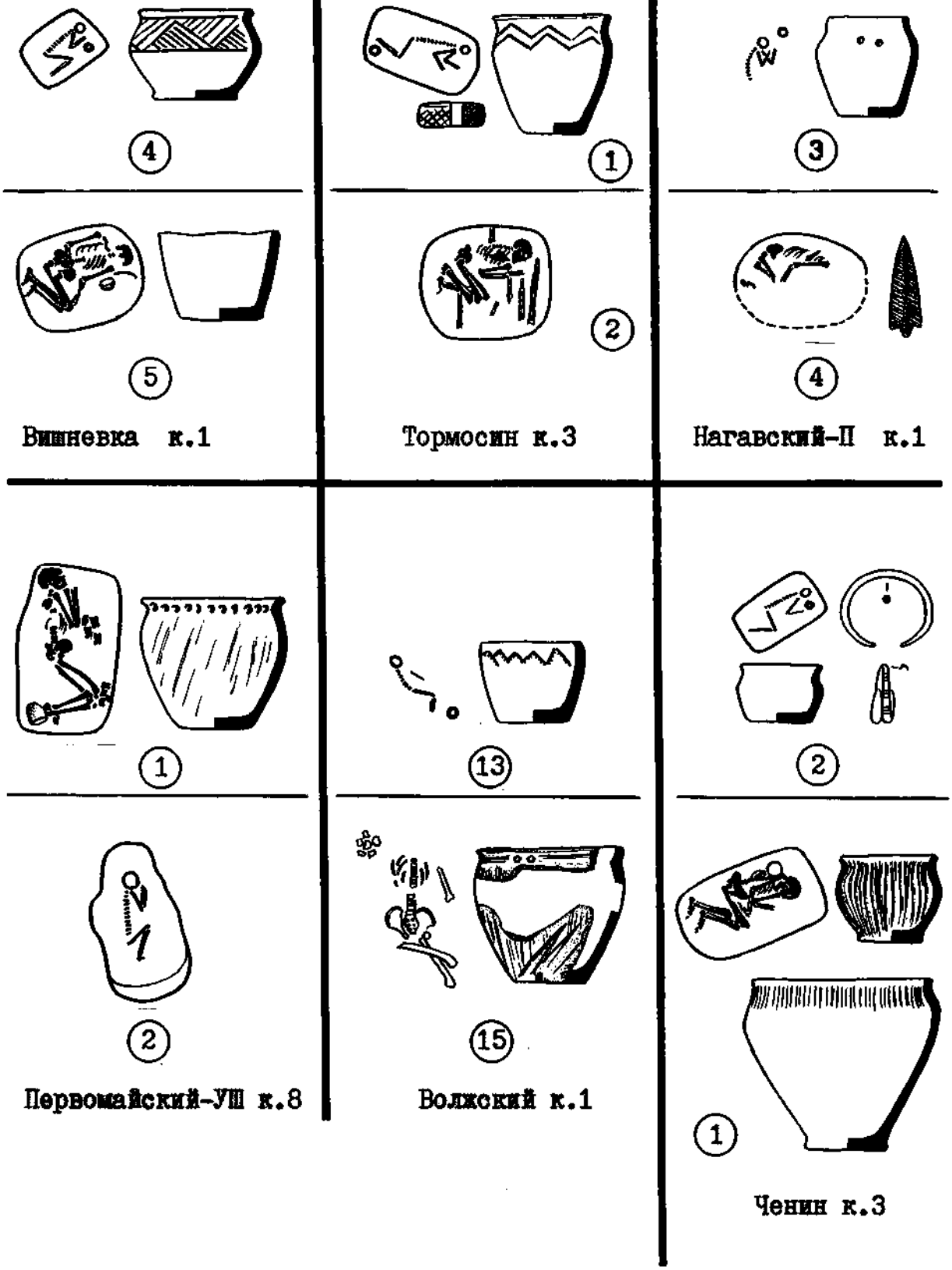

Рис. 40. Стратиграфія поховань зрубної спільності в Волгоградському Поволжі (за Мыськов, 1991).

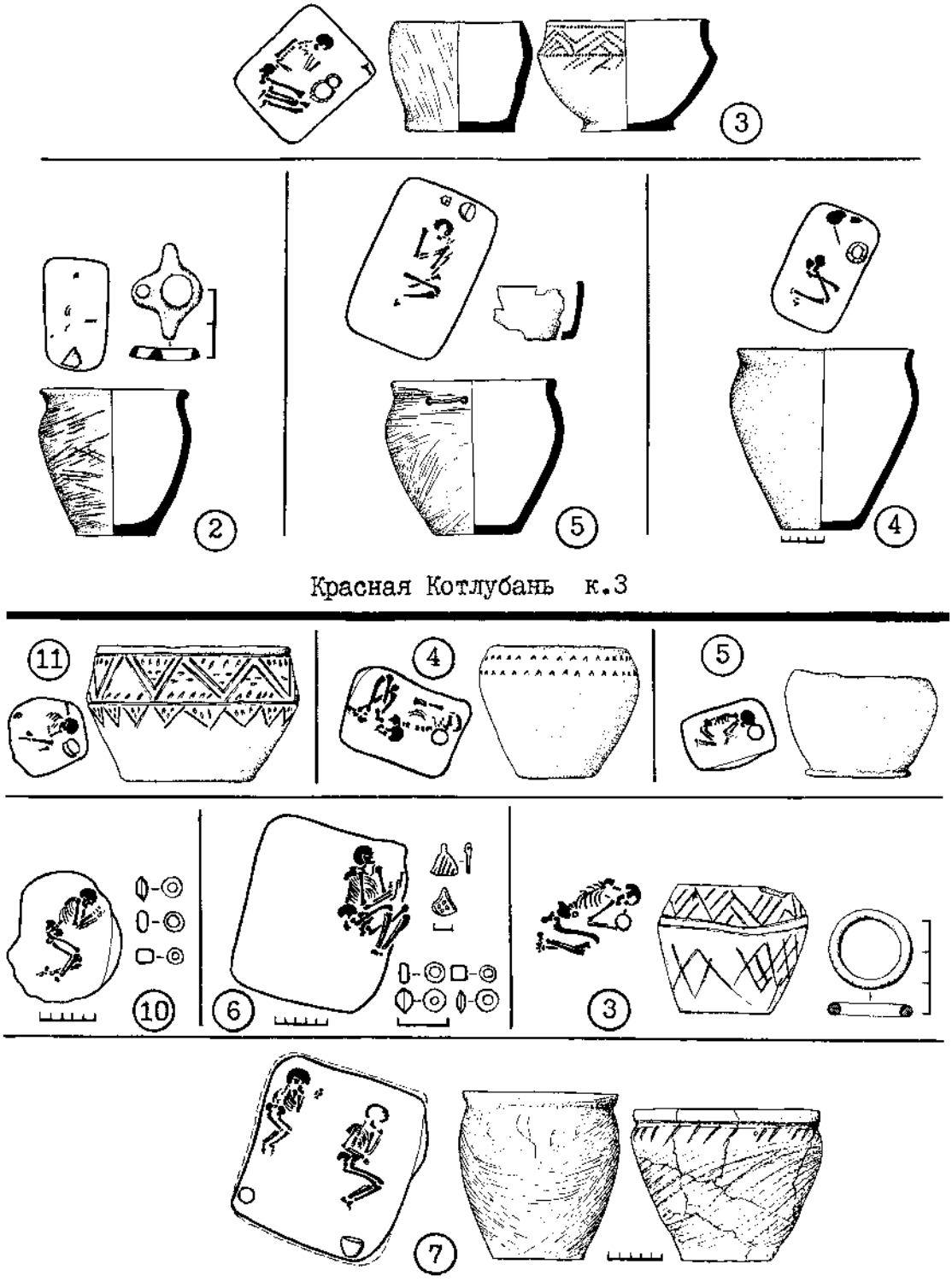

Рис. 41. Стратиграфія поховань ПЗК-1, КБК-2 та БМЗК на Волго-Донні. Нижня половина малюнку – обрії поховань в кургані Кирпичний Бугор (за Шилов, 1991). Верхня половина малюнку – стратиграфія поховань ПЗК-1 (пп. 2,5,4 - основне) та БМЗК-1 (п. 3 – впускне) в к. 3 біля Красної Котлубані (за Сергацков, 1990).

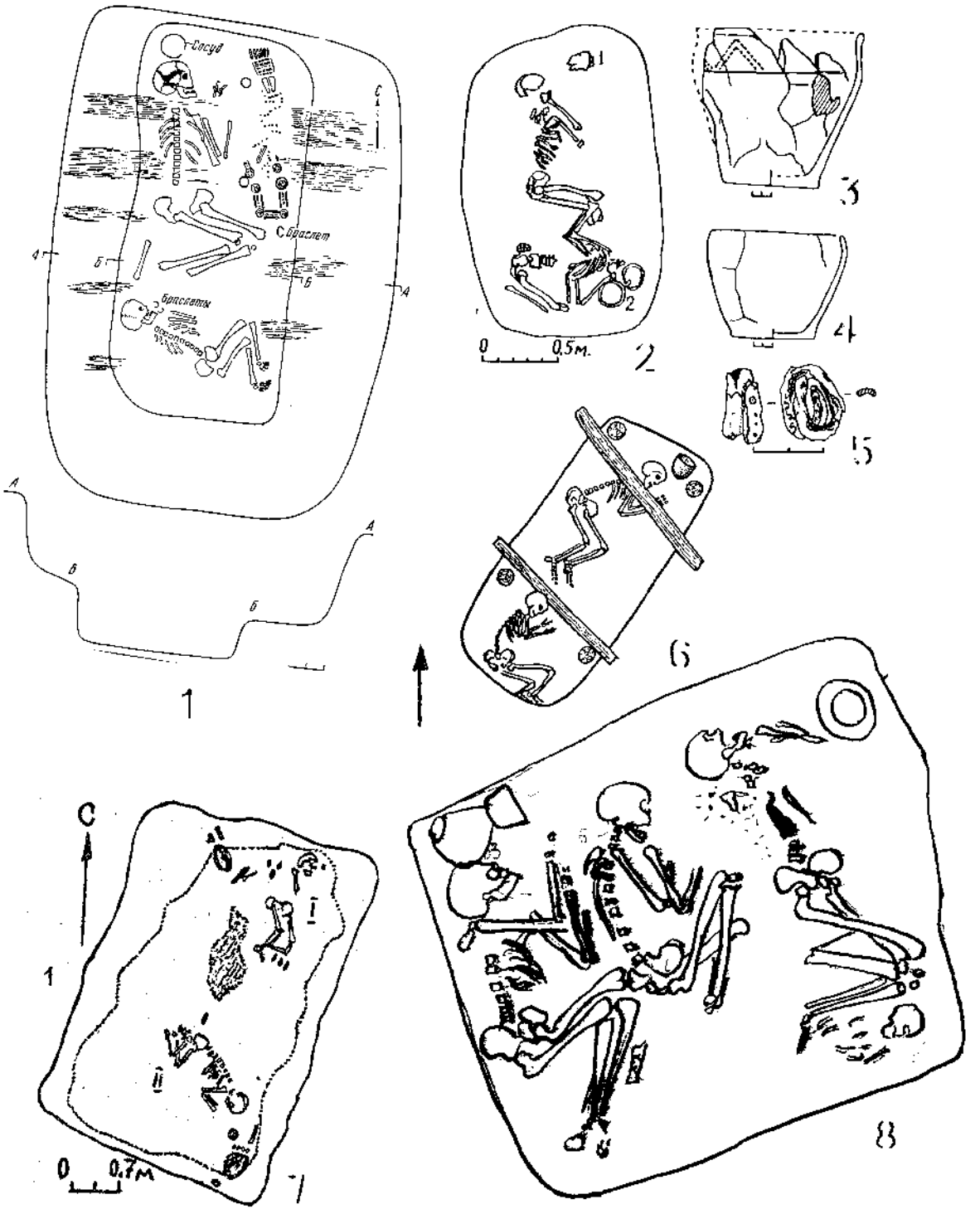

Рис. 42. Супроводжуючі поховання неповноправних членів суспільства при шляхетних представниках ПЗК.

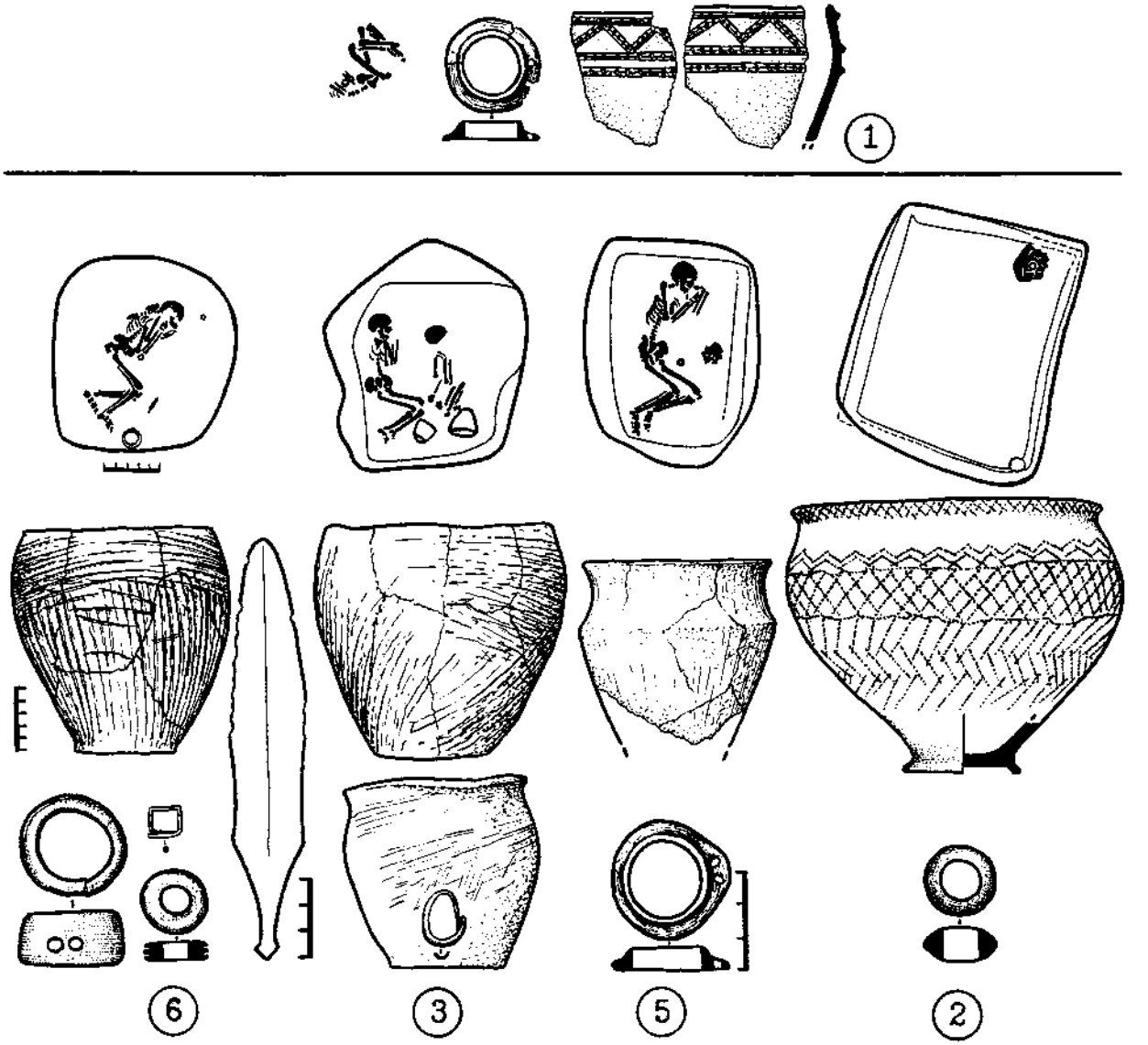

Рис. 43. Стратиграфія поховань ПЗК першого періоду (пп. 6,3,5,2 – всі основні) та КБК другого періоду (п. 1 – супроводжуюче чи впускне) з розкопок В.Г.Житниковим к. 1 в гр. Ясиновський-1.

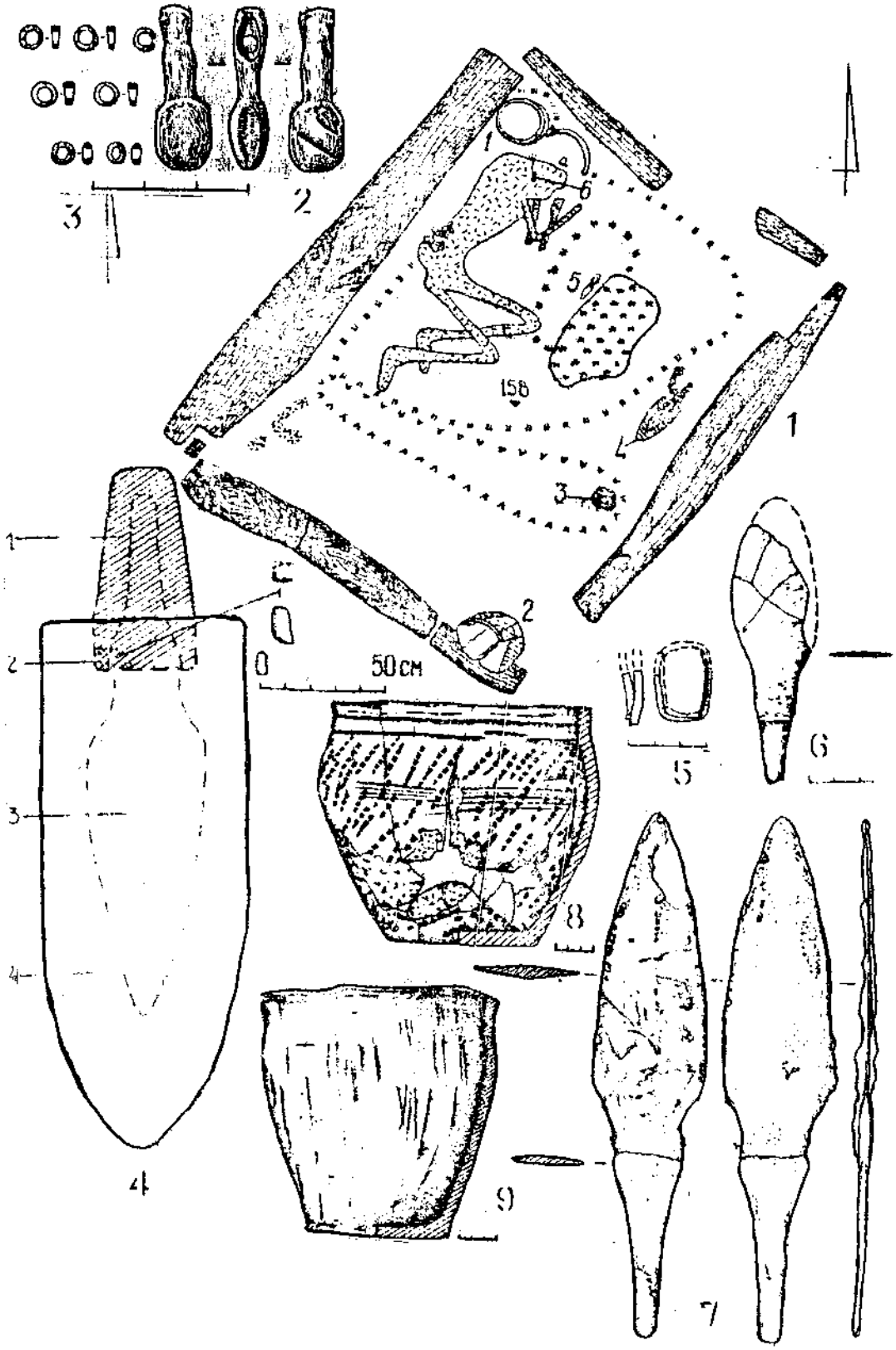

Рис. 44. Щонайбагатше поховання ПЗК в межах України. Миколаївка, к. 1, п. 4 (за Полидович, 1993).

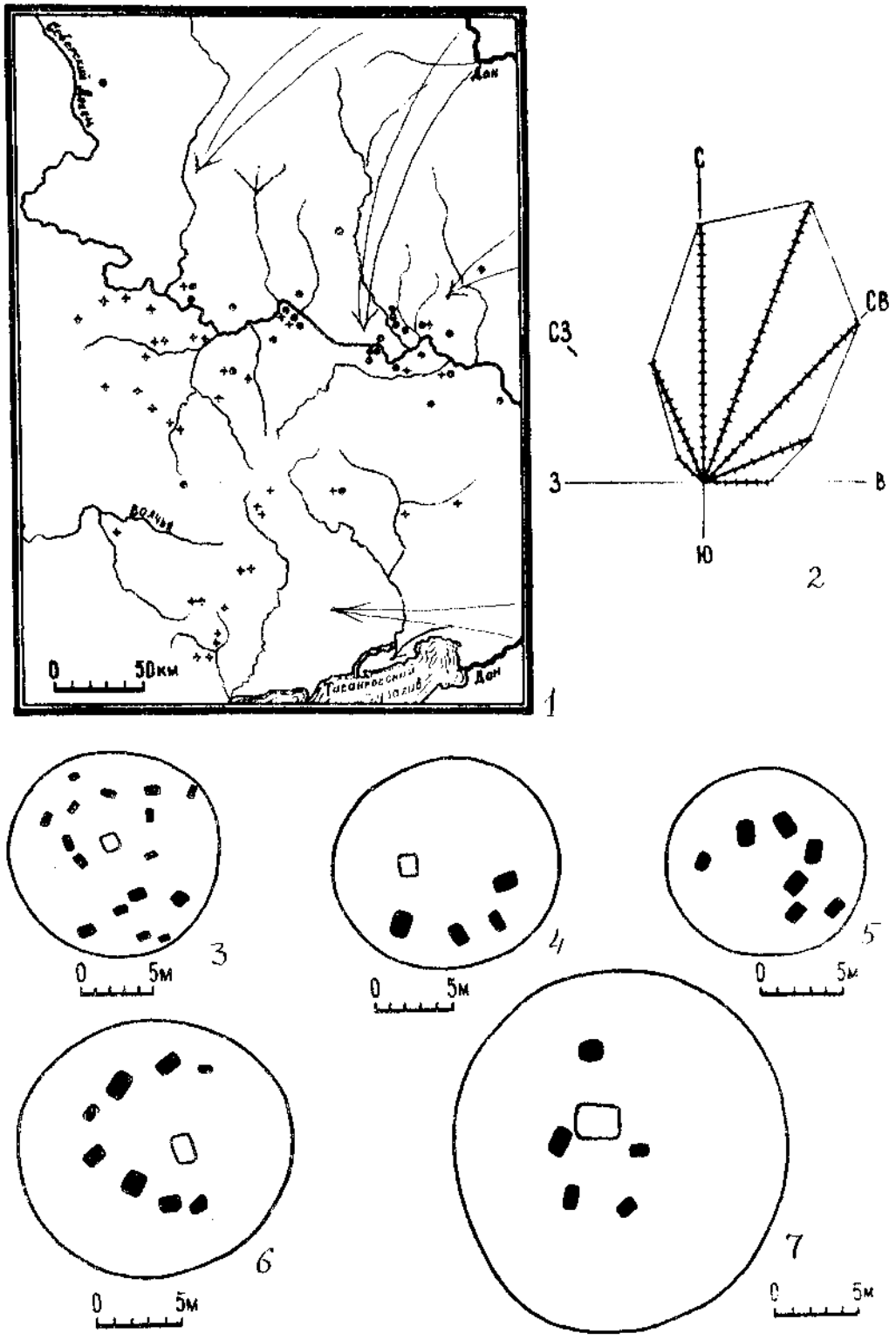

Рис. 45. Проникання населення ПЗК першого періоду в середовище носіїв КБК (за Литвиненко, 1995). 1 - мапа поховань КБК (хрестики) та ПЗК (залиті кружечки) в середній течії Сіверського Дінця та в Східному Надазов'ї; 2 – орієнтації поховань ПЗК в басейні Сіверського Дінця; 3-7 – планіграфія поховань ПЗК під курганами.

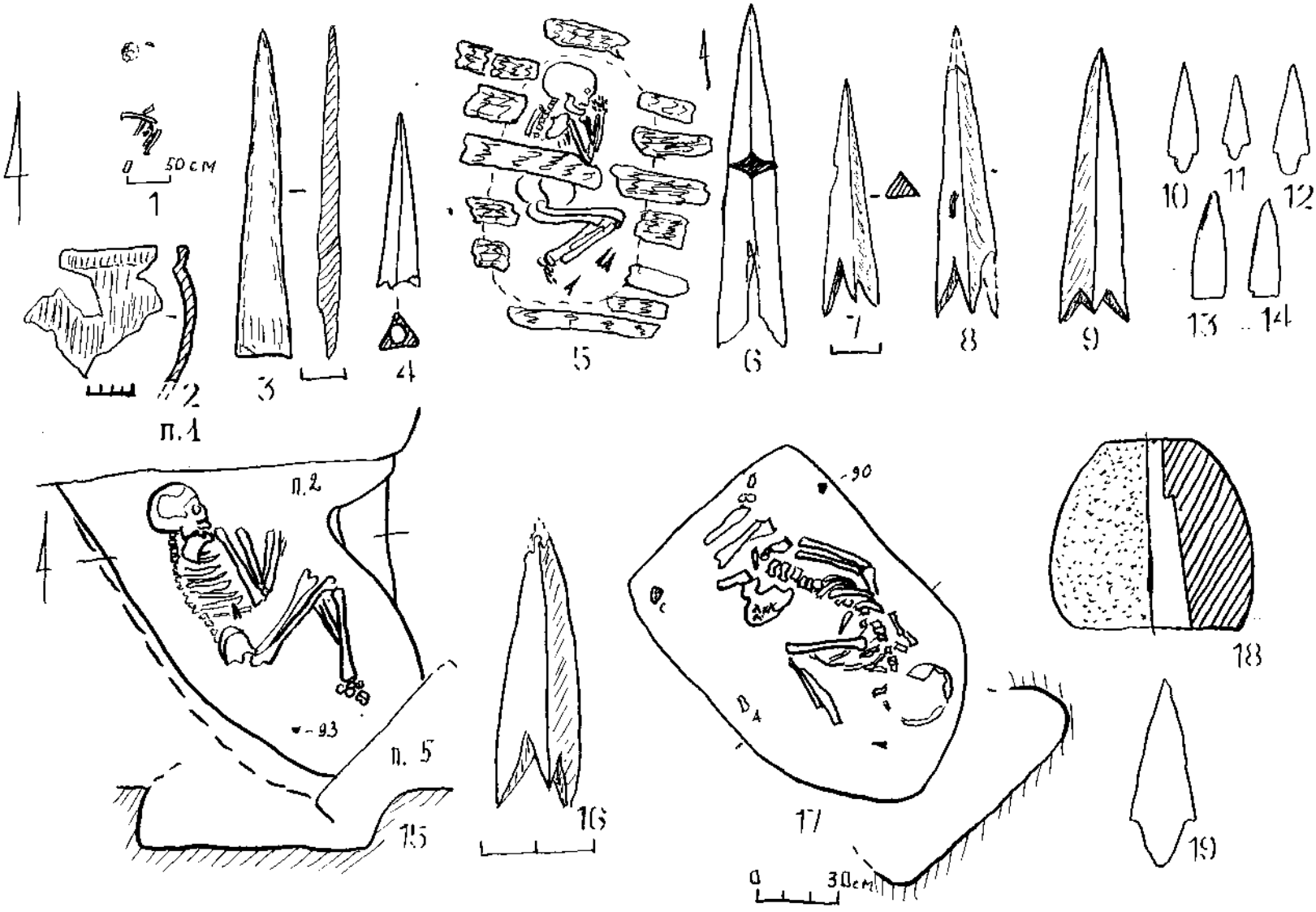

Рис. 46. Сагайдачні набори лучників ПЗК першого періоду (1-4) та ування їхніх жертв – носіїв КБК (15-19).

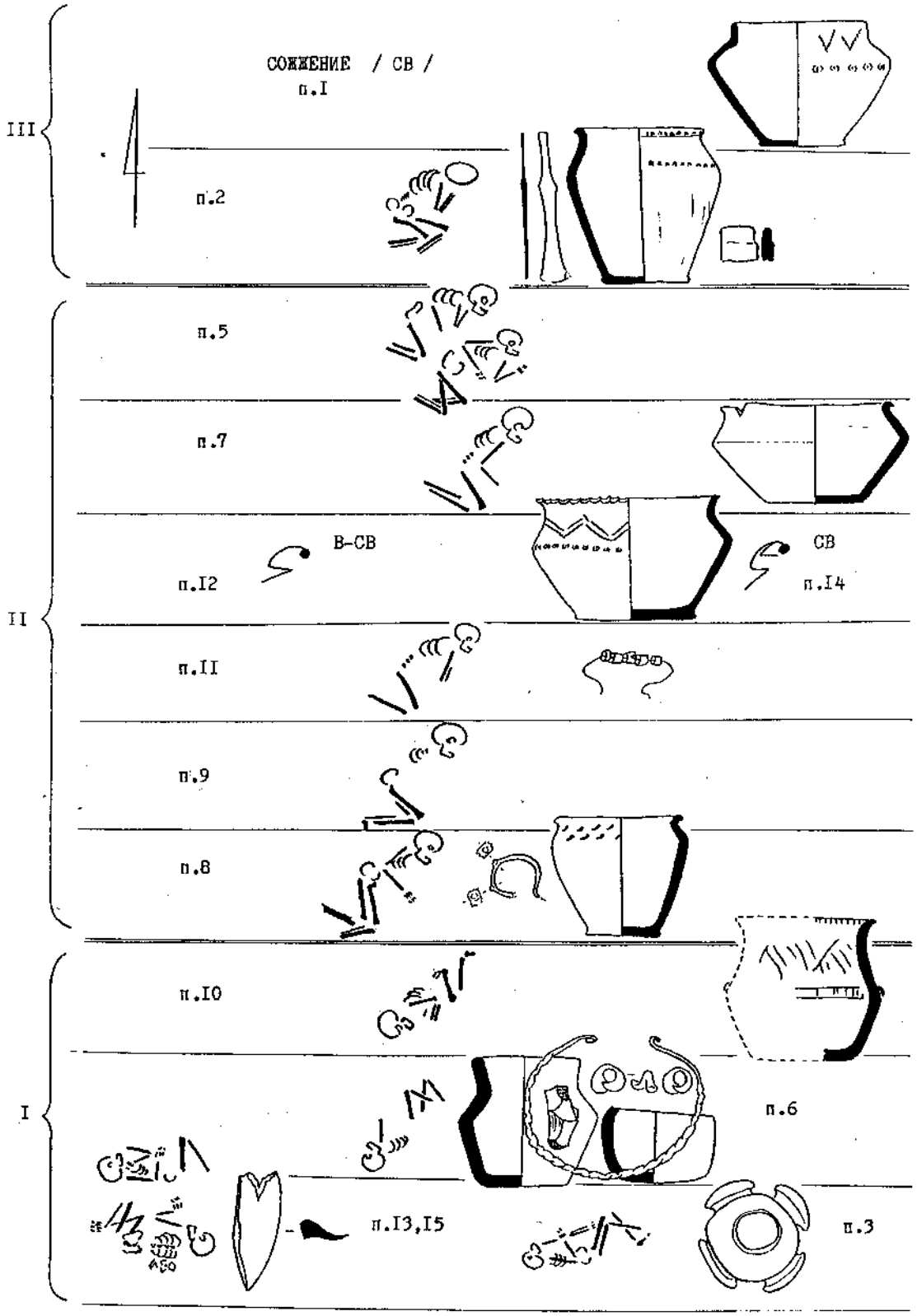

Рис. 47. Поховання ПЗК в Дніпровському Надпоріжжі: стратиграфічна колонка поховань КБК (перший обрій), ПЗК (другий обрій) та БМЗК (третій обрій) в к. 1 біля с. Гнаровське (розкопки та стратиграфічні спостереження Н.Г.Салій, 1981 р.).

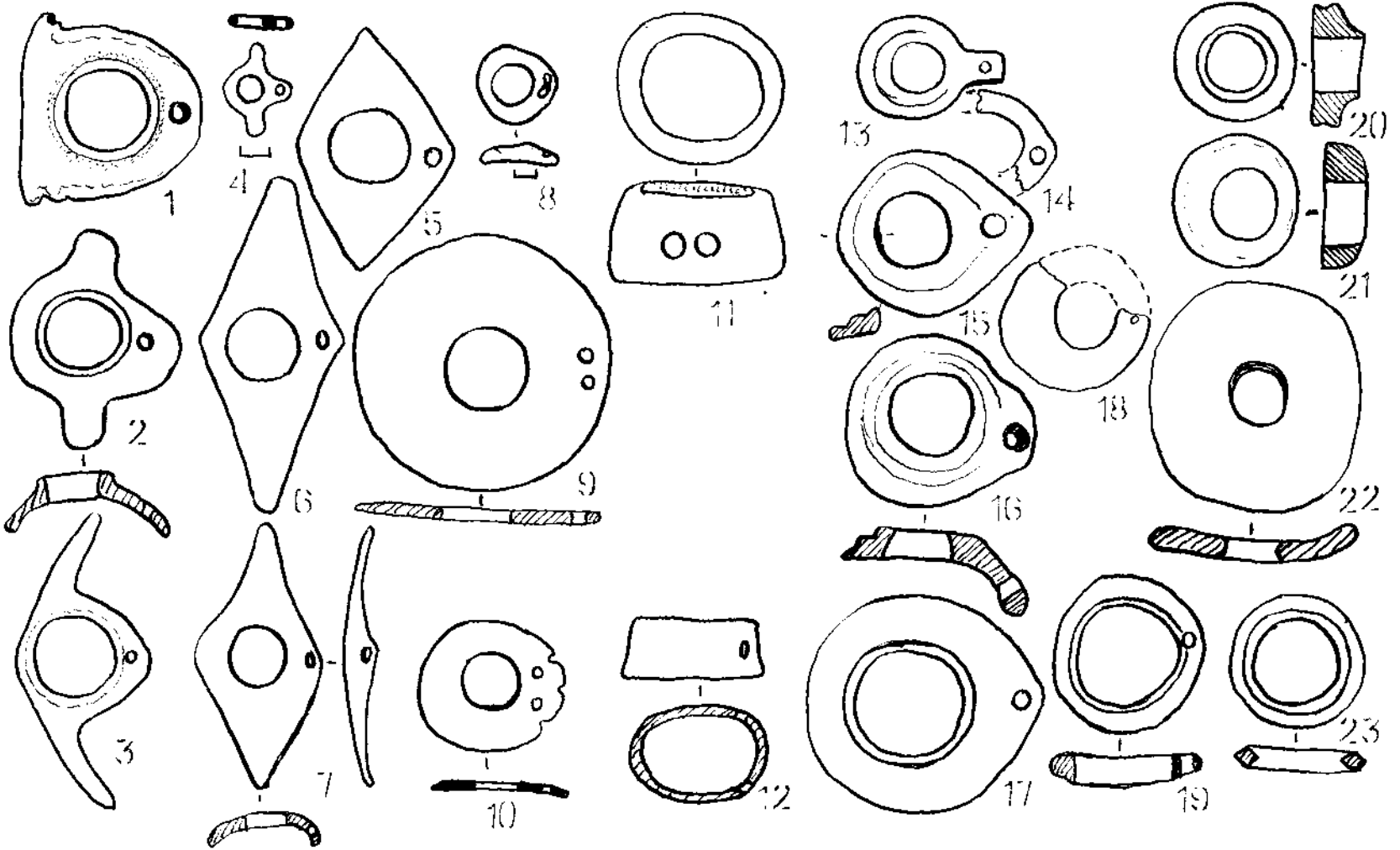

Рис. 48 – Типологія поясних пряжок ПЗК першого періоду.

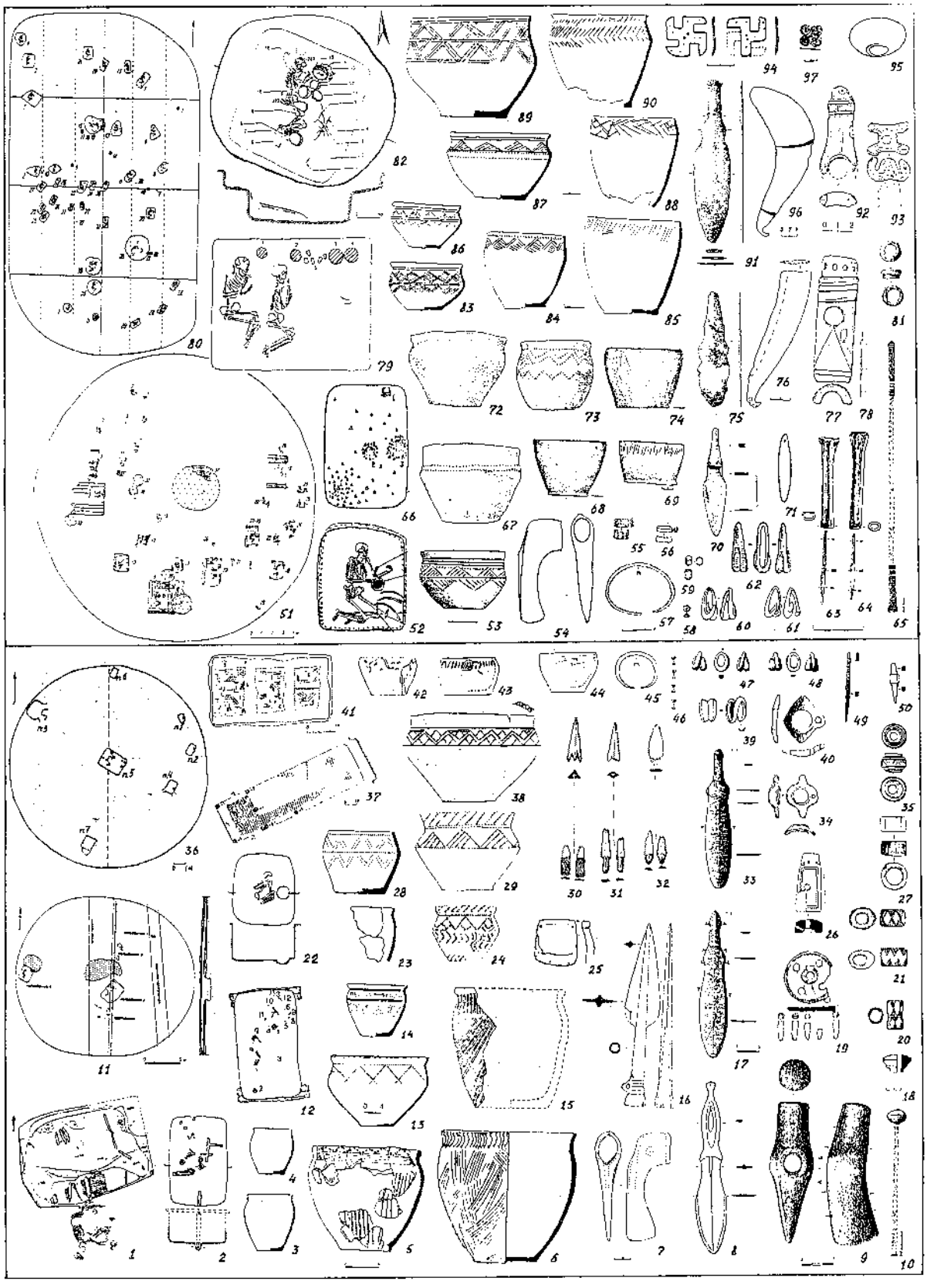

Рис.49. Періоди розвитку ПЗК: 1-50 – перший період; 51-97 – другий період.

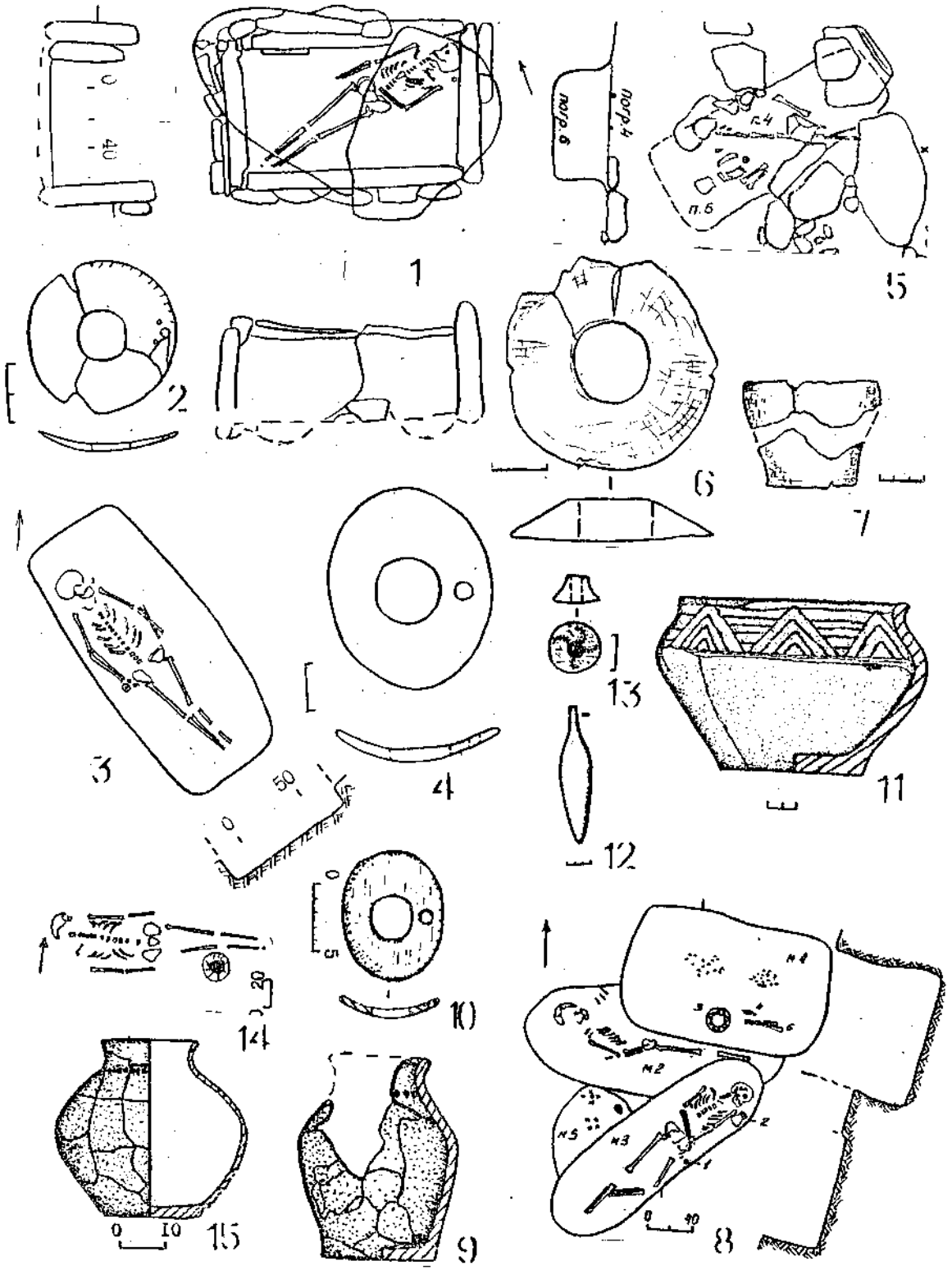

Рис. 50. Випростані поховання КБК з степового Криму (за Тощев, 1993; Колтухов, Кислый, Тощев, 1994).

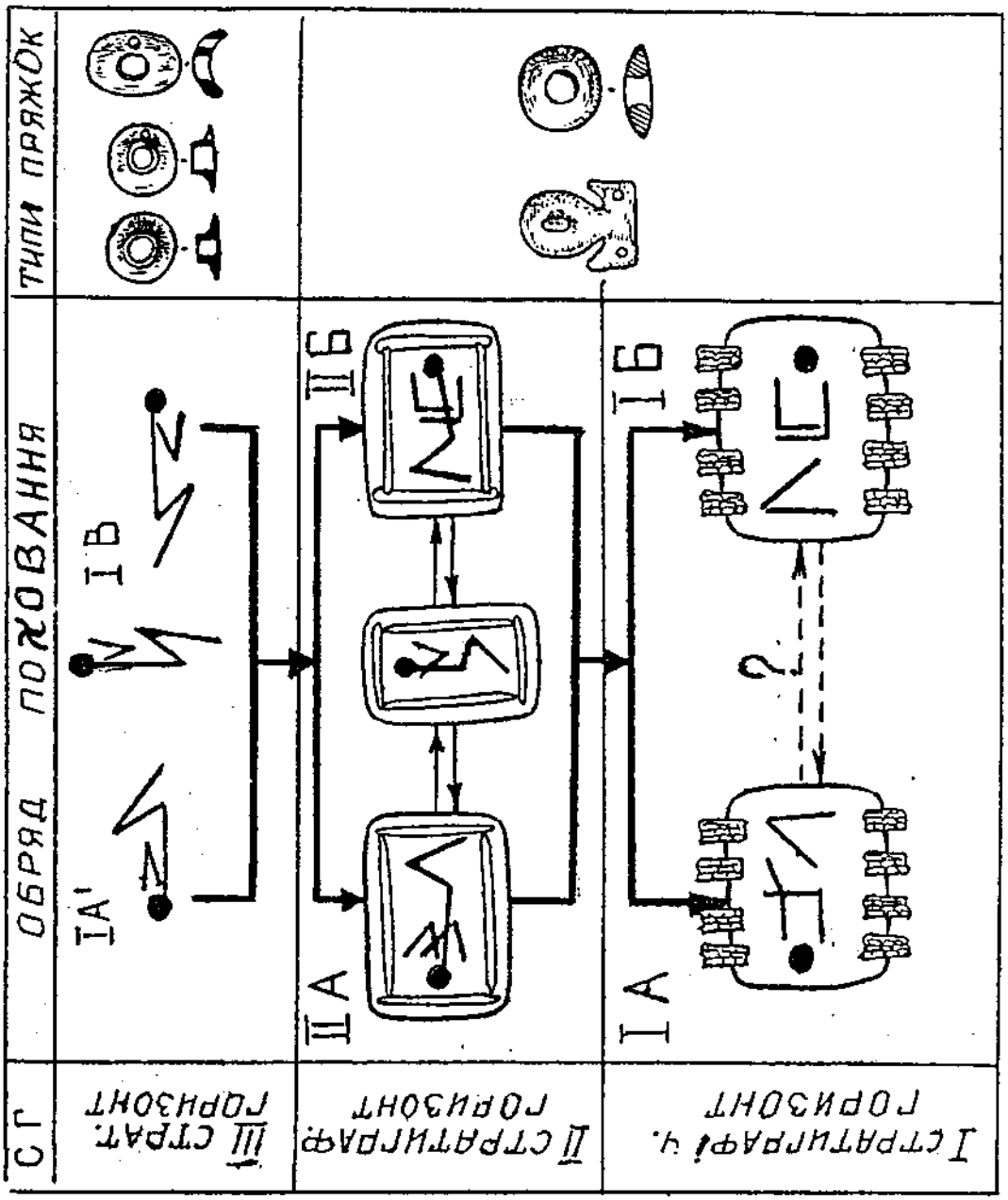

Рис. 51. Тенденції розвитку похоронного ритуалу КБК в басейні Сіверського Дінця. Схему виконано О.Р.Дубовською на обгрунтуваня тез (Дубовская, 1985).

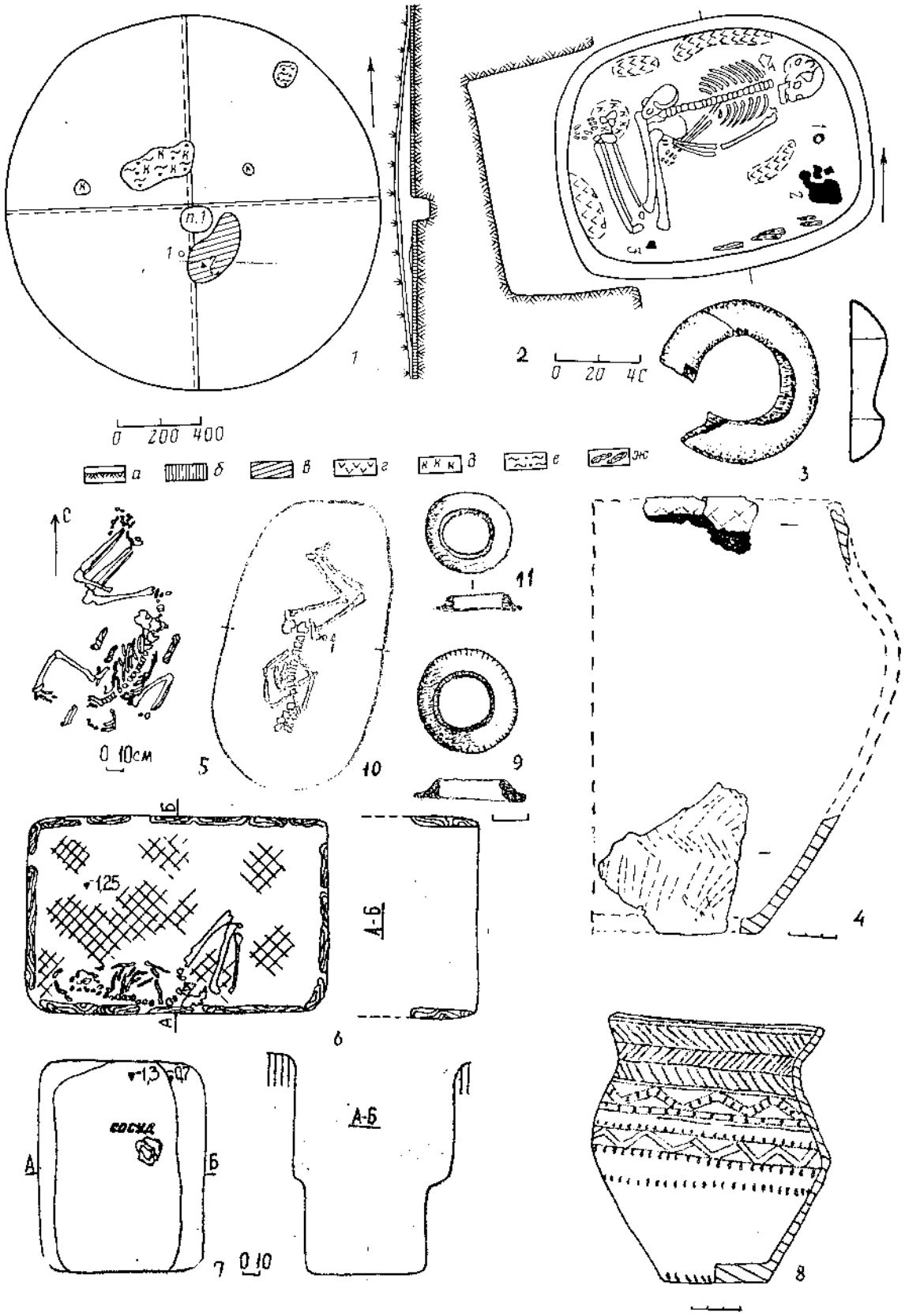

Рис. 52. Кургани КБК Нижнього Поволжя з керамікою ПЗК в насипу.

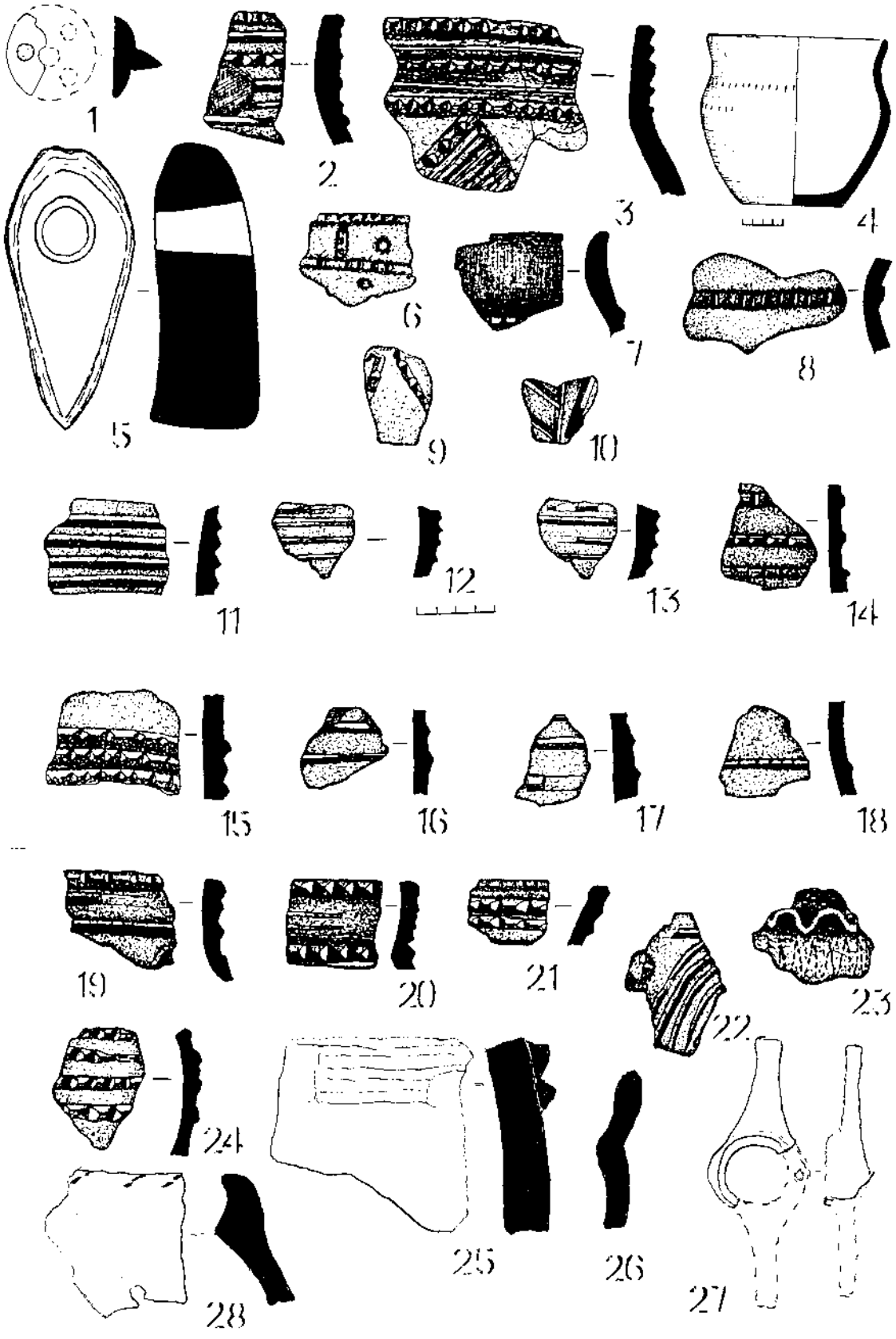

Рис. 53. Матеріали КБК з Правобережжя Саратовської обл. (за Малов,Філіпченко, 1995).

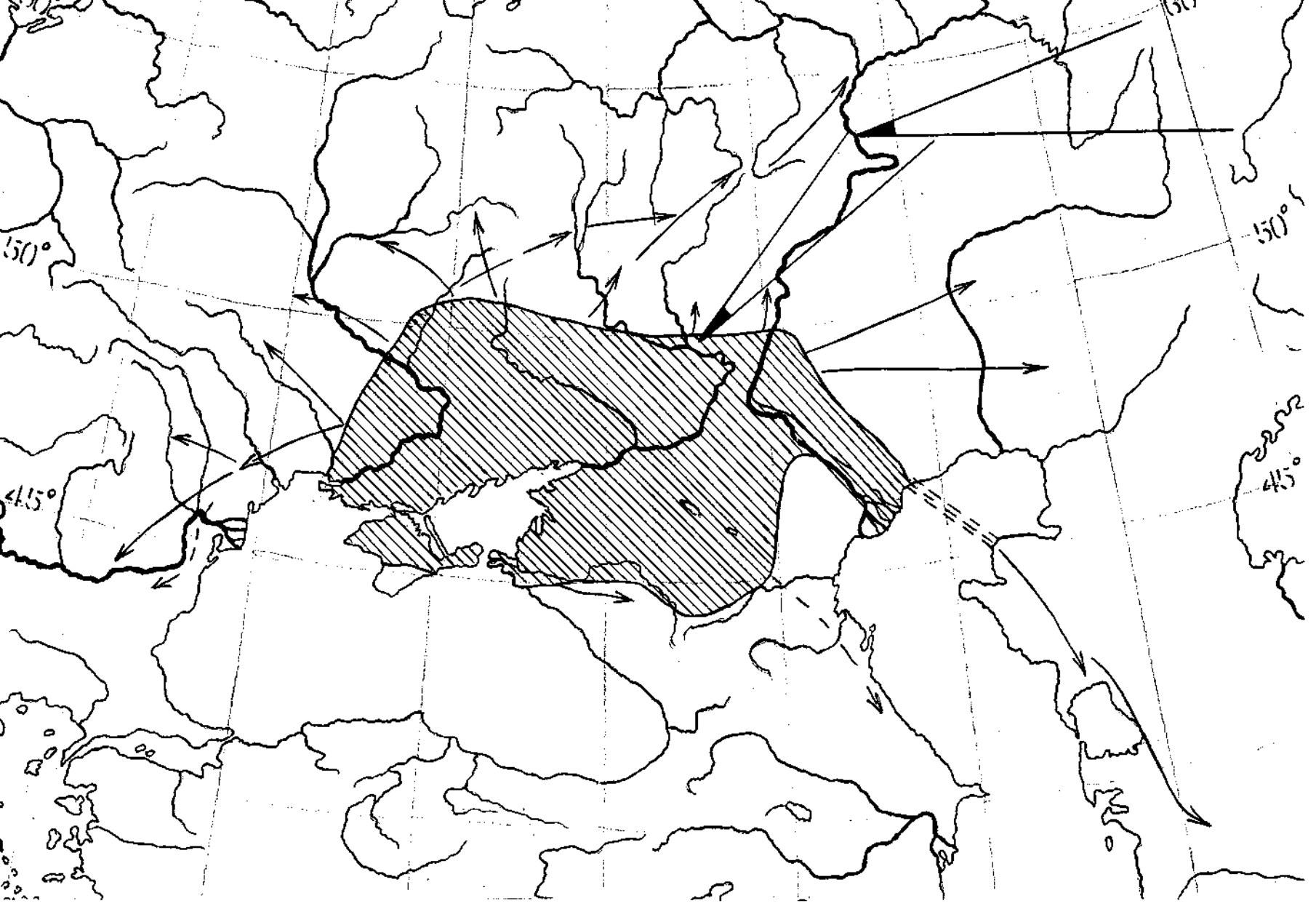

Рис. 54. Базовий ареал БМЗК та напрямки зовнішньої активності (показано стрілками). *Умовні позначки: 1 – "Каспійський міст" (за Галкин, 1978); 2 – Донецький ГМЦ; 3 – Верхня Маївка; 4 – Бережнівка.*

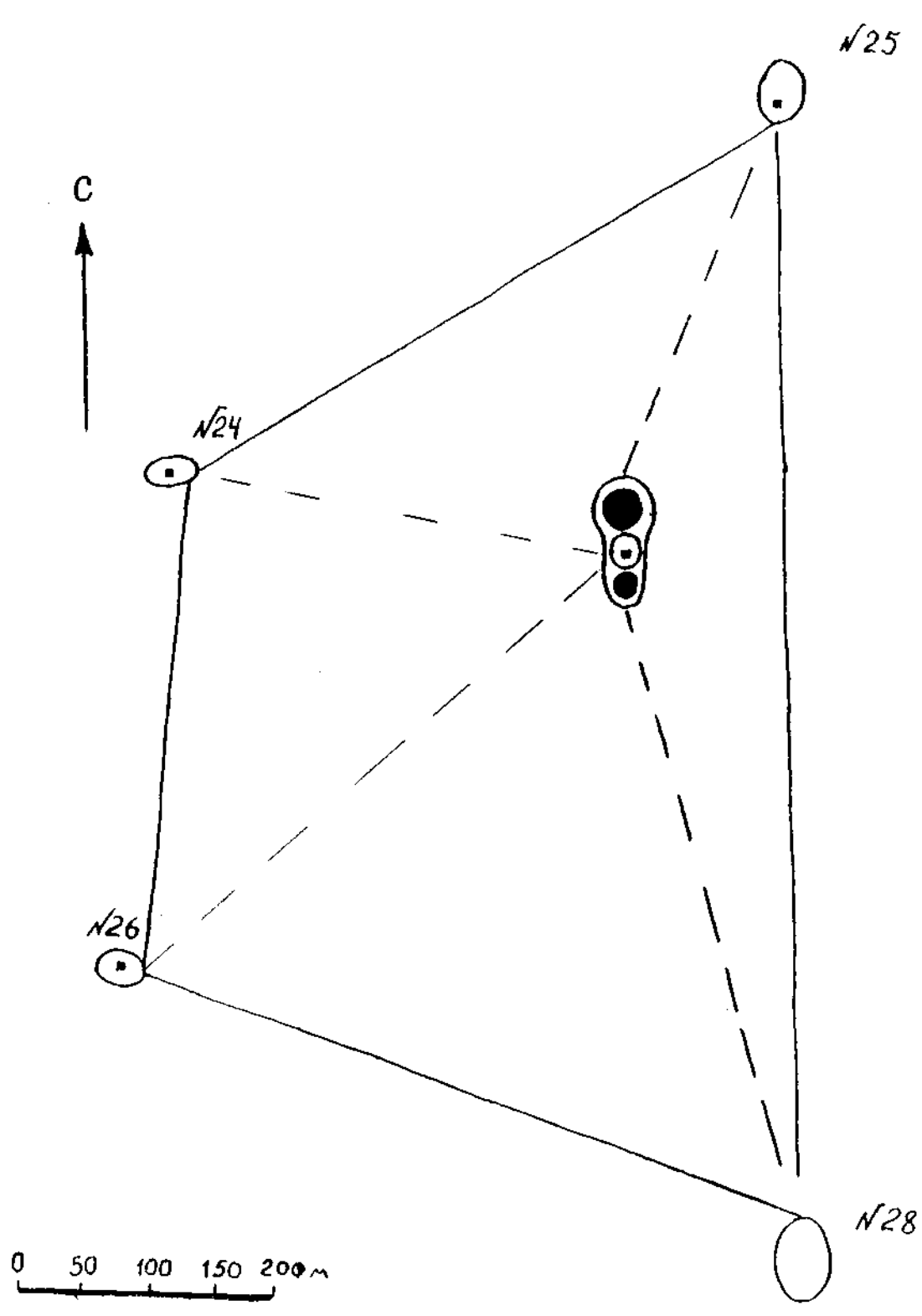

Рис. 55. Курганний ансамбль БМЗК біля с. Вільна Україна.

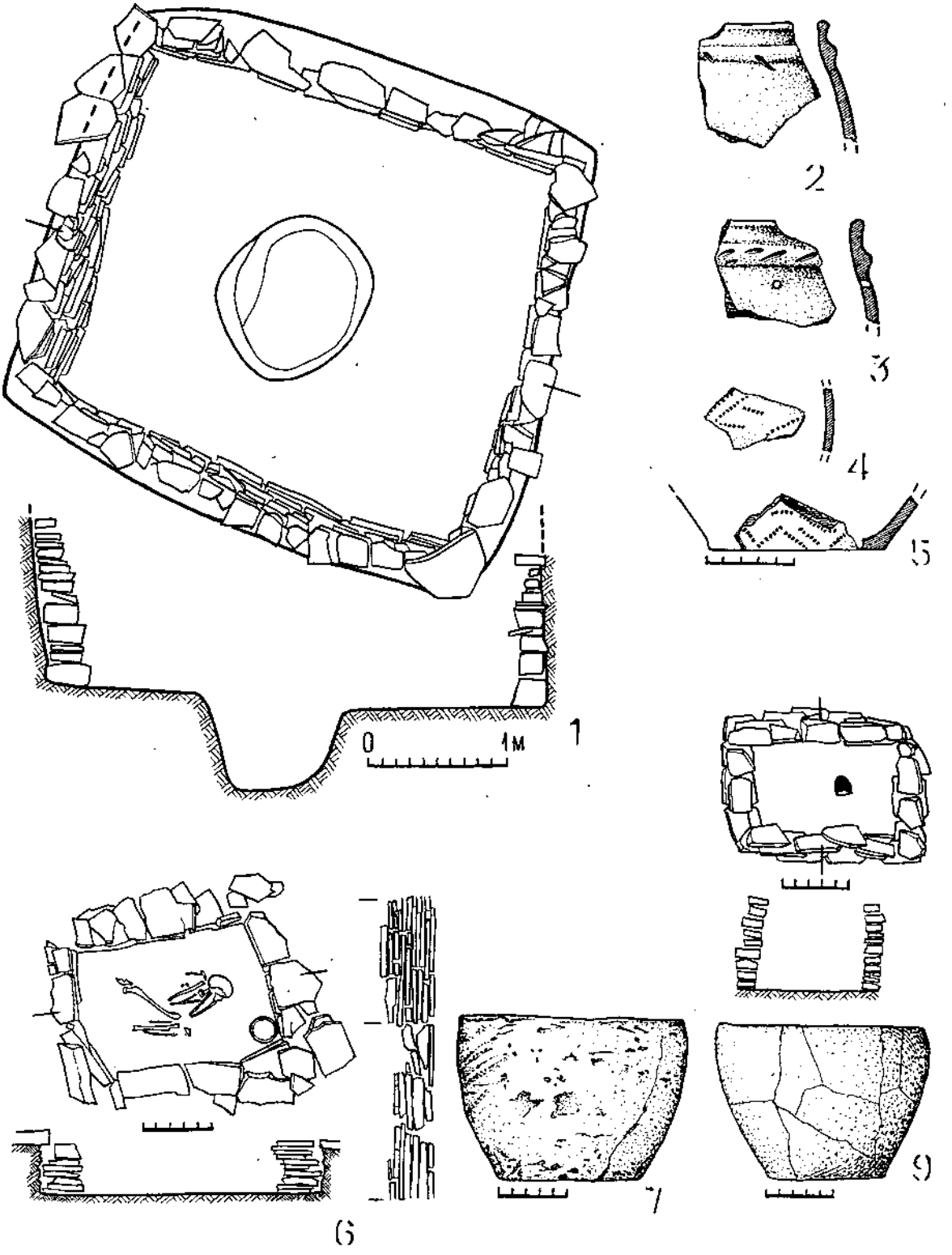

Рис. 56. Поховальні споруди БМЗК-2 з використанням плитняку (за Литвиненко, 1994а).

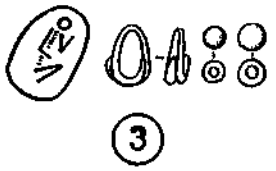

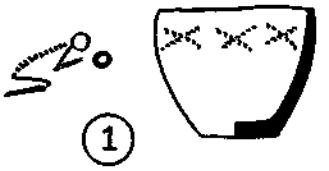

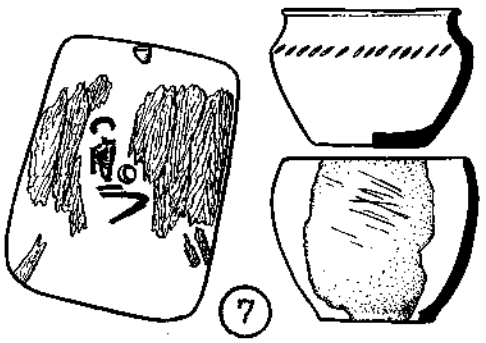

Верхний Балыклей -II к.7

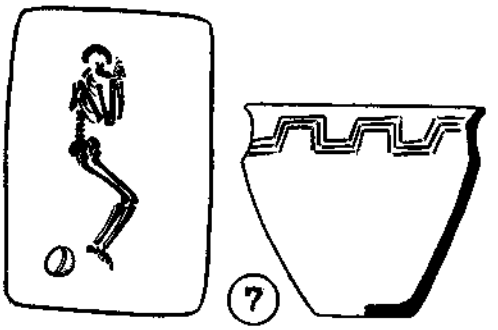

Сидоры к.1

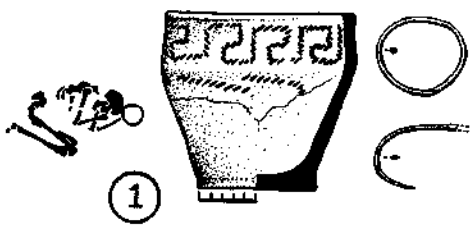

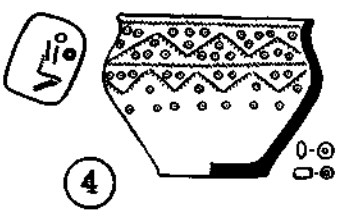

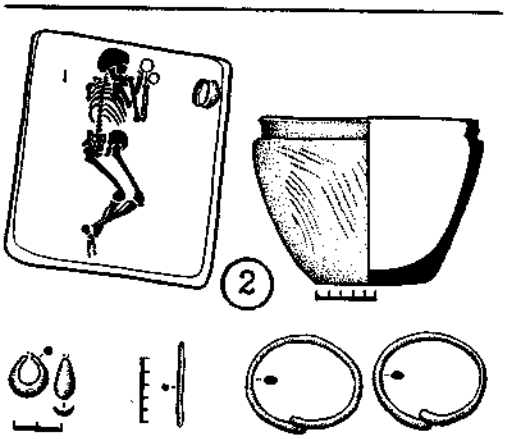

Мал. Воробцовка к.1

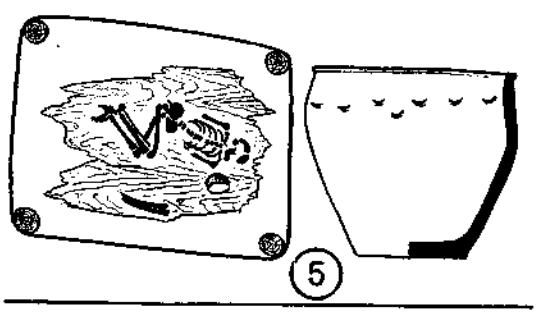

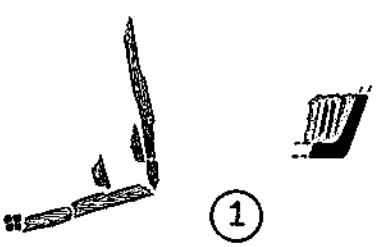

Быково-1У к.7

Рис. 57. Стратиграфія поховань зрубної спільності в Нижньому Поволжі.

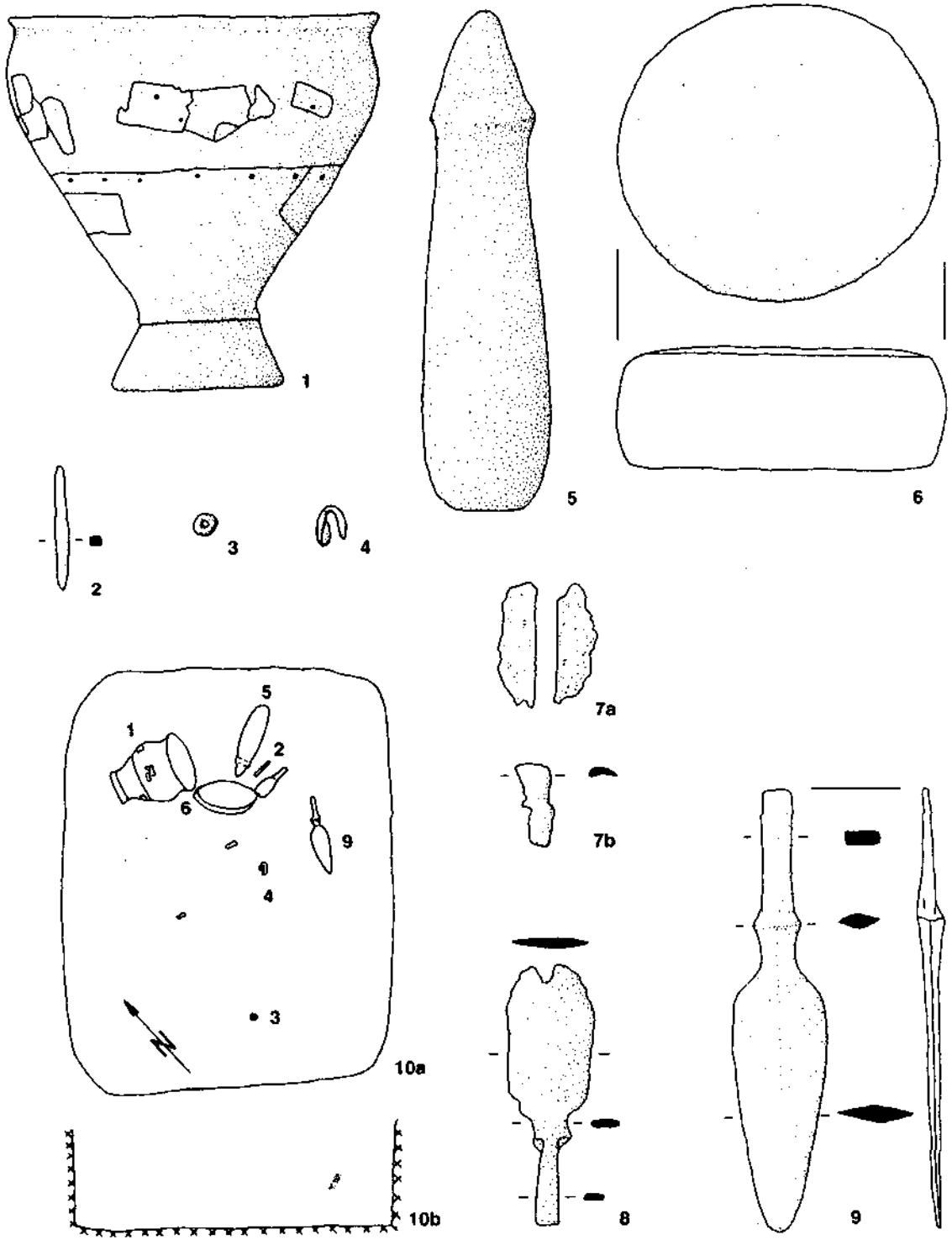

Рис. 58. Найбагатший поховальний комплекс БМЗК-2: Комсомольський, м-к 2, п. 16 (розкопки В.В.Плахова, 1988; за Boroffka, Sava, 1998).

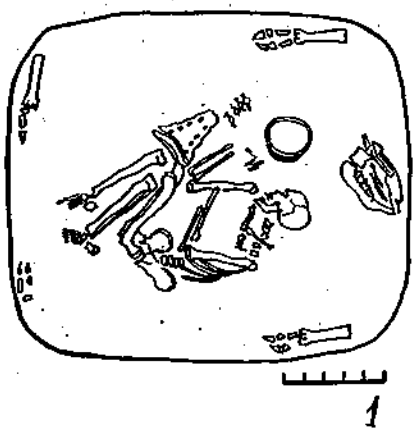

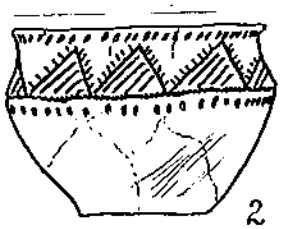

Морокино к.16 п.1

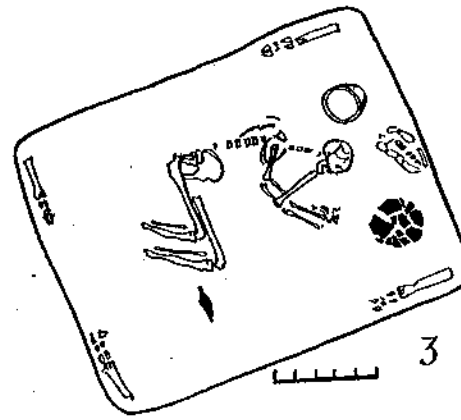

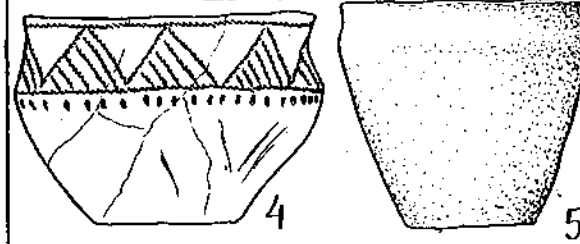

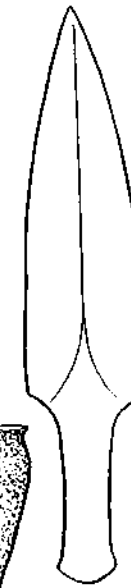

Морокино к.14 п.1

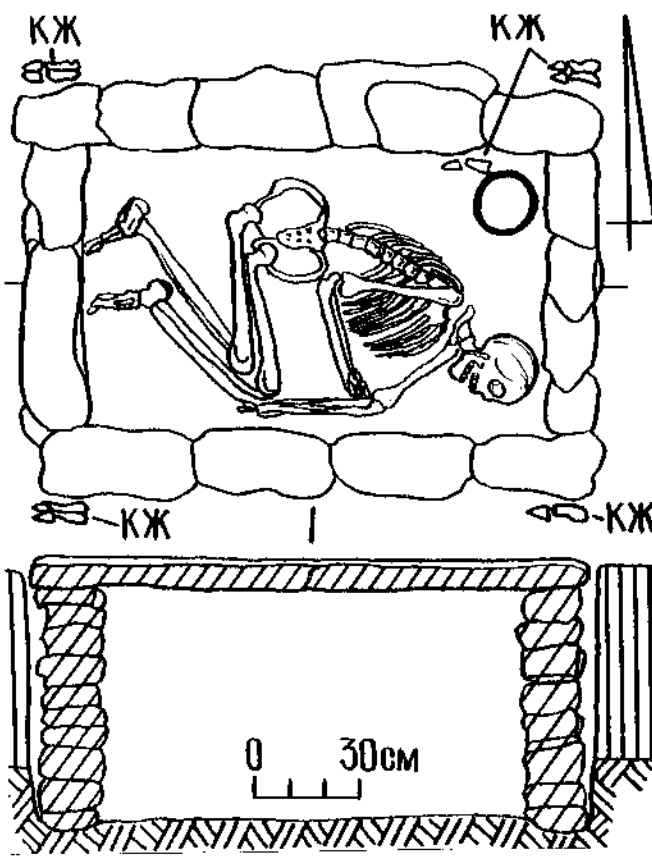

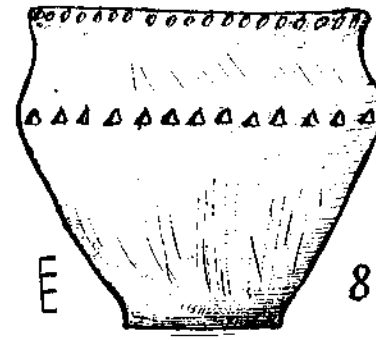

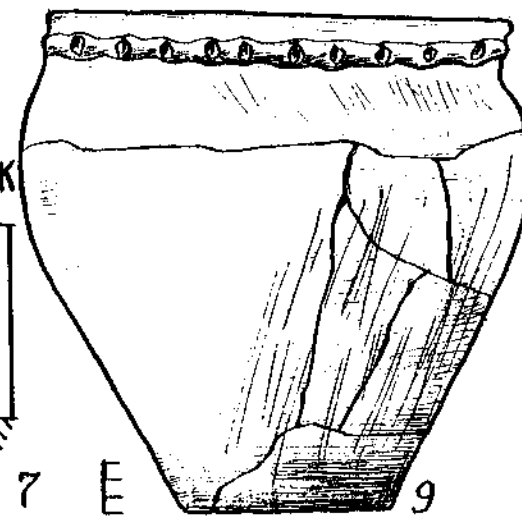

Рис. 59. Ритуал покривання поховальної споруди (небіжчика) шкірою офірованої тварини.

Рис. 60. Поховання в усипальниці - візку БМЗК-1: Іванівка на р. Вовчій, к. 1, п. 3 (за Антоненко, Васильченко, Пиоро, Самойленко, 1977).

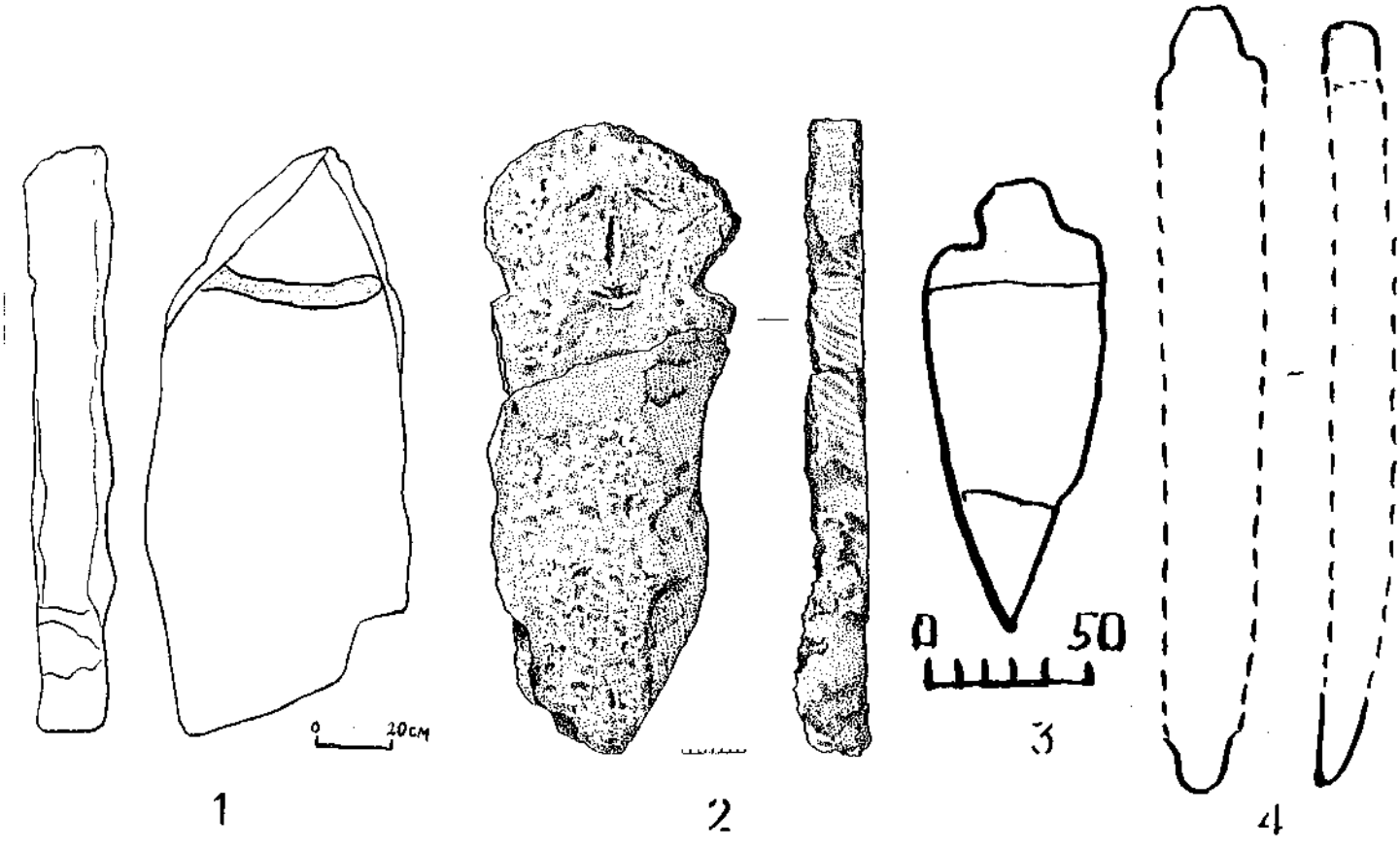

Рис. 61. Антропоморфна скулптура БМЗК.

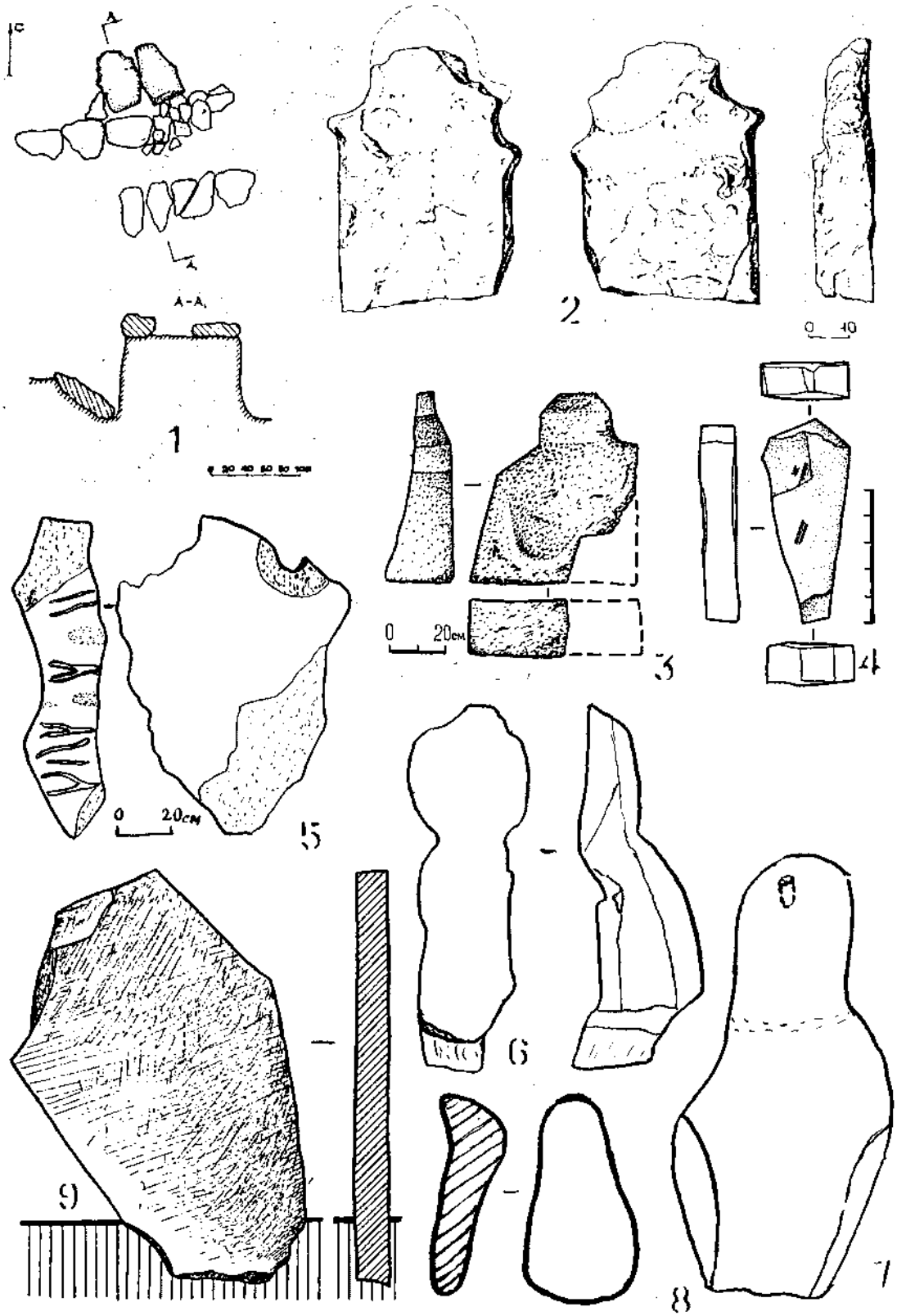

Рис. 62. Кам'яна скульптура БМЗК другого періоду.

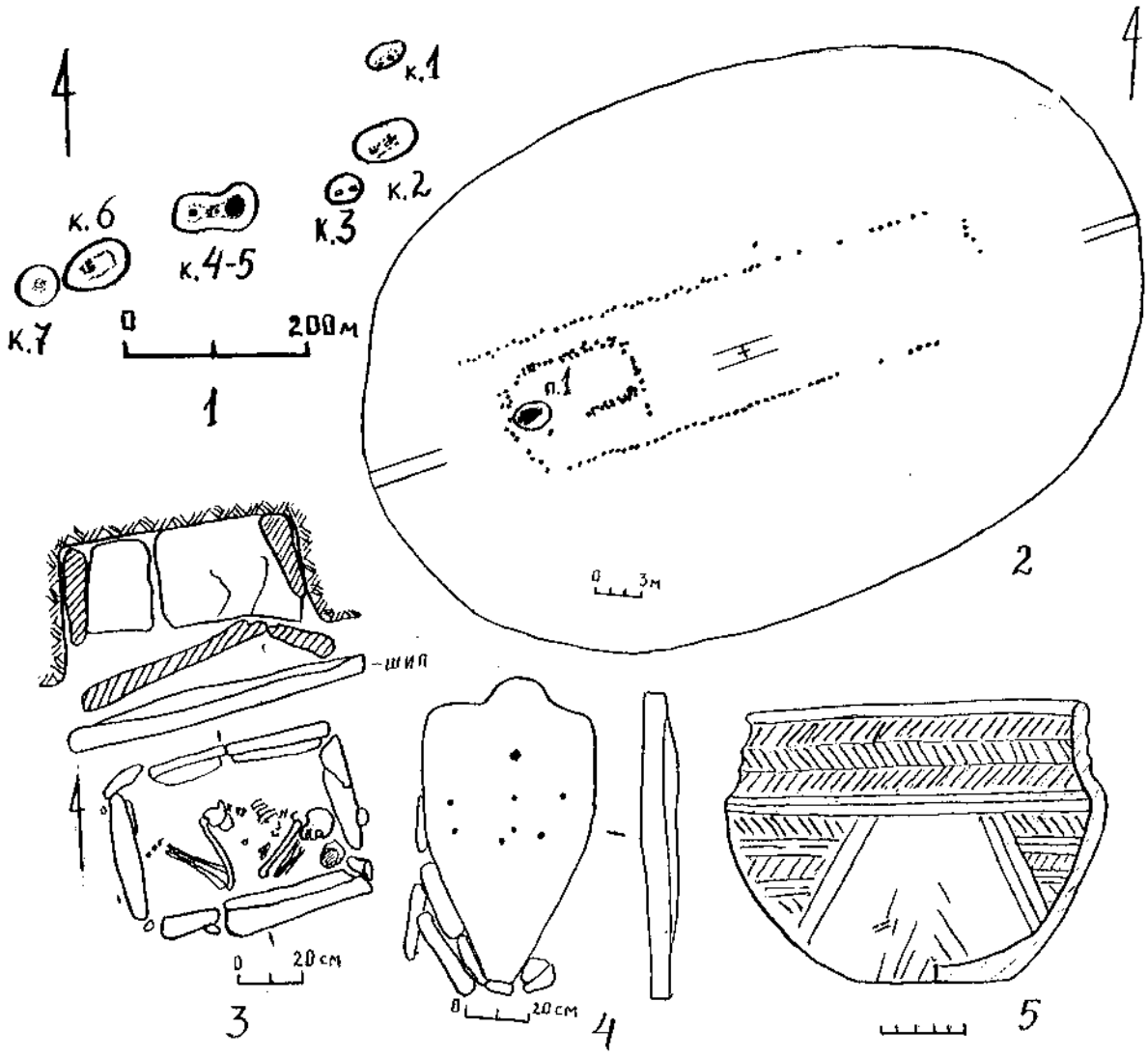

Рис. 63. Курганний ансамбль БМЗК біля с. Лугове в степовому Криму (за Колтухов, Кислий, Тощев, 1994).

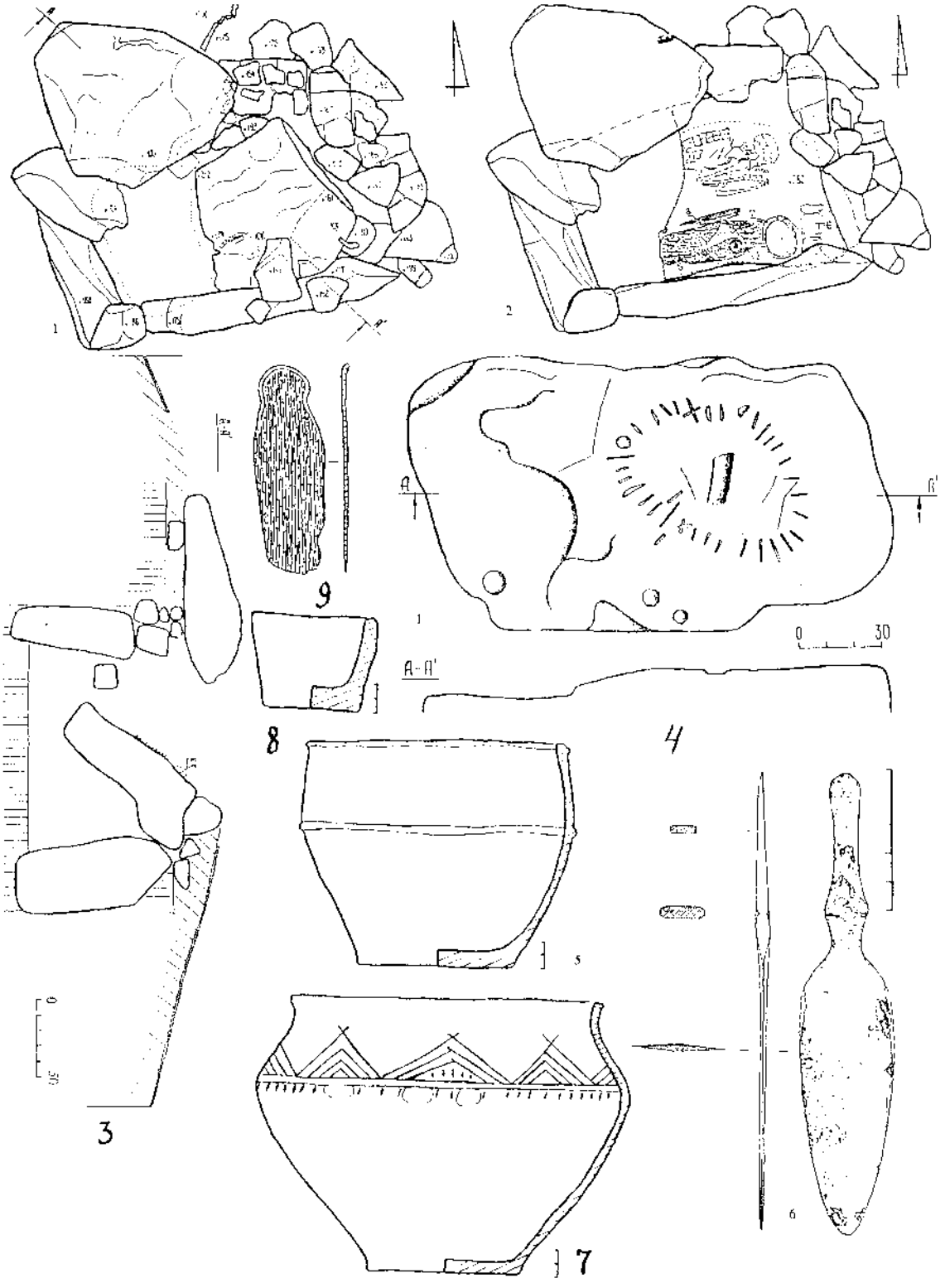

Рис. 64. Використання антропоморфної стели у якості вівтарної стінки кам'яної скрині: Русін Яр, к. 1, п. 1 (за Полидович, Цимиданов, 1996).

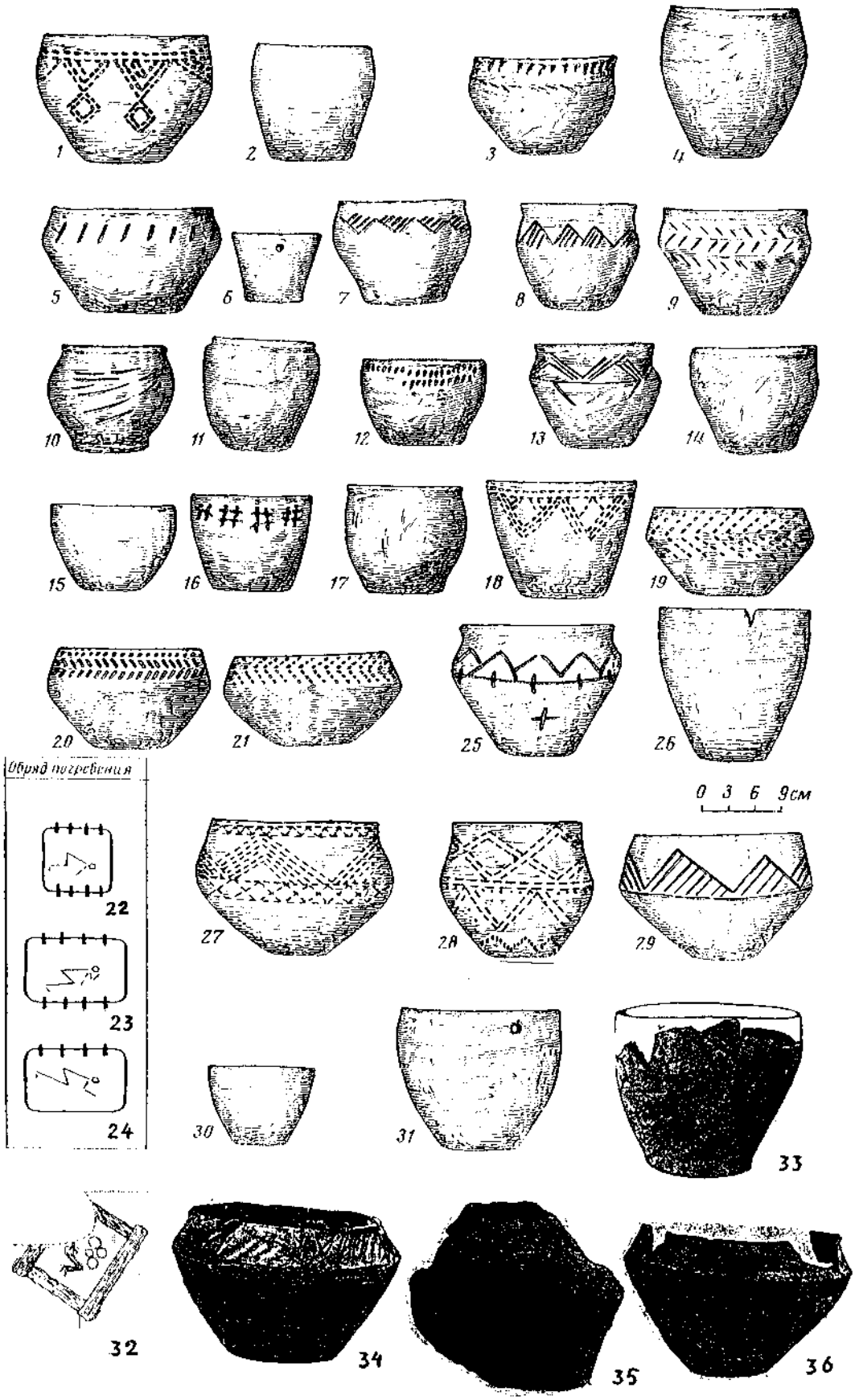

Рис. 65. Кераміка та схема типового обряду поховання БМЗК - бережнівський локальний варіант (1-31 - за Качалова, 1978; 32-36 - за Синицын, 1966).

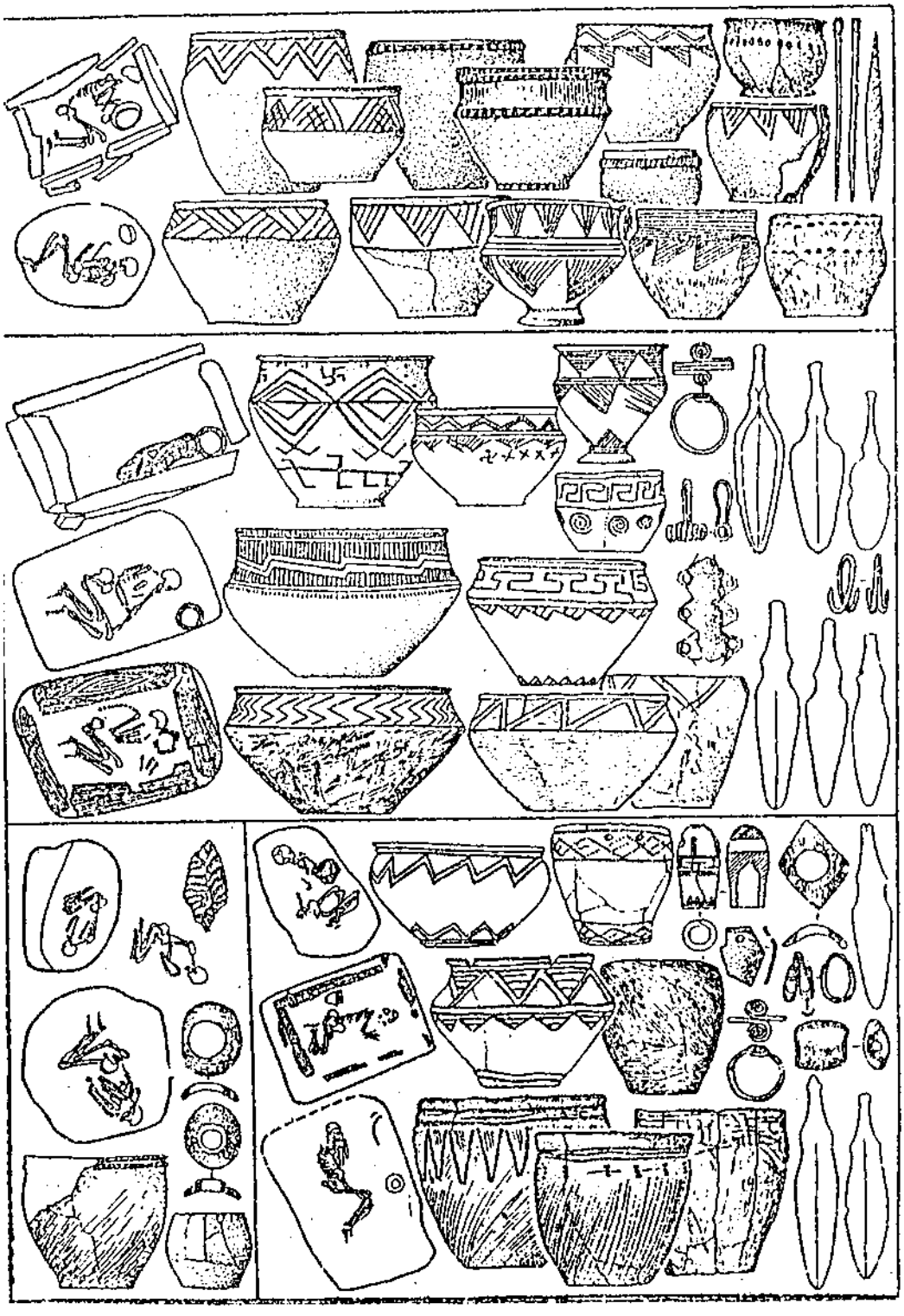

Рис. 66. Компоненти підгрунтя та періодизація БМЗК в басейні Сіверського Дінця (за Литвиненко, 1994). Номенклатура культур та інтерпретація автора.

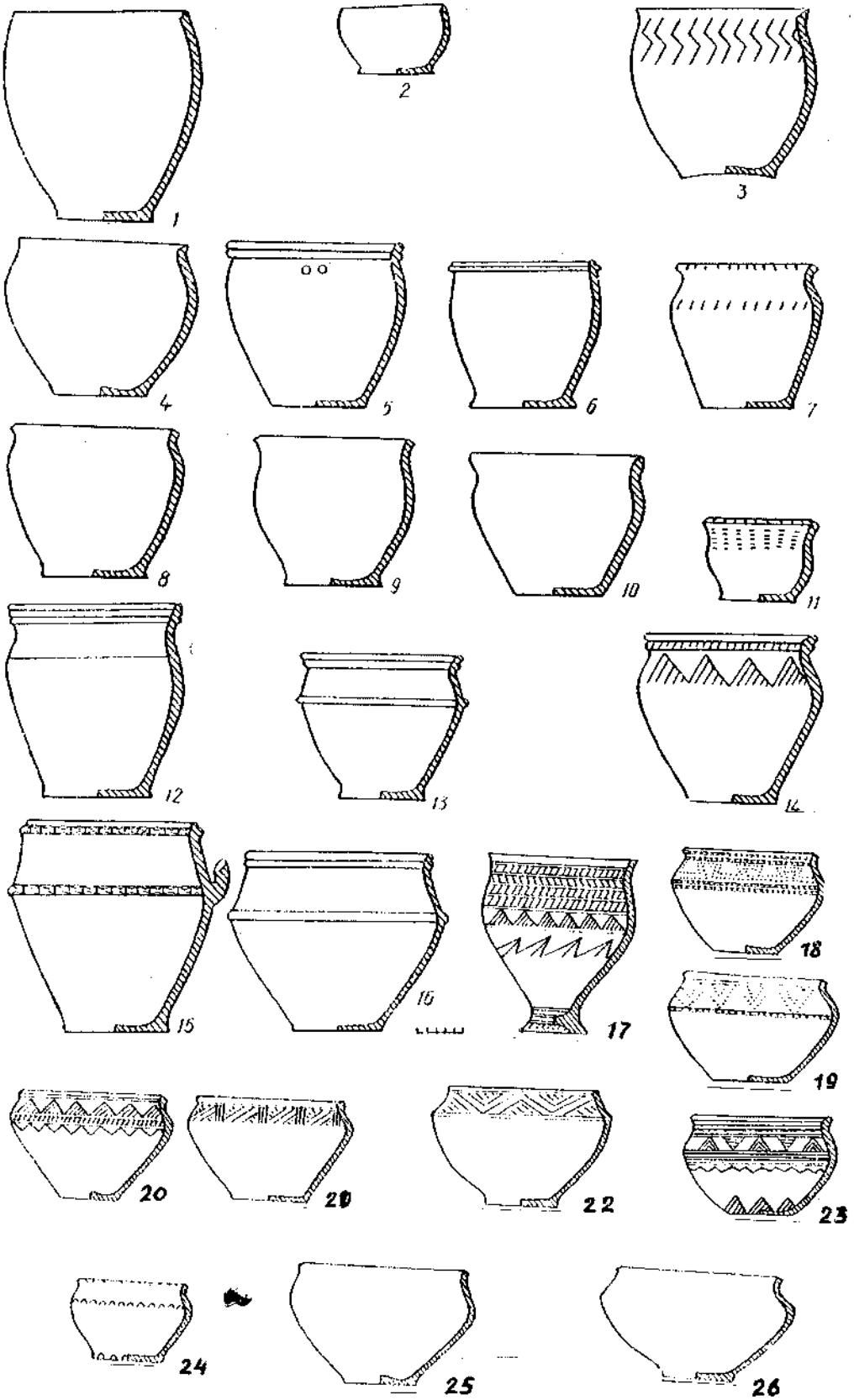

Рис. 67. Типи керамічного посуду БМЗК - маївський локальний варіант (за Ковальова, Волкобой, 1976). Кухонний посуд (1-16). Столовий посуд (17-26).

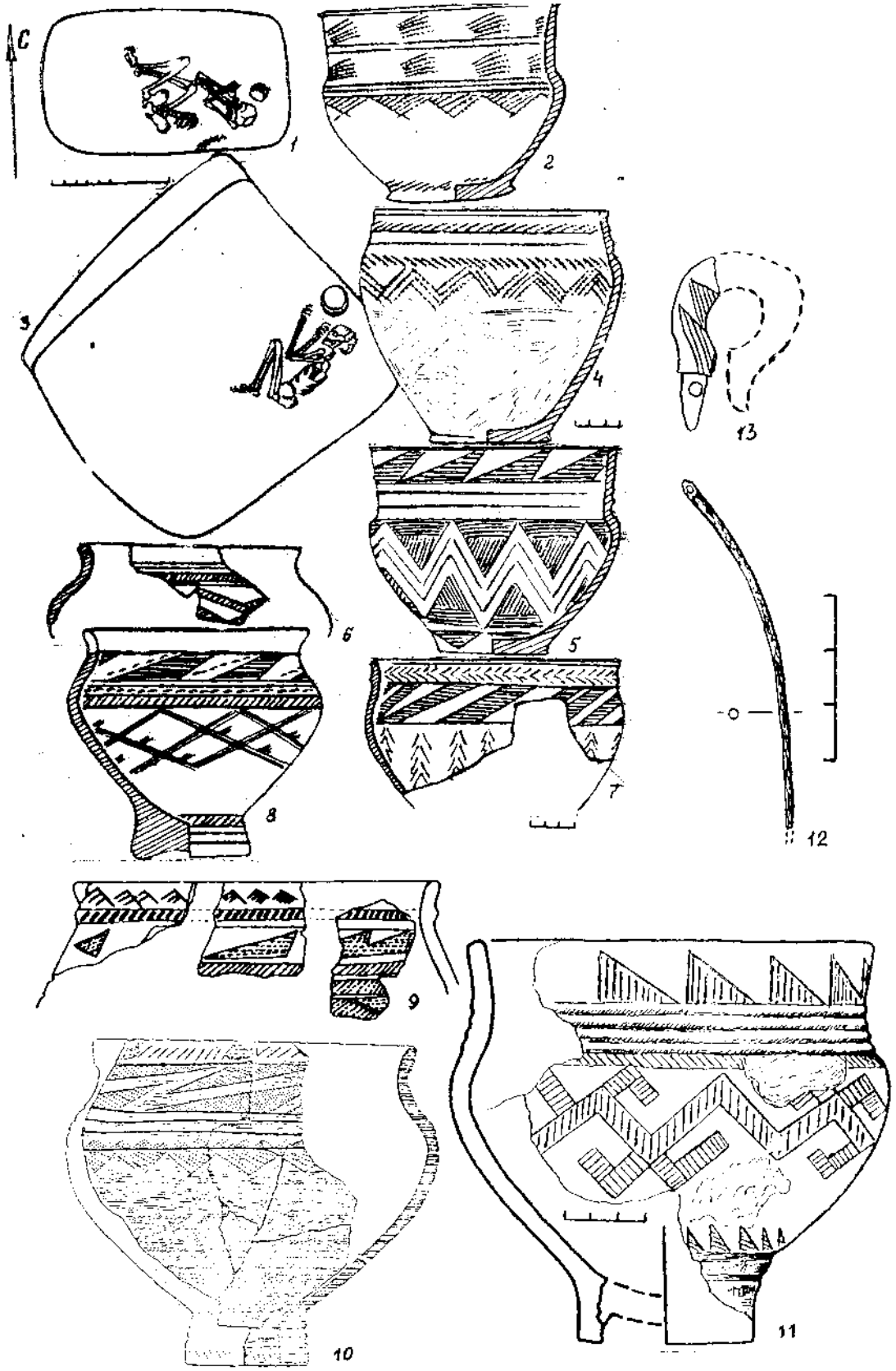

Рис. 68. Проникнення федорівсько-черкаскульських традицій на захід: 1-8 - (за Мыськов, 1992), 11-12 – (за Беспалый, 1997).

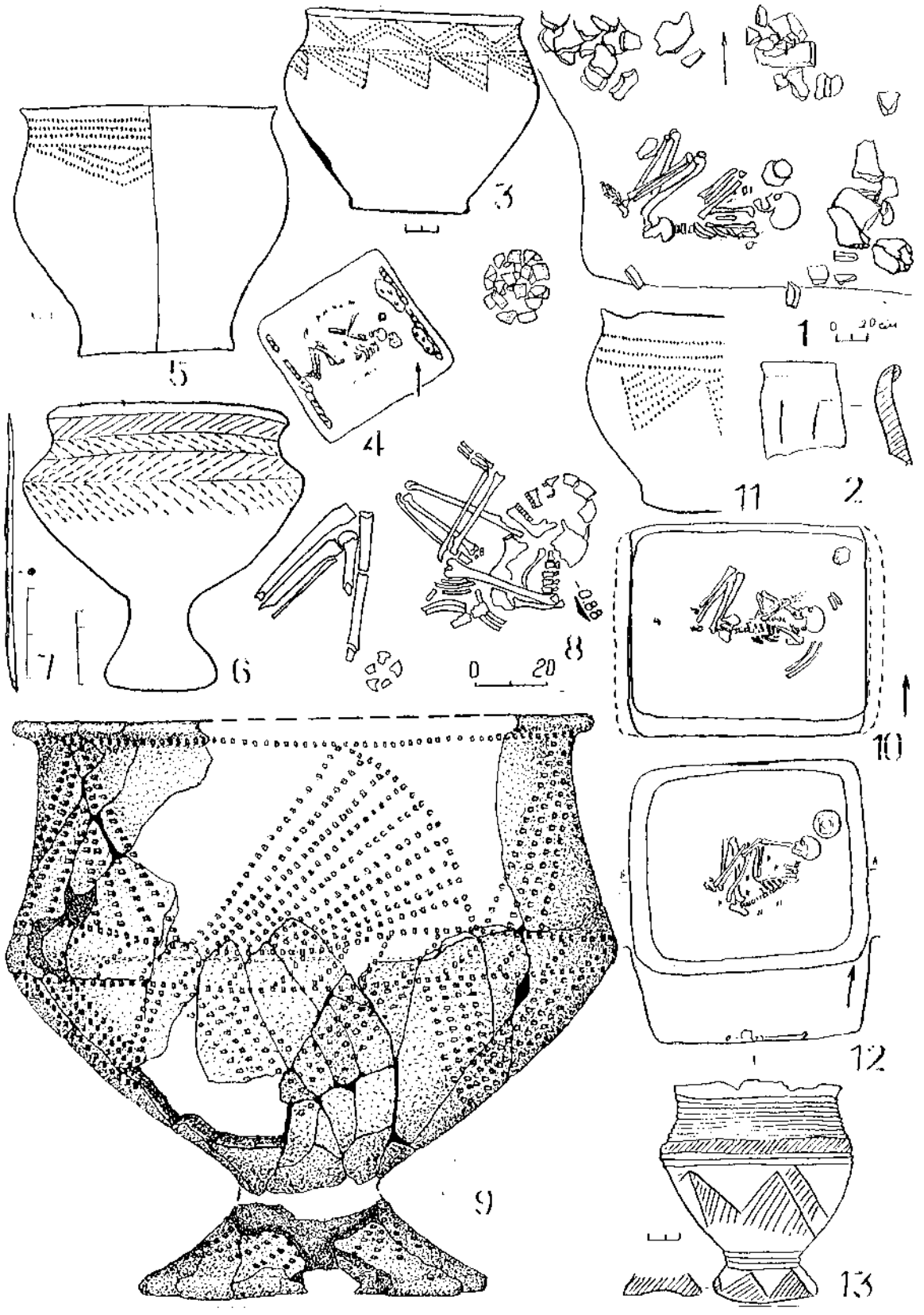

Рис. 69. Федорівсько-черкаскульський вплив на обряд поховання та супровід БМЗК другого періоду на фазі деструкції культури.

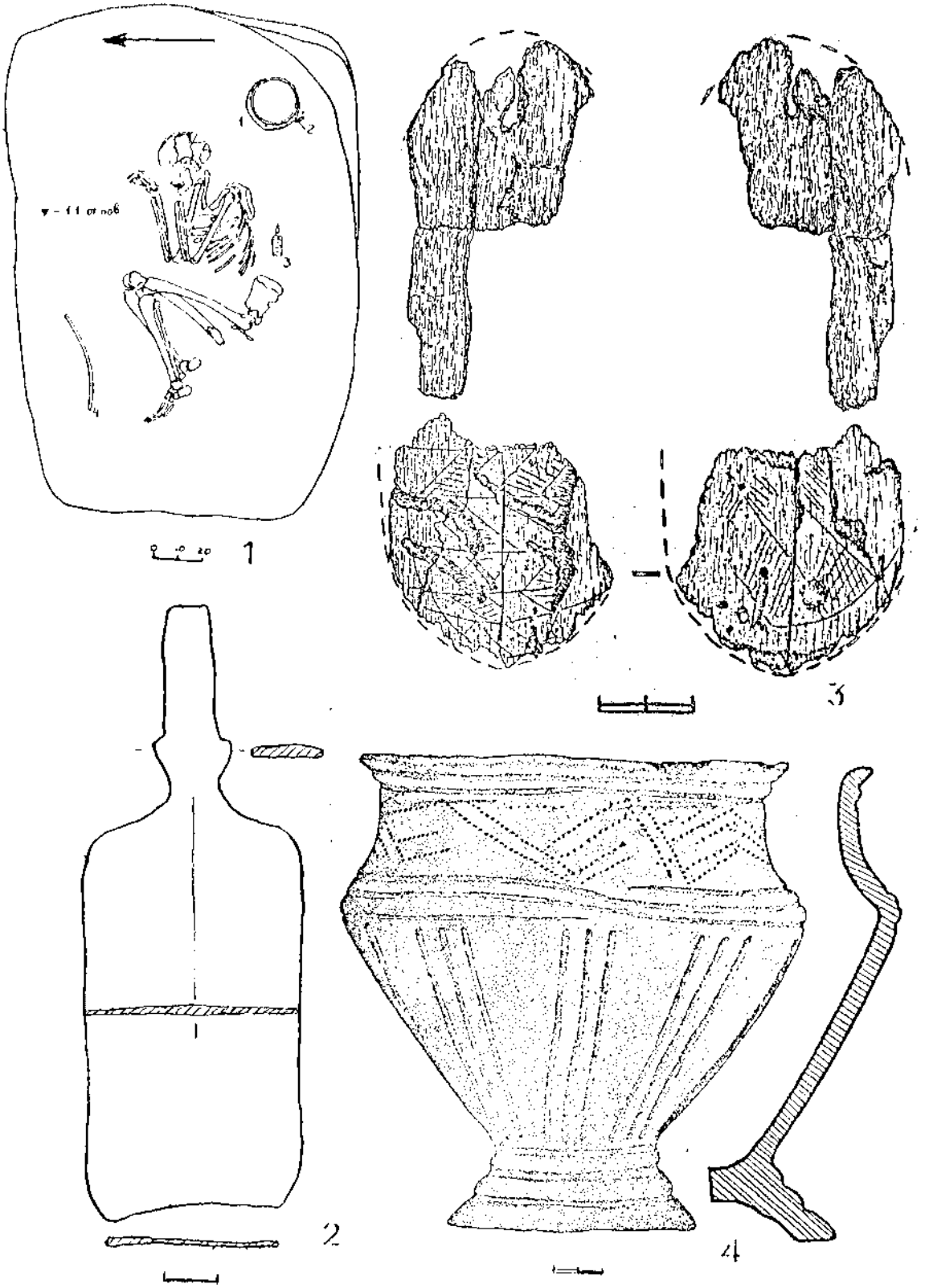

Рис. 70. Високе, Михайлівський р-н, к. 6, п. 1 – діагностичний комплекс БМЗК другого періоду.

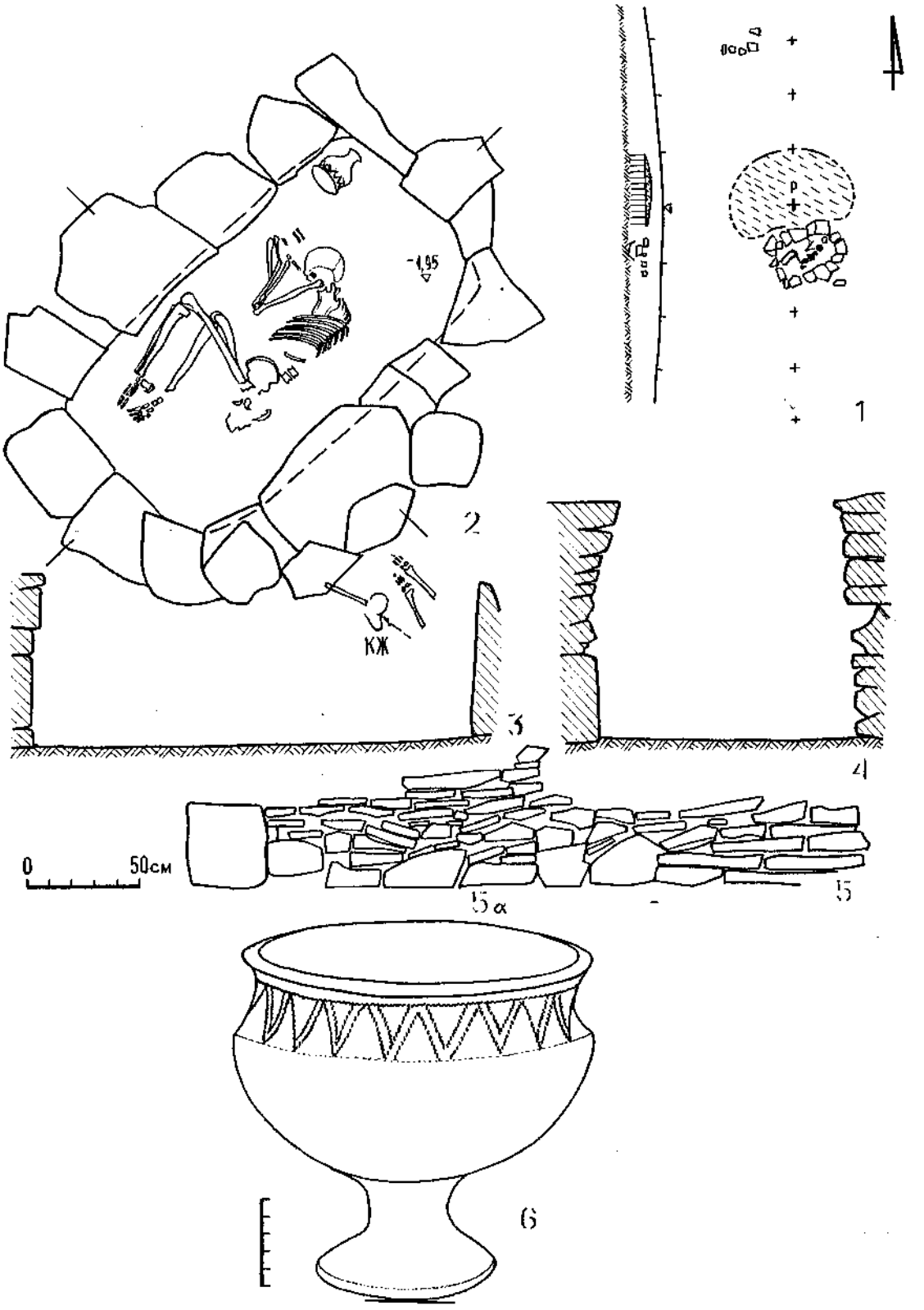

Рис. 71. Піддубне на Дніпропетровщині, к. 3, п. 1: конструкція БМЗК другого періоду, споруджена в техніці горизонтальної кладки (за Литвиненко, 2000).

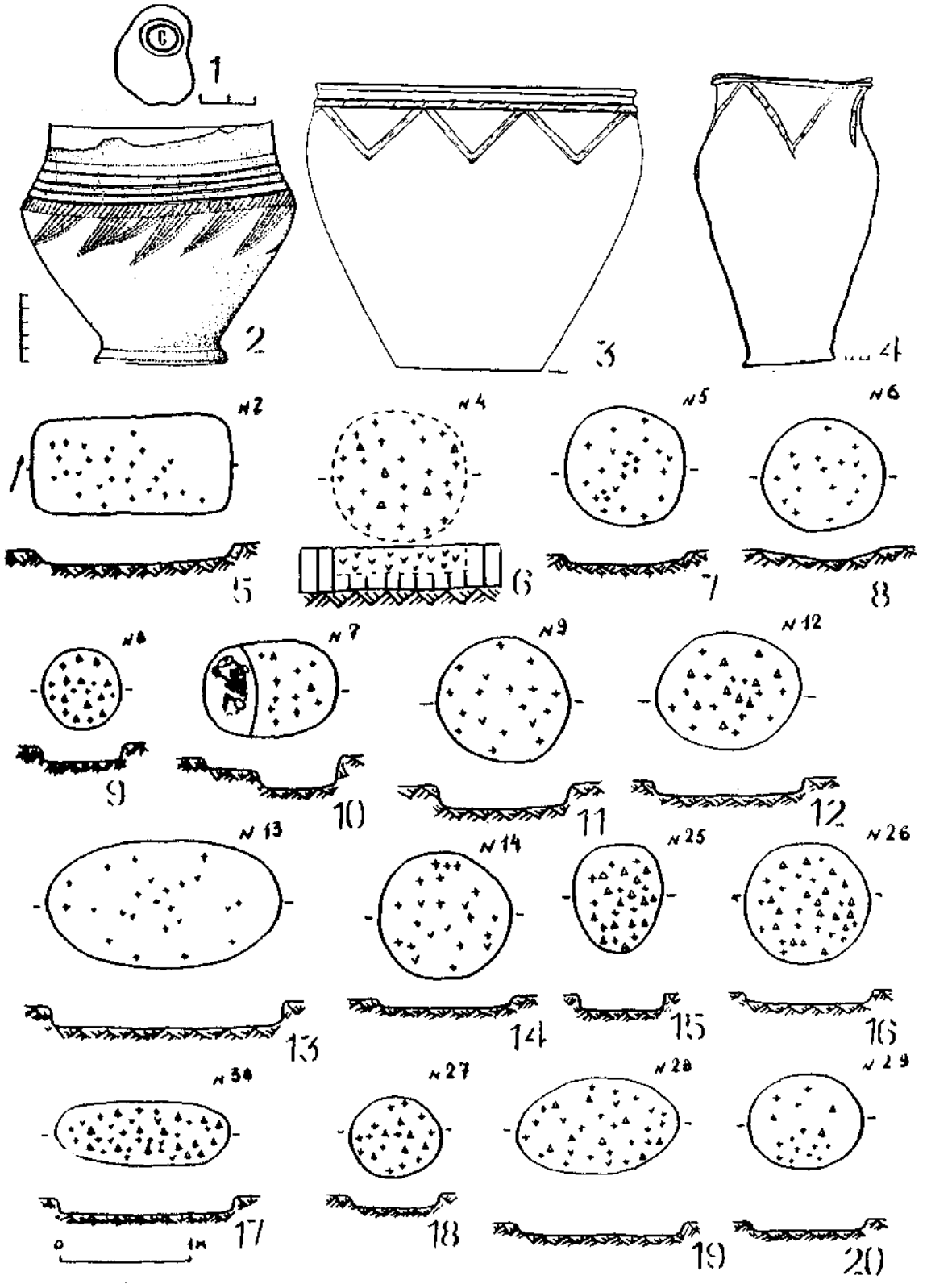

Рис. 72. Деструкція поховального ритуалу БМЗК другого періоду – перехід до урнових кремацій у невеличких ямах, копаних для поховання урни чи торбинки з прахом небіжчика.

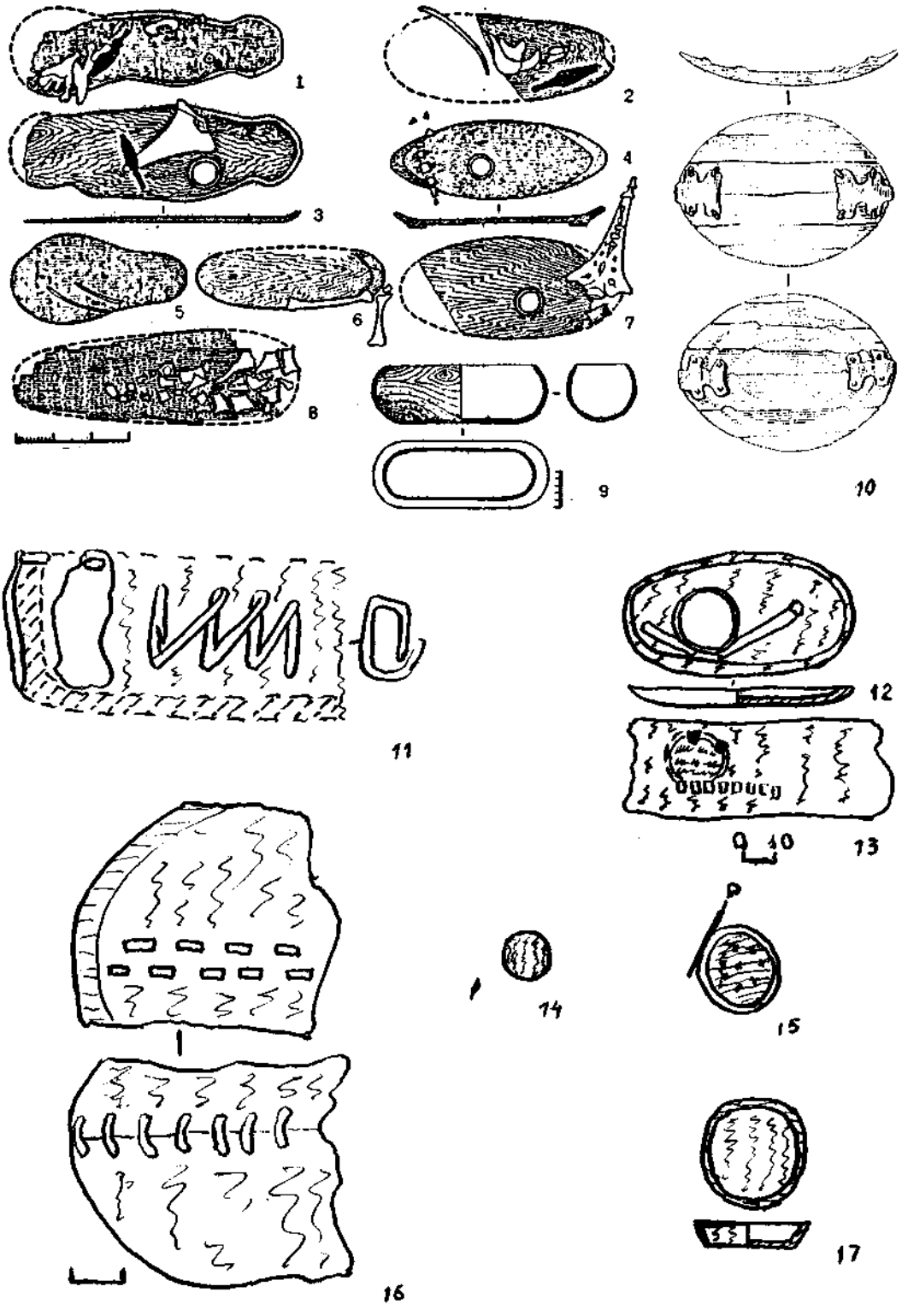

Рис. 73. Дерев'яні таці під м'ясо та іншмй посуд БМЗК (1-5) та КБК (16-17): посуд з Донеччини (1-9 - за Литвиненко, 1997), а з Верхньої Маївки (10 – за Ковольова, Волкобой, 1976).

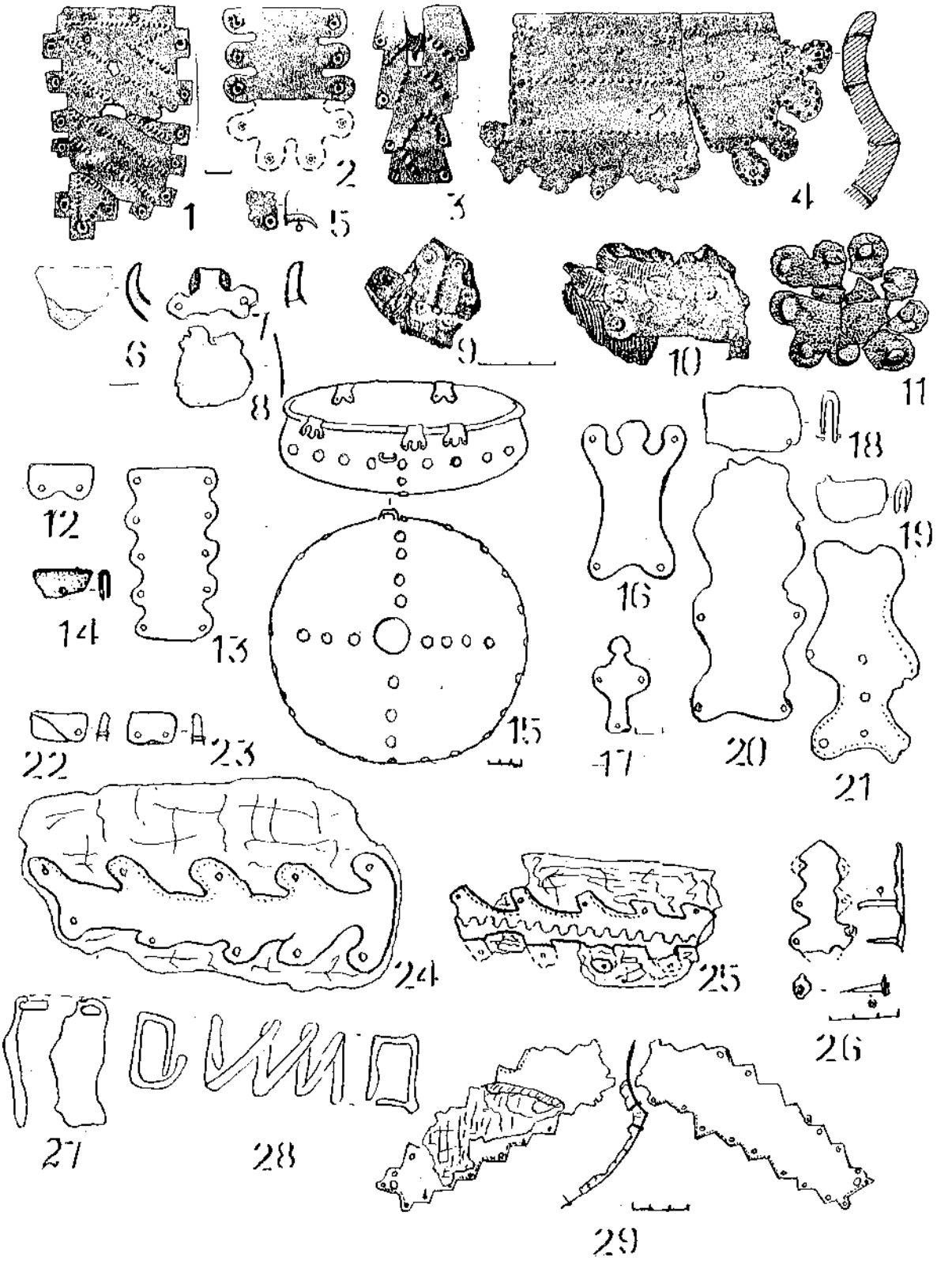

Рис. 74. Дерев'яні чаші БМЗК, декоровані бронзовими окуттями.

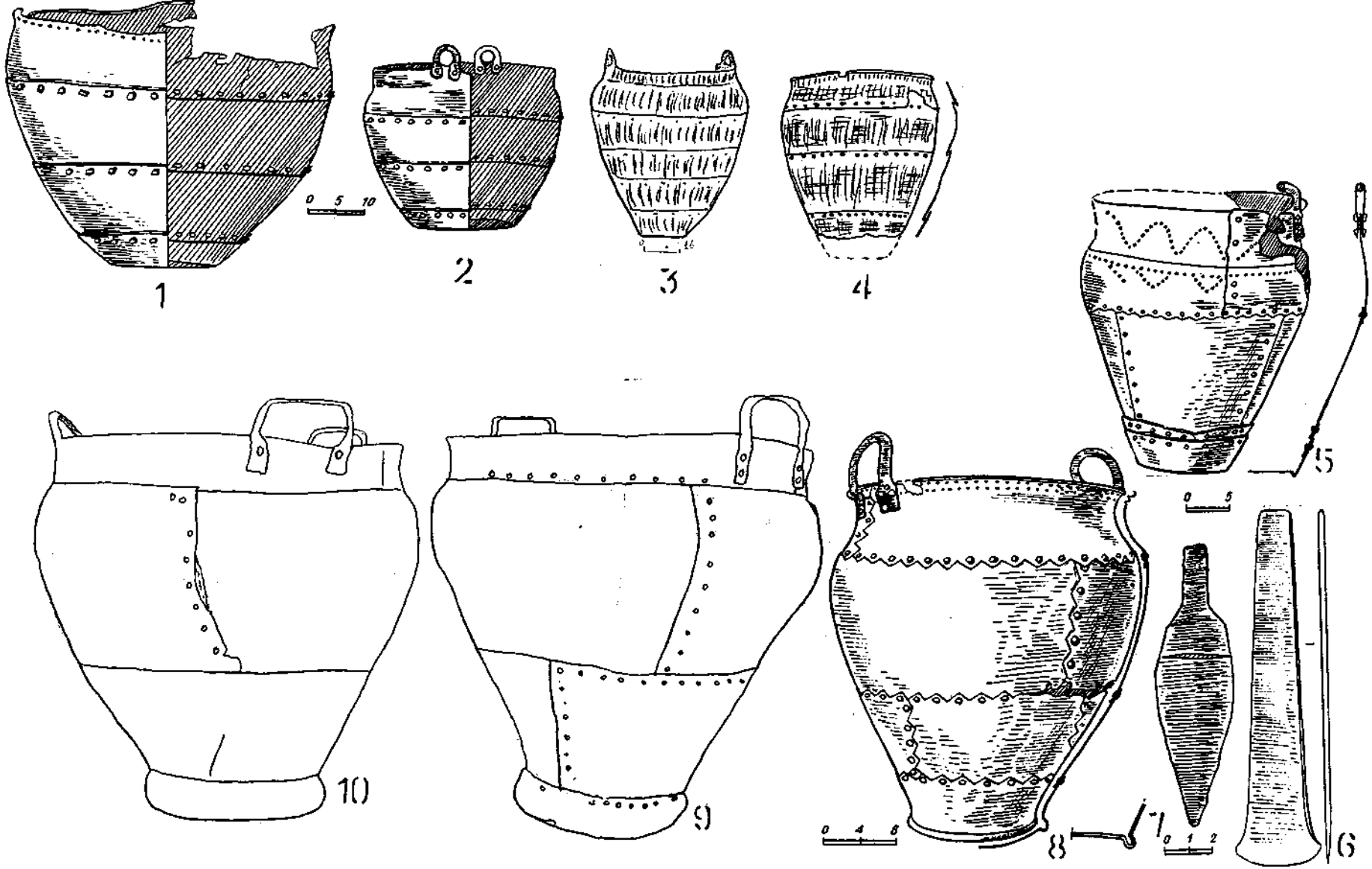

Рис. 75. Бронзові клепані казани першого типу: 1-4 – різновид з пласким дном; 5,8-10 – різновид з кільцевим піддоном.

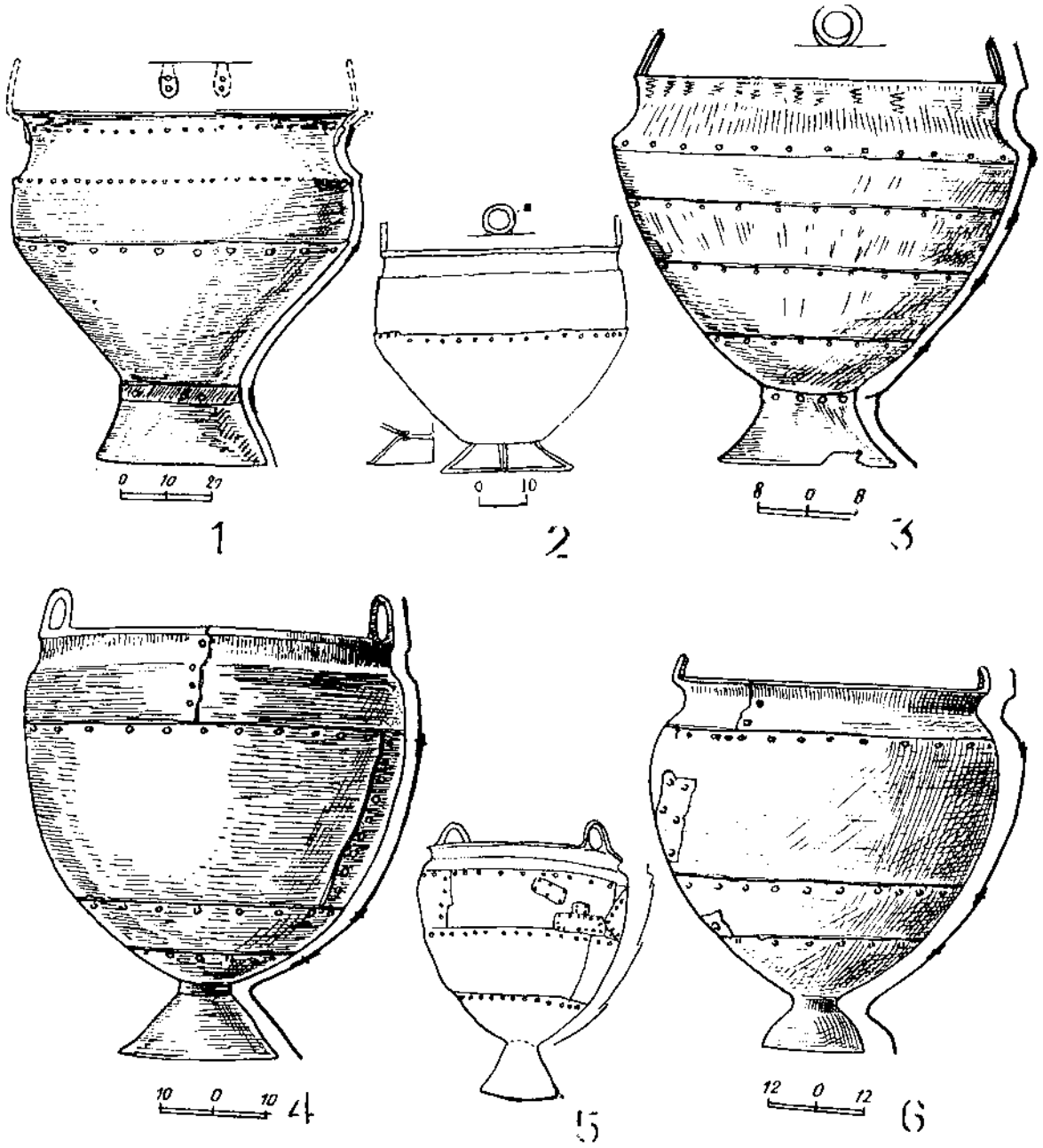

Рис. 76. Бронзові клепані казани другого типу (на конічному піддоні) з приморської зони степів: різновид – яйцевидні.

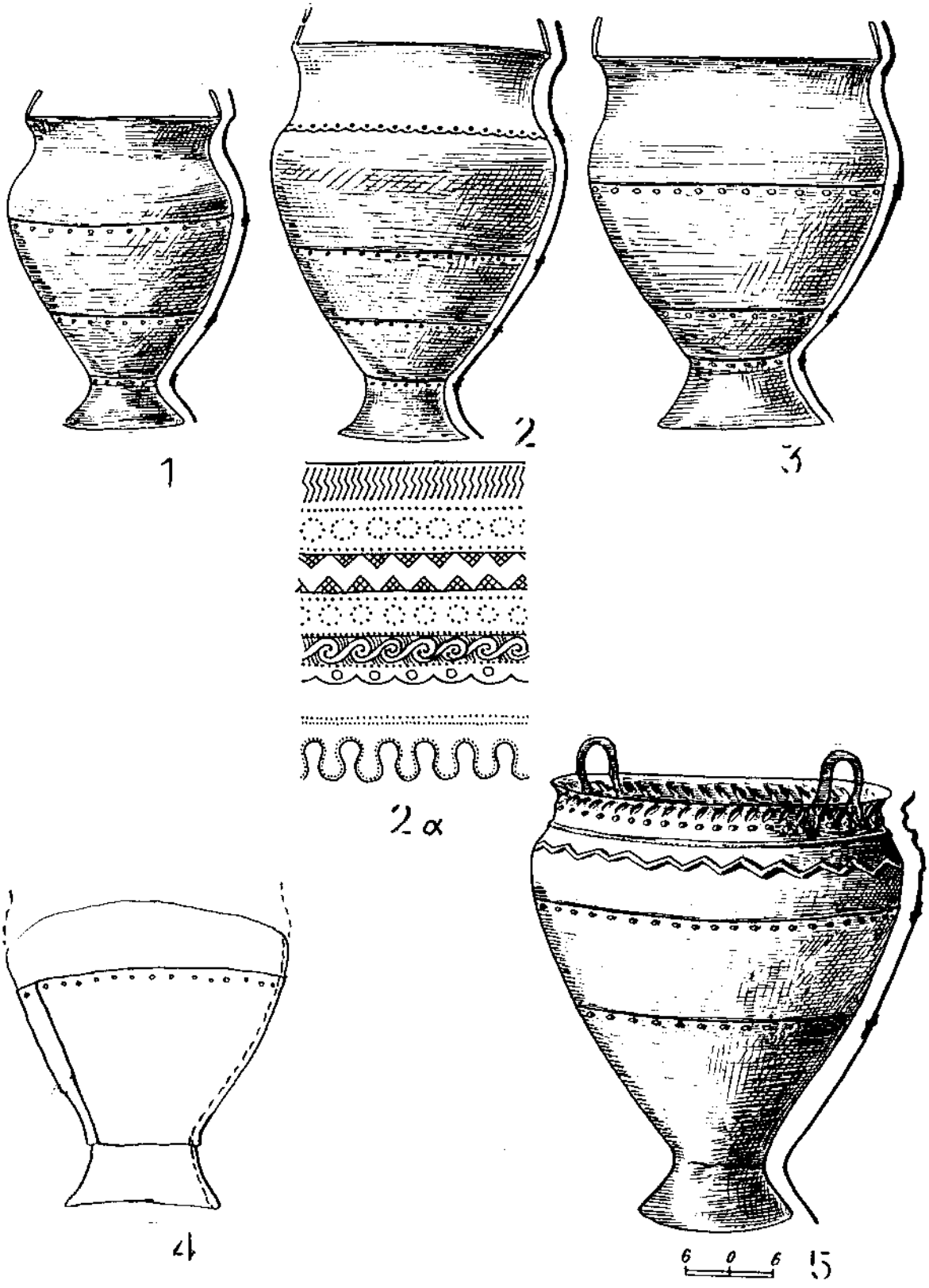

Рис. 77. Бронзові клепані казани другого типу (на конічному піддоні) з північної лісостепової зони: різновид – тюльпановидні.

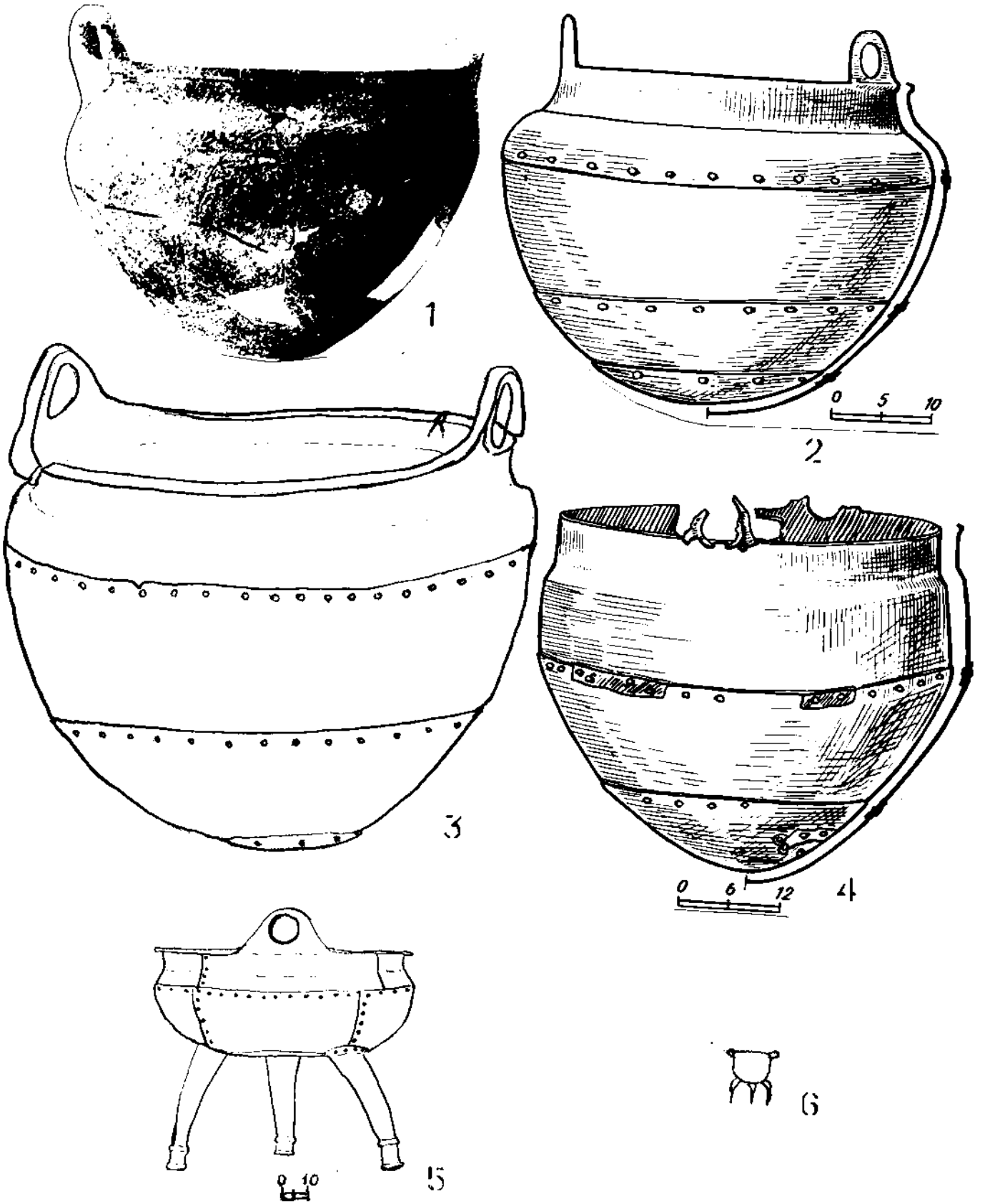

Рис. 78. Бронзові клепані казани третього типу (круглоденні): 1 – Троя VIIa (керамічний казан); 6 – знак "ТРИ-пус" у грецькому лінійному письмі В.

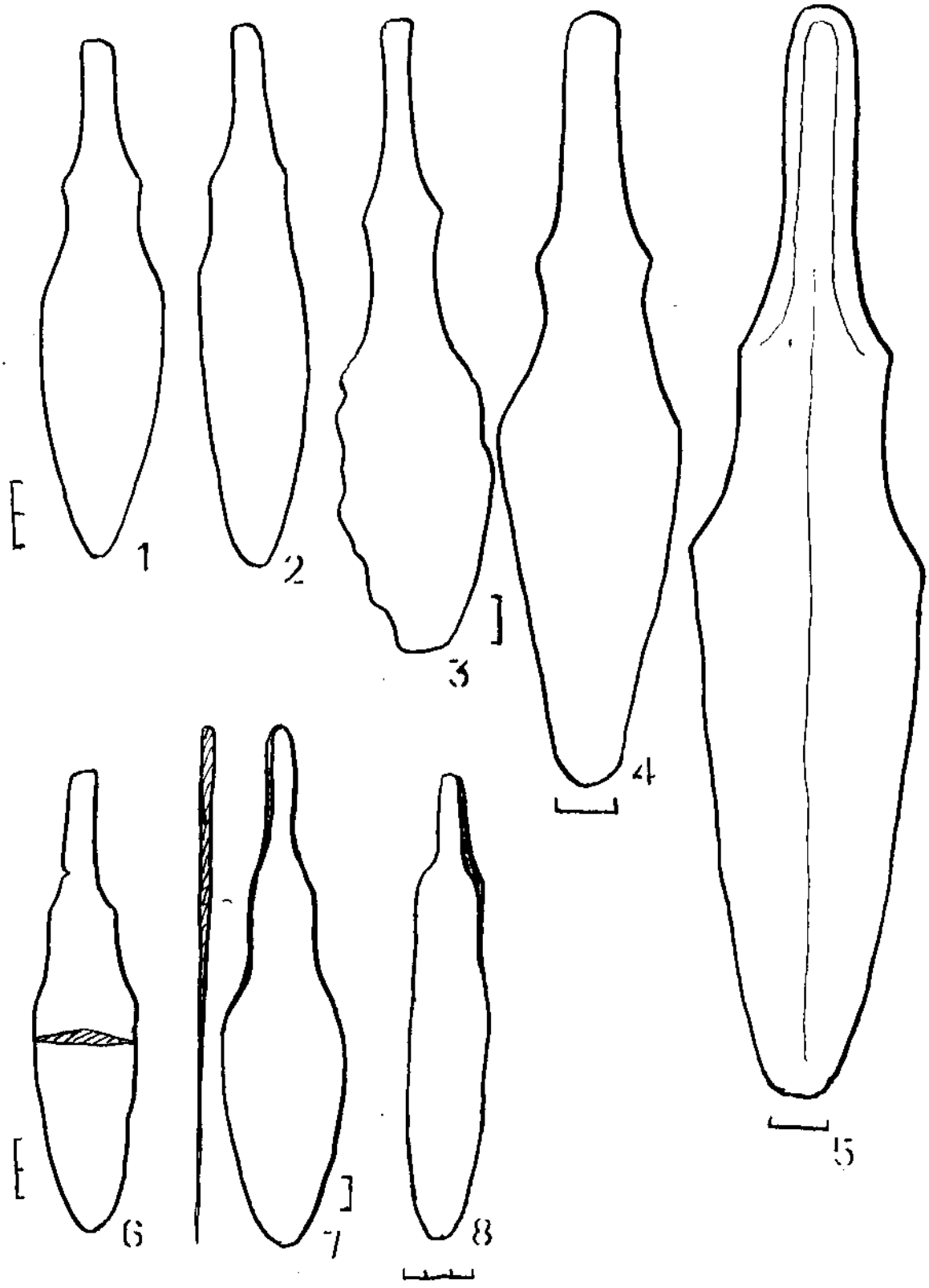

Рис. 79. Бронзові ножі БМЗК – "катакомбна" лінія розвитку, через КБК.

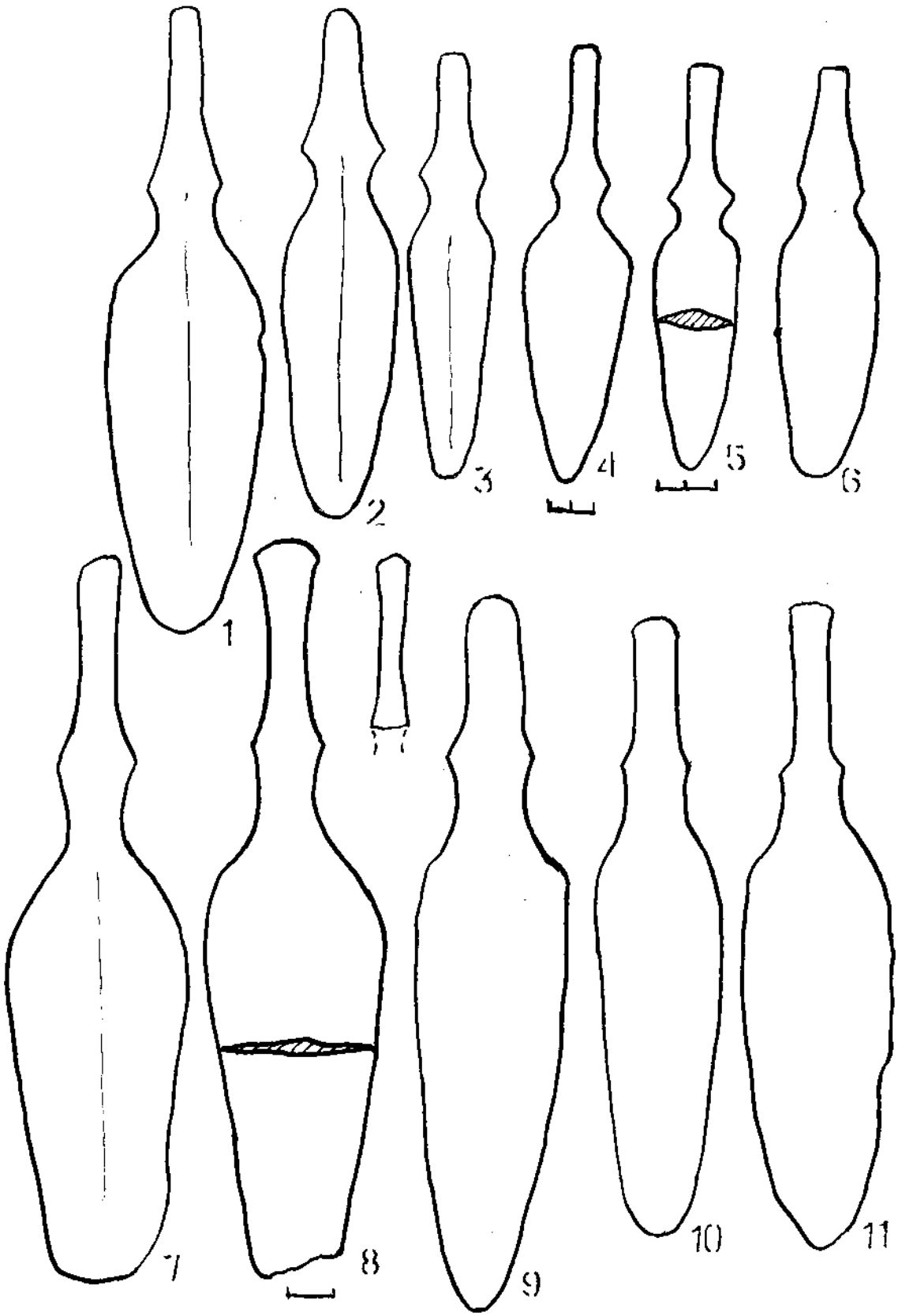

Рис.80. Бронзові ножі БМЗК.

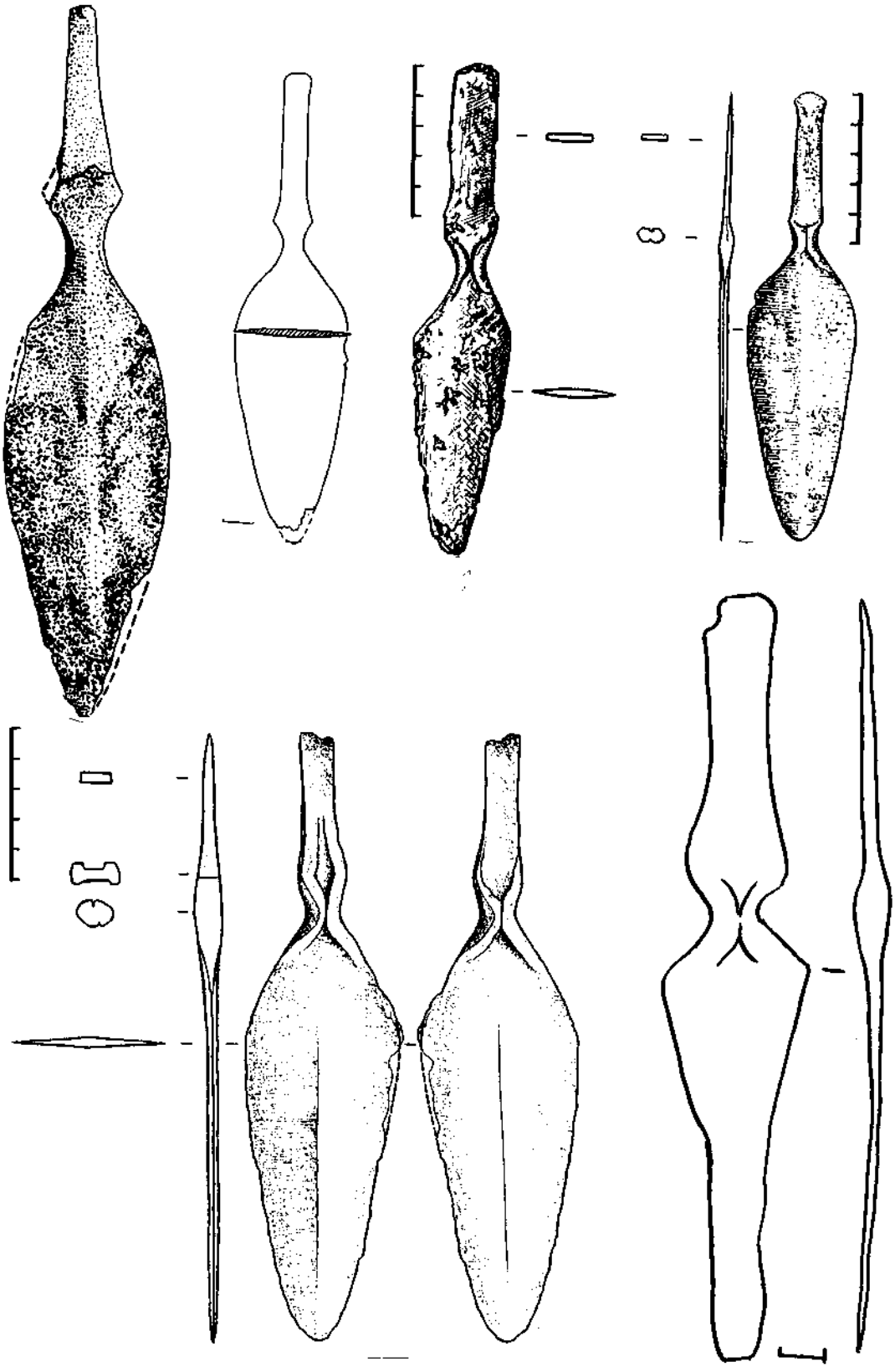

Рис. 81. Бронзові ножі БМЗК: 1-2 – вузькошийні; 3-6 – надазовського типу з прокутою вузькою шийкою.

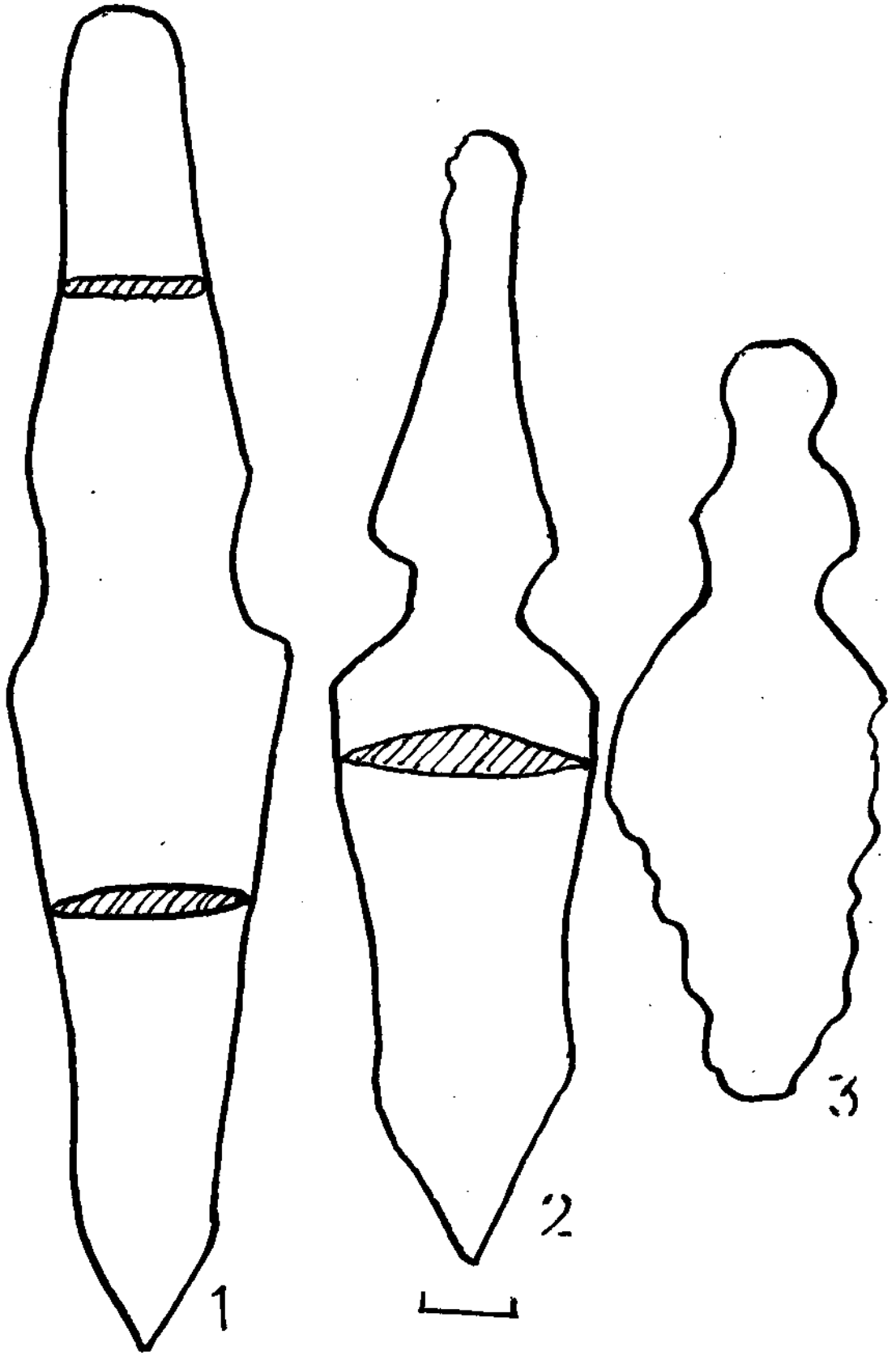

Рис. 82. Бронзові ножі БМЗК з Криму – деградація традиції: 1 – Степне, к. 5, п. 3; 2 – Криловка, к. 8, п. 3; 3 – Філатівка, к. 10, п. 1.

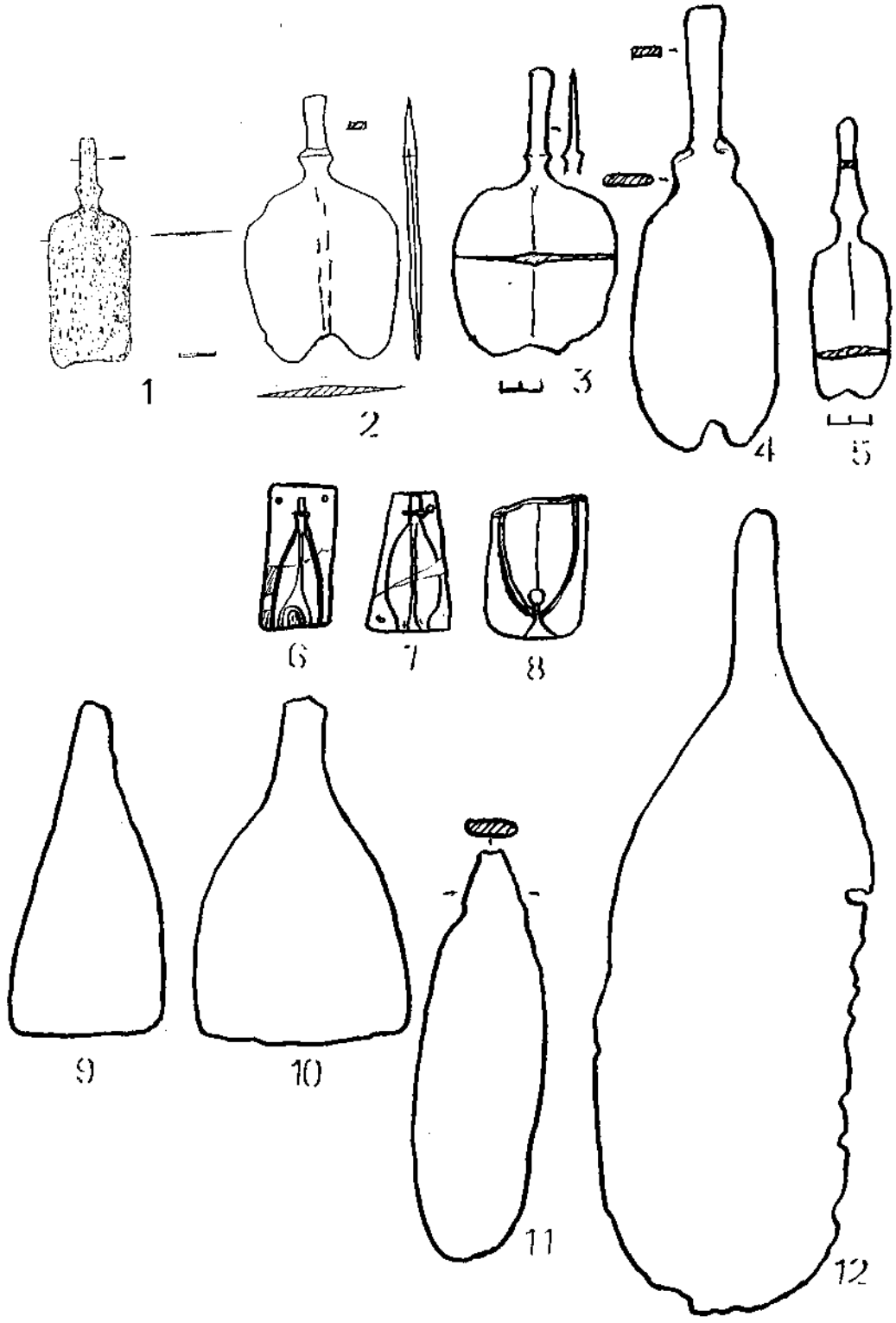

Рис. 83. Бронзові бритви БМЗК: 1-5 – бритви з упором; 6-8 – ливарні форми для відливки бритв; 9-12 – бритви листовидної форми.

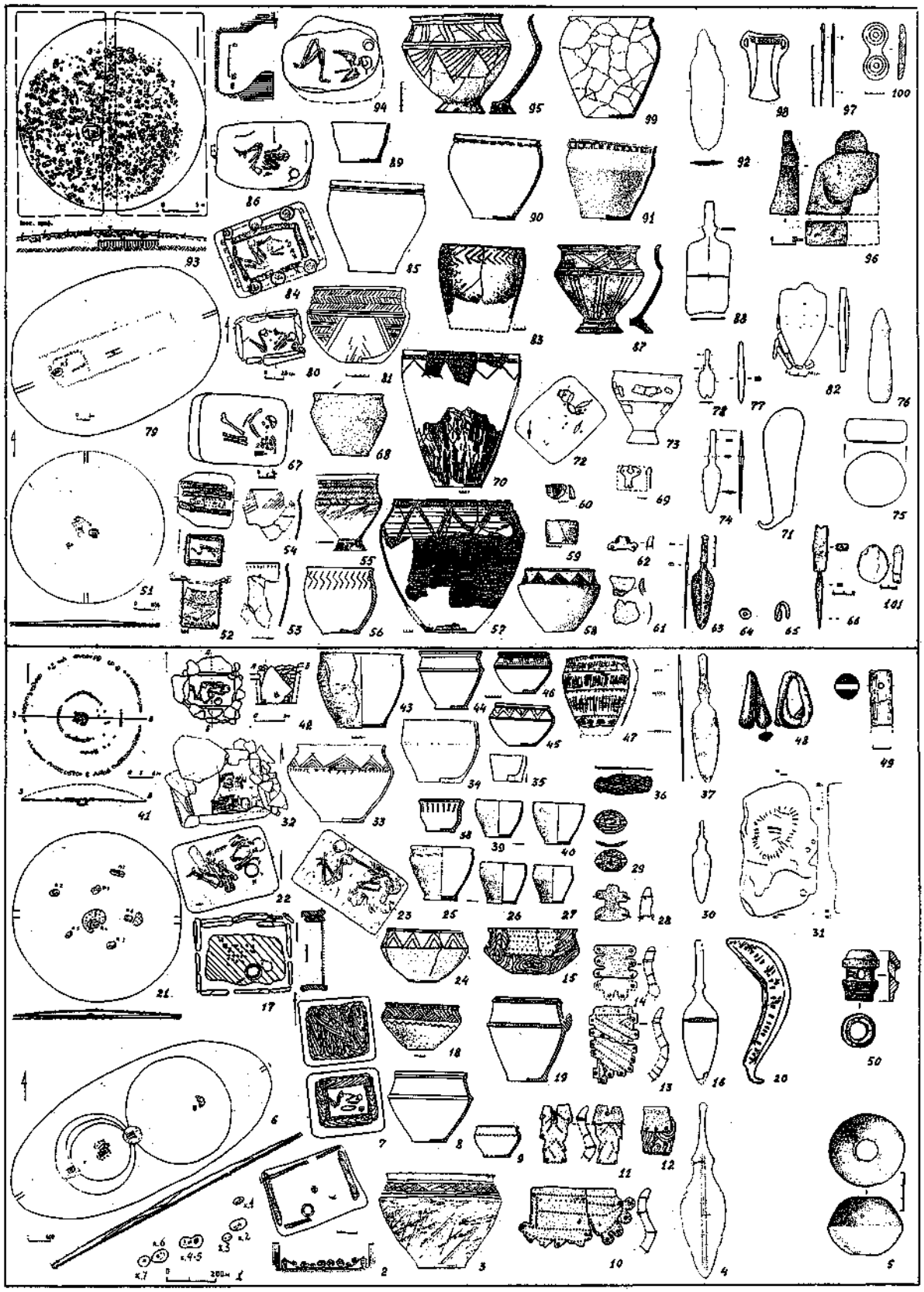

Рис. 84. Періоди розвитку БМЗК: 1-50 – перший період; 51-100 – другий період.

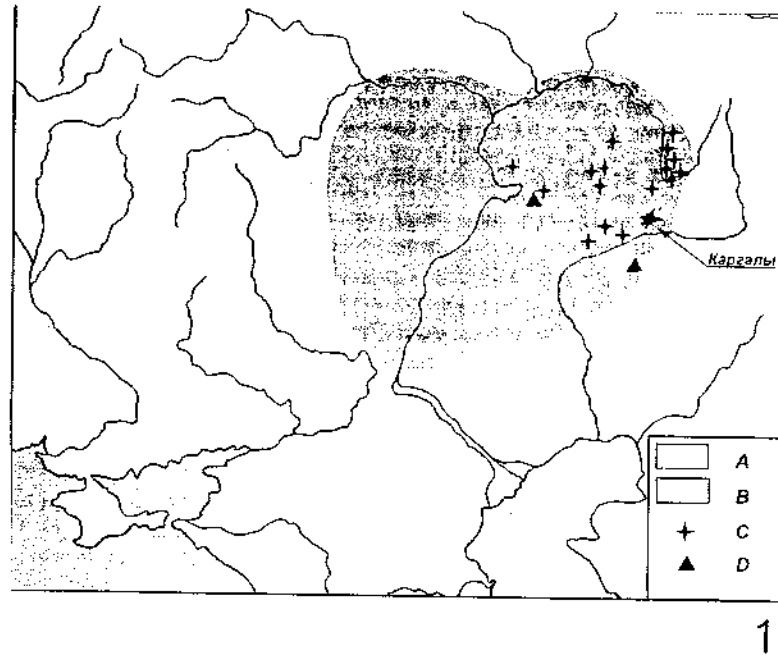

Рис. 85. Каргалінський ГМЦ другого періоду ПЗК (за Черных Е.Н., 1997): 1 – зона поширення продукції з Каргалів (А – зона переважного поширення каргалінської міді; В – максимальна зона поширення каргалінської міді; С – поселення пізньобронзового віку (ПЗК) зі знахідками руди (мідістих пісковиків), вірогідно пов'язуваних з Каргалами; D - ранні підкурганні поховання з рудою типу мідістих пісковиків.

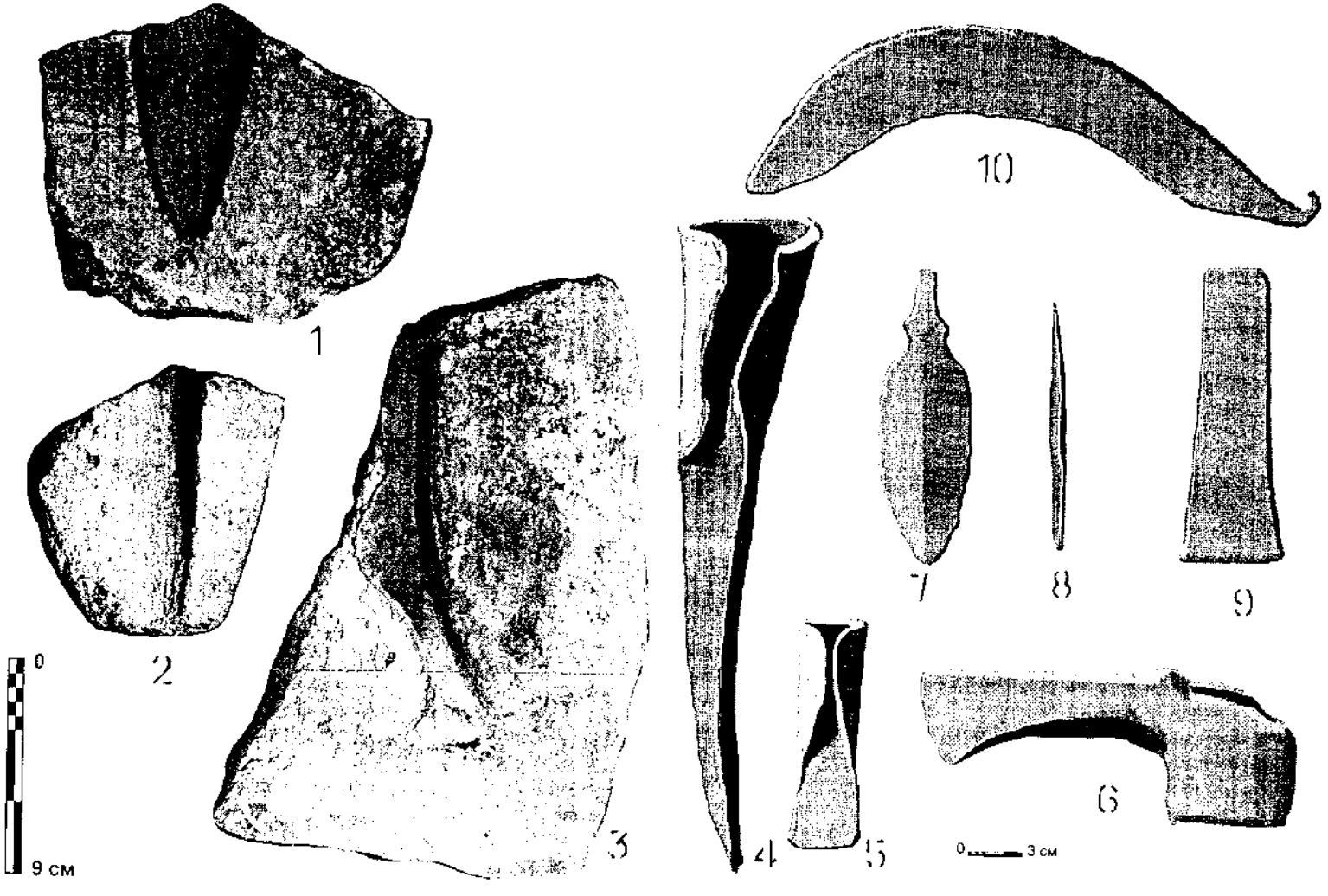

Рис. 86. Ливарні форми та продукція Каргалінського ГМЦ (за Черных Е.Н., 1997).

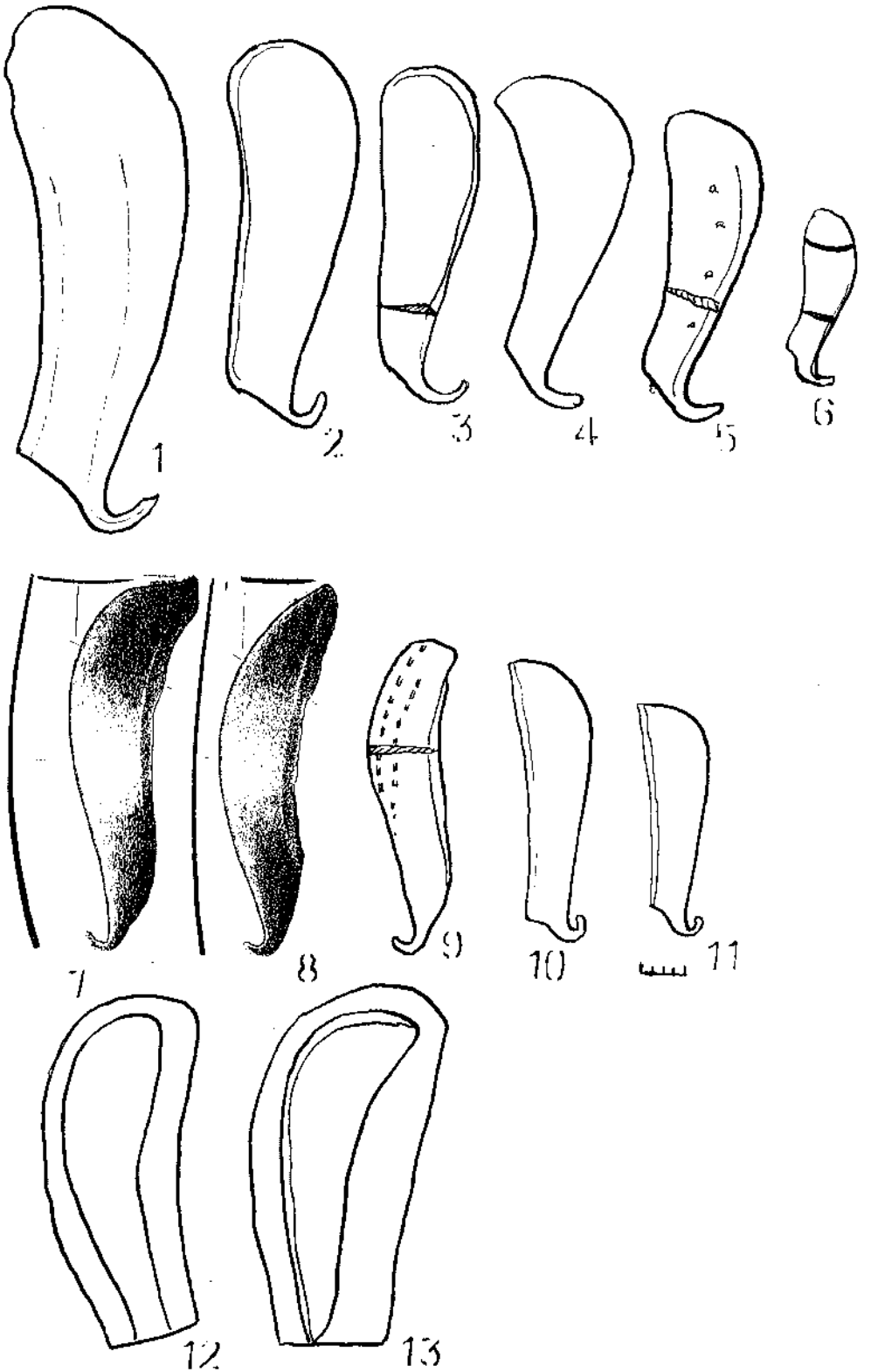

Рис. 87. Бронзові серпи кабаковського типу з ареалу БМЗК.

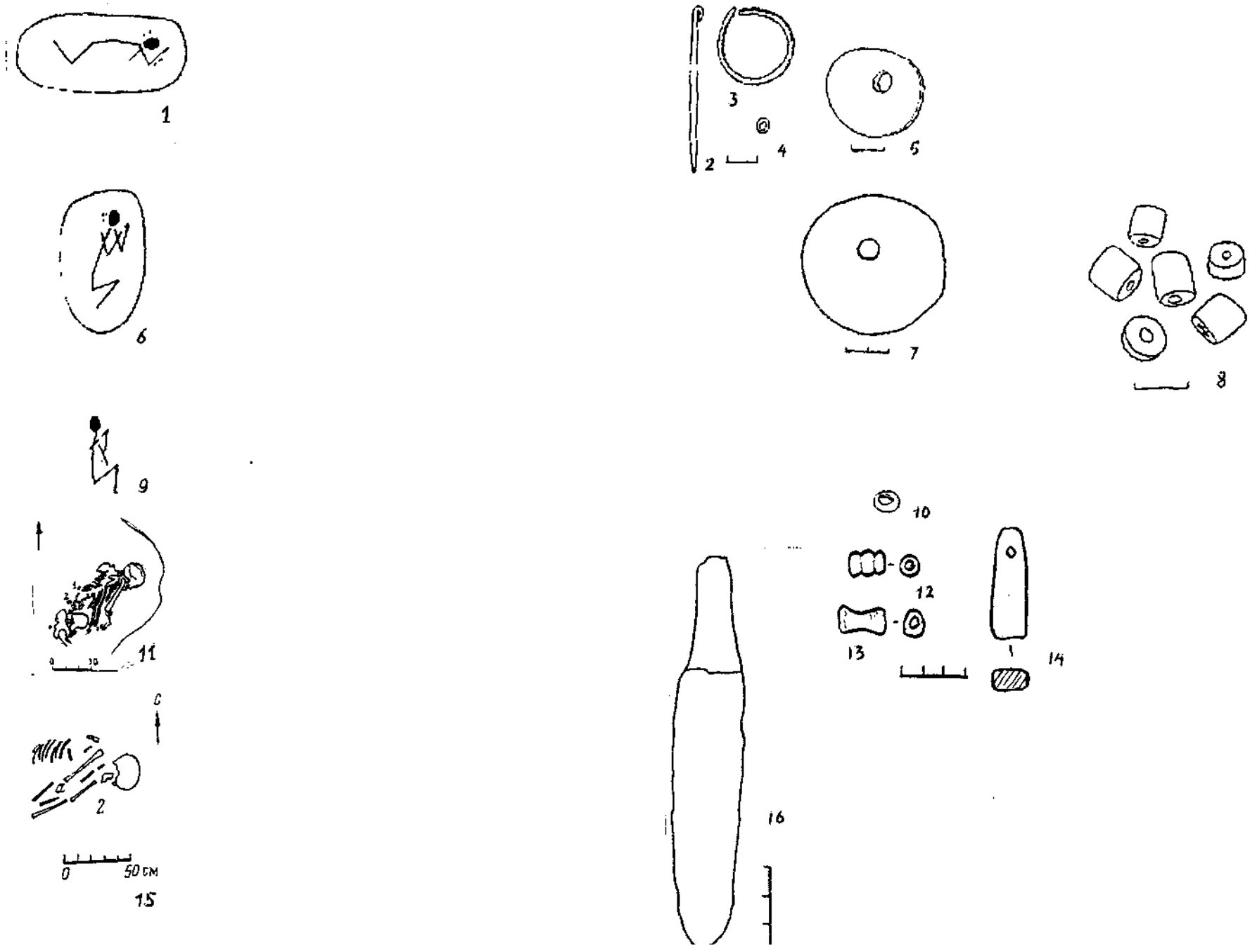

Рис. 88. Поховальні комплеки білозерської культури з Нижньої Донщини (за Шарафутдинова, Э.С., 1991; 1995).

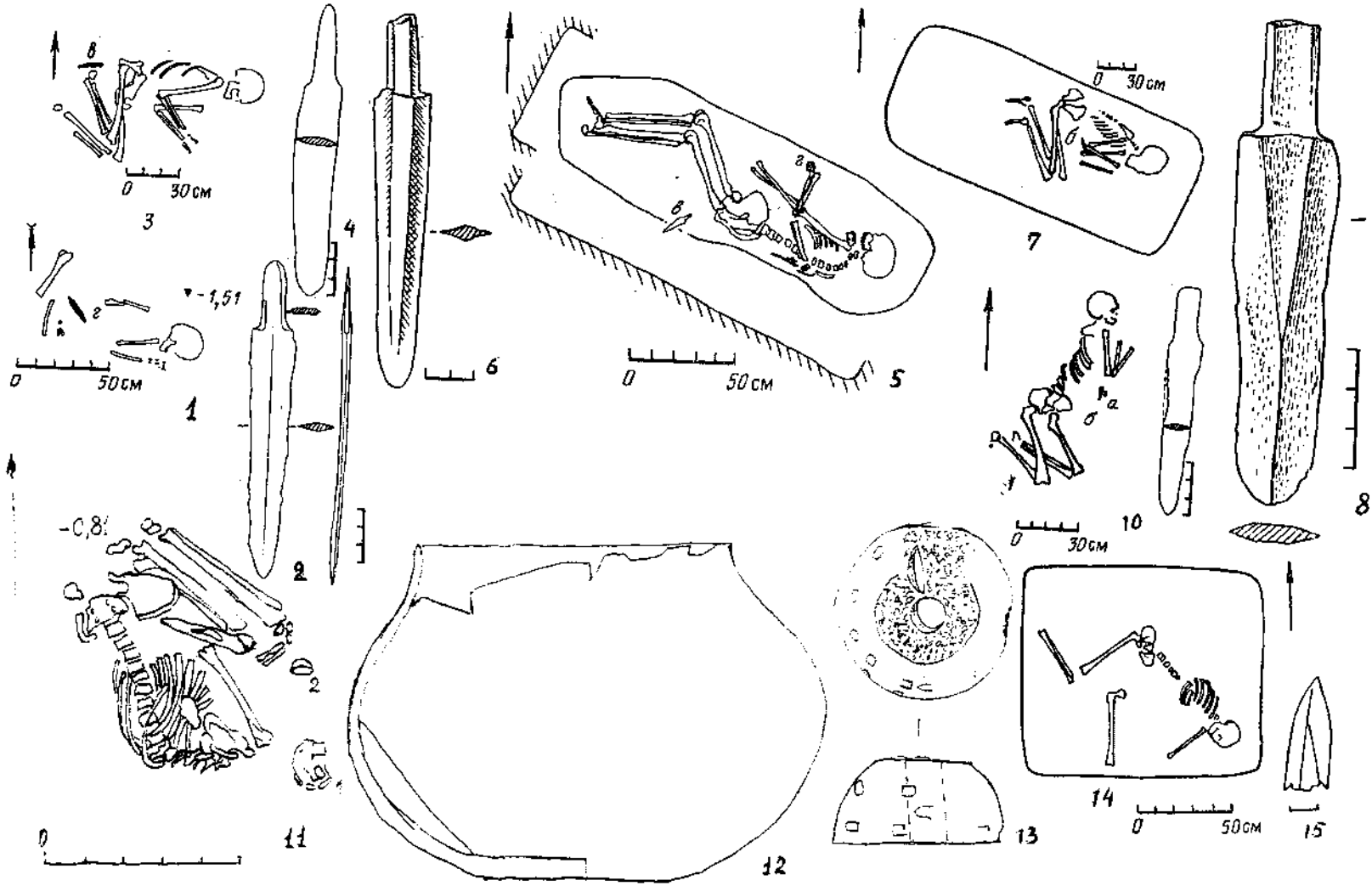

Рис. 89. Поховальні комплеки білозерської культури з Доно-Волзького степового регіону (за Шарафутдинова Э.С., 1991).

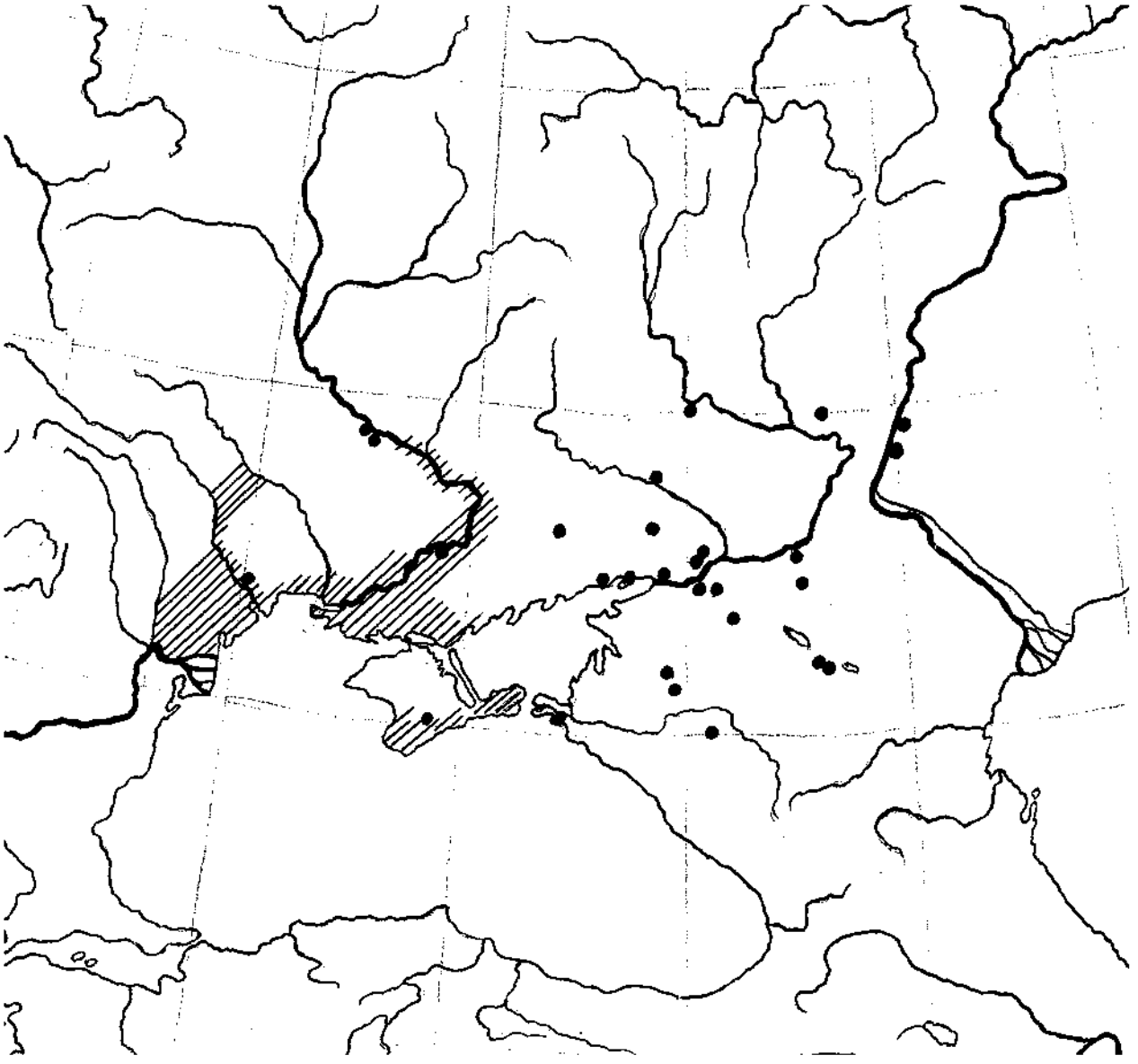

Рис. 90. Мапа поширення пам'яток білозерської культури: штриховкою позначено регіони високої концентрації пам'яток, а залитими кружальцями – окремі комплекси.

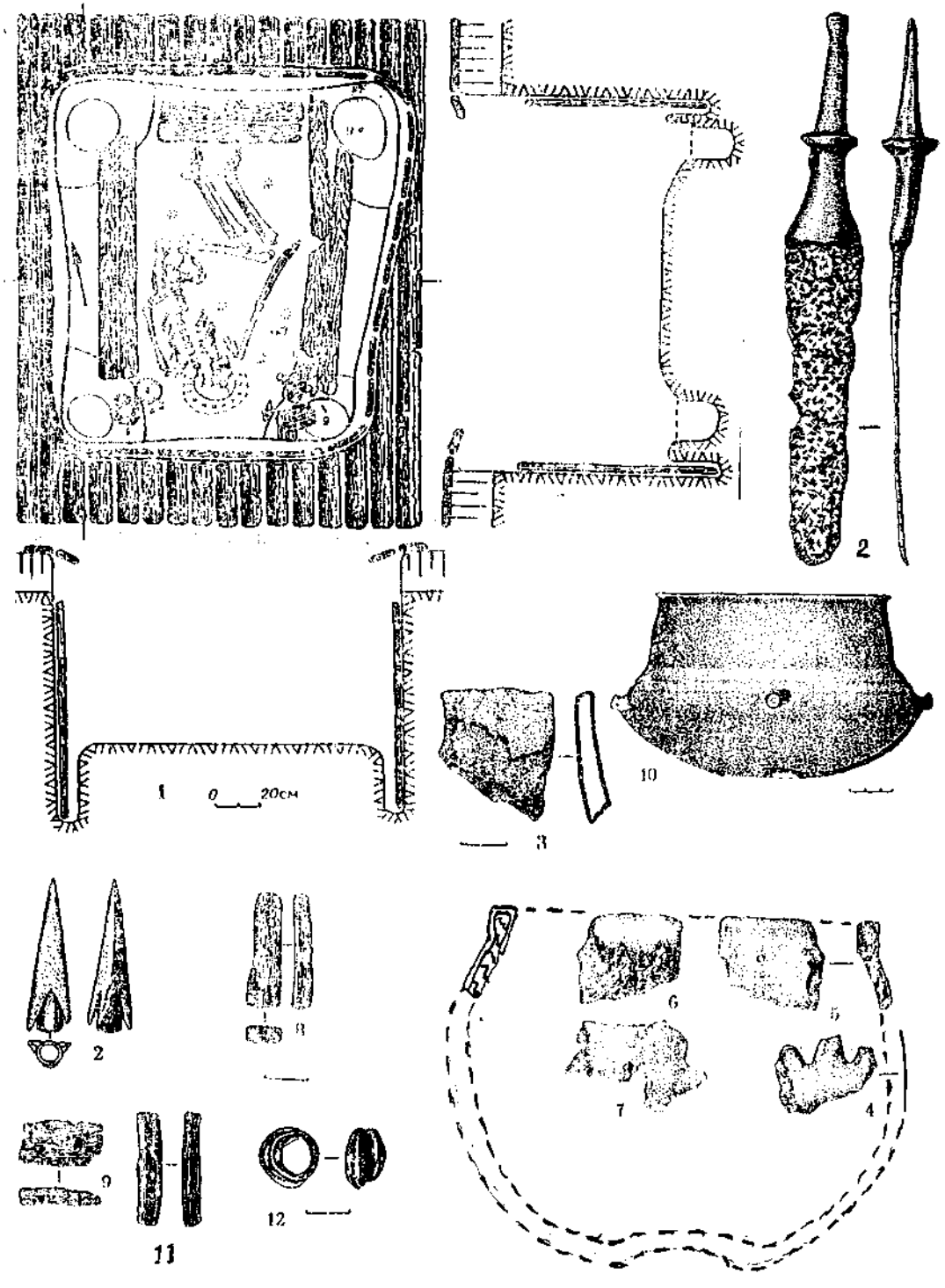

Рис. 91. Еталонний комплекс білозерської культури: Хаджилар в Молдові, к. 1, п. 1 (за Агульников, Курчатов, 1994).

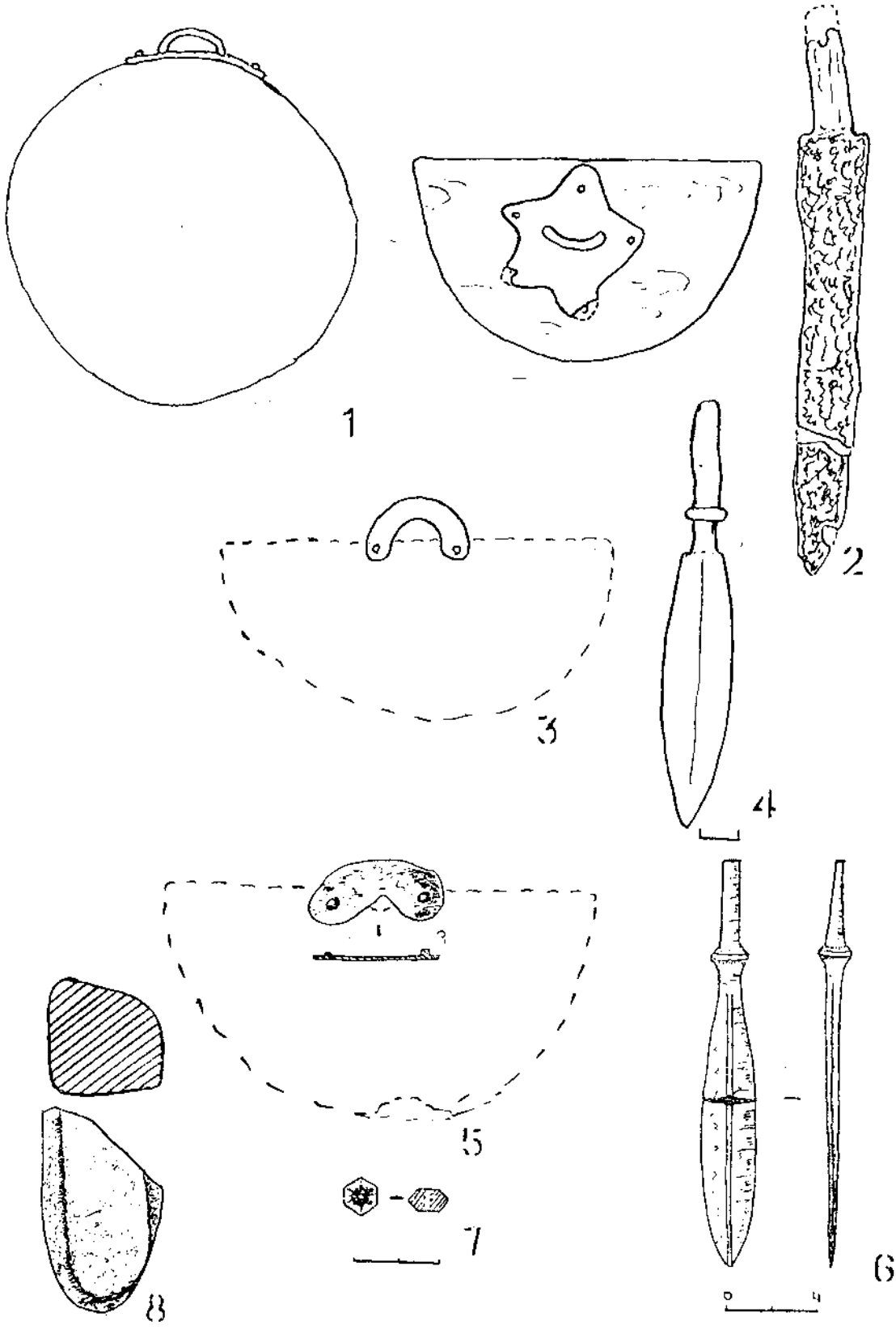

Рис. 92. Комплекси білозерської культури з дерев'яними чашами з бронзовим окуттям.

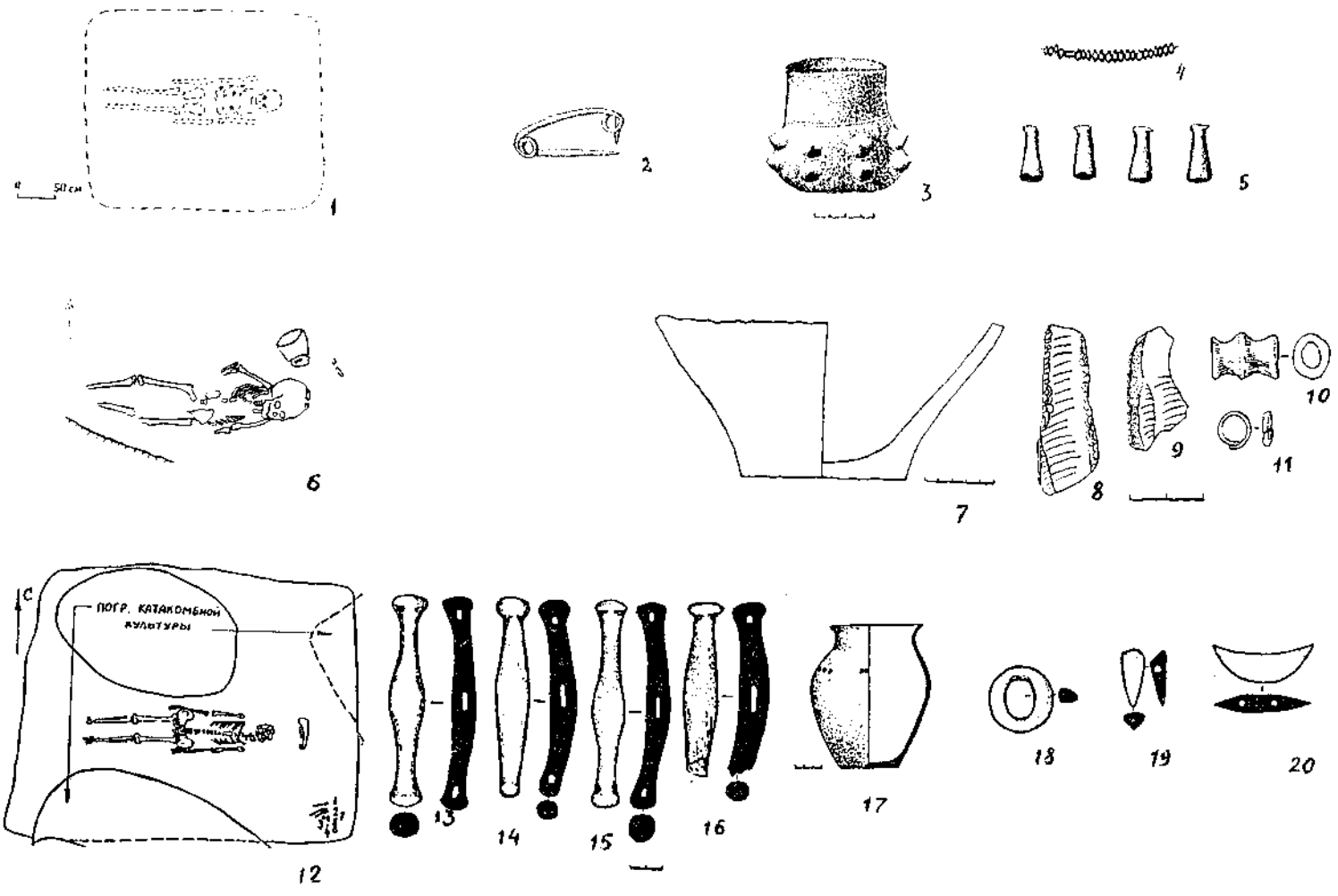

Рис. 93. Комплекси білозерської культури з випростаним на спині станом небіжчиків.

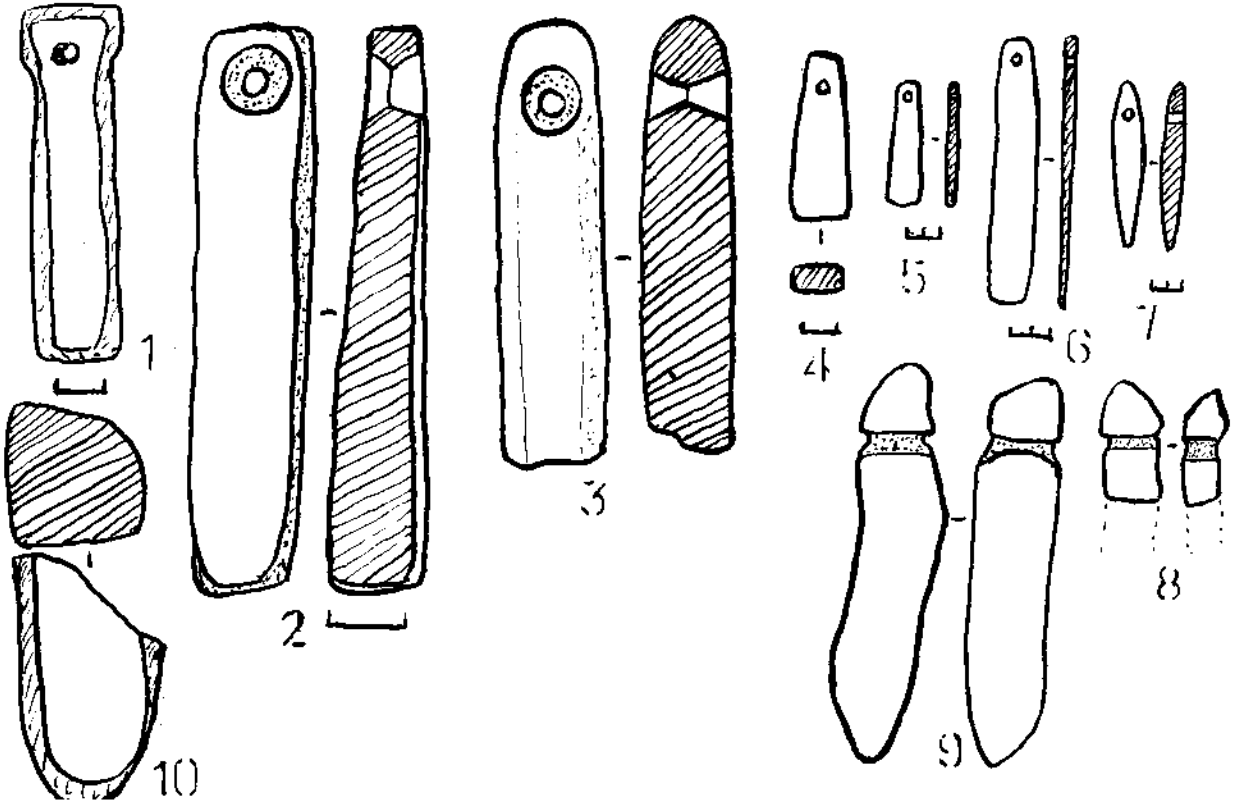

Рис. 94. Кам'яні точила білозерської культури.

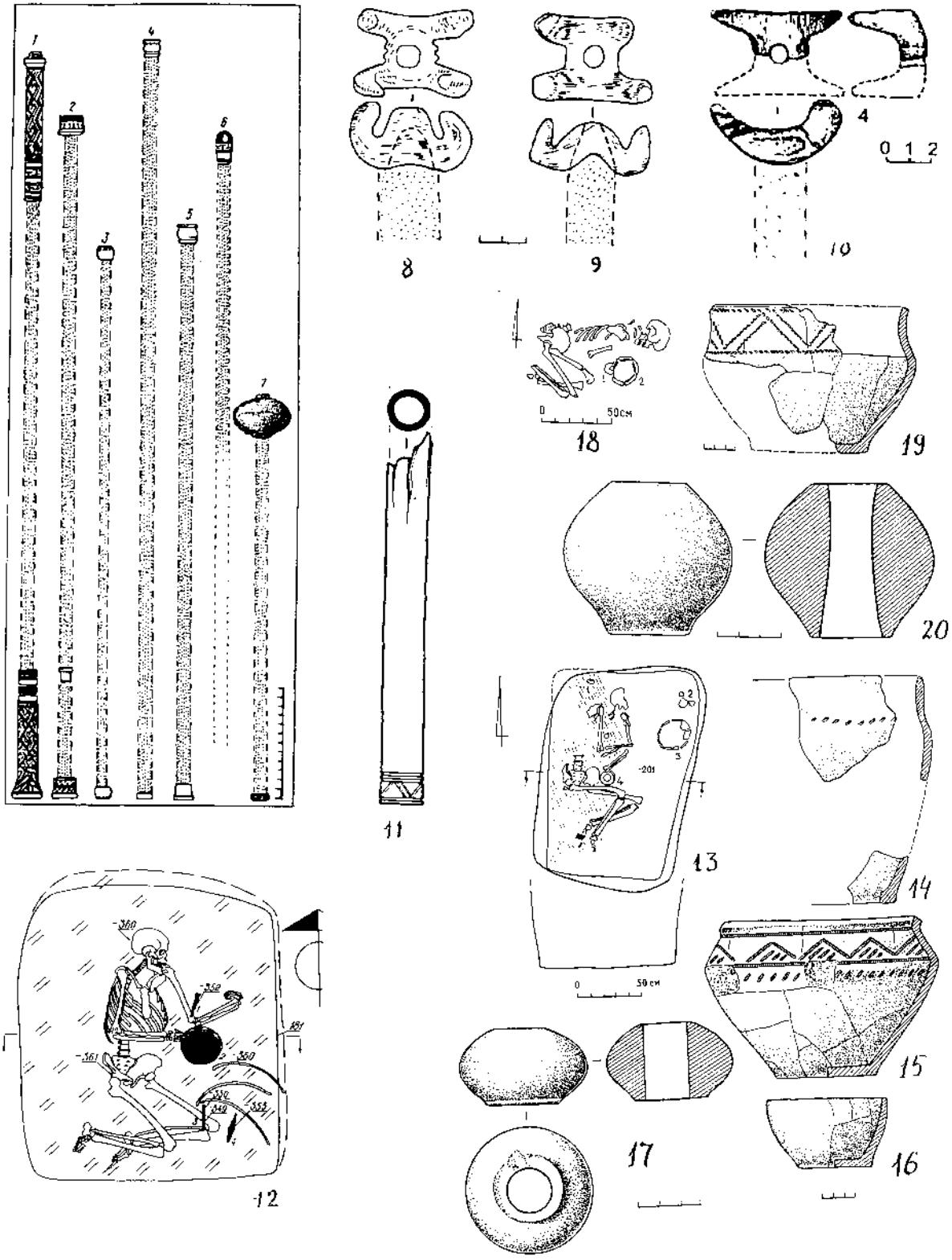

Рис. 95. Клейноди зрубної спільності.